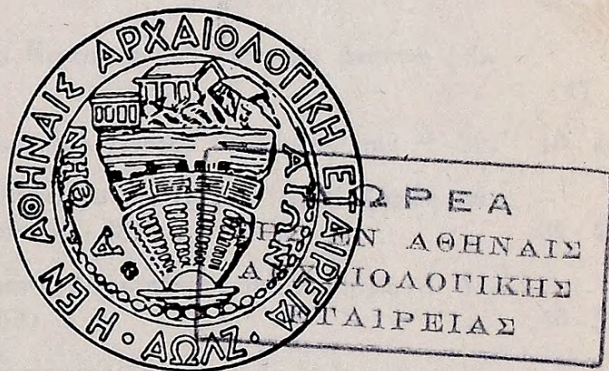

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
1978

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1980

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εὐεργέται	Σελ. θ'
Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν τριετίαν 1975 - 1978	ια'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιβ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιβ'
Ἐπίτιμοι ἐταῖροι	ιγ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἐταῖροι	ιε'
Τακτικοὶ ἐταῖροι	ις'
Ἐκθεσις τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1978	ιθ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1 - 6)	1 - 16
2. Ραμνοῦς. Ἀγαλμα Νεμέσεως ὑπὸ Γεωργίου Δεσπίνης (πίν. 7 - 8)	17
3. Ἀνασκαφὴ Ἐρέτριας ὑπὸ Πέτρου Γ. Θέμελη (πίν. 9 - 29)	18 - 33
4. Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη (πα- ρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 30 - 38)	34 - 49
5. Ἀνασκαφὴ καὶ ἔρευνες Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Δημητρίου Ι. Λα- ζαρίδη (πίν. 39 - 53)	50 - 58
6. Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Εὐσταθίου Γ. Στίκα (πίν. 54 - 56)	59 - 63
7. Ἀνασκαφὴ Φιλίππων ὑπὸ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη (παρένθ. πίν. Β' - Γ' καὶ πίν. 57 - 61)	64 - 72
8. Ἀνασκαφὴ Μαρωνείας ὑπὸ Εὐαγγέλου Πεντάζου (παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 62 - 63)	73 - 75

	Σελ.
9. 'Ανασκαφή 'Αβδήρων ὑπὸ Δημητρίου Λαζαρίδη (πίν. 64 - 69)	76 - 79
10. 'Ανασκαφή Τορώνης ὑπὸ 'Αλεξάνδρου Καμπίτογλου (πίν. 70 - 76)	80 - 93
11. 'Ανασκαφή Μεσημβρίας ὑπὸ 'Ανδρέου Βαβρίτσα (πίν. 77 - 80)	94 - 98
12. 'Ανασκαφή στὴν Κασσώπη 'Ηπείρου ὑπὸ Σωτηρίου Δάκαρη (πίν. 81 - 83)	99 - 106
13. 'Ανασκαφή 'Εφύρας ὑπὸ Θανάση Ι. Παπαδοπούλου (πίν. 84)	107
14. 'Εργασίες στὸ Καρδάκι Κερκύρας ὑπὸ Γεωργίου Δοντᾶ (πίν. 85 - 87)	108 - 110
15. 'Ανασκαφή στὸ ἱερὸ τοῦ 'Απόλλωνος Μαλεάτα ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 88 - 99)	111 - 121
16. 'Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ Θανάση Ι. Παπαδοπούλου (πίν. 100 - 101)	122 - 124
17. 'Ανασκαφή ναοῦ στὸ Μάζι Σκιλουντίας ὑπὸ 'Αλίκης Τριάντη (πίν. 102 - 105)	125 - 129
18. 'Εργασίαι εἰς Περιστεριὰν ὑπὸ Γεωργίου Στυλ. Κορρέ (παρένθ. πίν. Ε' - ΣΤ' καὶ πίν. 106 - 113)	130 - 134
19. 'Ερευνα στὴ Μάνη ὑπὸ Ν. Δρανδάκη - 'Ε. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη (πίν. 114 - 130)	135 - 182
20. 'Ανασκαφή στὸ Τηγάνι Μάνης ὑπὸ Ν. Δρανδάκη - Ν. Γκιολέ - Χ. Κωνσταντινίδη (πίν. 131 - 132)	183 - 191
21. 'Ανασκαφή ἀκροπόλεως 'Αγίου 'Ανδρέου Σίφνου ὑπὸ Βαρβάρας Φιλιππάκη (πίν. 133)	192 - 194
22. 'Ανασκαφή στὴν Πάρο ὑπὸ Δημ. Σκιλάρντι (παρένθ. πίν. Ζ' καὶ πίν. 134 - 142)	195 - 210
— 23. 'Ανασκαφή Νάξου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 143 - 147)	211 - 218
— 24. 'Ανασκαφή Θήρας ὑπὸ Χρίστου Ντούμα (πίν. 148 - 153)	219 - 228
25. 'Ανασκαφή εἰς Σελλάδα Θήρας ὑπὸ Νικολάου Ζαφειροπούλου (πίν. 154 - 159)	229 - 231
26. Τὸ 'Ιερὸ κορυφῆς Γιούχτα ὑπὸ 'Αλεξάνδρας Καρέτσου (παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 160 - 171)	232 - 258

Σελ.

27. 'Ανασκαφή Ζάκρου υπό Νικολάου Πλάτωνος (πίν. 172 - 190)	259 - 299
28. 'Ανασκαφή εἰς Βασιλικὴν Ἱεραπέτρας ὑπὸ Ἀντωνίου Α. Ζώη (παρένθ. πίν. Θ' - Ι' καὶ πίν. 191 - 194)	300 - 308
29. 'Ανασκαφή Ἀρχανῶν ὑπὸ Γιάννη καὶ Ἑφης Σακελλαράκη (παρένθ. πίν. ΙΑ' καὶ πίν. 195)	309 - 322
30. Ἐρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνά τὴν Πυλίαν ὑπὸ Γεωργίου Στυλ. Κορρέ (παρένθ. πίν. ΙΒ' καὶ πίν. 196 - 214)	323 - 360
Β' ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	361
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ	362 - 363
Δ' Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1978 Β' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1978	364 - 369
Ε' ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟ-ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ	370 - 373
ΣΤ' ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1978	374
Ζ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙ- ΡΕΙΑΣ 1837 - 1980	

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX

ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η. ΓΟΕΚΟΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM PATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1975 - 1978

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚ. ΒΕΛΤΣΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ (†1975)
ΣΕΜΝΗ ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ(† 1977)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΜΙΡΑΣΓΕΖΗΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΗΣ († 1975)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Einar Gjerstad. — Filippavägen 4A 22241, Lund. Σουηδία.

Doro Levi. — Βεϊκου 64. Ἑνταῦθα.

Louis Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe. Γαλλία.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry. — Διδότου 6, Γαλλική Ἀρχαιολογική Σχολή. Ἀθῆναι.

Bernard Ashmole. — 5 Tweeded Green Peebles. Σκωτία.

Oscar Broneer. — Παλαιὰ Κόρινθος.

Ward M. Canaday. — 500 Security Bldg., Toledo 4, Ohio. Η.Π.Α.

Georges Daux. — 6 Av. Paul - Appell, 75 - Paris XIVe. Γαλλία.

Pierre Demargne. — 120 Br^d de Montparnasse, Paris. Γαλλία.

Pierre Devambez. — Direction des Musées de France — Arts et Lettres — Palais du Louvre, Paris. Γαλλία.

André Grabar. — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVIe. Γαλλία.

Βάσος Καραγιώργης. — Κυπριακὸν Μουσεῖον, Λευκωσία. Κύπρος.

† Κωνσταντῖνος Κτιστόπουλος. — Κ. Μαβίλη 4. Ἀθῆναι.

Emil Kunze. — D - 8023 Immergrünstraße 1, Großhesselohe/B München.
Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

Paul Lemerle. — 84 rue Vergniand 70013, Paris. Γαλλία.

Benjamin Dean Meritt. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J.
Η.Π.Α.

Charles H. Morgan. — Amherst College, Amherst, Mass. Η.Π.Α.

Werner Peek. — Am Krähenberg 21, DDR - 403 Halle (Saale). Λ. Δ.
Γερμανίας.

Karl Schefold. — 4051 Basel Spalentorweg 52. Ἑλβετία.

Homer Thompson. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J.
Η.Π.Α.

Eugene Vanderpool. — Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας
54. Ἀθῆναι.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Äke Åkerström.** — Eklandagatan 10, 412 55 Göteborg. Σουηδία.
- Emmett L. Bennett Jr.** — Institute for Research in the Humanities University of Wisconsin, Madison, WI 53706, Η.Π.Α.
- Helmuth Berve.** — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).
- W. C. Brice.** — Cherry Tree Cottage, 14 Barlow Moor Road, Manchester M20 8GJ. Ἀγγλία.
- Hans Gunter Buchholz.** — Espenstr. 10 D-6306 Lang-Göns über Gießen. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.
- Veselin Čaikano^vvić.** — Gledstonova 22, Beograd. Γιουγκοσλαβία.
- Rhys Carpenter.** — “Jerry Run”, R. D. 2, Downington, Pa. Η.Π.Α.
- John Caskey.** — University of Cincinnati, Cincinnati, Ohio. Η.Π.Α.
- Hector W. Catling.** — Ἀγγλική Ἀρχαιολογική Σχολή, Σουηδίας 52. Ἀθῆναι.
- John Chadwick.** — Downing College, Cambridge. Ἀγγλία.
- Otto Demus.** — 1 Hofburg (Schweizerhof), Wien. Αὐστρία.
- Sir John Forsdyke.** — 13. Sandringham Road, London, N. W. 11. Ἀγγλία.
- Hubert Gallet de Santerre.** — Université de Dijon. Γαλλία.
- Stanislaw J. de Gasiorowski.** — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow. Πολωνία.
- Roland Hampe.** Archäologisches Institut der Universität, Marstallhof 4, D - 6900 Heidelberg. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.
- Ulrich Hausmann.** — Ob dem Viehweidle 8 D - 7400 Tübingen. Ὁμ. Δ. Γερμανίας.
- Herbert Hunger.** — 40 Weißgerberlande, Wien III. Αὐστρία.
- Ulf Jantzen.** — Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτούτον, Φειδίου 1. Ἀθῆναι.
- Hamit Zübeyr Koşay.** — T. K. Kültür Bakanl^vngi, Ancara. Τουρκία.
- James McCredie.** — Ἀμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας 54. Ἀθῆναι.

Kazimierz Michalowski. — Brzozowa 12, Warszawa. Πολωνία.

Denis Page. — Jesus College, Cambridge. Ἀγγλία.

Jean Pouilloux. — Université de Lyon. Γαλλία.

Jeanne Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe. Γαλλία.

George Roux. — Maison de l'Orient, Rue Raulin 1, Lyon 61007. Γαλλία.

Fritz Schachermeyr. — Liechtensteinstr. 59, Wien IX. Αυστρία.

Hidenaka Tanaka. — Imperial University, Kyoto. Ἰαπωνία.

A. D. Trendall. — Menzies College, La Trobe University, Bundoora, Vic. 3083. Αυστραλία.

Walther Wrede. — Allmandweg 54 D - 7270 Nagold 1. Ὁμ Δ. Γερμανίας.

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Richard David Barnett. — British Museum, London, W.C. I. 'Αγγλία.

Henri Ducoux. — 37 Av. de Versailles, Paris. Γαλλία.

P. M. Fraser. — Oxford University. 'Αγγλία.

Ernest Jos. Goerlich. — Wien, III/40, Arsenal, Objekt V III, Stlege III 8. Αύστρια.

Karl Kübler. — Linsenbergstraße 25, D-7400 Tübingen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.

Αϊκατερίνη Melrose, 7135 Aberdeen Av. Dallas, Texas. Η.Π.Α.

Ibraim Noshy. — Egyptian University of Cairo. Αίγυπτος.

Asher Ovadiah. — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot - Gonen (San - Simon), Jerusalem. 'Ισραήλ.

Iwan Velkoff. — Musée National, Sofia. Βουλγαρία.

**ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1978**

Σημ. Οί δι' άστερίσκου σημειούμενοι έταίροι είναι ισόβιοι.

1. * Αγγελόπουλος Θεόδωρος	34. Δασκαρόλης 'Αθανάσιος
2. 'Αδαμίδης Κωνσταντίνος	35. Δεκουλάκου 'Ιφιγένεια
3. 'Αλεξανδρῆ - Τζάχου 'Ολγα	36. Δεληβοριάς 'Αγγελος
4. * Αλεξίου Στυλιανός	37. Δημακόπουλος 'Ιορδάνης
5. * Αναστασιάδης 'Αναστάσιος	38. * Διαμαντοπούλου 'Αγνή
6. 'Ανδρειωμένου 'Αγγελική	39. Διαπούλης Χαράλαμπος
7. * Ανδρόνικος 'Εμμανουήλ	40. * Δοντάς Γεώργιος Σπ.
8. 'Αντουράκης Γεώργιος	41. * Δραγούμης Φίλιππος Στεφ.
9. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη	42. * Δρανδάκης Νικόλαος
10. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας	43. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή
11. Βαγιακάκος Δικαῖος	44. Ζαφειρόπουλος 'Ιωάννης
12. * Βαλάσης Θωμάς	45. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
13. Βάλδικιρχ-Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα	46. * Ζέπος Παναγιώτης
14. Βάλτερ - Καρύδη 'Ελένη	47. Ζερβουδάκη 'Ηώ
15. * Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου Είρ.	48. Ζίας Νικόλαος
16. Βασιλείου 'Ιωάννης	49. Ζώης 'Αντώνιος
17. * Βασσενχόβεν Λουδοβῖκος	50. Ζώρα Καλλιόπη
18. * Βελουδίου Μαρία	51. * 'Ηλιόπουλος Γεώργιος
19. * Βέλτσος Γεώργιος Νικολ.	52. Θέμελης Πέτρος
20. Βοβολίνης Σπυρίδων	53. Θεοχάρη Μαρία
21. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης	54. Θεοχάρη Μαρία Δ.
22. Βορίδης Κίμων	55. Θρεψιάδη 'Αντιγόνη
23. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη	56. * 'Ιακωβίδης Σπυρίδων
24. Βουκίδης Τιμολέων	57. 'Ιακωβίδου 'Αθηνᾶ
25. Βρανούσης Λέανδρος	58. Καζαμίας Θωμάς
26. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος	59. Καλίτσης Κωνσταντῖνος
27. * Γιαλούρης Νικόλαος	60. * Καλιτσουνάκης Δημήτριος
28. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος	61. * Καλλίας Κωνσταντῖνος
29. Γιαννουλίδου Καλλιόπη	62. Καλλιγᾶ Ειρήνη
30. Γκόφας Δημήτριος	63. * Καλλιγᾶς Μαρίνος
31. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.	64. Καλλιγᾶς Πέτρος
32. Δαβάρας Κωνσταντῖνος	65. * Καλλιπολίτης Βασίλειος
33. * Δάκαρης Σωτήριος	66. Καλογεροπούλου 'Αθηνᾶ

67. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
68. Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
69. * Κανελλόπουλος Παναγιώτης
70. Κανελλόπουλος Παῦλος
71. Καπετανάκης Ροῦσος
72. Καπετανόπουλος Ἡλίας
73. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
74. Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία
75. * Καρανδρέας Ἀπόστολος
76. Καρδαῶ Χρυσούλα
77. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
78. * Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
79. Κεραμόπουλος Δημήτριος Ἀ.
80. Κοκολάκης Μίνως
81. Κόλλιας Ἡλίας
82. Κονιδάρης Γεράσιμος
83. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
84. Κοντὸς Παναγιώτης
85. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
86. Κορρές Γεώργιος
87. * Κορρές Στυλιανὸς
88. * Κορωναῖος Δημήτριος
89. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω
90. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
91. Κουμανούδης Ἰωάννης
92. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη
93. Κουρέτας Δημήτριος
94. * Κριεζῆς Ἀντώνιος
95. * Κριμπᾶς Ἡλίας
96. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
97. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
98. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
99. Κύρου Ἀδωνις Κ.
100. Κωνσταντινίδης Δημήτριος
101. Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
102. Κωνσταντίνου Θεόδωρος
103. * Κωνσταντίνου Ἰωάννα
104. Λαζαρῆς Ἀνδρέας
105. * Λαζαρίδης Δημήτριος
106. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
107. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
108. * Λάμπρας Γεώργιος
109. Λεμπέση Ἀγγελικὴ
110. Λούβαρης Νικόλαος
111. Μανάφης Κωνσταντῖνος
112. * Μανούσκακας Μανοῦσος
113. * Μαντζούφας Γεώργιος
114. Μαραγκοῦ Λίλα
115. * Μαριδάκης Γεώργιος
116. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων
117. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος
118. Μερτικόπουλος Θεόδωρος
119. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
120. Μιράσγεζη Μαρία
121. * Μιράσγεζης Δημοσθένης
122. * Μιτσὸς Μάρκελλος
123. Μουρίκη Ντούλα
124. Μουτσόπουλος Νικόλαος
125. * Μπακαλάκης Γεώργιος
126. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
127. Μπόνης Κωνσταντῖνος
128. Μπορμπουδάκης Ἐμμαν.
129. Μπότσαρης Δημήτριος Τ.Ν.
130. Μπούρα - Φιλιππίδου Λασκαρίνα
131. Μπούρας Χαράλαμπος
132. * Μπουφίδης Νικόλαος
133. Μπρούμης Ἰωάννης
134. Μπρούσκαρη Μαρία
135. * Μυλωνᾶς Γεώργιος
136. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
137. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
138. Νικονᾶνος Νικόλαος
139. * Νομικὸς Μᾶρκος
140. * Νταῆς Ἀστέριος
141. Ντούμας Χρῖστος
142. * Ξυγγρόπουλος Ἀνδρέας
143. Οekland - Παπαδάκη Στυλιανή
144. Οἰκονομίδου Ἀδελφάντια
145. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
146. * Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος Κ.

147. * Πάλλας Δημήτριος
148. * Παμπούκας 'Απόστολος
149. Παναγιωτίδη Μαρία
150. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
151. * Πανταζόπουλος Νικόλαος
152. Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
153. Παπαδόπουλος 'Αθανάσιος
154. * Παπαδόπουλος Θωμάς
155. Παπαδόπουλος Στυλιανός
156. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινή
157. Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
158. * Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
159. Παπαντωνίου Γεώργιος
160. Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
161. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
162. Παπαποστόλου 'Ιωάννης
163. Παπαστάμου Δημήτριος
164. * Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
165. Παπαχριστοδούλου 'Ιωάννης
166. Παρλαμᾶ Στυλιανή
167. Πασαδαῖος 'Αριστείδης
168. * Πελεκανίδης Στυλιανός
169. Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
170. Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα
171. * Πεσματζόγλου Γεώργιος
172. Πετράκος Βασίλειος
173. Πετρονώτης 'Αργύρης
174. * Πέτσας Φώτιος
175. * Πλάτων Νικόλαος
176. * Πολίτης Λῆνος Ν.
177. * Πολυγένης 'Ιωάννης Κ.
178. Πουλιανός 'Αρης
179. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
180. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία
181. * Ρουμπάνης Γεώργιος
182. Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
183. Σακελλαράκη-Σαπουναῖ 'Εφη
184. Σακελλαράκης 'Ιωάννης
185. Σακελλαρίου 'Αγνή
186. Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.
187. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
188. Σεργόπουλος Γεώργιος
189. Σῖνος Στέφανος
190. Σικιάρντι Δημήτριος
191. Σολομωνίδης Γεώργιος
192. * Σταθάτου 'Ελένη
193. * Σταθάτου Χριστίνα
194. Στασινοπούλου-Τουλούπα 'Εβη
195. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
196. * Στίκας Εὐστάθιος
197. * Συνοδινός 'Ελευθέριος
198. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
199. * Σωτηρίου Μαρία
200. * Τεγοπούλου- 'Ηλιοῦ 'Αλεξάνδρα
201. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρά
202. Τζαννετάτος Θησεύς
203. Τζεδάκис 'Ιωάννης
204. * Τοῦλ Χάρης
205. Τουράτσογλου 'Ιωάννης
206. * Τραυλός 'Ιωάννης Μ.
207. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
208. Τριανταφυλλόπουλος 'Ιωάννης
209. Τσάκος Κωνσταντῖνος
210. Τσαντίλας 'Ιωάννης
211. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
212. * Τωμαδάκης Νικόλαος
213. Φαράκλας Νικόλαος
214. Φατούρου- 'Ησυχάκη Κάντω
215. * Φιλιππάκη Βαρβάρα
216. Φωτίου Κωνσταντῖνος
217. Χαρλαύτης Νικόλαος
218. Χατζῆ Δέσποινα
219. * Χατζηδάκης 'Εμμανουήλ
220. * Χατζηκακίδης 'Αθανάσιος
221. Χατζημικάλη - Σβορώνου 'Ιωάννα
222. * Χατζηνικολάου 'Αννα
223. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
224. * Χρήστου Χρύσανθος
225. * Χριστόπουλος Μιχαήλ
226. Χριστόπουλος Παναγιώτης

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1978

Ἀγαπητοὶ ἐταῖροι, Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Τῆς ἐκθέσεως τῶν κατὰ τὸ 1978 πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας θὰ προτάξωμεν καὶ ἐφέτος, ὡς πράττομεν κατ' ἔτος, εὐλαβῇ τιμὴν πρὸς τοὺς κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ἐκλιπόντας ἐταίρους καὶ συναδέλφους, ὡς ἐλάχιστον φόρον τῆς πρὸς ἐκείνους ἀναμνήσεως.

Ἐκ τῶν ξένων ἡμῶν ἐταίρων μᾶς ἀφήρπασεν ὁ θάνατος τὸν διαπρεπῆ καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης, ἐπίτιμον ἡμῶν Σύμβουλον καὶ θερμὸν φιλέλληνα Ernst Langlotz, κορυφαῖον ἐρευνητὴν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, μὲ ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα τὰ ὅποια τὸν ἀνέδειξαν διεθνῶς ὑπέροχον ἐπιστήμονα, συγγραφέα καὶ διδάσκαλον.

Ἐκ τῶν Ἑλλήνων αὐτῆς ἐταίρων ἐθρήνησεν ἡ Ἑταιρεία τὸν ἀδόκητον θάνατον τοῦ Ἰωάννου Πολυγένους, ἄλλοτε Γεν. Διευθυντοῦ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἐνθέρμου δὲ βοηθοῦ καὶ θιασώτου τοῦ ἔργου ἡμῶν. Μεγάλην ἐπίσης ἐδοκιμάσαμεν θλίψιν διὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁμοτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἰωάννου Παπασταύρου, μειλιχίου καὶ εὐπροσηγόρου ἀνδρὸς καὶ συγχρόνως ἐξαιρέτου διδασκάλου, διαπρέψαντος διὰ τῆς θερμουργοῦ αὐτοῦ διδασκαλίας καὶ τῶν ιστορικῶν ἐργασιῶν του.

Οὐχὶ ὀλιγώτερον βαθεῖα ὑπῆρξεν ἡ θλίψις ἡμῶν καὶ διὰ τὴν ἀπώλειαν δύο ἐξαιρέτων δικηγόρων ἐταίρων μας: τοῦ Γρηγορίου Παπαφλέσσα, γόνου τῆς γνωστῆς ιστορικῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ Δημητρίου Κοσμοπούλου, ἀμφοτέρων θερμῶν λάτρων τοῦ ἀρχαίου

κόσμου καὶ πιστῶν φίλων τῆς Ἑταιρείας μας. Μεγάλην λύπην ἐπίσης προεκάλεσεν εἰς ἡμᾶς ἡ πρόωρος ἀπώλεια τοῦ Πολυτεχνείου Δημ. Κωνσταντινίδου, διακεκριμένου ἀρχιτέκτονος καὶ συγγραφέως τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ἀξιολόγου μελέτης περὶ τῶν ἀρμονικῶν ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ χαράξεων.

Εἰς ἀναπλήρωσιν τῶν ἐκ τοῦ θανάτου προσελθόντων κενῶν ἡ Ἑταιρεία ἐξέλεξε δέκα νέους ἐταίρους.

Μεταβαίνοντες ἤδη ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, θὰ πραγματευθῶμεν πρῶτον περὶ τοῦ σπουδαιότερου ἔργου τῆς Ἑταιρείας ἥτοι τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῆς, αἵτινες, παρὰ τὴν γλισχρότητα τῶν ὑπὸ τοῦ Κράτους χορηγηθεισῶν ἐφέτος πιστώσεων, δὲν ὑστέρησαν ἐν τούτοις εἰς ὅπωςδῆποτε καρποφόρα ἀποτελέσματα.

(Ἐπεταὶ ἡ ἐκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1978.)

.....

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1 - 6)

Συνεχίστηκε κι ἐφέτος ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ραμνουῦντος, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Ἀττικῆς. Ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα χρόνια, ὁ ὑπογραφόμενος εἶχε τὴν πολύτιμη βοήθεια τῆς κυρίας Ἑλένης Θεοχαράκη, ἡ ὁποία ἐπέβλεπε συνεχῶς τὴν ἀνασκαφή καὶ τὶς ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν εὐρημάτων καὶ τοῦ κ. Κωστή Ἡλιάκη, ζωγράφου τῶν Μουσείων, τοῦ ὁποίου τὰ θαυμάσια σχέδια ἀποτελοῦν σταθερὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ δήμου.

Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἄψογη διεξαγωγή τῆς ἀνασκαφῆς ἔχει ἡ παρουσία σ' αὐτὴν τοῦ Ἰωάννου Καραμήτρου, γνωστότατου στοὺς ἀρχαιολογικοὺς κύκλους ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὰς τῶν Μυκηνῶν, Βραυρῶνος, Ἐλευσίνας, Θήρας, Μαραθῶνος καὶ τοῦ ἀρχιτεχνίτη μαρμαρᾶ Νικολάου Καραμαλῆ, στὸν ὁποῖο ὀφείλονται ἐξαιρετικὰ ἐπιτεύγματα στὴν ταύτιση καὶ τὴ συγκόλληση τῶν μνημείων.

ΝΟΤΙΑ ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ Φέτος ἐρευνήθηκαν στὴ Νότια Ἱερὰ Ὀδὸ ὁ περίβολος τοῦ Διοφαντίδου (πρώην Εὐκόλου) καὶ δυὸ ἀνώνυμοι περίβολοι, σὲ ἀπόσταση 550 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὴ γωνία ποὺ σχηματίζει τὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.

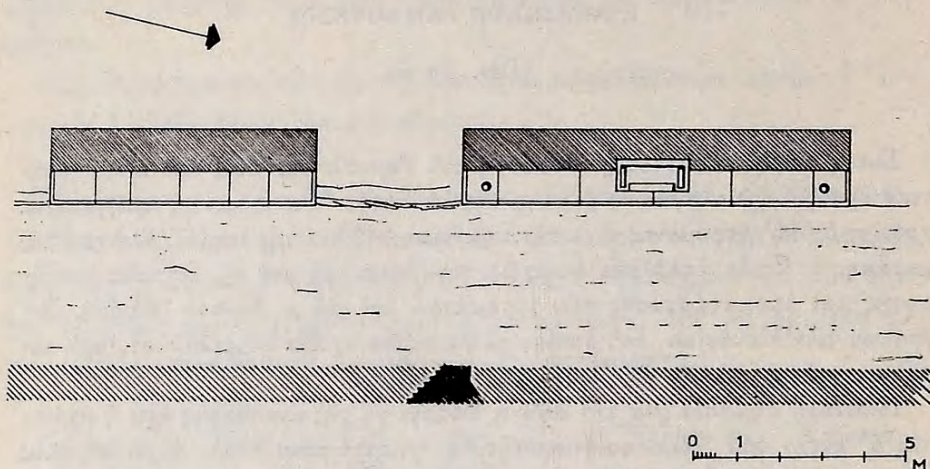
Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΦΑΝΤΙΔΟΥ Στὸν περίβολο αὐτόν, ποὺ ἐρευνήθηκε τὸ 1976 (ΠΑΕ 1976, 5 - 8) καὶ γιὰ λόγους διάκρισης εἶχα ὀνομάσει, συμβατικά, περίβολο τοῦ Εὐκόλου, ἡ φετινὴ συμπληρωματικὴ ἐρευνα τοῦ τμήματος τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ ποὺ περνάει ἀπὸ ἔμπρός, ἀποκάλυψε νέα στοιχεῖα.

Τὸ σπουδαιότερο εὕρημα ἦταν τέσσερα κομμάτια ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ αἰτώματος ναῖσκου ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρματο (ἀρ. 392), ποὺ ταιριάζουν μὲ τὸ μέρος τοῦ αἰτώματος ποὺ εἶχα βρεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἔμπρός ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Εὐφράνορος (ΠΑΕ 1975, 11 εἰκ. 2). Τὸ νέο εὕρημα σώζει τὸ δεξιὸ μέρος ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.015:

[- - -] Διοφαντίδου

[Ῥαμνουσίου;] θυγάτηρ

Τὰ νέα εὐρήματα ἐπιβάλλουν ἐπίσης νέα ἀναπαράσταση τοῦ ναῦσκου τοῦ περιβόλου με ἀετωματική ἐπίστεψη καὶ συμπληρώνουν τὴν ἀνάγλυφη παράστασή του με μέρος τῆς μεσαίας γυναικείας μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου, ποὺ ταυτίστηκε ἀνάμεσα στὰ γλυπτὰ ποὺ βρίσκονταν κοντὰ στὸν περίβολο τοῦ Εὐφράνορος (ἀρ. 393) ὅταν ὁ Lolling ἐπισκέφθηκε τὸ 1879 τὸν τόπο.

Εἰκ. 1. Δύο ἀνώνυμοι περίβολοι τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ τοῦ Ραμνοῦντος.

ΑΝΩΝΥΜΟΙ ΠΕΡΙΒΟΛΟΙ

Σὲ ἀπόσταση 550 μ. νότια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, 450 μ. δυτικὰ τῆς ἀσφαλτοστρωμένης ὁδοῦ ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτὸ καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, ἐρευνήθηκαν δυὸ περίβολοι καταστραμμένοι καὶ συλημένοι, ποὺ ἀπέχουν μεταξὺ τους 3.70 μ. (εἰκ. 1).

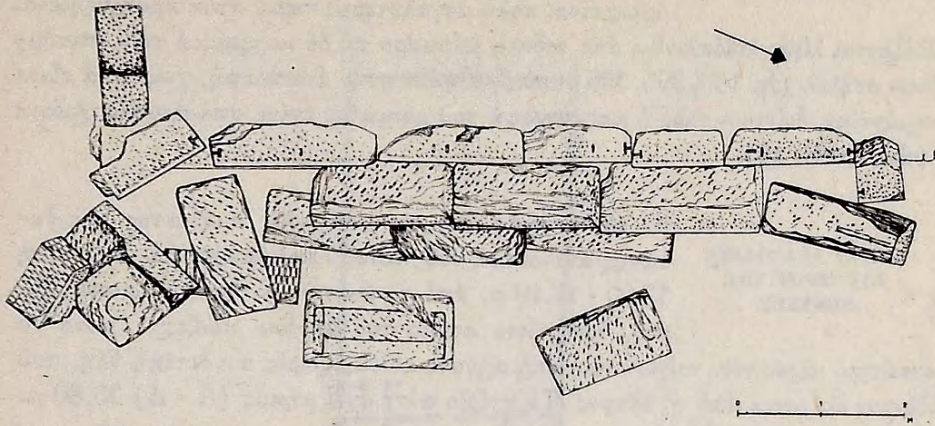
ΒΟΡΕΙΟΣ ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Τοῦ περιβόλου τούτου ὁ πρῶτος δόμος μήκους 9 μ. διατηρεῖται στὴ θέση του ἐνῶ οἱ λιθόπλινθοι τῶν ὑπολοίπων βρέθηκαν πεσμένες στὸ κατάστρωμα τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ με τάξη. Φαίνεται πὼς ἡ ἀρχικὴ καταστροφή του ὀφείλεται σὲ φυσικὰ αἷτια.

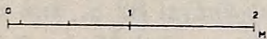
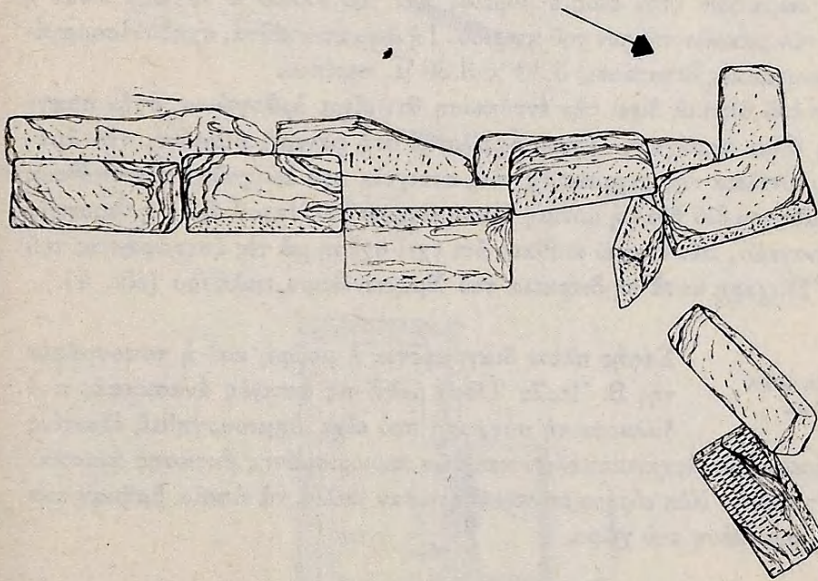
Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ὕψη τῶν λιθοπλίνθων ποὺ σώζονται, ὁ περίβολος εἶχε τέσσερις δόμους με συνολικὸ ὕψος 2.53 μ. καὶ ἐπίστεψη ὕψ. 0.32 μ. λοξότμητη ἐμπρός. Τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ μνημείου ἦταν λοιπὸν 2.85 μ. στὸ ὁποῖο δὲν περιλαμβάνεται τὸ ὕψος τῆς κρηπίδας, ποὺ δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ μετρηθεῖ ἀκόμη.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ εἶναι μόνον ἐπιφανειακά, ἴσως ὁμως ὅταν μετακινηθοῦν οἱ πεσμένες λιθόπλινθοι νὰ ἀποκαλυφθοῦν λείψανα στηλῶν καὶ

τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου τοῦ ὁποίου ἡ βάση ἔχει βρεθεῖ (εἰκ. 2, πίν. 1α).

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ βόρειου ἀνώνυμου περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ νότιου ἀνώνυμου περιβόλου τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ.

ΝΟΤΙΟΣ ΑΝΩΝΥΜΟΣ
ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Ὁ περίβολος αὐτὸς ἀπέχει ἀπὸ αὐτὸν ποὺ βρίσκεται βόρεια τοῦ μόλις 3.70 μ. Ὁ βαθμὸς καταστροφῆς τοῦ ὅμως εἶναι πολὺ μεγαλύτερος παρὰ στὸν προηγούμενο. Σῶζονται λίγες λιθόπλινθοι ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο τὰ δὲ κομμάτια τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν (ἀρ. 169, 395, 396) ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή, χωρὶς νὰ εἶναι σημαντικά, δείχνουν πὼς ἡ καταστροφή τοῦ μνημείου ἐγινε στὰ ἀρχαῖα χρόνια (εἰκ. 3, πίν. 1β).

ΚΤΙΡΙΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ
ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ
ΝΕΜΕΣΗΣ

Ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τοὺς θάμνους τμήματος τῆς ἑκτασῆς ἀνατολικά τοῦ Ἱεροῦ ἀποκάλυψε, σὲ ἀπόσταση 12.90 - 17.10 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ, ὀρθογώνιο κτίριο τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνο τὸ κατώτερο μέρος τῶν τοίχων του, ἀπὸ ἀργοὺς λίθους χωρὶς συνδετικὴ ὕλη, ποὺ ἐξέχουν ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Τὸ κτίριο αὐτὸ ἔχει μῆκος (Α - Δ) 25.80 μ. καὶ πλάτος 16.60 - 16.80 μ.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νέου κτιρίου ὑπάρχει εἴσοδος, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλῃ μεριὰ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα μικρὸ δωμάτιο. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι αὐτῶν τῶν δωματίων (τοῦ ἐνὸς ὁ βόρειος καὶ τοῦ ἄλλου ὁ νότιος) εἶναι ἡ προέκταση τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ κτιρίου. Τὰ δωμάτια αὐτά, σχεδὸν ἰσομεγέθη, ἔχουν ἐσωτερικὲς διαστάσεις 3.30 × 3.30 μ. περίπου.

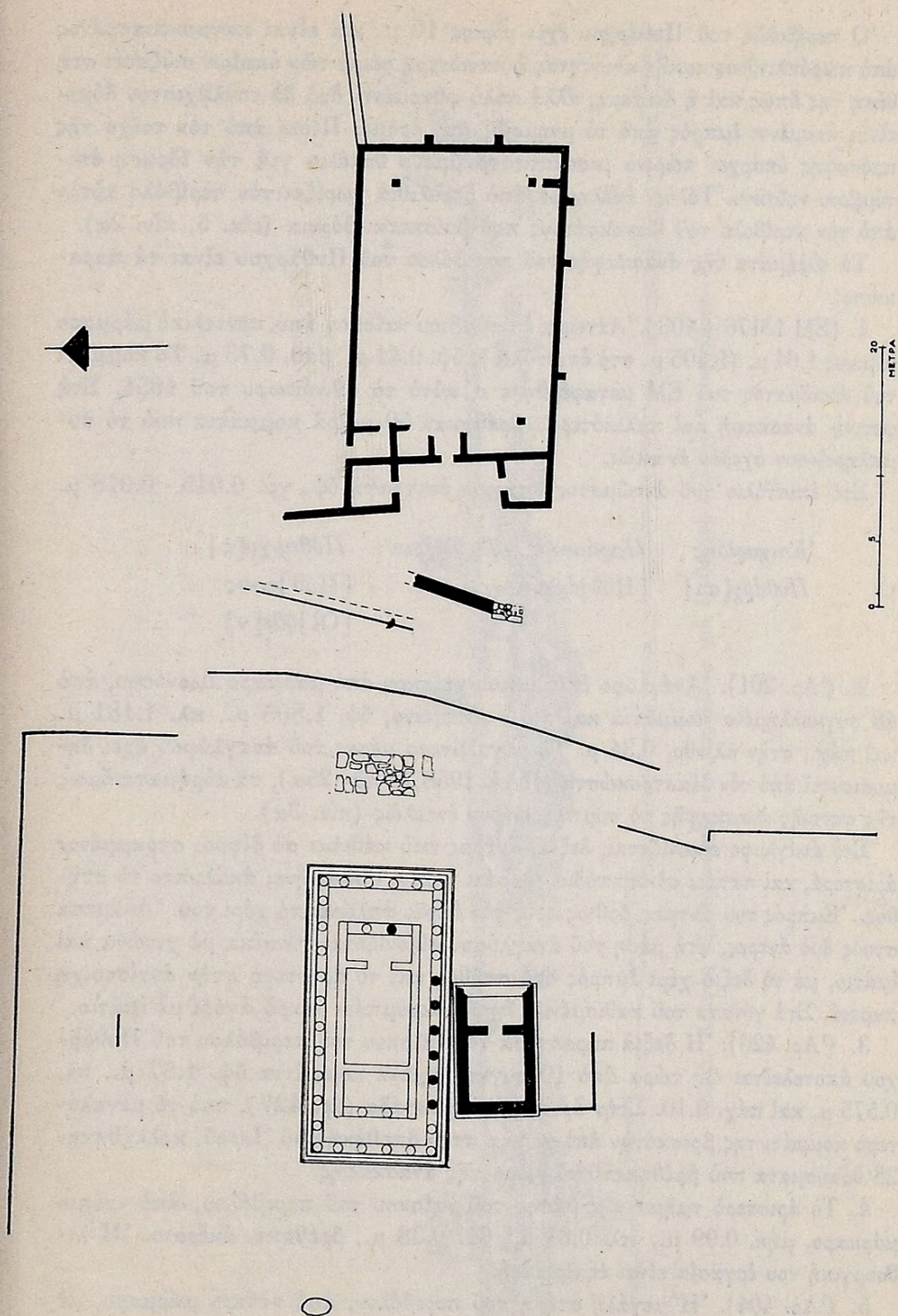
Τὸ κτίριο ἐνῶ ὀπτικά δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ὀρθογώνιο, στὴν πραγματικότητά εἶναι παράγωνο. Τοῦτο ὀφείλεται στὴ φανερὴ βιασύνη, τὴν ἀμέλεια καὶ τὴν εὐτέλεια τῆς κατασκευῆς του, στοιχεῖα ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι προορισμὸς του δὲν ἦταν ἡ μόνιμη ἐξυπηρέτηση τοῦ Ἱεροῦ ἀλλὰ ἡ θεραπεία ἑκτακτῶν ἀναγκῶν. Δὲν θεωρῶ ἀπίθανο ὅτι ἔχει σχέση μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Χερμωνίδειου πολέμου (εἰκ. 4).

ΒΟΡΕΙΑ ΙΕΡΑ
ΟΔΟΣ

Σαφῆς πλέον διαγράφεται ἡ μορφή καὶ ἡ τοπογραφία τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ μετὰ τὶς φετινὲς ἀνασκαφὲς ποὺ διέλυσαν τὴ σύγχυση ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἐξαιτίας τῶν ἐπεμβάσεων τῶν ἀρχαιοκαπήλων καὶ τῶν περιορισμένης ἑκτασῆς ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας. Νέα εὐρήματα συμπλήρωσαν παλιὰ τὰ ὁποῖα βρῆκαν τὴν πραγματικὴ τους θέση στὸ χῶρο.

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ
ΠΥΘΑΡΧΟΥ ΠΥΘΩΝΟΣ
ΟΙΘΩΝ

Ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου, ἐρευνημένος δυὸ τουλάχιστον φορές στὸ παρελθόν (πρὶν τὸ 1958 καὶ κατὰ τὸ 1958) ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους, βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ ἀπέχει 82 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. Πλάι του καὶ βόρεια βρίσκεται ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους.

Εἰκ. 4. Κτήριο ἀνατολικά τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεως.

Ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου ἔχει μῆκος 10 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πωρόπλινθους κακῆς ποιότητος ἢ κατώτερη σειρὰ τῶν ὁποίων σώζεται στὴ θέση της ὅπως καὶ ἡ δεύτερη, ἀλλὰ πολὺ φθαρμένη, δυὸ δὲ τουλάχιστον δόμοι εἶναι πεσμένοι ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μνημεῖο, στὸ δρόμο. Πίσω ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης ὑπάρχει πώρινο μισοκαταστραμμένο θεμέλιο γιὰ τὴν ἰδρυση ἐπιτύμβιου ναύσκου. Τέλος, ἀνάλημμα ἀπὸ ξερολιθιά χωρίζει τὸν περίβολο αὐτὸν ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους ποὺ βρίσκεται βόρεια (εἰκ. 5, πίν. 2α).

Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου εἶναι τὰ παρακάτω:

1. (EM 13176 + 403). Ἀέτωμα ἐπιτύμβιου ναύσκου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο μῆκους 1.64 μ. (1.405 μ. στὸ ἐπιστύλιο), ὕψ. 0.41 μ., βάθ. 0.73 μ. Τὸ κομμάτι τοῦ αἰετώματος τοῦ EM μεταφέρθηκε σ' αὐτὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1954. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ καὶ παλαιότερα, βρέθηκαν 50 μικρὰ κομμάτια ποὺ τὸ συμπληρώνουν σχεδὸν ἐντελῶς.

Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ αἰετώματος ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.015 - 0.018 μ.

Ἐπιχαρίδης	Παράμονος	Τιμόκλεια	Πύθαρχο[ς]
Πυθάρχ[ου]	[Πυθ]άρχου		[Πύθ]ωνος
			[Οἱ] ἤθε[ν]

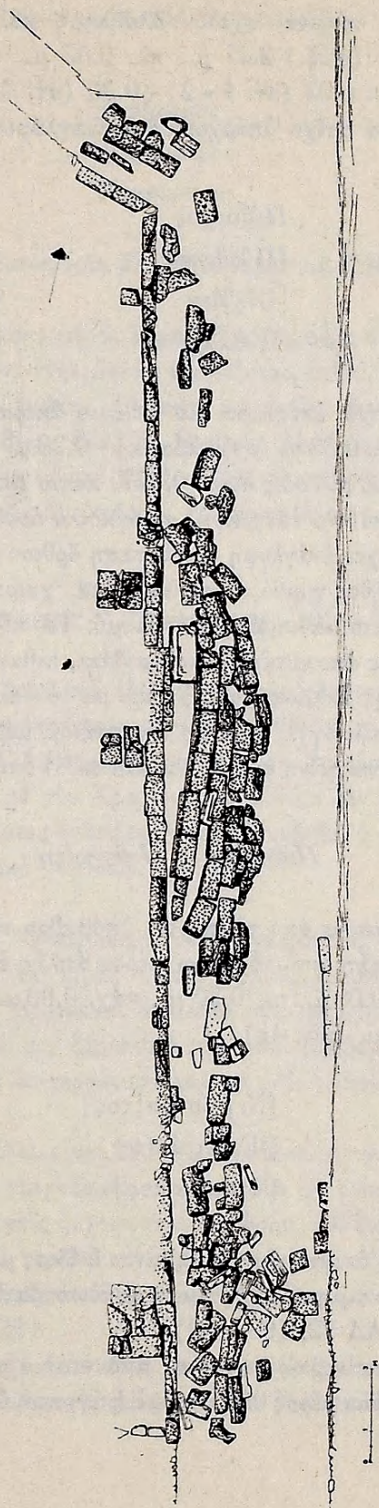
2. (Ἀρ. 201). Ἀνάγλυφο ἐπιτύμβιου ναύσκου ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, ἀπὸ 48 συγκολλημένα κομμάτια καὶ πολὺ φθαρμένο, ὕψ. 1.805 μ., πλ. 1.181 μ. καὶ πᾶχ., στὴν πλίνθο, 0.34 μ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀναγλύφου ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Μαστροκώστα (ΠΑΕ 1958, 28 πίν. 25α), τὰ εὐρήματα ὁμῶς τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς τὸ συμπληρώνουν ἐντελῶς (πίν. 3α).

Στὸ ἀνάγλυφο εἰκονίζεται, δεξιὰ, ἄντρας ποὺ κάθεται σὲ δίφρο, στραμμένος ἀριστερά, καὶ πατάει σὲ ὑποπόδιο. Φοράει ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ στήθος. Ἐμπρὸς τοῦ ἄντρας ὄρθιος πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπλώνει τὸ χέρι του. Ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἄντρες, στὴ μέση τοῦ ἀναγλύφου εἰκονίζεται γυναίκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ἐμπρὸς στὸ στήθος καὶ τὸ ἀριστερὸ στὴν ἀντίστοιχη παρειά. Στὰ γόνατα τοῦ καθισμένου ἄντρα ἀκουμπάει μικρὸ ἀγόρι μὲ ἱμάτιο.

3. (Ἀρ. 426). Ἡ δεξιὰ παραστάδα τοῦ ναύσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου ἀποτελεῖται ὡς τώρα ἀπὸ 10 συγκολλημένα κομμάτια ὕψ. 1.87 μ., πλ. 0.575 μ. καὶ πᾶχ. 0.10. Στὴν ἀριστερὴ παραστάδα (ἀρ. 427), ποὺ τὸ μεγαλύτερο κομμάτι της βρισκόταν ἀπὸ χρόνια στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ, κολλήθηκαν 28 θραύσματα ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς.

4. Τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τῆς βάσης τοῦ ναύσκου τοῦ περιβόλου, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, μῆκ. 0.99 μ., πλ. 0.81 μ., ὕψ. 0.38 μ., βρέθηκε ἀκέραιο. Ἡ λιθοργικὴ του ἐργασία εἶναι ἐξαιρετικὴ.

5. (Ἀρ. 404). Ἡ μεγάλῃ στήλῃ τοῦ περιβόλου, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, μὲ

Εἰκ. 5. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τῶν περιβόλων τοῦ Πυθάρχου καὶ τοῦ Φανοκράτους.

ἀνθεμωτῇ ἐπίστεψη, σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρη καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία κομμάτια. Ἔχει ὕψ. (σωζ.) 2.47 μ., πλ. 0.53 μ. (στὸν ἄβακα) - 0.48 μ., πᾶχ. 0.16 μ. Ὑψ. γρ. 0.03 (στ. 1 - 2) - 0.35 (στ. 3), 0.02 - 0.025 (στ. 4). Κάτω ἀπὸ τὸν δεῦτερο στίχο ὑπάρχουν δυὸ ἀνάγλυφοι ρόδακες διαμ. 0.125 μ. (πίν. 3β).

Πύθαρχος

[Π]ύθωνος

[Οἰ]ῆθεν

[- - - Πυθά]ρχου

6. (Ἀρ. 405). Στήλη ἐπιτύμβια μὲ ἀνθέμιο ἀκέραιη, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὕψ. 1.285 μ., πλ. 0.33 μ. (στὸν ἄβακα) - 0.28 μ. (κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο), πᾶχ. 0.12 μ. Ἔχει δυὸ ρόδακες διαμ. 0.077, κάτω ἀπὸ αὐτοὺς ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.01 καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν, σὲ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο ὕψ. 0.31 μ., πλ. 0.235 - 0.25 μ., ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση ὀρθίου ἄντρα ἀριστερὰ μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει τὸ στῆθος γυμνὸ, ὁ ὁποῖος δεξιὰ, χαιρετίζει γυναίκα, ποὺ φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καθισμένη σὲ κλισμό. Τὰ πόδια τῆς πατοῦν σὲ ὑπόπδιο. Στὰ γόνατά τῆς ἀκουμπάει ὀρθιο παιδάκι, πιθανὸν ἀγόρι, τὸ ὁποῖο βλέπει πρὸς αὐτὴν καὶ τῆς ἀπλώνει τὸ δεξιὸ χέρι μὲ τὸ ὁποῖο κρατᾷ κάτι ἀκαθόριστο. 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 3γ). Ἡ βᾶση τῆς στήλης μήκ. 0.695 μ., πλ. 0.56 μ. καὶ ὕψ. 0.29 μ. εἶναι σπασμένη σὲ δυὸ κομμάτια. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς στήλης εἶναι ἢ ἀκόλουθη:

Πύθαρχος Πυθοκρίτη

7. (Ἀρ. 425). Ἐμπρὸς ἀπὸ τοῦ πώρινο ὑπόβαθρο τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου βρέθηκε ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ πᾶν μέρος ἀπλῆς ἐπιτύμβιας στήλης, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.08 μ., πλ. 0.20 μ., πᾶχ. 0.06 μ., μὲ τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.045 μ. (πίν. 4α).

[Νι]κόστρα[τος]

[Ἐπ]ιτέλο[υ]

[Ῥαμνοῦσιος]

Ὁ Νικόστρατος τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν γνωστὸ δμώνυμο Ραμνούσιο ποὺ εἶπε τὸ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Ἐπιχάρη (Β. Πετράκος, ΑΔ 22, 1967, 48).

8. (Ἀρ. 406). Ἐπιτύμβιος κιονίσκος ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ἀκέραιος, ὕψ. 0.695 μ., διαμ. στὸ πᾶν μέρος 0.172 μ. μὲ ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.02 μ. Βρέθηκε

ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου καὶ 2.50 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του.

Ἀντίμαχος

Θρασυμάχου

Ῥαμνούσιος

Γιὰ τὸν Ἀντίμαχο Ραμνούσιο βλ. Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 15 καὶ 22 καὶ AM 85, 1970, 245.

9. (Ἀρ. 429). Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιας ληκύθου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση στὴν ὁποία εἰκονίζεται, δεξιά, γυναίκα καθισμένη σὲ κλισμό, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ἡ ὁποία χαιρετίζει ἄντρα ὀρθιο ἄριστερά μὲ χιτῶνα. Ὑψ. 0.42 μ., διαμ. 0.32 μ. Βρέθηκε 24.50 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους καὶ 0.50 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.009 - 0.011 μ. 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀντίμαχος Ῥαμνούσιος Νεαρίστη

Εὐθύς μετὰ τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ 4.60 μ. ἀνατολικά τῆς εὐθείας τῆς πρόσοψής του, βρέθηκε λίθινη σφαίρα, σχεδὸν ἀκέραιη, διαμ. 0.16 - 0.18 μ. Ἄλλη σφαίρα, μεγαλύτερη, βρίσκεται στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ σχέση τους μὲ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ στηριχθεῖ, δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις γιὰ νὰ συνδεθεῖ ἡ εὕρεσή τους στὸ Ἱερὸ μὲ κάποιον ἄλλο πολεμικὸ γεγονὸς.

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ
ΦΑΝΟΚΡΑΤΟΥΣ

Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, ὁ ὁποῖος ἐρευνήθηκε καὶ αὐτὸς φέτος, βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου ἀπὸ

τὸν ὁποῖο χωρίζεται μὲ μιὰ ξερολιθιά καὶ στὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους ἀπὸ τὸν ὁποῖο χωρίζεται μὲ δευτερεύουσα ταφικὴ ὁδὸ, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴ Β. Ἱερὰ Ὀδὸ ὀδηγοῦσε πρὸς τὰ ΒΔ.

Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου εἶναι 29.50 μ., ἡ πρόσοψή του ὅμως δὲν εἶναι ἐνιαία. Μικρὲς διαφορὲς στὴν τοιχοδομία τὴν διαιροῦν σὲ τρία μέρη χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν τρεῖς ξεχωριστοὶ περίβολοι. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς δηλώνουν μᾶλλον ἐπεκτάσεις τοῦ περιβόλου σχεδὸν σύγχρονες. Ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου τῶν 29.50 μ. ἀποκαλύφθηκαν δυὸ πώρινα θεμέλια γιὰ τὴν ἔδρυση ἐπιτύμβιων ναύσκων (εἰκ. 5, πίν. 2β).

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου εἶναι νέα καὶ παλιά. Ἐδῶ ἀναδημοσιεύονται τὰ τελευταῖα μὲ μνεῖα τῶν δημοσιεύσεών τους:

1. (Ἀρ. 407). Ὀριζόντια ἐπίστεψη ἐπιτύμβιου ναῖσκου, ἀπὸ τρία συγκολλημένα κομμάτια ὕψ. 0.17 μ., μήκ. 1.21 μ. (1.075 στὸ ἐπιστύλιο), βάθ. 0.54, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο. Στὸ ἐπιστύλιο εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.02 μ., δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Rouilloux, La Forteresse ἀρ. 29. Τὸ πίσω δεξιὸ κομμάτι τῆς ἐπίστεψης βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους.

Φανοκράτης Ξενοκρ[άτο]υς

Ῥαμνούσιος

2. (Ἀρ. 408). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, λειψὴ κάτω καὶ συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα, ὕψ. 1.64 μ., πλ. 0.61 (στὸν ἄβακα) - 0.53 μ., πᾶχ. 0.18 μ. μὲ ἀνθέμιο ὕψ. 0.65 μ. Μετὰ τοὺς στίχους 1 - 3 ὑπάρχουν δυὸ ρόδακες διαμ. 0.15 μ. Ἡ στήλη βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 18 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου καὶ 2.30 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψός της. Ὑψ. γρ. 0.02 - 0.028 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 4β).

Φανοκράτης

Ξεν[οκράτ]ους

3 Ῥ[αμνούσ]ιος

[Ἀρ]χεστράτη

Μνησάρχου

6 Οἰναίου θυγάτηρ

[- - - -] Εὐτελίδου

[Ῥαμνου]σίου θυγάτηρ

3. (Ἀρ. 409). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, μὲ παραστάδες καὶ ἀέτωμα, ὕψ. 1.40 μ., πλ. 0.60 μ., πᾶχ. 0.12 - 0.17 μ., λειψὴ ἐπάνω ἀριστερὰ καὶ κάτω. Εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὄρθιος γυμνὸς ἔφηβος μὲ ταινία στὸ κεφάλι, ὁ ὁποῖος στηρίζεται στὸ δεξιὸ πόδι καὶ γέρνει τὸ σῶμα του πρὸς τὰ δεξιὰ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ του μασχάλη ὑπάρχει ραβδί πού τὸ κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς στήλης εἰκονίζεται μικρὸ παιδί, ὁ δοῦλος τοῦ νέου, τὸ ὁποῖο μὲ τὸ δεξιὸ του χέρι κρατᾷ καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιο ραβδί καὶ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὸν κύριό του. Στὸ ἐπιστύλιο τῆς στήλης ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. 0.01 μ. 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 4γ).

[- - - - - Φ]ανοκράτους Ῥαμνούσιος

4. (Ἀρ. 410). Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο πολὺ φθαρμένης, ὕψ. 0.70 μ., πλ. 0.50 μ., πᾶχ. 0.19 μ., συγκολλημένο ἀπὸ 7

κομμάτια. Ἐχει ἡμικυκλική κορύφωση στὴν ὁποία ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση σειρήνας κατ' ἐνώπιον, μὲ ἀνοιγμένα τὰ φτερά. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς σειρήνας ὑπάρχει ἀπὸ μιὰ γονατιστὴ μορφὴ ποὺ θρηνεῖ. Σῶζονται λείψανα πεντάστιχης ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.15 - 0.023 μ. Κάτω ἀπὸ τὸν πέμπτου στίχου ὑπάρχει λείψανο ρόδακα. 4ου αἰ. π.Χ.

[Με]νεστρ[ά]τη,
 [- -]μένης Φανοστράτο
 3 [Ῥαμ]νο[ύ]σι[ο]ς
 [- -]ρά[της]. νο[κ]ράτου
 [Ῥαμνοῦ]σι[ο]ς

5. (Ἀρ. 18 + 292). Τέσσερα κομμάτια συγκολλημένα ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.335, πλ. 0.32, πᾶχ. 0.06 μ. Ὑψ. γρ. 0.025 - 0.035 μ. Τέλη 3ου αἰ. π.Χ.

Φανοκράτη[ς]
 , [Ξενο]κράτο[υ]
 [Ῥαμνοῦ]σιος

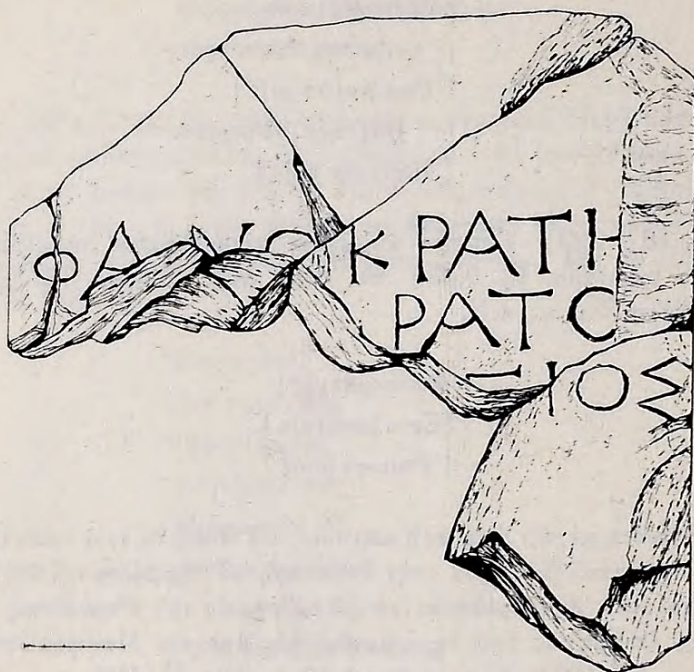
Τὰ θαύσματα μὲ τὴν ἀριστερὴ καμπύλη τοῦ Φ καὶ τὰ τρία τελευταῖα γράμματα τοῦ δημοτικοῦ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα δύο βρέθηκαν σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ Ραμνοῦντος (εἰκ. 6). Τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει δημοσιευθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Μαστροκώστα (ΠΑΕ 1958,37 καὶ ΑΕ 1961, Χρονικά 9 καὶ 12 ἀρ. 26, πίν. Η').

6. (Ἀρ. 411). Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου μὲ ἡμικυκλική κορύφωση καὶ ἀνάγλυφη παράσταση ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τὸ πάνω μέρος ἀναγλύφου λουτροφόρου-ὑδρίας, μέρος τοῦ λαιμοῦ, τῆς λαβῆς καὶ τὸ στόμιο. Ὑψ. 0.91 μ., πλ. 0.545 μ., πᾶχ. 0.115 μ. Στὸν ἄβακα ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.02 μ. 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 6α).

Ἀριστοκλείας

7. (Ἀρ. 430). Τὸ κάτω μισὸ ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κάτω βρέθηκε στερεωμένο μὲ μολύβι στὴ βάση τῆς στήλης. Ὑψ. 1.06 μ., πλ. 0.52 μ., πᾶχ. 0.10 - 0.19 μ. Ἡ βάση, ἀπὸ ντόπιο γαλάζιο μάρμαρο, εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη καὶ ἔχει μῆκ. 1.30 μ., πλ. 0.54 - 0.69 μ., ὕψ. 0.22 μ. Στὴ στήλῃ εἰκονίζεται τὸ ἀπὸ τοὺς ὦμους καὶ κάτω μέρος ἀνάγλυφης λουτροφόρου-ὑδρίας στὴν κοιλιά τῆς ὁποίας

ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση, δεξιὰ, ἄντρα μὲ ἱμάτιο ὃ ὁποῖος κάθεται σὲ σκίμποδα. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ποὺ εἶναι ὑψωμένο σὲ ὀρθή γωνία, κρατάει βακτηρία ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο πόδι βρίσκεται λυγισμένο κάτω ἀπὸ τὸν σκίμποδα. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἄντρα, ἀριστερά, εἰκονίζεται ὄρθια γυναίκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ἢ ὁποία κρατάει μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι καθρέφτη μὲ λαβή ἐνῶ μὲ τὸ ὑψωμένο πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι δεξιὸ φτιάχνει τὰ μαλλιά της.

Εἰκ. 6. Σχεδιάσμα τῆς στήλης τοῦ Φανοκράτους.

Τὰ κομμάτια τῶν στηλῶν 411 καὶ 430 ἔχουν πολλὰ στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν ὅτι ἀποτελοῦν μέρη τῆς ἰδίας στήλης, ἢ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ θὰ ἀποδειχθεῖ μόνο μὲ τὴν εὑρεση, κατὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, τοῦ τμήματος τῆς στήλης ποὺ λείπει καὶ τὸ ὁποῖο θὰ τὰ ἐνώσει (πίν. 5α).

8. (Ἀρ. 431). Κομμάτι μαρμαρινῆς ληκύθου ὕψ. 0.24 μ., μὲ μέρος ἀνάγλυφης παράστασης ὄρθιου ἄντρα ἀριστερὰ ποὺ χαιρετίζει γυναίκα ὄρθια ἀπέναντί του. Ὁ ἄντρας σώζεται ἀπὸ τὸ λαιμὸ ὡς τὴ μέση τῶν μηρῶν ἐνῶ ἡ γυναίκα ὡς τὰ γόνατα. 4ου αἰ. π.Χ.

9. (Ἀρ. 412). Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιου κιονίσκου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, λειψοῦ πίσω, ὕψ. 0.35 μ., διαμ. 0.18 - 0.22 μ. (στὸ δακτύλιο), μὲ ἐπιγραφὴ τοῦ 3ου αἰ. Ὑψ. γρ. 0.02 - 0.022 μ.

Καλλιστράτη

10. (Ἀρ. 413). Δύο συγκολλημένα κομμάτια ἐπιτύμβιου κιονίσκου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.27 μ., πλ. 0.19 μ. Ὑψ. γρ. 0.022 μ. 2ου αἰ. π.Χ.

[- -] IX [- -]

Νικήτ[ου]

Ῥαμνοῦ[σιος]

11. (Ἀρ. 265). Ἐπιτύμβιος κιονίσκος ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.88 μ., διαμ. 0.24 μ., ὕψ. γρ. 0.025, συγκολλημένος ἀπὸ 9 κομμάτια ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ 8 βρέθηκαν σὲ ἀπόσταση 9 μ. νότια τῆς γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους καὶ 2.50 μ. ἀνατολικά τῆς πρόσοψής του. 2ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 7).

Φιλιστῶ

Σωστράτου

Ῥωωπία

Τὸ κομμάτι μὲ τὸ τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς ΣΩΣΤΡΑ ΩΡΩΠΙ τὸ εἶχα βρεῖ τὸ 1957 στὸ μουσεῖο τοῦ Ἀμφιαρείου. Τὸ 1899 τὸ εἶχε δεῖ καὶ τὸ εἶχε σχεδιάσει στὸ Ραμνούντα ὁ Ad. Wilhelm, ὁ ὁποῖος τὸ δημοσίευσε πολλὰ χρόνια ἀργότερα (Oest. Jahr. 32, 1940, 209 εἰκ.).

12. (Ἀρ. 77). Ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη τοῦ 4ου αἰ. μὲ ἀέτωμα, ὕψ. 1.23 μ., πλ. 0.39 - 0.42 μ., πάχ. 0.10 μ. Εἰκονίζεται ἔφηβος κατ' ἐνώπιον μὲ ἱμάτιο ὁ ὁποῖος κρατᾷ στὸ δεξιὸ χέρι πουλὶ πού τὸ δείχνει σὲ σκυλάκι δεξιὰ του. Ἡ στήλη περιλαμβάνεται στὰ εὐρήματα τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ 1958 πού περισυνέλεξε ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου καὶ δημοσίευσε ὁ Μαστροκώστας (ΠΑΕ 1958, 29 β', πίν. 26α). Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους βρέθηκαν διασκορπισμένα πολλὰ θραύσματα (ἀρ. 335, 348, 354, 384) πού συμπληρώνουν τὴ στήλη (πίν. 5β).

13. (Ἀρ. 150 + 414). Μικρὸ ἄγαλμα κοριτσιοῦ μὲ ποδὴρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο πού τὸ συγκρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Πατάει σὲ συμφυὴ πλίνθο καὶ στηρίζεται μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, πού δὲν κολλάει στὸ σῶμα, σὲ στήριγμα. Λεῖπει τὸ κεφάλι, ὁ δεξιὸς βραχίονας, μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στηρίγματος. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 21 συγκολλημένα κομμάτια. Ὑψ. σωζ. 0.97 μ. (πίν. 6β). Τὸ κάτω δεξιὸ μέρος τοῦ ἀγάλματος μὲ τὴν πλίνθο (ἀρ. 150) βρισκόταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τὸ 1960 ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα κομμάτια βρέθηκαν διασκορπισμένα στὸ κατὰστρωμα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ ἡ ὁποία εἶναι δουλεμένη μὲ τὸ ψιλὸ βελόνι ὑπάρχει μικρὸς τόρμος 0.01 × 0.02 μ., βάθ. 0.03 μ. γιὰ τὴ στερέωση τοῦ κεφαλιοῦ μὲ μεταλλικὸ ἔμβολο.

14. (Ἀρ. 416). Κομμάτι μολυβιοῦ ἡμικυκλικῆς τομῆς, μήκ. 0.105 μ., διαμ. 0.10 μ., ἀκτ. 0.065 μ. Στὸ ἓνα ἄκρο του ὑπάρχουν βαθιὲς ἐντομὲς οἱ ὁποῖες ἔχουν γίνῃ με ἐργαλεῖο με σκοπὸ νὰ κοπεῖ σὲ λεπτὲς φέτες, σφῆνες, γιὰ τὸ ἀλφάδιασμα τῶν πλίνθων τῶν περιβόλων ἢ τῶν μελῶν τῶν ναύσκων καὶ τῶν στηλῶν. Βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους.

Εἰκ. 7. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ κιονίσκου τῆς Φιλιστώς.

15. (Ἀρ. 189+356). Τὸ πάνω καὶ τὸ κάτω μέρος ἐπιτύμβιου βωμίσκου. Ἔχει τὴ μορφή μικροῦ βάρους με κυμάτια καὶ διακοσμεῖται στὴν κύρια ὀψὲς με ἀνάγλυφες σπεῖρες καὶ ἀνθέμια. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τὸρμος γιὰ τὴ σύνδεση με τὸ ὑπόβαθρο ἐνῶ στὴν πάνω σώζεται σκαφοειδὴς τὸρμος μέγ. βάθ. 0.015 μ. Τὰ δύο τμήματα τοῦ βωμίσκου ἀποτελοῦνται ἀπὸ 15 κομμάτια ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέσκονταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τὸ 1960. Δυὸ βρέθηκαν φέτος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο. Πιθανὸ ὕψ. 0.326 μ., πλ. ἐπάνω 0.237 μ., κάτω 0.256 μ.

16. (Ἀρ. 344). Τὰ δύο τρίτα μαρμάρινου αὐγοῦ, συγκολλημένου ἀπὸ δύο κομμάτια. Στὴν ἐπιφάνειά του σώζει ἔχνη γραπτῆς φυτικῆς διακόσμησης. Στὰ δύο ἄκρα του ὑπάρχουν ἀπὸ ἓνας μικρὸς τὸρμος με ἔχνη μετάλλου. Ὑψ. 0.07 μ., διαμ. 0.05 μ.

17. (Ἀρ. 418). Πλαστικὸ ἀγγεῖο ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἄτι ἐπάνω σὲ πάνθη-
ρα, ὕψ. 0.115 μ. Λεῖπουν μέρος τοῦ λαιμοῦ, ἡ λαβὴ καὶ τὸ στόμιο. Στὴν ἐπι-
φάνεια σώζονται ἐλάχιστα ἔχνη χρώματος. Βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβό-
λου τοῦ Φανοκράτους, στὴ βόρεια γωνία.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νότιο μέρος τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, στὴν ἀνα-
τολικὴ πλευρὰ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, πέντε λιθόπλινθοι ἀπὸ μάρμαρο Ἀγίας
Μαρίνας, ποὺ σώζονται στὴ θέση τους, ἀνῆκουν στὴν κρηπίδα καταστραμμέ-
νου περιβόλου μήκ. 3.75 μ. Στὴν ἴδια πλευρὰ τοῦ δρόμου, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν
περίβολο τοῦ Πυθάρχου σώζεται ἀνάλημμα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, κατα-
σκευασμένο ἀπὸ κοινές, ἀκατέργαστες πέτρες (εἰκ. 5).

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΛΙΤΥΣ
ΤΗΣ Β. ΙΕΡΑΣ ΟΔΟΥ

Πίσω ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν μεγάλων περιβόλων ποὺ ὀρί-
ζουν ἀνατολικά καὶ δυτικὰ τὴ Β. Ἱερὰ Ὀδό, γίνονταν
μεμονωμένες ταφές οἱ ὁποῖες ἐκτείνονταν σὲ βάθος
πολλῶν μέτρων. Ἀπὸ τέτοιες ταφές τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τῆς Β. Ἱερᾶς
Ὀδοῦ προέρχονται οἱ δυὸ στῆλες τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ποὺ θὰ περιγραφοῦν παρα-
κάτω καὶ οἱ ὁποῖες βρέθηκαν στὴ φετινὴ ἀνασκαφή, ἡ μία σὲ συντρίμματα,
ἡ ἄλλη σχεδὸν πλήρης ἀλλὰ μὲ μεγάλη γενικὴ φθορά.

1. (Ἀρ. 283). Ἐπιτύμβια στήλη (λείπει περίπου ἡ μισή), ἀπὸ μάρμαρο
Διονύσου, μὲ ἀέτωμα καὶ παραστάδες, συγκολλημένη ἀπὸ 14 κομμάτια. Ἡ
ἀνάγλυφη παράσταση εἰκονίζει ἀριστερὰ ἄντρα καὶ δεξιὰ γυναῖκα μὲ χιτῶνα
καὶ ἱμάτιο. Μεταξὺ τους ὑπῆρχε μικρότερη μορφή ἡ ὁποία πατοῦσε ἐπάνω σὲ
βάθρο καὶ τῆς ὁποίας σώζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ τμῆμα τοῦ
βάθρου. Στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει ἀνάγλυφη ἀσπίδα. Ὑψ. 1.26 μ.,
πλ. 0.675 μ., πάχ. 0.12 μ. Στὸ ἐπιστύλιο εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ.
0.02 μ. ἄλλη δὲ ἐπιγραφή, ποὺ παραλείπεται ἐδῶ, εἶναι χαραγμένη στὴ στενὴ
ὀριζόντια ταινία τοῦ ἀετώματος (πίν. 5γ).

[- -]ως Πολυκράτους

Μειλήσιος

[Φιλη]μάτιν Ἀντιό-

[χου ἀπὸ Μ]ελιτέων

2. (Ἀρ. 419). Στήλη ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 1 μ., πλ. 0.60 μ., πάχ.
0.13 μ., μὲ παραστάδες καὶ ἀέτωμα. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς στήλης
εἰκονίζει ἀριστερὰ ἄντρα καὶ δεξιὰ γυναῖκα, ὄρθιους, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμά-
τιο, ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον. Στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει ἀνάγλυ-
φη ἀσπίδα. Στὸ ἐπιστύλιο εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.02 - 0.024 μ.
(πίν. 6γ).

[- -]ος Ζωπύρου Μειλήσιο[ς]

Διεξοδική ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς χρονιᾶς αὐτῆς, ἀναλυτική περιγραφή τῶν εὗρημάτων καὶ εἰδικὰ κεφάλαια γιὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή τοῦ Ραμνούντα ἀπὸ τοὺς Dilettanti καὶ γιὰ τὶς ἐπιγραφές τοῦ δήμου ἀποτελοῦν τὸ θέμα ἰδιαίτερης μελέτης (ΑΕ 1979).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΡΑΜΝΟΥΣ. ΑΓΑΛΜΑ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

(Πίν. 7 - 8)

Κατά τὸ 1978 συνεχίστηκε ἡ ἀναζήτηση θραυσμάτων τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ραμνούντα. Εἰδικότερα ἐρευνήθηκαν οἱ σωροὶ τῶν χωμάτων Β ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ, οἱ σωροὶ τῶν λίθων Ν καὶ ΝΔ ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Θέμιδος καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν χωμάτων Ν ἀπὸ τὴν ἀποθήκη, στὸ χῶρο δηλ. ποὺ τὸ 1960 μεταφέρθηκαν οἱ ἐπιχώσεις ἀπὸ τὴν Α καὶ Ν πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ. Τὰ θραύσματα ποὺ συγκεντρώθηκαν ἐφέτος εἶναι, σὲ σχέση μετὰ τὰ περυσινὰ εὐρήματα, λιγότερα σὲ ἀριθμὸ καὶ μικρότερα σὲ μέγεθος. Πρόκειται γιὰ «τυφλά» κομμάτια καὶ θραύσματα πτυχῶν (πίν. 7α). Μικρὸ ἀλλὰ σημαντικὸ εἶναι τὸ θραῦσμα τοῦ πίν. 7β, ποὺ σώζει τμῆμα ἀπὸ τὸ πέλμα μετὰ τὸ μικρὸ δάχτυλο τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ τῆς θεᾶς. Μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ἐφόρου κ. Β. Πετράκου, ποὺ τὴ βοήθειά του καὶ στὴν ἐφετινὴ ἐρευνά μου στὸ Ραμνούντα ὀφείλω νὰ τὴν ὑπογραμμίσω, ἀνακαίνιστηκε ἡ παλαιὰ ἀποθήκη, γιὰ νὰ συμπεριλάβει ἀποκλειστικὰ τὰ θραύσματα τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως. Σ' αὐτὴ μεταφέραμε καὶ ὅλο τὸ σχετικὸ ὑλικὸ ποὺ βρισκόταν ἀποθηκευμένο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ ἀρχίσαμε τὴν προσπάθεια γιὰ τὴ συγκρότηση μεγαλυτέρων συνόλων. Αὐτό, ἴσως, ὑπῆρξε τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς ἐρευνας τοῦ 1978.

Ἀπὸ τὰ σύνολα ποὺ ἀπαρτίστηκαν μετὰ τὴ συγκόλληση μικρῶν θραυσμάτων ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὰ ἀκόλουθα: α) Τμῆμα τῆς πλίνθου μετὰ τὸ κατώτερο μέρος τῶν ποδιῶν τοῦ ἀγάλματος (7 κομμάτια) (πίν. 7δ). β) Τμῆμα τῆς πλίνθου μετὰ τὸ κάτω μέρος πτυχῶν χιτῶνα (3 κομμάτια) (πίν. 7γ). γ) Τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ στήθους (3 κομμάτια) (πίν. 8β). δ) Τμῆμα πτυχῶν ἱματίου (3 κομμάτια) (πίν. 8γ). 3) Τμῆμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα (7 κομμάτια) (πίν. 8α). 5) Μεγάλον τμῆμα ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ ἀγάλματος (24 κομμάτια) (πίν. 8δ).

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ ἔγιναν διάφορες παρατηρήσεις γιὰ ὁρισμένες τεχνικὲς λεπτομέρειες τοῦ ἀγάλματος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

(Πίν. 9 - 29)

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑρέτριας (2 Ὀκτωβρίου - 4 Νοεμβρίου) μὲ τὴ συμμετοχὴ δύο ἱκανῶν νέων ἀρχαιολόγων τοῦ Παναγιώτη Χατζηδάκη καὶ τῆς Αἰκατερίνης Κυριαζοπούλου ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἀποδοτικὴ. Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε κυρίως στὸ δυτικὸ (Τετράγωνο BB2 - 5) καὶ στὸ βορειοανατολικό (Τετράγωνο B-1 ἕως E1) τμήμα τοῦ χώρου (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 9α - β)¹.

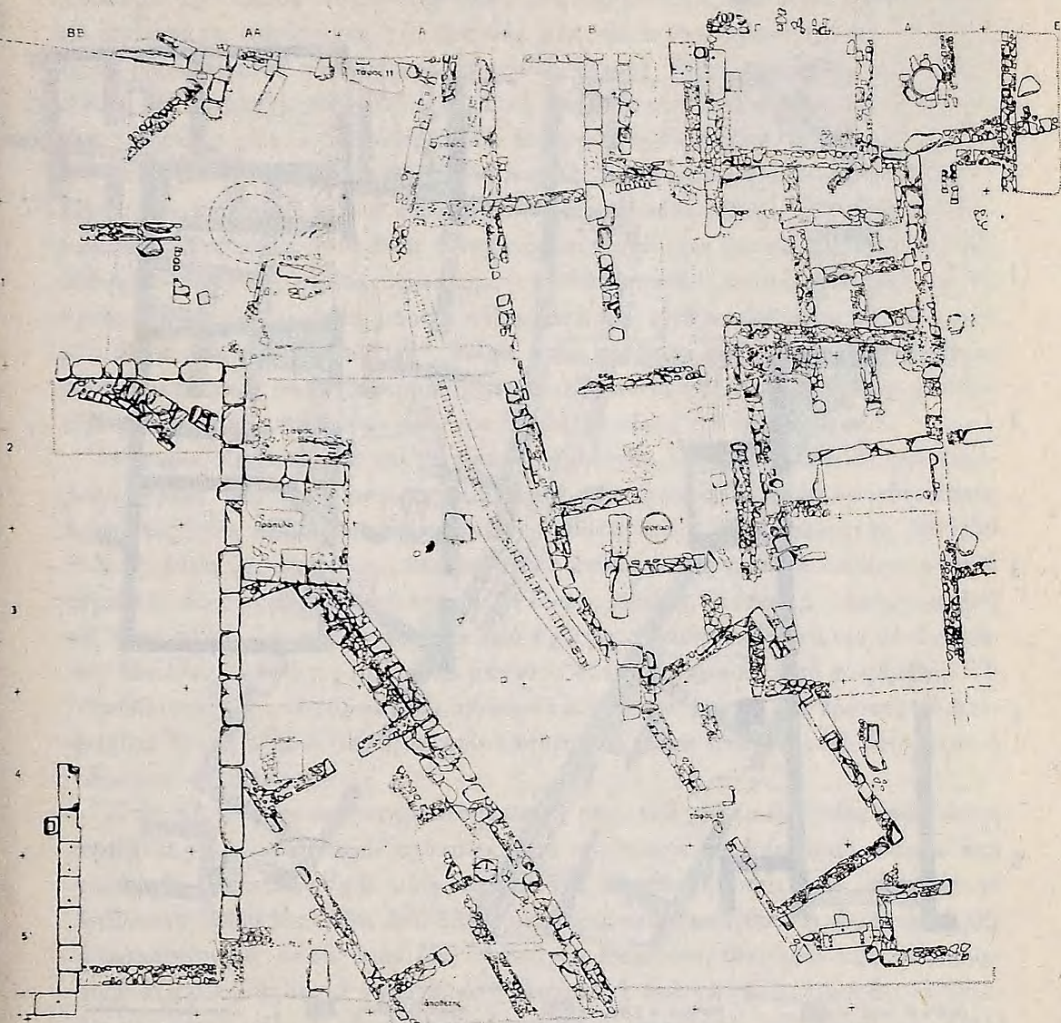
Τὸ «τέμενος»

Μέσα στὸ ρωμαϊκὸ τέμενος μὲ τὸ μνημειακὸ πρόπυλο², σὲ ἀπόσταση 4.50 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τεμένους καὶ δυτικὰ ἀπ' αὐτό, ἦρθε στὸ φῶς μέρος τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νότιας εὐθυνηρίας ὀρθογώνιου κτίσματος, κατασκευασμένου ἀπὸ καλοπελεκημένους λιθόπλινθους (Τετρ. BB4 - 5, φάση μελανή, εἰκ. 2, πίν. 10α). Ἐξω καὶ μέσα (ἀνατολικά καὶ δυτικά) ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ εὐθυνηρία τοῦ κτίσματος αὐτοῦ ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται ἀποθέτης μεγάλων διαστάσεων, πού περιεῖχε πλῆθος ἀπὸ θραύσματα κεραμικῆς, κυρίως τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., καθὼς ἐπίσης ἀκανόνιστους λίθους, θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης λακωνικοῦ τύπου, ἔχνη ἀπὸ πλίνθες κ.ἄ. Τὸ θεμέλιο ἑνὸς ἐγκάρσιου τοίχου, ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες, πού ἀποκαλύφθηκε μεταξὺ τοῦ περιβόλου τοῦ τεμένους καὶ τοῦ ὀρθογώνιου κτί-

1. Ἡ γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 1) συμπληρώθηκε μὲ τὰ φετινὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Γεωργία Χατζιώτη-Κοτοπούλη. Τὸ σχέδιο 2 τῶν ἐπ'ἀλλήλων οἰκοδομικῶν φάσεων ἔγινε ἀπὸ τὴ σχεδιάστρια τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀσπασία Δριγοπούλου. Τὸ σχέδιο 3 τῆς ἀποκατάστασης τοῦ μαρμάρινου ἀνδριάντα ὀφείλεται στὸν ἀγαπητὸ φίλο Κώστα Ἡλιάκη, ζωγράφου τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ὁ μοναδικὸς ἀρχιτεχνίτης - συντηρητὴς Ἀνδρέας Μαυραγάνης εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ ἔρθει ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς στὴν Ἑρέτρια γιὰ νὰ καθαρίσει, νὰ συγκολλήσῃ καὶ νὰ στήσῃ σὲ βάσεις τὰ γλυπτὰ, πού βρέθηκαν φέτος στὴν ἀνασκαφὴ. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ, καθὼς καὶ τοὺς ἀρχαιοφύλακες τῆς Ἑρέτριας Κώστα Βαθιώτη, Σταμάτη Μπουλῆ καὶ Γιώργο Ρόγκα, πού διευκόλυναν καὶ φέτος μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐργασία μου στὸν χώρο καὶ τίς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου. Οἱ φωτογραφίες εἶναι ἔργο τοῦ παλίου ἀγαπητοῦ φίλου Σπύρου Τσαβδάρου.

2. ΠΑΕ 1976, 72 κέ. Ἔργον 1977, 22.

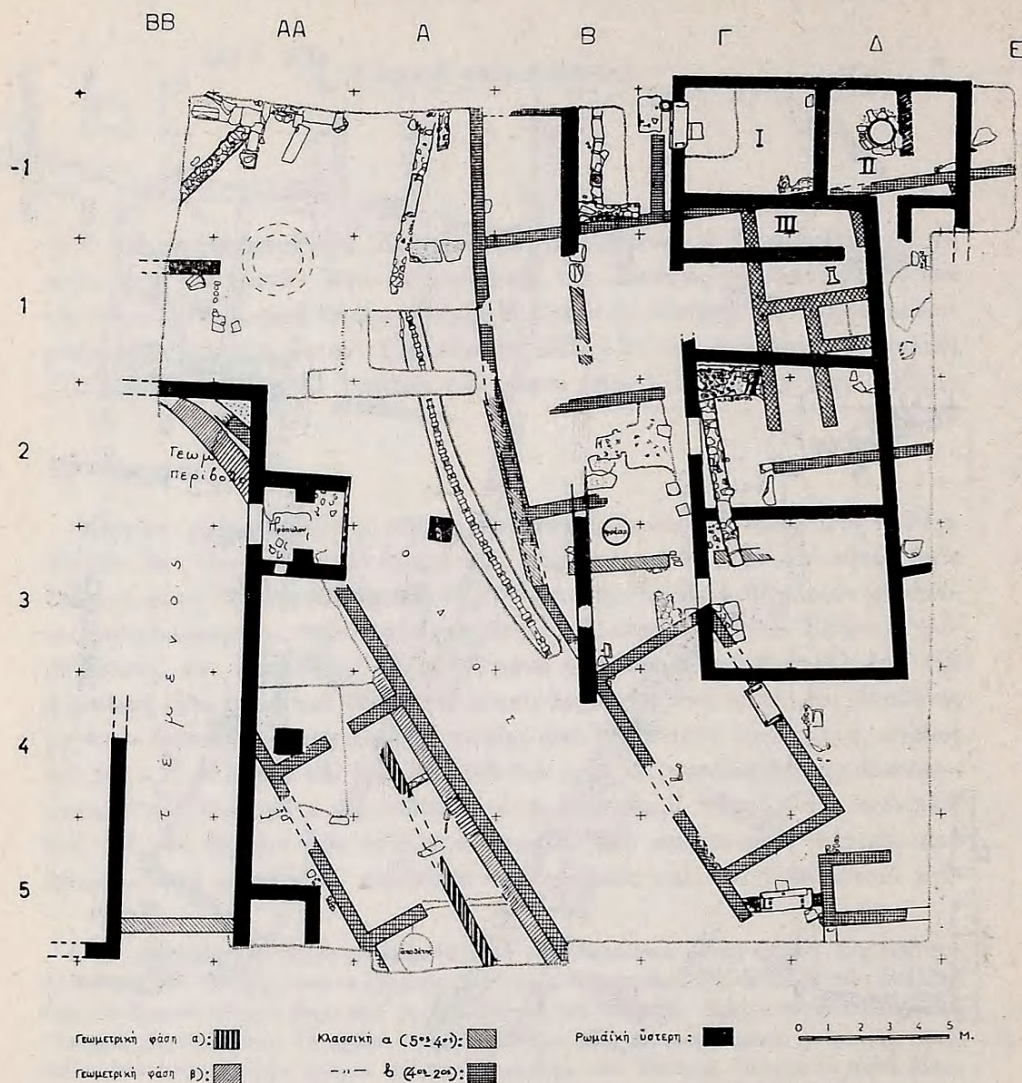
σματος (Τετρ. BB5) (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 10α) φαίνεται πῶς ἀνήκει στοὺς κλασικούς χρόνους, χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη δυνατὴ ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησή

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς (σχ. Γ. Κοτοπούλη).

του. Ὁ λάκκος τοῦ ἀποθέτη, ὅπως βεβαιώθηκε, εἶναι σκαμμένος μέσα στὸ γεωμετρικὸ στρώμα. Τμῆμα ἀψιδωτοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται κάτω ἀπὸ τὸ κλασικὸ θεμέλιο καὶ τὸν περίβολο τοῦ τεμένους στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τετραγώνου BB5 (πίν. 10α). Δοκιμαστικὴ σὲ βάθος τομὴ στὴν ἐσωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ ρωμαϊκοῦ τεμένους (Τετρ. BB2) ἔφερε στὸ φῶς τὴν

πρὸς ΒΔ συνέχεια τοῦ «γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος» τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ.
αἰ.¹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ «ἀνάλημμα» παρουσιάζει ἔντονη καμπύλη πρὸς τὰ

Εἰκ. 2. Ἐπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις (σχ. Ἀ. Δριγκοπούλου).

δυτικά (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 10β) καὶ δὲν φαίνεται νὰ κατευθύνεται πρὸς τὴ Δυ-
τικὴ Πύλη τῆς πόλεως, ὅπως εἶχαμε ἀρχικὰ ὑποθέσει.

Δοκιμαστικὲς τομές, ποὺ εἶχαν ἀνοιχτεῖ τὸ 1976, ὕστερα ἀπὸ πρότασή

1. Πρβ. ΠΑΕ, 1976, 76 κέ.

μου, από τὸν ἐλβετὸ ἀρχιτέκτονα-ἀρχαιολόγο Clemens Krause πέρα ἀπὸ τὰ νότια ὄρια τοῦ ἀπαλλοτριωμένου κτήματος 'Ιωάννου Βράκα, ποὺ ἀνασκάπτουμε, εἶχαν βεβαιώσει ὅτι καὶ τὸ νότιο σκέλος τοῦ «γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος» παρουσιάζει τὴν ἴδια ἐλαφρὰ καμπύλη πρὸς τὰ δυτικά¹. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ πιὸ πρόσφατα πορίσματα τῆς ἐρευνάς μας, φαίνεται πιθανότερο ὅτι τὸ λεγόμενο «γεωμετρικὸ ἀνάλημμα» ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ τοῖχο περιβόλου, ποὺ περικλείνει ἱερὸ τέμενος, ἀντίστοιχο μὲ τὸ τέμενος τοῦ Δαφνηφόρου 'Απόλλωνος, λίγες δεκάδες μέτρα νοτιότερα. Ἡ ἄποψη αὕτη ἐνισχύεται κι ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ περιβόλου ἔχει δύο παρειές κι ὄχι μία μόνο, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἀν ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπλὴ ἀναλημματικὴ κατασκευή. Ἡ ἐντύπωση ὀχυρωματικοῦ τείχους, ποὺ δίνει ὁ ἰσχυρὸς αὐτὸς τοῖχος μὲ τὶς δύο παρειές, μᾶς ὡδήγησε τὸ 1976 νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι κατασκευάστηκε γιὰ νὰ προστατεύει μιὰ πρῶιμη μορφὴ πόλης ἀπὸ τὸν κίνδυνο ὄχι μόνο τῆς πλημμύρας ἀλλὰ καὶ τῶν εἰσβολέων². Μέσα στὸν περίβολο αὐτό, ὅπως διαπιστώθηκε μὲ δοκιμαστικὲς σὲ βάθος τομές, περιλαμβάνονται κτίσματα διαφόρων φάσεων τῆς γεωμετρικῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.³

Ἡ παρουσία πολλῶν καὶ πλούσιων ἀποθετῶν μέσα καὶ ἔξω ἀπ' τὸν περίβολο, τρεῖς ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιεῖχαν τοὺς γνωστὸς ἐννέα παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τῶν ἀρχόντων Χαρκλίδη (363/2 π.Χ.) καὶ Καλλιμήδη (360/59 π.Χ.)⁴, ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἄποψη ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἱερὸ τέμενος, ἀφιερωμένο στὴ λατρεῖα ἄγνωστης ἀκόμη θεότητας. Ἀκόμη κι ἀπὸ τὰ λίγα ὅμως ὡς τώρα στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε προκύπτει ὅτι τὸ νέο αὐτὸ τέμενος δὲν εἶναι κατώτερο οὔτε σὲ μέγεθος οὔτε σὲ σημασία ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ 'Απόλλωνος Δαφνηφόρου. Δὲν ἀποκλείεται μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐρευνας νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ κύρια θεότητα ποὺ λατρευόταν μέσα στὸ τέμενος αὐτὸ ἦταν ἡ Ἄρτεμις Ἀμαρυσία.

Στὴν ἴδια θέση κατασκευάστηκε στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἕνας νέος ὀρθογώνιος περίβολος μὲ μνημειακὸ πρόπυλο, ποὺ περικλείει τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε μόνο τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς· τὸ ὑπόλοιπο βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ δυτικὰ ὄρια τοῦ οἰκοπέδου 'Ιωάν. Βράκα, ποὺ ἀνασκάπτουμε, μέσα στὴν ὁδὸ Ἀντιόχου Θεοδίου. Φαίνεται πὼς τὸ «τέμενος» ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει στὴ θέση αὕτη ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ ὡς τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια μὲ συνεχεῖς ἐπισκευές, μετατροπές καὶ προσθήκες. Πρὸς τὸ πᾶρόν ἀπὸ τὶς ἐνδιάμεσες οἰκοδομικὲς φάσεις ἀντιπροσωπεύεται μόνο ἡ

1. Πρβ. CLAUDE BÉRARD, *Topographie et urbanisme de l'Eretrie archaïque: L'Héroon. Eretria VI* (1978) 93 κέ.

2. ΠΑΕ 1976, 74 σημ. 2.

3. Αὐτ. 75 - 76.

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς — Σχέσεις μὲ πλαστικὴ, Στήλη, τιμητικὸς τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος (1978) 265 - 271.

ἐλληνιστικὴ καὶ ἐν μέρει ἡ κλασικὴ. Τὸ κεραμικὸ ὁμῶς ὑλικὸ τῶν ἀποθετῶν μιλάει γιὰ ἀδιάσπαστη συνέχεια.

Ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα (πίν. 11α)

α) Ὁ μαρμάρινος ἀνδριάντας

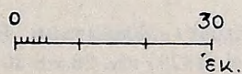
Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέροντα ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς στὰ Τετρ. Γ-1 ἕως Ε-1 (εἰκ. 1 καὶ 2). Ἀποκαλύφθηκε πλήρως τὸ βόρειο τμήμα τοῦ μεγάλου στωικοῦ οἰκοδομήματος τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων¹, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει δύο κυρίως χώρους (πίν. 11β, 12α-β). Ὁ χώρος Ι, διαστ. 4×3.50 μ. περίπου, μὲ ἀνοιγμα εἰσόδου στὸ δυτικὸ τοῖχο του ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὴ στοά. Στὴ θέση του σώζεται τὸ ὠραῖο λίθινο κατώφλι τῆς εἰσόδου (πίν. 12α). Ἀμέσως ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κατώφλι, σὲ κόγχη τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε *in situ* ἡ πλίνθος μὲ συμφυὴ τὰ ἄκρα πόδια μαρμάρινου ἀγάλματος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο σὲ μέγεθος λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ (πίν. 13α-β, 14α). Στὸ δεξιὸ σανάλι διατηροῦνται καὶ ἔχνη ἐρυθροῦ χρώματος (πίν. 14β, 15γ). Μπροστὰ ἀπὸ τὴν πλίνθο, κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου, βρέθηκε στρῶμα ἀπὸ δεκάδες μαρμάρινα θραύσματα τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀγάλματος, ποὺ κομματιάστηκε, ὅπως φαίνεται, σκόπιμα ἐπὶ τόπου, ἄγνωστο σὲ ποιά ἐποχὴ, ὅπωςδὴποτε ὁμῶς μετὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (πίν. 13α-β). Τὰ περισσότερα θραύσματα ἀνήκουν σὲ πτυχές τοῦ ἱματίου του (πίν. 15α-β, 16α-γ). Ἡ συγκόλλησή τους εἶναι ἔργο ἐπίπονο καὶ ἀπαιτεῖ χρόνο. Εἶναι πάντως προφανές ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀνδρική μορφή, ποὺ φοράει ἱμάτιο καὶ σανδάλια στὸν τύπο τοῦ «Αἰσχίνη» τῆς Νεαπόλεως ἢ τοῦ Σοφοκλῆ τοῦ Λατερανοῦ (εἰκ. 3). Εἶναι παραπλήσια στὴ στάση μὲ τὸ γνωστὸ Ἔφηβο τῆς Ἐρέτριας, ποὺ βρέθηκε τὸ 1885 στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλεως καὶ ἐκτίθεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο² (πίν. 17α - β). Πρόσφατα ταυτίσθηκε ἀπὸ τὸν Denis Knoepfler καὶ τὸ ἐνεπίγραφο κυβόσχημο βᾶθρο τοῦ ἀγάλματος, ποὺ βρισκόταν στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο ὑπ. ἀριθ. εὔρετ. 1924 μὲ τὴν ἐπιγραφή:

Κλεόνεικον Λυσάνδρου
Ἀμφικράτης Λυσάνδρου
τὸν ἑαυτοῦ φίλον

Ὁ Ἔφηβος λοιπὸν τῆς Ἐρέτριας μὲ τὰ ἰδεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ εἰκονίζει

1. ΠΑΕ 1975, 39 κέ. 1976, 69 κέ.

2. Γ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, ΑΔ 1886, 10 - 21. HEKLER, πίν. 51. C. MICHALOWSKI, BCH 54, 1930, I 138 κέ. BRUNN - BRUCKMANN, πίν. 519. COLLIGNON, Statues Funéraires, 82, 175. S. PAPASPIRIDIS, Guide du Musée National d'Athènes (1927) 91, ἀρ. 244. LIPOLD, HdA, IV, 5 (1950) 370.

Είχ. 3. 'Ο μαρμάρινος ἀνδριάντας τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ, σχεδιαστικὰ συμπληρωμένος ἀπὸ τὸν Κ. 'Ηλιάκη.

τὸν Κλεόνικο Λυσάνδρου. Στήθηκε ἀπὸ τὸν ἀγαπημένο φίλο του Ἀμφικράτη Λυσάνδρου στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης ἄγνωστο μὲ ποιὰ ἀφορμὴ. Παρὰ τὴ γνώμη τοῦ Collignon καὶ τῆς Καρούζου¹ δὲν φαίνεται ἐπιτύμβιο. Ἡ καθιερωμένη χρονολόγησις τοῦ ἔργου εἶναι 150 - 100 π.Χ., θὰ μπορούσε ὅμως νὰ χρονολογηθεῖ ὑψηλότερα. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lippold², τὸ ἔργο συνδέει ἓνα τύπο ντυμένου ἀγάλματος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ τὸ κεφάλι τοῦ Ἑρμῆ Richelieu (πίν. 17α, 17γ).

Ὅπως δὴποτε ὁ κορμός μας εἶναι πολὺ νεώτερος ἀπὸ τὸν Ἑφῆβο τῆς Ἑρέτριας καὶ μολονοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ, ἡ χρονολόγησί του στὸ 2ο μ.Χ. αἰ. φαίνεται πιθανή. Δυστυχῶς δὲν βρέθηκε τὸ κεφάλι, παρόλο ποὺ ἐξαντλήθηκε ἀνασκαφικὰ ὁ γύρω χώρος. Πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθεῖ σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ μαρμάρينو ἀνδρικό κεφάλι ποὺ ἐκτίθεται ἀπὸ χρόνια στὸ Μουσεῖο τῆς Ἑρέτριας (πίν. 18α-β, 19α) ἀνήκει στὸν κατακερματισμένο κορμό μας (ἀριθ. εὐρετ. Μουσείου Ἑρέτριας 1272 — παλαιὸς ἀριθμὸς Μουσείου Χαλκίδος 920). Μέγεθος, μάρμαρο πεντελικό, ποιότητα ἐργασίας, ἔχνη ἐργαλείων στὴν ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου, τεχνοτροπία, συμφωνοῦν ἀπόλυτα. Στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλοῦ σώζεται μέρος πτυχωμένου ἱματίου, ποὺ δείχνει ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κάποιον Palliatus. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δὲν εἶναι ἰδεαλιστικά. Εἰκονίζεται ἓνας νέος ἄντρας μὲ κοντὸ γένι καὶ μουστάκι. Τὰ μαλλιά του, δουλεμένα ἀδρὰ σὲ κοντοὺς ταινιόσχημους βοστρύχους, κατεβαίνουν χαμηλὰ μπροστὰ στὸ μέτωπο σὲ σχῆμα «φράντζας» (πίν. 18α - β, 19α-β), κόμμωση ποὺ συνηθιζόταν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ, ἀπαντᾷ ὅμως καὶ σὲ πορτραῖτα τοῦ νεαροῦ Νέρωνος³. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀρυτίδωτη σάρκα του διαγράφεται ἓνα στέρεο, δυνατό, καλοσχηματισμένο κρανίο. Τὰ μάτια χωμένα βαθὰ μέσα στὶς κόγχες σκιάζονται ἀπὸ τὰ εὐθύγραμμα φρύδια. Τὰ χεῖλη, ἀρκετὰ σαρκώδη καὶ κλειστά, τονίζουν τὴ σοβαρότητα τῆς ἐκφράσεως. Οἱ φόρμες, στέρεες, μὲ ξεκαθαρισμένα ὄρια καὶ περιγράμματα συνθέτουν ἓνα δυνατό σύνολο ποὺ γοητεύει καὶ συναρπάζει (πίν. 18α - β). Παρὰ τὴ στέρεη καὶ σκληρή, θὰ λέγαμε, δομὴ τὸ ἀριστουργηματικὸ αὐτὸ πορτραῖτο διαπνέεται ἀπὸ συναισθηματικότητα καὶ στοχαστικότητα, ἀπὸ ἓνα ἐσωτερικὸ βῆθισμα, ποὺ φθάνει ὡς τὴ μελαγχολία, εἶναι τὸ ὑπερβατικὸ ἰδεῶδες τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης. Ἀναμφισβήτητα, πρόκειται γιὰ ἓναν εὐγενὴ Ἑρετρίεα ἢ καὶ Ρωμαῖο τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ, ποὺ ἀσκοῦσε κάποιο ὑψηλὸ δημόσιο λειτουργημα.

Βεβαιώθηκαν ἀπόλυτα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κεφαλοῦ μὲ τὸν κορμό μας ὅταν διαβάσαμε στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου τῆς Ἑρέτριας (ἀριθ. 1272) ὅτι

1. COLLIGNON, ὁ.π. PAPASPIRIDIS, ὁ.π.

2. LIPPOLD, ὁ.π.

3. J. INAN - EL. ALFÖLDI - RÖSENBAUM, Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei (1979) πίν. 28 καὶ 30, I καὶ πίν. 34.

τὸ κεφάλι βρέθηκε τυχαῖα τὸ 1943 μέσα στὸ κτῆμα τοῦ Χρήστου Βράκα, πατέρα τοῦ 'Ιωάννη Βράκα, ιδιοκτήτη τοῦ ἴδιου κτήματος, ποὺ ἀνασκάπτουμε¹. Κερδίζουμε ἔτσι ἓνα ὁλόκληρο σχεδὸν μαρμάρινο ἀνδριάντα τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.², μιᾶς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία κανένα ἔργο ποιότητος δὲν μᾶς σώθηκε στὴν 'Ερέτρια.

Πρέπει τέλος νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα στήθηκε μέσα στὸ δωμάτιο I τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος χωρὶς τὸ βάθρο του, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι ἦταν ἀρχικὰ στημένο κάπου ἄλλου.

β) 'Αποθέτης γλυπτῶν (πίν. 20α - β)

Στὸ χῶρο II, ἀνατολικότερα, μὲ τὸ φρέαρ στὸ μέσο (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 11β καὶ 12β) καινούρια ἐκπληξῆ μᾶς περίμενε. Μέσα σὲ ἀβαθὴ λάκκο-ἀποθέτη (βάθους 0.30 μ.) στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου, βρέθηκαν ριγμένα τὰ ἐξῆς μαρμάρινα γλυπτὰ (πίν. 20α - β).

1. 'Α γ α λ μ α τ ι ο 'Α σ κ λ η π ι ο ὺ (ἀριθ. εὐρ. 12370), ἐλλιπὲς κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα (εἰκ. 21α - δ), πολὺ ἀδρᾶ δουλεμένο, ἰδιαίτερα στὴν πίσω ὀψη (πίν. 21β). ἔχει μείνει ἡμιτελές. Ὁ καλλιτέχνης δὲν προχώρησε στὴν τελικὴ ἐπεξεργασία του. Τὰ μαλλιά καὶ ἡ γενειάδα, τὸ δεξιὸ χέρι καὶ ἡ βακτηρία παραμένουν ἀδρὲς μᾶζες. Στὸ μέσο μάλιστα ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες πτυχώσεις τοῦ ἱματίου, κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος, προεξέχει μικρὸς ὄγκος μαρμαροῦ, ποὺ δὲν ἔχει ἀποκοπεῖ. Μέγ. ὕψος 0.024 μ. Παρὰ τὸ ἡμίεργο καὶ τὴν ἀδρότητα τῆς ἐργασίας εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μικρὸ ἀντίγραφο κλασικοῦ προτύπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Εἶναι ἀκόμη προφανὲς ὅτι ἀποτελεῖ προῖον ντόπιου ἐργαστηρίου μαρμαρογλυφίας. Στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου 'Ερέτριας φυλάγονται κι ἄλλα ἡμίεργα γλυπτὰ, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἓνα κεφάλι κούρου μὲ τμήμα τοῦ δεξιοῦ ὤμου³ καὶ ἄγαλμα κόρης, ὕψ. 1.05 μ.⁴, ποὺ βεβαιώνουν τὴν παρουσία τοπικοῦ ἐργαστηρίου γλυπτικῆς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. τουλάχιστον. Τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ 'Ασκληπιοῦ δείχνει ὅτι τὸ ἐργαστήριό ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς τὰ ὕστερα κλασικὰ χρόνια.

2. Ν α τ σ κ ο ς Κ υ β ἑ λ η ς, ἀκέραιος (ἀριθ. εὐρετ. 12371), μαρμάρινος. "Υψ. 0.226 μ. (πίν. 24α). Ἡ θεὰ καθισμένη σὲ θρόνο ἀκουμπάει τὰ πόδια της σὲ ὑποπόδιο. Στὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ φιάλη, στὸ ἀριστερὸ τύμπανο. Φοράει πόλο. Στὰ γόνατά της διακρίνεται λιοντάρι⁵.

1. Κατασχέθηκε στὰ χέρια τοῦ Νικόλαου Κεπὲ ἀπὸ τὸν συναξιούχο σήμερα ἀρχαιοφύλακα 'Ιωάννη Σκουμπρή.

2. Βλ. καὶ P. AUBERSON - K. SCHEFOLD, Führer durch Eretria (1972) 175.

3. ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, 155, πίν. 166 δ.

4. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 256, πίν. 316 β.

5. Γιὰ ναῖσκους Κυβέλης βλ. πρόσφατα M. - A. ZAGDOUN, Collection Kanellopoulos, BCH 102, 1978, I, 305 κέ.

3. Κορμός Ἡρακλέους (ἀριθ. εὑρετ. 12372), μαρμάρινος (πίν. 22α - δ). Λείπει τὸ κεφάλι μὲ τὸ λαιμό, τὰ πόδια ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω, τὰ χέρια ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ μπράτσου περίπου. Σωζ. ὕψ. 0.33 μ. Σώθηκε καὶ τμήμα τοῦ ροπάλου του, ὕψ. 0.065 μ., μὲ ἑξὶ ρόζους (πίν. 22α - β), ποὺ πάνω του στηριζόταν προφανῶς τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ Ἡρακλῆ. Στάσιμο εἶναι τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐνῶ ἄνετο προβάλλει τὸ δεξιόν. Παρὰ τίς μικρὲς διαστάσεις του τὸ ἔργο εἶναι μὲ φροντίδα καὶ γνώση πλασμένο ἀπὸ τὰ χέρια ἱκανοῦ καλλιτέχνη, πάνω στὰ πρότυπα καὶ τὰ ἰδεώδη τοῦ πολυκλείτιου κανόνα. Εἶναι πρωτότυπο ἔργο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴν του ἀξία μιλάει καὶ γιὰ λατρεῖα Ἡρακλέους στὴν Ἐρέτρια, ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια¹.

4) Μικρὸ μαρμάρινο σύμπλεγμα Ἀφροδίτης καὶ Ἐρωτος (ἀριθ. εὑρετ. 12373). Σωζ. ὕψ. 0.15 μ. Λείπουν τὰ πόδια τῆς γυμνῆς Ἀφροδίτης κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα, τὸ δεξιόν της χέρι ἀπὸ τὸ βραχίονα καὶ κάτω (πίν. 23α - γ), τὰ ἄκρα πόδια τοῦ Ἐρωτιδέα (ποὺ ἦταν χωριστὰ δουλεμένα καὶ συνδεμένα μὲ σιδερένιες βέργες) καὶ ἡ δεξιὰ του παλάμη, ποὺ στηριζόταν στὴ μέση τῆς Ἀφροδίτης (πίν. 24β - γ). Εἶναι ἓνα ἀπόλυτα πρωτότυπο στὴ σύλληψη καὶ τὴ σύνθεση ἔργο μικροπλαστικῆς, πλημμυρισμένο ἀπὸ τρυφερότητα, χάρη καὶ κίνηση πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις μέσα στὸ χῶρο (πίν. 25α - β). Ὁ γυμνὸς ἔρωτιδέας μὲ τὰ φτεράκια του κλειστὰ στὴν πλάτη παριστάνεται τὴ στιγμή ποὺ μόλις ἔχει προσγειωθεῖ (τὸ σῶμα του αἰωρεῖται ἀκόμη) στὴν ἀγκαλιὰ τῆς ὀλόγυμνης Ἀφροδίτης· στρέφει μὲ χάρη τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πάνω καὶ δεξιὰ περιμένοντας ἀνυπόμονα τὸ φίλημα τῆς θεᾶς. Ἐκείνη μὲ ἀπέραντη τρυφερότητα καὶ γυναικεῖα χάρη, τὸν δέχεται στὴν ἀνοιχτὴ ἀγκαλιὰ, στρέφοντας τὸ κεφάλι της πρὸς τ' ἀριστερά, ἑτοιμὴ νὰ τοῦ δώσει παθητικὸ φίλημα στὸ στόμα. Τὸ αἰσθησιακὸ γυμνὸ κορμὶ τῆς θεᾶς ἔντονα κυρτωμένο δὲν στηρίζεται πούθενά, λὲς καὶ τὴν ἐπόμενη στιγμή θὰ γύρει πίσω καὶ ἀριστερά, γιὰ νὰ συνεχίσει τὴν ἐρωτικὴ συνομιλία μὲ τὸ τρυφερὸ φτερωτὸ παιδάκι. Τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς Ἀφροδίτης ἀκουμπάει ἀπαλὰ στὸ κεφαλάκι τοῦ παιδιοῦ, τὸ δεξιόν της γυρίζει πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη του. Ἐκεῖνο τὴν κρατᾷ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ τὴ μέση (πίν. 25α - β). Ἡ αἰσθησιμότης τοῦ στιγμιαίου, τοῦ instantané εἶναι ἀπαραγνώριστη. Τὸ σύμπλεγμα τολμηρὸ καὶ πρωτότυπο στὴ σύνθεση δὲν ἔχει τὸ ταίρι του στὴν ἑλληνικὴ τέχνη. Φαίνεται πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κάποια ἑλληνιστικὴ μετάπλαση σὲ μικροπλαστικὴ ἐνὸς φημισμένου ὑστεροκλασικοῦ χαμένου προτύπου².

1. P. THEMELIS, Frühgriechische Grabbauten, 104, πίν. 18 a b. Βλ. καὶ AUBERSON - SCHEFOLD, Führer, 170, σημ. 165: ἀνάγλυφο τοῦ 340 π.Χ. μὲ καθισμένο σὲ ναῖσκο Ἡρακλῆ.

2. Κάπως συγγενή, ἀλλὰ ὄχι ὅμοια συμπλέγματα Ἐρωτος - Ἀφροδίτης βλ. στοῦ J. BOARDMAN, Greek Gems and Fingerrings (1970) εἰκ. 718, 737. Πρβ. καὶ τὸ ἀντίστοιχο σύμπλεγμα Λήδας καὶ Κύκνου στὴν εἰκ. 728.

Μέσα στὸν ἀποθέτη τῶν γλυπτῶν βρέθηκε ἀκόμη ἓνας ἀράβδωτος κιονίσκος περιμαντηρίου ἀπὸ μαρμαρόπετρα μὲ κυανοπράσινες φλεβώσεις ὕψ. 0.50 μ. (πίν. 20β).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω μαρμάρινα γλυπτὰ στὸν ἀβαθὴ ἀποθέτη εἶχαν ἀποτεθεῖ ἄτακτα καὶ τὰ προϊόντα καταστροφῆς κάποιου ὑστερορωμαϊκοῦ κτίσματος, δηλαδὴ ἀρκετὰ θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης κυρίως λακωνικοῦ, ἀλλὰ καὶ κορινθιακοῦ τύπου, ἀκανόνιστες πέτρες καὶ ἀρκετὰ θραύσματα ἀγγείων. Μεταξὺ αὐτῶν μιὰ ἀκέραϊη βαθιὰ ἀκόσμητη φιάλη ἀπὸ ροδόχρωμο πηλὸ μὲ ἔσω νεύοντα χεῖλη καὶ ἐπίπεδη βάση ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων (διαμ. χειλ. 0.125 μ., ὕψ. 0.064 μ., ἀριθ. εὔρετ. 12397), θραύσματα δύο τουλάχιστον λύχνων κορινθιακοῦ τύπου (3ου μ.Χ. αἰ.), ἓνα ἐρυθροβαφὲς ρηχὸ πινάκιο τοῦ τύπου τῆς βόρειας Ἀφρικῆς (3ου μ.Χ. αἰ.) μὲ δακτυλιοειδῆ βάση καὶ ἔσω νεύοντα χεῖλη (διαμ. χείλους 0.25 μ., διαμ. βάσης 0.145 μ., ἀρ. εὔρ. 12398). Βρέθηκαν ἀκόμη μιὰ ὀστέινη περόνη καὶ ἓνα μικρὸ χάλκινο κουδούνι ὕψ. 0.024 μ. (ἀρ. εὔρ. 12425). Τέλος ἡ παρουσία τριῶν δισκοειδῶν πήλινων πλακῶν ἀπὸ κιονίσκο ὑποκαύστου μέσα στὸν ἴδιο ἀποθέτη δείχνει ὅτι τὰ προϊόντα τοῦ ἀποθέτη προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ κάποιου λουτρικοῦ κτίσματος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Μαζὶ μ' αὐτὰ ρίχτηκαν στὸν ἀποθέτη τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., πού περιγράψαμε παραπάνω. Ποῦ ἦταν ἀρχικὰ στημένα τὰ μικρὰ σὲ μέγεθος γλυπτὰ αὐτὰ δὲν θὰ μάθουμε ἔσως ποτέ. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀποτελοῦσαν τὸ διάκοσμο κάποιας πλούσιας κατοικίας τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., ὅπως αὐτὴ πού ἦλθε στὸ φῶς λίγα μέτρα βορειότερα μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ ἑλβετοῦ καθηγητῆ Pierre Ducrey¹.

Τὰ γλυπτὰ τοῦ ἀποθέτη μᾶς πληροφοροῦν ἀκόμη γιὰ ποικίλες λατρεῖες τῆς πόλης, γιὰ τὶς ὁποῖες ὡς τώρα ἐλάχιστες μόνο ἐνδείξεις εἶχαμε. Μέσα στὰ μεγάλα τεμένη τῶν δύο κύριων θεοτήτων τῆς πόλης, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, συλλατρεύονταν καὶ δευτερεύουσες θεότητες, ὅπως ἡ Κυβέλη, ὁ Ἀσκληπιός, ἡ Ἀφροδίτη, ὁ Ἡρακλῆς. Γλυπτὰ τῶν θεοτήτων αὐτῶν, σὲ μικρὸ συνήθως μέγεθος, χρησιμοποιοῦνταν παράλληλα καὶ γιὰ τὸ διάκοσμο πολυτελῶν κατοικιῶν, τοποθετημένα στὶς στοᾶς τῶν αἰθρίων ἢ σὲ κόγχες, ὅπως αὐτὰ πού βρέθηκαν σὲ σπῆτια τῆς Δήλου² καὶ ἄλλοι καὶ πρόσφατα στὴν οἰκία τοῦ Ἀρχείου στὸ Κάλλιο τῆς Δωρίδος³.

1. P. DUCREY, La maison aux mosaïques, Uni Lausanne, 22, 1978, 23 - 31.
P. DUCREY - I. METZGER, La maison aux mosaïques, AntK 22, 1979, 1, 3 - 21.

2. Βλ. τελευταῖα Μ. KREBB, Drei Marmorstatuetten im Museum von Naxos, Στήλη, τιμητικὸς τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος (1978) 331 κέ., ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου γιὰ τὸ διάκοσμο τῆς κλασικῆς κατοικίας. Πρβ. J. MARCADÉ, BCH 77, 1953, 500 κέ.

3. P. THEMELIS, Das Archivhaus in Kallipolis - Östetolien, AAA XI, 2, 1978.

Ἵστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐνδιαφέροντα εὐρήματα διαθέτουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μεγάλου στωικοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος¹. Ὁ μαρμάρινος ἀνδριάντας τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ ἀποτελεῖ ἓναν *terminus post quem* γιὰ τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ του, μιὰ καὶ ἡ τοποθέτησή του στὸ χῶρο 1 ἀποτελεῖ τὴ δεύτερη χρῆση του. Ἡ κεραμικὴ τοῦ ἀποθέτη τῶν γλυπτῶν καθὼς καὶ ἡ λοιπὴ κεραμικὴ τῶν χώρων του φανερῶνουν τὴ χρῆση του ὡς τὸν 3ο καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. τουλάχιστον. Ὁ κεραμικὸς κλῖβανος τῶν μέσων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. περίπου, ποὺ κατασκευάστηκε σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος² παρατείνει τὴ ζωὴ του καὶ πέρα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα αὐτοῦ. Τὸ στωικὸ λοιπὸν οἰκοδόμημα κατασκευάστηκε λίγο μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ, ἴσως στὰ χρόνια τοῦ Κομμόδου (180 - 192 μ.Χ.), ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ὕστατη ἐποχὴ ἀκμῆς τῆς πόλης, ὅποτε κόβει καὶ δικὰ της νομίσματα³. Ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ξαναχρησιμοποιεῖται σὲ σχέση μὲ τὸν κεραμικὸ κλῖβανο, καταστρέφεται καὶ ἐγκαταλείπεται ὀριστικὰ γύρω στὰ τέλη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.

γ) Τὸ φρέαρ

Τὸ φρέαρ στὸ κέντρο τοῦ χώρου II ἀποχωματώθηκε ὡς τὸ βάθος τῶν 3.15 μ., χωρὶς νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνά του. Ὡς τὸ βάθος τῶν 0.64 μ. εἶναι χτισμένο μὲ ἀκανόνιστες πέτρες, ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω ὡς τὸ βάθος τῶν 2.68 μ., τὰ τοιχώματά του εἶναι ἐπενδυμένα μὲ τρεῖς ἐπάλληλους πήλινους κυλίνδρους, πάχους 0.05 μ. καὶ ὕψ. 0.46 μ. περίπου· βαθύτερα δὲν ὑπάρχει ἐπένδυση. Κάθε κύλινδρος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία χωριστὰ ἴσα τμήματα ($1/3$ τῆς περιφέρειας τοῦ κυλίνδρου), ποὺ τὸ καθένα φέρει ἀνὰ μία μικρὴ ἡμικυκλικὴ ἐγκοπὴ ποὺ διευκόλυνε τὴ μεταφορὰ καὶ τὴν τοποθέτησή του, καθὼς καὶ τὴν κάθοδο ἀνθρώπου στὸ φρέαρ. Ἐκτὸς ἀπὸ χῶμα, στάχτες καὶ λίθους περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ θραυσμάτων οἰκιακῆς κεραμικῆς, θραύσματα γυάλινων ἀγγείων, ὀστά, κέρατα καὶ δόντια ζῶων, λίγα μετὰλλια ἀντικείμενα, ἓνα χάλκινο νόμισμα, ἓνα δακτυλίδιο ἀπὸ ὑπόλευκὴ ὑαλόμαζα, θραῦσμα μυλολίθου καὶ δύο συνανήκοντα τμήματα λίθινης λεκάνης. Ἡ κεραμικὴ τοῦ φρέατος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνώτατο διαταραγμένο στρώμα, μπορεῖ νὰ χαρακτηρισεῖ ὁμοιογενὲς χρονολογικά. Τὸ φρέαρ ἐπιχώσθηκε βασικὰ σὲ μία χρονικὴ περίοδο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 3ου ἢ καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Στὴν ἴδια περίπου χρονικὴ περίοδο χρονολογεῖται, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, καὶ ὁ ἀποθέτης τῶν γλυπτῶν. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ φρέατος εἶναι κυρίως χονδροειδῆ καὶ ἀβαφῆ (ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς, λεκάνες, λεκανίδες μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις, χύτρες, πινάκια καὶ φιάλες τοῦ

1. Πρβ. ΠΑΕ 1976, 39 κέ.

2. ΠΑΕ 1975, 40 κέ.

3. ΠΑΕ, δ.π. 39 κέ. καὶ 45, ἀρ. 7, βλ. καὶ παρακάτω σ. 17 κέ.

τύπου τῶν ὕστερων terra-sigillata, λύχνοι κορινθιακοῦ τύπου). "Ενας σχεδὸν ἀκέραιος λύχνος τοῦ τύπου αὐτοῦ φέρει ἀνάγλυφη προτομή 'Αθηνᾶς (ἀριθ. εὐρ. 12399) (πίν. 26β).

Παρόμοια ὕστερη κεραμικὴ ἔδωσε κι ἡ ἐπίχωση τῶν δαπέδων τῶν χώρων I καὶ II. Εἰκονίζουμε ἀκέραιο λύχνο (ἀριθ. εὐρ. 12400) μήκ. 0.066 μ., ὕψ. 0.028 μ. (πίν. 26γ). Εὐρέθῃ ἐπίσης θραῦσμα πινακίου τοῦ τύπου τῶν ὕστερων terra sigillata, μὲ πρωτότυπη ἐμπέστη διακόσμηση στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀπὸ τὸ χῶρο I.

'Ακριβῶς ἔξω ἀπὸ τὸ λίθινο κατώφλι τῆς εἰσόδου τοῦ χώρου I βρέθηκε *in situ* ἀπιόσχημη πρόχους δίπλα σὲ πώρινο ἰγδίον (πίν. 27α). 'Ο πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, φέρει ὀριζόντιες λεπτὲς ἐγχαράξεις στὸ ὕψος τῆς ἄνω καὶ κάτω προσαρμογῆς τῆς λαβῆς. "Υψ. 0.26 μ. (ἀριθ. εὐρετ. 12394).

Κλασικό-ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα

Κάτω ἀπὸ τὸ ὕστερο ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα καὶ ἰδιαίτερα σὲ βαθιὲς τομές, ποὺ ἀνασκάφθηκαν μέσα στοὺς χώρους I, II καὶ III (βλ. εἰκ. 2) ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι οἰκοδομήματος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 2, φάση δικτυωτή), τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴν κεραμικὴ, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸς μεγαικοὺς σκύφους, ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται τουλάχιστον ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Εἶναι πιθανὸ ἡ ἐγκατάλειψή του νὰ ὀφείλεται στὴν καταστροφὴ τοῦ 198 π.Χ. 'Η κάτοψη τοῦ κλασικοῦ-ἐλληνιστικοῦ αὐτοῦ κτίσματος, ποὺ ἄρχισε νὰ διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὸ ὕστερο ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα δὲν εἶναι ἀκόμη σαφής, ὥστε νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ διάταξη καὶ ἡ χρῆση τῶν χώρων του. Τὸ στρώμα ὅμως τῆς «ζωῆς» του (Kulturschicht), ὅπως μᾶς ἀποκαλύφθηκε σ' ὅλες τὶς τομές, ἦταν ἰδιαίτερα πλούσιο σὲ εὐρήματα (λεκανίδες, πινάκια, σκύφοι, χύτρες, λοπάδες, φιάλες, λύχνοι, βαλσαμάρια, ὀξυπύθμενοι κλπ., ἀβαφή, μελαμβαφὴ καὶ διακοσμημένα σὲ ρυθμὸ Δυτικῆς Κλιτύς). Μιὰ ὁμάδα ὁμοίων λύχνων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἰκονίζουμε ἕξι ἀκέραιους μελαμβαφεῖς μὲ χαρακτηριστικὴ ταινιόσχημη ὀριζόντια λαβή (ἀριθ. εὐρετ. 12401 - 12406) (πίν. 26α), ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος στὸ χῶρο I εἶναι ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτη, γιατί μᾶς προσφέρει μιὰ ἀσφαλὴ χρονολόγηση στὸν 4ο π.Χ. αἰ. γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κλασικοῦ οἰκοδομήματος. Οἱ παραπάνω λύχνοι φαίνονται προϊόντα τοπικοῦ ἔρετριακοῦ ἐργαστηρίου¹. Στὸ ἴδιο κλασικὸ στρώμα στὸ χῶρο III βρέθηκε *in situ* καὶ ἀκέραιη σχεδὸν χύτρα καλυμμένη μὲ κυκλικὴ σχιστόπλακα (ὕψ. 0.145 μ., ἀριθ. εὐρετ. 12396) (πίν. 27β).

'Η πρόοδος τῆς ἔρευνας τὸ προσεχὲς ἔτος στ' ἀνατολικά τῶν τετραγώνων E - 1 καὶ E1 θὰ φέρει στὸ φῶς κι ἄλλους χώρους τοῦ κλασικοῦ οἰκοδομήματος

1. Βλ. ΠΑΕ 1976, πίν. 38β καὶ 42γ. Πρβ. I. METZGER, Die Funde aus den Pyrai, Eretria VI (1978) 85 κέ. πίν. 44, ἀρ. 6, 11, 14 - 16.

καὶ θὰ μᾶς δώσει ὅπωςδὴποτε πληρέστερη εἰκόνα τῆς μορφῆς του. Πάντως τὰ ὡς τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα δείχνουν ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πολυτελὴ κατοικία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἀνάλογη μὲ τὴν «Οἰκίαν τῶν Μωσαϊκῶν» βορειότερα (βλ. σ. 27 σημ. 1).

Γεωμετρικὸ στρῶμα

Οἱ δοκιμαστικὲς σὲ βάθος τομὲς στοὺς χώρους I, II καὶ III (εἰκ. 2) βεβαίως-σαν ἀκόμη ὅτι τὸ κλασικὸ οἰκοδόμημα εἶναι θεμελιωμένο ἀπ' εὐθείας πάνω σὲ ἀμμώδες στρῶμα γῆς, ποὺ περιέχει ἀποκλειστικῶς εὐρήματα τοῦ τέλους τοῦ 8ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., σύγχρονα μὲ τὸν περίβολο τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου (βλ. παραπάνω). Τὰ εὐρήματα (κεραμική, εἰδῶλια ζώων, ὅστὰ ζώων, ὅστρεα πορφύρας) δὲν σχετίζονται πρὸς τὸ παρὸν μὲ σύγχρονα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, πιστεύουμε ὅμως ὅτι δὲν θὰ ἀργήσουν νὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ κτίσματα γεωμετρικῶν χρόνων μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας. Ἀναφέρουμε δύο ἐλλιπὴ εἰδῶλια ζώων, ἴσως ἀλόγων ἀπὸ τὸ ἴδιο στρῶμα, ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ ἓνα (ἀρ. εὐρ. 12384) φέρει μελανὴ ταινιωτὴ διακόσμηση.

Κινητὰ εὐρήματα

Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα εὐρήματα ἐκτὸς τῆς κεραμικῆς εἰκονίζουμε ἐνδεικτικὰ ὀρισμένα μόνο:

1) Κάτω τμήμα μαρμάρινου ἀγαλματιδίου γυναίκας συμφυῆς μὲ ἐλλειψοειδὴ βάση. Σώζονται οἱ κνήμες ὀρθιας μορφῆς μὲ ποδῆρη χιτῶνα καὶ βαρὺ ἱμάτιο, ποὺ στηρίζεται σὲ κιονίσκο στὰ ἀριστερά της. Μπροστὰ στὸν κιονίσκο ὄρθιο γυμνὸ ἀγοράκι μὲ ἀναδιπλωμένο τὸ δεξιὸ πόδι. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.073 μ. (ἀριθ. εὐρ. 12379). Βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὸ στρῶμα στὸ τετράγωνο BB2. Πιθανὴ χρονολόγηση 3ος π.Χ. αἰ.

2) Δύο εἰδῶλια κορασίδων ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα μὲ πόλο καὶ ποδῆρη ἀχειρίδωτο χιτῶνα. Κρατοῦν δυσδιάκριτα ἀντικείμενα (ζῶα;) (πίν. 28α). Ὑψ. 0.105 μ. (ἀριθ. εὐρ. 12387 - 8). Βρέθηκαν στὸ κλασικὸ στρῶμα τοῦ χώρου II μαζί μὲ τοὺς λύχνους τοῦ πίν. 26α. Τέλος 4ου π.Χ. αἰ.

3) Δύο θραύσματα εἰδῶλιων γυναίκας μὲ ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο Ὑψ. σωζ. 0.13 μ. (ἀριθ. εὐρ. 12386 - 12389). Βρέθηκε ὅπου καὶ τὰ προηγούμενα. 4ος π.Χ. αἰ.

4) Ἑλλίπες εἰδῶλιο παπποσειληνοῦ. Ὑψ. 0.065 μ. (ἀρ. εὐρ. 12383). Τόπος εὐρέσεως Τετράγ. BB5 (Τομὴ Γ). 4ος π.Χ. αἰ.

5) Χάλκινη τοξωτὴ πόρπη, μὲ περίεργη ἀπόληξη σὲ σχῆμα λαβίδας στὸ δεξιὸ ἄκρο (πίν. 28β). Μῆκ. 0.075 μ. Ἀριθ. εὐρ. 12424. Βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὸ ἀχρονολόγητο στρῶμα στὸ τετράγωνο BB2 μαζί μὲ τὸ ἀγαλματίδιο ἀριθ. 1.

6) Δύο δστέινες περόνες (πίν. 28γ). 'Η ἀριστερή ἑλλιπής, μήκ. 0.072 (ἀρ. εὐρ. 12429) βρέθηκε στὸν ἀποθέτη τῶν ἀγαλμάτων, ἡ δεξιὰ μὲ τὸ ἀτρακτοειδὲς ἐγγάρακτο κεφάλι (μήκ. 0.092 μ., ἀρ. εὐρ. 12430) βρέθηκε στὰ δυτικὰ τοῦ χώρου I (Τετρ. Γ-1). Ὑστερων ρωμαϊκῶν χρόνων.

7) Λαβὴ δξυπύθμενου ἀμφορέα μὲ ὀρθογώνιο σφράγισμα (0.015×0.03 μ.). Φέρει τρίαينا καὶ τὴν ἐπιγραφὴν:

ΕΠΙΦΙΛΙΠΠΟ -
Υ ΕΥΒΟΥΛΟΥ

'Αριθ. εὐρ. 12421. Βρέθηκε στὸ κλασικὸ στρῶμα τοῦ χώρου II. 4ος π.Χ. αἱ.

8) Λαβὴ ἀμφορέα μὲ ὀρθογώνιο σφράγισμα (0.045×0.016 μ.) Φέρει τινὸν πλοίου (;) καὶ τὰ γράμματα:

- - - -]ΑΓΟΡΑ
ΑΡΙΣΤΑΝΔΡΟΥ
ΚΝ[ΙΔΙΩΝ

'Απὸ ἐπιφανειακὸ ἀχρονολόγητο στρῶμα τοῦ Τετραγ. Δ2 (ἀρ. εὐρ. 12411).

9) Λαβὴ ἀμφορέα μὲ ρομβοειδὲς σφράγισμα (πλευρᾶς 0.025 μ.) Δυσδιάκριτο σύμβολο στὸ μέσο καὶ δυσδιάκριτη ἐπιγραφὴ γύρω. 'Απὸ ἐπιφανειακὸ ἀχρονολόγητο στρῶμα μεταξὺ τῶν τετραγώνων Β3/Γ3.

'Επιγραφές

'Απὸ σύγχρονο μανδρότοιχο οἰκίας, νότια ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο 'Ιωάν. Βράκα καὶ ἀμέσως νότια ἀπὸ τὴ λεωφόρο 'Ισιδος, περισυλλέξαμε καὶ μεταφέραμε στὸ Μουσεῖο τῆς 'Ερέτριας δύο θραύσματα ἐπιτύμβιων στηλῶν:

α) Θραῦσμα μαρμάρου (0.27×0.30 μ.) (πίν. 29α), ποὺ σώζει τμῆμα δίστιχης ἐπιγραφῆς:

- - -]ΙΗ
- - -]ΟΧΟΥ

"Ονομα καὶ πατρώνυμο νεκρῆς. 4ος π.Χ. αἱ.

β) Θραῦσμα ἄνω δεξιᾶς γωνίας γκρίζου λιθόπλινθου (0.17×0.33 μ., πᾶχ. 0.22 μ.) (πίν. 29β). Σώζει τὸ τέλος δίστιχης ἐπιγραφῆς:

- - -]ΑΤΙΟΝ
- - -]ΝΟΣ

"Ονομα καὶ πατρώνυμο νεκροῦ. 4ος - 3ος π.Χ. αἱ.

Τὰ νομίσματα

Εἴκοσι τρία χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν φέτος στὴν ἀνασκαφή. Τὰ ἑνδεκα (11) εἶναι ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ τὰ ἑννέα (9) ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τὰ ὑπόλοιπα τρία (3) τελείως φθαρμένα, δὲν ἀναγνωρίζονται. Ἀπὸ τὰ ἑνδεκα ἑλληνικὰ τὰ ἑξὶ εἶναι δυστυχῶς πολὺ φθαρμένα καὶ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ταυτιστοῦν καὶ νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τὴ Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου καὶ τοὺς συνεργάτες της, ποὺ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ συντάξουν καὶ φέτος τὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ. Τὰ ὑπόλοιπα πέντε χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 1ο π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὰ ἑννέα νομίσματα αὐτοκρατορικῶν χρόνων σημειώνουμε ἰδιαίτερα τὴν εὑρεση ἑνὸς ἀκόμη νομίσματος τῆς ἐποχῆς τοῦ Κομμόδου (ἀριθ. 13), ποὺ κόπηκε στὴν Ἑρέτρια, ἰδιαίτερα καλὰ διατηρημένου¹. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τὸ παλαιότερο εἶναι ἓνα τοῦ Νέρωνος (ἀρ. 12). Ὑπερτεροῦν καὶ πάλι τὰ νομίσματα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (7). Δύο ἀπ' αὐτά (ἀριθ. 19 καὶ ἀριθ. 20) τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α', νομισματοκοπείου Νικομηδείας τὸ πρῶτο (378 - 383 μ.Χ.) καὶ Κυζίκου (383 μ.Χ.) τὸ δεύτερο, ἀποτελοῦν τὰ νεώτερα νομίσματα τῆς ἀνασκαφῆς μας καὶ δείχνουν ὅτι ὁρισμένοι χῶροι τοῦ στωικοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος, ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅταν ἀπαγορεύτηκε καὶ ἡ ἄσκηση λατρείας σ' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ ἱερά.

α) Ἀρχαῖα ἑλληνικὰ

1. (N.23, OM52). Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας. Φθαρμένο. Πιθανότατα 4ου π.Χ. αἰ. Πρβ. NNM ἀρ. 134, σ. 127, πίν. XIV, ἀρ. 1 - 5.

2. (N.16, OM31). Ἀθηνῶν, τέλος 3ου π.Χ. αἰ. Πρβ. Kleiner, *Hesperia* 45, 1976, 34, πίν. 3, 51 - 57.

3. (N.11). Χαλκίδος (197 - 146 π.Χ.). Πρβ. SNG Corp., πίν. 9, ἀρ. 455 - 457.

4. (N.19, OM37). Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας (194 - μέσα 2ου π.Χ. αἰ.). Πρβ. Wallace, NNM, ἀρ. 134, σ. 128, πίν. XV, ἀρ. 9.

5. (N.4, OM1). Ἀθηνῶν, 85 - 50 π.Χ. Πρβ. Kroll, *AD* 27, 1972, 106 κέ., πίν. 34 κέ., ἀρ. 3.

6. (N.8, OM9). Φθαρμένο ἀρχαῖο ἑλληνικό.

7. (N.14, OM22). Φθαρμένο ἀρχαῖο ἑλληνικό.

8. (N.15, OM22). Φθαρμένο ἀρχαῖο ἑλληνικό.

9. (N.17, OM32). Φθαρμένο ἀρχαῖο ἑλληνικό.

10. (N.18, OM37). Φθαρμένο ἀρχαῖο ἑλληνικό.

11. (N.21, OM49). Φθαρμένο ἀρχαῖο ἑλληνικό.

β) Αὐτοκρατορικῶν χρόνων

12. (N.22). Χαλκίδος, πιθανῶς ἐποχῆς

1. Πρβ. ΠΑΕ 1975 Α', 45, ἀρ. 7 (N.22): Παρόμοιο νόμισμα Ἑρετριέων Κομμόδου, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικῆς μήτρας.

Νέρωνος. Πρβ. SNG Cor., πίν. 9, ἀρ. 462.

13. (N.2). 'Ερετριέων Κομμόδου. Πρβ. ΠΑΕ 1975 Α', 45, ἀρ. 7.

14. (N.1, OM4). Σηστέριτιος Μαξιμί-
νου Α'. Νομ/πεῖο Ρώμης: Μάρτιος 235 -
'Ιανουάριος 236 μ.Χ. Τύπος Victoria
AVG S/C. Πρβ. RIC, IV 2, σ. 145, ἀρ. 67.

15. (N.9, OM11). 'Ασσάριο φθαρμέ-
νο. Πιθανότατα Κωνσταντίος Β' ἢ Κών-
στανς, 341 - 346 μ.Χ. Τύπος Vot/XX/
Mult/XXX. Πρβ. LRBC, 35.

16. (N.12, OM12). Κωνσταντίου Β',
341 - 346. Νομ/πεῖο ἀδιάγνωστο. Τύπος
ὅπως τὸ ἀρ. 15.

17. (N.6, OM11). 'Ασσάριο 4 φθαρ-

μένο, πιθανότατα κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.
Τύπος Spes Reipublicae (Κωνσταντίος
Β';).

18. (N.7, OM11). 'Ασσάριο 4 Κων-
σταντίου Β', 355 - 361 μ.Χ. Νομ/πεῖο Κυ-
ζίκου. Πρβ. LRBC, σ. 97, ἀρ. 2504, ἐδῶ
Off, S (τύπος Spes Reipublicae).

19. (N.3, OM8). 'Ασσάριο 3, Θεοδο-
σίου Α', 378 - 382 μ.Χ. Νομ/πεῖο Νικο-
μηδείας. Πρβ. LRBC, σ. 93, ἀρ. 2344.

20. (N.10, OM10). 'Ασσάριο 4, Θεο-
δοσίου Α', κοπῆς 383 μ.Χ. Νομ/πεῖο Κυ-
ζίκου. Τύπος Wot/X/Mult/XX. Πρβ.
LRBC, 98, ἀρ. 2557.

21 - 23. (N.5, N.13, N.20). Τελείως
φθαρμένα.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

(Παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 30 - 38)

Πλουσία ὑπῆρξεν ἡ συγκομιδὴ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλεως τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Νέας Ἀγχιάλου), κατὰ τὸ ἔτος 1978.

Μία νέα βασιλικὴ ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ μεγαλύτερόν της μέρος καὶ ἔτσι ὁ ἀριθμὸς τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν βασιλικῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως ἀνέρχεται εἰς ἑπτὰ (7). Ἡ βασιλικὴ αὕτη ὀνομάζεται προσωρινὰ βασιλικὴ «Μαρτυρίου». Παραλλήλως, συνεχίσθη καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὴν μεγάλην βασιλικὴν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου.

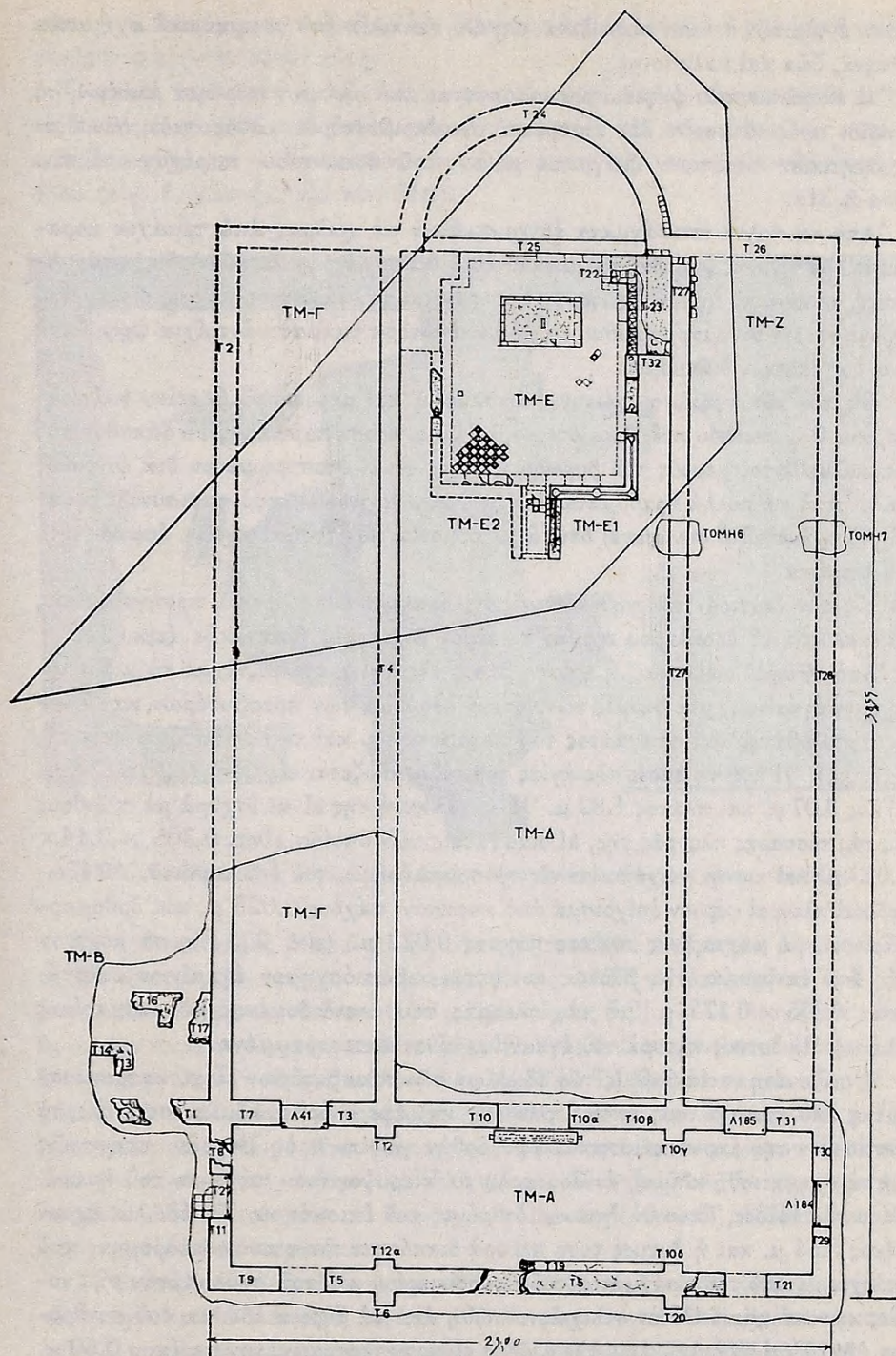
Αἱ ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος καὶ τὴν συνεργασίαν τῆς ἀρχαιολόγου Ἀσπασίας Ντίνα ἔχουν ὥς ἑξῆς:

1. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ

Κατὰ τὴν διάνοξιν αὐλακος ἀπὸ συνεργεῖα τῆς Κοινότητος τῆς Νέας Ἀγχιάλου διὰ τὴν τοποθέτησιν ἀγωγῶν ὑδρεύσεως κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Δημάρχου Σταυρίδῃ εὐρέθησαν, εἰς τὴν συμβολὴν της μετὰ τὴν ὁδὸν Αἰκ. Ζλατάνου, λείψανα τοιχοποιίας εἰς βάθος 0.30 μ., τὴν διερεῦνῃσιν τῶν ὁποίων ἀνέλαβε τὸ συνεργεῖον ἀνασκαφῶν τῆς Ὑπηρεσίας.

Αἱ ἐργασίαι περιωρίσθησαν, διὰ λόγους κυκλοφορίας καὶ διὰ νὰ μὴ θιγοῦν ιδιοκτησίαι, εἰς δύο μικροὺς χώρους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς εἰς τὸ σημεῖον διασταυρώσεως τῶν ὁδῶν Σταυρίδῃ καὶ Ζλατάνου καὶ ὁ ἄλλος ἐπὶ τῆς ὑπὸ διάνοξιν ὁδοῦ Ζλατάνου, παρὰ τὸν ἀμπελῶνα τοῦ Ἀναστάσοπούλου (εἰκ. 1, κάτωψις). Εἰς τὸν πρῶτον χώρον ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἑκτασιν νάρθηξ βασιλικῆς τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος ἐσωτερικὰ εἶναι 21.215 μ. καὶ τὸ πλάτος 5.12 μ. Ὁ νάρθηξ ἔχει ἑπτὰ (7) θύρας: Δύο εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν, ἀνὰ μίαν εἰς τὴν βορείαν καὶ νοτίαν καὶ τρεῖς εἰς τὴν ἀνατολικήν, διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν του μετὰ τὰ τρία κλίτη. Τὰ κατώφλια τεσσάρων θυρῶν, ἥτοι τῆς βορείας, τῆς νοτίας καὶ τῶν δύο πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, σώζονται εἰς τὴν θέσιν των. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν των ὑπάρχουν αἱ ὑποδοχαὶ διὰ τὴν στήριξιν δύο θυροφύλλων καὶ τῆς ξυλίνης κάσας.

Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ ψηφιδωτῶν. Εἰς τὸν κάμπον, ὁ ὁποῖος περιβάλλεται ὑπὸ πλαϊσίου πλάτους 0.40 - 0.49 μ. με σηρικοὺς τροχοὺς, σχηματίζονται γεωμετρικὰ σχέδια ὀκτάπλευρα, τετράγωνα

Εἰκ. 1. Φθιώτιδες Θῆβαι. Βασιλική «Μαρτυρίου».

κλπ. ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται μεγάλη ποικιλία ἀπὸ γεωμετρικὰ σχήματα, πτηνά, ζῶα καὶ θαλασσινά.

Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ψηφιδωτῶν καλύπτεται ἀπὸ σκληρὸν στρώμα ἀλάτων, τὸ ὁποῖον πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἐπιτρέπει τὸν ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων. Δείγματα μόνον τοῦ διακόσμου παρέχουν οἱ πίν. 30α-β, 31α.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ σπαράγματα ἐπιχρισμάτων μὲ χρῶμα, ἀπὸ τεμάχια κορασάνιου μὲ ὑάλινες ψηφίδας καὶ μέγα πλῆθος θραυσμάτων πλακῶν ὀρθομαρμαρώσεως, συνάγεται ὅτι αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ νάρθηκος μέχρις ὠρισμένου ὕψους ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν, εἰς δὲ τὰ ἀνώτερα τμήματα ἐντοίχια ψηφιδωτὰ καὶ ζωγραφικὸν διάκοσμον.

Εἰς τὸν αὐτὸν πρῶτον χῶρον ἀπεκαλύφθη καὶ μέρος τοῦ βορείου κλίτους, μήκους 9 μ. περίπου καί, βορειότερον, λείψανα προσκτισμάτων. Τὸ δάπεδον τοῦ ἀποκαλυφθέντος μέρους τοῦ βορείου κλίτους εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ ψηφιδωτῶν. Ἀπὸ τὰ πολλὰ θραύσματα ἀμφιγύφων θωρακίων ποὺ περισυνελέγησαν εἰς τὸ τμήμα αὐτὸ συνάγεται ὅτι τὰ μετακίονια τῶν τοξοστοιχιῶν ἐφράσσοντο μὲ θωράκια.

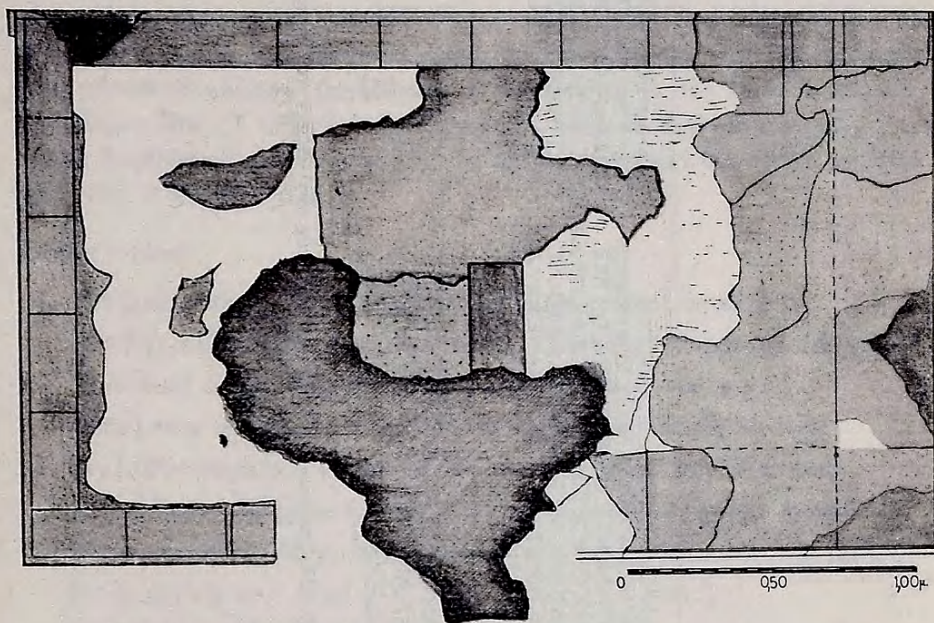
Εἰς τὸν δεύτερον ἐρευνηθέντα χῶρον, ἀνατολικώτερον τοῦ προηγουμένου, ἀπεκαλύφθη ἐξ ὀλοκλήρου σχεδὸν τὸ ἱερὸν βῆμα τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1).

Ἀπὸ τὸ ἱερὸν σώζονται: ἡ κτιστὴ βάσις τῆς ἀγίας τραπέζης μὲ τὸ κιβωτιόσχημον ἐγκαίνιον, μία βαθμὶς τῶν νοτίων ἐδωλίων τῶν πρεσβυτέρων καὶ ὁ νότιος στυλοβάτης τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τοῦ προστώου (εἰκ. 1, κάτωψις). Ἡ κτιστὴ βάσις τῆς ἀγίας τραπέζης σώζεται εἰς ὕψος 0.23 μ. Ἔχει μῆκος 3.07 μ. καὶ πλάτος 1.83 μ. Ἡ κατασκευὴ τῆς εἶναι ἰσχυρὰ μὲ πλίνθους εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς της, αἱ διαστάσεις τῶν ὁποίων εἶναι $0.305 \times 0.14 \times 0.023$ μ. καὶ κοινὴν τοιχοποιίαν εἰς τὸ συμπλήρωμα τοῦ ἐσωτερικοῦ. Αἱ ἐξωτερικαὶ πλευραὶ φέρουν ἐπίχρισμα ἀπὸ κορασάνι πάχους 0.025 μ. καὶ ὀρθομαρμάρωσιν, μὲ μαρμαρίνας πλάκας πάχους 0.022 μ. (εἰκ. 2). Εἰς τὸ κέντρον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς βάσεως ἀνοίγεται κιβωτιόσχημον ἐγκαίνιον διαστάσεων 0.375×0.175 μ. μὲ τὰς πλευράς του ἐπενδεδυμένας μὲ μαρμαρίνας πλάκας. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐγκαίνιου εἶναι κατεστραμμένη.

Ἡ σωζομένη νοτία βαθμὶς τῶν ἐδωλίων τῶν πρεσβυτέρων εἶναι κατεσκευασμένη ἀπὸ τετραγώνους ὀπτάς πλίνθους καὶ ἔφερε ὀρθομαρμάρωσιν. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τῆς ἄκρον κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς Βορρᾶν, προφανῶς διὰ νὰ σχηματισθῇ κλίμαξ ἀνόδου πρὸς τὸ ὑπερυψωμένον πάτωμα τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψίδος, ὅπου θὰ ἦτο καὶ ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου. Τὰ ἐδῶλια ἔχουν μῆκος 3.54 μ. καὶ ἡ δυτικὴ τους πλευρὰ διακόπτει τὸν στενὸν διάδρομον, ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς νοτίας κιονοστοιχίας. Οὐδὲν στοιχεῖον ἐσώθη ἀπὸ τὰ βόρεια ἐδῶλια τοῦ συνθρόνου. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδος εἶναι κατεστραμμένον περίπου 0.50 μ.

κάτω τοῦ πατώματος καὶ οὕτω δὲν δύναται νὰ γίνη λόγος διὰ τὴν μορφήν τοῦ συνθρόνου εἰς τὴν θέσιν αὐτήν.

Ὁ νότιος στυλοβάτης τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρία μέρη: αὐτὸ πού βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν στυλοβάτην τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, τὸ κάθετον πρὸς αὐτὸ δυτικὸν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς εἰσόδου (εἰκ. 1, κάτωφισ καὶ πίν. 31β).

Εἰκ. 2. Φθιώτιδες ὀθῖραι. Βασιλική «Μαρτυρίου». Κάτοφισ ἁγίας τραπέζης.

Τὸ πρῶτον μέρος διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα ἀπὸ ἓν ἄνοιγμα μήκους 0.70 μ. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα, συνολικοῦ μήκους 2.155 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μαρμαρίνους δόμους, πλάτους 0.50 μ. καὶ πάχους 0.21 μ. ἀδιακοσμήτους, ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου διατομῆς. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἀνοίγονται δύο στρογγύλαι ὑποδοχαὶ κιόνων, διαμ. 0.33 μ. Τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ μέρους αὐτοῦ τοῦ στυλοβάτου ἔχει συνολικὸν μῆκος 2.05 μ. καὶ πλάτος 0.45 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ πλευρὰ εἶναι διακοσμημένη μὲ κοιλόκυρτον κυμάτιον. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς ἀνοίγονται πολὺπλευροι ὑποδοχαὶ διὰ τὴν προσαρμογὴν ὀκταπλεύρων πεσσίσκων. Αἱ ὑποδοχαὶ αὗται συνδέονται δι' αὐλακος ὅπου θὰ προσηρμόζετο τὸ θωράκιον.

Τὸ δεύτερον — δυτικὸν — μέρος τοῦ στυλοβάτου ἔχει τὴν ἰδίαν μορφήν μὲ τὸ προηγούμενον καὶ φέρει εἰς τὴν ἄνω ἐπιφανείαν τοῦ ὑποδοχᾶς διὰ τὴν στήριξιν τριῶν ὀκταπλεύρων πεσσίσκων καὶ δύο θωρακίων (πίν. 31β). Εἰς τὴν νο-

τίαν πλευράν τῆς εισόδου τοῦ πρεσβυτερίου ἔχει χρησιμοποιηθῇ μαρμαρίνος δόμος με ἀρχαίαν ἐπιγραφήν. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ μαρμαρίου, ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφή, ἔχει ἀνοιγῇ αὐλαξ δια τὴν προσαρμογὴν θωρακίου καὶ ὑποδοχὴ με αὐλάκα μολυβδοχοήσεως δια τὴν στήριξιν κίονος.

Ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖ τιμητικὸν ψήφισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων διὰ τοῦ ὁποίου παρέχεται προξενία καὶ ἄλλα «τίμια καὶ φιλάνθρωπα» εἰς τὸν Χαλκιδέα Ἱππαρχον Εὐρυνόμου. Ἡ ἐπιγραφή ἦτο χαραγμένη εἰς δύο στήλας. Ἀπὸ τὴν πρώτην στήλην σώζονται 12 στίχοι καὶ ἐν γράμμα τοῦ 13ου καὶ ἀπὸ τὴν δευτέραν 6 στίχοι καὶ ἐλάχιστα γράμματα τοῦ ἐβδόμου. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τὸ κείμενον θὰ ἠδύνατο νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα.

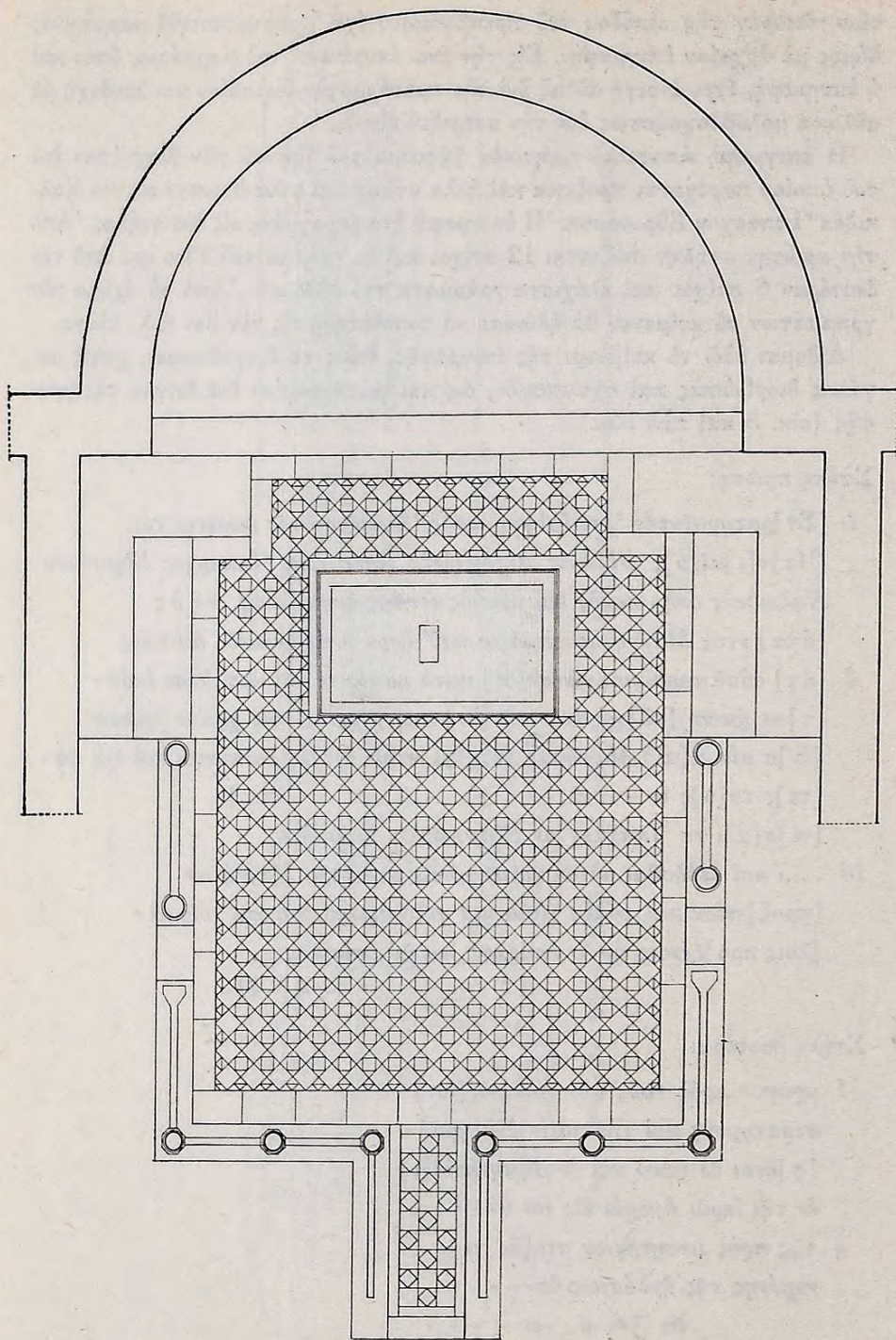
Δίδομεν ἐδῶ τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπως τὸ ἀνεγνώσαμεν, χωρὶς με-
γάλας διορθώσεις καὶ σχολιασμόν, ὡς καὶ φωτογραφίαν διὰ δεῖγμα τῆς γρα-
φῆς (εἰκ. 3 καὶ πίν. 32α).

Στήλη πρώτη:

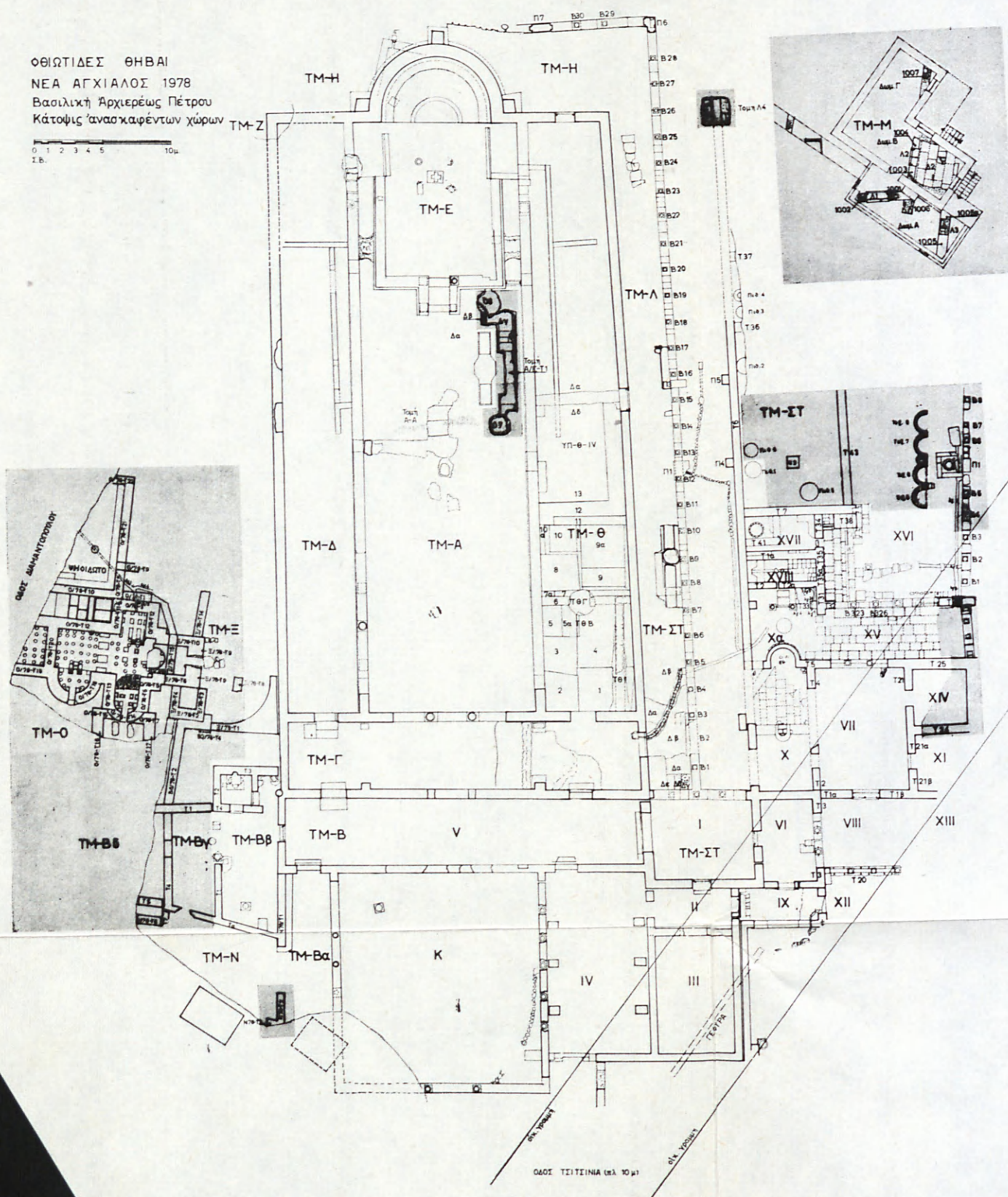
- 1 [Στ]ρατηγούντος Ἰστι[αί]ου μηνὸς Ἀφροδισιῶνος δεκάτη νας.
 [Ἰσ]τ[ι]αῖ[ο]ς Νίκωνος Δημητρίεὺς εἶπεν· ἐπεὶ Ἱππαρχος Εὐρυνόμου
 Χαλκιδεὺς ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγαθὸς εὐνόως διακείμενος πρὸς
 [ἄπα]ντας Μάγνητας πειρᾶται καθ' ὅσον ἐστὶν δυνατὸς αἰετινος
 5 [ἀγ]θοῦ παραίτιος γίνεσθ[αι] κατὰ κοινόν τε καὶ κατ' ἰδίαν ἐκάστ-
 [τ]ωι ἡμῶν [εὐ]χρηστον αὐτ[ὸν] παρεχόμενος τοῖς χρεῖαν ἔχουσιν·
 [ἐν]α οὖν κ[αὶ] Μάγνητες [εὐ]χάρι[στοι] ὄν[τες] φαίνονται καὶ τιμ[ω]ν-
 [τε]ς το[ῦ] α- - -σαν [- - - ἐπαί] -
 [νέ]σ[α]ι τε Ἱππ[αρχ]ον Εὐρυνόμου Χαλκιδέα - - -]
 10 . . . καὶ δεδόσθαι αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις παρὰ τῶν Μαγνήτων
 [προξ]ενίαν καὶ τᾶλλα τίμια καὶ φιλάνθρωπα ὅσα καὶ τοῖς ἄλ-
 [λοις] προ[ξ]ένιοις ἡμῶν ὑπάρχει· ἵνα δι' ἐκάστους
 - - - ἔ] -

Στήλη δευτέρα:

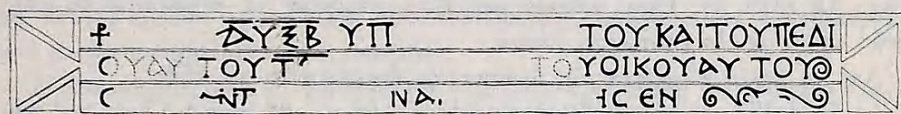
- 1 γραφον πρὸς τοὺς τῶν Χαλκιδέ[ων]
στρατηγούς καὶ τὴν πόλιν ἀνα[γρα]-
[φ]ῆναι δὲ αὐτὸ καὶ ἐν Δημητριάδ[ι]
ἐν τῇ ἱερᾷ ἀγορᾷ εἰς τὸν θ- - -
5 τῆς πρὸς μεσημβρίαν στο[ῦς γε]-
νομένης τῆς ἐγδόσεως ὑπ- - -
ου ΤΛ .ο -εν - - - -

Εἰκ. 4. Φθιώτιδες Θῆβαι. Βασιλική τοῦ «Μαρτυρίου». Σχεδιαστική ἀποκατάστασις τοῦ πρεσβυτερίου.

Τὸ πάτωμα τοῦ πρεσβυτερίου ἦτο ἀπὸ πλακίδια λευκά, μαῦρα καὶ φαιά, μαρμάρινα ἢ ἐκ σχιστολίθου, τοποθετημένα εἰς σειράς, ὁ ἄξων τῶν ὁποίων ἔβαινε διαγωνίως πρὸς τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ. Αἱ διαστάσεις τῶν μεγαλύτερων πλακιδίων εἶναι 0.24×0.24 μ., τῶν δὲ μικροτέρων 0.17×0.17 μ. Πλαίσιον ἀπὸ μαρμαρίνας πλάκας πλάτους 0.34 μ. περιέβαλλε τὰ πλακίδια (πίν. 32β). Ἀπὸ τὰ διασωθέντα στοιχεῖα εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ πρεσβυτερίου καὶ ἀπὸ τὰς ἀποτυπώσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι εὐκρινεῖς ἀκόμη ἐπὶ τοῦ ἐκ κορασάνιου ὑποστρώματος, ἐπεχειρήθη σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασις τοῦ πατώματος (εἰκ. 4).

Εἰκ. 5. Φθιώτιδες Θῆβαι. Βασιλικὴ τοῦ «Μαρτυρίου». Σχέδιον ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς πρὸ τῆς βασιλείου πύλης.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ σπαράγματα ἐπιχρισμάτων μὲ χρῶμα καὶ τεμάχια κορασάνιου μὲ ὑαλίνας ψηφίδας ποὺ περισυνελέγησαν, συνάγεται ὅτι τὰς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ ἐκόσμου τοιχογραφίαι καὶ ψηφιδωτά.

Ἀπὸ τὸ βόρειον κλῖτος ἀπεκαλύφθη μῆκος περίπου 9 μ. βορείως τοῦ πρεσβυτερίου. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ψηφιδωτὸν δάπεδον, τοῦ ὁποίου ὁ καθαρισμὸς θὰ γίνῃ τὸ ἐπόμενον ἔτος.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπεκαλύφθησαν μέχρι σήμερον συνετέθη ἡ ἀτόψις τοῦ ἐρευνωμένου μνημείου. Ὡς φαίνεται εἰς τὴν εἰκόνα 1 πρόκειται διὰ τρίκλιτον βασιλικὴν μήκους, χωρὶς τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδος, 38.55 μ. καὶ πλάτους 23 μ.

Τὴν βασιλικὴν αὐτὴν ὀνομάζομεν πρὸς τὸ παρὸν τοῦ «Μαρτυρίου», ἐξ ἐπιγραφῆς ἡ ὁποία εἶναι χαραγμένη εἰς τὴν ἄνω ταινίαν τοῦ πλαισίου μαρμαρίνου θωρακίου, ποὺ εὗρεθῃ νοτίως τοῦ Ἱεροῦ (πίν. 33α).

Ἐλπίζεται μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς νὰ εὗρεθῇ καὶ τὸ ἄλλον θωράκιον μὲ τὴν συνέχειαν τῆς ἐπιγραφῆς.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς βασιλικῆς, μέχρις ὅτου ἀποκαλυφθῇ πλήρως τὸ μνημεῖον καὶ μελετηθοῦν τὰ ψηφιδωτά καὶ ὁ γλυπτὸς διάκοσμος, μᾶς δίδει στοιχεῖα ἡ ἐπιγραφὴ τῆς «κεντήσεως» τοῦ ψηφιδωτοῦ, δυστυχῶς πολὺ κολοβωμένη, ἡ ὁποία εὗρίσκεται εἰς τὸν νάρθηκα, πρὸ τῆς βασιλείου πύλης. Ἐχει τὸ σχῆμα τῆς tabula ansata, συνολικοῦ μήκους 3.73 μ. Εἰς τὸν κάμπον ἀπὸ μελανὰς ψηφίδας, αἱ διαστάσεις τοῦ ὁποίου εἶναι $3.265 \mu. \times 0.64 \mu.$, χωρίζονται τρεῖς λωρίδες μὲ κεραμοχρόους ψηφίδας. Ἡ πρώτη λωρὶς ἔχει πλάτος 0.14 μ., ἡ δευτέρα 0.13 μ. καὶ ἡ τρίτη 0.14 μ. Τὰ λευκὰ γράμματα ὕψους 0.11 μ. εἶναι κατὰ τὴν στρογγύλην γραφὴν (εἰκ. 5). Ἡ ἐπιγραφὴ ἤρχιζεν, ὥς καὶ ἀπὸ ἄλλα

παραδείγματα εἶναι γνωστὸν διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, μὲ τὴν χρονολογίαν. Δυστυχῶς ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι κατεστραμμένη. Ἀπὸ τὰ γράμματα *ΥΕΒ*, τὰ ὁποῖα εἶναι κάτωθεν ὀριζοντίου γραμμῆς, δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἡ χρονολογία 462. Ἐὰν ἡ χρονολόγησις ἀκολουθῇ τὴν χρονολογίαν τοῦ Ἀκτίου, πρᾶγμα πολὺ πιθανόν, ἔχομεν τὸ ἔτος 431 ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Δίων τῶν Θεσσαλικῶν Θηβῶν ἔλαβε μέρος εἰς τὴν Γ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου τὸ 431 μ.Χ. (Le Quin, *Oriens christ.* II 121, πρβ. Ν. Ι. Γιαννόπουλον, Ἱερὸς Σύνδεσμος, Ἔτος IB' (Κ') Περίοδος Β' 1917, ἀρ. 287 σ. 3 καὶ Γ. Σωτηρίου, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, 6). Εἶναι πιθανόν καὶ ἄλλα στοιχεῖα νὰ συνδέσουν τὸ μνημεῖον τοῦτο μὲ τὸν ἐπίσκοπον Δίωνα.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ Α 272 μαρμάρινον θωράκιον ὕψους 1.08 μ., μήκους 1.12 μ. καὶ πλάτους 0.08 μ. μὲ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Μαρτυρίου, τὸ ὁποῖον ἀνεφέρθη ἀνωτέρω. Σημειώνεται ὅτι εἰς τὴν ἄλλην ὄψιν φέρει σταυρόν:

+ ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΜΑΡΤΥΡΙ[ΟΥ] (πίν. 33α.)

2) Τὸ Α 398 μαρμάρινον θωράκιον ὕψους 1.05 μ., μήκους 1.13 μ. καὶ πλάτους 0.08 μ. Εἰς τὴν μίαν ὄψιν ἔχει ἐγχαράκτους πέντε ἐπαλλήλους σειρὰς τεμνομένων ἡμικυκλίων καὶ εἰς τὴν ἄλλην σταυρόν.

3) Ὁ Α 271 ἀρράβδωτος κιονίσκος μὲ μίαν ταινίαν εἰς τὴν κορυφὴν καὶ τὴν βάσιν, ἀπὸ λευκὸν μάρμαρον, ὕψους 0.55 μ. καὶ διαμ. 0.14 μ.

4) Τεμάχιον ὀστεινῆς πυξίδος ὕψους 0.085 μ., δυναμένης νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου σώζεται τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ σώματος προβάτου καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ κεφαλὴ βοός (πίν. 33β).

5) Τὸ Μ 2460 χαλκοῦν σταθμίον, βάρους 0.85 τοῦ χιλιογρ. Εἰς τὴν ὄψιν φέρει δύο κύκλους. Εἰς τὸν ἐσωτερικὸν δίσκον δύο κεφαλαῖα Γ ἑκατέρωθεν κομβίου, ἄνωθεν τοῦ κομβίου σταυρόν καὶ κάτωθεν φυτικὸν κόσμημα (πίν. 33γ).

6) Ἡ Μ 2374 πηλίνη σφραγὶς μετὰ λαβῆς, σωζομένη κατὰ τὰ τρία τέταρτα. Ἐντὸς ἐνὸς ἐσωτερικοῦ κύκλου εἰκονίζεται ἰσοσκελὴς σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένα ἄκρα καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν δυσανάγνωστος ἐπιγραφὴ (διαμ. 0.061 μ.).

7) Δέκα νομίσματα: τρία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐφθαρμένα· ἐν τοῦ Ἀρκαδίου 378 - 383 μ.Χ.· ἐν τοῦ Ζήνωνος, 474 - 491 μ.Χ.· ἐν τεσσαρακοντανούμμιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 527 - 528 μ.Χ.· ἐν εἰκοσανούμμιον τοῦ Μαυρικίου, 601 - 602 μ.Χ.· δύο τοῦ Φωκᾶ, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν εἰκοσανούμμιον τοῦ ἔτους 603 - 605 μ.Χ. καὶ τὸ ἄλλο 607 - 608 μ.Χ., τοῦ Νομισματοκοπέου Κυζίκου καὶ ἐν τεσσαρακοντανούμμιον τοῦ Ἡρακλείου, 613 - 614 μ.Χ.

Παρατηρήσεις

Ἐκ τῶν πολλῶν τεμαχίων διατρήτων μαρμαρίνων θωρακίων ποὺ περισυν-ελέγησαν κατὰ τὴν μέχρι τώρα ἔρευναν ἐξάγεται ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ Μαρτυρίου εἶχε ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦτο τῶν θωρακίων.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ σπαράγματα τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὰ τεμάχια κουρασάνιου μὲ ὑαλίνας ψηφίδας συνάγεται ὅτι τὸ μνημεῖον εἶχε ζωγραφικὸν διάκοσμον καὶ ἐντοίχια ψηφιδωτά.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ θραύσματα κεράμων, ἐξάγεται ὅτι τὸ κτήριο ἐστεγάζετο διὰ ξυλίνης κεραμωτῆς στέγης. Τέλος ἀπὸ τὸ στρώμα καύσεως ὕψους 0.08 μ. τὸ ὁποῖον εὐρέθη ἀμέσως ἐπὶ τῶν πατωμάτων, συνάγεται ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ μνημείου ὀφείλεται εἰς πυρκαϊάν.

Ὁ ἀνασκαφεὶς χώρος περιεφράχθη ἕως ὅτου συντελεσθῇ ἡ διαδικασία ἀπαλλοτριώσεως τῶν οἰκοπέδων.

2. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΡΧΙΕ- ΡΕΩΣ ΠΕΤΡΟΥ

Καρποφόρος ἦτο καὶ ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν μεγάλην βα-
σιλικὴν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου (παρένθ. πίν. Α'). Εἰς
τὴν διδομένην γενικὴν κάτοψιν, δηλοῦνται διὰ σκιαῶν

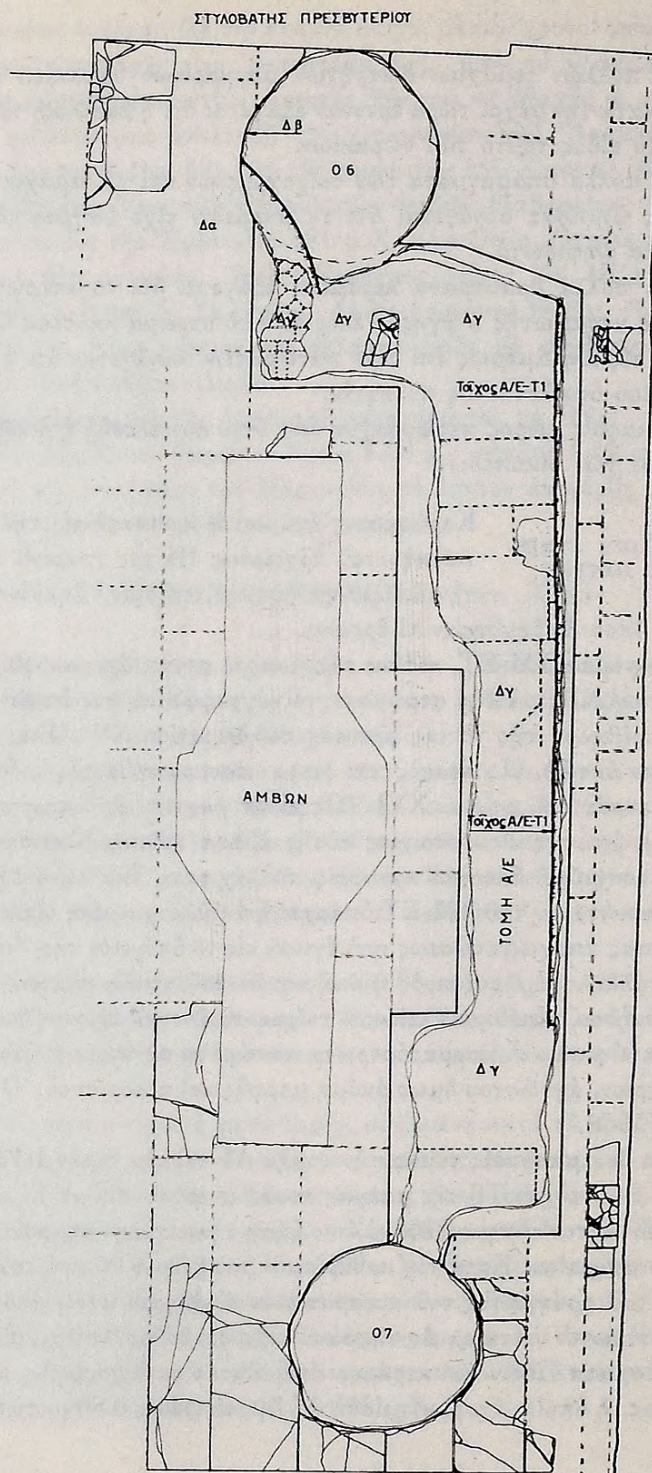
αἱ θέσεις ὅπου διεξήχθησαν αἱ ἔρευναι.

Εἰς τὸν τομέα TM-ΣΤ, νοτίως τῆς μακρᾶς στοᾶς, ἀπεκαλύφθησαν: πλήρως τὸ δωμάτιον XIV, μὲ δύο στρώματα τοιχογραφιῶν εἰς τὰς ἐπιφανείας τῶν τοί-
χων· τὸ τρίβηλον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ δωματίου XV· ἄλλαι πέντε βάσεις,
(ἐν συνόλῳ ὀκτώ), εἰς πεσσὸς καὶ ἕτερα τέσσαρα τόξα τῆς τοξοστοιχίας τῆς
νοτίας πλευρᾶς τοῦ χώρου XVI. Ὡς εἶναι γνωστὸν ἀπὸ πέρυσι (Τὸ Ἔργον
1977, 47), ἐπὶ τῆς κιονοστοιχίας αὐτῆς ἔβαινε λιθοπλινθόκτιστος τοίχος, μὲ
κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον καὶ τρεῖς, τοῦλάχιστον, ἐπαλλήλους σειρὰς τόξων.

Ἀνατολικώτερον τοῦ TM-ΣΤ ὑπάρχει ἡ ἀπηλλοτριωμένη οἰκία Δάινα. Κατὰ
τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως ποὺ ἔγιναν εἰς τὸ ὑπόγειόν της, διὰ τὴν δημιουρ-
γητὴν κατάλληλος χώρος πρὸς φύλαξιν τῶν βυζαντινῶν πιάτων τοῦ ναυαγίου
τῆς Ἀλοννήσου, εὐρέθησαν λείψανα τοίχων τριῶν τοῦλάχιστον δωματίων, μαρ-
μάρινα κατώφλια καὶ μαρμαρόστρωτα πατώματα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς σημαν-
τικὸν κτήριο, ἀγνώστου ὅμως ἀκόμῃ μορφῆς καὶ προορισμοῦ. Ὁ τομεὺς οὗτος
εἶναι ὁ TM-M.

Μὲ δύο δοκιμαστικὰς τομάς, τὴν τομὴν Λ4 καὶ τὴν τομὴν Η1 προσδιωρίσθη
ἡ πορεία τοῦ τοίχου Τ6 τῆς μακρᾶς στοᾶς (παρένθ. πίν. Α').

Ἀπροσδόκητον εὕρημα ἦλθε νὰ ἐπαυξήσῃ τὴν μεγάλην σημασίαν τοῦ ἀνασκα-
πτομένου μνημείου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ βόθρου 06 πρὸ τοῦ δυτικοῦ στυ-
λοβάτου τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου εὐρέθησαν κάτω ἀπὸ τὸ σημερινὸν
μαρμαρόστρωτον πάτωμα Δα τῆς βασιλικῆς, εἰς βάθος 0.80 μ., σκληρὰ στρώσις
ἀπὸ θραύσματα λίθων καὶ κεράμων ἀναμείκτων μετὰ χώματος, ἀνωμάλου ἄνω
ἐπιφανείας, ἡ ὁποία ἐχαρκτηρίσθη ὡς Δβ, εἰς βάθος 0.80 μ. τὸ ἐκ κουρασάνιου

Εἰκ. 6. Βασιλικὴ ἀρχιερέως Πέτρου. Σχέδιον τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου πρὸ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου.

υπόστρωμα ἐνὸς τρίτου πατώματος Δγ καὶ εἰς βάθος 0.90 μ. ἀπὸ τοῦ Δα τμήμα τοιχοποιίας εἰς σχῆμα καμπύλον. Ἀπὸ τὴν θέσιν καὶ τὸν προσανατολισμὸν τῆς τοιχοποιίας αὐτῆς εἰκάζεται, μὲ μεγάλην πιθανότητα, ὅτι πρόκειται διὰ τὴν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τῆς πρώτης βασιλικῆς, ποὺ κατεσκευάσθη εἰς τὸν χῶρον αὐτόν. Ἡ ἔρευνα ἐπεξετάθη πρὸς Δυσμὰς, μέχρι τοῦ ἄλλου βόθρου 07. Διεπιστώθη ὅτι τὸ Δγ ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, πάχους 0.025 μ. καὶ διαφόρου πλάτους 0.30 μ., 0.40 μ., 0.64 μ., 0.78 μ. κλπ., τοποθετημένων μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά των ἀπὸ Β-Ν (παρένθ. πίν. Α', εἰκ. 6, πίν. 34α). Εἰς τὸν νότιον ὄχθον τῆς σκαφῆς καὶ εἰς βάθος 0.63 μ. εὑρέθη ὁ τοῖχος Α/Ε-Τ1· οὗτος σωζόμενος εἰς ὕψος 0.25 μ. ἔφερεν ὀρθομαμάρωσιν. Τὸ Δγ καὶ ὁ τοῖχος Α/Ε-Τ1 ἀνήκουν εἰς τὸ αὐτὸ κτήριο.

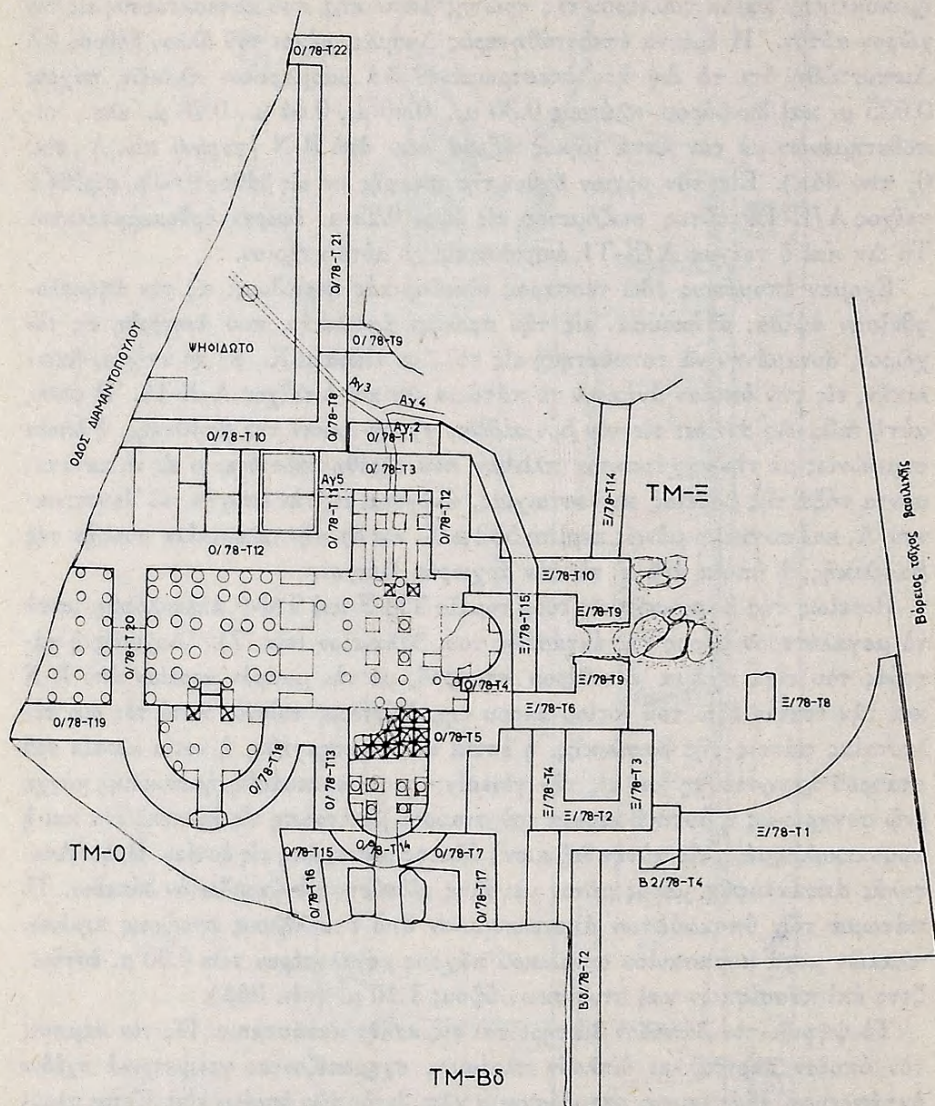
Ἐχομεν ἐπομένως ἐδῶ τέσσαρας οἰκοδομικὰς περιόδους: α) τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀψίδα, ἀνήκουσαν εἰς τὴν πρώτην βασιλικήν, ποὺ ἀνηγέρθη εἰς τὸν χῶρον, δυναμένην νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 4ον αἰῶνα μ.Χ., β) τὸ κτήριο-βασιλικήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὸ πάτωμα Δγ καὶ ὁ τοῖχος Α/Ε-Τ1. Ἡ φάσις αὕτη πιθανῶς ἀνήκει εἰς τὸν 5ον αἰῶνα, γ) τὴν φάσιν τῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία συμφώνως μὲ τὴν ἐγχάρακτον πλίνθον ποὺ εὑρέθη παλαιότερον εἰς τὰ καταπεσόντα τόξα τῆς βορείας κιονοστοιχίας, ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α, καὶ συγκεκριμένως περὶ τὸ 532 μ.Χ. καὶ δ) τὴν τελευταίαν μορφήν τῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχιερέα Πέτρον.

Βορείως τῆς βασιλικῆς εἰς τοὺς τομεῖς TM-Ξ καὶ TM-0 ἀπεκαλύφθη, κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐκτάσεώς του, βαλανεῖον (εἰκ. 7). Ἀρχικῶς ἡ κάτοψις τοῦ εἶχε σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, μὲ τὴν μακρὰν κεραίαν ἀπὸ Β-Ν καὶ τὴν ἐστίαν ἔξω τοῦ νοτίου ἄκρου της. Ὑστερα, πιθανὸν κατὰ τὰς δύο τελευταίας φάσεις τῆς βασιλικῆς, ἡ ἐστία αὕτη κατηργήθη, ἡ νοτία κεραία τοῦ σταυροῦ ἠχρηστεύθη καὶ εἰς τὴν γένεσίν της κατεσκευάσθη ἡμικυκλικὴ κόγχη ἐνῶ συγχρόνως ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ μετετράπη εἰς ἡμικυκλικὴν καὶ ἡ προσκεκολλημένη εἰς αὐτὴν δεξαμενὴ ὕδατος μετετράπη εἰς ἐστίαν. Πρὸς Ἀνατολὰς ἀπεκαλύφθη μέρος μόνον μεγάλης αἰθούσης μὲ ψηφιδωτὸν δάπεδον. Τὸ πάτωμα τῶν ὑποκαύστων ἀποτελούμενον ἀπὸ ἐπαλλήλους στρώσεις πηλίνων πλακῶν μετὰ κορασάνιου συνολικοῦ πάχους μεγαλυτέρου τῶν 0.30 μ. ἐστηρίζετο ἐπὶ πεσσίσκων καὶ στυλίσκων ὕψους 1.10 μ. (πίν. 34β).

Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν. Εἰς τὸν κάμπον, τὸν ὁποῖον περιβάλλει διπλοὺν πλαίσιον, σχηματίζονται γεωμετρικὰ σχέδια ὀκτάπλευρα, ἐξάπλευρα, σταυρόσχημα κλπ. ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται πλουσία ποικιλία ζώων, φυτῶν, πτηνῶν, κ.ἄ. Παρατηρεῖται διαφορὰ καὶ εἰς τὸ χρησιμοποίηθῆν ὕλικὸν καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν μεταξὺ πλαισίου καὶ κάμπου. Αἱ λευκαὶ ψηφίδες τῶν πλαισίων εἶναι ἐξ ἀλαβάστρου (πίν. 35-37).

Τέλος μικρὰ ἔρευνα δυτικῶς τοῦ βαπτιστηρίου ἀπέδωσε δέκα τρεῖς λύχνους καὶ ἓν ἑλληνιστικὸν ἰωνικὸν κιονόκρανον ἀπὸ παρόλιθον. Ἐκ τῶν λύχνων

δίδεται ἐδῶ φωτογραφία τοῦ ἄνω δίσκου ἑνός, σωζομένου κατὰ τὸ ἥμισυ, εἰς τὸν ὁποῖον εἰκονίζεται πολεμιστὴς σύρων τὴν σπάθην (πίν. 38α).

Εἰκ. 7. Φθιώτιδες Θῆβαι. Βασιλικὴ ἀρχιερέως Πέτρου. Κάτοψις τοῦ ὑποκαύστου - βαλανείου.

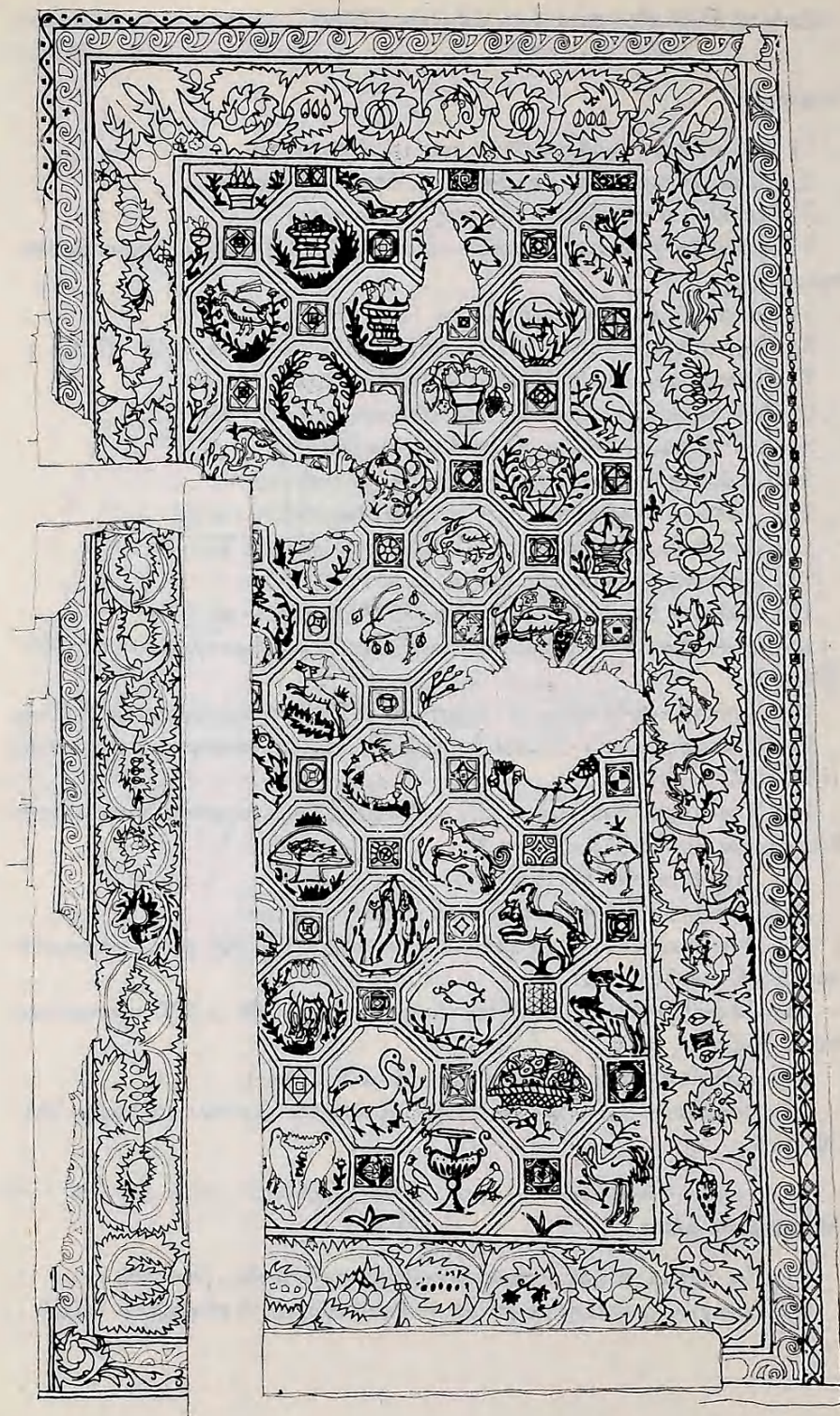
Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα σημειώνομεν τὰ ἑξῆς:

Νομίσματα

- 1) Νόμισμα ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων, ἐφθαρμένον.
- 2) Τρεῖς χάλκιναι ὑποδιαίρεσεις τῆς ἐποχῆς Μαρκιανοῦ.
- 3) Χαλκίνη ὑποδιαίρεσις τῆς ἐποχῆς Λέοντος.
- 4) Χάλκινον νόμισμα Ἀρχαδίου (395 - 406 μ.Χ.), νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης.
- 5) Δεκαεξανούμμιον Ἰουστινιανοῦ (527 - 562 μ.Χ.).
- 6) Νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν (199 - 146 π.Χ. ἢ 48 - 27 π.Χ.).
- 7) Πεντανούμμιον Ἰουστινιανοῦ(;) ἐφθαρμένον.
- 8) Δύο χάλκινα νομίσματα τοῦ Κώνσταντος (341 - 346 μ.Χ.).
- 9) Δύο χάλκιναι ὑποδιαίρεσεις ἀδιάγνωστοι.
- 10) Χαλκίνη ὑποδιαίρεσις τῆς ἐποχῆς Λέοντος τοῦ Α'.
- 11) Χαλκίνη ὑποδιαίρεσις τῆς ἐποχῆς Ἀναστασίου τοῦ Α'.
- 12) Δύο ἐφθαρμένα ἀσσάρια ΙΙΙ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.
- 13) Χαλκίνη ὑποδιαίρεσις 8ου αἰ. μ.Χ.
- 14) Χαλκίνη ὑποδιαίρεσις τῆς ἐποχῆς Ἀναστασίου τοῦ Α'.
- 15) Ἀσσάριον ΙV ἐποχῆς Ἰουλιανοῦ Καίσαρος. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.
- 16) Τεσσαρακοντανούμμιον Ἰουστίνου τοῦ Β', νομισματοκοπέου Κυζίκου.
- 17) Εἰκοσανούμμιον Ἰουστίνου τοῦ Β', νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης (572 - 573 μ.Χ.).
- 18) Τεσσαρακοντανούμμιον τοῦ Λικινίου, νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς 313 - 316 μ.Χ.
- 19) Ἀσσάριον ΙΙΙ Κωνσταντίου.
- 20) Ἀσσάριον ΙΙΙ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.
- 21) Δύο δεκαεξανόμμια τοῦ Ἰουστινιανοῦ (517 - 562 μ.Χ.), νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης.
- 22) Δεκαεξανούμμιον τοῦ Ἰουστίνου Β' (565 - 566 μ.Χ.), νομισματοκοπέου Κυζίκου.
- 23) Χαλκίνη ὑποδιαίρεσις τοῦ 8ου αἰ. μ.Χ. (Νίκη).
- 24) Ἀσσάριον ΙΙΙ τοῦ Ἰουλιανοῦ Καίσαρος. Χρονολογία κοπῆς 355 - 361 μ.Χ.

Μαρμάρινα μέλη

- α) Δύο τμήματα ἐπενδύσεως ἐπικράνων παραστάδος (πίν. 38β - γ).
- β) Τεμάχιον τραπέζης μετ' τὴν ἀρχὴν ἐπιγραφῆς εἰς τὸ πλαῖσιον + ΥΠΕΡ. . .

Εικ. 8. Φθιώτιδες Θῆβαι. Βασιλικὴ ἀρχιερέως Πέτρου. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ πρώτου διαχώρου τοῦ νοτίου κλίτους.

γ) Ἀκέραιος ἀρράβδωτος κίων με σταυρὸν εἰς τὴν κορυφήν.

δ) Ἀκέραιος ἀρράβδωτος κίων, εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ὁποίου ἐπιγραφή.

Ἐπίσης περισυνελέγησαν πολλὰ θραύσματα πηλίνων ἀγγείων, λύχνων γραπτῶν πινακίων, ὀστεῖνων ἀντικειμένων ὡς καὶ μεταλλικῶν σκευῶν.

Παραλλήλως συνεχίσθη ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις τῶν ψηφιδωτῶν τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 8), ἡ συναρμολόγησις τῶν σπαραγμάτων τῶν τοιχογραφιῶν με πολὺ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα, καὶ ἡ συγκόλλησις πηλίνων ἀγγείων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν καὶ διακοσμητικῶν μαρμαρίνων μελῶν.

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 39 - 53)

Συνεχίσθηκαν κατά τὸ 1978 στὴν Ἀμφίπολη οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων-ἐπιστημονικῶν βοηθῶν δεσποινίδων Σταυρούλας Σαμαρτζίδου καὶ Αἰκατερίνης Περιστέρη, καθὼς καὶ τοῦ ἀκαταπόνητου καὶ πολὺ ἱκανοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ χώρου κ. Ἀλέκου Κοχλιαρίδη, ποὺ πρόσφεραν πολὺτιμες ὑπηρεσίες¹. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Ὁργανισμὸς Τουρισμοῦ, μὲ τὴ γενναία ἐπιχορήγησή τους συνέβαλαν καὶ τὸ χρόνο αὐτὸ οὐσιαστικὰ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων δαπανῶν τῆς ἀνασκαφῆς, τῆς ἀποκομιδῆς τῶν χωμάτων ἀπὸ τὰ μεγάλα στρώματα τῶν ἐπιχώσεων, ποὺ καλύπτουν τὸν τύμβο καὶ τὰ τείχη καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας γέφυρας καὶ τοῦ παρακείμενου τείχους. Οἱ ἐργασίες ποὺ εἶχαν διάρκειαν 3 1/2 μηνῶν ἀπέβλεπαν: 1) Στὴν ἔρευνα καὶ διευθέτηση τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας γέφυρας, καθὼς καὶ δυὸ οἰκοδομῶν ποὺ διαπιστώθηκαν τὸν περασμένο χρόνο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου τείχους, ἀνάμεσα στὴν πύλη Β καὶ τὸν κυκλικὸ πύργο². 2) Στὴν ἔρευνα τῆς περιοχῆς δυτικὰ ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ πύργο τῆς ἀνατολικῆς ὁχθῆς τοῦ Στρυμόνα, ὅπου οἱ ἀνασκαφές τοῦ 1976 εἶχαν ἐπισημάνει τμῆμα τείχους³. 3) Στὴν ἀποκάλυψη τμημάτων τοῦ «μακροῦ τείχους», ποὺ διαπιστώθηκαν μὲ τίς δοκιμαστικὰς ἔρευνες τοῦ 1976⁴. 4) Στὴν ἔρευνα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ μικροῦ ἱεροῦ γυναικείας θεότητος, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1975, κοντὰ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βορειότερου τμήματος τοῦ «μακροῦ τείχους»⁵ καὶ 5) Στὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας τοῦ μεγάλου τύμβου στὴ θέση «Καστάς». Πιὸ κά-

1. Στους πιδὲ πάνων συνεργάτες μου καθὼς καὶ στοὺς ἐμπειροὺς καὶ προσεχτικοὺς ἐργάτες ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τίς πιδὲ θερμὲς μου εὐχαριστίες, γιὰτὶ συνέβαλαν στὴν ἐπιτυχία τῶν ἀνασκαφῶν. Ἐπιθυμῶ ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴν Ἐφορὸ ἀρχαιοτήτων Καβάλας κ. Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη γιὰ τὴν πρόθυμὴ βοήθεια στὴν ἀντιμετώπιση διαφορῶν θεμάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

2. Ἔργον 1977, 29 καὶ 32.

3. ΠΑΕ 1976, 90.

4. ΠΑΕ 1976, 89.

5. ΠΑΕ 1975, 63 κέ., εἰκ. 2 καὶ πίν. 51β-56.

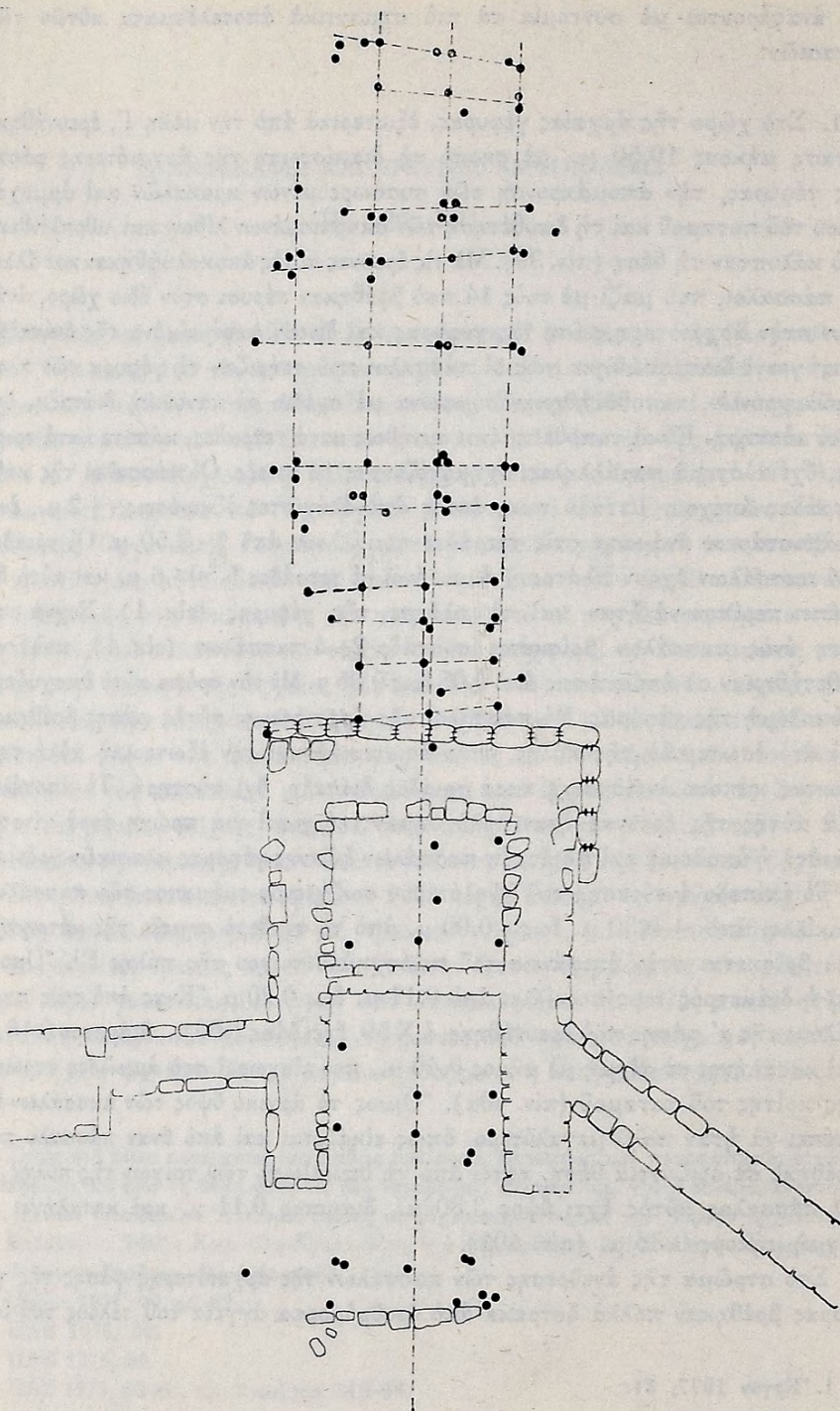
τῶ ἀναφέρονται μὲ συντομία τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν:

1. Στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας γέφυρας, ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὴν πόλη Γ, ἐρευνήθηκε ἑκτασὴ μήκους 19.50 μ., μὲ σκοπὸ τὴ διαπίστωση τῆς ἀρχαιότερης φάσης τῆς γέφυρας, τὴν ἀπομάκρυνση τῶν συσσωρευμένων κροκαλῶν καὶ ἀμμοχάλικου τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴ διευθέτηση τῶν σκορπισμένων λίθων καὶ λιθοπλίνθων, ποὺ κάλυπταν τὴ θέση (πίν. 39). Μὲ τὶς ἔρευνες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἄλλοι 63 πάσσαλοι, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς 14 ποὺ βρέθηκαν πέρυσι στὸν ἴδιο χῶρο, ἀνῆκουν στὴν ἀρχαιότερη φάση τῆς γέφυρας καὶ δίνουν σαφὴ εἰκόνα τῆς διάταξής τους· γιὰτὶ διαπιστώθηκε πὼς οἱ πάσσαλοι ποὺ στήριζαν τὴ γέφυρα τῶν κλασικῶν χρόνων, τοποθετήθηκαν σύμφωνα μὲ σχέδιο σὲ κανονικὴ διάταξη, ὅχι πολὺ αὐστηρή. Εἶναι τοποθετημένοι συνήθως κατὰ τετράδες, κάποτε κατὰ τριάδες, ὅχι αὐστηρὰ παράλληλες, σχηματίζοντας 12 σειρές. Οἱ πάσσαλοι τῆς κάθε τετράδας ἀπέχουν μεταξύ τους, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ± 2 μ., ἐνῶ οἱ ἀποστάσεις ἀνάμεσα στὶς τετράδες ποικίλλουν ἀπὸ 1 - 3.50 μ. Οἱ τριάδες τῶν πασσάλων ἔχουν πλάτος ± 4 μ., ἐνῶ οἱ τετράδες 5.50 - 6 μ. καὶ αὐτὸ θὰ πρέπει περίπου νὰ ἦταν καὶ τὸ πλάτος τῆς γέφυρας (εἰκ. 1). Συχνὰ στὴ θέση ἐνὸς πασσάλου βρίσκεται συστάδα 2 - 4 πασσάλων (εἰκ. 1), ποὺ τοποθετήθηκαν σὲ ἀποστάσεις ἀπὸ 0.05 ἕως 0.35 μ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐνισχυόταν ἡ ὑποδομὴ τῆς γέφυρας. 24 πάσσαλοι τῆς ἀρχαιότερης αὐτῆς φάσης βρέθηκαν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πύλης, στὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ αὐλὴ τῆς, ἔχοντας κάποια ἀντίστοιχη κατὰ τριάδες διάταξη, ὅχι αὐστηρή. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐρευνας ἦταν πολὺ σημαντικό, γιὰτὶ γιὰ πρώτη φορὰ γίνεται γνωστὴ ἡ ὑποδομὴ καὶ ἡ διάταξη πασσάλων ξύλινης γέφυρας κλασικῶν χρόνων.

Τὸ ἐπίπεδο ἀνεύρεσης τοῦ ὑψηλότερου σωζόμενου τμήματος τῶν πασσάλων ποικίλλει ἀπὸ $+0.30$ μ. ἕως -0.90 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς μέτρησης, ποὺ βρίσκεται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πειόσχημου τοίχου τῆς πύλης Γ¹. "Ομοία καὶ ἡ διάμετρός τους ποικίλλει ἀπὸ 0.11 μ. ἕως 0.20 μ. "Ενας ἀπὸ τοὺς πασσάλους τῆς α' φάσης ποὺ ἐρευνήθηκε, ὁ X 59, ἔχει ὕψος 1.60 μ., διάμετρο 0.16 μ. καὶ καταλήγει σὲ αἰχμὴ μὲ μῆκος 0.40 μ., ποὺ εἰσχωρεῖ στὸ ἀμμῶδες στρῶμα τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ (πίν. 40α). "Ομως τὸ ἀρχικὸ ὕψος τῶν πασσάλων θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερο, ὅπως εἰκάζεται καὶ ἀπὸ ἓνα πάσσαλο ποὺ βρέθηκε σὲ ὀριζόντια θέση, κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῶν τοίχων τῆς πύλης Γ. "Ο πάσσαλος αὐτὸς ἔχει ὕψος 3.80 μ., διάμετρο 0.11 μ. καὶ καταλήγει σὲ αἰχμὴ μήκους 0.36 μ. (πίν. 40β).

Στὸ στρῶμα τῆς ἀνεύρεσης τῶν πασσάλων τῆς ἀρχαιότερης φάσης τῆς γέφυρας βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ τέλους τοῦ 5ου

1. "Εργον 1977, 31.

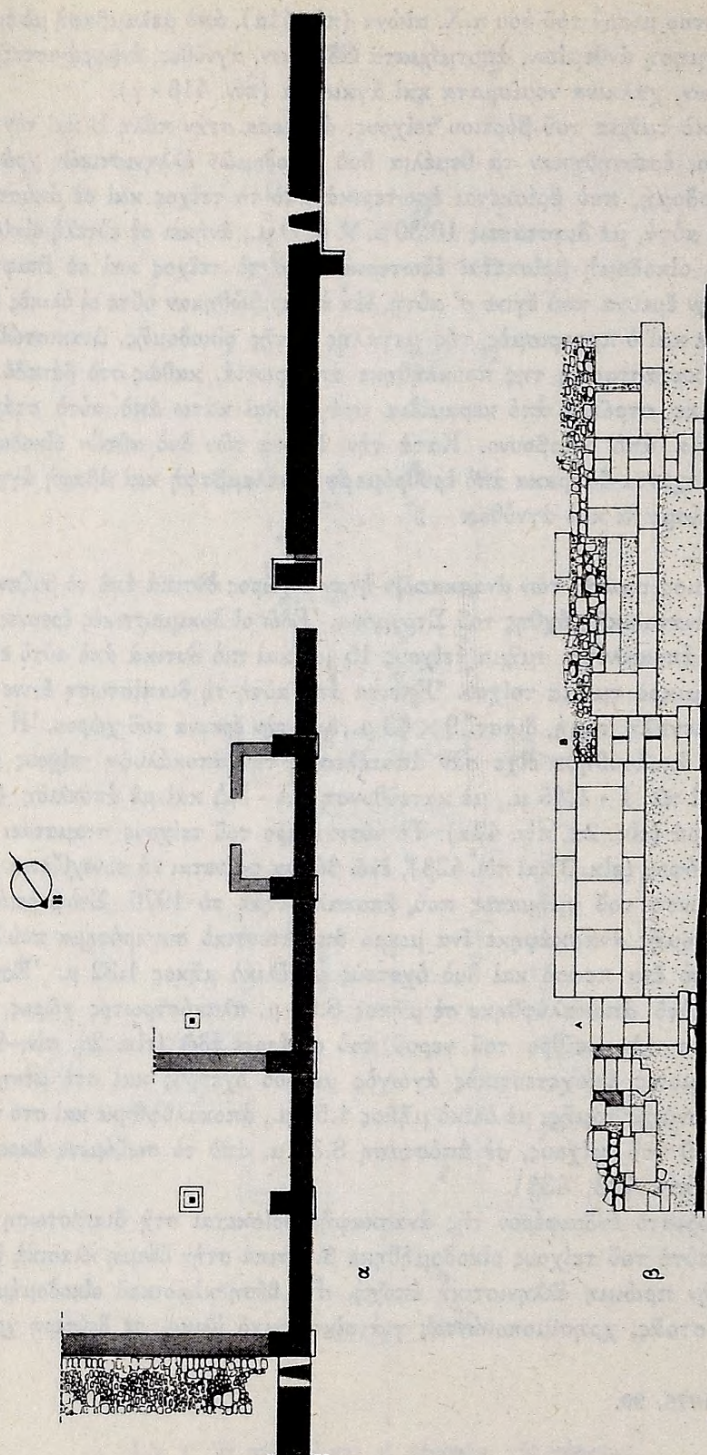
Εἰκ. 1. Ἡ πύλη Γ καὶ οἱ πάσσαλοι τῆς γέφυρας.

και του πρώτου μισού του 4ου π.Χ. αιώνα (πίν. 41α), από μελαμβαφή με έμπι-εστη διακόσμηση άνθемίων, αποτμήματα ειδωλίων, άγνύθες, ένσφράγιστες λα-βές άμφορέων, χάλκινα νομίσματα και άγκιστρα (πίν. 41β-γ).

Στο δυτικό τμήμα του βόρειου τείχους, ανάμεσα στην πύλη Β και τον κυ-κλικό πύργο, έρευνήθηκαν τα θεμέλια δυο οίκοδομών έλληνιστικών χρόνων. 'Η μιá οίκοδομή, που βρίσκεται έσωτερικά από το τείχος και σε απόσταση 4.20 μ. από αυτό, με διαστάσεις 10.30 μ. × 4.30 μ., άνήκει σε εύτελή οικίσκο. 'Η δεύτερη οίκοδομή βρίσκεται έξωτερικά από το τείχος και σε έπαφή μ' αυτό. Με την έρευνα που έγινε σ' αυτή, δέν έξακριβώθηκαν ούτε οι όλικές δια-στάσεις ούτε και ο προορισμός της μεγάλης αυτής οίκοδομής. Διαπιστώθηκε μόνο πως ή καταστροφή της προκλήθηκε από φωτιά, καθώς στο δάπεδό της αποκαλύφθηκε στρώμα από κεραμίδια στέγης και κάτω από αυτό στάχτες και κομμάτια από κάρβουνο. Κατά την έρευνα των δυο αυτών οίκοδομών βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα από έρυθρόμορφα, μελαμβαφή και άβαφή άγγεία, χάλκινα νομίσματα και άγνύθες.

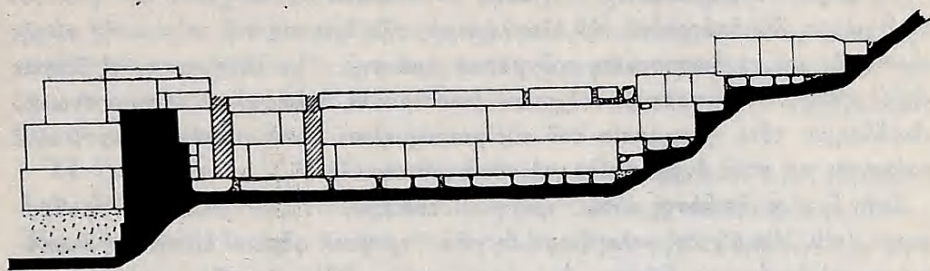
2. 'Ο κύριος τομέας των άνασκαφών ήταν ο χώρος δυτικά από το βυζαντινό πύργο της ανατολικής όχθης του Στρυμόνα. 'Εδω οι δοκιμαστικές έρευνες του 1976 είχαν αποκαλύψει τμήμα τείχους 15 μ.¹ και πιό δυτικά από αυτό είχαν έπισημάνει μικρό τμήμα τοίχου. 'Επειτα από αυτή τη διαπίστωση έγινε στη θέση αυτή μεγάλη τομή, διαστ. 9 × 63 μ., για την έρευνα του χώρου. 'Η άνα-σκαφή που άκολούθησε είχε σαν αποτέλεσμα την αποκάλυψη τείχους μήκ. 62.40 μ. και πλ. 1 - 1.45 μ., με κατεύθυνση ΒΑ - ΝΔ και με απόκλιση $\pm 40^{\circ}$ από το Βορρά (είκ. 2α, πίν. 42α). Το νότιο άκρο του τείχους σταματάει στα πρηνή του λόφου (είκ. 3 και πίν. 42β), ένω βόρεια φαίνεται να συνεχίζεται προς την κατεύθυνση του τμήματος που αποκαλύφθηκε το 1976. Στο βορειότερο μέρος της τομής άνασκάφηκε ένα μικρό αποχετευτικό συγκρότημα που απο-τελείται από ένα πεσσό και δυο όχετους με όλικό μήκος 1.32 μ. 'Εσωτε-ρικά από αυτό αποκαλύφθηκε σε μήκος 8.80 μ. πλακόστρωτος χώρος, που θα χρησίμευε σαν ρεΐθρο του νερού που συνέρρεε έδω (είκ. 2α, πίν. 43α). 'Ενας παρόμοιος αποχετευτικός άγωγός με δυο όχετους και στη μέση ένα πεσσό τριγωνικής τομής, με όλικό μήκος 1.52 μ., αποκαλύφθηκε και στο νότιο τμήμα αυτού του τείχους, σε απόσταση 8.38 μ. από το σωζόμενο άκρο του (είκ. 3 και πίν. 42β, 43β).

Τό ξεχωριστό ένδιαφέρον της άνασκαφής βρίσκεται στη διαπίστωση πως το τμήμα αυτό του τείχους οίκοδομήθηκε βιαστικά στην όψιμη κλασική ή πιό πιθανά στην πρώιμη έλληνιστική έποχή, στη θέση κλασικού οίκοδομήματος με μορφή στοās, χρησιμοποιώντας για οίκοδομικό ύλικό, σε δεύτερη χρήση,

Είχ. 2. α. Κάτοψη ἀνασκαφικοῦ τομέα 2α. β. Ἐξωτερικὴ ὄψη πεσσῶν Α, Β, Γ καὶ τείχους 2α.

τούς λιθοπλίνθους της ή τούς λιθόπλινθους μιᾶς ἄλλης ἄγνωστης κλασικῆς οἰκοδομῆς. Ἀπό τὸ κλασικὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα ἀποκαλύφθηκαν 6 πεσσοί, διαστ. 1×2 μ., πού ἔχουν οἰκοδομηθεῖ σὲ εὐθεία γραμμὴ κατὰ διαστήματα 5.30, 6.60 καὶ 6.80 μ. (εἰκ. 2β). Οἱ πεσσοὶ διατηροῦνται σὲ ὕψη 1.90 - 2.60 μ. καὶ ἐδράζονται σὲ πλατιά κρηπίδα, πού βρίσκεται ± 1.20 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ α' δόμου τοῦ τείχους (εἰκ. 2β, πίν. 44α). Οἱ λιθόπλινθοι πωρολίθου πού χρησι-

Εἰκ. 3. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου τμήματος τοῦ τείχους 2α.

μοποιήθηκαν στὴν οἰκοδομὴ τῶν πεσσῶν εἶναι ἀρμολογημένοι μὲ ἐπιμέλεια, ἔχουν ἀνώμαλη καὶ ἐξογκωμένη τὴν κύρια ἐπιφάνεια καὶ φέρουν περιταίνια πλ. 0.05 μ. (πίν. 44β).

Κάθετος στὸν πεσσὸ Α ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 9.85 μ. τοῖχος, πού τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἔχει καταστραφεῖ μέχρι τὴν εὐθυνητρία καὶ μόνο κοντὰ στὸν πεσσὸ διατηρεῖται σὲ μῆκος 2.48 μ. καὶ ὕψος 2.15 μ. (πίν. 45α, 46α). Ἕνας δευτέρος τοῖχος, κάθετος στὸν πεσσὸ Γ, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 5.30 μ. (εἰκ. 2α). Οἱ δυὸ αὐτοὶ κάθετοι στοὺς πεσσοὺς τοῖχοι εἶναι θεμελιωμένοι στὸ ἴδιο σχεδὸν βάθος μὲ τὴν κρηπίδα τῶν πεσσῶν.

Στὴν ἴδια κλασικὴ οἰκοδομὴ εἶναι πιθανὸ πὼς ἀνήκουν τετράγωνες βάσεις ἀπὸ πωρόλιθο, πού βρίσκονταν στὸ ἐσωτερικόν, σὲ μιὰ σειρὰ παράλληλῃ μὲ τὴ γραμμὴ τῶν πεσσῶν. Δυὸ ἀπὸ τίς βάσεις αὐτὲς φαίνεται νὰ βρίσκονται στὴ θέση τους, σὲ ἀπόσταση 3.23 καὶ 3.35 μ. ἀπὸ τοὺς πεσσοὺς Β καὶ Γ (εἰκ. 2α), ἐνῶ δυὸ ἄλλες παρόμοιες βάσεις βρέθηκαν μετακινημένες κοντὰ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους. Οἱ βάσεις ἔχουν μεγάλους τετράγωνους τόρμους (διαστ. $0.22 \times 0.20 \times 0.12$ καὶ $0.26 \times 0.27 \times 0.06$) πού μέσα τους βρέθηκε χυμένο μολύβι. Εἶναι πιθανὸ πὼς σ' αὐτοὺς στερεώνονταν τὰ ἄκρα ξύλινων στύλων τετράγωνης τομῆς, πού ὑποβάσταζαν τὴ στέγη (πίν. 45β). Πραγματικὰ στοὺς χώρους πού σχηματίζουν οἱ πεσσοὶ Α, Β, Γ καὶ οἱ δυὸ βάσεις, βρέθηκε στρώση κεραμιδιῶν, στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων (πίν. 46β, 47α), ἐνῶ κοντὰ στὴν πρώτη βάση βρέθηκαν λεπτὰ δοκάρια καὶ κλαδιὰ δέντρων, πού προέρχονται πιθανὰ ἀπὸ τὴ στέγη (πίν. 48α). Οἱ διευθετήσεις πού ἔγιναν κοντὰ στὴν κρηπίδα τῶν πεσσῶν Α καὶ Β, οἱ τόρμοι πού ἀνοίχθηκαν καὶ οἱ κάθετες αὐλακώ-

σεις πού ἔγιναν στὶς πλίνθους τους, δείχνουν πὼς στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ οἱ χῶροι ἐσωτερικὰ ἀπὸ τοὺς πεσσούς, χρησιμοποιήθηκαν σὰν ἀποθήκες ἢ καταστήματα (πίν. 47β, 48β, 49α). Στὴν ἐποχὴ αὕτῃ ἀνήκει καὶ σειρὰ 9 ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, πού βρέθηκαν ὀρθιοὶ στὴ σειρὰ κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους. Ἕνας ἄλλος ὀξυπύθμενος ἀμφορέας, κλασικῶν χρόνων, βρέθηκε κοντὰ στὴ θεμελίωση τοῦ πεσσοῦ Δ (πίν. 49β).

Τὰ μεγάλα στρώματα τῆς ἐπίχωσης πού καλύπτουν τὸ χῶρο καὶ φτάνουν τὰ 8 μέτρα, δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας τῆς κλασικῆς αὐτῆς οἰκοδομῆς καὶ τὴ διαπίστωση τοῦ χαρακτήρα της. Ἄν οἱ πεσσοί, οἱ βάσεις καὶ οἱ κάθετοι στοὺς πεσσούς τοῖχοι τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀνῆκουν σὲ κάποιο στωικὸ οἰκοδόμημα, τότε ἡ σημασία τοῦ εὐρήματος εἶναι πολὺ μεγάλη, γιατί εἴτε πρόκειται γιὰ στοὰ ἀγορᾶς εἴτε γιὰ στοὰ κάποιου ἱεροῦ.

Στὴν ἔρευνα τῆς θέσης αὐτῆς βρέθηκαν ἐνδιαφέροντα ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα (πίν. 50α-β) καὶ μελαμβαφῇ ἀγγεῖα — μερικὰ φέρουν ἐμπέστη διακόσμηση καὶ ἐγχάρακτα ὀνόματα ἢ γράμματα (πίν. 50γ)—, καθὼς καὶ ἀπὸ ἀγγεῖα ρυθμοῦ («δυτικῆς κλιτύος», ἀκέφαλο εἰδῶλιο χορευτρίας μὲ τύμπανο στὸ χέρι (πίν. 51α), ἀποτμήματα εἰδωλίων καὶ λύχνων, ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων (πίν. 51β) καὶ χάλκινα νομίσματα καὶ ἀντικείμενα. Ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ὅμως εὐρήματα ἦταν μικρὸ ἀπότμημα ἐνεπίγραφης στήλης ἑλληνιστικῶν χρόνων, πού ἴσως εἶναι τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ κάποιο ἄνθρωπο τῶν γραμμάτων, πιθανὰ ἱστοριογράφο (πίν. 51γ). Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ μνεῖα σ' αὐτὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου. Καθὼς ὅμως ἡ ἐπιγραφή δὲν βρέθηκε *in situ*, δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ἂν προέρχεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς κλασικῆς οἰκοδομῆς ἢ ἂν μεταφέρθηκε ἐδῶ ἀπὸ κάπου μακρύτερα. Στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν ἀποτμήματα πολὺ ὁμορφῶν ἀγγείων ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων, μὲ ἐνδιαφέροντα διακοσμητικὰ θέματα στὴν ἐφυαλωμένη ἐπιφάνειά τους καὶ διαπιστώθηκαν θεμέλια εὐτελῶν οἰκοδομῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

3. Μὲ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκαν τὰ ὑπ' ἀριθ. 4, 5, 6 καὶ 8 τμήματα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ «μακροῦ τείχους», πού εἶχαν ἐπισημανθεῖ μὲ τίς ἔρευνες τοῦ 1976¹ καὶ διαπιστώθηκε στὴν ἀπόκρημνη πλευρὰ ρεματιᾶς ἓνα ἀκόμη μικρὸ τμήμα (ἀριθ. 7), πού δείχνει τὴν πορεία τοῦ τείχους καὶ τὴ γραμμὴ σύνδεσης τῶν τμημάτων ἀριθ. 6 καὶ 8. Ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω τμήματα τοῦ τείχους τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸ πιὸ μεγάλο εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 8. Θεμελιωμένο στὸ βράχο, σὲ δεσπόζουσα θέση τοῦ ὄχυροῦ συμπλέγματος τῶν λόφων μὲ προσανατολισμὸ Α - Δ, ἔχει μῆκος 58.70 μ. Τὸ πλάτος του εἶναι 1.90 μ. καὶ σῶζεται σὲ ὕψος πού ποικίλλει ἀπὸ 0.55 μ. ἕως 2.40 μ. (πίν. 52α). Στὸ δυτικὸ ἄκρο τὸ τεῖχος καταλήγει σὲ κυκλικὸ πύργο μὲ διάμετρο 4.70 μ., πού

1. ΠΑΕ 1976, 89.

κτίστηκε σέ θέση φυσικά όχυρή (πίν. 52β). 'Ακολουθεῖ ἔπειτα ΝΑ κατεύθυνση σέ μήκος 5.10 μ., όπου και ἐξαφανίζεται, ὁλότελα καταστραμμένο. Στό ἀνατολικό μέρος αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους, ἀποκαλύφθηκε ὀχετός, λοξά διευθετημένος στό πάχος τοῦ τείχους, τομῆς τραπεζίου, ὕψ. 0.93 μ. μέ ἐξωτερικό ἀνοιγμα 0.35 μ. καί ἐσωτερικό 0.70 μ. (πίν. 53α). Τό ἐσωτερικό στόμιο τοῦ ὀχετοῦ βρίσκεται ἀκριβῶς στό μέσο τῆς ἀπόστασης τῶν 6.20 μ., πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα σέ δυό παραστάδες, κάθετες στήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ τείχους. Κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστα ὀστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων, βρέθηκε μεγάλος ἀριθμός κεραμιδιῶν στέγης, πού εἴτε προέρχονται ἀπό κάποια γειτονική οἰκοδομή, εἴτε χρησιμοποιήθηκαν γιά τή στέγαση τοῦ περιδρόμου.

Σέ ἀπόσταση 12 μ. ΝΔ ἀπό τό μικρό τμήμα τείχους ἀριθ. 6 καί ἐξωτερικά ἀπό αὐτό, ἐρευνήθηκαν τά θεμέλια οἰκοδομῆς (οἰκίας;), πολὺ καταστραμμένης. Ἔτσι δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωση τοῦ σχεδίου της. Διαπιστώθηκαν μόνο τρεῖς χώροι καί ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἐξωτερικός τοῖχος, μέ κατεύθυνση Α - Δ, πού ἔχει πλάτος 1 μ. καί διασώζεται σέ μήκος 13.65 μ. Κατά τήν ἐρευνα αὐτοῦ τοῦ τοίχου βρέθηκαν εἰδῶλια γυναίκας, πετεινοῦ, παιδιοῦ πάνω σέ ὑδρόβιο πουλὶ καί ἀπότμημα ἄλλου εἰδωλίου παιδιοῦ πού κάθετα, ὀστρακα ἀγγείων, λύχνος, ἐνσφράγιση λαβῆ ἀμφορέα καί χάλκινα νομίσματα. Στό ἐσωτερικό τῆς οἰκοδομῆς καί σέ ἐπίπεδο πιδ χαμηλὸ ἀπὸ τὰ θεμέλιά της, ἀποκαλύφθηκε διευθετημένος στό βράχο μικρὸς τάφος, στὸν ὁποῖο βρέθηκε μελαμβαφῆς σκύφος μέ ἐμπιεστη διακόσμηση ἀνθεμίων, πού περιεῖχε ἴχνη ἀπὸ ἀβεστώδη ὕλη γαλάζιου χρώματος.

4. Ἐρευνες σέ μικρὴ ἔκταση ἔγιναν καί ἐξωτερικά ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ βόρειου τείχους: α) Μὲ σκοπὸ τήν ἐρευνα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ μικροῦ ἱεροῦ γυναικείας θεότητας¹ καί τήν πιθανὴ ἀνεύρεση νέων στοιχείων, ἐπεκτάθηκε σέ πλάτος δυὸ ἀκόμη μέτρων ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ μήκος τῆς βόρειας πλευρᾶς του. Διαπιστώθηκε σέ ἐπίπεδο πιδ ψηλὸ ἀπὸ τὰ θεμέλια μιὰ στρώση κεραμιδιῶν στέγης καί βρέθηκαν δυὸ κεφαλὲς γυναικείων εἰδωλίων καί λίγα ὀστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα, μελαμβαφῆ καί ἀβαφῆ ἀγγεῖα. β) Συνεχίστηκε ἡ ἐρευνα τῆς οἰκοδομῆς ἑλληνιστικῶν χρόνων, πού εἶχε διαπιστωθεῖ τὸ 1977, ἐξωτερικά ἀπὸ τὸ δυτικὸ συγκρότημα τῶν ὀχετῶν τοῦ βόρειου τείχους, χωρὶς ὅμως νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψή της. Τὰ εὐρήματα καί ἐδῶ ἦταν ἀσήμαντα.

5. Ὁ μεγάλος τύμβος στὴ θέση «Καστάς», ΒΑ τῆς ἀρχαίας πόλης, ἦταν καί τὸ χρόνο αὐτὸ ἀντικείμενο ἐντατικῆς ἐρευνας. Τόσο στό βόρειο τμήμα τοῦ τύμβου, ὅσο καί στό νότιο, ἔγιναν μεγάλες τομέες μήκους ± 40 μ., πλάτους

1. ΠΑΕ 1975, 63, πίν. 51β - 56.

15 - 25 μ. καὶ βάθους ± 6 μ. Μὲ σκοπὸ τὴν ἀνέυρεση σημαντικῆς ταφικῆς οἰκοδομῆς ἔγιναν στὸ βαθύτερο στρώμα τῶν τομῶν δοκιμαστικὲς ἔρευνες, ποὺ προχώρησαν σὲ βάθος ± 4 μ., δυστυχῶς δίχως ἀποτέλεσμα.

Στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου βρέθηκε ὁ ὑπ' ἀριθ. XXVIII κιβωτιόσχημος τάφος παιδίσκης (ἐσωτερικὲς διαστάσεις $1.17 \times 0.37 \times 0.24$ μ.), ποὺ περιεῖχε δυὸ μικρὲς μελανόμορφες ληκύθους, εἰδώλιο καθισμένης γυναίκας μὲ τὰ χέρια στὰ γόνατα, ὀκτὼ χάλκινες τοξόσχημες πόρπες, χάλκινο δακτυλίδι καὶ 14 διάτρητα κογχύλια τῆς θάλασσας (πίν. 53β). Τὰ εὐρήματα χρονολογοῦν τὸν τάφο στοὺς ὑστεροαρχαῖκους χρόνους. Δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος ἐπισημάνθηκε στὶς 14-12-78 στὸ βορειότερο τομέα τοῦ τύμβου, ποὺ ὅμως δὲν ἐρευνήθηκε, ἐξαιτίας τῶν ἄσχημων καιρικῶν συνθηκῶν.

Κατὰ τὶς ἔρευνες στὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης πυρᾶς, ποὺ ἀποκάλυψαν οἱ ἐργασίαι τοῦ 1975¹, βρέθηκε σὲ στρώμα ἐπίχωσης τὸ μεγαλύτερο μέρος κρατηρίσκου — ὕψους 0.245 μ. — μὲ διπλὲς κιονόσχημες λαβές. Τὸ ἀγγεῖο φέρει γραμμικὴ διακόσμηση ζωνῶν, κυματοειδῶν γραμμῶν μὲ καστανέρυθρο χρῶμα καὶ λευκῶν κοκκίδων καὶ ὅμοια χρονολογεῖται στοὺς ὑστεροαρχαῖκους χρόνους.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

1. ΠΑΕ 1975, 69 κέ., πίν. 66α.

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 54 - 56)

Κατά την ἐν ἔτει 1976 ἀνασκαφὴν τῆς βασιλικῆς Δ, κειμένης ὀλίγα μέτρα ΝΑ τῆς μεγάλης βασιλικῆς Α, ἐπεσήμενα παρὰ τὴν βασιλικὴν Β καὶ ἄλλο μέγα πέμπτον παλαιοχριστιανικὸν κτήριο.

Κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἔτους τούτου ἀπεκαλύφθη τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου μήκους 4.95 μ. καὶ ἐν συνεχείᾳ τμήμα τοῦ βορείου τοίχου μήκους 15.40 μ., ὁ ὁποῖος εἶναι ἐλαφρῶς καμπύλος, ὡς καὶ ἕτερον εὐθύγραμμον τμήμα τοῦ βορείου τοίχου μήκους 17.40 μ. Ἐπίσης ἀνευρέθη στρῶσις ἐκ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν, σωρὸς ἐκ μεγάλων πλίνθων καὶ κεράμων, πολλὰ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν, πλῆθος ζεύξεων, ὡς καὶ πλῆθος τεμαχίων χρυσῶν καὶ ἐγχρώμων ἐντοιχίων ψηφίδων. Ὡσαύτως ἀπεκαλύφθησαν μαρμαρίνος διαχωριστικὸς κιονίσκος παραθύρου καὶ δύο μεγάλα ἐπίκρανα, μὲ κοιλόκυρτον κυμάτιον, παραστάδος τοίχου ἐκ φαιοῦ μαρμάρου¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εὐρεθέντων ἀντικειμένων καὶ ἰδίᾳ ἐκ τοῦ μαρμαρίνου ἀμφικιονίσκου, τῶν μαρμαρίνων ζεύξεων καὶ τῶν ἐγχρώμων τεμαχίων μετὰ ψηφίδων, ὑπεστηρίζαμεν ὅτι τὸ κτήριο τοῦτο εἶναι πιθανώτατα παλαιοχριστιανικὸν περίκεντρον. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐπεκυρώθη διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ θέρους τοῦ 1978, καθ' ἃς ἀπεκαλύφθη κατὰ μέγα μέρος τὸ περίκεντρον τοῦτο παλαιοχριστιανικὸν κτήριο (εἰκ. 1).

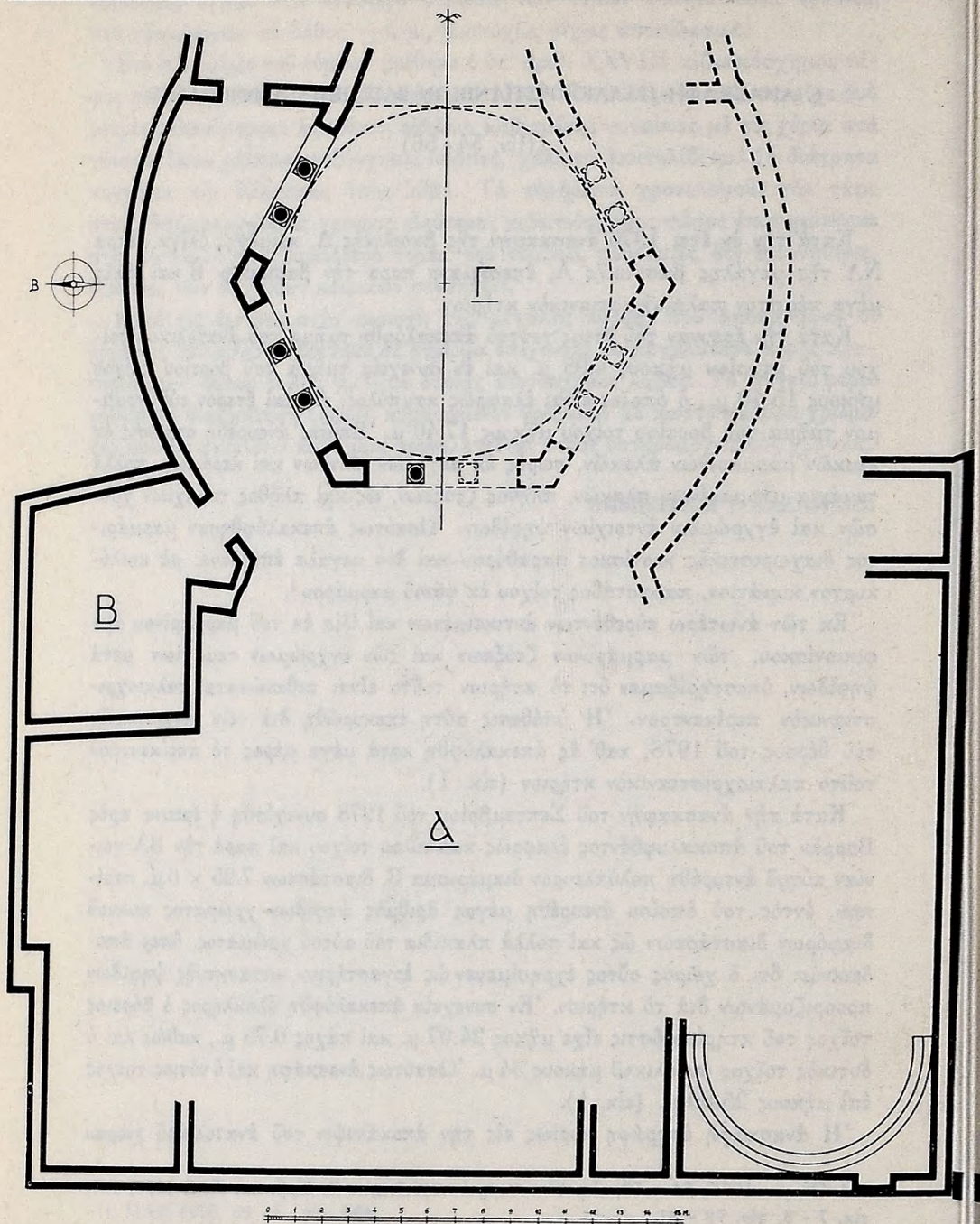
Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1978 συνεχίσθη ἡ ἔρευνα πρὸς Βορρᾶν τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἐλαφρῶς καμπύλου τοίχου καὶ παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν αὐτοῦ ἀνευρέθη πολὺπλευρον διαμέρισμα Β, διαστάσεων 7.25 × 6 μ. περίπου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη μέγας ἀριθμὸς ψηφίδων χρώματος κυανοῦ διαφόρων διαστάσεων ὡς καὶ πολλὰ πλακίδια τοῦ αὐτοῦ χρώματος, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χώρος οὗτος ἐχρησίμευεν ὡς ἐργαστήριον κατασκευῆς ψηφίδων προοριζομένων διὰ τὸ κτήριο. Ἐν συνεχείᾳ ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ κτηρίου ὅστις εἶχε μῆκος 24.07 μ. καὶ πᾶχος 0.75 μ., καθὼς καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος συνολικοῦ μήκους 34 μ. Ὡσαύτως ἀνεσκάφη καὶ ὁ νότιος τοῖχος ἐπὶ μήκους 25.80 μ. (εἰκ. 1).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐστράφη κυρίως εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου

1. Ἔργον 1976, 51 - 53, εἰκ. 46 - 51 καὶ παρὲνθ. πίν. Β. Πρβ. καὶ ΠΑΕ 1976, 107, εἰκ. 7 - 8, πίν. 79 - 81.

ΔΗΦΙΠΟΛΙΣ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΚΕΝΤΡΟΝ ΚΤΗΡΙΟΥ

Εικ. 1. Τὸ περίκεντρον κτήριο.

Γ τοῦ κτηρίου, εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ ὁποῦ ἀπεκαλύφθη ἐξέχουσα λοξή παραστάς τοίχου ἐξ ὀπτοπλίνθων, ἔναντι δ' αὐτῆς καὶ δύο ἰωνικαὶ βάσεις κίονων κατὰ χώραν ἐπὶ μαρμαρίνου στυλοβάτου (πίν. 54α).

Ἐν συνεχείᾳ ἀπεκαλύφθη καὶ ἄλλος τεθλασμένος τοῖχος με' ὁμοίων διαστάσεων παραστάδας ἐξ ὀπτοπλίνθων, ἀντικρυζούσας ἐτέρας δύο ἰωνικὰς βάσεις κίωνων κατὰ χώραν, ἀκόμη δὲ καὶ τρίτος τεθλασμένος τοῖχος ἐκ δύο παραστάδων καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν ἰωνικῶν βάσεων. Οὕτω δημιουργεῖται ἐκεῖ κανονικὸν ἐξάγωνον, ἐξωτερικῆς πλευρᾶς 8.10 μ., με' τεθλασμένους τοίχους ἐκ δύο παραστάδων, ἀντικρυζουσῶν τρίβηλα, ἐγγεγραμμένον ἐντὸς μεγάλου κυκλοτεροῦς περιβλήματος, μέσης ἀκτίνος 11 μ., τοῦ ὁποῦ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ κατελαμβάνετο πιθανώτατα ὑπὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

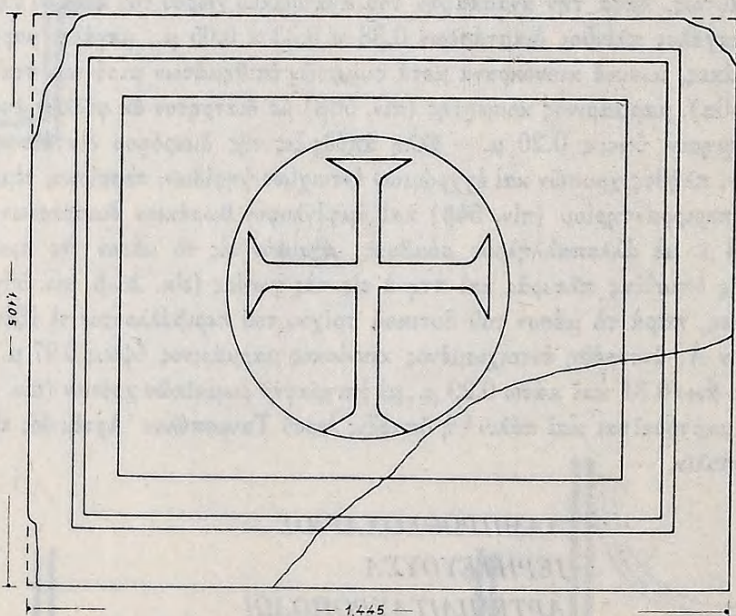
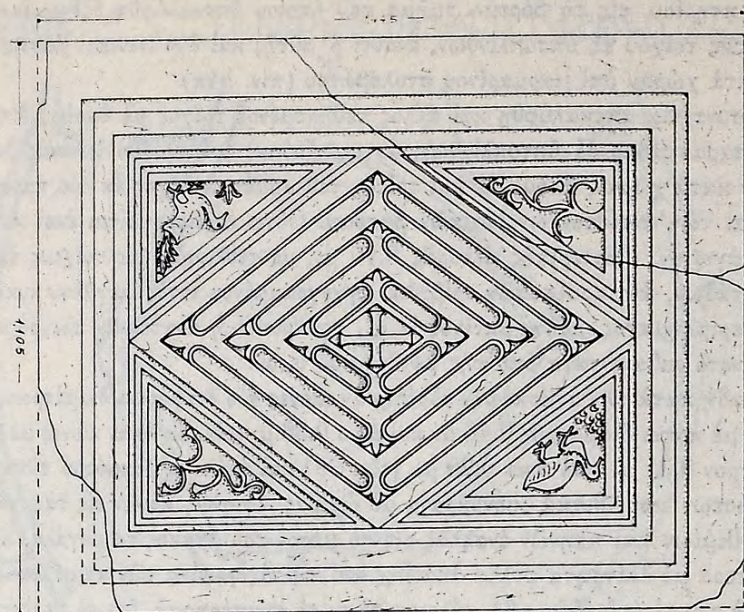
Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εὐρέθησαν κίονες δύο διαφόρων διαμέτρων, ἦτοι κίονες με' κάτω διάμετρον 0.46 μ. καὶ ἄνω 0.36 μ. (εἰκ. 3α) καὶ κίονες με' κάτω διάμετρον 0.31 μ. καὶ ἄνω 0.29 μ. (εἰκ. 3β) καὶ ἀνάλογα διαφόρου τύπου καὶ διαστάσεων κορινθιακὰ κιονόκρανα με' ωραίας κεφαλᾶς κριῶν εἰς τὰς γωνίας καὶ ἀνθεμίων καὶ πτηνῶν ἐναλλάξ εἰς τὸ μέσον τοῦ ἄβacos τὰ μεγάλα, καὶ τὰ μικρότερα με' διάτρητα φύλλα ἀκάνθης καὶ εἰς τὰς γωνίας τῶν καμπύλων ἀβάκων με' πτηνὰ (πίν. 55α - β), εὐλογον εἶναι τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ περίκεντρον τοῦτο κτήριο θὰ ἦτο διώροφον, συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά παρόμοια πρότυπα.

Ὡσαύτως, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου τοῦ κτηρίου εὐρέθησαν: μεγάλοι πλάνθιοι διαστάσεων $0.38 \times 0.33 \times 0.05$ μ., μεγάλα μαρμάρινα πλάκες, ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ συμφυῶν ἐπιθημάτων φερόντων σταυροῦς (πίν. 56α), μαρμαρίνος κοσμητῆς (πίν. 56β) με' διάτρητον ἐκ φύλλων ἀκάνθης διακόσμησιν ὕψους 0.20 μ. — ἄλλη ἀπόδειξις τῆς διωρόφου διατάξεως τοῦ ναοῦ —, πλῆθος χρυσῶν καὶ ἐγχρῶμων ἐντοιχίων ψηφίδων, πεσσίςκος τέμπλου, βάσεις περιρραντηρίου (πίν. 54β) καὶ ἀμφίγλυφον θωράκιον διαστάσεων 1.10×1.44 μ. με' ἄλλεπαλλήλους ρόμβους, σταυρὸν εἰς τὸ μέσον τῆς προσθίας καὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς καὶ πτηνὰ εἰς τὰς γωνίας (εἰκ. 2α-β, πίν. 56γ).

Τέλος, παρὰ τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περιβάλλοντος τὸ ἐξάγωνον κτήριο Α, ἀνευρέθη ἐντοιχισμένος κιονίσκος μαρμαρίνος ὕψους 0.97 μ., διαμέτρου ἄνω 0.31 καὶ κάτω 0.29 μ., με' ἐπιγραφὴν ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 55γ), ἐξ ἧς μαρτυρεῖται καὶ πάλιν¹ ἡ ὑπαρξίς ἱεροῦ Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος εἰς τὴν Ἀμφίπολιν.

ΛΑΜΠΡΩΘΕΟΧΑΡΙΟΣ
ΙΕΡΗΤΕΥΟΥΣΑ
ΑΡΤΕΜΙΔΙΤΑΥΡΟΠΟΛΩΙ

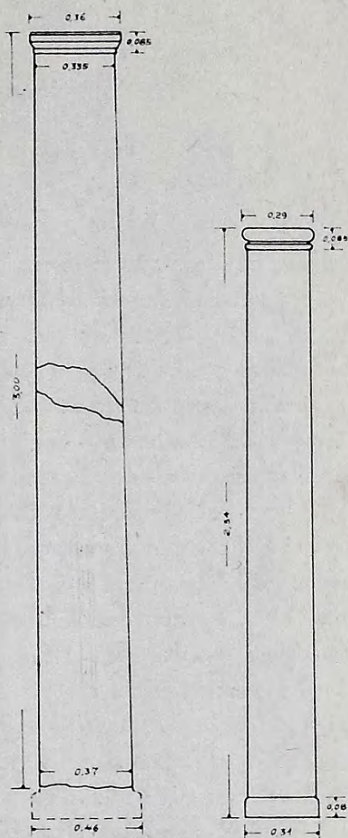
1. Ἔργον 1978, εἰκ. 18, 17.

Εικ. 2. α. Μαρμάρινον θωράκιον, σχέδιον τοῦ πίν. 56γ. β. Ὀπισθία πλευρά τοῦ ἀνωτέρω θωρακίου.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εὐρέθησαν καὶ 5 μικρὰ χάλκινα νομίσματα, τὰ ὅποια μετὰ τὸν καθαρισμὸν εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον εὐρέθησαν πολὺ ἐφθαρμένα, ἡ δὲ διευθύντρια τοῦ Μουσείου κ. Μ. Οἰκονομίδου - Καραμεσίνη, ἡ ὁποία εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ τὰ ἐξετάσῃ, μοῦ ἐγνώρισεν ὅτι πρόκειται διὰ μικρὰς χαλκίνας ὑποδιαίρέσεις τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰ. μ.Χ. Πιθανῶς τὸ ἐν ἀπὸ αὐτὰ νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μαυρικίου. Παλαιότερον αἱ μικραὶ αὐταὶ ὑποδιαίρέσεις ἐχαρακτηρίζοντο «βανδαλικάι». Τὰ νομίσματα αὐτὰ κατεγράφησαν εἰς τὸ ΒΕ τοῦ Μουσείου μὲ αὐξ. ἀριθ. 391.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τῆς εὐρέσεως τοῦ νέου κτηρίου, διότι ἡ περιοχὴ ἀποδεικνύεται κοσμουμένη ὅχι μόνον διὰ βασιλικῶν ποικίλου τύπου, ἀλλὰ καὶ διὰ μεγάλου περικέντρου κτηρίου¹, τοῦ ὁποίου ἡ ἀποκάλυψις, ὡς μοναδικοῦ διὰ τὴν περιοχὴν, θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ θεωρηθῇ ὡς σημαντικὴ.

Εἰκ. 3. α. Κίων ἰσογείου. β. Κίων ἄνω ὀρόφου.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΣΤΙΚΑΣ

1. Τὸ σχέδιον τοῦ κτηρίου τούτου ἀκολουθεῖ ἀνατολικά πρότυπα. Βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Α' (1952) 190, εἰκ. 156 (Ἀγ. Συμεὼν τοῦ Στυλῆτου ἐν Καλάτ-Σεμὰν τῆς Συρίας).

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

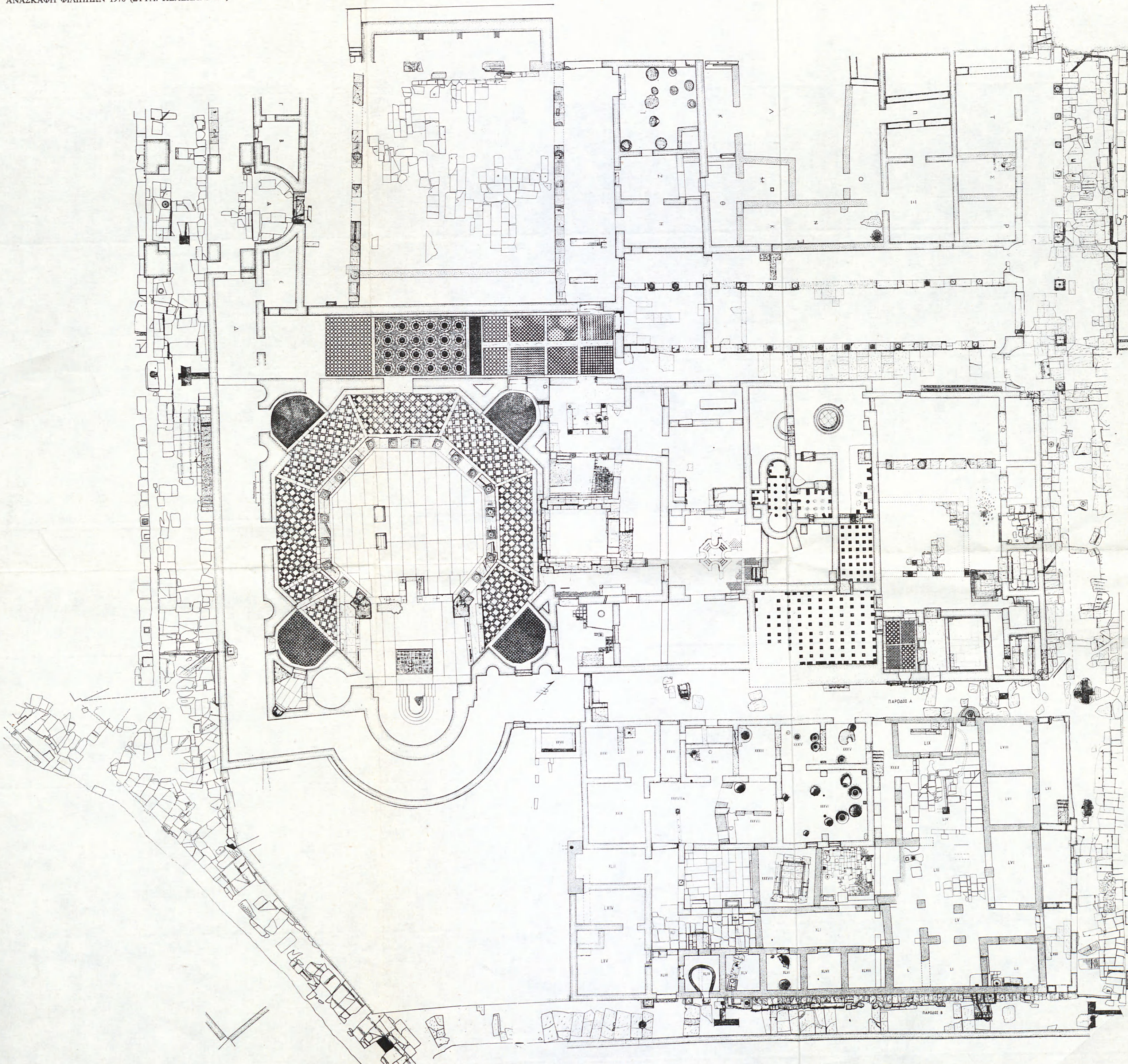
(Παρένθ. πίν. Β' - Γ' καὶ πίν. 57 - 61)

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου ἐτέθησαν δύο στόχοι: α) ἡ ἀποκάλυψις μεγάλου τμήματος κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Ἑγνατίας καὶ τοῦ πρὸς Δυσμᾶς καταστρώματος αὐτῆς, τοῦ συνορεύοντος πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν Ἀγορὰν καὶ β) ἡ συνέχισις τῆς ἀπὸ διετίας ἀρξαμένης λεπτομεροῦς ἐρεύνης ἐντὸς τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἀπὸ ἐτῶν Ὀκταγώνου πρὸς διαπίστωσιν τῆς μορφῆς τῆς ὑπ' αὐτὸ καὶ κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ αὐτοῦ ἐπισημανθείσης «βασίλεικῆς» τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

Πολλὴν καὶ οὐσιαστικὴν βοήθειαν κατὰ τὴν ἐπὶ μέρους ἔρευναν μοὶ παρέσχον οἱ κ. Γεώργιος Γούναρης, ἐπιμελητὴς τῆς Ἐδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἀριστ. Μέντζος, βοηθὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου, ἡ δ. Ἑλλή Πελεκανίδου, βοηθὸς-ἐρευνήτρια τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου, οἱ βυζαντινολόγοι-ἀρχαιολόγοι κ. Εὐάγγ. Κυριακούδης καὶ ἡ κ. Ἀργυρῶ Ἰωαννίδου-Κυριακούδη ὡς τομεάρχαι τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων καὶ ἡ ἀρχιτέκτων κ. Ἀμβρ. Τσαλαμανιοῦ-Τσολάκη. Συμπαραστάτην πολύτιμον ὡς, ἐκ τῆς θέσεώς του, εἶχον τὸν προϊστάμενον τῆς IB' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (Καβάλας) κ. Χαρ. Μπακιρτζῆν, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

1. Ἑγνατία ὁδὸς

Βορείως τῆς πύλης τῶν Θερμῶν, εἰς ἀπόστασιν 5.20 μ. αὐτῆς καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ, ἐπεξετάθη ἡ σκαφὴ πρὸς πλήρη ἀποκάλυψιν αὐτῆς (παρένθ. πίν. Β'). Ἡ ἐπιχωμάτωσις ἦτο λίαν ὑψηλὴ ὑπερβαίνουσα εἰς πολλὰ σημεῖα τὰ 3 μ. Συνίστατο κατὰ μὲν τὰ ἀνώτερα καὶ μέσα στρώματα ἐκ φερτῆς ὕλης, ἥτοι χώματος ἀναμιγνύμετα λίθων, ἐνῶ κατὰ τὰ κατώτερα ἐκ διαλελυμένου κεραμικοῦ κονιάματος, πλίνθων καὶ μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀκεραίων ἢ τεθραυσμένων κιόνων, βάσεων αὐτῶν καὶ τινων συνθέτων κιονοκράνων ἰωνικῶν. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων, ἀνεφάνη τὸ ὑπόλοιπον τοῦ λιθοστρώτου τῆς ὁδοῦ ἐκ μεγάλων μαρμαρολίθων.

Κατὰ τὸ ἔτος 1972 (ΠΑΕ 1972, 83 κέ. πίν. 59β) ἀνεφάνη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς Ἑγνατίας μὲ δυτικὴν κατεύθυνσιν καὶ εἰς μῆκος 10.50 μ., ἥτοι μέχρι τῆς συμβολῆς αὐτῆς πρὸς τὴν ἀράδον Β, κτήριον διώροφον, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν ἰσόγειον τμήμα τῆς προσόψεως ἀπετελεῖτο ἐκ τοξωτῆς πεσσοστοιχίας, τὸ δὲ ἄνω ἐκ κιονοστοιχίας γεφυρουμένης διὰ τόξων (πίν. 57α). Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο διεπιστώθη ἐφέτος ὅτι ἐκτείνεται πρὸς Δυσμᾶς εἰς μῆκος 17.50 μ. ἀπολλῆγον εἰς τὴν ἀράδον Α, ἥτις, οὔσα κάθετος πρὸς τὴν Ἑγνατίαν, συνεχίζεται πρὸς Βορρᾶν φέρουσα πρὸς τὰ κράσπεδα τῶν βορείων ὑψωμάτων τῆς πόλεως. Οὕτω τὸ διαπιστωθὲν κατὰ τὰς δύο ἀνασκαφικὰς περιόδους 1972 καὶ 1978 διώροφον κτίσμα μήκους 27 μ. καταλαμβάνει τὴν μεταξὺ τῶν παρόδων Α καὶ Β βορείαν πλευρὰν τῆς Ἑγνατίας εὐρισκόμενον κατέναντι τῆς ἰσομήκους πρὸς τοῦτο βορείας ὁψews τοῦ Ἐπισκοπείου.

Παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς παρόδου Α, ἀνεφάνη κρηπίδωμα ὕψ. 0.25 μ. συνιστάμενον ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μαρμάρων εἰς δευτέραν χρῆσιν, διῆκον εἰς μῆκος 28 μ. μέχρι ἐτέρας καταργηθείσης ποτὲ καθέτου πρὸς τὴν Ἑγνατίαν παρόδου (Ἔργον 1977, 62 κέ.). Ὁ προορισμὸς τοῦ κτιστοῦ τούτου κρηπιδώματος δὲν εἶναι δυνατόν μετὰ βεβαιότητος νὰ καθορισθῇ, διότι ἀποκλείεται ἢ περαιτέρω πρὸς Βορρᾶν σκαφή, ἔνεκα τῆς διερχομένης ἄνωθι αὐτοῦ Ἑθνικῆς ὁδοῦ Καβάλας - Δράμας. Ἐν τούτοις ὠρισμένοι σκέψεις πρὸς συναγωγὴν συμπερασμάτων εἶναι δυνατόν νὰ γίνων. Ἐπιτρεπτὴ εἶναι, νομίζω, ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος, τὸ ὁποῖον εἶχε προορισμὸν στυλοβάτου, ἡδράζετο κιονοστοιχία στοᾶς, ἥτις ἔβαινε παραλλήλως τῆς κατὰ Νότον καὶ καθ' ὅλην τὴν βορείαν ὄψιν τῶν Θερωῶν ἀναφανείσης παλαιότερον στοᾶς μήκους ἐπίσης 28 μ. (ΠΑΕ 1963, 81 κέ. πίν. 56).

Ἡ σκαφή δι' ἐτέρου συνεργείου συνεχίσθη ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς καταργηθείσης παρόδου, τῆς ὁποίας τὴν θέσιν κατέλαβε τὸ ἀνατολικὸν κλίτος τῆς τρικλίτου στοᾶς, τῆς φερούσης ἐκ τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ πρὸς τὸ Ὀκτάγωνον. Ἀπεκαλύφθη εἰς μῆκος 28 μ. κτιστὸς στυλοβάτης βαίνων ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς (παρένθ. πίν. Β'). Οὗτος συντίθεται ἐκ δύο ἐξ ἀργολιθοδομῆς τοίχων ὕψους 0.70 μ. καὶ 0.75 μ. ἐν ἐπαφῇ ἐκτισμένων (πίν. 57β). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ἀπολήγει εἰς ζώνην ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων πλίνθων. Ἡ βορεία παρειὰ τοῦ ὀπισθίου τοίχου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν νοτίαν, τὴν πρὸς τὴν Ἑγνατίαν, εἶναι ἡργασμένη λίαν ἀμελῶς, ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ἀποκαλυφθεὶς δίδυμος τοῖχος-στυλοβάτης, πάχους 0.90 μ., ἐνῶ πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Ἑγνατίας ἦτο ἐμφανὴς καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτοῦ, ἀπὸ τὴν βορείαν ἦτο κεκαλυμμένος.

Ἐπὶ τοῦ δίδυμου τούτου τοίχου ἀνεφάνησαν ἐδραζόμενοι ἐπ' αὐτοῦ ἐπτὰ ἐγγώνιοι παραλληλόγραμμοι μαρμαρόλιθοι (πίν. 58α), διαστάσεων (ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς) $0.65 \times 0.70 \times 0.36$ μ., $0.65 \times 0.70 \times 0.36$ μ., $1 \times 0.70 \times 0.36$ μ., $0.92 \times 0.70 \times 0.36$ μ., $0.98 \times 0.70 \times 0.36$ μ., $0.70 \times 0.70 \times 0.36$ μ., $0.70 \times 0.70 \times 0.36$ μ. Οἱ δύο τελευταῖοι εἶναι προσκεκολλημένοι κατὰ τὴν

μίαν πλευρὰν μετ' ἀλλήλων ἀποτελοῦντες ἐν σύνολον, τοῦτο δὲ διότι συνιστοῦν τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς κιονοστοιχίας.

Τὰ μεταξὺ τῶν περιγραφέντων μαρμαρολίθων διαστήματα διαφέρουν ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν μετρήσεων, ἦτοι αἱ ἀποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς εἶναι: 1.75 μ., 1.60 μ., 1.55 μ. Ἡ διαφορὰ αὕτη δὲν εἶναι ὅπτι-κῶς ἀμέσως αἰσθητή. Ἐπὶ τινων μαρμαρολίθων διετηρήθησαν κατὰ τὸ κέντρον τῆς ὀριζοντίας ἐπιφανείας αὐτῶν τμήματα κεραμικοῦ κονιάματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δηλοῖ ὅτι οὗτοι ἐχρησίμευον ὡς βάθρα κιονοστοιχίας στοᾶς καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐστερεοῦντο αἱ πλίνθοι τῶν βάσεων (πίν. 58β).

Ἐμπροσθεν κατὰ τὴν βάσιν τοῦ τοίχου καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς Ἑγνατίας, ἀνεφάνη λαξευτὴ αὐλαξ πλάτους 0.16 - 0.18 μ. καὶ βάθους 0.07 μ. πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ἐκ τῆς στοᾶς προερχομένων ὕδατων. Δυτικῶς ἡ αὐλαξ ἀπολήγει εἰς πλάκα, ἥτις εὐρίσκομένη κατὰ 0.07 μ. χαμηλότερον τῶν ἄλλων μαρμαρολίθων τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, σχηματίζει εἶδος ἀβαθοῦς λεκανίδος ἐκ τῆς ὁποίας ἐκκينوῦν δύο ὅμοιαι πρὸς τὴν πρώτην αὐλακες, ἐξ ὧν ἡ μία ἔχει κατεύθυνσιν πρὸς Νότον ἡ δὲ ἄλλη νοτιοδυτικὴν. Αὗται μετωχέτευον τὸ ὕδωρ τῆς λεκανίδος εἰς τὸν κεντρικὸν ὑπόνομον τὸν διερχόμενον κάτωθι καὶ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς Ἑγνατίας. Ἐπίσης κατὰ μῆκος τοῦ ἀποκαλυφθέντος διδύμου τοίχου-στυλοβάτου καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν βάσιν αὐτοῦ διεπιστώθη ἐτέρα αὐλαξ, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἰδιομορφίαν προερχομένην ἐκ τῆς πρὸς Δυσμὰς κατωφερείας τοῦ λιθοστρώτου τῆς Ἑγνατίας. Ἐνῶ δὴλον ὅτι κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ περιγραφέντος στυλοβάτου τῆς στοᾶς ἡ αὐλαξ λαξεύεται ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου, ἀνατολικώτερον, διὰ νὰ ἐξουδετερωθῇ ἡ χθαμαλότης τῆς στάθμης τῆς ὁδοῦ, ἡ αὐλαξ εἶναι ἐκτισμένη, χρησιμοποιοῦμένου ὡς ἐσωτερικῆς παρειᾶς αὐτῆς τοῦ τοίχου τοῦ στυλοβάτου (πίν. 59α). Καὶ ἡ αὐλαξ αὕτη ἀπολήγει εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον εἰς λεκάνην, εἰς τὴν ὁποίαν μετωχετεύετο τὸ ὕδωρ εἰς τὸν κεντρικὸν ἀποχευτικὸν ἀγωγόν.

Πρὸς Δυσμὰς καὶ εἰς ἀπόστασιν 15.30 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ τῶν αὐλείων πυλῶν τῆς τρικλίτου στοᾶς τῆς ὁδηγοῦσης ἐκ τῆς Ἑγνατίας πρὸς τὸ Ὀκτάγωνον καὶ 2 μ. ἐκ τῆς πέμπτης βάσεως τοῦ κίονος τῆς ΝΔ στοᾶς (βλ. Ἔργον 1977, 60, εἰκ. 36) ἀπεκαλύφθη ὁ πεσσοὺς ὁ ὀρίζων τὴν δυτικὴν ἀπόληξιν αὐτῆς (παρένθ. πίν. Β', πίν. 58α). Οὗτος διαστάσεων 1.50 × 0.80 μ., ἐδραζόμενος ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος τῆς στοᾶς καὶ ἐκτισμένος διὰ μεγάλων λαξευτῶν γωνιολίθων προσηρμοσμένων λίαν ἐπιμελῶς μετ' ἀλλήλων, εὐρίσκεται ἐν ἰσογραμμῇ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τῶν βορειοδυτικῶν προσκτισμάτων τοῦ Ὀκταγώνου.

Πρὸς ἀποκάλυψιν πιθανῆς προσβάσεως πρὸς τὴν ἐρευνωμένην στοᾶν ἀπὸ Δυσμὰς, ἦτοι ἀπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, προὐχώρησεν ἡ σκαφὴ δυτικῶς. Διεπιστώθη: α) ὅτι ἡ στοὰ ἦτο ἀνεξάρτητος ἐν σχέσει πρὸς τὸν χῶρον τῆς ἀγορᾶς, β) ὅτι καταλαμβάνει τὸ πρὸς Νότον τμήμα τοῦ λιθοστρώτου τῆς Ἑγνατίας, μήκους 16.50 μ., καὶ πλάτους 4 μ., ἐφ' οὗ καὶ ἐδράζεται, γ) ὅτι τὸ ὑπὸ τὸ

δάπεδον τῆς στοᾶς κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ ἐνοῦται κανονικῶς μετὰ τοῦ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Ἀγορᾷ τμήματος αὐτῆς.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἐρευναν εἰς ὅλην τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἔκτασιν τῆς Ἑγνατίας τὰ ἀξιολογώτερα κινητὰ εὐρήματα εἶναι: 1) γωνιαῖον τμήμα πεσσοκράνου (0.86×0.32 μ.), 2) πολλὰ τμήματα κιόνων, 3) βάσεις κιόνων, 4) μέγα σύνθετον ἰωνικὸν κιονόκρανον ἀνῆκον εἰς τὸν ἀκραῖον ἀνατολικὸν κίονα τοῦ προπύλου τοῦ Ὀκταγώνου, 5) πολλὰ τμήματα ἐπιστυλίων, 6) θωράκια ἐν τεμαχίοις μετ' ἀνθικῶν καὶ γεωμετρικῶν διακοσμήσεων, 7) πλάκες γλυπταὶ προερχόμεναι ἐκ τῆς ἐπενδύσεως τῶν πλαγίων ἡμικυκλικῶν πυλῶν τοῦ προπύλου καὶ 8) ποικίλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἄμορφα. Νομίσματα: Χαλκοῦν νόμισμα Θεοδοσίου Β', χαλκοῦν νόμισμα Τιβερίου Β', χαλκοῦν νόμισμα Ἀρκαδίου. Τὰ νομίσματα ταῦτα ὡς ἐκ τῶν σημείων εἰς τὰ ὅποια εὐρέθησαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ δύνανται νὰ βοηθήσουν ἐν συνδυασμῷ μετ' ἄλλων οὐσιωδεστέρων ἐνδείξεων εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς ἱστορίας τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς κτισμάτων.

Γενικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς Ἑγνατίας

Τὰ δεδομένα καὶ αἱ παρατηρήσεις ἐκ τῆς μακροχρονίου ἐρεύνης εἰς τὴν ἀνασκαφῆσαν ἀπὸ τῆς παρόδου Β μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς ἔκτασιν, ἥτοι εἰς τὸ τμήμα τῆς Ἑγνατίας τὸ διερχόμενον κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου, ἐπιτρέπουν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς ὁδοῦ καὶ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν αὐτῆς, εἰς ἔκτασιν 60 τρεχόντων μέτρων, κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ὑπῆρχε κιονοστήρικτος στοᾶ, διακοπτομένη ὑπὸ καθέτου πρὸς τὴν Ἑγνατίαν ὁδὸν, καταργηθείσης κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν προπυλαίων τοῦ Ὀκταγώνου ἢ τῆς τρικλίτου στοᾶς τῆς ὁδηγούσης πρὸς αὐτό. Κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Ἑγνατίας καὶ πάντοτε ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, μεταξὺ τῶν παρόδων Β καὶ Α ἐκτείνεται διώροφον Ἐπισκοπεῖον. Μετὰ τὴν πάροδον Α ὑψοῦται ἡ πρὸ τῶν Θερμῶν στοᾶ φέρουσα ὀρίζοντιον ἐπιστύλιον, αἱ αὐλειαὶ πύλαι τοῦ Ὀκταγώνου καὶ ἐν συνεχείᾳ, μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, τοξωτὴ στοᾶ. Οὕτω, μολονότι ἡ Ἑγνατία ἀπώλεσε κατὰ τοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους ἐντὸς τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων τὴν ἐπὶ τῆς ρωμαιοκρατίας γενικωτέραν σπουδαιότητά της, περιορισθέντος τοῦ πλάτους αὐτῆς εἰς ± 5.50 μ. ἐκ τῶν ἀρχικῶν 9 μ., ἐξηκολούθησε μέχρι καὶ τοῦ 7ου αἰ. νὰ ἀποτελῇ, τοῦλάχιστον κατὰ τὸ τμήμα τὸ διερχόμενον ἔμπροσθεν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου, μνημειακὴν κατὰ τὴν μορφήν ὁδόν.

2. Ἐρευναι ἐντὸς τοῦ Ὀκταγώνου

Αἱ ἐντὸς τοῦ Ὀκταγώνου ἐρευναι ἔχουν ὡς στόχον, καθὼς ἐσημειώθη καὶ ἄλλοτε: 1) τὸν καθορισμὸν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ διαπιστωθέντος

ὑπὸ τὸ Ὀκτάγωνον καὶ κατὰ τὸ βόρειον αὐτοῦ τμήμα εὐκτηρίου οἴκου τιμωμένου εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἰδρυθέντος, συμφώνως πρὸς ἐπιγραφικὰ τεκμήρια πρὸ τοῦ ἔτους 342/3 καὶ 2) τὴν διακρίβωσιν ἐὰν τὸ ἀποκαλυφθὲν Ὀκτάγωνον ἦτο ὁ μοναδικὸς ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου εὐκτηρίου οἴκου οἰκοδομηθεὶς ναὸς ἢ ἐὰν μεταξὺ τοῦ χρόνου τῆς ἰδρύσεως αὐτοῦ καὶ τοῦ πρὸ τοῦ 342/3 κτίσματος, ἐμεσολάβησεν ἕτερον λατρευτικὸν οἰκοδόμημα ὡς ὑποδηλώνουν ἔναι ἐνδείξεις.

Εἰς τὴν παρῶσαν ἔκθεσιν δὲν θὰ ἀναφερθῶ εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο κτίσμα διότι, ὅ,τιδήποτε λεχθῇ θὰ εἶναι πρόωρον. Κατὰ ταῦτα περιορίζομαι ἐνταῦθα εἰς τὸν εὐκτήριον οἶκον ἢ τὴν «βασιλικήν» Παύλου, ὡς τὸν χαρακτηρίζει ἡ ἀνευρεθεῖσα ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή (ΠΑΕ 1975, 101).

Πρὸς καθορισμὸν τῆς μορφῆς τοῦ κτίσματος τούτου καὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ κατὰ Βορρᾶν καὶ ἐν μεσοτοιχίᾳ μετ' αὐτοῦ ὑστεροελληνιστικὸν ἡρώϊον-τάφον, ἐγένοντο αἱ ἀκόλουθοι τομαί (παρένθ. πίν. Γ').

Τ ο μ ῆ Ο

Πρὸς καθορισμὸν τοῦ πρὸς Βορρᾶν εὐκτηρίου οἴκου, ἡρευνήθη ὁ χῶρος μεταξὺ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ ἡρώου καὶ τοῦ ΒΑ τριγωνικοῦ πεσσοῦ τοῦ Ὀκταγώνου. Ἐβεβαιώθη ὅτι α) ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Ὀκταγώνου πάχους 0.78 μ., ἀνήκει εἰς τὸν εὐκτήριον οἶκον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς (πρὸς τὸν ναὸν) παρειᾶς αὐτοῦ εὑρέθησαν ὑπολείμματα τοιχογραφίας, ἥτις μιμεῖται ὀρθομαρμάρωσιν (πίν. 60α). Ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τούτου τοίχου ἐπεκολλήθησαν ἀργότερον οἱ δύο τοῖχοι οἱ συνιστῶντες τὰ δύο σκέλη, τὰ κάθετα πρὸς τὸν ὀριζόντιον τοῖχον, τοῦ τριγωνικοῦ ΒΑ πεσσοῦ τοῦ Ὀκταγώνου· β) παρὰ τὸν τοῖχον τοῦτον ἀνεφάνησαν ἔχνη χονδροειδοῦς ψηφιδωτοῦ, ὁμοίου πρὸς τὸ ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὸ 1975 καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ ψηφιδωτοῦ συνόλου τοῦ κυρίως ναοῦ· γ) μεταξὺ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ ἡρώου καὶ τοῦ τοίχου τῶν τοιχογραφιῶν εὑρέθη στενὴ κλίμαξ ἐκ τριῶν βαθμίδων μήκους ἐκάστης 1.20 μ., πλάτους 0.36 μ. καὶ ὕψους 0.23 μ., ἡ ὁποία συνέδεε τὰ δύο ἀνισοῦψῃ ἐπίπεδα τοῦ εὐκτηρίου οἴκου κατ' ἀρχὰς καὶ τοῦ Ὀκταγώνου ἀργότερον μετὰ τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ ἡρώου-τάφου, χώρου τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίησαν σκοπίμως οἱ χριστιανοὶ δι' εἰδικὴν λατρείαν. Ἐκ τῆς κλίμακος αὐτῆς σώζεται κατὰ χώραν μόνον ἡ κατωτάτη βαθμὶς ἐξ ἐπιμήκους μαρμάρου διαστάσεων 1.10 μ. × 0.43 μ. λειασμένου καὶ ἐφθαρμένου κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἐκ τῆς συνεχοῦς χρήσεως. Ἡ κλίμαξ ἐστερεοῦτο κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος τοῦ ἡρώου, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ σημεῖον ὅπου αἱ βαθμίδες φέρει εἰδικὰς λαξεύσεις πρὸς ὑποδοχὴν αὐτῶν (πίν. 60β).

Ἐρευνα ἐπὶ τοῦ ΒΑ πεσσοῦ τοῦ Ὀκταγώνου

Διὰ νὰ διαπιστωθῇ ἐὰν ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ εὐκτηρίου οἴκου ὁ ἀποκαλυφθεὶς διὰ τῆς τομῆς Ο συνεχίζεται, μεσολαβοῦντος εἰς ἑκτασιν 7.70 μ. τοῦ κρη-

πιδώματος τοῦ τάφου, πρὸς Δυσμάς, ἡρευνήθη ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας πρὸς τὸ βάθος ὁ ΒΔ τριγωνικὸς πεσσὸς τοῦ 'Οκταγώνου. Παρατηρήθη: α) ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ εὐκτηρίου οἴκου, πάχους 0.78 μ., συνεχίζεται εἰς μῆκος 4.70 μ. πρὸς Δυσμάς, καταστραφέντος τοῦ ὑπολοίπου δυτικοῦ τμήματός του κατὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ 'Οκταγώνου· β) κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ τοίχου ἀπολήγει κανονικῶς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον, τὸ ἀνῆκον εἰς τὸν εὐκτήριον οἶκον, γ) ἡ βορεία ὄψις τοῦ αὐτοῦ τοίχου ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι ἐπικεχρισμένη ἐπιμελῶς διὰ λεπτοῦ ἀσβεστοκονιάματος, μαρτυρία ὅτι ὁ τοῖχος ἀπὸ Βορρᾶ ἦτο ἐλεύθερος.

Το μ ἡ Π

Διὰ τὴν παρακολούθησιν τοῦ βορείου τοίχου πρὸς 'Ανατολὰς ἐγένετο τομὴ διαστάσεων 1.40 μ. × 0.85 μ. ἐντὸς τῆς Προθέσεως καὶ πρὸ τῆς θύρας τῆς φερούσης ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν ΒΑ κόγχην τοῦ 'Οκταγώνου. Ἐβεβαιώθη ὅτι ὁ τοῖχος συνεχίζεται πρὸς 'Ανατολὰς καὶ ἐνσωματοῦται εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ὀκταγώνου ναοῦ.

Το μ ἡ Ρ

Πρὸς διερεύνησιν τοῦ σημείου ἀπολήξεως τοῦ αὐτοῦ τοίχου καὶ τῆς περαιτέρω πρὸς 'Ανατολὰς ἐπεκτάσεως αὐτοῦ, προέβημεν εἰς τὴν διάνοξιν τομῆς μήκους 7.50 μ. καὶ πλάτους 2 μ. ἀπὸ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ 'Οκταγώνου μέχρι σχεδὸν τῆς ἀψίδος αὐτοῦ. Διεπιστώθη ὅτι ὁ βόρειος οὗτος τοῖχος κάμπτεται ἐξωτερικῶς εἰς τὸ ὕψος τῆς ΒΑ γωνίας εἰς ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἐκτείνεται πρὸς Νότον μέχρι τῆς κόγχης τοῦ 'Οκταγώνου, βαίνων παραλλήλως ἢ μᾶλλον ἀποτελῶν τὸ δυτικὸν ὄριον τῆς παρόδου Α. Ἡ πάροδος αὕτη μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ 'Οκταγώνου προεξετείνετο μὲ ὁμαλὴν κατωφέρειαν μέχρι τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος τῆς ὡς ἄνω παρόδου ὑπόγειος ἀγωγὸς ἐκβάλλων εἰς τὸν κεντρικὸν ἀποχετευτικὸν ὑπόνομον τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ. Ὁ ἀναφανὴς ὀριζόντιος τοῖχος (πίν. 59β) εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν ἀπετέλει τὴν ἀνατολικὴν ἀπόληξιν τοῦ εὐκτηρίου οἴκου. Κατὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ 'Οκταγώνου μετὰ τὴν μερικὴν καταστροφὴν του καὶ τὴν ἐνίσχυσίν του δι' ἐπιμήκων ἐγγωνίων μαρμαρολίθων κανονικῶς τεθειμένων, ἀπέτελεσε τὴν ὑποθεμελίωσιν τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ 'Οκταγώνου. Ἐσωτερικῶς, ἦτοι κατὰ τὴν δυτικὴν παρεῖάν τοῦ διαπιστωθέντος τοίχου ἐγγράφεται ἕτερος καμπύλος. Τούτου διετηρήθη μόνον ἐν τμήμα κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν, πρὸ αὐτοῦ δὲ τμήμα ἀδρου ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀκολουθοῦντος τὴν σχηματιζομένην καμπύλην τῆς ἀψίδος (πίν. 61α). Ἡ οὕτω διαμορφουμένη κόγχη ἔχει τὴν μορφήν Γ μὲ ἀπεστρογγυλευμένας τὰς γωνίας. Τμήματα αὐτῆς διετηρήθησαν ἐν θεμελίοις καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς τομῆς καὶ ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ 'Ι. Βήματος τοῦ 'Οκταγώνου. Καίριαι καταστροφαι ἐπῆλθον εἰς τὸ βόρειον τμήμα της ἔνεκα τοῦ οἰκοδομηθέντος ΒΑ πεσσοῦ τοῦ 'Οκταγώνου. Ὀλικῶς σχεδὸν κατεστράφη τὸ

νότιον τμήμα τῆς κόγχης ἀπὸ τῆς κορυφῆς αὐτῆς ἐκ τῶν κατασκευῶν τοῦ Ἰ. Βήματος καὶ ἐκ τῶν δύο βατῆρων τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου. Μεταξὺ αὐτῶν, ἀπεχόντων ἀπ' ἀλλήλων 0.80 μ. ἀπεκαλύφθησαν πέντε πρόχειροι μᾶλλον κεραμοσκεπεῖς ταφαὶ παιδίων, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν (πίν. 61β). Παρὰ τὰς ἐπελθούσας εἰς τὸν χώρον τοῦτον οὐσιαστικὰς ἀλλοιώσεις, διετηρήθησαν ἐλάχιστα λείψανα τοίχου ἀνήκοντα εἰς τὴν κόγχην, εἰς βάθος δὲ 0.50 μ. ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἐδράσεως τῶν βατῆρων ἀνεφάνησαν ἴχνη τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου.

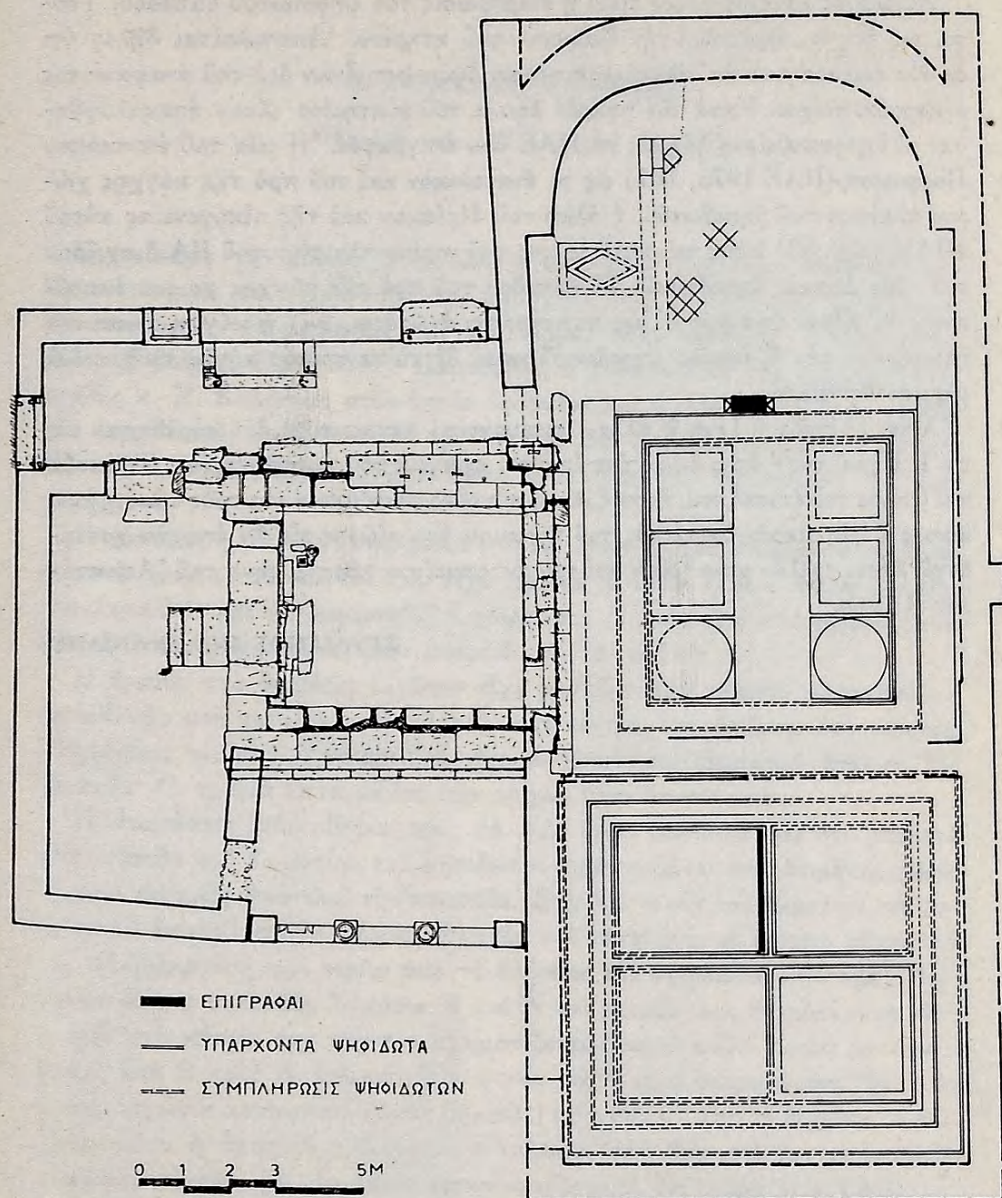
Ἐσωτερικῶς τοῦ διαπιστωθέντος τοίχου τῆς κόγχης τοῦ εὐκτηρίου οἴκου, ἡρουνθήη τὸ ὑπὸ τὸ μαρμαροθέτημα τῆς ΒΑ κόγχης τοῦ Ὀκταγώνου δάπεδον (παρένθ. πίν. Γ'). Εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. δυτικῶς τοῦ οὐδοῦ τῆς ἀνατολικῆς θύρας τῆς αὐτῆς κόγχης καὶ εἰς βάθος 0.17 μ. ἀπεκαλύφθη χονδροειδὲς ψηφιδωτὸν συνιστάμενον ἐκ μικρῶν λευκῶν κατὰ τὸ πλεῖστον μαρμαρίνων πλακιδίων, ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς τομῆς Ο. Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο ἐκτεινόμενον πρὸς Νότον εἰς μῆκος 2.04 μ. διαγράφει εὐκρινῶς τὴν ἐσωτερικὴν καμπύλην τῆς ἀναφανείσης κόγχης (πίν. 61α), τῆς ὁποίας ἡ χορδὴ ἐτονίζετο δι' ὀριζοντίας ἐπίσης ψηφιδωτῆς ταινίας πλάτους 1.10 μ. περιβαλλούσης συνεχομένους ρόμβους ἐγγεγραμμένους ἐντὸς παραλληλογράμμου πλαισίου (παρένθ. πίν. Γ'). Κατὰ τὸ ἐλεύθερον ἐκ τῶν ψηφιδωτῶν κεντρικὸν τμήμα τῆς κόγχης καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς αὐτῆς καὶ 2 μ. ἀπὸ τῆς πλαγίας ἀπολήξεώς της τὸ ψηφιδωτὸν διαδέχεται μαρμαροθέτημα (πίν. 61α). Τοῦτο συνίσταται ἐκ δύο σειρῶν παραλληλογράμμων πλακῶν πλάτους 0.30 μ. καὶ ποικίλου μήκους καθέτως τεθειμένων, αἵτινες περιβάλλουν τετράγωνον κατὰ κορυφὴν διατεταγμένα πλακίδια διαστάσεων 0.30 μ. × 0.30 μ.

3. Ἡ κάτοψις τῆς «βασιλικῆς» τοῦ Ἀποστόλου Παύλου

Τὰ δεδομένα ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἐρεύνης πρὸς διαπίστωσιν τῆς κατόψεως τοῦ εὐκτηρίου οἴκου ἢ τῆς «βασιλικῆς» τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πιστεύω, ὅτι ἐπιτρέπουν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κατόψεως αὐτῆς (εἰκ. 1).

Ἡ μονόχωρος βασιλικὴ σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 25.30 μ. × 9.90 μ. καὶ ἐξωτερικῶν 27.50 μ. × 9.90 μ. ἀπολήγει εἰς ἐγγεγραμμένην κόγχην ἢ ὁποία εἶναι πεπλατυσμένη κατὰ τὴν κορυφὴν καὶ καταλαμβάνει ὅλον τὸ πλάτος τοῦ κτηρίου. Εἰς ἀπόστασιν 15 μ. δυτικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐγκάρσιος τοῖχος πάχους 0.85 μ. καταλαμβάνων ὅλον τὸ πλάτος τοῦ κτίσματος, διαιρεῖ τοῦτο εἰς δύο ἀνισομερεῖς μεταξὺ τῶν χώρους, τοὺς ὁποίους τονίζει καὶ τὸ ὑπάρχον κατὰ χώραν ψηφιδωτὸν δάπεδον. Ἐνδεχομένως ὁ ἐγκάρσιος οὗτος τοῖχος, ἐπιτρέπων τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν δύο διαμερισμάτων διὰ τοξωτῶν ἢ ἄλλης μορφῆς ἀνοιγμάτων, ὑπεστήριζε κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ ναοῦ τὴν ἀμφικλινῆ στέγην αὐτοῦ.

Εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθοῦν αἱ εἰσοδοὶ τοῦ ναοῦ, ἐξαφανισθέντος τοῦ δυτικού τοίχου. Ὑποθέτω, καὶ πρὸς τοῦτο ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ὅτι μία τοῦλάχισ-

Εἰκ. 1. «Βασιλική» τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἀποκατάστασις κατόψεως.

στον εἰσόδος ἡνοίγετο εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ βορείου τοίχου. Νάρθηξ δὲν διεπιστώθη. Ἀποκλείεται ἄλλωστε ἡ ὕπαρξις αὐτοῦ ἔνεκα τῆς διερχομένης

παραλλήλως πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ πρὸ τοῦ κτίσματος ὁδοῦ, καταργηθείσης ἀργότερον κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς ιδρύσεως τοῦ Ὁκταγώνου.

Ἀξιόλογος καὶ ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ διάρθρωσις τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Τοῦτο, ὡς ἐλέχθη, ἀκολουθεῖ τὴν διαίρεσιν τοῦ κτηρίου. Ἀποτελεῖται δῆλον ὅτι ἐκ δύο ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων συνόλων διαχωρισμένων διὰ τοῦ ἀναφανέντος ἐγκαρσίου τοίχου. Κατὰ τὸν μακρὸν ἄξονα τοῦ εὐκτηρίου οἴκου ἀπεκαλύφθησαν αἱ δημοσιευθεῖσαι ἤδη εἰς τὰ ΠΑΕ δύο ἐπιγραφαί. Ἡ μία τοῦ ἐπισκόπου Πορφυρίου (ΠΑΕ 1975, 101) εἰς τὸ ἀνατολικὸν καὶ τοῦ πρὸ τῆς κόγχης χώρου πλαίσιον τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἡ ἄλλη τοῦ Πρίσκου καὶ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ (ΠΑΕ 1976, 63) ἐντὸς τοῦ κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου πλαισίου τοῦ ΒΑ διαχώρου τοῦ πρὸς Δυσμᾶς ψηφιδωτοῦ. Τὸ δάπεδον τοῦ πρὸ τῆς κόγχης χώρου ἐκαλύπτετο δι' ἄδροῦ ψηφιδωτοῦ, ὡς περιεγράφη ἀνωτέρω, ἐνῶ ἡ κόγχη κατὰ τὴν περιφέρειαν μὲν δι' ὁμοίου ψηφιδωτοῦ κατὰ δὲ τὸ κεντρικὸν αὐτῆς τμήμα διὰ μαρμαροθετήματος.

Ἀγία Τράπεζα ἢ ἵχνη ἢ ἄλλαι λειτουργικαὶ κατασκευαὶ δὲν εὐρέθησαν εἰς τὸ Ἰ. Βῆμα, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ ὅτι ἅπαντα, φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου, Τράπεζα καὶ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου, ἦσαν ξύλινα, σύνηθες φαινόμενον εἰς τοὺς εὐκτηρίους οἴκους ἢ τὰς μικρὰς βασιλικὰς τοῦ πρωίμου 4ου αἰῶνος εἰς ἣν ἐποχὴν χρονολογῶ βάσει πολλῶν τεκμηρίων καὶ τὴν ἀναφανεῖσαν «βασιλικήν» τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Παρένθ. πίν. Δ' και πίν. 62 - 63)

Συνεχίσαμε την έρευνα στην έλληνιστική οίκία στη θέση Παλαιοπηγάδα Μαρωνείας με τη συνεργασία του καθηγητή της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γ. Λάββα. Στην ανασκαφή έλαβαν επίσης μέρος ο βοηθός έδρας κ. Γ. Καραδέδος, ο τελειόφοιτος της αρχιτεκτονικής σχολής κ. Β. Κολώνας, στον όποιο όφείλεται και ή αποτύπωση κατά ψηφίδα του ψηφιδωτού, καθώς και οί αρχαιολόγοι Στ. Καλπάκη και Μαρία Σαρλᾶ-Πεντάζου, στην όποία όφείλεται και ή ταύτιση των νομισμάτων της ανασκαφής.

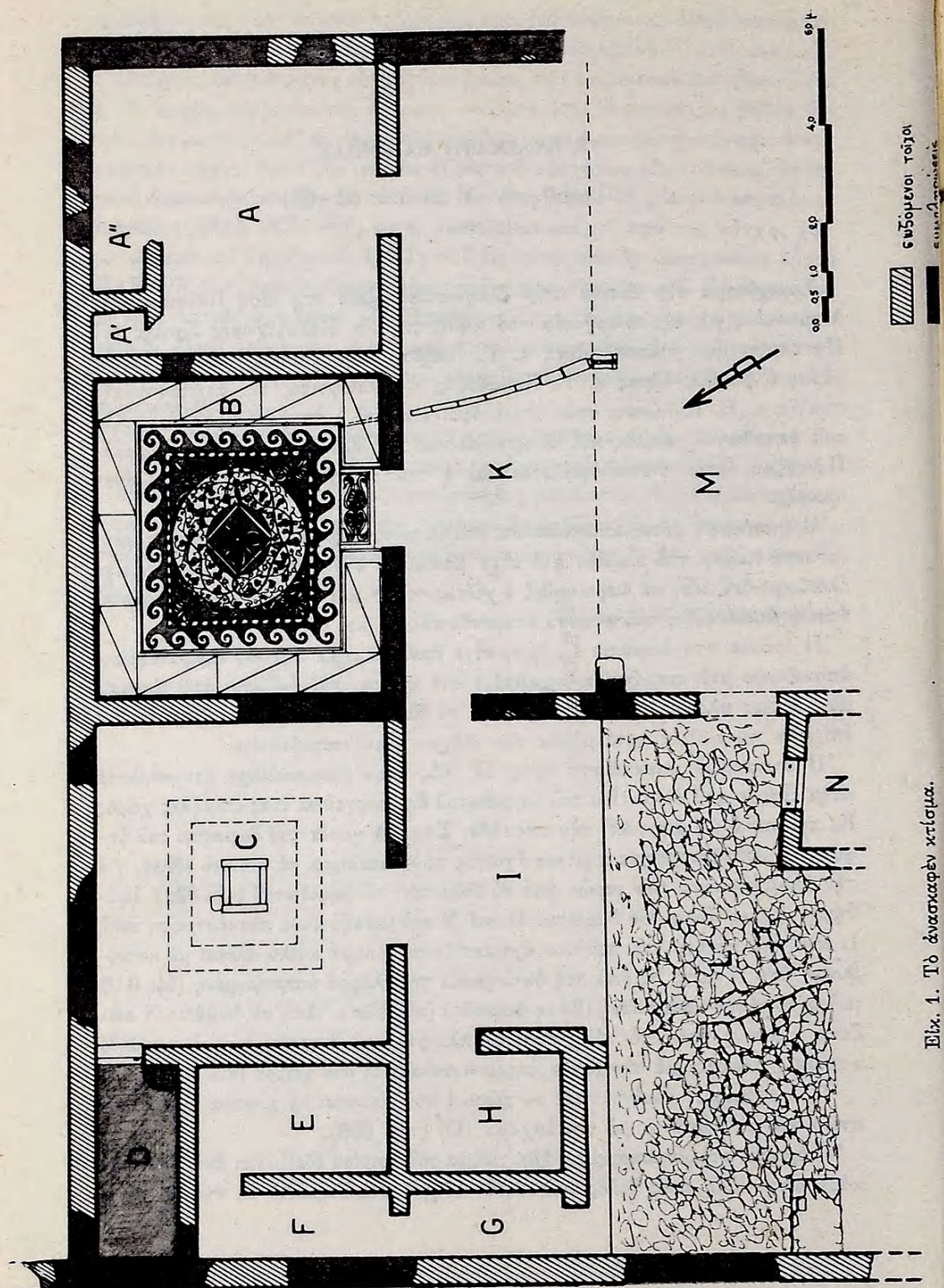
Η ανασκαφή φέτος άποσκοπούσε στο να γίνουν μερικές διευκρινιστικές έρευνες στο τμήμα του κτιρίου που είχε βρεθεί το 1975 αλλά ή έρευνα δέν είχε ολοκληρωθεί, και να διερευνηθεί ό χώρος στα Ν και ΝΔ για να συμπληρωθεί έτσι ή αποκάλυψη του κτιρίου (παρένθ. πίν. Δ' και εικ. 1).

Η έρευνα στο δωμάτιο C, όπου είχε βρεθεί τμήμα πήλινου περιαντηρίου, αποκάλυψε μιὰ τετράγωνη έσχάρα(;) στο κέντρο, που όρίζεται από τέσσερις μαρμαρίνες πλάκες. Διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο του δωματίου ήταν σε δύο επίπεδα· το τμήμα κατά μήκος των τοίχων ήταν ύπερψωμένο.

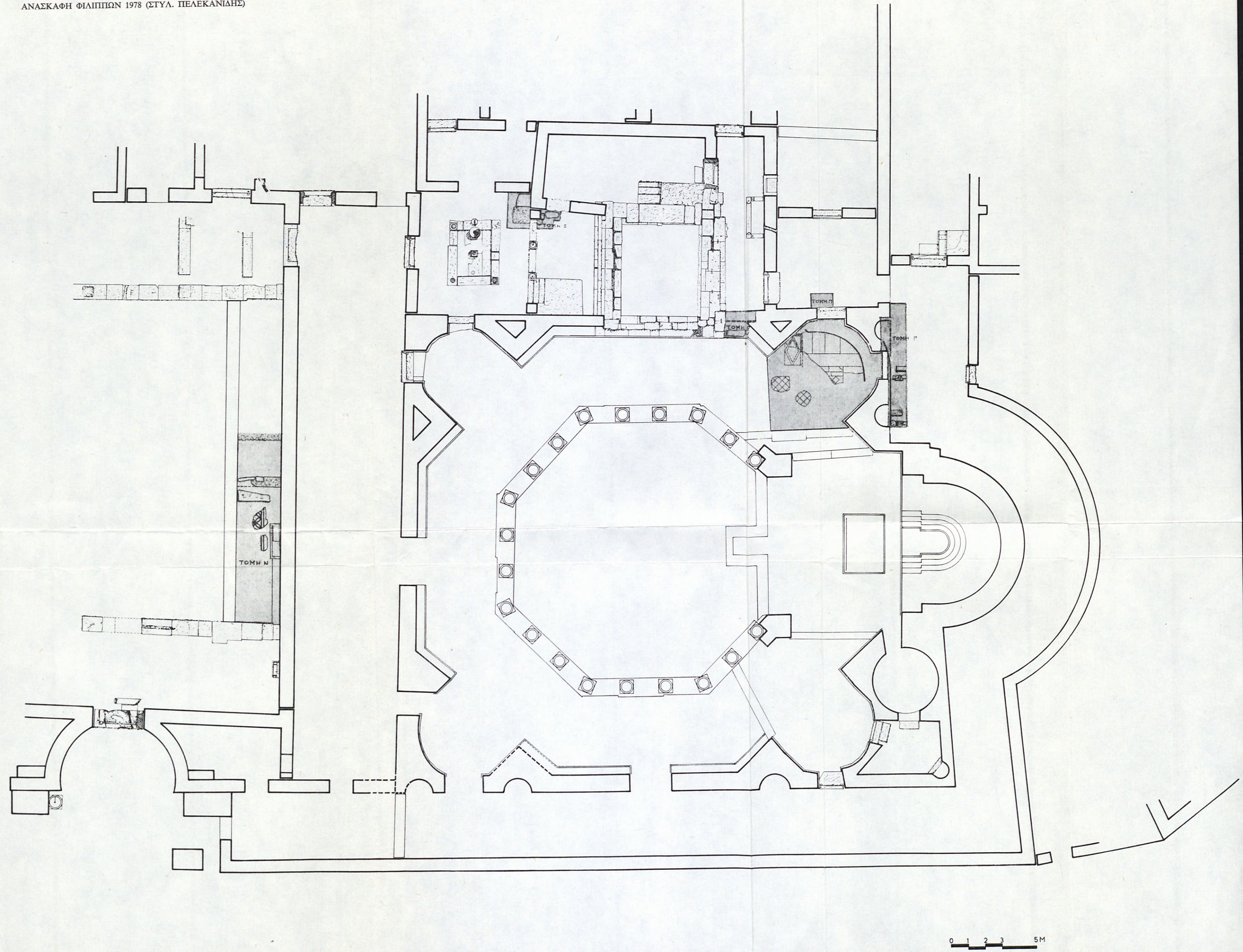
Η ανασκαφή επέκτάθηκε προς τα ΝΔ, όπου διαπιστώθηκε ότι μπροστά στην είσοδο του δωματίου του ψηφιδωτού δημιουργείται ένας επιμήκης χώρος K, που πιθανώς άποτελεί την παστάδα. Στη ΝΑ γωνία του δωματίου του ψηφιδωτού αποκαλύφθηκε πήλινος άγωγός που καταλήγει σε άνοικτό λίθινο, για την απομάκρυνση των νερών από το δωμάτιο του ψηφιδωτού (πίν. 62α). Βρέθηκαν ακόμη άλλα δύο δωμάτια Η και Ν και μεταξύ τους πλακόστρωτη αύλη L που στο κέντρο της περίπου σχηματίζεται έλαφρά κοίλο αύλάκι με κατεύθυνση από Β προς Ν, ενώ στη δυτ. γωνία της έλαφρά ύπερψωμένη (ύψ. 0.05 μ.) όρθογώνια κατασκευή (βάση βωμού;) (πίν. 63α). Από το δωμάτιο Ν σώζεται μόνο ή προς το πλακόστρωτο πλευρά, που διατηρεί και το μονόλιθο κατώφλι πόρτας, με την όποία επικοινωνούσαν οί δύο χώροι (πίν. 62β).

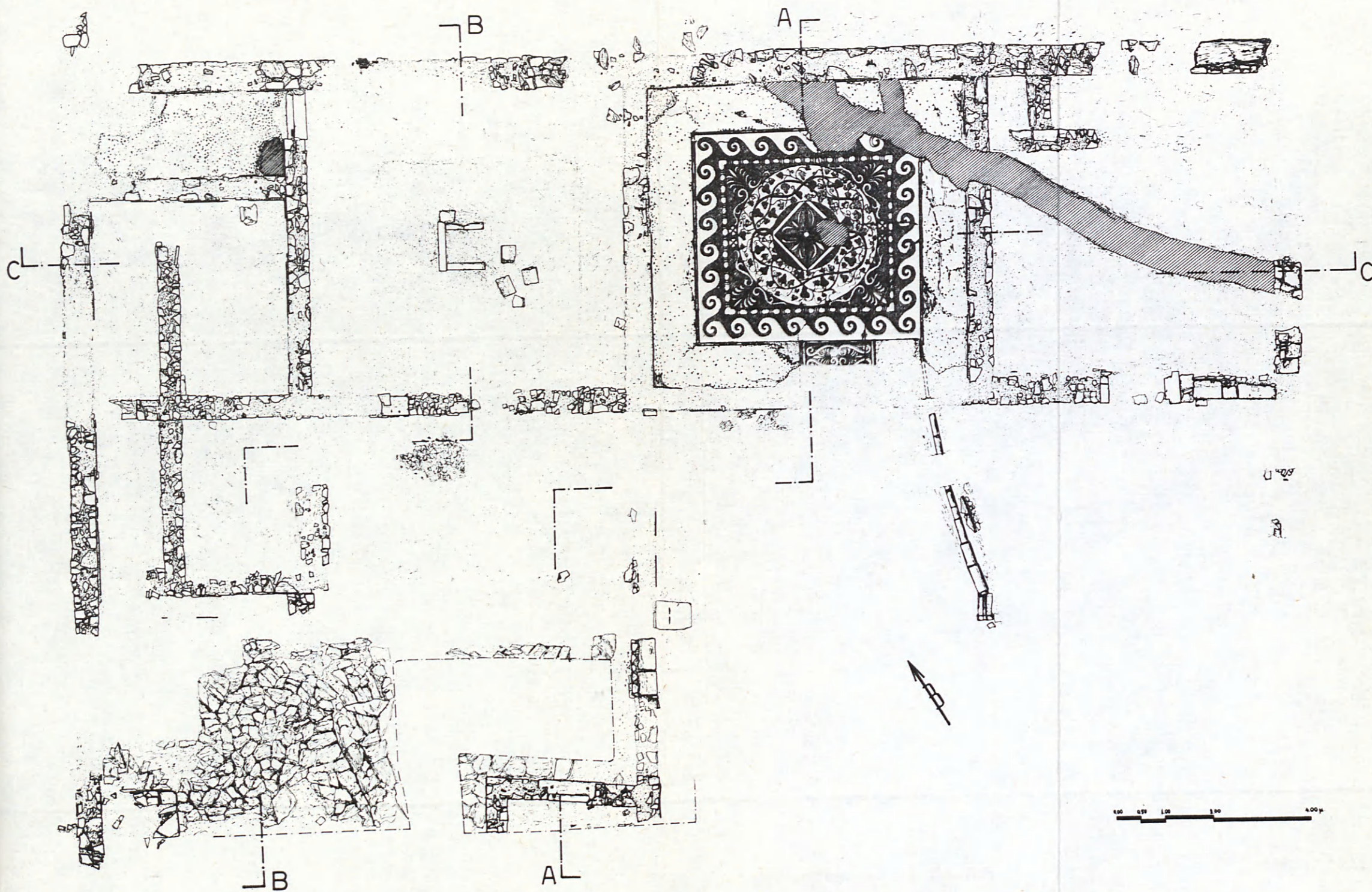
Το δωμάτιο Η άνοίγει προς το χώρο I που φαίνεται να χρησίμευε σαν προ-στώ για το δωμάτιο με την έσχάρα (C) (πίν. 63β).

Η έρευνα στο ανασκαμμένο ήδη τμήμα του κτιρίου έδειξε ότι από την πλακόστρωτη αύλη ένας διάδρομος G, F όδηγεϊ στο δωμάτιο E, που δέν είναι

Εἰκ. 1. Τὸ ἀνασκαφέν κτίσμα.

προσιτὸ ἀπὸ καμιά ἄλλη πλευρὰ τοῦ κτιρίου. Τὸ δωμάτιο D μὲ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο ἐπικοινωνοῦν μόνον μὲ τὸ δωμάτιο C καὶ τὸ δάπεδό του εἶναι κατὰ μιὰ βαθμίδα ψηλότερο (εἰκ. 1).

Σχετικὰ μὲ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ κτιρίου λίγα μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰτὶ δυστυχῶς οἱ τοῖχοι ὅλοι σώθηκαν σὲ πολὺ χαμηλὸ ὕψος (μέγ. ὕψ. 0.45 μ.). Στηρίζονται σὲ θεμέλια κατὰ 0/10 φαρδύτερα ἀπ' αὐτοὺς καὶ οἱ μὲν ἐξωτερικοὶ ἔχουν πᾶχος 0.60 - 0.65 μ., ἐνῶ οἱ ἐσωτερικοὶ 0.45 - 0.50 μ. Σὰν ὑλικὸ χρησιμοποιοῦντο ὁ ἀσβεστόλιθος ἀλλὰ, στὰ πλαίσια τῶν θυρῶν κυρίως, χρησιμοποιήθηκε καὶ πωρόλιθος καὶ μάλιστα καλὰ ἐργασμένος ἀκόμη καὶ σὲ μέρη ποὺ δὲν φαίνονται, οὕτως ὥστε δὲν εἶναι ἀδύνατον ἡ ὑπόθεσις δεύτερης χρήσης.

Ἡ ἔρευνα δὲν ὁλοκληρώθηκε καὶ οὔτε ἔγινε δυνατὸ νὰ ὁρισθεῖ ἡ ΝΔ πλευρὰ τῆς οἰκίας καθὼς καὶ ἡ εἰσοδὸς τῆς. Ἡ ἔκτασις τοῦ μέχρι τώρα ἀνασκαφέντος κτίσματος καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ χώρου C μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψιν μήπως δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ οἰκίαν ἀλλὰ γιὰ κάποιο κτίριον μὲ δημόσια λειτουργία.

Σὲ ὅλη τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος βρέθηκαν κεραμίδια στέγης, κορινθιακοὶ στρωτῆρες καὶ λακωνικοὶ καλυπτῆρες. Τὰ ὀστρακὰ ἦταν κυρίως ἄβαφα χονδροειδῆ, λιγότερα λεπτὰ καθὼς καὶ λίγα μελαμβαφῆ ἀπολεπισμένα καὶ ἄλλα μὲ ἐμπέστη διακόσμησιν.

Βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ κονιάματα χρώματος κόκκινου, γαλάζιου, γκριζοῦ, κίτρινου, λευκοῦ. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἦταν πεσμένα, ἀλλὰ μερικὰ βρέθηκαν στὴ θέσιν τοὺς τοίχους ποὺ σώζονται σὲ ἐλάχιστον ὕψος. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὅλες οἱ ἐπιφάνειαι τῶνωματίων ἐσωτερικὰ καὶ πρὸς τὴν αὐλὴν εἶχαν ὠραῖαν χρωματιστὰ ἐπιχρίσματα.

Ἀπὸ τὰ 14 νομίσματα ποὺ βρέθηκαν 4 εἶναι Μαρωνείας 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., 3 Μαρωνείας 4ου αἰ., 1 Μαρωνείας 400 - 350 π.Χ., 1 Ἀργίλου, 1 Λυσιμάχου (323 - 281 π.Χ.) νομισματοκοπείου Λυσιμαχείας, 1 Ἀβδήρων 425 - 352 π.Χ., 1 Σελεύκου μετὰ τὸ 302 π.Χ., 1 Ἀδαίου τυράννου Ἡρακλείας Σιντικῆς γύρω στὸ 200 π.Χ. (;) καὶ 1 Follis Class 2 Μιχαήλ Β' καὶ Θεοφίλου τοῦ 821 - 829 μ.Χ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Πίν. 64 - 69)

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Ἀβδήρων μὲ τὴ συνεχῆ ἐποπτεία τῆς ἀρχαιολόγου - ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ δεσποινίδος Εὐῆς Σκαρλατίδου καὶ μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τάφων τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ νεκροταφείου ἔξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πύλη τοῦ κλασικοῦ τεῖχους καὶ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ὥστε νὰ γίνεи καλύτερα ὁρατὸ καὶ νὰ ἀναδειχθεῖ τὸ τεῖχος.

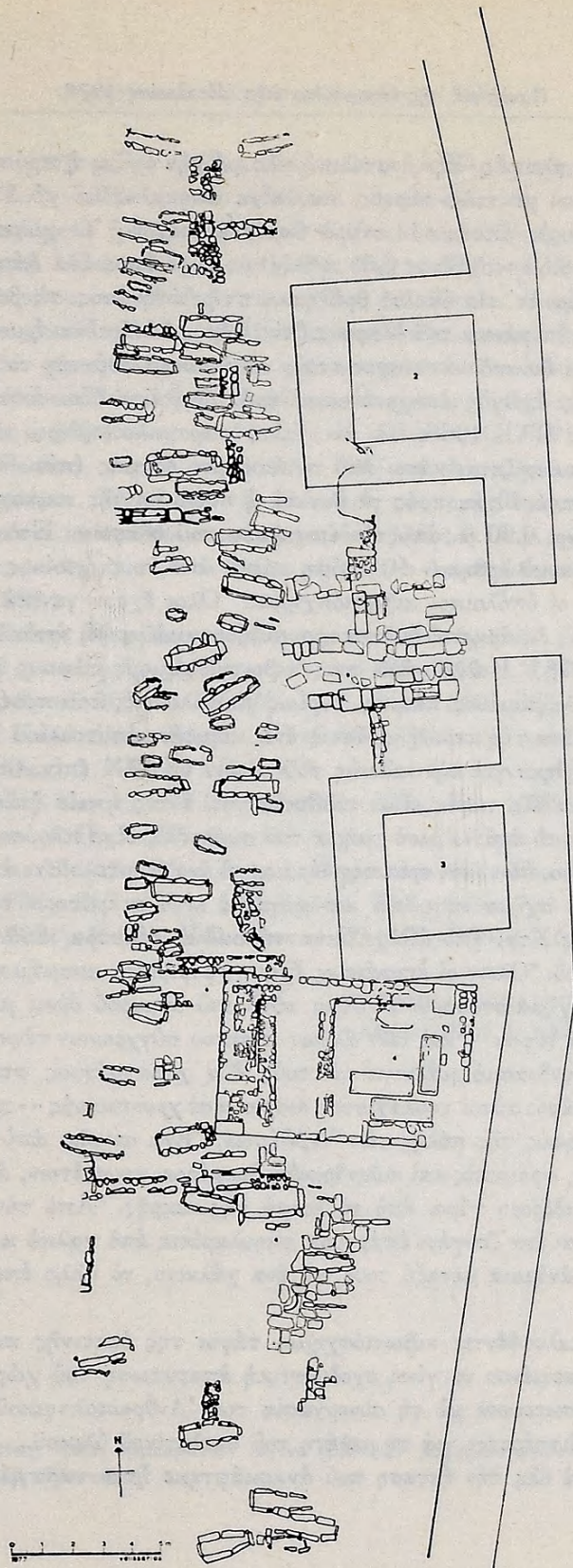
Διαλύθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ συνολικὰ 71 κιβωτιόσχημοι τάφοι, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ καὶ ἐρευνηθεῖ τὸ 1976 καὶ 1977 καὶ βρίσκονταν σὲ βάθος 0.20 - 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 1). Γιὰ τὴν κατασκευὴ πολλῶν ἀπὸ τοὺς τάφους εἶχε χρησιμοποιεῖ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ παλιότερα κτίσματα ἢ καὶ ἀπὸ τὸ διπλανὸ κλασικὸ τεῖχος καθὼς καὶ κομμάτια ἀπὸ ἐπιτύμβιες στήλες καὶ ἀπὸ μαρμάρινες βάσεις. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων δύο τάφων (τάφοι CXL καὶ CLIV) ἦταν χαραγμένος ἀπὸ ἓνα σταυρός.

Ἡ ἐρευνα συνεχίστηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν τάφων καὶ διαπιστώθηκε ἓνα β' ἐπίπεδο τάφων μὲ διαφορὰ βάθους ἀπὸ τὸ πρῶτο 0.50 - 0.80 μ. Ἀποκαλύφθηκαν ἑνδεκα (11) τάφοι (ἡ πυκνότητά τους ἦταν πολὺ μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν ὑπερκείμενων τάφων) ποὺ ἔχουν προσανατολισμὸ ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ παρουσιάζουν κάποια προχειρότητα στὴν κατασκευὴ τους (πίν. 64α). Οἱ ἑξί (6) ἀπ' αὐτοὺς (τάφοι XCCIII, XCCV, XCCVI, CCVI, CCIX καὶ CLa) εἶναι ἀπλὲς λακκοειδεῖς ταφές, μερικὲς τοποθετημένες στὸ πάχος τοίχων (πίν. 64β) ἢ ἀνάμεσα σ' ἓνα λιθοσωρό (πίν. 65α). Σὲ μιὰ μόνο περίπτωση (τάφος XCCVa) ὁ τάφος σχηματιζόταν ἀπὸ κομμάτια κεραμιδιῶν στέγης στημένα ὀρθια μὲ πρόχειρο τρόπο.

Ὅλες οἱ ταφές ἦταν ἀκτέριστες, ἐκτὸς μιᾶς παιδικῆς ὅπου ἡ νεκρὴ φοροῦσε χάλκινα σκουλαρίκια σὲ σχῆμα ἀπλῶν κρίκων.

Οἱ τάφοι αὐτοῦ τοῦ χαμηλότερου ἐπιπέδου βρίσκονταν ἀνάμεσα ἢ κάτω ἀπὸ ὑπολείμματα τοίχων ἢ θεμέλια κτισμάτων, ποὺ δὲν συνδέονται μεταξὺ τους καὶ ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ λειτουργία τους στὶς περισσότερες περιπτώσεις. Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοίχου (τοῖχος Α) ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Σῶζεται σὲ μῆκος 9.95 μ. καὶ ἔχει ἓνα μεγάλο μαρμάρينو κατώφλι μῆκους 2.27 μ. καὶ πλάτους 0.60 - 0.70 μ. (πίν. 66α).

Ἀκριβῶς μετὰ τὸ Β ἄκρο τοῦ τοίχου Α δημιουργεῖται ἓνας τετράπλευρος

Εικ. 1. 'Η περιοχή όπου διαλύθηκαν οι τάφοι του α' επιπέδου του υστερορωμαϊκού νεκροταφείου στα "Αβδηρα.

χώρος με ἄνισες πλευρές. Τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τὴν ὀρίζει ἡ πρόσοψη τῆς «αὐλῆς» ἢ «ἐξέδρας» με τοὺς τάφους, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1975, ἐνῶ τὶς ἄλλες τρεῖς πλευρὲς ἀποτελοῦν σαθρὰ θεμέλια τοίχων. Ὁ χώρος αὐτὸς ποὺ ἔχει διαστάσεις $6.50 \times 5.95 \times 6.35 \times 5.50$ μ. εἶχε ἴσως ἓνα δάπεδο ἀπὸ πήλινες πλάκες, δύο ἀπ' τὶς ὁποῖες βρέθηκαν στὴ θέση τους σὲ βάθος 0.50 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (πίν. 66β). Αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ συσχετιστοῦν οἱ ἀποκαλυφθέντες τοῖχοι.

Ὁ λιθοκτιστὸς ἀγωγὸς ἀποχετεύσεως ποὺ ὀδηγοῦσε ἔξω ἀπὸ τὴ Δ πύλη τοῦ τεύχους (βλ. ΠΑΕ 1966, 62, πίν. 52α) παρακολογηθῆκε κατὰ 5.20 μ. πρὸς τὰ Δ καὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφτο ἔδαφος (πίν. 67α).

Παράλληλα ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικὰ ἡ διάνοιξη τῆς περιοχῆς σὲ βάθος ἀπὸ 0.60 μ. μέχρι 0.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στὸ ἐπιφανειακὸ αὐτὸ στρώμα ἀποκαλύφθηκαν 46 ἀκόμη τάφοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο εἶναι λακκοειδεῖς καὶ οἱ ὑπόλοιποι κιβωτιόσχημοι. Ὅλοι ἔχουν γενικὰ προσανατολισμὸ ἀπὸ Δ πρὸς Α, ἀρκετοὶ ὅμως παρουσιάζουν μιὰ μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ (πίν. 67β). Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κιβωτιόσχημους τάφους ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ λαξευμένες πέτρες, κυρίως πωρόλιθους, ποὺ προέρχονται ἀπὸ παλιότερα κτίσματα τῆς περιοχῆς, ὅπως ἓνα κομμάτι ἐπιστυλίου ἢ ὑπερθύρου ποὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ τάφου CCXIX (πίν. 68α).

Οἱ δύο λακκοειδεῖς ταφές εἶναι παιδικές· ἀπ' αὐτὲς ἡ μία (τάφος CC), ἂν καὶ σώζεται μόνο τὸ ἐπάνω μισὸ τμήμα τοῦ σκελετοῦ, εἶχε πλούσια κτερίσματα (πίν. 68β): δύο, ἴσως καὶ τρία περιδέραια· τὸ ἓνα ἀποτελεῖται ἀπὸ 13 ἐπάργυρες ψήφους σὲ σχῆμα καρδιοῦ καὶ μέγεθος λίγο μικρότερο τοῦ φυσικοῦ· τὸ δεύτερο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξὶ χάλκινα πλακίδια, τέσσερα κυκλικὰ καὶ δύο σὲ σχῆμα σταυροῦ. Ὅλων οἱ ἐπιφάνειες ἔχουν σφυρήλατα κοσμήματα, διαταγμένα ἐπίσης σὲ σχῆμα σταυροῦ. Τὸ θέμα αὐτὸ τοῦ σταυροῦ δίνει μιὰ χονδρική χρονολόγηση τοῦ τάφου — καὶ τῶν ἄλλων περίπου σύγχρονων τάφων τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου — σὲ συνδυασμὸ μάλιστα με τοὺς δύο χαραγμένους σταυροὺς ποὺ δείχνουν ὅτι οἱ τάφοι αὐτοὶ τουλάχιστον ἀνήκουν σὲ χριστιανούς — πιθανὸν τοὺς πρῶτους χριστιανούς τῆς πόλης τῶν Ἀβδήρων. Ἐνα σύνολο ἀπὸ 65 μικρές, γυάλινες χάνδρες, σφαιρικές καὶ κυλινδρικές, διαφόρων χρωμάτων, ἀνῆκαν ἴσως σ' ἓνα τρίτο περιδέραιο γύρω ἀπὸ τὸ λαιμὸ τῆς νεκρῆς. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο (CC) προέρχονται ἓνα ζευγάρι ἐπάργυρα σκουλαρίκια ἀπὸ χαλκὸ καὶ δύο ἀκόμη σκουλαρίκια ἀνόμοια μεταξύ τους, τὸ ἓνα χάλκινο, τὸ ἄλλο ἐπάργυρο ἀπὸ χαλκόν.

Ὅλοι οἱ ἀποκαλυφθέντες κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς ἐφετινῆς περιόδου δὲν ἀνοίχτηκαν, προκειμένου νὰ γίνῃ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ χώρου καὶ γιὰ νὰ ἐρευνηθοῦν ἐσωτερικὰ μετὰ τὴ συνεργασία τοῦ Ἀνθρωπολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ μελέτη τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου.

Ἡ ἐπίχωση σὲ ὅλη τὴν ἔκταση ποὺ ἀνασκάφτηκε ἦταν ταραγμένη. Μέχρι

βάθους 1.10 μ. μαζί με τὸ πλῆθος ὁστροάκων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, βρέθηκαν καὶ λίγα ὁστρακα βυζαντινῶν χρόνων ἀλλὰ καὶ μερικὰ κλασικῆς ἐποχῆς· σὲ βαθύ-τερα ὅμως στρώματα ἢ συχνότητα τῶν κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν ὁστροάκων ἦταν μεγαλύτερη. Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῶν τάφων ποὺ διαλύθηκαν, ἀναφέρουμε: κεφάλι ἀπὸ πῆλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο καὶ θραῦσμα εἰδωλίου μικροῦ παιδιοῦ ποὺ κά-θεται ἐπάνω σὲ χήνα, ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ τὰ δύο (πίν. 69γ), θραῦσμα ἀπὸ μεγάλο πῆλινο εἰδῶλιο θεᾶς Κυβέλης καθισμένης σὲ θρόνο μεταξὺ λιοντα-ριῶν (πίν. 69α), ἓνα δῖωτο, ψευδοαρρητινὸ κυάθιο (πίν. 69δ), ἓνα μονόμυξο λυχνάρι ἀπὸ σκοῦρο, γκρίζο πηλὸ (πίν. 69ε) καὶ ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ μελαμβαφὲς πινάκιο. Τέλος, ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς πρὸς τὰ δυτικά, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν οἱ νέοι τάφοι, προέρχεται ἀπὸ βάθος 0.70 μ., μία πῆλινη λαβὴ μὲ ἀπόληξη κεφαλῆς κριοῦ, ποὺ ἀνῆκε σὲ μεγάλο ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (πίν. 69β).

Βρέθηκαν ἐπίσης 90 χάλκινα νομίσματα καὶ ἓνα ὑπόχαλκο¹. Ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν καθαριστεῖ μέχρι στιγμῆς 'Αβδήρων: 4 τοῦ 425 - 352 π.Χ., 1 τοῦ 411 - 10/386 - 5 π.Χ., 3 τοῦ 365/60 - 350/45 π.Χ., 1 τοῦ 240 - 202 π.Χ., 1 ἐπὶ Τι-βερίου, 1 ἐπὶ Καρακάλλα· Θάσου: 1 τοῦ 404 - 340 π.Χ., καὶ 2 τοῦ 250 - 200 π.Χ.· Μαρωνείας: 1 τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰ. καὶ ἓνα μετὰ τὸ 146 π.Χ., δύο 'Αμφιπόλεως ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου (193 - 221 μ.Χ.), 1 Φιλίππων αὐτοκρα-τορικῶν χρόνων, 4 Παρίου Μυσίας ἐπὶ Αὐγούστου, 1 Αἴνου 1ου - 2ου αἰ. μ.Χ., 2 Ροιμητάλκου Β' (19 - 36 μ.Χ.), 1 Dupontius Κλαυδίου 41 - 54 μ.Χ., 1 Καρακάλλα (198 - 217 μ.Χ.), 1 ὑπόχαλκο 'Ελαγαβάλου γιὰ τὴ Julia Soae- mias (218 - 222 μ.Χ.), 2 Κώνσταντος Β' (346 - 350 μ.Χ.) καὶ 7 τελείως φθαρμένα.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΡΑΚΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

1. Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ἐγινε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο - ἐπιστημονικὴ βοηθὸ κ. Μαρία Σαρλᾶ - Πεντάζου.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΡΩΝΗΣ

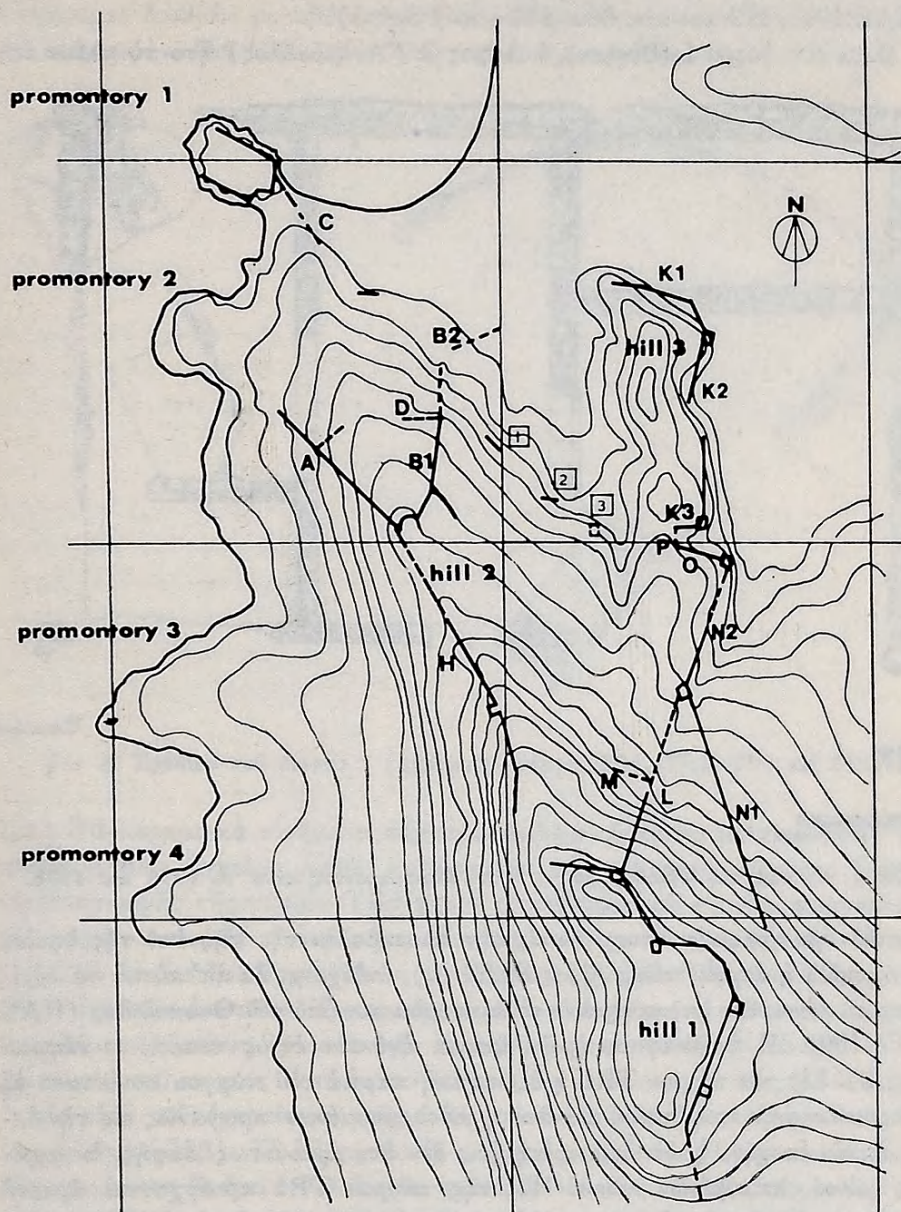
(Πίν. 70 - 76)

Αί ανασκαφαί εἰς Τορώνην Χαλκιδικῆς (ΠΑΕ 1975, 103 κέ., ΠΑΕ 1977, 75 κέ.) συνεχίσθησαν κατὰ τοὺς μῆνας Ἰούλιον καὶ Αὐγουστον δι' ἐνισχύσεως τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sydney καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Εἰς τὸ Οἰκοδόμημα 3 (εἰκ. 1 - 2, ΠΑΕ 1977, 102 κέ.) ἡ ἔρευνα ἀπεσκοπεῖ εἰς τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸ νότιον τμήμα αὐτοῦ. Αἱ ἀνασκαφαί τοῦ 1976 καὶ τοῦ 1978 ἔφεραν εἰς φῶς κτίριον μεγάλων διαστάσεων ὀρθογωνίου σχήματος συνιστάμενον ἐκ τῶν ἑξῆς πέντε χώρων: 1) ἐνὸς νοτίου ἐπιμήκους «προθαλάμου» ἢ «προαυλίου» μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ μὲ ἐξώθυραν πιθανῶς εὕρισκομένην εἰς τὸν ἀνατ. τοῖχον αὐτοῦ πλησίον τῆς ΝΑ γωνίας (πίν. 70α)· 2) ἐνὸς μικροῦ ὀρθογωνίου δωματίου εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ «προαυλίου», πιθανῶς μαγειρείου (πίν. 70β)· 3) ἐνὸς ἐπιμήκους δωματίου μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Α πρὸς Δ προσιτοῦ ἐκ τοῦ «προαυλίου» διὰ θύρας εὕρισκομένης ὀλίγον πρὸς Δυσμὰς τοῦ κέντρου τοῦ βορείου αὐτοῦ τοίχου· 4) ἐνὸς μεγάλου τετραγώνου δωματίου εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν προσιτοῦ διὰ δευτέρας θύρας ἐντὸς τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ἐπιμήκους δωματίου καὶ 5) ἐνὸς μικροτέρου ὀρθογωνίου χώρου εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ Οἰκοδομήματος 3 ἦτο ἐπιβλητικὴ, χαρακτηριζομένη ἐξωτερικῶς ὑπὸ ψευδοῖσοδόμων ὀρθογωνίων πλίνθων εἰς τὸν βόρειον καὶ ἀνατολικὸν τοῖχον μὲ ἐξωτερικὰς παρείας προεξεχούσας ὡς προσκεφάλαια. Ἀξιόλογα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἦσαν τὸ φρέαρ τὸ ἀποκαλυφθὲν ἐντὸς τοῦ προαυλίου (πίν. 70α), τὸ μνημεῖωδες κατώφλιον τῆς θύρας τῆς ὁδηγούσης ἐκ τοῦ ἐπιμήκους δωματίου (2) εἰς τὸν τετράγωνον ἡμέραν (4) (ΠΑΕ 1977, 104-105, εἰκ. 15-16, πίν. 64-65) καὶ ἡ κεραμοσκεπὴς στέγη, ἡ ὑπαρξίς τῆς ὁποίας ἀπεδείχθη ἐκ τῶν κεραμίδων τῶν εὐρεθεισῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ «προαυλίου» (πίν. 70α).

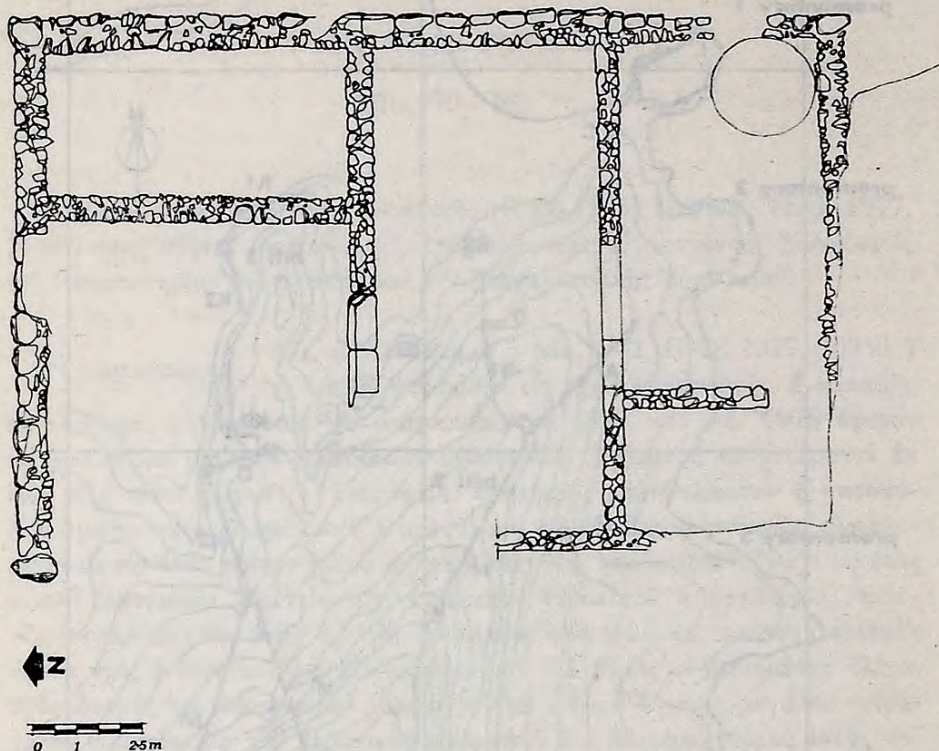
Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1975 καὶ 1976 εἶχον ἀποκαλυφθῇ σημαντικὰ τμήματα τῶν τειχῶν Κ3, Ο καὶ Ρ τοῦ ἑλληνιστικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος (ΠΑΕ 1975, 115 κέ., ΠΑΕ 1977, 77 κέ.). Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περιόδον τοῦ 1978

Εἰκ. 1. Περιληπτικὸν σχέδιον τῶν τειχῶν τῆς Τορώνης.

ἀπεφασίσαμεν τὴν ἔρευναν τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος εἰς τὸν Λόφον 2 (ΠΑΕ 1975, 113 καὶ πίν. 98α· ἐδῶ εἰκ. 1 καὶ 3).

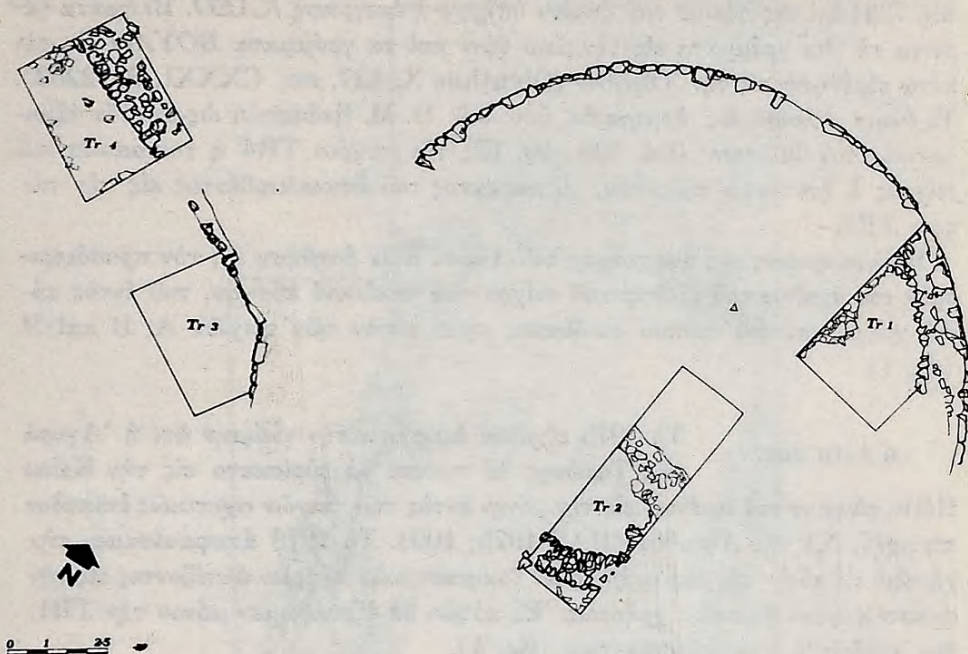
Μετὰ τὸν Λόφον 1 (Βίγλαν), ὁ Λόφος 2 (Ἀνεμόμυλος) ἦτο τὸ πλέον ἐπι-

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ Οἰκοδομήματος 3 τοῦ ἀνασκαφέντος κατὰ τὰ 1976 καὶ 1978.

βλητικὸν γεωγραφικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν προεκβολὴν τῆς γῆς ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχε κτισθῇ ἡ ἀρχαία πόλις (ὕψος 89.52 μ.), ἐνδέχεται δὲ ἐπ' αὐτοῦ νὰ εὕρισκετο τὸ «ἀνωτάτω φυλακτήριον» τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου (ΠΑΕ 1975, 109). Ἡ ἀνασκαφικὴ ἡμῶν ἔρευνα ἐγένετο ἐντὸς τεσσάρων τάφρων (εἰκ. 3). Εἰς τὴν τάφρον TR1 ἡ ἐξωτερικὴ παρεὶα τοῦ πύργου συνίστατο ἐξ ὀρθογωνίων ἀσβεστολιθικῶν πλίνθων χρονολογουμένων προφανῶς εἰς τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἡ δὲ ἐσωτερικὴ ἦτις δὲν ἦτο ἀρκούντως σαφής, ἐκ μερικῶς μόνον λαξευμένων λίθων. Ἐκ τῆς τάφρου TR1 προέρχονται ἀρκετὰ δοστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων καλῆς ποιότητος, ἐρυθρομόρφων ἀγγείων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος καθὼς καὶ μερικὰ μολύβδινα βλήματα σφενδόνης. Ἐντὸς τῆς τάφρου TR2, ἥτις ἠνοίχθη μὲ σκοπὸν τὴν ἔρευναν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πύργου, ἀπεκαλύψαμεν δύο τοίχους, τῶν ὁποίων ὁ χαρακτήρ καὶ τὰ σχετιζόμενα μικρὰ εὐρήματα συνηγόρουν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι οὗτοι ἐχρονολογοῦντο εἰς τὴν

κλασσικὴν μᾶλλον ἢ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν (πίν. 71α). Ἐκ τῶν εὐρημάτων ἀναφέρομεν ἀριθμὸν μολυβδίνων βλημάτων σφενδόνης ἐκ τῶν ὁποίων ἐν ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν ΚΑΛΟΣ (πίν. 72β) καὶ ἀριθμὸν χαλκῶν αἰχμῶν βέλους (πίν.

Εἰκ. 3. Σχέδιον τοῦ Λόφου 2 (κάτοψις). Τάφροι TR1, TR2, TR3 καὶ TR4.

72α). Τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα συμπεριελάμβανον ὄστρακα μελανομόρφων καὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων καθὼς καὶ ὄστρακα μετακλασσικῶν ἀγγείων. Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τάφρου TR3 ἦτο ἡ ἀποκάλυψις τοῦ σημείου συναντήσεως τῶν τειχῶν Α καὶ Η τὰ ὁποῖα ἦσαν διαφορετικῆς χρονολογίας (εἰκ. 1). Τὸ τεῖχος Α τὸ ὁποῖον ἦτο ἀρχαιότερον, συνίστατο ἐκ χονδροειδῶς μόνον λαξευμένων λίθων ἐχόντων ἐπίπεδον ἐξωτερικὴν παρειάν. Τὸ τεῖχος Η συνίστατο ἐκ ψευδοῖσοδόμων πλίνθων ἐχουσῶν τὴν ἐξωτερικὴν παρειάν ἐξωγκωμένην. Ἡ τεχνотροπία τοῦ τείχους Η τὸ ἐτοποθέτει εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν· τὸ τεῖχος Α, εἰς αὐτὸ τοῦλάχιστον τὸ τμήμα θὰ πρέπει νὰ ἐκτίσθῃ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν (πίν. 71β). Τὸ ἑλληνιστικὸν τεῖχος διετηρεῖτο εἰς ὕψος περίπου 3 μ., ἀξιοσημείωτος δὲ ἦτο ὁ ψαλιδωτὸς τρόπος συνδέσεως τῶν δύο τειχῶν καὶ μία κάθετος αὐλαξ τὴν ὁποίαν ἐχάραξεν ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ἑλληνιστικοῦ τείχους διὰ νὰ καταστήσῃ σαφεστέραν τὴν διάκρισιν μεταξύ τοῦ ἰδιοῦ του ἔργου, τοῦ ὁποίου ἡ ποιότης ἦτο ἀνωτέρα, ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ συναδέλφου του τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τῶν προερχομένων ἐκ τῆς τάφρου TR3 ἀναφέρομεν

δσπρακα χονδροειδῶν καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων, δσπρακα μελανομόρφων καὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων καὶ τὸ στόμιον κορινθιακοῦ ἀγγείου. Ἐκ τῶν μεταλλίνων ἀντικειμένων ἀναφέρομεν μολύβδινον βλήμα σφενδόνης (ἀρ. εὐρ. 78.878, πίν. 72β) ἐπὶ τῆς ὄψεως τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφή *ΚΛΕΟ*. Βλήματα φέροντα τὰ ἴδια γράμματα εἰς τὴν ἄνω ὄψιν καὶ τὰ γράμματα *ΒΟΥΛΟ* εἰς τὴν κάτω εὐρέθησαν εἰς τὴν Ὀλυνθον (Olynthus X, 427, πίν. CXXXI, ἀρ. 2202). Τὸ ὄνομα *Κλεόβουλος* ἡρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ D. M. Robinson ὡς δηλοῦν ἀξιωματικὸν τοῦ Φιλίππου (ἐ.ἀ. 428 - 9). Εἰς τὴν τάφρον TR4 ἡ τοιχοποιία τοῦ τείχους Α ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ τμήματος τοῦ ἀποκαλυφθέντος εἰς τὴν τάφρον TR3.

Ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Λόφου 2 θὰ βοηθήσῃ εἰς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ σχεδίου τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κυκλικοῦ πύργου, τοῦ ἐντὸς αὐτοῦ χώρου καὶ τοῦ τρόπου συνδέσεως πρὸς αὐτὸν τῶν τειχῶν Α, Β καὶ Η (εἰκ. 1).

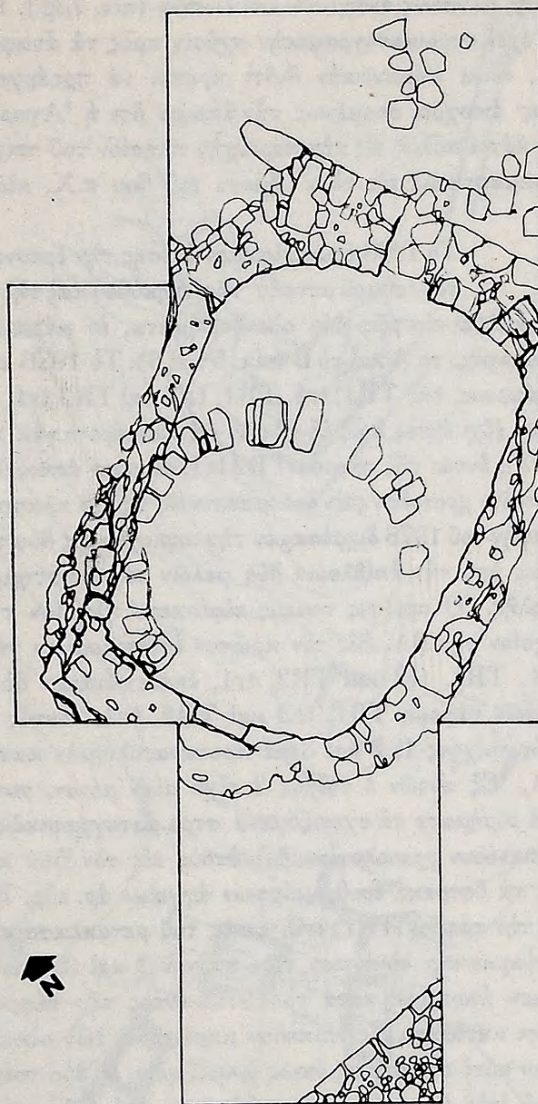
Η ΚΑΤΩ ΠΟΛΙΣ

Τὸ 1975 εἴχομεν ἐκφράσει τὴν γνώμην ὅτι ἡ Ἀγορὰ τῆς Τορώνης θὰ πρέπει νὰ εὐρίσκετο εἰς τὴν Κάτω Πόλιν, πλησίον τοῦ λιμένος, εἰς τὴν μόνην ἐντὸς τῶν τειχῶν σχετικῶς ἐπίπεδον περιοχὴν, ΝΑ τῆς Ληκύθου (ΠΑΕ 1975, 109). Τὸ 1978 ἀπεφασίσαμεν τὴν χάραξιν εἰς αὐτὴν τὴν περιοχὴν τριῶν δοκιμαστικῶν τάφρων ἐλπίζοντες εἰς τὴν εὕρεσιν κτιρίων δημοσίας χρήσεως. Ἐξ αὐτῶν θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὴν TR1, ἥτις ἀπεδείχθη ἡ πλέον σημαντικὴ (εἰκ. 4).

Εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν αὐτῆς τῆς τάφρου καὶ εἰς βάθος περίπου 2.50 μ. ἀπεκαλύφθη ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τμήματος ὀχυρωματικοῦ τείχους (εἰκ. 1, 4 πίν. 72γ), ἡ τοιχοποιία τοῦ ὁποίου ὁμοίαζε πρὸς τὴν τοιχοποιίαν τμήματος τοῦ τείχους C, τὸ ὁποῖον ἦτο ὁρατὸν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ εἶχε ἐπισημανθῇ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1975 (ΠΑΕ 1975, 112, 113, εἰκ. 3 εἰς σ. 108, πίν. 97β). Ἐπομένως δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία ὅτι τὸ νέον τμήμα τῆς τάφρου TR1 ἀνῆκε καὶ αὐτὸ εἰς τὸ τεῖχος C. Εἰς τὸ ἴδιο βάθος μετὰ τὴν ἐξωτερικὴν παρειὰν τοῦ τείχους μερικὰ τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων ἦσαν ἀρχαῖα (ἀρ. εὐρ. 78.1740) ἢ κλασσικά, ἀξιοσημείωτον δὲ ἦτο μελαμβαφὲς κύπελλον εὐρεθὲν πλησίον τοῦ τείχους (ἀρ. εὐρ. 78.1334).

Ἐντὸς τῆς ἰδίας τάφρου ὅμως καὶ κατόπιν ἐπεκτάσεως αὐτῆς πρὸς Β καὶ πρὸς Α, ἀπεκαλύφθη δεῦτερον σημαντικὸν οἰκοδόμημα (εἰκ. 4). Τὸ σχῆμα αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο κατὰ προσέγγισιν ἐλλειψοειδές, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ παρειαὶ τῶν τοίχων αὐτοῦ ἦσαν κοιλόκυρτοι ὑποδεικνύουσαι τὴν ὑπαρξιν χαμηλῆς θολωτῆς στέγης (εἰκ. 4, πίν. 73α). Ἡ λειτουργία αὐτοῦ πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι σαφής, τὸ δὲ πλέον ἀσαφὲς τμήμα τοῦ σχεδίου τοῦ κτιρίου εἶναι ἡ εἴσοδος, διότι πρὸς Β αὐτῆς εὕρομεν πολλοὺς λίθους, οἱ ὁποῖοι εἶχον καταρρεύσει καὶ οἱ ὁποῖοι συνεκάλυπτον τὴν πρόσοψιν. Ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι ἦσαν

κεκαλυμμένοι διὰ γυψίνου ἐπιχρίσματος. Αἱ ἐξωτερικαὶ παρειαὶ αὐτῶν ὅμως συνίσταντο ἐκ χονδροειδῶν λίθων συνδεομένων διὰ κονιάματος καὶ σχηματι-

Εἰκ. 4. Περιοχὴ Κάτω Πόλεως πλησίον τοῦ λιμένος. TR1. Σχέδιον δεικνύον τὸ τμήμα τοῦ τείχους C εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν καὶ βυζαντινὸν οἰκοδόμημα.

ζόντων μᾶλλον ἀνώμαλον ἐπιφάνειαν. Θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐξωτερικῶς τὸ οἰκοδόμημα ἦτο τελείως κεκαλυμμένον διὰ χώματος καὶ ἐπο-

μένως ὄχι ὁρατόν. Τὸ οἰκοδόμημα πρέπει νὰ χρονολογῆται εἰς τὴν χριστιανικὴν περίοδον.

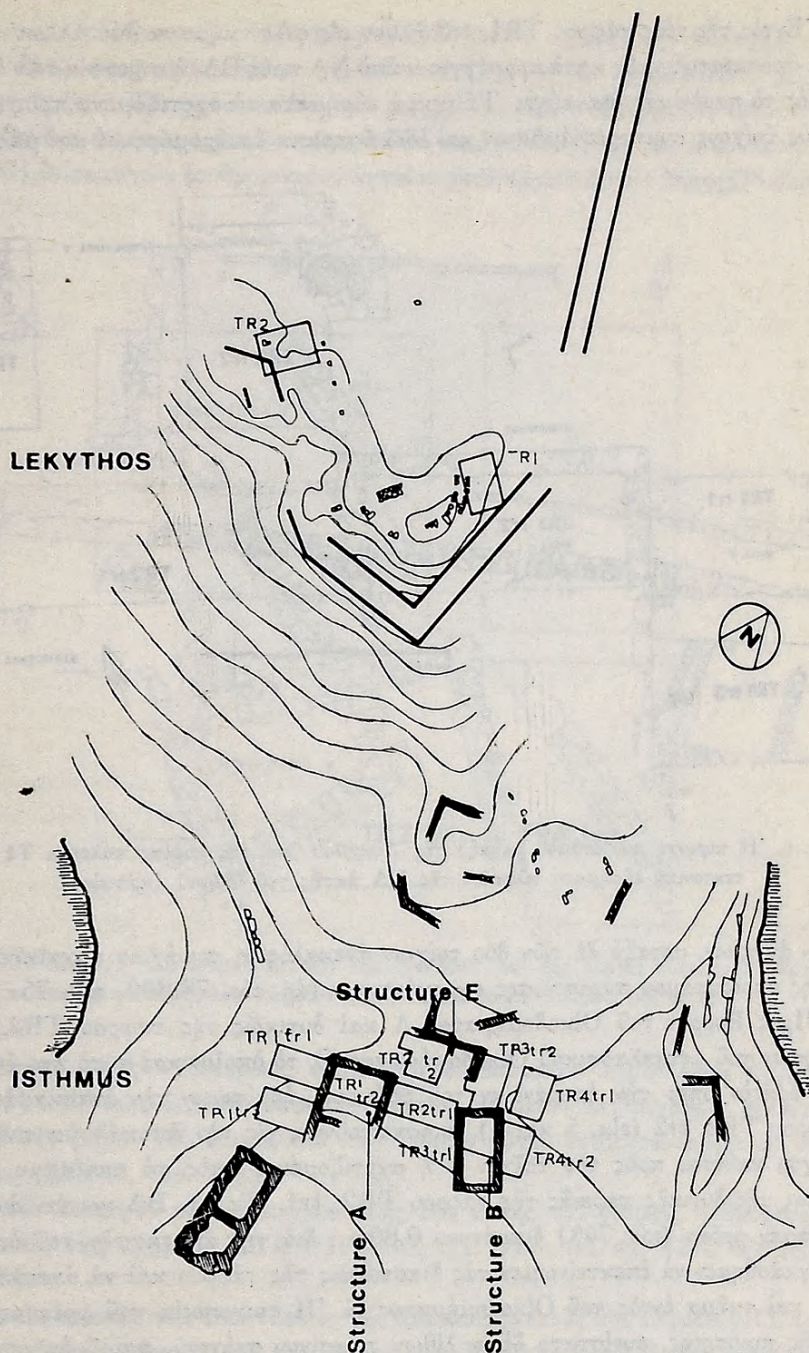
Ἐκ τῆς τάφρου TR1 προέρχεται τεμάχιον πηλίνης σίμης φερούσης γραπτὴν διακόσμησιν διπλῆς ἀλύσεως ἀνθεμίων καὶ λωτῶν (πίν. 73β). Παρ' ὅλον ὅτι τὸ εὔρημα αὐτὸ δὲν ἔχει στρωματογραφικὴν σχέσιν πρὸς τὰ ἀναφερθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, εἶναι σημαντικὸν διότι πρέπει νὰ προέρχεται ἐκ κτιρίου δημοσίας χρήσεως· ἐνισχύει ἐπομένως τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ Ἀγορὰ τῆς Τορώνης εὐρίσκετο εἰς τὴν κάτω πόλιν, εἰς τὴν περιοχὴν πλησίον τοῦ τείχους C. Ἡ σίμη ἐχρονολογήθη δοκιμαστικῶς εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ βου π.Χ. αἰῶνος.

Ο ΙΣΘΜΟΣ

Τὸ 1978 ἐσυνεχίσαμεν ἐπίσης τὴν ἔρευναν τῆς περιοχῆς τοῦ ἰσθμοῦ μεταξὺ τῆς Ληκύθου καὶ τῆς κυρίας πόλεως, ὅπου τὸ 1976 εἶχον ἔλθει εἰς φῶς δύο οἰκοδομήματα, ἐν μέρει ὁρατὰ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ A καὶ τὸ B (εἰκ. 5 καὶ 6). Τὸ 1976 εἵχομεν ἐν μέρει ἀνασκάψει τρεῖς τάφρους, τὰς TR1, tr1, TR1, tr 2 καὶ TR2 tr1, μεταξὺ δὲ τῶν δύο οἰκοδομημάτων (ὄχι ἐντὸς ἐνὸς ἐξ αὐτῶν ὡς ἀναφέρεται ἐκ παραδρομῆς εἰς τὸ Ἔργον 1976, 73), ἐντὸς τῆς τάφρου TR2 tr1, εἵχομεν ἀποκαλύψει «κτίσμα» εἰς κατώτερον ἐπίπεδον χρονολογηθὲν δοκιμαστικῶς εἰς τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν.

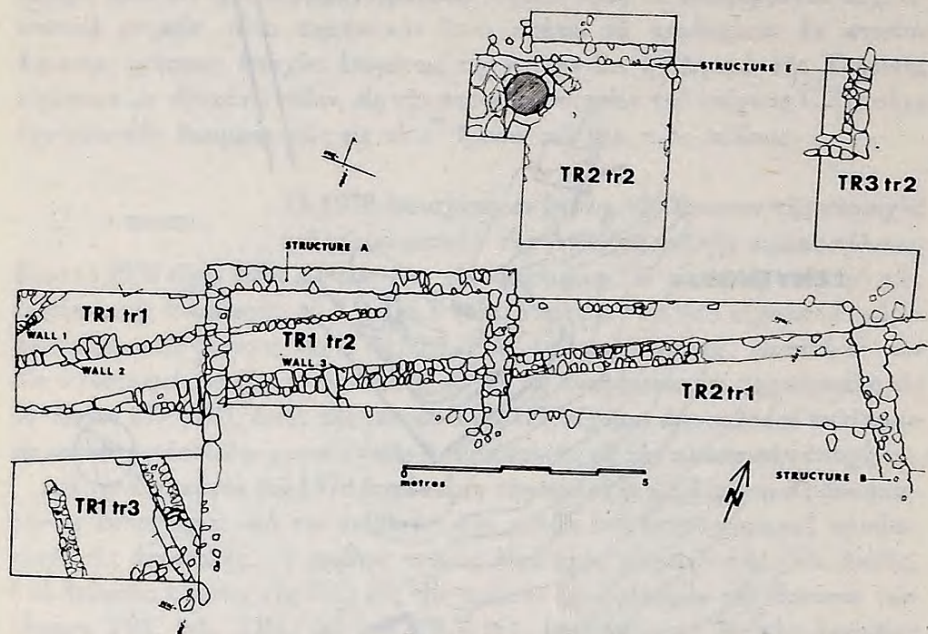
Διὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1978 διηρέσαμεν τὴν περιοχὴν εἰς δύο τομεῖς ἀνασκαφέντας ἀντιστοιχῶς ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν δύο μελῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τῆς ἀποστολῆς. Ὁ πρῶτος τομεὺς εὐρίσκετο πλησίον τῆς ΝΔ ἀκτῆς, ὁ δὲ δεύτερος πλησίον τῆς ΒΑ. Εἰς τὸν πρῶτον ἐσυνεχίσαμεν τὴν ἔρευναν τῶν τάφρων TR1, tr1, TR1, tr2 καὶ TR2, tr1, ἐπεξετείνσαμεν δὲ τὰς ἐργασίας ἡμῶν ἐντὸς τῶν νέων τάφρων TR1, tr3 καὶ TR2, tr2. Ἐντὸς τῆς TR1, tr1 ἀπεκαλύψαμεν τοὺς τοίχους 1, 2 καὶ 3 μὲ προσανατολισμὸν κατὰ προσέγγισιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΑ. Ἐξ αὐτῶν ὁ τοῖχος 2 εἶχε μίαν μόνον, νοτιοανατολικήν, παρειάν. Τὰ μικρὰ εὐρήματα τὰ σχετιζόμενα στρωματογραφικῶς πρὸς αὐτοὺς τοὺς τοίχους ὑποδεικνύουν χρονολογίαν δι' αὐτοὺς εἰς τὸν 5ον καὶ 4ον αἰῶνα (ἐπὶ παραδείγματι τὰ ὄστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων ἀρ. εὐρ. 78.111, 78.116 καὶ 78.117). Εἰς τὴν τάφρον TR1, tr2, ἐντὸς τοῦ μετακλασσικοῦ οἰκοδομήματος A ἀπεκαλύψαμεν τὴν συνέχειαν τῶν τοίχων 2 καὶ 3 (πίν. 74α).

Ὡς ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, κατὰ τὸ 1976, ἐντὸς τῆς τάφρου TR2, tr1, εἵχομεν ἀποκαλύψει «κτίσμα» εἰς ἐπίπεδον κατώτερον τῶν οἰκοδομημάτων A καὶ B. Τὸ «κτίσμα» αὐτὸ συνίστατο, ὅπως ἐνομίζομεν, ἐκ δύο τοίχων σχηματιζόντων γωνίαν, τοῦ ἐνὸς ἔχοντος προσανατολισμὸν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, τοῦ δὲ ἐτέρου ἔχοντος προσανατολισμὸν ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Τὸ 1978 ἀπεδείχθη ὅτι ὁ δεύτερος, βραχύτερος, τοῖχος ἦτο ἀπλῶς μᾶζα καταρρευσάντων λίθων, τὴν ὁποίαν ἀφῆρέσαμεν, ὁ δὲ πρῶτος ἀπεδείχθη ὅτι ἦτο πρὸς ΒΑ προέκτασις τοῦ τοίχου 3. Ἐξ ἄλλου κατὰ μῆκος τῆς ΒΔ πλευρᾶς τῆς τάφρου ἀπεκαλύφθη κτίσμα ἀκαθορίστου λειτουργίας (εἰκ. 6).

Εἰκ. 5. Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ καὶ μέρος τῆς Λυκίθου. Αἱ ἀνασκαφεῖσαι τάφροι.

Ἐντὸς τῆς νέας τάφρου TR1, tr3 ἤλθον εἰς φῶς τμήματα δύο ἄλλων τοίχων μὲ προσανατολισμὸν κατὰ προσέγγισιν ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ, ἡ σημασία τῶν ὁποίων πρὸς τὸ παρὸν μᾶς διαφεύγει. Τὰ μικρὰ εὐρήματα τὰ σχετιζόμενα πρὸς αὐτοὺς τοὺς τοίχους συμπεριελάμβανον καὶ ἐδῶ ὄστρακα ἐρυθρομόρφων καὶ μελαμβά-

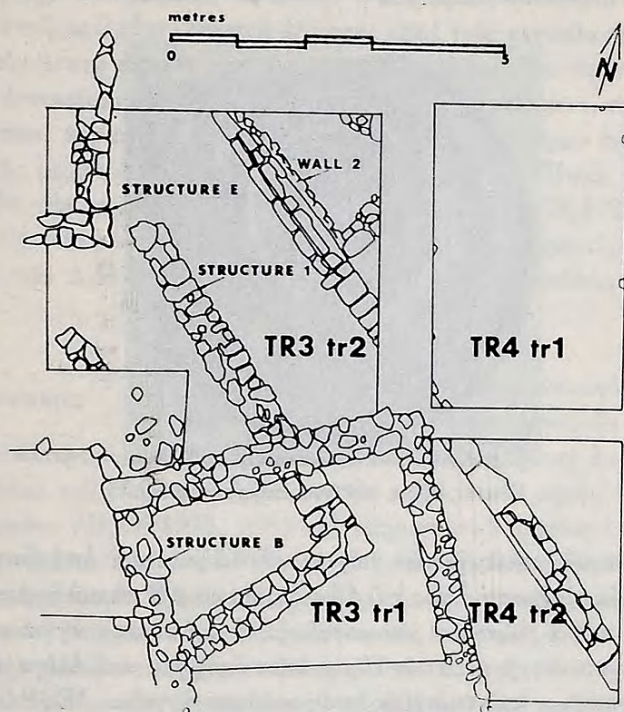

Εἰκ. 6. Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ μεταξύ τῆς Λυκαβήθου καὶ τῆς κυρίας πόλεως. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα πλησίον τῆς ΝΔ ἀκτῆς τοῦ ἰσθμοῦ (κάτοψις).

φῶν ἀγγείων, μεταξύ δὲ τῶν δύο τοίχων ἀνεκαλύφθη τεμάχιον ἀρχαϊκῆς πηλίνης ἀκροκεράμου παριστώσης «γοργόνειον» (ἀρ. εὐρ. 78.860, πίν. 75α).

Πρὸς Βορρᾶν τοῦ Οἰκοδομήματος Α καὶ δυτικῶς τῆς τάφρου TR2, tr1, πλησίον τοῦ μετακλασσικοῦ Οἰκοδομήματος Ε, τὸ ὅποιον καὶ αὐτὸ ἦτο ἐν μέρει ὁρατὸν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ἠρχίσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν τῆς τάφρου TR2, tr2 (εἰκ. 5 καὶ 6) ἀποσκοποῦντες εἰς τὴν ἀποκάλυψιν πιθανοῦ τοίχου καθέτου πρὸς τὸν τοῖχον 3 ἢ σχετιζομένου πρὸς τὸ «κτίσμα» κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειάς τῆς τάφρου TR2, tr1. Εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν ἀνεκαλύψαμεν φρέαρ (πίν. 74β) διαμέτρου 0.80 μ., διὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ὁποίου ἠναγκάσθημεν νὰ ἐπεκτείνωμεν τὰς διαστάσεις τῆς τάφρου καὶ νὰ ἀνασκάψωμεν καὶ τμήμα ἐντὸς τοῦ Οἰκοδομήματος Ε. Ἡ τοιχοποιία τοῦ φρέατος ἦτο καλῆς ποιότητος, συνίστατο δὲ ἐκ λίθων πρασίνου σχίστου, φαιοῦ ἀσβεστολίθου καὶ γρανίτου. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ φρέατος διεκόπη εὐθὺς μόλις ἐφθάσαμεν εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὕδατος λόγῳ ἐλλείψεως ἀντλίας καὶ χρόνου.

Τὰ μικρὰ εὐρήματα ἐκ τῶν τάφρων τοῦ νοτίου τομέως τῆς περιοχῆς τοῦ ἰσθμοῦ ἐκάλυπτον μακροτάτην περίοδον, ἀνήρχοντο δὲ χρονολογικῶς μέχρι τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἐκ τῶν προχριστιανικῶν εὐρημάτων, ἐκτὸς τῆς ἀναφερθείσης ἀκροκεράμου ἀναφέρομεν ἐν τεμάχιον πηλίνης κεφαλῆς σατύρου (78.003), ἐν τεμάχιον ἐρυθρομόρφου ἀγγείου μετὰ παραστάσεως Νίκης (78.023),

Εἰκ. 7. Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ μεταξύ τῆς Λυκήθου καὶ τῆς κυρίας πόλεως. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα πλησίον τῆς ΒΑ ἀκτῆς τοῦ ἰσθμοῦ (κάτωψις).

ἐνεπίγραφον λαβὴν ἀμφορέως (78.213), ἐν ὄστρακόν κορινθιακοῦ ἀγγείου (78.034) καί, τελικῶς, τὴν κεφαλὴν πηλίνου εἰδωλίου μετ' αἰχμηρᾶς προεξοχῆς εἰς τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ διὰ τὴν ἐνθεσιν αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ σώματος τοῦ εἰδωλίου (78.040, πίν. 75β).

Εἰς τὸν δεῦτερον τομέα, πλησίον τῆς ΒΑ ἀκτῆς τοῦ ἰσθμοῦ, ἡ ἀνασκαφή ἐγένετο εἰς τὰς τάφρους TR3, tr1, TR3, tr2, TR4, tr1 καὶ TR4, tr2 (εἰκ. 5 καὶ 7).

Ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἀνασκαφῆς ἐντὸς τῆς τάφρου TR3, tr1 ἦτο ἡ περαιτέρω ἐρευνα τοῦ μετακλασσικοῦ Οἰκοδομήματος Β, τοῦ ὁποίου οἱ τέσσαρες ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἦσαν ἐν μέρει ὄρατοὶ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς. Τοῦ κτιρίου αὐτοῦ, κατὰ τὸ 1976 εἶχομεν ἀποκαλύψει τὴν δυτικὴν γω-

νίαν καὶ μέρος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ΝΔ τοίχου (τάφρος TR2, tr1). Κατὰ τὸ 1978, τὸ ΒΔ ἡμισυ τοῦ οἰκοδομήματος ἀνεσκάφη ἐντὸς τῶν τάφρων TR3, tr1, TR3, tr2 καὶ TR4, tr2. Οἱ τοῖχοι αὐτοῦ συνίσταντο ἐξ ἀκανονίστων λίθων, ἐσπεροῦντο δὲ θεμελίων. Εἰς τὴν δυτικὴν γωνίαν, προφανῶς διὰ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν, εἶχε χρησιμοποιηθῇ πλίνθος ἐκ γρανίτου δευτέρας χρήσεως· εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτιρίου εὐρέθησαν τεμάχια κονιάματος προερ-

Εἰκ. 8. Βάσις πηλίνου περιρραντηρίου.

χόμενα ἴσως ἐκ τῶν παρειῶν τῶν τοίχων. Ἐνδείξεις περὶ ὑπάρξεως δαπέδου δὲν ὑπῆρχον. Τὰ εὐρήματα ἐντὸς τοῦ Οἰκοδομήματος Β περιελάμβανον πολλές κεραμίδας καὶ πολλὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ὄστρακα ἀγγείων, μετ' αὐτῶν δὲ τῶν σχετικῶς προσφάτων εὐρημάτων ὑπῆρχον καὶ ὀλίγα ἀρχαιότερα συμπεριλαμβανομένου καὶ τεμαχίου ἐρυθρομόρφου ἀγγείου. Ἐκ τῶν μεταλλίων ἀντικειμένων τὰ σιδηρᾶ ἦσαν πολυαριθμότερα.

Ἐντὸς τῆς τάφρου TR3, tr2 ἀπεκαλύψαμεν τμήματα δύο τοίχων τοῦ Οἰκοδομήματος Ε, ὑπὸ δὲ τὸ Οἰκοδόμημα Β, ἐντὸς τῶν τάφρων TR3, tr1 καὶ TR3, tr2 ἀπεκαλύψαμεν δύο τοίχους οἰκοδομήματος, τὸ ὅποιον ὠνομάσθη Οἰκοδόμημα 1· ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν εἶχε προσανατολισμὸν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ὁ ἄλλος ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ. Ὁ πρῶτος τοῖχος διεκόπτετο ἀποτόμως πρὸς τὰ ΒΔ προφανῶς λόγῳ καταστροφῆς. Ἐντὸς τῶν τοίχων αὐτῶν δὲν εὐρέθησαν ἴχνη ἢ ἐνδείξεις διὰ τὴν ὑπαρξίν θυρῶν ἢ παραθύρων. Βορειοανατολικῶς τοῦ Οἰκοδομήματος 1 εὐρέθησαν τεμάχια ἐρυθροῦ γυψίνου ἐπιχρίσματος. Τὰ μικρὰ εὐρήματα τὰ σχετιζόμενα πρὸς αὐτὸ ἦσαν ἀνάμεικτα, τὰ δὲ ὄστρακα ἐκάλυπτον μακρὰν περίοδον ἀπὸ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς μέχρι τοῦλάχιστον τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Πρὸς τὰ ΒΑ, ἐντὸς τῶν τάφρων TR3, tr2, TR4, tr1 καὶ TR4, tr2 ἀπεκαλύψαμεν μακρὸν τοῖχον ὀνομασθέντα τοῖχον 2, ἐξαιρετικῆς ποιότητος (πίν. 75γ).

Οὗτος συνίστατο: α) ἐκ θεμελίου ἐξ ἀκανονίστων λίθων, 2) ἐξ εὐθυνηρίας ἐπιμελῶς λαξευμένης εἰς τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖαν, χονδροειδῶς δὲ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ 3) ἐκ τοῦ κυρίου τοίχου, ὅστις ἦτο ὠκοδομημένος ἐκ πλίνθων γρανίτου· τὰ διαστήματα μεταξύ τῶν πλίνθων ἐπληροῦντο διὰ μικρῶν λεπιδοσχῆμων τεμαχίων σχίστου τοποθετημένων ἐν εἴδει κλιμακοειδοῦς ἀλύσου. Ὁ κύριος τοῖχος εἶχε δύο παρεῖας· ἐξ αὐτῶν ἡ ἐσωτερικὴ συνίστατο ἐκ μικροτέρων πλίνθων. Ὁ τοῖχος 2 εἶχεν ὑποστῆ ἄλλαγας κατὰ τοὺς μετακλασσικοὺς χρόνους. Τὰ μικρὰ εὐρήματα εἰς αὐτὴν τὴν περιοχὴν περιελάμβανον νομίσματα καὶ ἄλλα μετάλλινα ἀντικείμενα συμπεριλαμβανομένων καὶ ἀγκίστρων, πῆλινα εἰδώλια, βαρίδια ἰστών, κεραμίδας καὶ κεραμεικὰ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τῆς γεωμετρικῆς μέχρι καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Εἰδικῶς πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν ἐδῶ τὴν πηλίνην βάσιν περιρραντηρίου ἀρ. εὐρ. 78.972 τὴν προερχομένην ἐκ τῆς τάφρου TR4, tr1 (εἰκ. 8). Ὅμοιον περιρραντήριον εὐρέθη εἰς τὴν Οἰκίαν τῶν Διδύμων Ἐρώτων εἰς τὴν Ὀλυνθον (Olynthus XII, 229, πίν. 191,2).

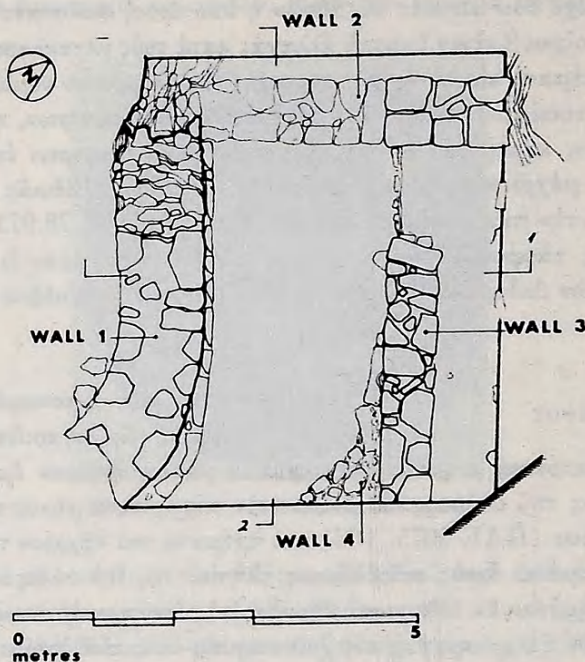
Η ΛΥΚΗΘΟΣ

Τελικῶς, τὸ 1978 ἤρχισαμεν ἀνασκαφὰς ἐπὶ τῆς Λυκήθου. Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν ἡμῶν τὰ ἀκόλουθα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐμφανῆ ὑπεράνω τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους: τὸ βυζαντινὸν τεῖχος κατὰ μῆκος τῆς περιφερείας τοῦ ἀκρωτηρίου (ΠΑΕ 1975, 106) καὶ τμήματα τοῦ ἀρχαίου τείχους, δύο δεξαμεναὶ βυθισμέναι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους πλησίον τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ ἀκρωτηρίου ὠκοδομημέναι ἐκ λίθων καὶ ἔχουσαι τὰς ἐσωτερικὰς παρεῖας αὐτῶν κεκαλυμμένας δι' ἐπιχρίσματος, εἰς χριστιανικὸς ναὸς τοῦ ὁποίου ἡ κόγχη εὐρίσκετο εἰς τὴν γωνίαν τὴν σχηματιζομένην ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν τειχῶν πλησίον τοῦ ἰσμοῦ. Ἐκτὸς τῶν ἀναφερθέντων κτιρίων ὑπῆρχον καὶ ἄλλα, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία καὶ ὁ χαρακτήρ δὲν ἠδύναντο νὰ καθορισθοῦν εὐκόλως.

Αἱ ἐργασίαι ἡμῶν ἤρχισαν διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν θάμνων εἰς τὸ ΝΑ ἡμισυ τοῦ ὑψιπέδου, αἱ δὲ ἀνασκαφαὶ ἐξετελέσθησαν εἰς δύο τάφρους, τὴν TR1 πρὸς τὰ ΒΑ τῆς κόγχης τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ (εἰκ. 5 καὶ 9) καὶ τὴν TR2 πλησίον τοῦ νοτίου τείχους τοῦ ἀκρωτηρίου (εἰκ. 5 καὶ 10).

Εἰς τὴν τάφρον TR1 (εἰκ. 9) ἐκτὸς τῆς κόγχης τοῦ ναοῦ (τοίχου 1) ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς ἄλλοι τοῖχοι, ὁ 2, ὁ 3 καὶ ὁ 4. Ἐξ αὐτῶν ὁ τοῖχος 2 ἐνδέχεται νὰ ἦτο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ διότι ἐσχημάτιζεν ὀρθὴν γωνίαν μετὰ τῆς κόγχης. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπροχώρησεν εἰς βάθος μέχρι τῆς κορυφῆς τῶν θεμελίων αὐτῆς (πίν. 76α). Οἱ ἀποκαλυφθέντες τοῖχοι ἦσαν ὅλοι μετακλασσικοί, τὰ δὲ μικρὰ εὐρήματα ἦσαν σύγχρονα (ὄστρακα ἐφυαλωμένων ἀγγείων, σιδηροῦ ἥλοι κλπ.), παρ' ὅλον ὅτι συμπεριελάμβανον καὶ ὄστρακα ἀγγείων τῆς προχριστιανικῆς περιόδου, μεταξύ δὲ αὐτῶν καὶ ὄστρακον κορινθιακοῦ ἀγγείου.

Ἡ τάφος TR2 (εἰχ. 10) ἐχαράχθη δυτικῶς τῆς TR1 περιλαμβάνουσα ἐντὸς τῆς νοτίας αὐτῆς γωνίας μικρὸν τμήμα τοῦ νοτίου βυζαντινοῦ τείχους τοῦ ἀκρωτηρίου (κατασκευὴ 1). Σχεδὸν παράλληλος πρὸς τὴν ΝΑ πλευρὰν ἐφαίνετο κακότεχνα κτισθεὶς τοῖχος σχηματίζων ὀξείαν γωνίαν μετ' αὐτῆς (κατα-

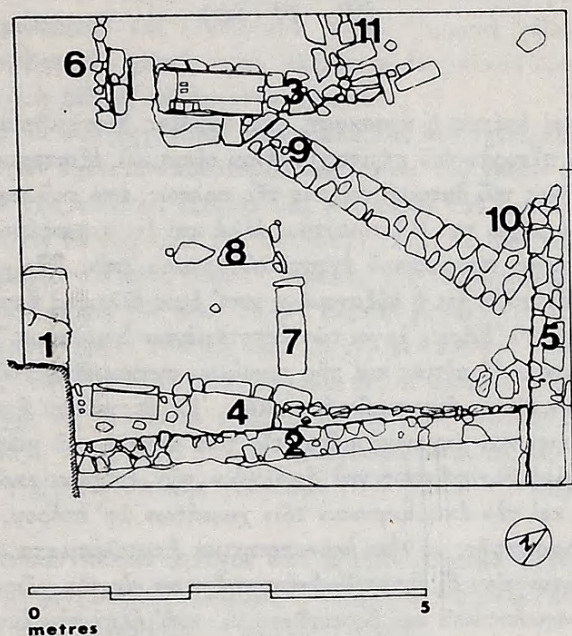

Εἰχ. 9. Τὸ ἀκρωτήριο τῆς Λευκῆθου. Τάφοι TR1. Μέρους τῆς κόγχης τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ (τοῖχος 1) καὶ τοῖχοι 2, 3, 4.

σκευὴ 2), πλησίον δὲ τῆς δυτικῆς γωνίας προεξείχον ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους δύο πλίνθοι δευτέρας χρήσεως χρησιμοποιηθεῖσαι προφανῶς ὡς παραστάδες θύρας ἐτέρου τοίχου (κατασκευῆς 3). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων ἤλθον εἰς φῶς καὶ τέσσαρες ἄλλοι τοῖχοι (κατασκευαὶ 4, 5, 6 καὶ 11). Ὅλοι αὐταὶ αἱ κατασκευαὶ ἀνήκουν εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἢ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκικῆς κατοχῆς. Μίαν τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν ὑποδεικνύουν τὰ στρωματογραφικῶς πρὸς αὐτὰ σχετιζόμενα εὑρεθέντα ἀντικείμενα μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον πολλὰ ὀστρακα ἐφυσωμένων ἀγγείων, πολλὰ σιδηρᾶ ἀντικείμενα καὶ ἀριθμὸς πηλίνων καπνοσυρίγγων. Ἡ παρουσία μεταξὺ αὐτῶν κεραμεικῶν ὀστράκων τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀκόμη δὲ καὶ ὀστράκων προϊστορικῶν ἀγγείων ἀποδεικνύει ἀπλῶς ὅτι λόγῳ τῆς οἰκοδομήσεως κτιρίων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὰ κατώτερα στρώματα εἶχον διαταραχθῇ.

Ἐκτὸς τῶν ἤδη ἀναφερθέντων ἑπτὰ τοίχων ἀπεκαλύφθησαν ἄλλοι τέσσαρες (κατασκευαὶ 7, 8, 9 καὶ 10). οὗτοι ὅμως εὐρέθησαν εἰς βαθύτερα στρώματα, πρέπει δὲ νὰ ἀνήκουν εἰς ἐποχὴν ἀρχαιοτέραν τῆς βυζαντινῆς (εἰκ. 10 καὶ πίν. 76β).

Ἐκ τῶν μικρῶν εὐρημάτων τῆς τάφρου TR2 ἀναφέρομεν ἐδῶ λαβὴν ἀμφο-

Εἰκ. 10. Τὸ ἀκρωτήριο τῆς Λυκήθου. Τάφος TR2. Τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα.

ρέως μεταφορᾶς οἴνου φέρουσιν τὴν ἐπιγραφὴν *IKESIOY* (ἀρ. εὐρ. 78.679). Ἡ λαβὴ εὐρέθη εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Τὸ ὄνομα Ἰέσιος εἶναι ἐντυπον καὶ ἐπὶ λαβῆς ἀμφορέως ἐκ Χίου εὑρεθείσης εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν (Hesperia Suppl. X, 166, πίν. 73).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ

(Πίν. 77 - 80)

Συνεχίσθη και ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀρχαίας Μεσημβρίας τῆς Θράκης εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ἐξωτερικῶς, καθὼς καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως, ἀπὸ τοῦ παρὰ τὴν θάλασσαν ΝΔ Πύργου μέχρι τοῦ ΒΔ τοιοῦτου, ἀλλὰ καὶ ἔτι περαιτέρω πρὸς Βορρᾶν, μέχρι τοῦ σημερινοῦ προσωρινοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου (πίν. 77α - β).

Σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ αὐξανόμενη κατ' ἔτος ἔλλειψις ἐργατικῶν χειρῶν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἑβρου, λόγῳ τῶν ἐκτεταμένων Δημοσίων Ἔργων, ἐφέτος ἦτο ἔτι μεγαλύτερα ἐξ αἰτίας καὶ τῆς πρωίμου συγκομιδῆς τοῦ ἐλαιοκάρπου, ὡς καὶ διαφόρων ἄλλων ἀγροτικῶν ἐργασιῶν. Ὡς ἐκ τούτου ἠναγκάσθημεν νὰ χρησιμοποιήσωμεν καὶ μηχανικὰ μέσα, εἰς τινὰ σημεῖα τοῦ χώρου, πρὸς ἀποκοπὴν τῆς ἀγρίας βλαστήσεως καὶ ἀπόληψιν τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων ἀφ' ἐνός, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων ἀφ' ἐτέρου, ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς, μὲ λίαν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα.

Οὕτω διὰ συνεργείου ἐξ ἐργατῶν ἐγένετο ἔρευνα εἰς τὸν χώρον μεταξὺ τῶν δύο Πύργων, νοτιοδυτικοῦ καὶ βορειοδυτικοῦ, καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν, ἥτοι ἐπὶ μῆκους 30.80 μ., πλάτους 4 μ. καὶ εἰς ἱκανὸν βάθος, ἐνῶ εἰς τινὰ σημεῖα καὶ μέχρι τῶν θεμελίων τοῦ τείχους-τοίχου, διὰ τὴν ἔτι καλυτέραν ἐμφάνισιν τῆς πλευρᾶς ταύτης μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν λεσβίαν δομὴν καθ' ὅλην τὴν ἐπιφανείαν της ("Ἔργον 1977, 64, εἰκ. 38).

Εὐρήματα, γενικῶς ἐκ τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν δύο Πύργων ἐγένοντο: ἀρκετὰ ὄστρακα ἐξ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων (χεῖλη, λαιμός, λαβαί, βάσεις, κλπ.) ἐκ τῶν ὁποίων ἐν μὲ διακόσμησιν ὠσειδῆ σχήματα καὶ καστανερύθρους γραμμωτὰς ταινίας, δύο μὲ μαίανδρον μελανοῦ χρώματος ἐπὶ ἐρυθροῦ βάθους, τρία ἐξ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος μὲ μαίανδρον καὶ ὀριζοντίας ζώνας μελανοῦ χρώματος. Ἀκόμη μερικὰ γραπτὰ κλασσικὰ ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων τρία μὲ διακόσμησιν ἐκ γεωμετρικῶν σχημάτων καὶ πέντε μὲ φυτικὴν διακόσμησιν, ἐνῶ ἐπὶ ἐνὸς ἄλλου εἰκονίζεται τὸ ἀριστερὸν καὶ μέρος τοῦ δεξιοῦ ποδός, ἀνδρικῆς μορφῆς γυμνῆς, ὅπισθεν δὲ τούτου διακρίνεται ἡ πτυχωμένη παρυφὴ τῆς χλαμύδος της (πίν. 79α). Πάρα πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ διάφορα μελαμβαφῆ ἀγγεῖα (κυάθια, σκύφοι, σκυφίδια, ὀλυνθιακαὶ φιάλαι, κάνθαροι, πινάκια μετρίου μεγέθους, μικραὶ φιάλαι, λύχνοι, κύπελλα, λεκανίδες), βάσεις κυρίως, λαβαί, χεῖλη,

λαιμοί, κλπ. καὶ ἐν μέγα ὄστρακον μὲ εὐθύγραμμον εἰς τριγωνικοὺς σχηματισμοὺς αὐλακωτὴν διακόσμησιν. Πάρα πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄχρωμα ἄγγεῖα (λαβαί, βάσεις, χεῖλη, λαιμοί, στόμια ἀμφορέων) διαφόρων διαστάσεων. Κυκλικὸν πῆλινον ἀντικείμενον μὲ δύο ἐγχαράκτους κύκλους καὶ ἕτερον μικρὸν σφαιρικὸν πῆλινον ὁμοίως. Τεμάχιον ἐκ πηλίνου ἀβαφοῦς ἄγγείου μὲ ἡθμοὺς μικροὺς καὶ μεγάλους. Πολλὰ τεμάχια ἐκ κεράμων στέγης (καλυπτῆρες καὶ στρωτῆρες) κορινθιακοῦ καὶ λακωνικοῦ τύπου. Ἀρκετὰ χάλκινα νομίσματα δυσδιάκριτα, ρομβοειδῆς χαλκῇ λαβή, ἐλάσματα ἐκ χαλκοῦ διαφόρων σχημάτων. Σιδηρᾷ αἰχμῇ βέλους μὲ ἀρκετὴν σκωρίαν.

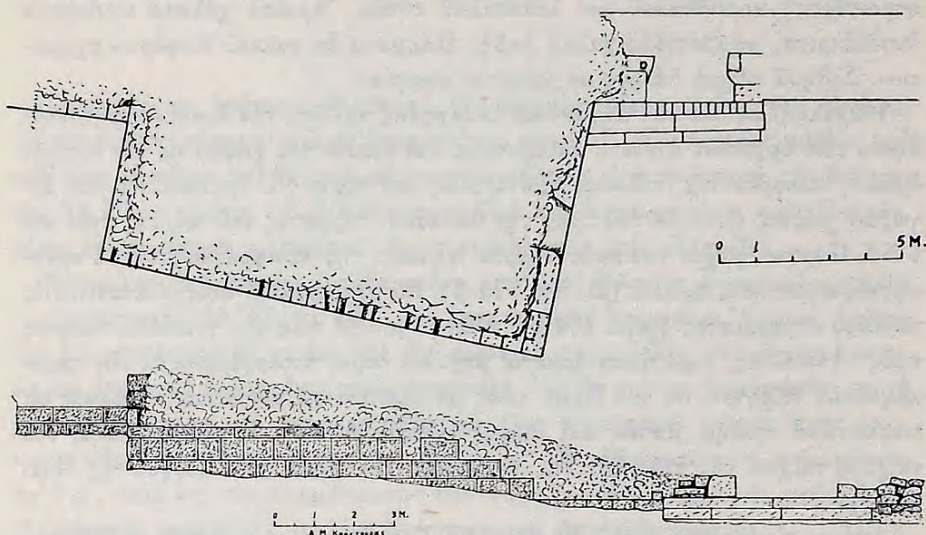
Παραλλήλως διὰ τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως καὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον παρακολούθησιν τῶν ἐργατῶν ἐγένετο καθαρισμὸς καὶ ἔρευνα τοῦ χώρου εἰς τὴν δυτικὴν ὁμοίως πλευρὰν τῆς πόλεως, ἐξωτερικῶς καὶ πέραν τοῦ ἐρευνωμένου ὑπὸ ἐργατῶν χώρου, ἥτοι ἐκ τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν τέρματος τοῦ τείχους, ἔνθα καὶ ὁ ΝΔ Πύργος, μέχρι τοῦ πρὸς Βορρᾶν σημείου τῆς περιφράξεως, ἔνθα ὁ προσωρινὸς ἀγροτικὸς δρόμος (βλ. πίν. 77α-β). Εἰς τὴν μεγάλην ταύτην ἔκτασιν, ἐνὸς περίπου στρέμματος (μῆκ. 104 μ., πλάτ. 9 μ.) μὲ τοὺς δύο γνωστοὺς πύργους πρὸς Ἀνατολάς, εὐρέθησαν ἀρκετοὶ μεγάλοι δόμοι προσερχόμενοι ἐκ τῶν παρακειμένων πύργων, ὡς καὶ δόμοι τινὲς μὲ περιτένειαν, ἀνήκοντες προφανῶς εἰς παραστάδα πύλης, καθὼς καὶ μικροὶ ὀρθογώνιοι λίθοι ἐκ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους-τοίχου τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου (ΒΑ γωνία τοῦ Πύργου τῆς Μυρσίνης).

Ἀκόμη εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἀπὸ μεγάλα ἄχρωμα ἄγγεῖα (πίθοι διαφόρων μεγεθῶν) μεγάλων διαστάσεων, ἐλάχιστα ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῇ ἄγγεῖα, ὡς καὶ μερικὰ τεμάχια ἐκ κεράμων στέγης.

Λίαν εὐχάριστος ἐκπληξίς ἦτο, ἂν καὶ ἀνεμένετο, ἡ ἀποκάλυψις ἐνὸς ἄλλου Πύργου, εἰς τὸ βορειότερον σημεῖον τοῦ ἐρευνηθέντος ἐφέτος χώρου, εἰς τὸ ὅποιον ὑπελογίζαμεν πάντοτε ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη ἡ δυτικὴ πύλη τῆς πόλεως. Ἀντ' αὐτοῦ ἔχομεν τὸν Πύργον πλέον, περαιτέρω ὅμως ἔρευνα πρὸς Βορρᾶν πιθανὸν νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἄποψιν περὶ τῆς δυτικῆς πύλης, ἐὰν κρίνωμεν καὶ ἐκ τινων νέων στοιχείων, ἅτινα προσετέθησαν μὲ τὴν ἀνέυρεσιν τοῦ Πύργου, τὸν ὅποιον ἐφεξῆς, πρὸς γενικωτέραν διευκλύνουσιν, θὰ χαρακτηρίζωμεν διὰ τοῦ ὄρου Νέος Πύργος (πίν. 78α).

Εἰς ἀπόστασιν λοιπὸν μῆκ. 33.85 μ. ἐκ τοῦ ΒΔ Πύργου, τοῦ γνωστοῦ ὡς Πύργου τῆς Μυρσίνης, εὐρίσκεται ὁ Ν. Πύργος (νοτιά πλευρά). Ὁ Ν. Πύργος εἶναι ἀνισόπλευρος, καθ' ὅσον διαφορετικοῦ μήκους εἶναι ἐκάστη τῶν τεσσάρων πλευρῶν του (εἰκ. 1). Οὕτω ἡ βόρειος πλευρὰ εἶναι 3.90 μ., ἡ δυτικὴ 13.23 μ., ἡ νοτιά 7.22 μ. καὶ ἡ συμπίπτουσα μὲ τὸ τεῖχος ἀνατολικὴ 13.40 μ. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Ν. Πύργου σῶζεται ἡ μοναδικὴ κατωτέρα σειρὰ δόμων ἐκ μεγάλων λίθων, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα ἑλλείπει καὶ εἰς, ἐμφανῆς δὲ εἶναι καὶ ἡ ὑπαρξίς πυλίδος, καθ' ὅσον ὁ δυτικὸς γωνιακὸς δόμος τῆς

πλευρᾶς ταύτης ἔχει καμπύλην ἀπόληξιν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Πύργου. Ἀκολουθεῖ ἄνοιγμα πλάτ. 1.40 μ. (πυλῖς) καὶ κλείει πρὸς Ἀνατολὰς δι' ὀγκηρῶν καὶ ἱκανοῦ ὕψους δόμων ἐκ τοπικοῦ λίθου, ἐντὸς τοῦ τείχους-τοίχου τῆς πόλεως (πίν. 78β). Τὸ καλύτερον σωζόμενον τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ὀρθοστατῶν μεταξὺ δύο καταληπτῆρων, ὡς ὑπ' ἀριθ. 4 παραλλαγή ἰσοδόμου συστήματος¹.

Εἰκ. 1. Νέος Πύργος καὶ βάσις Μνημείου. α. Κάτοψις. β. Ὅψις. (Σχ. Α. Μ. Κούντουρα.)

Τὸ μεγαλύτερον σωζόμενον τμήμα τοῦ Ν. Πύργου εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο καταληπτῆρας καὶ ἐξ ὀρθοστάτας, ἥτοι σύνολον ὀκτῶ στρώσεων, συνολικοῦ ὕψους 2.94 μ. ἀπὸ τῆς ἐδράσεως τοῦ Πύργου, ἡ ὁποία ἔχει ἀποκαλυφθῇ εἰς τὴν νοτίαν μόνον πλευρὰν (πίν. 79β). Ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Ν. Πύργου ὁ τοῖχος-τεῖχος συνεχίζεται λοξῶς πῶς πρὸς Βορρᾶν με μεγάλους γωνιολίθους, ἀποκαλυφθέντας εἰς δύο σειρὰς μέχρι τώρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πιθανὸν νὰ ὑποδηλοῖ ἐλιγμούς τοῦ Ν. Πύργου πλησίον τῆς δυτικῆς Πύλης τῆς πόλεως. Αὕτη, ἂν ἀποκαλυφθῇ τελικῶς, θὰ συμπύπτῃ σήμερον μὲν μετὰ τὴν ἀγροτικὴν ὁδόν, ἀλλὰ καὶ τὴν μοναδικὴν διάβασιν, μέχρι τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, διὰ τοὺς κινουμένους ἐκ Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς πρὸς Ἀλεξανδρούπολιν καὶ ἔτι ἀνατολικώτερον πρὸς Κωνσταντινούπολιν ἢ καὶ τανάπαλιν, πολὺ δὲ πιθανόν, εἰς τινα σημεία, νὰ ταυτίζεται καὶ μετὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑγνατίαν ὁδόν. Περαιτέρω ὁμως ἔρευνα, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, θὰ δείξῃ καλύτερον παντὸς ἄλλου περὶ τίνος πρόκειται.

1. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Τὰ Ὑλικά Δομῆς, 227, εἰκ. 182.

Λίαν σημαντική, τέλος, ἦτο ἡ ἀποκάλυψις βάσεως μεγάλου Μνημείου ἀσφαλῶς, ἀναγομένου εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῆς ζωῆς τῆς πόλεως, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς καὶ ὑπὸ τίνος ἐγένετο ἡ καταστροφή τούτου, εἰκάζεται δὲ ἀπλῶς τὴν στιγμὴν ταύτην, μὲ βάσιν τὰ ἕως τώρα εὐρήματα καὶ ἱστορικά δεδομένα, ὅτι ἡ καταστροφή αὕτη πρέπει νὰ ἔλαβε χώραν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 450 - 350 π.Χ. (πίν. 80α). Τὸ τεῖχος-τοιχος τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται μεταξὺ τῶν δύο πύργων, ἦτοι τοῦ βορειοδυτικοῦ καὶ τοῦ Ν. Πύργου, εἶναι κτισμένον κατὰ τὸ λ έ σ β ι ο ν σύστημα (πίν. 80β), ἐκτὸς μικροῦ τμήματος πλησίον τοῦ βορειοδυτικοῦ Πύργου, δηλ. τῆς Μυρσίνης, ὅπερ ἀνάγεται εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τοῦ οἰκισμοῦ ("Εργον 1976, 71, εἰκ. 68). Εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον πρὸς Βορρᾶν καὶ ἐφαπτομένως σχεδὸν τοῦ Ν. Πύργου, εὐρέθη δίοδος (πύλη) τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Ἡ θύρα ταύτης ἦτο μονόφυλλος, ἐστηρίζετο δέ, κατὰ τὴν βορινὴν πλευρὰν ἐπὶ ὄλμου ἐκ χαλκοῦ, σωζομένου *in situ* (διαμ. 0.12 μ.). Τὸ πλάτος τῆς θύρας ἔφθανε, κατὰ προσέγγισιν, τὰ 2.60 μ., ὡς προκύπτει ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔχνη εἰς τὸν νότιον λίθον τοῦ κατωφλίου, ὅστις σώζεται ἐπίσης *in situ*, μὲ ἐμφανῆ τὰ ἔχνη μακροχρονίου λειτουργίας ταύτης. Ἡ διάνοξις τῆς διόδου ταύτης ἐγένετο, ἀσφαλῶς, μετὰ τὴν καταστροφὴν φυσικὰ καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς βάσεως τοῦ Μνημείου, ὡς φαίνεται καὶ βεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν πελεκητῶν λίθων, μεθ' ὧν συνδέεται μετὰ τοῦ Ν. Πύργου, μήκ. 1.42 μ., ὕψ. σωζομένου 0.50 μ. καὶ πλάτους ἀπροσδιορίστου εἰσέτι, καθ' ὅσον δὲν ἐγένετο περαιτέρω ἔρευνα.

Ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον τῆς διόδου ἐκτείνεται καὶ ἡ βάσις τοῦ Μνημείου. Αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ τοιχοβάτην καὶ κρηπίδωμα ἐκ δύο βαθμίδων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων φθάνει τὰ 4.95 μ. ἡ κάτω καὶ τὰ 5 μ. ἡ ἄνω. Ἡ προβλῆ τούτου εἶναι 1.14 μ., ἀποτελεῖ δὲ καὶ τὸ πλάτος τοῦ Μνημείου, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τείχους-τοιχοῦ. Ἐκ τῆς ὅλης ἐμφανίσεως τούτου δυνάμεθα εὐλόγως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι πρόκειται περὶ βάσεως ἐξαιρέτου Μνημείου, ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ ἐστηρίζετο ἀνάγλυφον ἢ στήλη τις, διαστάσεων ἀναλόγων πρὸς τὴν ὑφισταμένην ἐκβάθυνσιν ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς δευτέρας βαθμίδος, τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ἦτοι τῶν κλασσικῶν ἢ καὶ ἀρχαιοτέρων χρόνων.

Εὐρήματα, γενικῶς ἐκ τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν δύο Πύργων, ἦτοι τοῦ ΒΔ καὶ τοῦ Ν. Πύργου, ἰδίως τοῦ τελευταίου, ἐγένοντο: πέντε ὄστρακα ἐξ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, χεῖλος κρατῆρος μὲ γραπτὴν διακόσμησιν κλάδον φυτοῦ, ἐρυθρόμορφον κλασσικὸν ὄστρακον μὲ παράστασιν μορφῆς γυναικὸς μὲ ἱμάτιον (πίν. 80δ), γραπτὸν ὄστρακον τύπου Kertz ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἰωνικὸς κίων μὲ λευκὸν ἐπίθετον χρῶμα (πίν. 80γ), δύο ὄστρακα μὲ διακόσμησιν μελανὰς γραμμάς, ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα (σκύφοι, σκυφίδια, κυάθια, κάνθαροι, ὀλυνθιακαὶ φιάλαι, πινάκια, κ.ἄ.), πάρα πολλὰ ὄστρακα ἐξ ἀχρῶμων μικρῶν καὶ μεγάλων κυρίως ἀγγείων (λαβαί, στόμια, λαιμοί, βάσεις) πίθων, ἀμφορέων καὶ ἄλλων, πῆλιναι ἀγνῦθες, ἐξ ὧν μία φακοειδὴς καὶ δύο ἀμφικωνι-

καί, ἐνσφράγιστος λαβή πίθου μὲ κυκλικὴν δυσδιάκριτον σφραγίδα, ἀρκετὰ τεμάχια ἐκ κεράμων στέγης (στρωτῆρες, καλυπτῆρες), λίθινος τριπτῆρ, σφαιρικόν λίθινον ἀντικείμενον, χαλκᾶ νομίσματα δυσδιάκριτα, αἰχμὴ χαλκοῦ βέλους.

Κατόπιν καὶ τῶν ἐφετινῶν σημαντικῶν εὐρημάτων (βάσις Μνημείου, Νέος Πύργος, κλπ.) διερωτώμεθα, μήπως ἀρχίζει νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἡ περυσινὴ ἄποψις (Ἔργον 1977, 65): «ἀπλῶς εἰκάζεται τὴν στιγμὴν ταύτην μήπως οἱ Πύργοι τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα οἱ δύο πρὸς τὴν δυτικὴν πλευράν, μὲ τὴν λ ε σ β ί α ν δομὴν εἰς τὸ μέσον, ἀπετέλουν βάσεις μνημείων σχετιζομένων μὲ τὴν πόλιν ἢ καὶ τὴν περιφέρειαν τῆς Θράκης γενικώτερον, ἔνθα, ἐκτὸς τῶν Ὀρφικῶν Μυστηρίων, ζωηραὶ ὑπῆρχον ἐπιδράσεις καὶ τῆς γειτονικῆς κυριάρχου Σαμοθράκης, μὲ τὴν λατρείαν τῆς Μεγάλης Μητρὸς τῶν Θεῶν καὶ τὰ Καβείρια Μυστήρια, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὰ εὑρεθέντα πολυπληθῆ ἀργυρᾶ λατρευτικὰ πλακίδια (Ἔργον 1973, 50 - 58)».

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΚΑΣΣΩΠΗ ΗΠΕΙΡΟΥ

(Πίν. 81 - 83)

Συνεχίσαμε από 26 Ιουνίου μέχρι 10 Αυγούστου τις ανασκαφικές έρευνες στην Κασσώπη που είχαμε αρχίσει πέρυσι, με τη συνεργασία των αρχαιολόγων-αρχιτεκτόνων του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου του Βερολίνου, δρος W. Hoepfner, ύφηγητὴ στο Πολυτεχνείο του Βερολίνου, και δρος L. Schwandner. Στην ανασκαφή που ενίσχυσε οικονομικά το Πανεπιστήμιο των 'Ιωαννίνων πήραν μέρος οι έπιστημονικοί βοηθοί τῆς Κλασικῆς 'Αρχαιολογίας¹ και 15 περίπου φοιτητές του Πανεπιστημίου.

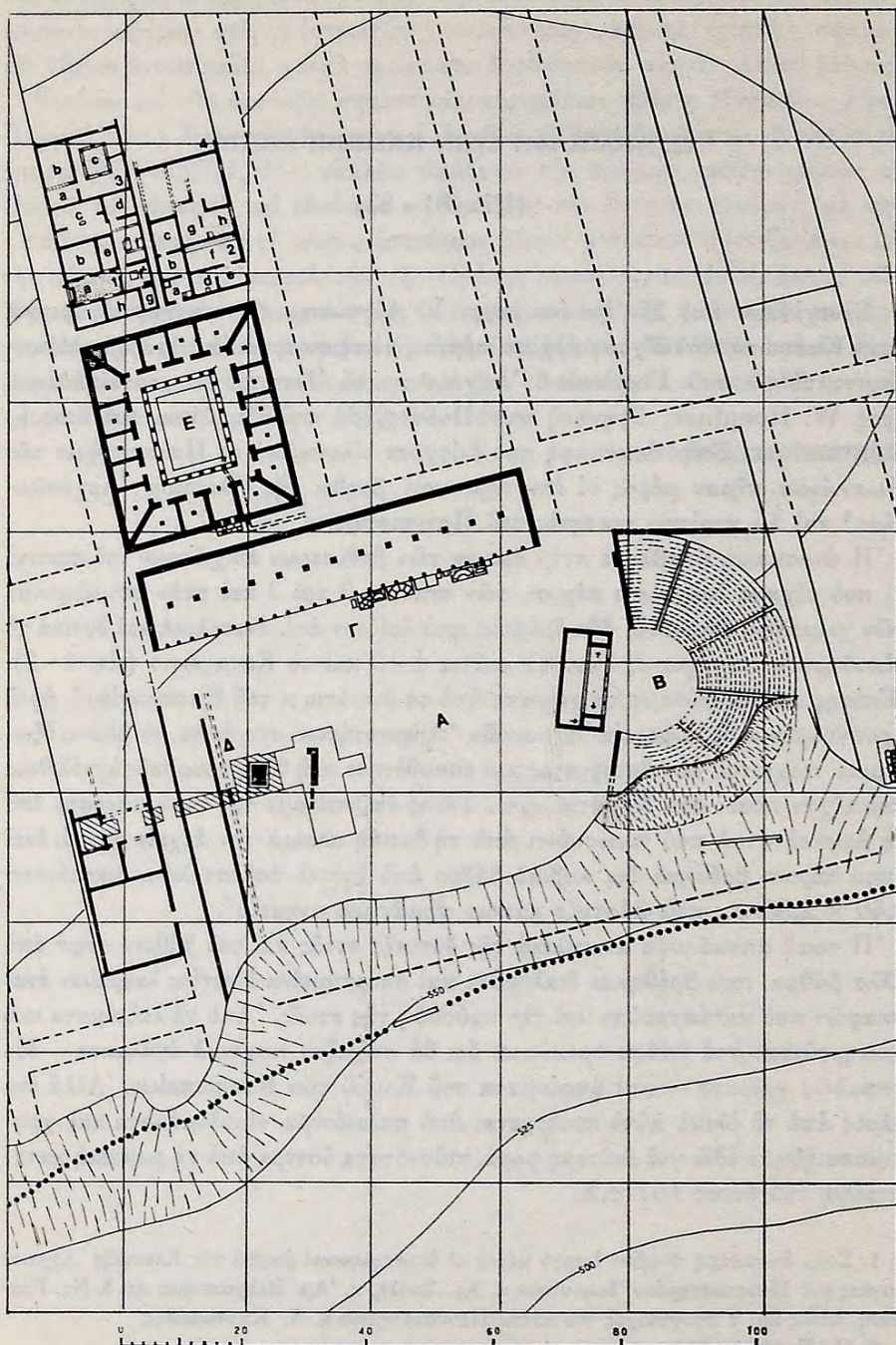
Ἡ ανασκαφή απέβλεψε στην έρευνα των βαθύτερων επιχώσεων του σπιτιοῦ 1, που είχαμε έρευνήσει πέρυσι, των σπιτιῶν 2 και 3 και στην απομάκρυνση των χωμάτων από τους δύο δρόμους που ορίζουν από ανατολικά και δυτικά το οικόδομικό τετράγωνο, όπου τὰ σπίτια 1 - 3 και το Καταγώγιο (είκ. 1 - 2). 'Επίσης απομακρύνουμε τὰ χώματα από το δωμάτιο κ του Καταγωγίου², αφού προηγουμένως ἡ 'Εφορεία Κλασικῶν 'Αρχαιοτήτων στερέωσε το βόρειο έξωτερικό τοίχο του οικόδομήματος και τοποθέτησε στη θέση τους τους όγκόλιθους που είχαν πέσει στο δωμάτιο αυτό. Τέλος επέκτειναμε την τομή μπροστά από τὴ δωρική στοά που πλαισιώνει από τὴ δυτική πλευρά τὴν αρχαία αγορά, ἐκεῖ όπου πέρυσι βρέθηκε ἕνα κυβικό βάθρο από τοπικό ασβεστόλιθο, διαστάσεων 2.40 x 2.30 μ., που βάσταζε κάποιο σημαντικό μνημεῖο³.

Ἡ τομή αποκάλυψε ανατολικά τῆς δυτικῆς στοᾶς και του βάθρου σειρά από ἄλλα βάθρα, που βρέθηκαν διαλυμένα και σκορπισμένα εξαιτίας λαθραίων ανασκαφῶν που κατέστρεψαν και τὴν πρόσοψη τῆς στοᾶς. 'Από τὰ λαξεύματα που διατηροῦνται στὰ βάθρα προκύπτει ὅτι θὰ στήριζαν τιμητικά ἀγάλματα — δύο ἀσφαλῶς χάλκινα — και ψηφίσματα του Κοινοῦ των Κασσωπαίων. 'Αλλὰ ἕνα μέρος από το ὑλικό αυτό προέρχεται από παλαιότερα οικόδομήματα και χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ για δεύτερη φορά, πιθανότατα ὕστερα από τὴ ρωμαϊκή καταστροφή του ἔτους 167 π.Χ.

1. Στην ανασκαφή ἔλαβαν ἐνεργὸ μέρος οι έπιστημονικοί βοηθοί τῆς Κλασικῆς 'Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων κ. Χρ. Σούλη, κ. 'Αμ. Βλαχοπούλου και δ. Ντ. Γραβάνη, ὅπως και ὁ πτυχιούχος του αὐτοῦ Πανεπιστημίου κ. Ν. Κατσικούδης.

2. ΠΑΕ 1954, 201.

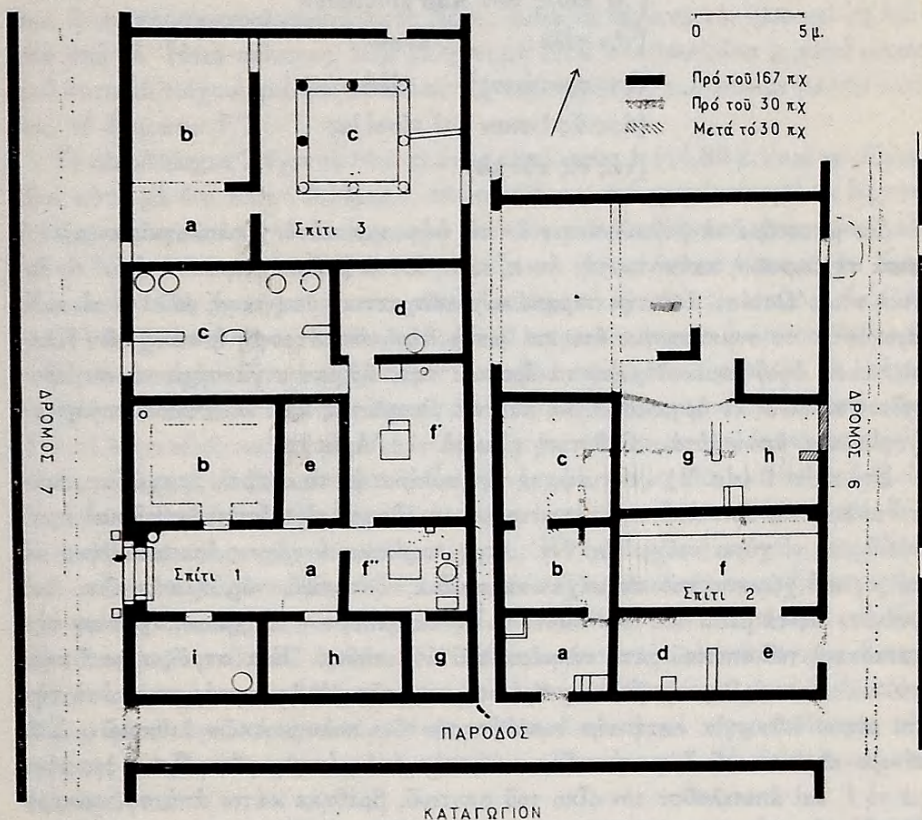
3. Τὸ 'Εργον 1977, 70 κέ., ΠΑΕ 1977, 144.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῆς Κασσώπης μετὰ τὴν γύρω περιοχή.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν χωμάτων ἀπὸ τὸ δωμάτιο κ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Καταγωγίου, βρέθηκε ἐντοιχισμένο σὲ ἓνα τοιχάριο, ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ πρόχειρα μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφή τοῦ 167 π.Χ. καὶ ἴσως μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ., ἓνα κομμάτι ἀπὸ

ΚΑΙΣΙΩΠΗ

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῶν σπιτιῶν 1, 2 καὶ 3.

ἀσβεστολιθικὴ πλάκα (πίν. 82β), ποὺ ἀνήκει στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ὀρθοστάτη βάθρου, ὅπως δείχνουν οἱ δύο τόρμοι ποὺ διακρίνονται στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, ὁ ἓνας γιὰ τὴν ἐνθεση γόμφου, ὁ ἄλλος γιὰ σύνδεσμο σχήματος I. Στὸ ἴδιο τοιχάριο ἐντοιχισμένη εἶχε βρεθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1954 καὶ μιὰ ἄλλη λίθινη βάση μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, ἀφιέρωμα τεσσάρων στρατηγῶν στὸν Δία Σωτῆρα, χρονολογούμενη στὸν 1ο π.Χ. αἰώνα¹. Τὸ σωζόμενο τμήμα, διαστά-

1. ΠΑΕ 1954, 206, AJA 1955, 227, P.R. FRANK, Die Antiken Münzen von Epirus (1961) 54, ὑποσ. 20, P. CABANES, L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête

σεων $0.36 \times 0.27 \mu.$, διατηρεῖ μέρος τιμητικοῦ ψήφισματος (πίν. 82β) ποῦ χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων, στὸν 2ο αἰώνα π.Χ. καὶ ἀφορᾷ στὴν ἀνάθεση ἀπὸ τὴν πόλιν τιμητικοῦ ἀνδριάντα προσώπου ποῦ τὸ ὄνομά του δὲν ἔχει σωθεῖ. Τὸ ψήφισμα μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ, σύμφωνα μὲ ἄλλα ψηφίσματα ἀπὸ τὴν Κασσώπη, ὡς ἐξῆς:

[Ἡ πόλις τῶν Κασ]σωπαίων

[τὸν τάδε.....]ιταν

[ἐπὶ πρυτάνιος¹ - - -]λέος

[ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ εὐνοί]ας

[τάς εἰς αὐτ]άν.

Δὲν μπορούμε νὰ βεβαιώσουμε ἂν τὸ ψήφισμα αὐτὸ χρονολογεῖται πρὶν ἢ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφή, ὅπως πιθανὸν τὰ βάθρα μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοά. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ μετὰ τὴν καταστροφή ἡ πόλις τῶν Κασσωπαίων, ἀφοῦ ἀνοικοδόμησε τὰ ἐρείτιά της, ἄρχισε σιγά-σιγά νὰ συγκροτεῖται σὲ πολιτικὸ ὄργανισμό, νὰ παίρνει ἀποφάσεις καὶ νὰ ἐκδίδει τιμητικὰ ψηφίσματα, ὅπως αὐτὰ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀγορᾶς.

Στὸ σπίτι 1 (εἰκ. 2) ἀνασκάψαμε τὴν αὐλὴ α ὡς τὸ στερεὸ βραχῶδες. Διαπιστώθηκε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή τὸ ἔδαφος εἶχε ἰσοπεδωθεῖ καὶ ἀφοῦ ὑψώθηκαν οἱ γύρω τοῖχοι ὡς ἓνα μέτρο περίπου, ὁ χῶρος ἰσοπεδώθηκε μὲ πέτρες καὶ χῶματα ποῦ περιεῖχαν κεραμίδια, ὅστρακα, νομίσματα κλπ. ποῦ φτάνουν ὡς τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. καὶ μποροῦν νὰ χρονολογήσουν τὴν κατασκευὴ τοῦ σπιτιοῦ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα. Ἐνα στρῶμα λατύπης, ποῦ ἀκλύπτει σὲ ὅλη τὴν ἑκτασὴ τὴν ἐπίχωση τῆς αὐλῆς, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπὶ τόπου λιθουργία κατὰ τὴν τοποθέτηση τῶν πολυγωνικῶν λιθαρῶν. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ δωματίου f', ποῦ στὴν παλαιότερη φάση ἦταν ἐνωμένο μὲ τὸ f' καὶ ἀποτελοῦσε τὸν οἶκο τοῦ σπιτιοῦ, βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο δάπεδο μία παλαιότερη ἐστία, διαστάσεων $1.35 \times 1.27 \mu.$, κατασκευασμένη ἀπὸ ὀπτοπλίνθους καὶ ἀμμολιθικὲς πλάκες. Τὰ εὐρήματα, κυρίως ὅστρακα, νομίσματα καὶ ἓνας πῆλινος λύχνος, ποῦ βρέθηκαν στὸ δάπεδο καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐστία, χρονολογοῦν τὴν κατασκευὴ τῆς ἐστίας στοὺς χρόνους τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν (233/2 - 167 π.Χ.). Στὸ βαθύτερο ὅμως στρῶμα ἀπὸ κόκκινη ἄργιλο, στὸ ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένοι οἱ τοῖχοι τοῦ σπιτιοῦ, κάτω ἀπὸ

te Romaine (272 - 167) (1976) 564 - 565, πίν. VIII (Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, τ. 19).

1. Ἡ συμπλήρωση τοῦ 3ου στίχου, ἐπὶ πρυτάνιος, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ἐπιγραφή καὶ μὲ μιὰ ἄλλη ποῦ βρέθηκε σὲ παλαιότερη ἀνασκαφὴ τοῦ Καταγωγίου τοῦ 3ου - 2ου π.Χ. αἰ., ΠΑΕ 1952, 357 - 358, SEG XV 383, P. CAVANES, δ.π. 564.

τὸ λεπτὸ στρώμα τῆς λατύπης, τὰ εὐρήματα εἶναι τοῦ 4ου αἰώνα, ὅπως καὶ στὴ βαθύτερη ἐπίχωση τῆς αὐλῆς.

Μία μεταβολὴ ἀκόμη φαίνεται ὅτι ἔγινε στὸ χῶρο e, ποὺ ἀρχικὰ ἀποτελοῦσε ἴσως μέρος τῆς ὑπαίθριας αὐλῆς, ἀλλὰ στὴν τελευταία φάση ἀποχωρίστηκε ἀπὸ αὐτὴ μὲ τοῖχο καὶ θύρα, γιὰ νὰ χρησιμεύσει ἴσως ὡς ἀποθήκη. Ὁ χῶρος αὐτὸς δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε δεύτερο ὄροφο, ὅπως ἡ βόρεια πτέρυγα (b, c, d, f') ποὺ ἦταν προσανατολισμένη πρὸς Νότο, ὥστε νὰ δέχεται τὸν ἥλιο καὶ τὴ δροσιὰ ἀπὸ τὸ Ἰόνιο πέλαγος. Μία ἄλλη τομὴ ἔγινε στὸ λουτρόνα g, κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ποὺ ἐπιβεβαίωσε τὶς παρατηρήσεις ποὺ κάναμε γιὰ τὴν αὐλὴ καὶ τὸ δωμάτιο f'.

Τὸ οἰκοδόμημα 2 ἔχει τὸ ἴδιο πλάτος μὲ τὸ σπῖτι 1 (14.80 μ.) καὶ χωρίζεται ἀπὸ αὐτὸ μὲ ἓνα στενὸ διάδρομο, πλάτους 1 μ., ποὺ χρησίμευε γιὰ νὰ δέχεται τὰ ὄμβρια νερὰ ἀπὸ τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου καὶ νὰ τὰ διοχετεύει στὴν πάροδο, ποὺ χωρίζει τὰ σπῖτια ἀπὸ τὸ Καταγώγιο. Χρησίμευε δηλαδὴ ἡ πλακόστρωτη πάροδος ὄχι τόσο γιὰ τὴν κυκλοφορία, ὅσο γιὰ νὰ διοχετεύει τὰ νερὰ τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου στὸν ἀνατολικὸ δρόμο b.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σπιτιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ δύο τομὲς ποὺ ἔγιναν ὡς τὸ στέρεο σὲ βάθος 2 μέτρων περίπου, ἔφτασε στὸ στρώμα τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ ἐπειδὴ στὸ κτήριο ἔγιναν πολλὲς μεταβολὲς καὶ ἐπισκευές, δὲν μπορέσαμε νὰ διακρίνουμε ἀκόμη τὸ ἀρχικὸ του σχέδιο καὶ τὶς διαδοχικὲς μεταβολές του. Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ 4ου αἰώνα σώζεται μέρος ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς πολυγωνικοὺς τοίχους. Ἡ ἀνωδομία ἦταν χτισμένη, ὅπως καὶ στὸ σπῖτι 1, μὲ τοῦβλα ὠμά καὶ ψημένα. Τὰ τελευταῖα προορίζονταν πιθανὸν γιὰ τὶς παραστάδες στὰ παράθυρα καὶ τὶς θύρες καὶ στὰ σημεῖα στήριξης τῶν δοκαριῶν τοῦ ἄνω ὀρόφου. Ἡ λίθινη κατασκευή, τὸ λιθολόγημα, διατηρεῖται στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ ὡς τὸ ἀρχικὸ ὕψος της, γιὰτὶ ὁ ἀνώτερος δόμος φέρει ἐγκοπὴ (πατούρα) σὲ μεγάλη ἔκταση γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς πρώτης ξυλοδοκοῦ, μία τεχνικὴ ποὺ διαπιστώνουμε καὶ στὸ σπῖτι 1 καὶ στὸ Καταγώγιο.

Ὅ,τι μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διάρθρωση, εἶναι ὅτι διακρίνουμε ἐπὶ τοῦ παρόντος τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις, μία ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ., μία πρὶν ἀπὸ τὸ συνοικισμὸ τῆς Κασσώπης στὴ Νικόπολη καὶ μία πολὺ νεώτερη.

Οἱ ἐσωτερικὲς διαιρέσεις φαίνονται νὰ ἀποτελοῦν τρία χωριστὰ συγκροτήματα, τὸ δυτικὸ μὲ τρεῖς χώρους, a, b, c, ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους καὶ μὲ τὴν πλακόστρωτη πάροδο, τὸ νοτιοανατολικὸ, d, e, f καὶ τὸ βορειοανατολικὸ g, h, ποὺ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν ἀνατολικὸ δρόμο b μὲ τὶς δύο εἰσόδους, στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Ἡ νοτιοανατολικὴ εἴσοδος ἐντοιχίστηκε σὲ κάποια φάση, ἴσως στοὺς χρόνους ποὺ ἀνοίχτηκε ἡ βορειότερη θύρα ποὺ ὡδηγοῦσε στὸ διαμέρισμα g καὶ h. Ἄν ὅμως ὅλες οἱ μεταβολὲς αὐτὲς ἔγιναν μετὰ τὸ

167 π.Χ., ὅπως δηλώνεται στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 2, ἡ νωρίτερα, δὲν εἶναι βέβαιο.

Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ δὲν εἶναι ὁ τύπος ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ. Ἡ ἀπουσία χώρων ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ σπίτι, οἱ τρεῖς ἀνεξάρτητες εἵσοδοι, μὲ τὰ ἰσάριθμα διαμερίσματα, ποὺ δὲν φαίνονται νὰ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, ταιριάζουν πρὸ πολὺ σὲ καταστήματα. Ἡ γειτνίαση μὲ τὴν πολιτικὴ ἀγορὰ καὶ μερικὰ εὐρήματα, ὅπως πῆλινα κύπελλα, μὲ ἀνάγλυφα ἐμβλήματα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πυθμένα τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ., μιὰ μήτρα μεγαρικοῦ ἀγγείου, μικρὰ χάλκινα ἐργαλεῖα, σμίλες, σπαθίδες (σπάτουλες) καὶ «ὠτογλυφίδες», σύνεργα πηλοπλαστικῆς, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη αὐτή. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση στὸν πυθμένα πῆλινος φιάλης τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ. (πίν. 83β) εἰκονίζει φτερωτὸ Ἑρωτα ποὺ ἀντλεῖ κρασί ἀπὸ ἓνα μεγάλο κανθαρόσχημο κρατῆρα σὲ μικρότερο ὅμοιο ἀγγεῖο ποὺ κρατεῖ στὸ ἀριστερό του χέρι.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σπιτιοῦ 3 περιορίστηκε στὴ νότια πτέρυγα. Εἶναι χτισμένον σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ σπίτι 1 καὶ ἔχει μὲ τὸ κατάστημα c κοινὴ τοιχοποιία. Ἐχει εἴσοδο στὸ δυτικὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ προαύλιο a στὴν περίστυλη αὐλὴ c μὲ τέσσερις δωρικὲς στοές. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπάρχει ἓνα εὐρύχωρο δωμάτιο b, διαστάσεων 6.20×4.50 μ. Τὸ δωμάτιο εἶχε τοὺς τοίχους ἐπιχρισμένους μὲ ἀμμοκονία καὶ κόκκινο χρῶμα, τὸ δάπεδο ὑπερψωμένο καὶ εἴσοδο ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοά, ὅπου τὸ λίθινο κατώφλι. Στὸ δωμάτιο βρέθηκαν δύο λίθινες παραστάδες παραθύρου, μὲ ἰωνικὲς ραβδώσεις στὶς δύο κάθετες στενὲς πλευρές, ὕψους 0.285 μ. καὶ 0.31 μ. Τὸ παράθυρο ἢ τὰ δύο παράθυρα βρίσκονταν στὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ φώτιζαν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου ἀπὸ τὸ δρόμο. Οἱ μεγάλες διαστάσεις τοῦ δωματίου 6.20×4.50 μ. καὶ ἡ θέση του κοντὰ στὸ δημόσιο δρόμο, ἀμέσως ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο, ὅπως ὁ ἀνδρῶν τοῦ σπιτιοῦ 1, ἡ ἀπομόνωσή του ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ ποὺ βρίσκεται βόρεια τοῦ περιστυλίου, ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ δωμάτιο χρησίμευε ὡς ἀνδρῶν. Τὴ γνώμη αὐτὴ ἐνισχύουν ἡ ὑπαρξὴ παραθύρου ποὺ βλέπει στὸ δρόμο γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ δωματίου καὶ τὰ φωτεινὰ χρώματα τῶν τοίχων (ἐρυθρὸ) ὅπως στὴν Ὀλυνθο¹. Ἡ περίστυλη αὐλὴ, διαστάσεων 3.55×4 μ., μὲ 3×3 δωρικοὺς κίονες ἀπὸ ἐγχώριο λατυποπαγὴ λίθο, ποὺ πατοῦν στὸ λίθινο στυλοβάτη (πίν. 82α), περιβάλλεται ἀπὸ τέσσερις στοές, μὲ διαφορετικὸ πλάτος καθεμιὰ (2 - 3 μ.). Τρεῖς σπόνδυλοι στὴ ΒΔ γωνία βρέθηκαν στὴ θέση τους. Στὴν αὐλὴ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάστασις ψηφοθέτημα, διαστάσεων 3.55×4 μ. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ λευκὰ θαλάσσια βότσαλα, μήκους 2 - 3 ἐκ., σὲ κόκκινο βάθος, ἀπὸ μικρὰ τετράπλευρα κεραμίδια, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρυθρόμορφη τεχνικὴ. Τὴ διακόσμηση συνθέτουν ἓνα ὀρθογώνιο, μὲ δύο ἀντικόρυφα τρίγωνα στὸ κέντρο, ποὺ

1. Γιὰ τὸν ἀνδρῶνα βλ. D. ROBINSON, Olynthus VIII, 168 κέ. καὶ 177.

πλασιώνεται ἀπὸ δύο ὀρθογώνιες ζῶνες μὲ βότσαλα, ἐναλλασσόμενες μὲ δύο ζῶνες ἀπὸ κεραμίδια, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ἐξωτερικὴ ἔχει διπλάσιο πλάτος¹. Κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη ὑπάρχει ἀποχετευτικὸ αὐλάκι, σκεπασμένο μὲ ὀπτοπλίνθους καὶ πλάκες, ποὺ ἀποχέτευε τὰ ὄμβρια νερὰ ἀπὸ τίς στέγες τῶν γύρω στοῶν στὸ γειτονικὸ διάδρομο ποὺ χωρίζει τὰ σπίτια 3 καὶ 4. Κάτω ἀπὸ τὸ ψηφοθέτημα, κοντὰ στὸν ὀχετό, διακρίνεται θεμέλιο ἀπὸ τὴν παλαιότερη φάση τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ κίονες εἶναι ἀπὸ ἐγχώριο λατυποπαγὴ λίθο, μὲ 20 ραβδώσεις καὶ μὲ δωρικὰ κιονόκρανα ἀπὸ μαλακὸ ἀσβεστόλιθο. Στὰ δύο μετακίονια τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας σώζονται λείψανα τοιχαρίου ποὺ εἶναι χτισμένο μὲ μικρὰ λιθάρια καὶ τοῦβλα καὶ ἐπιχρισμένο μὲ παχὺ στρώμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ θραυσμένα κεραμίδια. Ἄν τὸ στηθαῖο αὐτὸ εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ περιστύλιο ἢ νεώτερο καὶ ἂν ἔκλεινε γύρω-γύρω τὴν αὐλὴν δὲν εἶναι βέβαιο.

Στὴ δυτικὴ στοὰ βρέθηκαν τρεῖς μεγάλοι ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς τοπικῆς κατασκευῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ δύο ἀκέραιοι. Στὴ βόρεια στοὰ, ὅπου μιὰ θύρα ποὺ ἀνοίχτηκε ἀργότερα καὶ ὠδηγοῦσε στὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ σπιτιοῦ, βρέθηκαν δύο λίθινες παραστάδες παραθύρου, ὅμοιες μὲ τοῦ δωματίου b, καὶ μιὰ διαχωριστικὴ πλάκα παραθύρου. Στὸ δάπεδο βρέθηκαν κονιάματα μὲ κόκκινο χρῶμα ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς στοᾶς, πολλὰ κεραμίδια τοῦ λακωνικοῦ τύπου, ἓνα ἀσημένιο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ σπιτιοῦ (169 π.Χ.) καὶ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἀνασκαφῆς σαφὴ ἔχνη φωτιᾶς ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε μιὰ προϊστορικὴ ἀξίνη μὲ ὅπῃ ἀπὸ γρανιτόλιθο (πίν. 82γ) τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἓνα ἀκόμη δείγμα ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμό, τοῦ ὁποῖου ἔχνη εἶχαν βρεθεῖ καὶ παλαιότερα². Τὸ σπίτι 3 χτίστηκε, σύμφωνα μὲ τὰ εὐρήματα, στὸ τέλος τοῦ 3ου ἢ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα στὴ θέση ἐνὸς παλαιότερου σπιτιοῦ.

Κατὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἐπιχώσεων τοῦ δυτικοῦ δρόμου βρέθηκε μιὰ μικρὴ προτομὴ γρύπα ἀπὸ μαλακὸ λεπτόκοκκο παρόλιθο τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., ποὺ διακοσμοῦσε, μαζὶ μὲ ἄλλες κεφαλές, κάποιον σκεῦος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ὀρθογώνιο τὸρμον στὴ βάση τῆς προτομῆς (πίν. 83α). Μία λίθινη σφαῖρα, πιθανότερα σταθμόν, μὲ διάμετρο 0.24 - 0.25 μ., βρέθηκε στὴ διασταύρωση τοῦ δρόμου μὲ τὴν ἀπόροδο στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ σπιτιοῦ 1.

Μία ἐνδιαφέρουσα καινοτομία, ποὺ παρουσιάζουν οἱ κάθετοι δρόμοι, εἶναι ὅτι σὲ ὅση ἔκταση ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε στὸ κατὰστρωμα, τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ δρόμου εἶναι λιθόστρωτο (πίν. 81) ἐνῶ τὸ δυτικὸ μένει ἀκάλυπτο. Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση ποὺ μπορεῖ νὰ δοθεῖ, εἶναι ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα δεχόταν τὸ μεγαλύτερο ὄμβρο ἀπὸ τίς στέγες τῶν σπιτιῶν τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώ-

1. Παρόμοιο ψηφοθέτημα ἀπὸ βότσαλα λευὰ καὶ μαῦρα ἀπαντᾷ στὸ κατώφλι θύρας ἀνδρώνα τῆς Ὀλύνθου D. ROBINSON, Olynthus VIII, 66.

2. ΠΑΕ 1952, 354, εἰκ. 38, 1955, 185.

νου. Ἄν αὐτὸ εἶναι ὀρθό, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ στέγες τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ τετραγώνου εἶχαν κλίση πρὸς τὸ δυτικὸ δρόμο. Τὰ νερὰ τῶν ἀνατολικῶν σπιτιῶν τὰ δεχόταν ὁ διαχωριστικὸς διάδρομος ποὺ κατέληγε στὴν πλακόστρωτη πάροδο, ἐνῶ τὰ νερὰ τῆς δυτικῆς πτέρυγας χύνονταν στὸ διάδρομο καὶ στὸ λιθόστρωτο τοῦ δυτικοῦ δρόμου. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ πού, ἂν ἐπιβεβαιωθεί ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, θὰ συμβάλει στὴν ἀναπαράσταση τῆς στέγης τῶν σπιτιῶν, ἐξηγεῖ γιατί δὲν βρέθηκε ἀποχέτευση στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ 1, ἐνῶ τὸ σπίτι 3 μὲ τὴν περίστυλη αὐλή, ποὺ δεχόταν πολλὰ ὄμβρια νερὰ ἀπὸ τὶς στέγες τῶν γύρω στοῶν, ἦταν ἐφοδιασμένο μὲ ἀποχέτευση ποὺ κατέληγε στὸ διαχωριστικὸ διάδρομο.

Στὴν ἀνασκαφὴ τῶν σπιτιῶν 1 - 3 βρέθηκαν γύρω στὰ διακόσια νομίσματα, τὰ πλεῖστα χάλκινα. Χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ. Ἀριθμητικὰ ὑπερέχουν τὰ νομίσματα τῶν Κασσωπαίων καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (4ος-2ος αἰ. π.Χ.). Οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ νομίσματα ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ λοιπὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα. Ἀπεικονίζουν τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ χτίστηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. καὶ ἐγκαταλείφθηκε σχεδὸν ὀριστικὰ στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ., ὅταν χτίστηκε ἡ γειτονικὴ Νικόπολη, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι συνοικίστηκαν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Κασσώπης.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΦΥΡΑΣ

(Πίν. 84)

Συνεχίστηκε για τέταρτη περίοδο ή ανασκαφή στην ακρόπολη της προϊστορικής Εφύρας από τον υπογραφόμενο, υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και με χρηματική πίστωση του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ερευνήθηκε έκταση 5×4.30 μ. ανατολικά του χώρου που είχε ανασκαφεί πέρυσι (πίν. 84α). Βρέθηκαν αρκετά όστρακα της ἐγγύριας χειροποίητης κεραμεικής, πήλινες διάτρητες κουβαρίστρες και σφονδύλια. Ίδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ανεύρεση στο τετράγωνο XV/2 ταφής ἐνηλίκου κατά χώραν, σωζ. μήκους 1.32 μ. Ο ἀκτέριστος νεκρὸς ἦταν τοποθετημένος ὕπτιος με συνεσταλμένα τὰ κάτω ἄκρα πρὸς τὰ ἀριστερὰ σὲ ἀκανόνιστη, ἀβαθὴ ὀρθογώνια κοιλότητα, βάθους 0.18 μ., διαμορφωμένη ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες ἀνάμεσα στοὺς βράχους (πίν. 84β).

Τέλος, ανατολικά του ἐρευνηθέντος χώρου, σὲ ἀπόσταση 0.50 μ., ἀναγνωρίστηκε κυκλωτερὴς τοποθέτηση ἀκανόνιστων λίθων, πὺ ἴσως ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ περιβόλου δεύτερου ταφικοῦ τύμβου, στὸν ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν οἱ δύο ταφές κατὰ χώραν τῆς περυσινῆς καὶ φετινῆς ἀνασκαφῆς. Ἄν ἡ ὑπόθεσή μας γιὰ ὑπαρξὴ δεύτερου ταφικοῦ τύμβου ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῆς ἐπόμενης ἀνασκαφικῆς περιόδου, τοῦτο θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, γιατί θὰ βοηθήσει σημαντικὰ στὴν καλύτερη μελέτη καὶ κατανόηση τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς προϊστορικῆς Ἡπείρου.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

14. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ ΚΑΡΔΑΚΙ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

(Πίν. 85 - 87)

Στὸ τέλος τῆς ἐκθέσεως πού εἶχα συντάξει πέρυσι γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πού ἔγινε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1977 στὸ ἱερὸ τοῦ Καρδακιοῦ στὴν Κέρκυρα, εἶχα γράψει ὅτι ὁ ἐπόμενος στόχος στὸ χῶρο αὐτὸ θὰ ἦταν βασικὰ ἡ ἔρευνα ἐνὸς σπηλαίου πού βρίσκεται λίγο πῶς κάτω ἀπὸ τὸν ὑστεροαρχαῖκὸ ναό (πίν. 85α), σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὑπηρεσιακὸς φόρτος δὲν μοῦ ἐπέτρεψε δυστυχῶς νὰ διεξαγάγω τὸ 1978 τὴν ἀνασκαφὴ πού εἶχα προγραμματίσει, μπόρεσα ὅμως νὰ φέρω εἰς πέρας μιὰ ἐργασία πού ἔτσι κι ἄλλιῶς θὰ ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο καὶ ἀπαραίτητο μέρος τῆς ἀνασκαφῆς πού εἶχα ἀρχικὰ προγραμματίσει: Τὴν τοπογραφικὴ δηλαδὴ ἀποτύπωση τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ, τοῦ σπηλαίου καὶ τῆς φερώνυμης πηγῆς, ὅπως καὶ τὴν ἀποτύπωση τῆς κάτοψης καὶ τῶν τομῶν τοῦ σπηλαίου ὅπου πρόκειται νὰ διεξαχθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἶχε ὕστερα ἀπὸ αἴτησή μου τὴν καλὸσύνῃ νὰ ἐπιτρέψει ἐγκαίρως τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ τῆς πιστώσεως πού εἶχε διατεθεῖ καὶ κατέστησε ἔτσι δυνατὴ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἔργου.

Σ' αὐτὴ συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ δύο ἄνθρωποι: Ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν κ. W. Wurster, ὁ ὁποῖος κατηύθυνε τὴν ὅλη ἐργασία καὶ συνέταξε τὰ σχέδια τῆς περιοχῆς καὶ εἰδικότερα τοῦ σπηλαίου, καὶ ὁ τοπογράφος κ. Κ. Καζαμιάκης, ὁ ὁποῖος ἐξετέλεσε τὴν τοπογραφικὴ ἐργασία ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιά καὶ μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ κ. Wurster.

Οἱ ἐργασίες κάλυψαν τὰ ἐξῆς θέματα:

1) Τὴ γενικὴ τοποθέτηση τοῦ ναοῦ σὲ σχέση ἀφ' ἐνὸς μὲν μὲ ἓνα δεδομένο σημεῖο τῆς κορυφῆς τοῦ γειτονικοῦ ὑψώματος «Λουρί», ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ μιὰ θαλάσσια προβλήτα (πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ναό), καὶ ἀπὸ ὅπου εἶναι ὁρατό, ἀπὸ ἀπόσταση, τὸ Παλαιὸ Φρούριο τῆς Κερκύρας, βασικὸ ὁρόσημο τῆς τοπογραφίας τοῦ νησιοῦ. Ἡ λεπτομερέστερη τοπογράφηση τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀποτύπωση τοῦ ἴδιου τοῦ ναοῦ ἔχει ἀρχίσει νὰ γίνεταί, θὰ συμπληρωθεῖ δὲ τοῦ χρόνου, ἀπὸ ἄλλο συνεργεῖο, ἐπικεφαλῆς τοῦ ὁποίου θὰ εἶναι ὁ κ. A. Mallwitz, ἀρχιτέκτων τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν.

2) Το περίγραμμα του λόφου που πέφτει απότομα από το ναό προς τη θάλασσα και καλύπτεται από πυκνή βλάστηση.

3) Την τοπογραφία του «επιπέδου» όπου βρίσκονται: α) η περίφημη πηγή του Καρδακιού, λίγα μέτρα επάνω από την επιφάνεια της θάλασσας (πίν. 85β), στολισμένη από τον καιρό της Ένετοκρατίας με ανάγλυφη πλάκα που παριστάνει ένα δυναμικό λέοντα του Αγίου Μάρκου και β) λίγα μέτρα νοτιότερα το σπήλαιο που μās απασχολεί.

4) Την αποτύπωση του σπηλαίου. Το σπήλαιο αυτό ανοίγεται στο μαλακό φαμμόλιθο της περιοχής, έχει δε σε μεταγενέστερους ιστορικούς χρόνους χρησιμοποιηθεί σαν ξωκλήσι. Μέχρι πριν λίγα χρόνια σωζόταν, όπως με διαβεβαίωσαν, στο κονίαμα που φέρει κάποια από τις παρειές του, τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου. Έπειδή το σπήλαιο στο διάστημα του Β' παγκοσμίου πολέμου χρησιμοποιήθηκε σαν καταφύγιο, ή άμμος των σάκκων με τους όποιους προφυλασσόταν ή είσοδος του στρώθηκε αργότερα στο έδαφος του έτσι που η σημερινή στάθμη να είναι πολύ ψηλότερα από την ως τον πόλεμο στάθμη και με δυσκολία να στέκει κανείς όρθιος, στο διάδρομο μάλιστα της εισόδου να πρέπει κανείς να προχωρεί σκυφτός. Εκείνο που μās ενδιαφέρει είναι φυσικά το έδαφος που βρίσκεται κάτω από την αμμώδη αυτή επίχωση, διότι όπως έχω την πεποίθηση στα βαθύτερά του στρώματα θα αποκαλύψει δείγματα αρχαίας λατρείας.

Στο σπήλαιο μπαίνει κανείς από ανατολικά (πίν. 86α - β), μέσω διαδρόμου. Τόσο η όψη του ανοίγματος όσο και οι παρειές του διαδρόμου είναι επενδεδυμένες με τοιχοποιία που έχει χρησιμοποιήσει τον ασβέστη, άρα είναι έργο των μεσαιωνικών ή των νεώτερων χρόνων. Ο κύριος χώρος του σπηλαίου, με μακρό άξονα Β - Ν, αποτελείται σήμερα κατά το μήκος του από τρεις θαλάμους, οι οποίοι χωρίζονται από τοίχους της ίδιας τοιχοποιίας. Στον πρώτο που έχει διαστάσεις 4.80×4.10 καταλήγει ο διάδρομος εισόδου. Ο δεύτερος που έχει διαστάσεις 5.40×3.60 μοιάζει να ήταν ο κύριος χώρος της νέας χρήσεως και είναι προσιτός από τον προθάλαμο μέσω ενός ανοίγματος. Ο τρίτος που έχει διαστάσεις 4.80×2.50 μ., είναι προσιτός από τον κύριο θάλαμο μέσω δύο ανοιγμάτων. Στο Α άκρο του ο τρίτος αυτός θάλαμος παρουσιάζει την αρχή μιās σήραγγας που κατευθύνεται προς Α. Η μεταγενέστερη διαμόρφωση του σπηλαίου φανερώνει καθαρά ότι τουτό χρησίμευε σαν ξωκλήσι. Οι τρεις χώροι είναι αντίστοιχα ο νάρθηκας, ο κυρίως ναός και το ιερό. Η τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου που μνημόνευσα παραπάνω ήταν ακριβώς στον τοίχο του ιερού που έβλεπε προς τον κυρίως ναό.

5) Την αποτύπωση τμήματος αρχαίου τείχους που βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα, κάτω ακριβώς από την πηγή (πίν. 87α-β). Το τείχος που βλέπει κανείς σήμερα δεν είναι ολόκληρο κτισμένο στα αρχαία χρόνια παρά την έντυπωση που δίνει, μόνον ένα μέρος του είναι, διότι ένα αρκετά μεγάλο μέρος των

λίθων εἶναι μὲν ἀρχαῖο, ἀλλὰ ἔχει, ὅπως φανερώνει μία προσεκτικὴ παρατήρηση, ξαναχρησιμοποιηθεῖ. Τὸ πότε, δὲν γνωρίζω. Νεώτερες φυσικὰ καὶ ἀσφαλῶς σχεδὸν τῶν χρόνων τῆς Βενετοκρατίας, εἶναι οἱ προσθήκες ἀπὸ τοῦβλα. Ἴσως ἡ ἀνάγκη τῆς προστασίας τῆς πηγῆς νὰ ὑπῆρξε ὁ λόγος ποὺ διατηρήθηκε τὸ μικρὸ αὐτὸ λείψανο τοῦ τείχους, στοὺς χρόνους ποὺ τὸ ὕλικο τῶν ἀρχαίων κερκυραϊκῶν τειχῶν λεηλατήθηκε ἀγρίως.

Οἱ νέοι μας στόχοι θὰ εἶναι τώρα: α) Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σπηλαίου, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ τὸ στρῶμα τῆς ἄμμου. β) Ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωση τοῦ ναοῦ καὶ τῶν παλαιότερων κτισμάτων του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ

(Πίν. 88 - 99.)

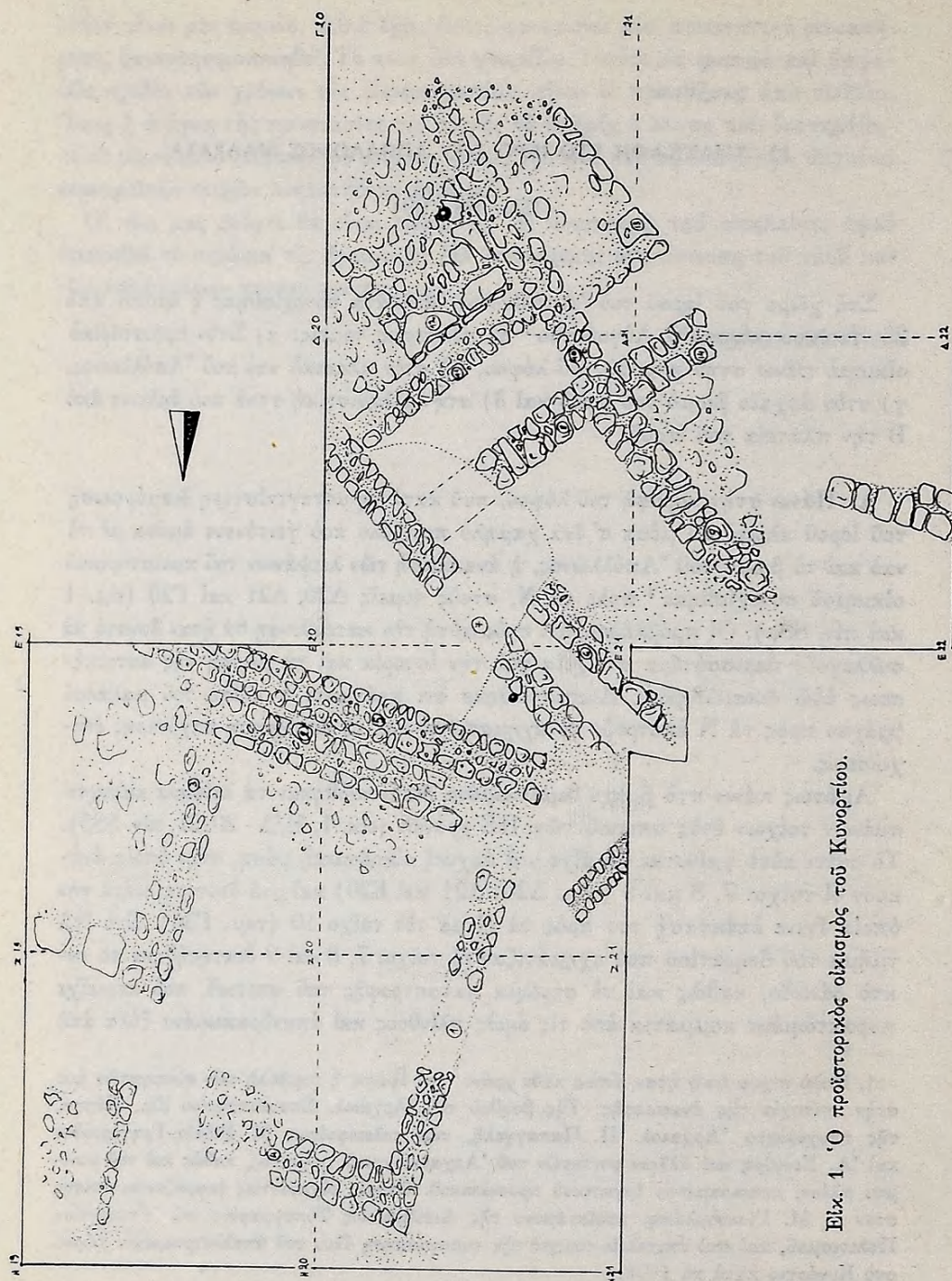
Στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα ἀπὸ 25 Ἰουλίου μέχρι 30 Αὐγούστου¹ σὲ τέσσερις τομεῖς: α) Στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό πᾶνω στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, β) στὸν κλασικὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, γ) στὸν ἀρχαῖο βωμὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ δ) στὴν ἑλληνιστικὴ στοὰ ποὺ ἐκκλίνει ἀπὸ Β τὴν πλατεία τοῦ ἱεροῦ.

Α. Πάνω στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ποὺ κατὰ τὴ μεταγενέστερη διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ κλεινόταν μέσα σ' ἓνα χαμηλὸ περίβολο ποὺ γειτόνευε ἄμεσα μὲ τὸ ναὸ καὶ τὸ βωμὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν λειψάνων τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ συνεχίσθηκε² πρὸς τὰ Ν, στοὺς τομεῖς Δ20, Δ21 καὶ Γ20 (εἰκ. 1 καὶ πίν. 88α). Οἱ προβλέψεις ὅτι πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ ἦταν δυνατό νὰ συλλεγοῦν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ μορφὴ τῆς κατοικήσεως ἐδῶ δικαιώθηκαν. Διαπιστώθηκε ὅτι πράγματι ἡ κλίση τοῦ μαλακοῦ βράχου πρὸς τὰ Ν ἐπέτρεψε τὸ σχηματισμὸ καὶ τὴ διατήρηση παχύτερης ἐπιχώσεως.

Ἀμέσως πᾶνω στὸ βράχο θεμελιωμένα διαπιστώθηκαν τὰ λείψανα καλοχτισμένων τοίχων ἑνὸς σπιτιοῦ τῶν ΠΕ χρόνων (εἰκ. 1, Ε/Δ - 20/21, πίν. 88β). Τὸ σπίτι αὐτὸ φαίνεται ὅτι εἶχε μιὰ ἀρχικὴ οἰκοδομικὴ φάση, στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ τοῖχοι 7, 8 καὶ 9 (τομ. Δ20, Δ21 καὶ Ε20) καὶ μιὰ δεύτερη, κατὰ τὴν ὁποία ἔγινε ἐπέκτασή του πρὸς τὰ Ν μὲ τὸν τοῖχο 10 (τομ. Γ20). Στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ δωματίου ποὺ σχηματίζαν οἱ τοῖχοι 7, 8 καὶ 9 διατηρήθηκε τὸ τυκτὸ δάπεδο, καθὼς καὶ τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ περιεῖχε πυρακτωμένα κομμάτια ἀπὸ τὶς ὠμές πλίνθους καὶ ἀπανθρακωμένα ξύλα ἀπὸ

1. Πολὺ σημαντικὴ ἦταν, ὅπως κάθε χρόνο, καὶ ἐφέτος ἡ συμβολὴ τῶν συνεργατῶν μου στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς: Τῆς βοηθοῦ τοῦ Ἀρχαιολ. Σπουδαστηρίου Εἰρ. Πέππα, τῆς πτυχιούχου Ἀρχαιολ. Π. Παπαγγελῆ, τῶν τελειοφοίτων Μ. Βιδάλη-Γρηγοριάδου καὶ Ἀ. Σινούρη καὶ ἄλλων φοιτητῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος, καθὼς καὶ τοῦ μονίμου πλέον, πεπειραμένου ἐργατικοῦ προσωπικοῦ. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἐπίσης στὸν κ. Μ. Γιαννουλάκη, προϊστάμενο τῆς Διευθύνσεως Τοπογραφίας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, καὶ στὸ ἐπιτελεῖο του γιὰ τὴν τοπογράφηση ὅλου τοῦ ἀπαλλοτριωμένου χώρου στὸ Κυνόρτιο κατὰ τὸ 1978.

2. ΠΑΕ 1977, 193.

Εἰκ. 1. Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς τοῦ Κυνουρίου.

τὰ ὑλικά τῆς ἀνωδομῆς. Πάνω στοῦ δάπεδο βρέθηκαν τὰ κομμάτια μεγάλου χρηστικοῦ ἀγγείου.

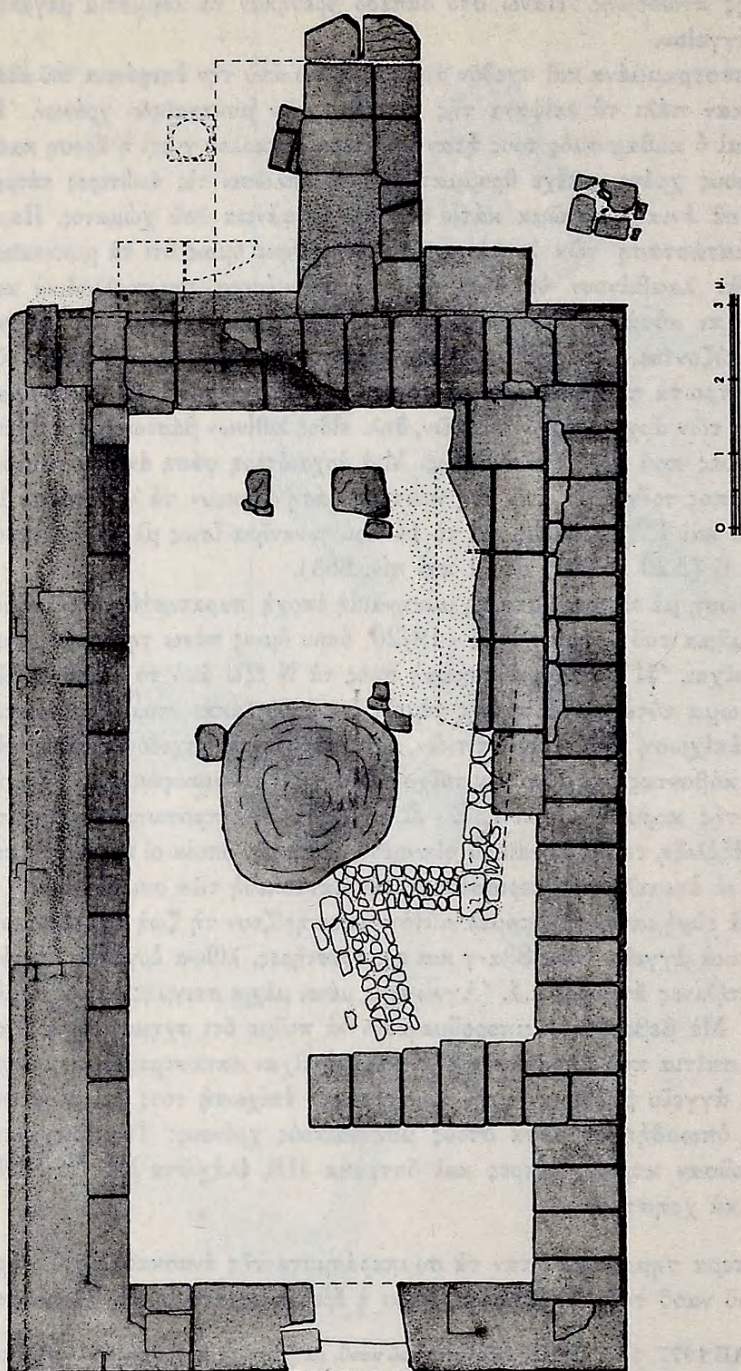
Πολὺ κατεστραμμένα καὶ σχεδὸν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους βρέθηκαν πάλι τὰ λείψανα τῆς περιόδου τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἡ ἀνασκαφή καὶ ὁ καθαρισμός τους ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολος γιατί ἡ ἄροση κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους εἶχε θρυμματίσει καὶ ἀπλώσει τίς ἀνώτερες πέτρες τῶν τοίχων σὲ ἐνιαῖο στρώμα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χώματος. Παρὰ τὴν κακὴ κατάστασι τῶν λειψάνων, παρατηρήθηκε ὅμως ὅτι τὰ μυκηναϊκά κτίσματα δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τους τὰ παλαιότερα πρωτοελλαδικὰ καὶ ὅτι ἀνῆκουν κι αὐτὰ σὲ περισσότερες, δύο τουλάχιστον φάσεις. Τὰ λείψανα αὐτά, ὅσο σώζονται, δὲν περιλαμβάνουν κανονικοὺς τοίχους ἀλλὰ ἀποτελοῦν τραχιὰ λιθόστρωτα ποὺ ἀπέληγαν σὲ μονοπρόσωπους τοίχους, καὶ ἰσοπέδωναν τὴν ἐπίχωση τῶν ἀρχαιοτέρων σπιτιῶν, δηλ. εἶδος λιθίνων βάσεων γιὰ πρόχειρες κατασκευές ποὺ χάθηκαν ἐντελῶς. Μιὰ ἀρχαιότερη φάσι ἀντιπροσωπεύει ὁ μονοπρόσωπος τοῖχος 11, ἐνῶ στὴ νεώτερη φάσι ἀνῆκουν τὰ λιθόστρωτα 12 καὶ 13 (Δ20 καὶ Γ20), καθὼς καὶ τὸ 14 ποὺ συναντῆκε ἴσως μὲ τὸν μονοπρόσωπο τοῖχο 6 (Δ20 καὶ 21, εἰκ. 1 καὶ πίν. 88β).

Ἡ ἰσοπέδωση μὲ πέτρες κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ παρατηρήθηκε καὶ πέρσι στὸ νότιο τμήμα τοῦ κτηρίου E/Z - 19/20, ὅπου ὅμως πάνω τῆς στηρίζονται κανονικοὶ τοῖχοι. Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφή πρὸς τὰ Ν ἔξω ἀπὸ τὸ κτήριο ἐδείξε ὅτι τὸ μπάζωμα αὐτὸ μὲ τίς πέτρες γέμιζε ἓνα βαθὺ λάκκο, ποὺ εἶχε ἀνοιχτεῖ μέσα στὴν ἐπίχωση τῶν ΠΕ σπιτιῶν, καταστρέφοντας σχεδὸν ἐντελῶς τὸν τοῖχο 7 καὶ κόβοντας ὄχι μόνον τὸν τοῖχο 8 ἀλλὰ καὶ τὸν μυκηναϊκὸ 6. Τὸ κτήριο λοιπὸν τῆς κορυφῆς (εἰκ. 1, E - Z, πίν. 88α) ἀντιπροσωπεύει μιὰ τρίτη φάσι στὴν ἐξέλιξι τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ, κατὰ τὴν ὁποία οἱ κάτοικοι μπόρεσαν πάλι νὰ ἐπιμεληθοῦν περισσότερο τὴν κατασκευὴ τῶν σπιτιῶν τους.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα στὸν τομέα αὐτὸ χαρακτηρίζουν τὴ ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ. Εἶναι χρηστικά ἀγγεῖα (πίν. 89α-γ καὶ ε), τριπτῆρες, λίθινα ἐργαλεῖα, πηνία, σφονδύλια, πήλινες ἄγκυρες κ.ἄ. "Ἀγνωστος μένει μέχρι στιγμῆς ὁ προορισμός τοῦ λάκκου. Μὲ βεβαιότητα μποροῦμε μόνον νὰ ποῦμε ὅτι σχηματίσθηκε ὅταν ἤδη τὰ ΠΕ σπιτία ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφή εἶχαν καταστραφεῖ (κομμάτια ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο βρέθηκαν στὴν ἀδιατάρακτη ἐπίχωσή τους καὶ μέσα στοῦ λάκκο) καὶ ὅπωςδήποτε μέσα στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους: Τὸ περιεχόμενό του ἀποτελοῦσαν κυρίως πέτρες καὶ ὅστρακα ΠΕ, ἐλάχιστα ΜΕ (πίν. 89δ) καὶ μυκηναϊκά χρηστικά.

Β. Ἰδιαίτερα σημαντικά ἦταν τὰ συμπεράσματα τῆς ἀνασκαφῆς στὸ χῶρο τοῦ κλασικοῦ ναοῦ τοῦ 'Απόλλωνος, ὅπου ἡ ἔρευνα περατώθηκε¹. Ὁ συνδυα-

1. Πρβ. ΠΑΕ 1977, 188. Παλιὲς κατόψεις τοῦ ναοῦ, μὲ βάση τὰ μέχρι τώρα ἑλλιπῆ στοιχεῖα, δημοσιεύθηκαν: IG IV² 1, πίν. 3. ΠΑΕ 1951, 210. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Πausanίου 'Ελ-

Εικ. 2. Ἀποτύπωση τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τῶν παλαιότερων συναφῶν κτισμάτων.

σμός τῆς μελέτης τῶν θεμελίων (εἰκ. 2, πίν. 90) καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ βρέθηκαν γύρω ἀπ' αὐτὰ ἐπιτρέπει τὴν ὁπωσδήποτε ἀσφαλῆ ἀναθεώρηση τῶν σχεδίων ποὺ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρευνητές:

Τὰ πώρινα θεμέλια τῆς κρηπίδας τοῦ ναοῦ σώζονται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, στὸ ΝΑ τμήμα του μέχρι τοὺς φθαρμένους ὁπωσδήποτε λίθους τῆς εὐθυνητρίας¹. Στὴν ἐσωτερικὴ ΝΑ γωνία σώζεται ἐπίσης μέρος ἀπὸ τὴν πρώτη στρώση τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου, τῆς ὁποίας τὰ στοιχεῖα συμπληρώνονται ἀπὸ τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ τοῦ ναοῦ ποὺ βρέθηκε μέσα στὴν ἐπίχωση ἢ γύρω ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα (πίν. 91α-β). Ἡ πρώτη στρώση τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὴν πρώτη βαθμίδα τῆς κρηπίδας ἦταν 25 ἐκ. ὕψη καὶ ἡ δεύτερη, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὸ στυλοβάτη-τοιχοβάτη τοῦ ναοῦ 22.5 ἐκ. Ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο ποὺ χώριζε τὸ σηκὸ ἀπὸ ἓνα στενὸ ὀπίσθιο χώρο διατηρήθηκε ἐπίσης μέρος τοῦ θεμελίου πρὸς τὴ νότια πλευρά. Ἀλλὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπουσίας θεμελίου γιὰ τὴν ἔδραση ἐγκάρσιου, θυραίου τοίχου τοῦ σηκοῦ λύθηκε: Διαπιστώθηκε ὅτι σὲ κανονικὴ ἀπόσταση ἑνὸς μεταξονίου μεταξὺ τους² καὶ σὲ θέσεις ποὺ ἀντιστοιχοῦν κατὰ τοὺς κάθετους ἄξονες μὲ τὶς θέσεις τῶν μεσαίων κιόνων τῆς προσόψεως διατηρήθηκαν χτισμένα μὲ μεγάλες, ἀκατέργαστες πλακοειδεῖς ἀβεστολιθινὲς πέτρες χονδρικὰ τετράγωνα θεμέλια στηριγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς πρέπει νὰ συνδυασθοῦν μὲ τὴ διπλὴ πλάκα-βάση ποὺ βρέθηκε πέρσι καὶ ποὺ δείχνει μὲ τὴ χαραγμένη πάνω της περιφέρεια καὶ διάμετρο (59.6 ἐκ.) ὅτι ὑπῆρχαν κίονες ποὺ στηρίζονταν πάνω στὸ δάπεδο (πίν. 91γ)³.

Ἔτσι τὰ μέτρα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῆς ἀποτυπώσεως τῶν ἐρειπίων καὶ τῆς ἀναλύσεως τῶν μετρήσεων στὰ ρυθμικὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς⁴ ὁδηγοῦν στὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς ἦταν δωρικὸς πρόστυλος ἐξάστυλος, μὲ πώρινη περιφερικὴ κρηπίδα⁵ δύο βαθμίδων, ποὺ στὸ στυλοβάτη-τοιχοβάτη εἶχε διαστάσεις 7.65 μ. × 13.785 μ. (βλ. εἰκ. 3). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χαμηλὴ κρηπίδα ὁ ναὸς παρουσίαζε ἄλλη μιὰ σπάνια ἰδιομορφία: Ὁ σηκὸς του ἦταν ἀνοιχτὸς πρὸς τὴν πρόσοψη· τὴ θέση τοῦ θυραίου ἐγκάρσιου τοίχου κατεῖχαν τέσσερις πιθανότατα κίονες, ποὺ κλεισμένοι μὲ κιγκλίδωμα στὰ μετακίονια σχημάτιζαν ἓνα πάρα πολὺ ρηχὸ «πρόναο». Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κιγκλιδώματος στηρίζεται σὲ εὕρημα τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν

λάδος Περιήγησις, 2 καὶ 3, 1976, εἰκ. 243. Πρβ. Roux, *L'Architecture de l'Argolide* (1961) 391 - 2 καὶ 395 - 7.

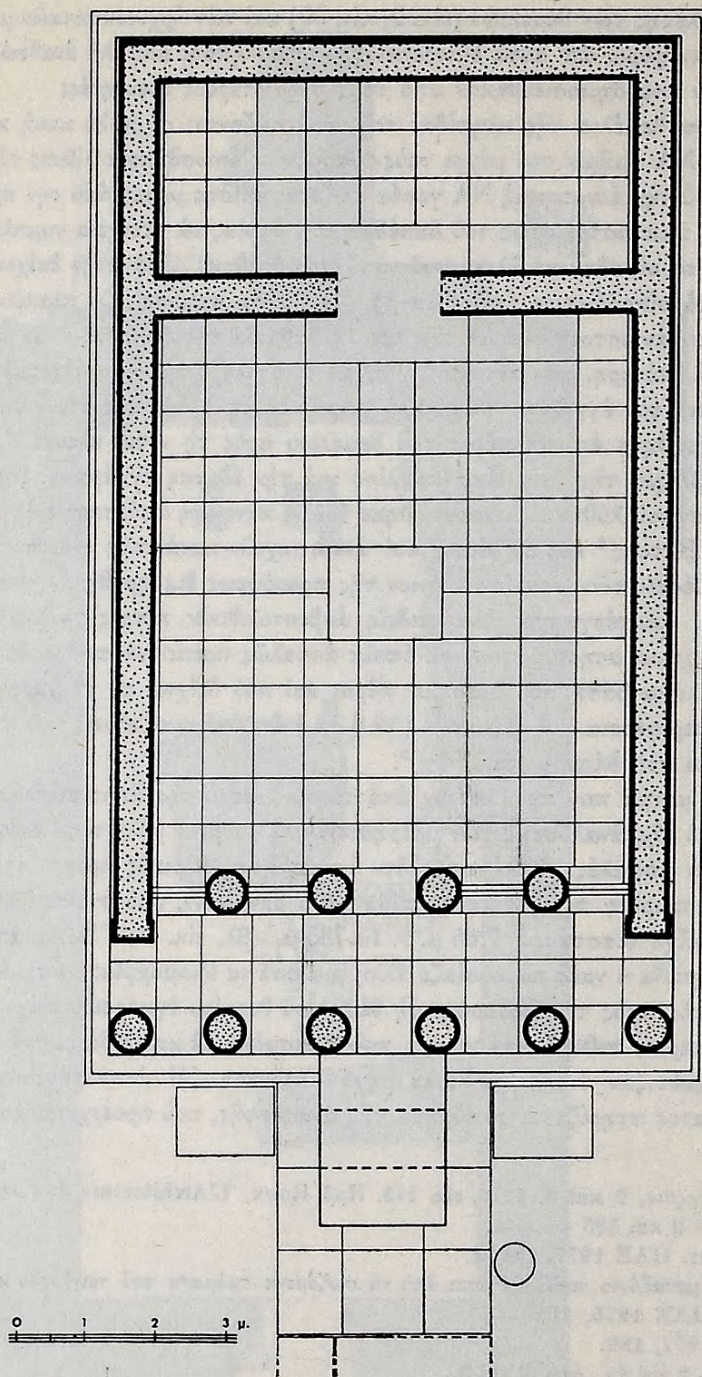
1. Βλ. σχετ. ΠΑΕ 1977, 188 κέ.

2. Γιὰ τὸ μεταξόνιο ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ τριγλύφου καὶ τοῦ γείσου βλ. ΠΑΕ 1976, 204.

3. ΠΑΕ 1977, 189.

4. Βλ. εἰκ. 2 καὶ ἀν., σημ. 2 καὶ 3.

5. Ἐδῶ ἡ παρατήρηση τοῦ Roux, ὁ.π., εἶναι σωστή.

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

επίχωση μεταξύ τῶν δύο θεμελίων τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων, δηλ. ἓνα πώρινο ὄλμο θύρας (πίν. 91δ). Μολονότι ἡ ἐξοικονόμησή του σέ ἰδιαίτερα ἐργασμένο κομμάτι πώρου εἶναι περίεργη, ὅμως ἡ ἀπόδοσή του στο κλασικό οἰκοδόμημα εἶναι μᾶλλον ἀναγκαστική.

Ἡ δὲ ὁ ναὸς τῆς 'Αθηνᾶς Νίκης στήν 'Ακρόπολη¹ ἀποτελεῖ ἓνα προηγούμενο διαλύσεως τοῦ θυραίου τοίχου τοῦ σηκοῦ γιὰ τὸ ναὸ τοῦ 'Απόλλωνος. Καὶ ὁ τρίτος ναὸς τῆς 'Αθηνᾶς Προναίας στοὺς Δελφούς, μὲ τὴ συναίρεση πεσσῶν καὶ κιόνων ποὺ παρουσιάζει κατὰ τὴ διάλυση αὐτῇ², βρίσκεται ἴσως ἀκόμη πρὶς κοντὰ στήν ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Κυνορτίου. Στὸ Κυνόρτιο ὅμως, ἂν ἡ ἀποκατάσταση ποὺ ἀποδεικνύουν τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα εἶναι σωστή, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή δείχνει καθαρότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἴσως περίπτωση, ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τίς νέες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ δημιουργία ἐσωτερικοῦ χώρου στὰ κτήρια, ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς καὶ θρησκευτικοὶ διαμορφωτικοὶ παράγοντες ποὺ ἐπέβαλλαν τὴν ἀμεσότερη ἐπικοινωνία τοῦ χώρου τοῦ σηκοῦ μὲ τὸν ὑπαιθρο χῶρο τοῦ βωμοῦ. Καὶ εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν οὐσία τῆς λατρείας αὐτῆς ὅτι καὶ στήν Κόρινθο, στὸ ἱερό ὅπου ἐπίσης συλλατρεύθηκε ὁ 'Απόλλων καὶ ὁ 'Ασκληπιός, ὁ ναὸς τοῦ 'Απόλλωνος κατὰ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. ἦταν ἀπλὸς σηκὸς ἀνοιχτὸς ἐντελῶς στο ὑπαιθρο³.

Τὸ ἄγαλμα τῆς λατρείας, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ θέση τοῦ θησαυροθηρικοῦ λάκκου⁴ ποὺ διαπίστωσε πέρσι ἡ ἀνασκαφή, ἦταν στημένο ἀκριβῶς στο κέντρο τοῦ σηκοῦ. Στὸ πίσω μέρος ὁ ναὸς διέθετε, ὅπως καὶ ἄλλοι πολλοὶ ναοὶ τοῦ 'Απόλλωνος, ἄδυτο 2.5 μ. βαθύ.

'Απὸ τὴ ράμπα τοῦ ναοῦ σῶθηκε μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ πώρινα ὑποστηρίγματά της. Οἱ πώρινες ὅμως πλάκες ποὺ οἱ προηγούμενοι ἐρευνητὲς ἐξέλαβαν ὡς ράμπα δὲν εἶναι παρὰ ἡ θεμελίωση πλακόστρωτου δρόμου, ποὺ ἔνωνε τὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ μὲ ἓνα μνημειώδη βωμό, ἀνάλογο μὲ τὸ βωμὸ τοῦ ναοῦ τῆς 'Αρτέμιδος στὸ 'Ασκληπιεῖο⁵. 'Απὸ τὸ βωμὸ αὐτὸ σήμερα ἔχει χαθεῖ κάθε ἔχνος, ἐκτὸς ἀπὸ δύο μεγάλα μέλη τῆς ἀσβεστολιθικῆς του θεμελιώσεως, ποὺ ἀκουμποῦν στο σωζόμενο τμῆμα τῆς πώρινης πλακοστρώσεως, σῶζοντας μάλιστα ἐπάνω τους καὶ γομφώσεις (εἰκ. 2). Τὴν ἐποχὴ ὅμως ποὺ ἀνέσκαψε τὸ μνημεῖο

1. GRUBEN, Die Tempel der Griechen³ (1976) 188. Πρβ. τὸ ναὸ τῶν 'Αθηναίων στὴ Δῆλο, αὐτ. σ. 149 κέ.

2. FdD II, 4: MICHAUD, Le temple en Calcaire (1977) 107 καὶ 109 (ὅπου καὶ προσάθειες ἐρμηνείας τῆς ἀρχιτ. μορφῆς, σημ. 6), πίν. 66, 77 καὶ 95. 'Ο ναὸς αὐτὸς ἀπέχει ἐλάχιστα χρονικὰ ἀπὸ τὸν δικό μας, αὐτ. 117 κέ.

3. Corinth XIV, 10 κέ., εἰκ. 2. LANG, Cure and Cult in Ancient Corinth, Corinth Notes 1 (1977) 4. Μορφικὰ συγγενεῖς εἶναι βέβαια καὶ ἄλλες κατασκευές, ὅπως τὰ Μεγάλα Προπύλαια τοῦ 'Ασκληπιείου, Roux, δ.π. πίν. 73.

4. ΠΑΕ 1977, 190 κέ.

5. Roux, δ.π. 211 πίν. 54.

ὁ Καββαδίας φαίνεται ὅτι σωζόταν στὴ θέση τοῦ ἑνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ βωμοῦ, ὅπως δείχνουν, ἀσαφῶς δυστυχῶς, οἱ φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια ποὺ ἄφησε ὁ πρωτοπόρος ἐρευνητής. Ἐνα ἀπὸ τὰ μέλη αὐτὰ βρισκόταν ἀκόμη πεσμένο στὴν ἀρχὴ τοῦ πρανοῦς πρὸς τὸ μεγάλο ἀνάλημμα, ὅταν ἄρχισαν οἱ δικές μας ἐργασίες: Πρόκειται γιὰ τμήμα 1.60 μ. μήκους ἀπὸ τὴν ἐπιμήκη ἀσβεστολιθικὴ βάση τοῦ κιγκλιδώματος γύρω ἀπὸ τὸν κυρίως βωμό, ποὺ φέρει δύο τετράγωνες ὑποδοχὲς γιὰ τοὺς ξύλινους μᾶλλον στύλους. Καὶ ἄλλα ὅμως ἀρχιτεκτονικὰ μέλη θὰ πρέπει ἴσως νὰ συνδυασθοῦν μὲ τὸ σύνολο αὐτὸ τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ: Πρόκειται γιὰ τὶς πλάκες ἀπὸ ὑπερυυθρο τιτανόλιθο, ποὺ βρίσκονται σήμερα σκορπισμένες στὸ χῶρο ἀνατολικὰ τοῦ ναοῦ. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἦταν συνηθισμένες σὲ τέτοιες κατασκευές¹ καὶ ἔχουν τὶς διαστάσεις ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε ἡ πλακόστρωση τοῦ δρόμου ποὺ ἔνωνε τὸ βωμό μὲ τὸ ναὸ (90 × 110 ἐκ., ἢ 57 × 110 ἐκ.). Ἄν λοιπὸν ὁ κλασικὸς βωμὸς εἶχε, ὅπως δείχνουν ὅλα τὰ παραπάνω στοιχεῖα, τὴ στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ ναὸ μορφή ποὺ περιγράψαμε, τότε ἡ τοποθέτησή του στὴν περιοχὴ τῶν «θησαυρῶν» τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ, μακριὰ ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ ἀπὸ τὰ σημεῖα παραδοσιακῆς ἱερότητας τοῦ τόπου, πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ². Ἡ θέση τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ μὲ τὰ νέα στοιχεῖα φαίνεται ὅτι συνέπιπτε μὲ τὸν ἴδιο τὸν πυρήνα τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ, ὅπου ἡ λατρεία εἶχε ξεκινήσει τουλάχιστο 1000 χρόνια πρὶν.

Μπροστὰ στὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν πλακόστρωτο διάδρομο, ὑπῆρχαν ἀναθήματα, τῶν ὁποίων σώθηκαν οἱ θεμελιώσεις ἀπὸ τιτανόλιθο. Τὸ νότιο μονολιθικὸ θεμέλιο παραμένει *in situ*³, τὸ βόρειο, ποὺ ἀποτελοῦσαν δυὸ λίθοι, βρέθηκε ἀπὸ τὸν Καββαδία *in situ*, σήμερα ὅμως ἔχει πέσει στὴν ἀρχὴ τοῦ πρανοῦς κάτω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνιὰ τοῦ ναοῦ. Στὴ θέση τους, δηλ. στὴ βόρεια παρυφὴ τοῦ πλακοστρώτου πρὸς τὸ βωμό, βρέθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὸν Καββαδία, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὰ παλιὰ σχέδια καὶ τὶς φωτογραφίες, ἡ λίθινη θεμελίωση καὶ τὸ ἐνεπίγραφο κυλινδρικὸ βάθρο τρίποδος IG IV² 1, ἀρ. 405. Καὶ οἱ λίθοι αὐτοὶ ὅμως μετακινήθηκαν καὶ ἀναγνωρίστηκαν πάλι ἀπὸ ἐμᾶς σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἱεροῦ.

Τὰ βασικὰ αὐτὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κλασικοῦ ναοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ του δείχνουν ὅτι τὰ οἰκοδομήματα αὐτὰ χαρακτηρίζε μιά στενὴ ὁμοιότητα, στὸν τύπο καὶ στὶς διαστάσεις, μὲ τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὸ Ἀσκληπιεῖο. Τὸ γεγονός εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ οἱ κατασκευὲς τοῦ Κυνορτίου εἶναι τουλάχιστο 50 χρόνια παλαιότερες. Οἱ ἀναλογίες μάλιστα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ἐμφανίζουν τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος συντηρητικότερο

1. Roux, ὁπ. 220.

2. Αὐτόθι 76 κέ.

3. ΠΑΕ 1977, 188β.

καὶ ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ 'Ασκληπιοῦ (π.χ. ὕψος ἐπιστ.: ὕψος τριγλ. $[0.404:0.448=]$ 0.902, πρβ. ναὸ 'Ασκληπιοῦ 0.890¹).

Στὸ βάθος τῆς ἐπιχώσεως κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ ναό, στὴ ΒΑ γωνία, διαπίστωσε καὶ ἐφέτος ἡ ἀνασκαφή πολὺ κατεστραμμένα λείψανα ἀνδῆρου ἴσως, μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὸ ἀνδρὸ αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ σχετιζόταν μὲ τὸ πλακόστρωτο ποὺ σώθηκε στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ².

Γ. Στὸν τομέα Ο 15 καθαρίστηκε ἐφέτος ἡ συνέχεια τοῦ ἀνδῆρου τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ πρὸς τὰ Α (πίν. 94α). Τὸ ἀνδρὸ αὐτὸ μετὰ ἀπὸ συνολικὴ διαδρομὴ 10.30 μ. πάνω στὸ φρύδι τοῦ βράχου κάμπτεται πρὸς τὰ Ν. Ἡ στενὴ ἀνατολική του πλευρὰ σώζεται σὲ μῆκος 1.5 μ. 'Αμέσως ἀνατολικότερα, ὁ μαλακὸς βράχος παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ κάτω καὶ καλύπτεται, ὅπως καὶ στὰ Β, ἀπὸ ἓνα παχὺ στρώμα τέφρας. Πάνω ὅμως ἀπὸ τὴν τέφρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἔχει στηριχθεῖ μιὰ προχειρότερη προέκταση τοῦ ἀνάλημματος πρὸς τὰ Α, ποὺ τὸ τέρμα τῆς δὲν ἀποκαλύφθηκε ἀκόμη. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα, στὰ βόρεια τοῦ βωμοῦ (Π 15), ἐρευνήθηκε πάλι ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν τέφρα τῶν θυσιῶν. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιὰ ἀδρὰ δουλεμένη ἀβαθῆς πώρινη λεκάνη μὲ προχοή ποὺ βρέθηκε μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας σ' αὐτόν.

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσίασαν δυὸ παραβιάσεις τῆς ἀρχαίας ἐπιχώσεως στὰ Β τοῦ βωμοῦ (Π 15). Ἡ μία ἦταν ἓνας στενὸς λάκκος, στὸ βάθος τοῦ οὐοῦ ὑπῆρχε ὁ σκελετὸς ἐνὸς αἰγοειδοῦς. Ἡ δεύτερη ἦταν ἓνας κυκλικὸς λάκκος, διαμ. 2 μ. περίπου, ποὺ ἀνοιγόταν ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο περίπου τῶν ξανθῶν χωμάτων — ἄρα στὰ χώματα ἰσοπεδώσεως τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ —, καὶ ἐφθανε σὲ βάθος ἐνὸς περίπου μ. Πάνω ἀπὸ τὸ λάκκο αὐτὸ παρατηρήθηκαν μαζεμένες πέτρες, ἐνῶ στὸν πυθμὲνα του βρέθηκε ἓνας ἀρκετὰ παχὺς σωρὸς στάχτης ποὺ σκέπαζε ἓνα εἶδος πρόχειρης ἐστίας ἀπὸ μεγάλες κεραμίδες στέγης. Τὰ τοιχώματα τοῦ λάκκου ἦταν κόκκινα, δείχνοντας ὅτι κάηκαν ἔντονα ἀπὸ τὴ φωτιά μέσα στὸ λάκκο (πίν. 92 - 93). Μολονότι ἀπὸ τὴ στρωματογραφία φαίνεται ὅτι ἡ κατασκευὴ ἐγίνε στὰ χρόνια τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ, γύρω στὸ 300 π.Χ., τίποτε τὸ χαρακτηριστικὸ δὲν βρέθηκε μέσα στὸ λάκκο. Ἔτσι εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ συμπεράνουμε τὸν προορισμὸ του.

Δ. Ἡ ἀνασκαφή ἔδωσε ἐξάλλου ἐφέτος τὰ πρῶτα σαφεῖ στοιχεῖα γιὰ τὴ γνώση τῆς κατόψεως καὶ τῆς θεμελιώσεως τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς ποὺ ἦταν χτισμένη πάνω στὸ μεγάλο ἀνάλημμα: Σὲ μεγάλο βάθος μέσα στὸ γέμισμα τοῦ

1. Roux, ὁ.π. 130 καὶ 413.

2. ΠΑΕ 1977, 190.

ἀναλήμματος (4.74 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας τοῦ ναοῦ) ἦταν στηριγμένη μιὰ πλατιά (1.60 μ.) ὑποθεμελίωση (πίν. 94β), χτισμένη μὲ τυχαῖες πέτρες, ποὺ σώθηκε, ἀπὸ τὴ νότιά της τουλάχιστο πλευρά, σ' ὁλόκληρο τὸ ὕψος της (2.80 μ.) (πίν. 95β). Πάνω σ' αὐτὴ ἦταν τοποθετημένα τὰ πώρινα θεμέλια τῆς ἀσβεστολιθικῆς κρηπίδας τῆς στοᾶς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σήμερα μέρος μόνο ἔχει διατηρηθεῖ σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση (πίν. 95α). Ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένο ἀσβεστολιθικὸ αὐλάκι γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ποὺ περνοῦσε μπροστὰ ἀπὸ τὴν κρηπίδα σώθηκε ἐπὶ τόπου ἓνα μόνο μέρος μὲ βαθιὰ λεκάνη, ἐνῶ ἄλλα τρία ἐντοπίσθηκαν στὴν περιοχὴ καὶ ἀποκαταστάθηκαν στὴ θέση τους¹.

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς περιόδου — σίμες (πίν. 97α), ἀκροκέραμοι (πίν. 97δ), τεμάχια ἀγγείων καὶ ἀγγεῖα ὅλων τῶν ἐποχῶν (πίν. 96α-δ, 97β-γ), τεμάχια μαρμαρίνων ἢ χαλκίνων ἀγαλμάτων, εἰδῶλια, δαχτυλίδια, κατρέφτες (πίν. 98δ), νομίσματα κλπ. — ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν ἰδιαίτερα δυὸ χάλκινοι τροχοὶ (πίν. 98α), δυὸ πήλινα ἀφιερῶματα μὲ ἀνάγλυφη τὴ λύρα τοῦ Ἀπόλλωνος (πίν. 98γ) καὶ κυρίως τὸ ἀριστερὸ πόδι μεγάλου χάλκινου ἀρχαικοῦ εἰδωλίου, ποὺ περικλείεται μέχρι πάνω ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο μέσα σὲ μιὰ παχιά μολύβδινη μάζα (πίν. 98β). Τὸ εἰδῶλιο εἶχε προφανῶς στερεωθεῖ μὲ μολύβι πάνω σὲ λίθινη βάση, χωρὶς νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ μ' αὐτὸ τὸν προορισμό. Ἔτσι ἡ ἄμεση σχέση του μὲ τὴν ἐπίσημη ἀρχαϊκὴ λατρεία γίνεται πολὺ πιθανή².

Ε. Ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὸς μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνας τοῦ ἱεροῦ ἦταν ὁ ἔλεγχος τῶν πληροφοριῶν τῶν κατοίκων γιὰ τὶς ὑπόγειες σήραγγες «παλαιοῦ» ὕδραγωγείου, τὸ ὁποῖο κατεβαίνοντας ἀπὸ τὴν κοιλάδα στὰ Β τοῦ Μαλεάτα διακλαδίζεται σ' ὅλο τὸ χαμηλὸ ὁροπέδιο τοῦ Ἀσκληπείου: Ἕνας φραγμένος κλάδος αὐτοῦ τοῦ ὕδραγωγείου ξεκινᾷ μέσα ἀπὸ τὸ ἱερό. Ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα ποὺ ἡ κοινότητα τοῦ Λιγουριοῦ ἔχει κλείσει σήμερα στὸ βαθύτερο σημεῖο τῆς κοιλάδας, γιὰ νὰ μαζεύει τὸ νερὸ τοῦ ὕδραγωγείου ποὺ λειτουργεῖ ἀκόμη, ἐρευνήθηκαν γύρω στὰ 70 μ. μιᾶς καμαρωτῆς ὑπόγειας σήραγγας (πίν. 99α), ὕψους 2 μ. καὶ πλάτους 0.60 μ., λαξευμένης ἐξ ὁλοκλήρου μέσα στὸ βραχώδες πέτρωμα τοῦ ὑπεδάφους. Στὸ τμήμα αὐτὸ ὑπάρχει τουλάχιστο μιὰ διακλάδωση καὶ ἓνα πηγάδι ἐπικοινωνίας μὲ τὴν ἐπιφάνεια (πίν. 99β). Οἱ πληροφορίες ποὺ συγκεντρώσαμε ἀπὸ τοὺς ἐργάτες ποὺ δούλεψαν στὸ κλείσιμο τῆς πηγῆς πείθουν τόσο γιὰ τὴν ἀρχαιότητα ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ἰδιαίτερα ση-

1. Ἡ ὁμοιότητα τῆς κατασκευῆς μὲ τὴ Νότια Στοὰ τῆς Κορίνθου εἶναι καὶ ἐδῶ μεγάλη, Πρβ. COULTON, *The architectural Development of the Greek Stoa* (1976) 190, εἰκ. 13.

2. Πρβ. τὸ μοναδικὸ πρόσφατο εὐρημα στὸ ναὸ τοῦ Καλαποδιοῦ, μὲ τὸ μολυβδοχοημένο στὴν τραπέζα προσφορῶν ἀγαλμάτιο (ἀνακ. R. FELSCH).

μαντικοῦ τεχνικοῦ αὐτοῦ ἔργου, ποὺ ἀφοροῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς λατρείας τόσο τοῦ Κυνορτίου ὅσο καὶ τοῦ Ἀσκληπιείου: τὸ νερό¹. Ἡ ἔρευνα τοῦ φραγμένου κλάδου τοῦ ὑδραγωγείου στὸν Μαλεάτα θὰ φωτίσει προσεχῶς καλύτερα τὸ ἐκπληκτικὸ αὐτὸ μνημεῖο.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (1900) 165. Πρβ. BCH 66 - 67, 1942 - 3, 332.

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 100 - 101)

Με πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων συνεχίσθη διὰ τρίτην περίοδον ἡ ἀνασκαφή τοῦ ὙΕ νεκροταφείου Καλλιθέας - Πατρῶν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπογραφομένου. Εἰς τὴν ἀνασκαφήν, ἡ ὁποία διεξήχθη ἀπὸ τῆς 16ης Αὐγούστου ἕως τὴν 7ην Σεπτεμβρίου, ἔλαβον μέρος ἡ δρ. Ἀρχαιολογίας κ. Λίτσα Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου, ἡ ἀρχαιολόγος κ. Φωτεινὴ Κωστῆ-Λάγκαρη, οἱ φοιτηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἡ. Γιωργιάννης, Δ. Πάντη καὶ Ἀ. Λιβέρη, οἱ Ἀγγλοὶ ἀρχαιολόγοι-ἀνθρωπολόγοι Glynis Jones καὶ Paul Halstead οἱ ὅποιοι ἀνέλαβον τὴν ἀνθρωπολογικὴν ἐξέτασιν τῶν ταφῶν, ὁ τελειόφοιτος τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Πατρῶν Δ. Κοζαδῖνος, ὁ ὁποῖος ἐξέτελεσε τὰ σχέδια τῶν ἀνασκαφέντων τάφων καὶ ὁ καλὸς φίλος καὶ ἐμπειρὸς ἀρχιεργάτης ἐκ Μυκηνῶν Νῖκος Μητροβγένης.

Ἡ ἔρευνα περιωρίσθη εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῶν τριῶν ἐπισημανθέντων κατὰ τὴν περυσινήν περίοδον τάφων Κ, Λ, Μ.

Καὶ οἱ τρεῖς ἐρευνηθέντες τάφοι εὐρέθησαν ἀσύλητοι. Εἶναι ὅμοιοι ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις καὶ τὴν ἐπιμελημένην κατασκευὴν μὲ τοὺς ἀνασκαφέντας κατὰ τὰς δύο προηγουμένας περιόδους (1976, 1977), δηλ. μὲ δρόμους βραχεῖς καὶ ἰσχυρῶς κατωφερεῖς καὶ θαλάμους ὀρθογωνίους μὲ σαμαρωτὴν ὀροφήν, ἡ ὁποία διετηρεῖτο μόνον εἰς τὸν τάφον Μ. Ἀξίον ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οἱ θάλαμοι τῶν δύο γειτονικῶν τάφων Λ καὶ Μ ἐχωρίζοντο διὰ λεπτοῦ τοιχώματος τὸ ὁποῖον ὑπεχώρησε μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου μὲ ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν μεγάλου ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τῶν δύο θαλάμων (πίν. 100α).

Τάφος Κ (πίν. 100β). Ὁ τάφος αὐτός, μικρῶν διαστάσεων, περιεῖχε συνολικῶς ὀκτῶ ταφὰς ἐκ τῶν ὁποίων τέσσαρας πρωτογενεῖς (Α, Β, Γ, Δ) καὶ τέσσαρας δευτερογενεῖς (Ε, F, G, Η). Ἐκ τῶν πρωτογενῶν ἡ ταφή Α, εἰς ὑπτίαν συνεσταλμένην στάσιν, κατελάμβανε τὸ ἀριστερὸν ἐμπρόσθιον τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου καὶ ἦτο κτερισμένη μὲ ἓνα τετράγωνον ἀμφορέα. Ἡ ταφή Β ἔκειτο εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ θαλάμου, ἐπίσης εἰς ὑπτίαν συνεσταλμένην στάσιν καὶ ἦτο κτερισμένη μὲ 4 ἀγγεῖα (1 ἀμφορίσκον, 2 ψευδοστόμους ἀμφορίσκους καὶ 1 δίκωτον ἀλάβαστρον) καὶ 2 κωνικὰ σφονδύλια ἐκ στεατίτου. Ἡ ταφή Γ ὑπόκειται τῶν δύο προηγουμένων ταφῶν Α καὶ Β καὶ πρέπει

νά εἶναι ἡ πρωιμώτερη τοῦ τάφου. 'Ολόκληρον τὸ ἀριστερὸν τμήμα τοῦ θαλάμου κατελαμβάνετο ὑπὸ τῆς πρωτογενοῦς ταφῆς D καὶ τοῦ σωροῦ τῶν ὀστέων τῶν δευτερογενῶν ταφῶν. 'Η ταφή D τοποθετημένη εἰς ὑπτίαν ἰσχυρῶς συν-εσταλμένην στάσιν διετηρεῖτο καλῶς καὶ εἰς θέσιν ἀντιμέτωπον τῆς B, ἦτο κτερισμένη με 2 ἀγγεῖα (1 μικρὸν τετράωτον ἀμφορέα καὶ 1 μεγάλον ψευδόστομον ἀμφορέα). Εἰς τὸν σωρὸν τῶν ὀστέων, ἀνεγνώρισθησαν 4 κρανία.

Τάφος Λ (πίν. 101α). Τὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου τοῦ ἐπίσης μικροῦ τούτου τάφου εἶχον καταστραφῇ ἀπὸ τὴν πτώσιν τῆς ὀροφῆς καὶ τὴν μεγάλην διάβρωσιν ἐκ τῆς ὑγρασίας. 'Η παρουσία πολλῶν μικρῶν καὶ μεγάλων ἀκανόνιστων λίθων εἰς τὸ ὀπίσθιον ἡμισυ τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου ἐρμηνεύεται ὡς προσπάθεια στεγανοποιήσεως τοῦ δαπέδου ἐκ τῆς ὑγρασίας, ἐνῶ οἱ λίθοι κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου ὡς ἐνισχυτικοὶ τοῦ λεπτοῦ μεσοτοιχοῦ τῶν θαλάμων Λ καὶ Μ. Περιεῖχε συνολικῶς 7 πρωτογενεῖς ταφάς ἐκ τῶν ὁποίων αἱ Α, Β, F, G ὑπόκεινται τῶν νεωτέρων C, D καὶ καταλαμβάνουν τὸ ἀριστερὸν τμήμα τοῦ θαλάμου, ἐνῶ ἡ ταφή E, σωζομένη καλύτερον καὶ τοποθετημένη μερικῶς ἐπὶ μεγάλης πλακὸς διὰ προφύλαξιν ἐκ τῆς ὑγρασίας, ἔκειτο εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ θαλάμου. Εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονὸς τῆς μὴ ἀπομακρύνσεως τῶν πρωιμωτέρων ταφῶν εἰς τὸν τάφον τοῦτον, κατ' ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος ποὺ ἰσχύει διὰ τὰς δευτερογενεῖς ταφάς τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντων τάφων τοῦ νεκροταφείου. 'Αντ' αὐτοῦ αἱ νεώτεραι ταφαὶ ἦσαν τοποθετημέναι εἰς στρῶμα ὑπερκείμενον τῶν παλαιοτέρων. 'Η ταφή Α ἦτο κτερισμένη με ἓν μικρὸν ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον. 'Η ταφή Β συνωδεύετο ὑπὸ ἐνὸς χαλκίνου φυλλοσχήμου ξυραφίου τοποθετημένου πλησίον τοῦ κρανίου, ἡ ταφή C ὑπὸ ἐνὸς ψευδοστόμου ἀμφορίσκου, ἡ ταφή D ὑπὸ ἐνὸς ἀβαθοῦς κύπελλου με ὑπερυψωμένην ταινίοςχημον λαβὴν καὶ ἐνὸς κωνικοῦ σφονδύλιου ἐκ στεατίτου καὶ ἡ ταφή E ὑπὸ ἐνὸς ἀμφορίσκου καὶ ἐνὸς χαλκίνου μονοστόμου μηνοειδοῦς ξυραφίου. Τέλος μία πυξίς καὶ ἓν κωνικὸν στεατίνον σφονδύλιον τοποθετημένα εἰς τὴν ἀριστερὰν ἐμπροσθίαν γωνίαν τοῦ θαλάμου εἶναι ἀμφίβολον εἰς ποίαν ἐκ τῶν ταφῶν ἀνήκουν. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ θαλάμου δὲν εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ ταφάς.

Τάφος Μ (πίν. 101β). 'Ο τάφος Μ ἦτο ὁ καλύτερος διατηρούμενος, ὁ μεγαλύτερος καὶ πλουσιώτερος εἰς ταφάς καὶ κτερίσματα. Εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ περισσοτέρας τῶν 14 ταφῶν, ἐκ τῶν ὁποίων 3 εὐρέθησαν κατὰ χώραν (πρωτογενεῖς) (Α, Β, C) καὶ αἱ ὑπόλοιποι 11 δευτερογενεῖς, ἦσαν παρεμερισμέναι ἀτάκτως εἰς μέγα σωρὸν κατὰ μῆκος τοῦ δεξιοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου (D, E, F, G, H, J, K, L, M, N, O). 'Εκ τῶν πρωτογενῶν αἱ Α καὶ Β ἦσαν κτερισμέναι με 4 ἀγγεῖα (1 ἀμφορίσκον, 1 οἶνοχόην, 1 ψευδόστομον ἀμφορίσκον καὶ 1 δίωτον πυξίδα), 2 κωνικὰ στεατίνα σφονδύλια, 1 ὀστέινον κομβίον καὶ 1 φακόςχημον σφραγιδόλιθον ἐκ στεατίτου. 'Η ταφή C συνωδεύετο ὑπὸ 2 ἀγγείων (1 ἀμφορίσκον καὶ 1 ψευδόστομον ἀμφορίσκον) καὶ 2 στεατίνων κομβίων. Μετα-

ξὺ τῶν ὁστῶν τῶν δευτερογενῶν ταφῶν εὐρέθησαν 16 ἀγγεῖα, ἄλλα ὁλόκληρα καὶ ἄλλα ἐλλιπῆ (3 ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, 3 ἀβαθῆ μόνωτα κύπελλα, 1 φλάσκα, 1 ἀμφορίσκος, 2 τρίωτα ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, 1 μικρὰ ἄωτος κυλινδρική πυξίς, 1 τρίωτος ἀπίόσχημος κρατηρίσκος, 1 κυλινδρική πυξίς με πλαστικές διατρήτους ἀποφύσεις ἀντὶ λαβῶν, 1 κύλιξ, 1 κάλαθος καὶ βάσις μεγάλου ἀμφορέως), 2 χάλκινα δακτυλίδια, 1 χαλκίνη αἰχμή δόρατος, χάνδραι καὶ σφονδύλια ἐκ ποικίλης ὕλης (πηλοῦ, στεατίτου, ἀχάτου, ὀρείας κρυστάλλου, ὑαλομάζης, φαγεντιανῆς).

Ὡς καὶ κατὰ τὰς προηγουμένης ἀνασκαφικῆς περιόδου ἡ ἔρευνα ἦτο καὶ ἐφέτος πλουσία καὶ ἐνδιαφέρουσα εἰς εὐρήματα. Ἀνευρέθησαν 38 ἀγγεῖα, περισσότερα τῶν 91 μικροεργήματα καὶ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῶν δρόμων ἀρκετὰ ἀξιόλογα ὄστρακα. Τὸ σχῆμα τῶν ψευδοστόμων ἀμφορίσκων εἶναι, ὡς καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἐρευνηθέντας τάφους, τὸ ἐπικρατέστερον. Ἀλλὰ σχήματα ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ὀλίγα δείγματα. Μεταξὺ αὐτῶν πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν οἱ δύο τετράωτοι ἀμφορεῖς τοῦ τάφου Κ, τὸ ἀβαθὲς κύπελλον τοῦ τάφου Λ με ὑπερυψωμένην ταινιόσχημον λαβὴν καὶ διακόσμησιν συγγενῇ με ἕτερον ἐκ Κλάους, ἐκ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν τοῦ Κυπαρίσση¹, ἡ φλάσκα τοῦ τάφου Μ, σχῆμα ἐξαιρετικῶς σπάνιον εἰς τὴν Δυτικὴν Ἀχαΐαν ἀντιπροσωπεύμενον ἕως τῶρα ὑπὸ ἐνὸς μόνον δείγματος ἐκ Βραχνεϊκῶν², καὶ ἡ ἰδιόμορφος κυλινδρική πυξίς ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου³. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀγγείων εἶναι πηλοῦ ἐρυθροῦ ἢ ἐρυθροποῦ καὶ σπανιώτερον γκρίζου ἢ ὑποκιτρίνου, ἡ βαφὴ ἐρυθρὰ ἢ καστανομέλαινα καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τυπικὰ ἀχαϊκὰ (συγκεντρικὰ ἡμικύκλια, ἐπάλληλα τρίγωνα, ταινίαι εἰς τὸ σῶμα), με ἐξαίρεσιν τὰ θέματα τῶν ἀνθέων εἰς τὸ ἀβαθὲς κύπελλον με τὴν ὑπερυψωμένην λαβὴν καὶ εἰς τὴν ἰδιόμορφον κυλινδρικήν πυξίδα.

Ἐκ τῶν μικροεργημάτων ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὰ τρία χάλκινα ξυράφια, τὰ δύο χάλκινα δακτυλίδια, ὁ φακόσχημος σφραγιδόλιθος ἐκ στεατίτου καὶ ἡ χαλκίνη αἰχμή δόρατος.

Οἱ τάφοι Κ, Λ, Μ χρονολογοῦνται, με βάσιν τὰ εὐρήματα, εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΑ - Γ περίοδον.

Ἐπεσημάνθησαν καὶ ἕτεροι τάφοι, μὴ ἀνασκαφέντες ἐλλείψει χρόνου καὶ χρηματικῆς πιστώσεως. Ἐκ τούτου καθίσταται σαφές ὅτι τὸ νεκροταφεῖον τῆς Καλλιθέας εἶναι ἐκτεταμένον με τάφους διατεταγμένους εἰς ἐπαλλήλους σειράς (βλ. Ἔργον 1978, εἰκ. 47), ἡ ἔρευνα τῶν ὁποίων θὰ βοηθήσῃ σημαντικῶς εἰς τὴν καλυτέραν γνῶσιν τῆς μυκηναϊκῆς Ἀχαΐας.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

1. ΠΑΕ 1937, 87, εἰκ. 6 - 7, καὶ ΘΑΝΑΣΗΣ J. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Mycenaean Achaea*, εἰκ. 159, 248.

2. ΘΑΝΑΣΗΣ J. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. εἰκ. 161b, 254a.

3. Πρβ. *Prosymna*, εἰκ. 237:462.

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΟΥ ΣΤΟ ΜΑΖΙ ΣΚΙΛΛΟΥΝΤΙΑΣ

(Πίν. 102 - 105)

Ἐπαναλήφθηκε τὸ 1978 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, ποὺ εἶναι χτισμέ-
νος πάνω σὲ χαμηλὸ λόφο κοντὰ στὸ χωριὸ Μάζι τῆς Σκιλλουντίας. Ἡ τε-
λευταία ἀνασκαφὴ ἔγινε τὸ 1960¹ ἀπὸ τὸ Γεν. Ἐπιθεωρητὴ καὶ τότε Ἐφορο
Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας κ. Ν. Γιαλούρη, ὁ ὁποῖος ἐπόπτευσε καὶ τὴ φετινὴ.

Ὁ Καστόρχης ποὺ ἔσκαψε πρῶτος μαζί με τὸν Καββαδία στὸ ναὸ τὸ 1879,
μας γνωρίζει ὅτι ὁ χώρος ἦταν γνωστὸς σὰν «Παλαιόπορτα» καὶ χρησίμευε
σὰν λατομεῖο οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Ὅπως ἀναφέρει στὸ περιοδικό «Ἀθήναιον»
τ. IX, 1880, σ. 159 «ἐξορύξας τάφρους περίξ τῆς μεσημβρινῆς καὶ ἀνατολικῆς
πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος, ἀνεῦρεν ὅτι τὸ μὲν μήκος αὐτοῦ εἶναι 35 μ., τὸ δὲ
πλάτος 19 μ., ὧν 11 ἀνήκουσιν εἰς τὸ τοῦ σηκοῦ πλάτος, ἀνὰ τέσσερα δὲ εἰς
τὸ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ περίστυλον. Τοῦ σηκοῦ σώζονται, ἰστάμενοι ἐν τῇ οἰκείᾳ
θέσει, λίθοι τετράγωνοι ἐκ πώρου μήκους 1.25 μ., πλάτους 0.80 καὶ πάχους
0.40 μ. Τὸ ἐμβαδὸν φαίνεται ἐστρωμένον ἐξ ὁμοίων λίθων ἢ πλακῶν καὶ ἐπ'
αὐτοῦ σώζονται σπόνδυλοι ραβδωτῶν κιόνων ἐκ παρίνου λίθου, διάμετρον 1
μέτρου ἔχοντες καὶ φέροντες ραβδώσεις δωρικοῦ ρυθμοῦ. Ἐν τῷ ἐξορυττομέ-
νῳ χώματι εὐρέθησαν τεμάχια πλακῶν πάχους 0.3 μ., κέραμοι ἐκ τῶν καλυ-
πτῆρων, ἐπιστυλίου τεμάχια με ταινίας καὶ ἄλλα κοσμήματα ἀρχιτεκτονικὰ
καὶ χεῖρ παιδὸς καλῆς ἐργασίας· πάντα δὲ ταῦτα ἐκ λευκοῦ λίθου».

Τὸ 1897 ὁ J. Partch² ἀναφέρει μόνο θεμέλια ναοῦ, ἄρα καὶ μετὰ τὴν ἐπι-
σήμανση καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν Καστόρχη - Καββαδία, ὁ ναὸς ἐξακολού-
θησε νὰ χρησιμεύει σὰν λατομεῖο. Τὸ 1897 βρέθηκε, πιθανότατα στὴν περιοχὴ
τοῦ ναοῦ, καὶ τὸ ὕψους 0.19 μ. χάλκινο ἀγαλμάτιο τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. με
τὴν ἐπιγραφή *XIMAPIΔΑΣ ΤΑΙ ΔΑΙΔΑΛΕΙΑ*³, ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ θεω-
ρηθεῖ ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος Δαιδαλείας⁴.

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1939, ὁ Φοῖβος Σταυρόπουλλος⁵, ἐξ ἀφορμῆς τυχαίας
ἀνευρέσεως μαρμάρινου κορμοῦ ἀγάλματος, ἔσκαψε τρεῖς μέρες στὸ ναὸ καὶ

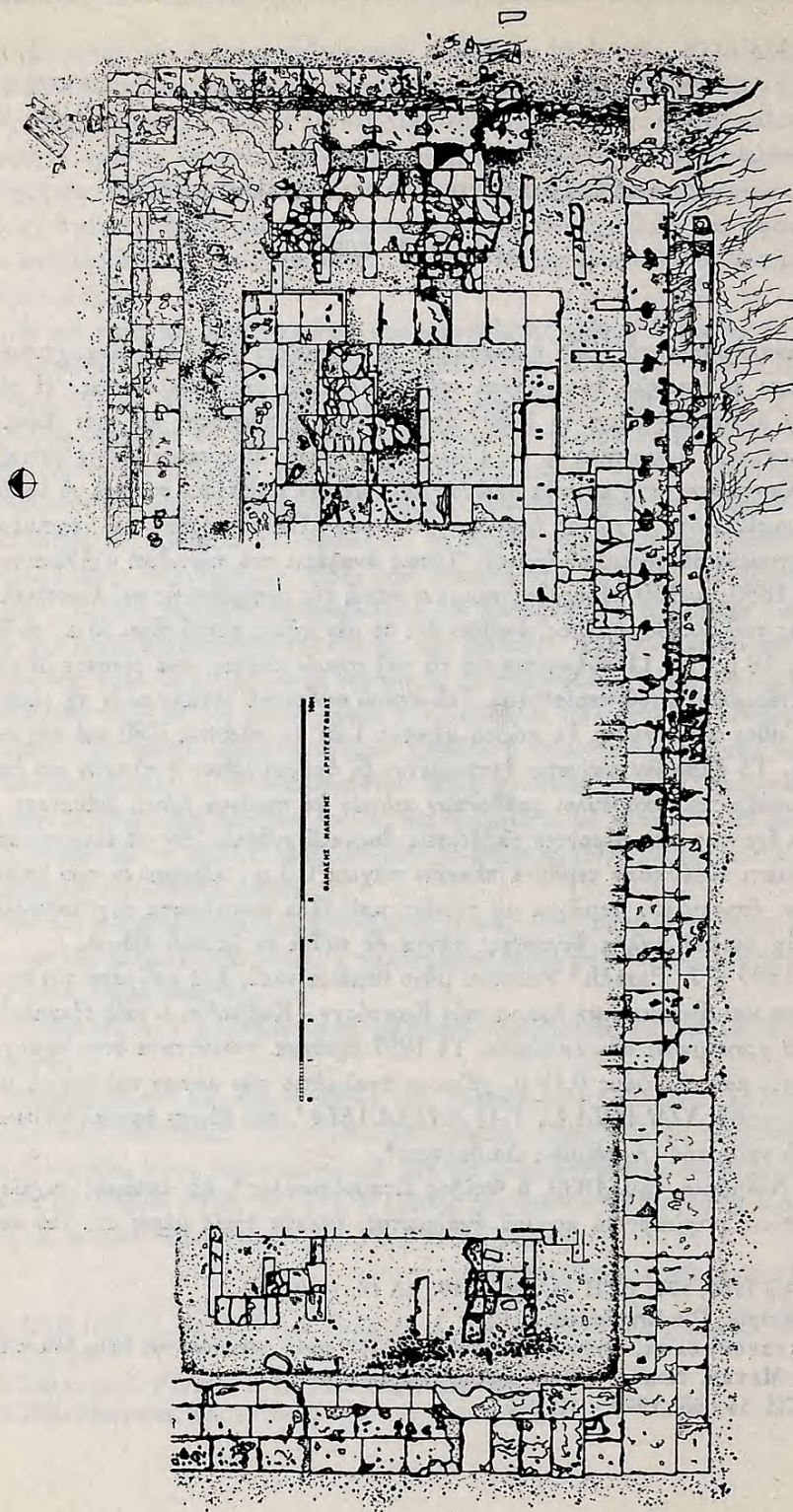
1. ΠΑΕ 1960, 174· BCH 84, 1960, 719· ΑΔ 16, 1960, 135.

2. Olympia, Die Ergebnisse, I, 12.

3. CHARBONNEAUX, Grèce Archaique, εἰκ. 177 τέχνη λακωνικὴ τοῦ 550 - 540 π.Χ.

4. E. MEYER, Neue Peloponnesische Wanderungen, 45.

5. BCH 64 - 65, 1940 - 41, 245.

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς στὸ Μάζι Σκυλλουντίας.

βρῆκε μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ καὶ θραύσματα ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Τὸ 1951 ὁ Ν. Ζαφειρόπουλος¹ ἔκανε μιὰ μικρὴ ἀνασκαφὴ ποὺ ἐπέτρεψε νὰ καθοριστοῦν οἱ διαστάσεις τοῦ ναοῦ σὲ 16 μ. πλάτος καὶ 35 μ. μῆκος στὰ θεμέλια. Τὸ 1960 ὁ Ν. Γιαλούρης² ἀνέσκαψε τὸν πρόναο καὶ μέρος τοῦ δυτικοῦ περιστυλίου καθὼς καὶ τὸν Α καὶ Δ ἀπὸ τὸ ναὸ χῶρο καὶ βρῆκε θραύσματα ἀπὸ τὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ, ἀνθεματοὺς ἀκροκεράμους, ὄστρακα καὶ χάλκινα ἐλάσματα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1978 ἀποκάλυψε τὸ νότιο κρηπίδωμα καὶ χῶρο πλάτους 3 μ. μπροστὰ σ' αὐτό (εἰκ. 1, πίν. 102α). Τὰ χῶματα πάνω στὸ κρηπίδωμα ἦταν μαῦρα καὶ μαλακά, ξανασκαμμένα ἀπὸ τοὺς λατόμους, ποὺ εἶχαν ξηλώσει καὶ τὶς περισσότερες πέτρες. Ὁ ναὸς ἐδράζεται στὸ μὲν ἀνατολικὸ μέρος πάνω στὸ βράχο, στὸ δὲ δυτικὸ σὲ ὑποθεμελίωση. Ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωση ποὺ μόνον αὐτὴ σώζεται στὸ ΝΔ μέρος ἀποκαλύφθηκαν δύο στρώσεις ἀπὸ ντόπιο σπηλαιώδη κογχυλιάτη. Ἀπὸ τὴν πρώτη στρώση τοῦ κρηπιδώματος (πίν. 102β) σώζονται 12 λιθόπλινθοι, ὅμοιων περίπου διαστάσεων καὶ πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του τέσσερις ἐντεθειμένοι στὸν εἰδικὰ λαξευμένο βράχο. Στὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου τῆς πρώτης στρώσης ὁρατὴ ἡ εὐθυνηρία. Ἀντίθημα τῆς πρώτης αὐτῆς στρώσης εἶναι λιθόπλινθοι ποὺ σχηματίζουν δόντι πρὸς τὰ μέσα, μὲ διαφορὰ ὕψους 0.04 μ. καὶ διαστάσεις 1.32×1 μ. Ἀπὸ τὴ δεύτερη στρώση σώζεται μόνο τὸ ἀντίθημα ἀπὸ ἀνατολικά μέχρι περίπου τὸ μέσο τῆς νότιας πλευρᾶς, μὲ κενὸ δύο λιθοπλίνθων πρὸς τὸ τέλος. Οἱ λιθόπλινθοι τοῦ ἀντιθήματος τῆς δεύτερης στρώσης συνδέονταν μὲ συνδέσμους διπλοῦ Τ μεταξύ τους καὶ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ σειρὰ. Πάνω στὸ ἀντίθημα πατοῦσαν κρατευτές, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν ποὺ βάσταζαν τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ περιστυλίου. Ἡ τρίτη στρώση ποὺ ἦταν καὶ στυλοβάτης τοῦ περιστυλίου ἔχει ὁλοκληρωτικὰ λεηλατηθεῖ.

Μπροστὰ στὴ νότια μακριὰ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, τὰ χῶματα κίτρινα καὶ σκληρὰ δὲν ἦταν διαταραγμένα ἀπὸ τοὺς λατόμους καὶ σ' αὐτὰ ἀποκαλύφθηκαν πεσμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ θριγκοῦ ἀπὸ κογχυλιάτη, στουκαρισμένα, κυρίως θραύσματα ἀπὸ γεῖσα, ἓνα θραῦσμα κιονοκράνου σπασμένου πάνω ἀπὸ τοὺς ἱμάντες καὶ πολλὰ μαρμάρινα κεραμίδια.

Συμπληρώθηκε ἐπίσης ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δυτικοῦ περιστυλίου. Ἡ ἐπίχωση στὸ ἀνατολικὸ μέρος του ἦταν 0.30 - 0.50 μ. μαῦρα ξανασκαμμένα χῶματα, ἀνακατεμένα μὲ ἀπολεπίσματα κογχυλιάτη, κομμάτια ἀπὸ μαρμάρινα κεραμίδια καὶ ὄστρακα. Τὸ κρηπίδωμά του, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Καστόρχης ἀναφέρει ἑξι σειρὲς πλακῶν, ἔχει ξηλωθεῖ παντελῶς. Σώζονται μόνο τμήματα ἀπὸ δυὸ σειρὲς τῆς ὑποθεμελίωσης. Οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ ἐδράζονται σὲ 8 κρατευ-

1. BCH 76, 1952, 223.

2. Βλ. σ. 125 σμ. 1.

τὲς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, ποὺ σώζονται τμήματά τους καθὼς καὶ τμήματα ἀπὸ τέσσερις θρυμματισμένες πλάκες δαπέδου. Ἀνάμεσα στοὺς κρατευτὲς εἶχε σκληρὸ πατημένο χώμα.

Τὰ κεραμίδια τοῦ ναοῦ εἶναι ἀπὸ χοντρόκοκκο μάρμαρο, ποὺ μοιάζει μὲ τὸ παριανό. Πολλὰ θραύσματα ἔχουν ἴχνη φωτιᾶς καὶ ἀπολεπίζονται. Οἱ ἡγεμόνες στρωτῆρες (πίν. 104β) ἔχουν πλάτος 0.645 μ. Τὸ ὕψος τους εἶναι 0.075 στὴν ἔξω πλευρὰ καὶ 0.10 μ. πρὸς μέσα, ὅπου σχηματίζεται μὲ ἐλαφρὰ κοῖλο κυμάτιο τὸ ἔξαρμα στὸν ἄρμό. Ἡ ὕψωση στὸν ἄρμό γίνεται σ' ἀπόσταση 0.06 μ. καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐπιφάνεια ὑπάρχουν χαραγμένα τεκτονικὰ σήματα. Στὴν ἐμπρὸς λεῖα ἐπιφάνεια δὲν διακρίνεται ζωγραφιστὴ διακόσμηση. Ἡ πλάγια ἐπιφάνεια τῶν στρωτῆρων, σ' ἄλλους ἔχει ταινία ἀναθύρωσης καὶ σ' ἄλλους εἶναι ὅλη δουλεμένη μὲ ντεσιλίδικο. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη μὲ βελονάκι καὶ θραπινάκι. Σ' ἀπόσταση 0.13 μ. ἀπὸ μπρὸς καὶ 0.095 ἀπὸ τὸ ἔξαρμα τῶν πλαϊνῶν ἄρμῶν ὑπάρχει ἀπὸ μία τρύπα μὲ καρφὶ γιὰ τὴ στερέωση στὸ γέισο. Σ' ἓνα στρωτήρα σώθηκε ὁ ὀβελίσκος καὶ ἡ μολυβδοχόηση. Τρία θραύσματα ἡγεμόνων στρωτῆρων ἔχουν χαραγμένα τὰ γράμματα \square Γ Ξ

Ἡγεμόνες καλυπτῆρες βρέθηκαν πέντε ποὺ σώζουν ἀκέραιο τὸ ἀνθέμιο καὶ θραῦσμα ἔκτου, ποὺ συγκολλήθηκε σὲ ἀνθέμιο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1960 (πίν. 103α). Ὁ ἡγεμόνας καλυπτῆρας ἔχει στὴν ἐμπρὸς ἐπιφάνεια ἀνθέμιο ποὺ τὸ περιγράμματά του ἔχει ἀποδοθεῖ πλαστικὰ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του ζωγραφικὰ. Ἰχνη τῆς ζωγραφικῆς διακόσμησης, περισσότερο ἢ λιγότερο ἔντονα ἔχουν σωθεῖ σὲ ὅλους. Τὸ πλάτος τους κάτω εἶναι 0.23 - 0.24 μ. καὶ τὸ ὕψος 0.22 - 0.23 μ. Τὸ ὕψος τῶν πλαϊνῶν ὀρθίων πλευρῶν τους 0.04 μ. καὶ τὸ μῆκος τῶν κεκλιμένων 0.135. Τὸ πάχος τῶν ἀνθεμίων κατὰ τὸ πρῶτο φύλλο κυμαίνεται ἀπὸ 0.04 - 0.06 μ. Ἡ μετάβαση πίσω πρὸς τὸν δικλινὴ καλυπτῆρα γίνεται ἄλλοτε χωρὶς καὶ ἄλλοτε μὲ ἀκμή. Σὲ 17 ἀνθεμιοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα (12 τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ 5 τῆς φετινῆς) σώζονται 7 γράμματα ποὺ εἶναι χαραγμένα, 4 στὴν πίσω ἐπιφάνεια τοῦ ἀνθεμίου καὶ 3 στὴν ἐπιφάνεια ἐδράσεως πάνω στὸ στρωτήρα.

Ἀγελαῖοι στρωτῆρες βρέθηκαν μόνο σὲ κομμάτια. Στὶς δύο πλευρὲς τους κατὰ τοὺς ἄρμους ἔχουν ἔξαρμα πλ. 0.035 καὶ στὴν πίσω πλευρὰ στενὴ ταινία πλ. 0.015 μ. Τὸ ὕψος τους στὸν ἄρμό εἶναι 0.065, πρὸς τὸ κέντρο λεπταίνουν ὡς 0.042 μ. Ἡ πάνω ἐπιφάνεια εἶναι λειασμένη, ἡ κάτω δουλεμένη μὲ θραπινάκι καὶ οἱ πλαϊνὲς μὲ βελόνι. Τὸ βάθος τῆς ἐπιφάνειας ποὺ καλυπτόταν ἀπὸ τὸν ἐπόμενο στρωτήρα, καθὼς καὶ τὸ πλάτος τῆς ἐπιφάνειας ποὺ καλυπτόταν ἀπὸ τὸν καλυπτῆρα εἶναι 0.09, ὅπως δείχνουν τὰ νεροφαγώματα. Ἐνα θραῦσμα ἔχει χαραγμένο στὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ πλαϊνοῦ ἔξαρματος τὸ γράμμα Σ

Γράμματα Ψ καὶ $+$ ἔχουν χαραγμένα στὴν καλυμμένη ἀπὸ τὸν ἐπόμενο στρωτήρα ἐπιφάνεια, τρία θραύσματα στρωτῆρων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1960.

Ἀγελαίων καλυπτῆρων βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια καὶ ἓνας σχεδὸν ἀκέραιος (λείπει μόνο τριγωνικὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἐμπρὸς ἄκρο του) (πίν. 103β-γ). Ἐχει μῆκος 0.745 καὶ πλ. 0.234. Τὸ ἐμπρὸς μέτωπό του εἶναι λειασμένο, τὸ πίσω δουλεμένο μὲ βελόνι. Τὸ βάθος τῆς ἐπιφάνειας ποὺ καλυπτόταν ἀπὸ τὸν ἐπόμενον εἶναι 0.08, ὅπως δείχνει τὸ νεροφάγωμα. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια καὶ σ' ἀπόσταση 0.095 μ. ἀπὸ τὸ ἐμπρὸς ἄκρο του ἔχει ἐξόγκωμα ποὺ ἀκουμποῦσε στὸ πίσω μέρος τοῦ προηγούμενου καλυπτῆρα καὶ τὸν ἐμπόδιζε νὰ γλυστρήσει. Σὲ θραύσματα ἀγελαίων καλυπτῆρων ἔχουν σωθεῖ τρύπες γιὰ συνδέσμους μὲ τοὺς ἀγελαίους στρωτῆρες. Ἐνα θραῦσμα σώζει καὶ τὸ σιδερένιο ὀβελίσκο χωρὶς μολυβδοχόηση.

Μικροαντικείμενα βρέθηκαν: Μικρὰ τμήματα χάλκινου ἐλάσματος μὲ πλοχμό, ἀπὸ ἄντυγα ἀσπίδας¹ (πίν. 104γ), ἐφηλίδες, μιὰ κινητὴ λαβὴ ἀγγείου (πίν. 103δ), ἀνθεμωτὸ κόσμημα (πίν. 104α) καὶ χάλκινο ἔλασμα, διαστάσεων 0.27×0.15 μ. μὲ τιμητικὴ ἐπιγραφή, ποὺ ἀρχίζει *Ἔδοξε τοῖς Τριφυλλίοις ὅσοι ἐν τῷ πῖνακι ἐνηγράφονται*. Ἐπίσης δύο χάλκινα νομίσματα Σικυώνας τοῦ 4ου αἰ. (πίν. 105α - δ). Ὅστρακα βρέθηκαν μελαμβαφὴ καὶ ἄβαφα. Εἶναι λαβὲς καὶ βάσεις σκύφων, λαβὲς καὶ βάσεις ἀπὸ μόνωτα κυάθια, θραύσματα ἀπὸ «ἡλειαχὲς» ληκύθους, βάσεις καὶ τμήματα χείλους ἀπὸ πινάκια, βάσεις καὶ χεῖλη ἀπὸ φιαλίδια, βάσεις ἀπὸ κύλικες² κ.ἄ. (πίν. 105ε).

ΑΛΙΚΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

1. Πρβ. Olympia Bericht II, πίν. 20 καὶ III, 82, εἰκ. 81b.

2. Πρβ. Olympia Bericht III, εἰκ. 40, 41, Ath. Agora XII, 2, πίν. 16, ἀρ. 350 καὶ AAA V, 1972, 2, εἰκ. 7.

18. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΙΣ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑΝ

(Παρένθ. πίν. Ε' - ΣΤ' καὶ πίν. 106 - 113)

Αἱ ἐργασίαι ἐπὶ τοῦ ἐπιβλητικοῦ λόφου τῆς Περιστεριᾶς ἀνεστάλησαν κατὰ τὸ ἔτος 1978 διὰ λόγους ἀνεξαρτήτους τῆς θελήσεως τοῦ ἀνασκαφέως. Συγκριμένως ἐπρόκειτο νὰ γίνη: α) ἡ ἀναστήλωσις καὶ ἡ δέουσα στερέωσις τοῦ μέχρι τοῦδε εἰς μῆκος 55.10 μ. ἀποκαλυφθέντος περιβόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1, ὁμοίως β) ἡ ἀναστήλωσις καὶ στερέωσις τοῦ νέου μικροῦ ΜΕ-ΥΕ I χρυσοφόρου τάφου τοῦ ἀνασκαφέντος (1976 - 77) παρὰ καὶ ὑπὸ τὸ δυτ. τμήμα τοῦ αὐτοῦ περιβόλου, ἔτι δὲ γ) ἡ στερέωσις τῶν θεμελίων καὶ τῶν προστατευτικῶν τοίχων τοῦ θολωτοῦ τάφου 3 ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἑνδον στερέωσιν τοῦ δυτ. τμήματος τοῦ «Κύκλου».

Οὕτως αἱ ἐργασίαι, χάρις εἰς ἐπιδότησιν τοῦ ΥΠΠΕ, περιωρίσθησαν (7 - 10 'Ιουλίου 1978) εἰς πλήρη καθαρισμὸν τοῦ λόφου, καθ' ὃν καθαρισμὸν ἀνεφάνησαν τὸ πρῶτον μετὰ πάροδον ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἐτῶν κτίσματα καὶ ἄλλα ἄγνωστα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Μαρινάτου. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ σύνολον λίθων εἰς μῆκος 8.80 μ. (ὀλοιτρόχων, ἀργῶν καὶ πλακωτῶν) ἀκολουθούντων τὴν κατωφέρειαν (πάχος 90 ἐκ. καὶ κλίσις 35°) κατὰ τὴν ἀνατολικὴν κλιτὺν τοῦ λόφου ἀκριβῶς βορειοανατολικώτερον τοῦ θολωτοῦ τάφου 1. Εἶναι πιθανώτατον ὅτι τὸ σύνολον τοῦτο τῶν λίθων, ποὺ εἶχεν ἀποκαλυφθῇ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1964, ἀπετέλει (κατὰ σχέδιον τῆς καθηγητρίας κ. Em. Vermeule) τὴν πρὸς Β προέκτασιν τῆς Ἀνατολικῆς λεγομένης Οἰκίας. Τῆς οἰκίας αὐτῆς διακρίνεται πλήρως μόνον ἐν δωμάτιον, ἐνῶ τὰ λοιπὰ τῆς μέρης (καὶ οἱ εὐάριθμοι ΜΕ/ΥΕ μικροὶ παιδικοὶ κιβωτίοις) ἐκαλύφθησαν κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ θολωτοῦ τάφου 1.

Ὁ ὡς ἄνω καθαρισμὸς ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν προγραμματισθεῖσαν ἀεροφωτογράφησιν τοῦ συνόλου τῶν κτισμάτων τοῦ λόφου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Michigan State University κ. J. Wilson Myers καὶ τῆς συζύγου του. Ἡ ἀεροφωτογράφησις ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὰς ἀρχὰς 'Ιουλίου (7 - 10/7/78) με' ἰδανικὰς συνθήκας δι' ἀεροστάτου τύπου Ζέππελιν, κατ' αὐτὴν δὲ μετέσχον καὶ συνεργάται τοῦ καθηγητοῦ τοῦ ΕΜΠ τῆς ἑδρας Φωτογραμμετρίας κ. 'Ιω. Μπαντέκα.

Ὁ ἐλαϊόφυτος λόφος τῆς Περιστεριᾶς ἐφωτογραφήθη ἐν τῷ συνόλῳ του μεθ' ἀπάντων τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντων κοσμηκῶν καὶ ταφικῶν μνημείων (πίν.

106) πλὴν τοῦ εἰς 96 μ. νοτιώτερον τοῦ «Κύκλου» κειμένου Νοτ. θολωτοῦ τάφου, ὅστις εἶχε φωτογραφηθῇ ἀπὸ ὕψους διὰ διπόδου τῷ 1977.

Ἰδιαιτέρως ἐγένοντο φωτογραφήσεις τῶν ἀκολουθῶν τομέων:

α) Τοῦ ἀναστηλωθέντος θολωτοῦ τάφου 1 (πίν. 107) μετὰ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν ἐκ ΝΔ - Δ - ΒΔ - Β, ΒΒΑ περιβόλου καὶ τοῦ περαιτέρω πιθανῶς ΒΑ τμήματός του, μετὰ τῆς ἐφαπτομένης πρὸς τὴν θόλον λεγομένης Ἀνατολικῆς οἰκίας, μετὰ τοῦ ὑπὸ καὶ παρὰ τὸ δυτ. τμήμα τοῦ περιβόλου μικροῦ τετραπλεύρου ἀκανονίστου ΜΕ-ΥΕ Ι τάφου (πίν. 108) καὶ μετὰ τοῦ δυτικώτερον ἐκτεινομένου ἐπιφανειακοῦ λιθοσωροῦ καὶ τῶν παρακειμένων τετραπλεύρων κτισμάτων.

β) Τῶν θολωτῶν τάφων 2 καὶ 3 τοῦ μερικῶς περιβάλλοντος αὐτοῦς (ἀντιστοίχως ἐκ ΒΔ - Δ - ΝΔ καὶ Ν - ΝΑ) κατ' ἐπίφασιν καλουμένου «Κύκλου» (πίν. 109), ἀποτελουμένου οὐσιαστικῶς ὑπὸ δύο ἀνεξαρτήτων τόξων βαινόντων σχεδὸν ἐπὶ τῆς αὐτῆς περιφερείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων εὗρηται πλῆθος ὁλοτρόχων λίθων (πίν. 110α), τινὲς τῶν ὁποίων ἀντιστοίχως σχηματίζουν κανονικὸν τόξον. Ἐπίσης, δυτικῶς τοῦ θολωτοῦ τάφου 3 διακρίνεται τὸ ἀποκαλυφθέν (1976) ἐπὶ τοῦ δρόμου τμήμα τῆς Δυτικῆς ἀποκληθείσης οἰκίας, ἐνῶ πρὸς Νότον τοῦ «Κύκλου» διαφαίνεται ὁ στενὸς διανοιχθεὶς (1962) ἐξώτερος λεγόμενος «δρόμος» τοῦ θολωτοῦ τάφου 2.

γ) Τῆς ΝΑ οἰκίας (πίν. 110β), τῆς ὁποίας, ἀνασκαφείσης τῷ 1965, διακρίνονται εἰς τὸ Ν - ΝΑ τμήμα τὰ τρία ὑπερκείμενα ρωμαϊκὰ δωμάτια καὶ δυτικῶς ὁ μέχρι τῆς οἰκίας ὁδηγῶν λιθόστρωτος δρόμος, μεταξὺ δὲ αὐτῶν (μὲ κατεύθυνσιν ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς) τὰ δύο μείζονα καὶ πρὸς Νότον τὸ τρίτον μόλις διακρινόμενον μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δωμάτιον. Εἰδικώτερον εἰς τὸ μὴ εἰσέτι πλήρως ἀνασκαφέν δωμάτιον Μ2 τῆς μυκηναϊκῶν χρόνων ΝΑ οἰκίας ἐπεσημάνθη ὑπὸ τοῦ φύλακος Γ. Παναγίτσα χαλκοῦν μαχαίριδιον παραμεῖναν κατὰ χώραν καὶ ἐξαχθὲν τὸ ἐπόμενον ἔτος (1979).

δ) Τοῦ Βορείου Τομέως (πίν. 111) κατὰ τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ λόφου, ἔνθα διερευνήθησαν (1977) τρία σημεῖα τῶν πρώτων καὶ ὑστέρων μυκηναϊκῶν χρόνων. Εἰς τὸ κέντρον διακρίνεται ὁ τομεὺς Β1 (πίν. 112α), βορειοδυτικώτερον ὁ Β2 (πίν. 113α) καὶ νοτιοανατολικώτερον ὁ Β3 τομεὺς (πίν. 113β). Μάλιστα, κατὰ τὸν γενόμενον πρόσφατον καθαρισμόν, ἀπεκαλύφθη καὶ ἄλλος μήκους ἐνὸς μέτρου λίθος βορειότερον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐρευνηθέντος κατὰ τὸ ἔτος 1977 τομέως Β1, γεγονός ὃπερ ἀποδεικνύει τὴν σημασίαν τοῦ ἀποκαλυπτομένου κτίσματος, τοῦ διαθέτοντος καὶ ἄλλους παρομοίους εὐμεγέθεις λίθους.

Τέλος, ἀεροφωτογραφήσις ἐγένετο ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας καὶ ἐνὸς ἐξάρματος εἰς θέσιν Παλιόχνη (ἰδιοκτησία Θ. Βαρελᾶ)¹, βορείως τοῦ παρακειμένου

1. Ὁ θολωτὸς τάφος τῆς Αἰλείας - Ἀνθείας, ΕΕΦΣΠΑ ΚΣΤ', 1977 - 1978, 241 καὶ Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, 1977 (1978), 66.

χωρίου Ράχες, ὁπότεν καὶ ἡ θαυμασία εἰς τὸν κόλπον τῆς Κυπαρισσίας μέχρι τὸ Βουνάκι θέα (πίν. 113β).

Ὅσον ἀφορᾷ, ἐξ ἄλλου, ὠρισμένα παλαιότερον καὶ προσφάτως ἀνασκαφέντα κτίσματα συνήχθησαν πολῦτιμα συμπεράσματα χάρις εἰς τὰς γενομένας ἀεροφωτογραφήσεις. Οὕτω, εἰδικώτερον περὶ τοῦ ΒΔ - Δ τμήματος τοῦ «Κύκλου», συνήχθη, ἅπαξ ἔτι, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀναλημματικοῦ τοίχου κατασκευασθέντος συγχρόνως πρὸς τὸν θολωτὸν τάφον 3 ἢ πρὸς τὸν θολωτὸν τάφον 2 πρὸς προστασίαν τοῦ θεωρουμένου ὑπὸ τοῦ Pelon καὶ ἄλλων¹ ὡς κοινοῦ ὑπεράνω τῶν δύο τούτων θολωτῶν τάφων τύμβου. Τουναντίον.

Ἀναλημματικός, βεβαίως, τοῖχος βαίνων ὑπεράνω τοῦ στερουμένου ἀνωφλίου στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου 3 δὲν νοεῖται. Ἐξ ἄλλου, οὐδεμία συμμετρία παρουσιάζεται μεταξύ τῆς θόλου τοῦ τρίτου τάφου καὶ τοῦ ΒΔ - Δ - ΔΝΔ τμήματος τοῦ «Κύκλου», ὅπως οὗτος εἰς μὲν τὸ ΒΔ τμήμα ἄπτεται σχεδὸν τῆς θόλου τοῦ τάφου, περαιτέρω δὲ πρὸς Νότον, ἀπομακρύνεται ἀπελπιστικῶς αὐτοῦ διακοπτόμενος συντόμως. Τοῦτο καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ἔπρεπε νὰ γίνῃ καταληπτὸν ὑπὸ τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν.

Ἐπίσης, οὐδεμία σχέσις ὑφίσταται πρὸς τὸν θολ. τάφον 2 καὶ τὸν ἀνύπαρκτον τύμβον αὐτοῦ καὶ τοῦτο διότι τὸ ΒΔ - Δ - ΔΝΔ τμήμα τοῦ «Κύκλου» δὲν εἶναι τμήμα περιφερείας οὐδὲ ἀναλογεῖ ὡς τόξον περιφερείας κύκλου πέραξ τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου (2). Τὸ πρᾶγμα εἶναι σαφὲς καί, βεβαίως, εἶναι τελείως ἀδιανόητον, ὅπως ὁ ΒΔ - Δ - ΔΝΔ «Κύκλος» εἶναι τελείως ἀκανόνιστος δυτικῶς τοῦ θολωτοῦ τάφου 2.

Κατὰ μῆνα Ἰούλιον, ἐπίσης, ἐγένοντο ὑπὸ μελῶν τῶν ἀνασκαφῶν Πύλου καὶ ὠρισμένα τυχαῖα ἐπὶ τοῦ λόφου εὐρήματα (πίν. 112β):

1) Τριπτήρ κωδωνοειδοῦς (κυλινδρομόρφου) τμήματος μετὰ κυρτῶν ἄκρων (ἐπιφανειῶν κρούσεως), εὑρεθεῖς παρὰ τὸν Β1 τομέα. Διαστάσεις: 5.12 ἐκ. (ῥυθος), 4.27 ἐκ. (ἡ κάτω διάμετρος) καὶ 2.28 ἐκ. (ἡ ἄνω διάμετρος).

2) Ὅστρακον ἀδριατικῆς κεραμεικῆς μετὰ παραλλήλων ἐγχαράκτων γραμμῶν πεπληρωμένων δι' ὑπολεύκου γαιώδους οὐσίας, εὑρεθὲν νοτίως τοῦ θολωτοῦ τάφου 3.

3) Ἀνώτερον τμήμα κορμοῦ ἐνὸς πηλίνου γυναικείου εἰδωλίου μετὰ φυσιοκρατικωτάτης ἀποδόσεως τοῦ στήθους προερχόμενον ἐκ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν (1965) εἰς τὸ νότιον τμήμα (ἐκτὸς) τοῦ «Κύκλου». Διαστάσεις: 3.20 ἐκ. (ῥυθος) καὶ 4.57 ἐκ. (πλάτος). Τὸ εὔρημα εἶχεν ἐναποτεθῇ μετ' ἄλλων ὀστράκων εἰς τοὺς πρὸς Βορρᾶν τοῦ φυλακείου σωροὺς (1965).

Οὕτω δυσάρεστος διαπίστωσις παραμένει μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐγένετο εἰσέτι ἡ τόσον ἀπαραίτητος κοινὴ στέγασις τῶν θολωτῶν τάφων 2 καὶ 3, οὔτι-

1. ΠΑΕ 1976, 529· OL. PELON, BCH 98, 1974, 44· ὁ αὐτός, ThTCF, 399· O.T.P. K. DICKINSON, Origins, 92 - 93.

νες πλήττονται ἀνεπανορθώτως ὑπὸ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν. Πάντως ἐλήφθησαν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα πρὸς προστασίαν τοῦ θολωτοῦ τάφου 3, ἂν καὶ ὑπέστη ζημίας καὶ ὁ πρὸς Ν σύγχρονος προστατευτικὸς τοῖχος (συνεχόμενος πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς θόλου).

Εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας ἐγένοντο καθαρισμοὶ ὁστράκων παλαιότερων ἀνασκαφῶν, συγκολλήσεις ἐνίων ἀγγείων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ παρελθόντος ἔτους ὑπὸ συγκολλητῶν τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας (Βασ. Ἀθανασοπούλου καὶ Σωκρ. Χριστοπούλου) καί, τέλος, ἡ συντήρησις τοῦ ἐν ἔτει 1977 εὑρεθέντος κεκαμμένου τύπου Α ξίφους τοῦ νέου ΜΕ/ΥΕ Ι τάφου, ἐργασία γενομένη εἰς τὸ Χημεῖον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ὁπόθεν μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ὀλυμπίας¹.

Κατὰ μῆνα Αὐγούστου, ἐξ ἄλλου, καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν Σεπτεμβρίου ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς Ἀνθρωποβιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης κ. Em. Breitinger συνέχισε τὸν καθαρισμόν, τὴν συντήρησιν καὶ τὴν μελέτην τοῦ ποικίλου ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου τῶν ἐτῶν 1976 καὶ 1977 τῆς Περιστεριᾶς, ἐπιφυλαχθεὶς ὅπως παράσχη τὰς σχετικὰς τελικὰς ἐκθέσεις.

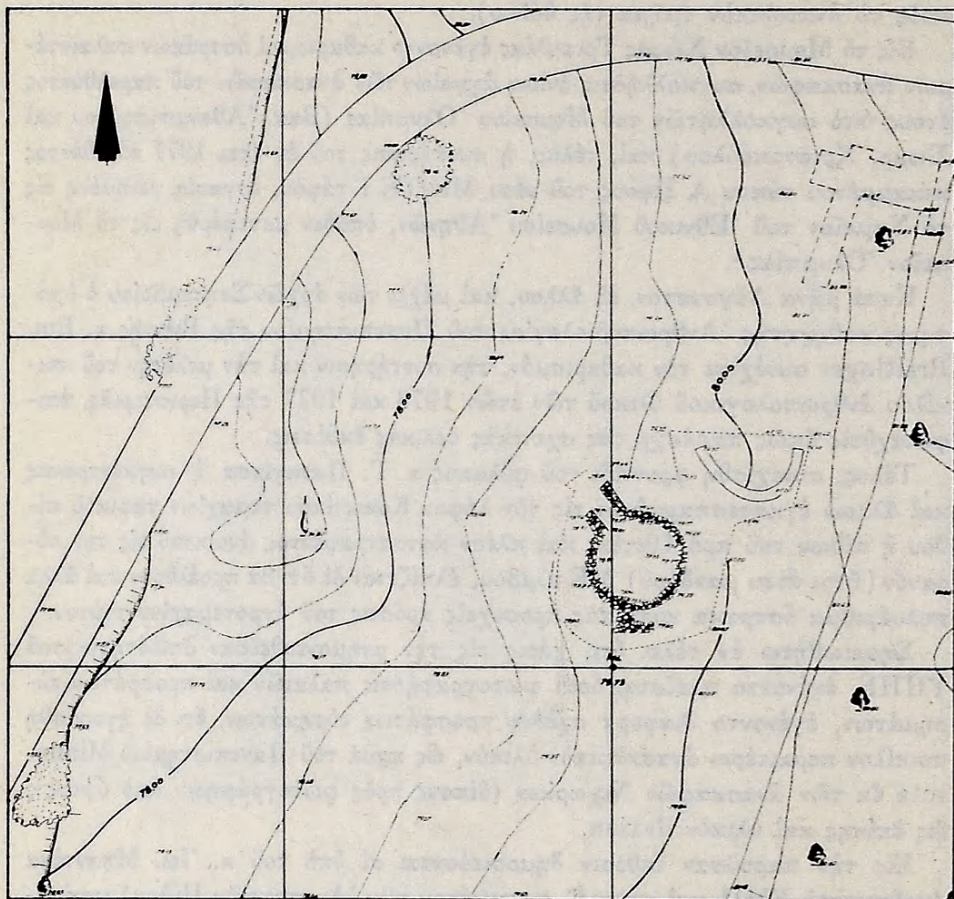
Τέλος, συνεχίσθη φροντίδι τοῦ φύλακος κ. Γ. Παναγίτσα ἡ συγκέντρωσις καὶ ἄλλων ἐγκατεσπαρμένων εἰς τὸν λόφον Κοκοράκου τεμαχίων ταφικοῦ πίθου ἢ πίθων τοῦ πρὸ 10ετίας καὶ πλέον καταστραφέντος ἀνοικτοῦ εἰς τὸν οὐρανόν (ἤτοι ἄνευμανδύου) ΜΕ τύμβου, ἐλπίζεται δὲ ὅτι θὰ προέλθουν καὶ ἄλλα πολυάριθμα ὁστρακα κατὰ τὰς προσεχεῖς ἀρόσεις τοῦ ἀγροτεμαχίου τούτου.

Σημειωθῆτω ἐν τέλει ὅτι, χάρις εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιδότησιν τοῦ ΥΠΠΕ, ἐγένοντο πλεῖσται ὅσαι φωτογραφήσεις παλαιῶν καὶ προσφάτων εὐρημάτων, ἐγένοντο διάφορα σχέδια προσφάτων εὐρημάτων, ἔτι δὲ ἡγοράσθη ποικίλον περαιτέρω ἀνασκαφικὸν ὕλικόν, ὡς παρὰ τοῦ Πανεπιστημίου Minnesota ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Νιχωρίων (δίπους πρὸς φωτογράφησιν ἀπὸ ὕψους), ὡς ἐπίσης καὶ ὕλικὸν dexion.

Εἰς τὴν παροῦσαν ἐκθεσιν δημοσιεύονται αἱ ὑπὸ τοῦ κ. Ἰω. Μπαντέκα (καθηγητοῦ ΕΜΠ καὶ παλαιοῦ συνεργάτου τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου) γενομένη κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον 1977 μετὰ τῶν συνεργατῶν τοῦ κ.κ. Κων. Ἀρμενάκη, Χαρ. Διαμαντίδου, Μιχ. Καλογεροπούλου, Μαρ. Κάβουρα καὶ Ἡλ. Φόρου ἀποτυπώσεις τοῦ συνόλου τοῦ λόφου τῆς Περιστεριᾶς. Οὕτως, εἰς τὸν παρένθετον πίνακα Ε' ἀποδίδονται οἱ Βόρειοι τομεῖς, τὸ φυλακεῖον τοῦ λόφου, ὁ θολωτὸς τάφος 1, ἡ παρακειμένη Ἀνατολικὴ Οἰκία καὶ ὁ «Λιθοσωρὸς» 2. Αὐτά, δηλ., τὰ μνημεῖα εὕρηνται εἰς τὸ βόρειον καὶ εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ

1. Περὶ τοῦ ξίφους ἰδὲ ΠΑΕ 1977, 311-312, 314-315, πίν. 168γ. Πέρα τῶν ξιφῶν ἐκάμπτοντο καὶ τὰ μαχαίρια, ὡς ὠρισμένα ἐκ Κουκουναράς εἰς Μουσεῖον Πύλου καὶ ἄλλο ἐκ Δάρα Μεσσηνίας (Λ. ΠΑΡΛΑΜΑ, ΑΔ 29, 1973-1974, Β 2, 316). Πρβ. ΠΑΕ 1975, 445.

λόφου. Εἰς τὸν παρένθετον πίνακα ΣΤ' ἀποδίδονται ὁ δρόμος τοῦ θολωτοῦ τάφου 1, οἱ θολωτοὶ μετὰ τοῦ «Κύκλου» τάφοι 2 καὶ 3, τὸ σημεῖον τῆς παλαιᾶς

Εἰκ. 1. Ἡ περιοχή τοῦ Νοτίου θολωτοῦ τάφου 1.

Βορείας Οἰκίας τοῦ Μαρινάτου, ἡ Δυτικὴ Οἰκία, τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τείχους τῆς Περιστεριᾶς καὶ ἡ ΝΑ Οἰκία. Τὰ μνημεῖα αὐτὰ εὑρηνται εἰς τὸ κεντρικὸν καὶ εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ λόφου. Περαιτέρω πρὸς Νότον εὑρηται καὶ τὸ μόνον μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέν μνημεῖον, ὁ Νότιος θολωτὸς τάφος 1 (εἰκ. 1) (εἰς ἀπόστασιν 96 μ. ἀπὸ τοῦ «Κύκλου»). Αἱ ἀποτυπώσεις αὐταὶ συνεπληρώθησαν ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Ἑλένης Σκαλτσᾶ-Κόλια.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

19. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΑΝΗ

(Πίν. 114 - 130)

Ἡ ἔρευνα τῆς ἑδρας τῆς Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἔγινε τὸ 1978 στὴν ἀνατολική (προσηλιακή) Μάνη ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Ν.Β. Δρανδάκη μὲ ἐπιχορήγηση καὶ τοῦ Πανεπιστημίου. Ἀπέβλεπε στὴν ἐπισήμανση καὶ καταγραφή βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες ποὺ ἀσκήθηκαν στὴν ἔρευνα χωρίστηκαν σὲ τρεῖς ομάδες ὑπὸ τις ὁδηγίες τῶν ἐπιμελητριῶν τῆς ἑδρας διδακτόρων δος Μαρίας Παναγιωτίδης, κ. Ἑλένης Δεληγιάννη-Δωρῆ καὶ κ. Σοφίας Καλοπίσης. Οἱ ἐπιμελήτριες συνέταζαν καὶ τὴ δημοσιεύομενη ἔκθεση*.

I. ΝΑΟΙ ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ

Α. Βυζαντινῶν χρόνων

Κορογωνιάνικα

1. Ἅγιος Φίλιππος (ἑσωτ. διαστ. 8.55 × 3 μ.), στὰ νότια τοῦ οἰκισμού, ἐπάνω σὲ λόφο ὁ ὁποῖος χρησίμευε ὡς νεκροταφεῖο ἕως τὸ 1935 περίπου. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς γύρω τάφους εἶναι ὑπόγειοι καὶ ἄλλοι ὑπέργειοι ὀρθογώνιου σχήματος, κτιστοί, καμαροσκέπαστοι. Ἡ ἐκκλησία ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ναῶν ποὺ εἶναι κτισμένοι μὲ «μεγαλιθική» τοιχοποιία γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος στὸ τέλος τῆς ομάδας ΙΑ (σ. 158 - 159).

* Ἡ Μαρία Παναγιωτίδης ἔγραψε: Ἅγιος Φίλιππος (I,A,1), Ἅγιοι Ἀσώματοι (I,A,5), Παναγία (I,A,7), Ἅγιος Γεώργιος (I,A,9), Ταξιάρχης (I,B,2), Ἅγία Βαρβάρα (IV,1), Ἰωάννης Φραγκάκος (σ. 168 - 169) καὶ γλυπτὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου (VII,1). Ἡ Ἑ. Δεληγιάννη-Δωρῆ ἔγραψε: Ἅγιος Γεώργιος (I,A,2), Μεγαλόχαρη (I,A,3), Ἅγιος Νικόλαος (I,A,6), Ἀι-Νίκος (I,A,19), Κοίμηση Θεοτόκου (I,B,1), Ἅγία Παρασκευή (II,1), Μονὴ Σωτήρος (III,1), γλυπτὰ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου (VII,2) καὶ τὸ κείμενο γιὰ τοὺς «μεγαλιθικοὺς» ναοὺς (σ. 158 - 159). Ἡ Σοφία Καλοπίσης ἔγραψε: Ἅγιος Ζαχαρίας (I,A,4), Ἀι-Στράτηκος (I,A,8), Ἀι-Γιάννης Ποταμίτης (VI,1), Ἅγιος Βασίλειος (I,B,3), Ἅγία Κυριακή (I,B,4) καὶ μονόχωρο ξυλόστεγοι ναοί (V, 1 - 2). Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος ἡ ὑπότροφος τοῦ ΙΚΥ Φανή Κωνσταντίνου, οἱ φοιτητὲς: Χ. Δροσόπουλος, Γ. Καραβᾶς καὶ οἱ φοιτήτριες: Β. Βυθοπούλου, Ε. Γεωργιτσογιάννη, Π. Κωνσταντοπούλου, Δ. Ρηγάκου.

Ὁ ἡμικυλίνδρος τῆς ἀψίδας ἔχει χορδὴ ἴση πρὸς ὅλο τὸ πλάτος τοῦ μνημείου καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας εἶναι χαμηλότερο ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ὑπόλοιπου ναοῦ. Δύο ζεύγη παραστάδων ποὺ χρησιμεύουν ὡς ποδαρικά σφενδονίων διαιροῦν τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο σὲ τρία μέρη. Στὴ μέση περίπου τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κόγχη, ὑπάρχει κτιστὸς πεσσὸς ὁ ὁποῖος ὑποβαστάζει δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ δύο τόξα ποὺ ἀκουμποῦν ἀντίστοιχα στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τοῖχο. Τὸ βόρειο τόξο παίρνει μορφή περίπου πεταλόμορφη καθὼς ὁ πεσσὸς καὶ ὁ βόρειος τοῖχος προεξέχουν στὰ σημεῖα τῶν γενέσεών του. Στὴ νότια πλευρὰ ἡ κατασκευὴ εἶναι ὅμοια ἀλλὰ οἱ προεξοχές τοῦ πεσσοῦ καὶ τοῦ τοίχου στὰ σημεῖα τῶν γενέσεων τοῦ τόξου εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτες καὶ δὲν βοηθοῦν στὴ διαγραφὴ τοῦ πεταλόμορφου σχήματος. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση διαφαίνεται ἡ πρόθεση νὰ πᾶρει ὁ ναὸς στὸ ἐσωτερικὸ τὴ μορφή τοῦ δίκογχου τύπου¹.

Τοιχογραφίες. Στὴν ἐκκλησίᾳ διατηροῦνται δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας βρίσκεται ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσας. Ἡ Παναγία γέρνει τὸ κεφάλι τῆς πρὸς τὸ Βρέφος μὲ κίνηση ποὺ θυμίζει 13ο αἰῶνα. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση σῶζονται ἴχνη παλαιότερου στρώματος ὅπως καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας. Στὸ θόλο τοῦ ἱεροῦ μεταξὺ τῆς ἀψίδας καὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη, ἀρκετὰ καταστραμμένη, ἡ ὁποία ἀνήκει στὸ πρῶτο στῶμα (πίν. 114α). Στὸ κέντρο βρισκόταν ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ μέσα σὲ στρογγυλὴ δόξα ποὺ βαστοῦσαν τέσσερις ἄγγελοι. Ὁ νοτιοδυτικὸς ἄγγελος, ποὺ διατηρεῖται καλύτερα, φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ ἔχει φωτοστέφανο μὲ μαργαριτοκόσμητη περιφέρεια. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς καμάρας εἰκονίζονται ἀπὸ τὰ δυτικὰ τέσσερις ἀπόστολοι μὲ ἄγγελο μετωπικὸ ἀνάμεσά τους καὶ ἀνατολικότερα φαίνονται τὰ περιγράμματα τῶν κάτω τμημάτων δύο ἀκόμη ἀποστόλων. Ὁ ἄγγελος φορεῖ αὐτοκρατορικὴ στολή, σάκκο καὶ λῶρο, καὶ κρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χερί σκῆπτρο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ σφαῖρα. Σῶζονται ἐπίσης ἴχνη ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἀριστεροῦ ἡμιχορίου στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς καμάρας.

Οἱ φωτοστέφανοι τῶν μορφῶν εἶναι μαργαριτοποίκιλτοι. Πλούσια διακόσμηση ἀπὸ μαργαριτάρια ἔχει ἐπίσης καὶ ὁ λῶρος τοῦ ἀγγέλου στὸ νότιο ἡμικόριο καὶ ἡ στάχωση τοῦ εὐαγγελίου ποὺ κρατεῖ ἀπόστολος. Τὸ εὐαγγέλιο εἶναι διακοσμημένο καὶ μὲ ἐλικόσχημα κοσμήματα.

Οἱ μορφές εἶναι τελείως ἐπίπεδες, τὰ περιγράμματα, οἱ λεπτομέρειες τῶν προσώπων καὶ οἱ πτυχώσεις δηλώνονται μὲ πλατιῆς γραμμές, οἱ ὅμοι δὲν διαγράφονται. Τὰ γυμνὰ μέρη ἀποδίδονται μεγάλα καὶ ὀγκώδη. Οἱ κόρες τῶν

1. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΕ ΑΖ", 1969 - 70, 437 - 444, σχ. 1.

ὀφθαλμῶν εἶναι ἐπίσης μεγάλες. Οἱ παρειές δηλώνονται μὲ στρογγυλές κόκκινες σκιές. Στὸ χονδροκόκκινο τοῦ προπλασμοῦ ἐπιτίθεται ἡ ὥχρα, ἡ ὁποία ἀφήνει ἀκάλυπτα τὰ περιγράμματα καὶ τὶς σκιάσεις.

Ἡ παράσταση τῆς Ἀναλήψεως στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα στοὺς ναοὺς¹. Ἐνδιαφέρουσα εἰκονογραφικὰ εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἀγγέλου μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή, σφαῖρα καὶ σκῆπτρο γιὰτὶ εἶναι ξένη πρὸς τὸ εὐαγγελικὸ κείμενο (Πράξεις Α', 10). Πρόκειται πιθανότατα γιὰ κάποια σύγχυση τοῦ ἐπαρχιώτη ζωγράφου ὁ ὁποῖος θὰ ἀντέγραψε, ὅπως φαίνεται, μὴ ἀπαράσταση ἀγγέλου μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή².

Ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἀποψη τὸ ἔργο πλησιάζει πολὺ πρὸς τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα τῶν Μπουλαριῶν τῆς γειτονικῆς Μέσα Μάνης ποὺ εἶναι ἐπαρχιακὸ μνημεῖο χρονολογημένο μὲ ἐπιγραφή στὰ 991 - 2. Οἱ τοιχογραφίες τῶν δύο ναῶν εἶναι τόσο ὅμοιες ὥστε θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν ἀκόμη καὶ στὸν ἴδιο ζωγράφο³.

Ἡ ὑπερβολικὴ χρῆση τῶν μαργαριταριῶν ὡς κοσμημάτων εἶναι στοιχεῖο ποὺ ἀπαντᾷ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Τὸ βρίσκουμε στὶς ἀρχαῖκες ἐκκλησίες τῆς Καππαδοκίας, ὅπως καὶ στὰ πρῶτα στρώματα τοῦ Ταξιάρχῃ καὶ τοῦ Ἁγίου Στέφανου τῆς Καστοριάς, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 10ου αἰῶνα⁴. Τὰ πλατιά περιγράμματα ἐπίσης, οἱ στενοὶ φωτοστέφανοι, τὰ μεγάλα χέρια, οἱ μεγάλες κόρες τῶν ματιῶν χαρακτηρίζουν τὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς⁵.

Στὴ βορειοανατολικὴ παραστάδα, μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο, διακρίνεται ἀρχαῖκὴ μορφή ποὺ ἔχει ἐπάνω δεξιὰ τὴν ἐπιγραφή *Φίλιππος*. Τὰ γράμματα εἶναι μεγάλα καὶ στρογγυλά. Τὸ βάθος τῆς παραστάσεως χωρίζεται στὸ ὕψος περίπου τῶν ὤμων τοῦ ἀγίου σὲ δύο τμήματα διαφορετικοῦ χρώματος. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἰδιαίτερα στρογγυλὸ καὶ οἱ κόρες τῶν ὀφθαλμῶν μεγάλες. Ἡ

1. Στὸ ἴδιο, 450 - 452.

2. Παράσταση ἀγγέλου μὲ σφαῖρα ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα στὸ ἀρμένικο εὐαγγελιστάριο τῆς βασιλίσσας Mlk'e, Ν. ΓΚΙΟΛΕ, Ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς πρώτης χιλιετηρίδος (Ἀθήνα 1979) (χειρόγραφο κατατεθειμένης διατριβῆς, 211, 439).

3. Στὸ ἴδιο, 446 - 457. Ἡ ὁμοιότητα στὰ δύο μνημεῖα φαίνεται στὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδονται τὰ μάτια: ἀμυγδαλωτὰ μὲ μεγάλες κόρες, ἡ μύτη: λεπτὴ μὲ δύο ἡμικύκλια στὰ ρουθούνια, τὸ στόμα: λεπτὸ κάτω χεῖλος καὶ ἐπάνω σὲ σχῆμα περισπωμένης, ἡ πτυχολογία: γεωμετρικὴ καὶ σκληρὴ.

4. G. DE JERPHANION, *Les églises rupestres de Cappadoce* (1925 - 42) πίν. I 31, 342, 373 - 4, 38, 67, Ν. Μ. THIERRY, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, (1963) πίν. 83 - 89, Μ. RESTLE, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien* (1967) II, πίν. 10, 12, 58 - 60, 134, 137, ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Καστορία, I Βυζαντινὰ τοιχογραφία* (1953) πίν. 87, 118, ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙΣ, *Les monuments de Grèce depuis la fin de la crise iconoclaste jusqu' à l'an mille* (1969) (ἀδημ.) 81 - 85.

5. «Tendance à l'acromégalie» χαρακτηρίζει ὁ Α. GRABAR τὴν τάση νὰ ἀποδίδονται μεγάλα ἰδίως τὰ χέρια, *Iconoclasme* (1957) 195, Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. 447 σημ. 1, Μ. ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙΣ, ὁ.π. 212 - 213.

εἰκόνα περιβάλλεται ἀπὸ πλαίσιο τὸ ὁποῖο φέρει λοξές παράλληλες γραμμές ἀπὸ σκοτεινὸ λαδὶ χρῶμα. Τὸ κονίαμα κάτω ἀπὸ τὸ Φίλιππο εἶναι ἓνα στρώμα ἰδιαίτερα παχύ. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ὑπάρχει ἐπιγραφή Νοεμβρίου 5 18. σὲ λαδὶ χρῶμα. Ἡ τοιχογραφία αὕτῃ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν ἴδια πρώιμη ἐποχὴ μὲ τὴν Ἀνάληψη ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἔχει ὑποστεί ἐπιζωγραφήσεις σὲ μεγάλη κλίμακα. Στὴν ἐπιζωγράφηση ὀφείλεται τὸ λαδὶ χρῶμα. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ Ματθαῖο στὴν κόγχῃ τοῦ διακονικοῦ τοῦ Ταξιάρχῃ στὴν Καστοριά καὶ μὲ τὴν ἀντίστοιχῃ μορφή στὴν κόγχῃ τῆς προθέσεως τῆς ἰδίας ἐκκλησίας¹. Καὶ οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἔχουν βάθος ποὺ χωρίζεται στὸ ὕψος τῶν ὤμων σὲ δύο τμήματα διαφορετικοῦ χρώματος.

Στὸ νότιο τοῖχο ἀριστερὰ τῆς θύρας τοῦ ναοῦ διακρίνονται ἔχνη ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Βαπτίσεως. Οἱ φωτοστέφανοι τῶν μορφῶν φέρουν ὅπως στὴν Ἀνάληψη μαργαριτοποικίλο περίγραμμα. Φαίνεται ὅτι καὶ ἡ τοιχογραφία αὕτῃ ἀνήκει στὸ ἴδιο πρῶτο στρώμα, ἀλλὰ ἔχει ὑποστεί, ὅπως ὁ ἅγιος Φίλιππος, ἐπιζωγραφήσεις σὲ πολὺ μεγάλη ἔκταση.

Ἐπομένως ὅλες οἱ παλαιότερες τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Φιλίππου ἀνήκουν στὸ ἴδιο στρώμα ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 10ου αἰώνα. Σ' αὕτῃ τὴν ἐποχὴ πιθανότατα ἢ λίγο νωρίτερα θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ τὸ κτίσμα.

Πιόντες

2. Ἅγιος Γεώργιος (ἔσωτ. διαστ. 6.70 × 3.10 μ.), νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὴ «στέρνα Ἀγ. Γεωργίου» στοὺς ἀγρούς. Ἡ ἐκκλησία ἀνήκει στὸν τύπο τῶν ναῶν μὲ «μεγαλιθική» τοιχοποιία². Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη εἰσόδου ἀνακουφιστικὴ κόγχῃ μὲ ὀξυκόρυφο τόξο ἀπὸ πελεκητοὺς παρόλιθους. Τὸ τόξο τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας καὶ τὸ πλαίσιο τῆς Ὠραίας Πύλης ἀποτελοῦνται ἀπὸ πώρινους θολίτες. Ἡ ἀγία Τράπεζα στηρίζεται ἐπάνω σὲ τμήμα ἀράβδωτου κίονα· τὸ σχῆμα τῆς ἀψίδας εἶναι πεταλόμορφο μὲ ἄνοιγμα 1.03 μ. καὶ βάθος 1.23 μ. Ἡ στέγη εἶναι ἐτοιμόρροπη· ἓνα μέρος τῆς ἔχει ἤδη καταπέσει καὶ σωρὸς ἀπὸ πέτρες γεμίζει τὸν κυρίως ναό.

Τοιχογραφίαι σώζονται στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας σὲ δύο στρώματα. Τὸ πρῶτο καὶ ἀρχαιότερο φέρει στὸ ἄκρο σπειρομαίανδρο λευκοῦ χρώματος σὲ γαλάζιο φόντο. Κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο στρώμα διαφαίνεται δεξιὸ τμήμα κεφαλῆς μὲ τεράστιο ὀφθαλμό, τὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ μέρος τοῦ ἐνδύματος δεόμενου ἀγίου σὲ μνημειώδη κλίμακα. Ὁ προπλάσμος ἔχει χρῶμα ὡχρὰ πρὸς τὸ καστανό, ὁ ὀφθαλμὸς ἀποδίδεται μὲ ἔντονη μαύρη γραμμὴ, ἡ παρειὰ τονίζεται μὲ κόκκινη κηλὶδα. Τὸ ἐνδυμα εἶναι διακοσμημένο μὲ εἶδος

1. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, δ.π. πίν. 87, Μ. ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΗΣ, δ.π. 46 - 47.

2. Βλ. παρακάτω σ. 158 - 159.

σπειρομαϊάνδρου και με ζατρίκιο ζωγραφισμένο με μαύρες γραμμές επάνω σε έρυθρωπό βάθος που φέρει λευκές στιγμές.

Το στρώμα τουτο καλύφθηκε από νεώτερο που σώζεται επίσης ελάχιστα. Στη νέα τοιχογράφηση το δεόμενο άγιο της άψιδας διαδέχθηκε ή Θεοτόκος με σεβίζοντες άγγέλους, ενώ στον ήμικύλινδρο της άψιδας εικονίσθηκαν ιεράρχες. Στο τεταρτοσφαίριο διακρίνεται ή μορφή της Πλατυτέρας — σε μικρότερη κλίμακα από το δεόμενο άγιο που κάλυπτε αυτός μόνος το τεταρτοσφαίριο — με το Χριστό σε μετάλλιο (πίν. 114β). Η κεφαλή του Χριστού σώζεται καλά: το πρόσωπο είναι κανονικό με μαλακό πλάσιμο και πράσινες σκιές. Επίσης καλά σώζεται μέρος της κεφαλής του δεξιού άγγελου: φαίνεται ο προπλασμός σε άνοικτο καστανό με πράσινες σκιές, φωτεινή γραμμή σε ευθεία πάνω από τα φρύδια, λεπτή μύτη που διαγράφει στην πάνω της απόληξη διχαλωτό σχήμα. Το πλάσιμο είναι πολύ λεπτό γύρω από τις κόγχες των οφθαλμών, φωτεινές επιφάνειες σε μικρή έκταση δημιουργούν άπαλότες μεταβάσεις από το φως στη σκιά.

Κάτω από την Πλατυτέρα του νεώτερου στρώματος στον ήμικύλινδρο της άψιδας διακρίνεται στο βόρειο άκρο τμήμα φωτοστεφάνου, άσφαλώς ιεράρχη. Το δεύτερο τουτο στρώμα των τοιχογραφιών μπορεί να αποδοθεί γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα¹, ο δεόμενος του πρώτου στρώματος στο τέλος του 10ου αιώνα².

3. *Κοίμηση Θεοτόκου ή Μεγαλόχαρη* (έσωτ. διάστ. 7.80 x 2.80 μ.). Ο ναΐσκος άνήκει στον τύπο ναών με «μεγαλιθική» τοιχοποιία³. Πάνω από την

1. Ο φωτισμός στο πρόσωπο άγγελου της Πλατυτέρας άπαντα στο 12ο αιώνα στον "Αι-Στράτηγο Μπουλαριών (Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντιναι Τοιχογραφίαι Μέσα Μάνης, πίν. 25, 27β, 29 — παρόμοιο εικονογραφικό θέμα στην άψίδα). Αντίθετα το ήρεμο, πλατύ πρόσωπο του Χριστού με το μαλακό πλάσιμο θυμίζει έντονότερα μορφές σε έργα άκόμη πιο προχωρημένα, όπως στη Μαυριώτισσα, Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Καστοριά, Παναγία ή Μαυριώτισσα (1967) πίν. 84, από το α' τρίτο του 13ου αϊ. (βλ. σ. 144 σημ. 1), στον "Άγιο 'Ιωάννη Καλυβίτη στα Ψαχνά Εύβοίας (έτ. 1245, Α. ΙΩΑΝΝΟΥ, Βυζαντινές Τοιχογραφίες της Εύβοίας (1959) πίν. 8) και στην "Άγία Τριάδα στο Κρανίδι (έτ. 1244, ΣΟΡΗΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1975) πίν. 13Β, 20), ώστε το δεύτερο αυτό στρώμα να μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 13ου αιώνα.

2. Ο δεόμενος άγιος (Γεώργιος;) του πρώτου στρώματος μπορεί να άναχθεί στο τέλος του 10ου αιώνα. Τα χαρακτηριστικά μεγάλα χέρια, το μνημειώδες της μορφής με τους μεγάλους οφθαλμούς μπορεί να παραλληλισθεί με τις δεόμενες μορφές άγιων στις άψίδες του "Αγίου Παντελεήμονος Μπουλαριών (έτ. 991/2, Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Αγ. Παντελεήμων Μπουλαριών, ό.π. εικ. 5, 10). Το κόσμημα του σπειρομαϊάνδρου στο ένδυμα του άγίου άπαντα επίσης στον ίδιο ναό σε μορφή άγίας (στο ίδιο, εικ. 16). Έτσι οι ναοί με δεόμενο άγιο στο τεταρτοσφαίριο της άψιδας (Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δεόμενοι άγιοι επί του τεταρτοσφαιρίου άψίδος εις έκκλησίας της Μέσα Μάνης, ΑΑΑ IV, 1971, 232 - 239) πλουτίζουν με ένα άκόμη παλαιό παράδειγμα.

3. Βλ. παρακάτω σ. 158-159.

πύλη εἰσόδου ὑπάρχει ἀνακουφιστικὴ κόγχη ἀπὸ πελεκητοὺς μονόλιθους ποὺ σχηματίζουν πεταλόμορφο τόξο. Νεώτερο κωδωνοστάσιο ἐπιμελοῦς κατασκευῆς ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο.

Τοιχογραφίαι: Ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς καλύπτεται μὲ τοιχογραφίες ποὺ ἀνήκουν σὲ τρία στρώματα. Τὸ παλαιότερο ἀνάγεται στὰ βυζαντινὰ χρόνια, πιθανὸν στὸ 13ο αἰῶνα, τὰ δύο νεώτερα στὸ 17ο καὶ 19ο αἰῶνα. Τὸ πρῶτο (παλαιότερο) βρίσκεται στὴν καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ εἶναι ἡμιεξίτηλο· μὲ δυσκολία διακρίνει κανεὶς τὶς παραστάσεις σὲ κλίμακα μνημειώδη, ποὺ θυμίζουν στὴ διάταξη καὶ τὴ διακοσμητικὴ ἀντίληψη τοῦ χώρου τὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων στὸ Φλομοχώρι (βλ. παρακάτω I A5 σ. 144 κέ.). Οἱ πίνακες χωρίζονται μὲ πλατιά καστανέρυθρη ταινία. Τὴ νότια πλευρὰ τῆς καμάρας διακοσμοῦσαν τρεῖς παραστάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες διακρίνονται ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Κοίμηση. Στὴ σκηνὴ τῆς Ὑπαπαντῆς ὁ Συμεὼν, ἀριστερά, κρατεῖ τὸ Χριστὸ στὰ χέρια· στὸ κέντρο Τράπεζα μὲ βαρύτιμο καστανέρυθρο κάλυμμα καὶ κατὰ κοσμη παρυφὴ μὲ μεσοβυζαντινὰ διακοσμητικὰ μοτίβα· στὸ βάθος ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο μὲ δύο τόξα πάνω σὲ ὑψηλό, λεπτὸ κίονα. Στὴ σκηνὴ τῆς Κοιμήσεως ἡ κλίνη εἶναι πολὺ ὑψηλὴ, σκεπασμένη μὲ κάλυμμα ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἰσοσκελεῖς σταυροὺς καὶ στὴν παρυφὴ μὲ μαϊάνδρο.

Μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες τοῦ 17ου μᾶλλον αἰῶνα ὑπάρχουν στὸ κτιστὸ τέμπλο (Θεοτόκος ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα, Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς, Μεγάλῃ Δέησι) καὶ τὸ ἱερό (στὸ τεταρτοσφαίριο ἢ Πλατυτέρα, στὴν πρόθεση ἢ «Ἀκρα Ταπείνωσις»). Στὴν ἴδια τοιχογράφηση ἀνήκουν ἡ Κοίμηση στὸ βόρειο τοῖχο κοντὰ στὸ τέμπλο καὶ ὁ Προδρόμος στὸ νότιο τοῖχο ἀντίστοιχα.

Τὴν τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως τοῦ 17ου αἰῶνα στὸ Β τοῖχο κάλυψε νεώτερη παράσταση πιθανῶς τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὸ ἴδιο θέμα. Στὴν ἴδια τοιχογράφηση ἀνήκουν οἱ ὀρθιες μορφὲς στοὺς μακροὺς τοίχους.

Διασάλευση τῶν στρωμάτων τοιχογραφίσεως παρατηρεῖται στὸ νότιο τοῖχο στὶς παραστάσεις τοῦ Προδρόμου καὶ τῆς Μεγάλῃς Δεήσεως (17ος αἰῶνας), ὅπου τὸ βυζαντινὸ στρώμα τῆς καμάρας φαίνεται σὰ νὰ κάθεται ἐπάνω στὸ νεώτερο.

Λάγια

4. Ἁγιος Ζαχαρίας (ἔσωτ. διαστ. 8.10×2.55 μ.) παλαιοῦ νεκροταφείου τοῦ συνοικισμού Ἁγίου Βασιλείου. Ἀνήκει στὸν τύπο τῶν ναῶν μὲ «μεγαλιθικὴ» τοιχοποιία¹. Ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική καὶ βαθμιδωτή². Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπῆρχε νάρθηκας ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζονται τμήματά τοῦ

1. Στὸ ἴδιο.

2. Ἡ διαμόρφωση βαθμίδας στὴ στέγη τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας, στοιχεῖο ποὺ

βόρειου και νότιου τοίχου. Μονόλιθοι που μοιάζουν με κίονες έχουν χρησιμοποιηθεί σαν παραστάδες της Ωραίας Πύλης του κτιστού τέμπλου.

Τοιχογραφίες διατηρούνται στο ανατολικό τμήμα του ναού. Στο τεταρτοσφαίριο της άψιδας παριστάνεται στηθαίος ο επώνυμος άγιος¹ του ναού προφήτης Ζαχαρίας με άνυψωμένα τα χέρια σε στάση δεήσεως. Έπιγραφή αποδίδει το όνομά του με τη χαρακτηριστική για το μανιάτικο γλωσσικό ιδίωμα κατάληξη σε -έας (Ο ΑΓΙΟΣ ΖΑΧΑΡΕΑΣ). Φορεί κεραμιδί μανδύα που πορπώνεται πάνω από το στήθος, χειριδωτό κυανό χιτώνα με διακοσμημένα επιμανίκια και κίδαρι, το τυπικό πιλίδιο των έβραίων ιερέων. Η λευκή κόμη, που οι βόστρυχοί της αποδίδονται με έρυθρες γραμμές, πέφτει πλούσια στους ώμους. Τό γενί είναι όξύληκτο και σχετικά βραχύ. Ο εικονογραφικός τύπος του άγιου Ζαχαρία στην παράσταση του ναού της Λάγιας έπιτρέπει την ταύτιση της μορφής με τον προφήτη και ιερέα Ζαχαρία, πατέρα του Ιωάννη του Προδρόμου². Αντίθετα ο Ζαχαρίας, ένας από τους 12 μικρούς προφίτες της Παλαιάς Διαθήκης, εμφανίζεται, τόσο στα κείμενα³ όσο και στις παραστάσεις⁴, νέος, άγένειος και ντυμένος σύμφωνα με τον αρχαίο τρόπο, δηλαδή με χιτώνα και ιμάτιο.

συνδέεται με την παλαιοχριστιανική παράδοση, είναι χαρακτηριστική για τους ναούς της πρώτης χιλιετίας, Cn. BOURAS, Zourtsa. Une basilique byzantine au Peloponnèse, Cah. Arch. 21, 1971, 146 - 7, Π.Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας (Βυζαντινά μνημεία 2) (1975) 18 - 20, 73, 154. Παράδειγμα μεσοβυζαντινής εποχής από τη Μάνη αποτελεί, κατά πληροφορία του καθηγητή κ. Ν. Δρανδάκη, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στην Καριόνα.

1. Η άπεικόνιση του επώνυμου αγίου δεόμενου στο τεταρτοσφαίριο της άψιδας αποτελεί επιβίωση της εικονογραφίας των παλαιοχριστιανικών μαρτυρίων που διατηρείται σε πολλά έπαρχιακά μνημεία, ιδιαίτερα στα Κύθηρα και στη Μάνη, έως και το 13ο αιώνα, Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η Βυζαντινή τέχνη στα Έπτάνησα, Κερκυραϊκά Χρονικά 15, 1970, άρ. 20, 22, 29, Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δέόμενοι άγιοι, δ.π. 232 - 240.

2. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Έρμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, έκδ. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως (1909) 79, 190. Από το πλήθος των σωζόμενων παραδειγμάτων βλ. ένδεικτικά: Κοσμάς Ίνδικοπλεύστης, cod. Vat. gr. 699, φ. 76r, V. LAZAREV, Storia della pittura bizantina (1967) πίν. 99, Μηνολόγιο Βασιλείου Β', φ. 61, 198, Il Menologio di Basilio II, cod. Vat. gr. 1613, 2 τ. (Codices e vaticanis selecti VIII) (1907) πίν. 61, 198, εικόνα Μονής Σινά (11ος/12ος αλ.), Γ. και Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εικόνες της Μονής Σινά (1956 - 58) εικ. 54, cod. Par. gr. 64, φ. 102v, 103r, Η. ΟΜΟΝΤ, Fac-similés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIe siècle (1902) πίν. LXXXVI, Gračanica, V. ΡΕΤΚΟΝΙĆ, La peinture serbe du Moyen Age (Monuments serbes VII) (1934) II, πίν. LXV, LXX, LXXI κλπ.

3. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Έκ των Έλπίου του Ρωμαίου, ΕΕΒΣ ΙΑ', 1938, 393 - 414, κυρίως 410, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, δ.π. 78, 262, 275, 289.

4. Μηνολόγιο Βασιλείου Β', φ. 382, Il Menologio, δ.π. πίν. 382, κώδικας BI 2 της Έθνικης Βιβλιοθήκης του Torino, φ. 12r, V. LAZAREV, Storia, δ.π. εικ. 133, Gračanica, ΡΕΤΚΟΝΙĆ, δ.π. πίν. LXXI.

Ἑπτὰ μορφές ὁλόσωμων μετωπικῶν ἱεραρχῶν¹ κοσμοῦν τὸν ἡμικυλινδρικό τοῦχο τῆς ἀψίδας. Εἰκονίζονται, ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, οἱ: Ἀθανάσιος, Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Θεράπων, Ἰωάννης Χρυσόστομος (πίν. 115α), Κύριλλος (πίν. 115β) καὶ Νικόλαος (πίν. 116α). Φοροῦν ὅλοι μονόχρωμα φαιλόνια, λευκὰ ὠμοφόρια μὲ μεγάλους μαύρους σταυρούς καθὼς καὶ πλούσια διακοσμημένα ἐπιμανίκια, ἐγχείρια καὶ ἐπιτραχήλια. Κρατοῦν κλειστὸ εὐαγγέλιο μὲ κατάκοσμη στάχωση.

Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας διακρίνεται στὸ κάτω τμήμα ὁ ἅγιος Βλάσιος σὲ προτομή. Ἀπὸ πάνω εἶναι γραμμένη — μὲ μαῦρα γράμματα σὲ λευκὸ βάθος — ἐπτάστιχη ἐπιγραφή ποὺ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερο στρώμα².

1 † ἀνοικοδομήθη > κ(αὶ) ἀνηστορευθὶ ὁ ναὸς τοῦ ἀγί(ου) ζαχα

ρηοῦ διὰ ἐξοδου κ(αὶ) συνέργιας του λαγηατη

κόνστατη γεδρῶν νικόλαου κ(αὶ) τον κλερονό

μο κ(αὶ) διάδοχο αὐτοῦ ἀγί(ου) ζαχάρηοῦ κ(αὶ) γε

5 ὄργιοῦ ἡερεος του λαγιατη ἡς ἐξοδια

ἄσπρα³ χιληαδες ενεα κ(αὶ) ἐβοήθισε ὁ

γοργ(ης)ο κολοκιθας ενα βοδη

Ὁ προφήτης Ἡλίας παριστάνεται ὁλόσωμος, μετωπικὸς στὸ νότιο τοῦχο τοῦ ἱεροῦ. Τὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ βήματος καταλαμβάνει

1. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη στὴ θέση καὶ στάση τῶν ἱεραρχῶν, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὁρωπὸ, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α', 1959, 91 - 99. Ὁ τύπος τῶν μετωπικῶν ἱεραρχῶν σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ προδίδει συντηρητικὸ, ἐπαρχιακὸ πνεῦμα· στὴ Μάνη ὅμως φαίνεται ὅτι ἐπικρατεῖ ἀκόμη στὸ β' μιστὸ τοῦ 13ου αἰῶνα, βλ. καὶ χρονολογημένο παράδειγμα στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸν Πολεμίτα Μέσσα Μάνης, 1278 (ἀδημοσίευτη).

2. Ἡ ἐπιγραφή ἴσως ἀντιγράφει ἐν μέρει τὴν ἀρχικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι καλύπτει γιὰ τὸ «ἀνιστορήθη» τοῦ 1ου στίχου τῆς σωζόμενης μεταβυζαντινῆς ἐπιγραφῆς δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ. Ἔτσι ἐξηγοῦνται ἴσως καὶ μερικὲς ἀσάφειες στὴ διατύπωση τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπως στὸν 4ο στίχο.

3. Ἡ λέξη ἔχει συμπληρωθεῖ γιὰ τὴν δὲν διακρινόταν στὴ φωτογραφία. Τὸ ἄσπρο ἦταν τὸ κύριο ἀσημένιο νόμισμα τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας. Ὁ ὅρος χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τὰ νομίσματα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τοὺς νεώτερους χρόνους W. WROTH, Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum (1911) LXXXV, D.A. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, Le chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des vénitiens (1932) 62 - 64, E. SCHILBACH, Byzantinische Metrologie (Byzantinisches Handbuch II, 4) (1970) 125.

νει ὁ ἅγιος *Συμεὼν Στυλῖτης*, στηθαῖος, πάνω σὲ λευκὸ ἀράβδωτο κίονα ποὺ φέρει κιονόκρανο διακοσμημένο μὲ ἡμιάκανθα. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας διακρίνεται προτομὴ τοῦ *Χριστοῦ-Ἐμμανουήλ* ἀνάμεσα στοὺς ἁγίους *Κοσμᾶ* καὶ *Δαμιανό*¹. Ἡ σκηνὴ τῆς *Ἀναλήψεως* (πίν. 117β) καλύπτει τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας. Στὸ κτιστὸ τέμπλο εἰκονίζονται ἡ *Θεοτόκος* ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα στὸ βόρειο τμήμα καὶ ὁ *Χριστὸς* ἔνθρονος στὸ νότιο.

Δίπλα ἀκριβῶς στὸ τέμπλο, στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, διατηρεῖται δεύτερη μνημειώδης παράσταση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου προφήτη *Ζαχαρία* (πίν. 116β). Ἡ προτομὴ του ἀποδίδεται σὲ κλίμακα πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ². Ὁ προφήτης, ὅμοια ντυμένος ὅπως καὶ στὴν ἀπεικόνισή του στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας, κρατᾷ κλειστὸ εἰλητᾶριο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό. Στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ νότιου τοίχου παριστάνεται ὁ *Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος* ὁλόσωμος (πίν. 117α), ἐλαφρὰ στραμμένος πρὸς τὸ Χριστὸ τοῦ τέμπλου σὲ στάση δεήσεως. Δυτικότερα διακρίνονται ἔχνη ἀδιάγνωστης σκηνῆς ποὺ φαίνεται ὅτι ἀνῆκει σὲ δεύτερο στρώμα.

Οἱ παραστάσεις τοῦ ἁγίου *Ζαχαρία* εἶναι ἐπίπεδες καὶ γραμμικές. Ὅρισμένες μορφές ὅμως ἔχουν πλάτος καὶ μνημειακὸ χαρακτήρα. Τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων εἶναι ἐνιαῖο. Στρώμα ὡχρας ποὺ ἀποδίδει τὴ σάρκα σκεπάζει τὸ χονδροκόκκινο προπλάσμο ἀφήνοντάς τον ἀκάλυπτο στὰ ἄκρα γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ σκίαση. Μὲ τὸ ἴδιο χονδροκόκκινο χρῶμα, ποὺ συχνὰ τονίζεται μὲ μαῦρο, διαγράφονται τὰ περιγράμματα καὶ οἱ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου καὶ τῶν γυνῶν μερῶν. Λεπτές, λευκές, παράλληλες, σχηματικές γραμμὲς ἀποδίδουν τὰ φῶτα.

Οἱ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων, ποὺ διαγράφονται σχηματικά, δηλώνονται μὲ τὸ σκοτεινὸ προπλάσμο ποὺ μένει ἀκάλυπτος ἀπὸ τὸ τοπικὸ χρῶμα. Γιὰ τὰ ἐξέχοντα φωτισμένα μέρη χρησιμοποιεῖται λευκὸ.

Ἡ γραμμικὴ καὶ κάπως στεγνὴ ἀπόδοση τῶν προσώπων καθὼς καὶ ἡ σχηματοποιημένη δῆλωση τῶν φώτων θυμίζουν μορφές τοῦ *Ἁγίου Νικολάου* στὸ ὁμώνυμο χωριὸ κοντὰ στὴ *Μονεμβασία*³ (β' μισὸ 13ου αἰ.) καὶ τοῦ *Ἁγίου*

1. Ἡ τοποθέτηση τῶν ἁγίων *Ἀναργύρων* στὸ ἱερὸ συνδέεται πιθανὸν μὲ τὴν παλαιο-χριστιανικὴ παράδοση, *Η. SKROBUCHA, Kosmas und Damian (Iconographia Ecclesiae Orientalis) (1965) 22 - 24*, ἀπαντᾷ ὅμως καὶ στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ὅπου δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει αὐστηρὸς κανὼνας γιὰ τὴ θέση τους στὸ ναό, *Κ. ΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκίων in Thessaloniki (1966) (Byzantina Vindobonensia II) 34 - 35*.

2. Ἀνάλογο παράδειγμα προτομῆς σὲ κλίμακα μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες παραστάσεις τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦν τὰ πορτραῖτα τῶν ἁγίων *Νικολάου* καὶ *Βασιλείου* στὴν *Ἁγία Θέκλα* στὴν *Εὐβοία* (περ. 1296), *Ι. ΛΙΑΠΗΣ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας (1971) 120*.

3. *Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ', 1977 - 79, 35 - 58, πίν. 10, 16*.

Γεωργίου στο Κούνεσι Κισάμου¹ (1284). Ἡ σκληρὴ σχηματοποίηση στὴ διαμόρφωση τῶν πτυχώσεων, ποὺ φτάνει καμιά φορὰ στὴν ἐκζήτηση, βρίσκει ἐπίσης ἀναλογίες στὶς μορφές τῆς ἴδιας ἐκκλησίας κοντὰ στὴ Μονεμβασία². Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο — δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰώνα — θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία ποὺ ἐντάσσονται σ' ἓνα ἐπαρχιακὸ ρεῦμα τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἤδη στὸ δεύτερο τρίτο τοῦ 13ου αἰώνα³. Κύρια στοιχεῖα τοῦ εἶναι ἡ ἀποξένωση ἀπὸ τὴν κομνηνεια παράδοση καὶ συγχρόνως ἡ ἀδυναμία τῆς ἐξοικειώσεως μὲ τὶς νέες προοδευτικὲς ἀντιλήψεις τῆς μνημειακῆς τέχνης τοῦ 13ου αἰώνα. Τὸ πλάσιμο εἶναι συνοπτικό, ἡ τεχνικὴ ἀπλοποιημένη, ὁ χαρακτήρας ἀπλοϊκός, οἱ μορφές ἐπίπεδες, γραμμικὲς καὶ σχηματοποιημένες. Παρὰ τὸ ἐπαρχιακὸ ὕφος ὁ ζωγράφος τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία διακρίνεται γιὰ τὴν καθαρότητα τοῦ σχεδίου καὶ — γιὰ μερικὲς τουλάχιστον μορφές — τὴν αἴσθηση τοῦ μνημειακοῦ.

Φλομοχώρι

5. Ἀγιοὶ Ἀσώματοι, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, στὴ θέση «Πηγάδι». Ἡ ἐκκλησία, ποὺ εἶναι γνωστὴ στοὺς ντόπιους καὶ ὡς ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τοῦ Σωτήρα σήμερα εἶναι δίδυμη (πίν. 118α). Ὁ βόρειος ναός, ἐσωτ. διαστάσεων 7.20×2.45 μ., εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸ νότιο ποὺ προστέθηκε ἀργότερα, ὅπως φαίνεται ἐξωτερικὰ στὸν ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο. Ἡ καμάρα τοῦ βόρειου ναοῦ εἶναι κάπως ἄτεχνη, ὀξυκόρυφη σὰ νὰ μιμεῖται δίρρυτη ὀροφή. Τὸ κτιστὸ μεταγενέστερο τέμπλο διασώζει δύο θωράκια μὲ ὅμοια διακόσμηση ἐντοιχισμένα στὴ δυτικὴ πλευρά, χαμηλὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς Ὡραίας Πύλης. Τὸ βόρειο θωράκιο διατηρεῖται ἀκέραιο καὶ τὸ νότιο σχεδὸν τὸ μισό (διαστ. θωρακίων ὕψ. $0.665 \times$ πλ. 0.665 μ.). Ἡ διακόσμηση ποὺ φέρουν εἶναι ἐγγράρακτη ἀποτελούμενη ἀπὸ σταυροὺς καὶ ρόδακες. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἱεροῦ, ὅπου ἔχει διαμορφωθεῖ μεταγενέστερη πρόθεση, βρίσκεται πεσσίσκος μὲ πεσσόκρανο ποὺ φέρει σχηματικὰ φοινικόσχημα φύλλα (συνολικὸ ὕψος 0.37 μ.). Στὶς πλευρὲς τοῦ τοίχου ψηλότερα ἀπὸ τὸ κτιστὸ σήμερα εἰκονοστάσιο φαίνονται οἱ ὑποδοχὲς τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ ἀρχικοῦ μαρμαρίνου τέμπλου.

1. Κ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ, Δύο ἐκκλησίες στὸ Νομὸ Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β', 1960 - 61, 38 - 51, πίν. 24, εἰκ. 3, 4, Μ. CHATZIDAKIS, Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopotani 1965 (Belgrad 1967) 72, εἰκ. 26.

2. Πρβ. πτυχώσεις χιτῶνα ἀγγέλων ποὺ κρατοῦν τὴ δόξα τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀνάληψη τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία καὶ πτυχολογία χιτῶνα νεαροῦ μαθητῆ στὴ σκηνὴ τοῦ Νιπτήρα στὸν Ἅγιο Νικόλαο, Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, δ.π. πίν. 11.

3. Π.χ. στὴν Ἀττική, ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες παρεκκλησιῶν τῆς Σηπληΐας τῆς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ', 1973 - 74, 106 - 115, ΝΑΨΙΚΑ ΚΟΥΜΒΑΡΑΚΙ-ΠΑΝΣΕΛΙΝΟΥ, Saint-Pierre de Kalyvia Kouvara et la Chapelle de la Vierge de Mérenta (Βυζαντινὰ μνημεῖα 3) (1976) πίν. 10 - 12, 14 - 17, 34 - 35.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἀρχάγγελος σὲ προτομή μετωπικὸς κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ χερὶ σκῆπτρο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ σφαῖρα. Ἀπὸ κάτω στὸν ἡμικύλινδρο βρίσκονται οἱ παραστάσεις τεσσάρων μετωπικῶν ἱεραρχῶν. Ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι ὁ Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Νικόλαος. Τοὺς υπόλοιπους τοίχους τοῦ ἱεροῦ χαμηλὰ διακοσμοῦν μετωπικοὶ δόσσωμοι ἱεράρχες καὶ ἓνας μοναχὸς στὸ βόρειο τοῖχο πρὸς τὸ τέμπλο, μὲ γένι βραχὺ καὶ ἡμικυκλικὸ καὶ μὲ ἀνοιχτὸ εἰλητάριο ὅπου διακρίνονται ἓνας σταυρὸς καὶ τὰ γράμματα «...ΝΟΗΤΑΙ Η...ΚΕ .ΑΡ Η...ΗΛΗ...Ν.....». Πρόκειται, ὅπως φαίνεται, γιὰ τὸν ὅσιο Νίκωνα τὸν Μετανοεῖτε¹.

Στὸ μέτωπο πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα εἰκονίζονται τὸ ἅγιο Μανδύλιο καὶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μέσα σὲ μετάλλια προτομὲς τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ.

Ὁλόκληρο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας καὶ πέρα ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῆς Ἀναλήψεως, ἡ ὁποία διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν ἄλλη διακόσμηση τοῦ θόλου μὲ μιὰ πλατιά διακοσμητικὴ ταινία ποὺ ἔχει ἰδιόμορφο κόσμημα ἀπὸ ἐπάλληλες σχηματοποιημένες γλάστρες μὲ καρπούς. Κατὰ μῆκος τῆς κορυφαίας γενέτειρας τῆς ὑπόλοιπης καμάρας διακοσμητικὴ ταινία ἀπὸ σηρικοὺς τροχοὺς μὲ σταυρόσχημα κοσμήματα χωρίζει τὸ θόλο σὲ δύο τμήματα. Στὴ βόρεια πλευρὰ εἰκονίζονται ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικὰ ἡ Γέννηση καὶ ἡ Μεταμόρφωση (πίν. 118β) καὶ στὴ νότια ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Βάπτισις. Στὸ δυτικὸ τοῖχο ἡ παράσταση ποὺ εἰκονιζόταν ἐπάνω δὲν διακρίνεται. Κάτω ὅμως φαίνονται ἔχνη τῶν μορφῶν τοῦ Ἰωάννη καὶ τοῦ κεντυρίωνα ἀπὸ τὴ Σταύρωση. Στὴν κάτω ζώνη τοῦ βόρειου τοίχου ἀμέσως μετὰ τὸ τέμπλο, ὑπάρχει σήμερα τοιχογραφία τῶν Τεσσαρῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀκολουθοῦν οἱ παραστάσεις δύο ἑφιππων ἁγίων μὲ ἀντικριστὰ τὰ ἄλογα, ἑνὸς νέου ἀγένειου μάρτυρα καὶ μιᾶς ἁγίας (πίν. 119α). Στὸ νότιο τοῖχο μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ εἰκονίζεται ἔνθρονος ὁ Χριστὸς καὶ πλάι του ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ σώζονται ἔχνη νεώτερου στρώματος, ποὺ ἔφερε τὴν ἴδια παράσταση. Διακρίνονται μόνο τὰ πόδια τῆς μορφῆς μὲ πλάσιμο ποὺ θυμίζει παλαιολόγεια τεχνικὴ. Δυτικότερα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς βρεφοκρατοῦσας εἰκονίζεται στρατιωτικὸς ἅγιος καὶ πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα φαίνεται καταστραμμένη κτητορικὴ ἐπιγραφή. Τὸ χῶρο δυτικὰ καταλαμβάνουν οἱ παραστάσεις τριῶν ἁγίων γυναικῶν.

Στὸ τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου ἐπάνω ἀπὸ τὴ νότια θύρα τοῦ ναοῦ ποὺ ἀρχικὰ θὰ ἦταν ἐξωτερικὸ, εἰκονίζεται προτομὴ ἀρχαγγέλου (πίν. 119β).

Γενικὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς ἐκκλησίας εἶναι λιτὸ καὶ σύμφωνα

1. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ Ε', 1962, 306 - 319.

μὲ τὰ καθιερωμένα. Ἡ παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου ποὺ εἶναι ὁ ἐπώνυμος ἅγιος στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας προδίδει ἀρχαῖσμο ἰδιαίτερα συνηθισμένο στὴ Μάνη¹. Τὸ ἴδιο ἀρχαῖκή εἶναι καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῶν μετωπικῶν ἱεραρχῶν στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας ποὺ ἐπίσης ἀπαντᾷ στὴ Μάνη σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 13ου αἰῶνα². Τὸ ἅγιο Μανδύλιο στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ἀντικαθιστᾷ τὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα, ποὺ λείπει, ἀφοῦ ἡ ἐκκλησία δὲν ἔχει τροῦλλο καὶ ἡ Παναγία καὶ ὁ Γαβριὴλ μέσα σὲ μετὰλλια δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἐκφράζουν τὸν Εὐαγγελισμό-Ἐνσάρκωση ὡς ἓνα συνεχῶς νοούμενο γεγονός στὴν Οἰκονομία τῆς Σωτηρίας³. Οἱ λιγοστες παραστάσεις τοῦ Δωδεκαόρτου ποὺ εἰκονίζονται εἶναι οἱ βασικὲς ὅπως ἐπιλέγονται ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα⁴.

Ὁ προπλασμός εἶναι πράσινος καὶ τὰ γυμνά μέρη πλάθονται μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς φωτοσκίασης, χωρὶς νὰ λείπει ἡ βοήθεια τῆς γραμμῆς. Ἡ πτυχολογία εἶναι γραμμική. Οἱ συνθέσεις γενικὰ ἔχουν μεγάλες διαστάσεις καὶ εἶναι ἐπίπεδες. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ συμμετρία, ἡρεμία καὶ ἀπὸ τὴν τάση νὰ προβάλλονται τὰ πρόσωπα μέσα στὸ τοπίο ποὺ ἐνεργεῖ σὰν σκηνικό⁵.

Τόσο ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ στυλιστικὴ ἄποψη οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀσωμάτων δίνουν ἀρχαῖκὴ ἐντύπωση. Ἡ ὀργάνωση ὅμως τοῦ βάθους τῶν σκηνῶν καὶ τὰ ἐλικοσχημα κοσμήματα μὲ ἡμιάκανθες καὶ ἐλισσόμενους βλαστοὺς ἀνήκουν στὴν κομνήνεια παράδοση τῆς ζωγραφικῆς. Τὸ σαρκῶδες πρόσωπο τοῦ Ἰωάννη στὴ Μεταμόρφωση τέλος δείχνει ὅτι ὁ ζωγράφος γνωρίζει τίς τάσεις ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν τέχνη πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁδηγεῖ καὶ ἡ σύγκριση μὲ χρονολογημένα μνημεῖα, ὅσο ἐπιτρέπει βέβαια ἡ κακὴ διατήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Ἀσωμάτων. Ἐτσι ὁ Ταξιάρχης τῆς ἀψίδας μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ κατὰ τὴ διάταξη τῶν φτερῶν καὶ τὸ εὖρος τῆς μορφῆς μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὴν ἐκκλησία τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρα στὸ Πυργὶ τῆς Εὐβοίας

1. Ὁ ἴδιος, Δεόμενοι ἅγιοι, ὁ.π. 237 - 238, ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, ὁ.π. 98.

2. Βλ. παραπάνω σ. 142, σημ. 1.

3. Γιὰ τὴ νοητὴ παρουσία τῶν μορφῶν μέσα σὲ μετὰλλια A. GRABAR, *L'Imago Clipeata chrétienne*, Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres (1957) 209 - 213.

4. Βλ. πρόχειρα τίς παραστάσεις ποὺ διακοσμοῦν τὰ ἡμιχώρια στὸν Ὅσιο Λουκά καὶ στὸ Δαφνί, E. DIEZ - O. DEMUS, *Byzantine Mosaics in Greece*, Hosios Lucas and Daphni (1931) πίν. σ. 119, 121.

5. LYDIE HADERMANN-MISGUICH, *La peinture monumentale tardo-Comnène et ses prolongements au XIIIe siècle*, XVe Congrès International d'Études byzantines, III Art et Archéologie (1976) 118, πίν. XXIV 7, ΝΤΟΤΑΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος (1978) 48, 52, πίν. 30, Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὁ.π. εἰκ. 12α-β.

(1296)¹. Επίσης οί ἄγιοι τῆς κάτω ζώνης καί ὁ Ἰωάννης στή Μεταμόρφωση (πίν. 118β, 119α) μέ τὰ πλατιά γραμμικά πρόσωπα καί τὰ σχηματοποιημένα φῶτα δείχνουν διάθεση γιά τήν ἀπόδοση τοῦ ὄγκου καί θυμίζουν τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βάρδα στή Ρόδο (1289)². Ὁ Ταξιάρχης τέλος στήν κόγχη πάνω ἀπό τήν εἴσοδο μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τόν Παντοκράτορα στή λιτή τοῦ Ἀγίου Νικολάου στό ὁμώνυμο χωριό τῆς Μονεμβασίας (τέλος τοῦ 13ου αἰώνα)³ καί μέ τόν Σωτήρα στήν Παναγία (στῆς Γιαλλοῦς)⁴. Ἐπομένως ὁ γραπτὸς διάκοσμος τῶν Ἀσωμάτων μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ στό τέλος τοῦ 13ου αἰώνα, σέ μιὰ τάση ἐπαρχιακή ἢ ὁποία γνωρίζει ἀμυδρά τόσο τήν ὑστεροκομνήνεια ὅσο καί τή σύγχρονη ζωγραφική, ἔχει ὁμως συγχρόνως ἕναν ἔντονο ἀρχαϊσμό πού τῆς προσδίδει λαϊκὸ χαρακτήρα.

Μιὰ δευτέρη τοιχογράφηση στό 14ο αἰώνα θά πρέπει νά ἔγινε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔχνη τοῦ β' στρώματος στό Χριστὸ τοῦ νότιου τοίχου, χωρὶς νά εἶναι δυνατὸ νά καθοριστεῖ ἡ ἔκταση πού θά εἶχε.

Ὁ νότιος ναῖσκος εἶναι ἐπίσης μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ἐσωτ. διαστάσεων 5.40 × 2.50 μ. Στὰ ἀνατολικά ἔχει μικρὴ ἀψίδα ἐγγεγραμμένη στὸν τοῖχο (πίν. 118α). Ὁ ναὸς διατηρεῖ λίγες τοιχογραφίες. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἀπὸ τῆ μιὰ καί ἀπὸ τήν ἄλλη τῆς ἀψίδας βρίσκεται ἡ παράσταση τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* μαυρισμένη καί δυσδιάκριτη. Στὸ βόρειο τοῖχο ὑπάρχει τοιχογραφία μέ τήν παράσταση τῆς *Δεήσεως* ἢ ὁποία καλύπτεται ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο τοῦ ναῖσκου καί ἀπὸ μεταγενέστερο στρώμα τοῦ 19ου αἰώνα πού εἰκονίζει τὴ *Μεταμόρφωση*. Φαίνεται τὸ ἐπάνω τμῆμα τῆς παραστάσεως καί κυρίως ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μέ τήν ἐπιγραφὴ *ἀντιφωνητής*. Ἡ τοιχογραφία αὕτη θά μπορούσε νά τοποθετηθεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα⁵. Νεώτερο στρώμα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴ Δέηση, ἀρχαιότερο ὁμως ἀπὸ τὸ 19ο αἰώνα βρίσκεται στό νότιο τοῖχο (18ος αἰώνας;).

Δὲν εἶναι εὐκόλο νά προσδιοριστεῖ ἡ ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ δεύτερου ναοῦ. Μπορεῖ νά εἶναι σύγχρονος μέ τίς ἀρχικὲς τοιχογραφίες τοῦ βόρειου τοίχου καί τὸ στρώμα τοῦ 14ου αἰώνα τοῦ βόρειου ναοῦ, ὅποτε τὸ κτιστὸ τέμπλο καί οἱ μεταγενέστερες τοιχογραφίες θά ἔγιναν ἀργότερα κατὰ τὴ διάρκεια ἐπισκευῶν. Δὲν εἶναι ὁμως ἀπίθανο οἱ τοιχογραφίες τοῦ βόρειου τοίχου

1. Α. ΙΩΑΝΝΟΥ, ὁ.π. πίν. 57.

2. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινοὶ καί μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ABME ΣΤ', 1948, 114 - 142, εἰκ. 106 - 113.

3. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. 37 σημ. 6, εἰκ. 8β.

4. Ὁ ἴδιος, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία τῆς Γιαλλοῦς» (1288 - 9), ΕΕΒΣ, ΛΓ', 1964, εἰκ. 13.

5. Πρβ. τὸ Χριστὸ τῆς Δεήσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Ὁδηγήτριας στὶς Σπηλιές τῆς Εὐβοίας (1311), Α. ΙΩΑΝΝΟΥ, ὁ.π. πίν. 67.

νὰ ἔγιναν γιὰ νὰ διακοσμήσουν τὸν ἑξωτερικὸ μεσημβρινὸ τοῦχο τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας¹ καὶ ὁ νότιος ναὸς νὰ κτίστηκε ἀργότερα.

Σκαλτσοτιάνικα

6. Ἁγιος Νικόλαος (διαστ. 10×4.50 μ.), σὲ παλαιομανιάτικο οἰκισμὸ γνωστὸ ὡς Κακομάχι, στὸ ὄρος Ἀραβίκια κοντὰ στὴ Λούτσα· ἀνήκει στὸν τύπο ναῶν μὲ «μεγαλιθική» τοιχοποιία² (πίν. 120α). Ἡ στέγη σχηματίζει καμπύλη πάνω ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, ἐνῶ τὰ τμήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ πάχος τῶν τοίχων παραμένουν ἐπίπεδα καὶ εἶναι στρωμένα μὲ χαλίκια· κατὰ τὶς πληροφορίες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ἡ ἐπίστρωση εἶναι παλαιά. Ἡ κόγχη πάνω ἀπὸ τὴν πύλη εἰσόδου εἶναι ἐπιχρισμένη μὲ κονίαμα, παλαιότερα ἀσφαλῶς τοιχογραφημένο. Γύρω ἀπὸ τὴν κόγχη ἀνοίγονται τρεῖς μικρὲς ἀβαθεῖς ἐσοχὲς μὲ διακοσμητικὰ πινάκια· σώζονται τὰ δύο· εἶναι πῆλινα, μὲ καλὴ ὀπτηση, πράσινη στιλβωμένη ἐπιφάνεια καὶ ἐγγράφοντα σπειροειδῆ κοσμήματα· στὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ διακρίνεται στὸ κέντρο κεφαλὴ ἵππου. Μέσα στὸ ναὸ εἶναι ὁρατὰ τὰ ἡγεῖα στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπως καὶ μέσα σὲ ἐσοχὲς τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ.

Τοιχογραφίαι: Ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ δίνει ὄψη ἔργου ἡμιτελοῦς· διακοσμημένο εἶναι τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, τὸ ἱερὸ καὶ τὸ κτιστὸ τέμπλο. Τὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν τοιχογραφήθηκε ποτέ· οἱ τοῖχοι φέρουν ἀδρὸ ἀρμολόγημα ἐνῶ ὁ δυτικὸς τοῖχος ἐμφανίζει καὶ ἐσωτερικὰ ξερολιθιά. Τὸ στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν κάθετα ἐπάνω στὸ πρῶτο ἐπίχρυσμα τῶν τοίχων, ποὺ ἔχει καὶ αὐτὸ ὄψη ἀπλοῦ ἀρμολογήματος.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εὐρεῖα μορφή τῆς Πλατυτέρας (πίν. 120β) σὲ μνημειώδη κλίμακα μὲ τὸ Χριστὸ σὲ μετάλλιο. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας διακρίνεται στὴ βόρεια πλευρὰ ὄρθια μορφή ἱεράρχη στραμμένου κατὰ τὰ $3/4$ · στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ὑπολείμματα τοιχογραφίας μὲ τὴν παράσταση τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ*. Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ *Ανάληψη* (πίν. 121α-β)· ὁ Χριστὸς στὸ κέντρο (σώζεται μόνο τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ προσώπου) μὲ ἑνσταυρο φωτοστέφανο, μὲ τοὺς ἀγγέλους καὶ ἀποστόλους στίς πλευρὲς τῆς καμάρας.

Στὸν κυρίως ναό, στὴν κλεῖδα τῆς καμάρας, διακοσμητικὴ ταινία μὲ φυτικὰ μοτίβα δυσδιάκριτα σὲ ἐρυθρὸ βάθος. Οἱ πλευρὲς τῆς καμάρας φέρουν δύο ζῶνες διακοσμήσεως μὲ παραστάσεις ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ ἐρυθρὸ πλαίσιο. Στὴ νότια πλευρά, στὴν ἐπάνω ζώνη, εἰκονίζονται ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ ἡ *Υπαπαντὴ* καὶ ἡ *Κοίμηση* τῆς Θεοτόκου (οἱ μορφὲς μὲτρίως διακρί-

1. LYDIE HADERMANN-MISGUICH, Une longue tradition byzantine, La décoration extérieure des églises, Zograf 7, 1977, 5 - 10.

2. Βλ. σ. 158 - 9.

νονται), στὴν κάτω ζώνη ὁ Χριστὸς δωδεκαετής (πίν. 122α) καὶ τὰ *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*.

Στὴ βόρεια πλευρά, ἐπάνω, ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, ἡ *Γέννηση τοῦ Χριστοῦ* καὶ ἀδιάγνωστη παράσταση καὶ κάτω ἡ *Γέννηση τοῦ ἁγίου Νικολάου*¹, ἐνῶ τὸ ἐπόμενο διάχωρο εἶναι τελείως καταστραμμένο.

Στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται σὲ μεγάλη κλίμακα ὀρθιες μορφές ἁγίων: στὸ νότιο τοῖχο ἅγιος (Ἀρτέμιος;), ἀρχάγγελος καὶ ἔφιππος ὁ ἅγιος *Νικήτας* (διακρίνονται τὰ ἀρχικά τοῦ ὀνόματος *Ν Ι.*). Στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου: ἔνθρονος ὁ ἅγιος *Νικόλαος* (ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ) πλαισιωμένος, ὅπως καὶ στὶς εἰκόνες, ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ τὴν *Παναγία* σὲ προτομή στὸ πάνω μέρος τῆς τοιχογραφίας, καὶ ὁ ἅγιος *Γεώργιος* ἔφιππος, δρακοντοκτόνος, μὲ τὴν ἐπιγραφή *τροπαι[ο]φόρος*.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο, πρὸς τὸν κυρίως ναό, στὸ βόρειο τμήμα διακρίνεται ὀρθια μορφή δεομένη, ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ κάτω (πιθανὸν ἡ Θεοτόκος): στὸ νότιο τμήμα τοῦ τέμπλου ἡ παράσταση εἶναι ἐξίτηλη (Χριστός;). Στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ τέμπλου (δηλ. μέσα στὸ ἱερὸ) διακρίνεται ὠραία ἀνδρική μορφή ποὺ κλίνει τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ ἀριστερά: φορεῖ πῖλο καὶ κρατεῖ εἰλητὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή: *.. Θεὸς ἡμῶν τῶν οὐρανίων...* (πίν. 122β).

Στὰ πρόσωπα χρησιμοποιεῖται προπλασμός σὲ βαθύ τόνο ὡχρας μέχρι καστανὸ καὶ στὴν ἐπιδερμίδα ἀνοιχτότερος τόνος: τὰ φῶτα εἶναι λευκά, κι ὅπου διακρίνονται δημιουργοῦν ἀπαλές διαβαθμίσεις. Ἡ ὡχρα τοῦ προπλασμοῦ διαφαίνεται στὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου, κάτω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ στὴ σκίαση κατὰ μῆκος τῆς μύτης, ὅπως στὴν ἐπιβλητική, μνημειώδη μορφή τῆς Πανα-

1. Εἰκονογραφικὸς κύκλος βίου τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ εἰκόνα τοῦ Σινᾶ τοῦ 11ου αἰῶνα (K. WEITZMANN, *Fragments of an early St. Nicholas Triptych on Mount Sinai*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 4, 1964/65, 1 κέ., εἰκ. 1 - 3· Ν. ΖΙΑΣ, *Εἰκόνες τοῦ βίου καὶ τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἀγ. Νικολάου*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 5, 1966/69, 275 - 298). Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου χρησιμεύει ὡς πρότυπο γιὰ τὴ συναφὴ σκηνὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ Νικολάου, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στοὺς εἰκονογραφικοὺς κύκλους βίων ἁγίων, ἀκόμα κι ἂν ἡ Γέννηση δὲν ἀναφέρεται στὶς φιλολογικὲς πηγές, πρὸς συμπλήρωση τοῦ βιογραφικοῦ κύκλου (Πρβ. R. NAUMANN - H. BELTING, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Konstantinopel* (1966) 145). Ἡ σκηνὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ Νικολάου στὸ *Κακομάχι* ὑποδηλώνει ὅτι στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα περιλαμβανόταν καὶ τὸ συναξάρι τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ 12ο αἰῶνα κέ. (Πρβ. N. PATTERSON-SEVČENKO, *Cycles of the life of St. Nicholas in Byzantine Art*, ἀδημ. διατρ., Columbia University 1972, 47 κέ. ἡ ἴδια ἀναφέρει ἱστορημένους βίους ἁγίων καὶ νωρίτερα, κατὰ τὸ 10ο αἰῶνα, σὲ ναοὺς τῆς Καππαδοκίας, ἡ συνήθεια ὅμως γενικεύεται ἀπὸ τὸ 12ο αἰῶνα κέ.). Ὅτι ὁ βίος τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου ὡς εἰκονογραφικὸ θέμα στὴ μνημειώδη ζωγραφικὴ εἶχε διεισδύσει στὴ Μάνη ἀρκετὰ νωρίς, καταφαίνεται ἀπὸ τὶς σκηνές βίου τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὴν Ἐπισκοπὴ Μέσα Μάνης ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα (Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, ὁ.π. 103 κέ.).

γίας τῆς ἀψίδας. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ὄγκου ἐδῶ στηρίζεται στὴν ἀνεπαίσθητη μετάβαση ἀπὸ τὸ βαθύτερο πρὸς τὸν ἀνοιχτότερο χρωματικὸ τόνο, τὰ πρόσωπα χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικὰ ἐλαφρὸ πλάσιμο. Σὲ ἄλλες μορφές (Χριστὸς καὶ Θεοτόκος στὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου, νεαρὴ μορφή στὸ βόρειο ἡμιχόριο τῆς Ἀναλήψεως) ἡ ἀντίθεση μεταξύ φωτὸς καὶ σκιᾶς εἶναι ἰσχυρότερη, στὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδας ἀναμειγνύεται ζωηρὸ κόκκινο. Ἡ αἶσθηση τῆς πλαστικότητος εἶναι ἔντονη στὰ χυμώδη πρόσωπα, ὅπως π.χ. στὴν κεφαλὴ τοῦ ἀγγέλου τῆς Ἀναλήψεως (πίν. 121α).

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἱεράρχη ποὺ εἶναι στραμμένος πρὸς τὴν ἀψίδα ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα¹. Δύο ἄλλα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ παρατηροῦνται στίς συνθέσεις ὑποδηλώνουν προχωρημένη ἐποχὴ: στὴν Ὑπαπαντὴ τὸ βρέφος κρατεῖ ὁ Συμεών, στοιχεῖο ποὺ ἐμφανίζεται στὸ 12ο αἰώνα ἐπικρατεῖ ὁμως στοὺς παλαιολόγειους χρόνους². Καὶ ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ διδάσκοντος στὸ ναὸ ἀπαντᾷ σὰν θέμα στὴ μνημειώδη ζωγραφικὴ κυρίως στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων. Γνωστὴ εἶναι ἡ τοιχογραφία τῆς Bojana Βουλγαρίας (ἔτ. 1259)³, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἅγιος Νικόλαος συμφωνεῖ ὡς πρὸς τὴν παράσταση τῶν γονέων ποὺ χειρονομοῦν ἀριστερά· τὸ πρότυπο φαίνεται κοινό, ἀπλουστευμένο ὁμως καὶ στατικὸ στὸ Κακομάχι σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἔξοχη τοιχογραφία τῆς Bojana. Ὁ φωτισμὸς στὰ πρόσωπα (πίν. 121α) ἐμφανίζει στοιχεῖα τοῦ 12ου αἰώνα⁴.

Ἡ Θεοτόκος τῆς ἀψίδας τοῦ ἁγίου Νικολάου θυμίζει στὸ πρόσωπο τὴν Παναγία μεταξύ ἀγγέλων στὸ Βαčκονο τῆς Βουλγαρίας (β' μισὸ τοῦ 12ου

1. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὠρωπὸ, ὁ.π. 96 κέ.

2. Ὁ Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ὑπαπαντή, ΕΕΒΣ 6, 1929, 332 καὶ 338/339, τοποθετεῖ τὴν ἐπικράτηση τοῦ τύπου στὸ α' μισὸ τοῦ 14ου αἰ., ἀναφέρει ὁμως ὅτι «...ὕπάρχουσι... καὶ πρὸ τοῦ 14ου αἰ. εὐάριθμα τινὰ παραδείγματα ἀπαντῶντα ἰδίᾳ εἰς ἀνατολικά μνημεῖα...»· ὁ Κ. WESSEL, Darstellung Christi im Tempel, Rbk, I, 1141 ἀναφέρει τρία παραδείγματα ἀπὸ τὴ μνημειώδη ζωγραφικὴ τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Κασνίτζη στὴν Καστοριά καὶ τὸ Monreale, τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα εἶναι ὅλα παλαιολόγειων χρόνων.

3. Α. GRABAR, La peinture religieuse en Bulgarie (1928) 146 κέ., πίν. XIII. Τὰ ἐδῶ ἀναφερόμενα παραδείγματα ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴν περίοδο εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ χειρόγραφα· στὴ μνημειώδη ζωγραφικὴ ἀναφέρεται ὡς παλαιότερο παράδειγμα τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Monreale (τέλος 12ου αἰ., Ο. DEMUS, Mosaics of Norman Sicily (1949) εἰκ. 65B), τὸ θέμα ἐπικρατεῖ ὁμως ἀπὸ τὸ 13ο αἰ. καὶ μετὰ. Ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ διδάσκοντος στὸ ναὸ συνάπτεται συχνὰ μὲ τὸ «Μεσοπεντήκοστο». Στὸ Κακομάχι ἡ ἐπιγραφή δὲν σώζεται, ἡ παράσταση τῶν γονέων ὁμως, ὅπως καὶ στὴν τοιχογραφίαν τῆς Bojana, δείχνει ὅτι καὶ ἐδῶ εἰκονογραφεῖται τὸ εὐαγγελικὸ κείμενο καὶ ὅχι ἡ ἑορτὴ τῆς Μεσοπεντήκοστης (βλ. GORDANA BABIĆ, La Mi-Pentecôte, Zograf 7, 1977, 27).

4. Πρβ. Ἀι-Στράτηγο Μπουλαριῶν, Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. πίν. 17, δεύτερη μορφή ἀπὸ ἀριστερά, ὅπου καὶ ὁ τύπος τοῦ προσώπου συμφωνεῖ.

αἰώνα¹. Ἡ λεπτότατη ἐπεξεργασία τῶν διακοσμητικῶν μοτίβων στὰ κατὰ-
 στικτὰ ἐνδύματα καὶ ἐπιπλα ἀπαντᾷ στὸ 12ο καὶ 13ο αἰώνα².

Στὶς μορφές τῶν ἀποστόλων τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῶν ἁγίων τῶν πλαγίων
 τοίχων — οἱ τελευταῖοι σὲ κλίμακα μνημειώδη — οἱ ἀναλογίες εἶναι καλές, οἱ
 κινήσεις ἡρεμες καὶ ἡ πτυχολογία ἡσυχῇ ἀφήνει νὰ διαφαίνονται οἱ ἐπὶ μέρους
 μορφές τῶν σωμάτων. Μὲ ἀξιόλογη δεξιότητα ἀποδίδεται ἡ ἔντονη κίνηση
 τοῦ Ἀρχαγγέλου στὸν Εὐαγγελισμό, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ μόνη ἰσχυρὰ κεκι-
 νημένη μορφή στὸν Ἅγιο Νικόλαο.

Ἡ τάση γιὰ τὸ μνημειῶδες, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν Πλατυτέρα καὶ τὶς με-
 μονωμένες μορφές τῶν πλαγίων τοίχων, θυμίζει τάσεις ποὺ συνηθίζονται
 κατὰ τὸ 13ο αἰώνα. Ἀντίθετα ἡ κλίμακα τῶν μορφῶν μικραίνει σημαντικὰ
 στὶς συνθέσεις τοῦ κυρίως ναοῦ. Οἱ ἀναλογίες ἐδῶ (κοντὰ σώματα — μεγάλες
 κεφαλές) ὀφείλονται σὲ λαϊκὸ ρεῦμα· οἱ διαφορές ὡς πρὸς τὸ στυλ ἀπὸ τὶς
 μορφές τοῦ ἱεροῦ καὶ τοὺς ὀρθίους ἁγίους τοῦ κυρίως ναοῦ δικαιολογοῦν τὴν
 ἀπόδοση τῶν συνθέσεων αὐτῶν σὲ ἄλλο ζωγράφο, πάντως τῆς ἴδιας ἐποχῆς³.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ σημειώθηκαν προκύπτει ὅτι στὸν Ἅγιο Νικόλαο χρη-
 σιμοποιοῦνται πρότυπα ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει μέχρι τὰ μέσα
 τοῦ 13ου αἰώνα. Γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ συνηγορεῖ καὶ ἡ τάση πρὸς τὸ μνημειῶδες
 ποὺ χαρακτηρίζει τὴν Πλατυτέρα καὶ τὶς ὀρθιες μορφές, ὅπως ἐπίσης ἡ ἡρεμία
 τῶν κινήσεων καὶ ἡ ἡσυχῇ πτυχολογία. Ἐξἄλλου ἡ πραγματιστικὴ ἀπόδοση
 τοῦ ἀλόγου τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἡ εὐρεία καμπύλη ποὺ σχηματίζει τὸ μαφό-
 ριο στὰ χέρια τῆς Πλατυτέρας, ἡ ὀρμητικὴ κίνηση τοῦ Ἀρχαγγέλου προϋπο-
 θέτουν τὴν παλαιολόγια ἀναγέννηση, ὥστε οἱ τοιχογραφίες νὰ μποροῦν νὰ
 χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα.

Ἀπὸ τοὺς δύο ζωγράφους ποὺ ὑποθέτουμε πῶς ἐργάστηκαν στὸν Ἅγιο Νι-
 κόλαο ὁ ζωγράφος τῶν συνθέσεων τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει τάσεις λαϊκές, ἐνῶ ὁ
 ζωγράφος τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν μεμονωμένων μορφῶν χρησιμοποιεῖ ἐξαίρετα
 πρότυπα, τὰ ὁποῖα ἀκολουθεῖ μὲ ἀξιόλογη ἱκανότητα καὶ τεχνικὴ γνώση. Ἐξο-
 χο δεῖγμα τῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητος αὐτοῦ τοῦ ζωγράφου ἀποτελεῖ ἡ μορ-
 φὴ μὲ τὸν πῖλο (μορφὴ δωρητῆ;) μέσα στὸ ἱερό, μὲ τὸ ἐκφραστικὸ πρόσωπο
 καὶ τὸ ἔντονο στοχαστικὸ βλέμμα.

1. V. LAZAREV, *Storia*, β.π. εἰκ. 349 καὶ ἐγχρωμὴ στὸν A. GRABAR, *Bulgarien, Mittelalterliche Fresken* (1961) πίν. 1. Ὁ ναὸς τοῦ Bačkovo ἱδρύθηκε τὸ 1083, οἱ τοι-
 χογραφίες ὅμως τοποθετοῦνται στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα, ὁ ἴδιος, *Peinture religieuse en Bulgarie* (1928) Texte, 56 καὶ V. LAZAREV, β.π. 222—β' μισὸ 12ου αἰώνα.

2. Τὸ θρόνο τοῦ ἁγίου Νικολάου π.χ. περιβάλλει κόκκινη ταινία μὲ λευκὲς στιγμές, τὸ
 ἐρισιεῖνωτο εἶναι κατάκοσμο: πάνω στὸ ὑπόλευκο βάθος ζώνη μὲ ζατρίκιο καὶ κάτω ἀπὸ
 αὐτὴν ταινία ἀπὸ καρδιάσχημα φύλλα, συνηθισμένο κόσμημα στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

3. Οἱ συνθέσεις ἀνήκουν στὸ ἴδιο στρώμα μὲ τὶς ὀρθιες μορφές ἁγίων στὴν κατώτερη
 ζώνη τῶν πλαγίων τοίχων.

Δρυμὸς ἢ Δρυαλὶ

7. Παναγία (ἔσωτ. διαστάσεις 7.25×2.80 μ.), στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ κοντὰ στὴ σύγχρονη ἐκκλησία τοῦ Σωτήρα. Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος μὲ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ κονίαμα. Ἐχει ἀψίδα ἡμικυλινδρική καὶ ἐπικλινή. Στὴ νότια πλευρὰ του σώζεται μισογκρεμισμένο κωδωνοστάσιο. Στὸ ἐσωτερικὸ ἡ καμάρα εἶναι κάπως ἄτεχνη, ὀξυκόρυφη σὰν νὰ μιμεῖται δίρρυτη ὀροφή.

Τοιχογραφίαι. Ἡ ἐκκλησία ἔχει γραπτὸ διάκοσμο σὲ τέσσερα στρώματα. Στὸ δ' (19ος αἰ.) καὶ στὸ γ' στρώμα (18ος αἰ.;) ἀνήκουν οἱ παραστάσεις τοῦ ἱεροῦ, τοῦ τέμπλου καὶ μερικῶν ἀγίων τῆς κάτω ζώνης. Στὸ β' στρώμα ποὺ σώζεται σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ εἶναι βυζαντινὸ ἀνήκουν οἱ παραστάσεις ποὺ διακοσμοῦν τὸ θόλο, τὴν ἀνώτερη ζώνη τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου καὶ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Τέλος ἔχνη τοῦ α' στρώματος μόλις διακρίνονται κάτω ἀπὸ τὸ γ' καὶ τὸ δ' στρώμα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου.

Στὸ θόλο ἡ διακόσμηση σώζεται ἀπὸ τὸ μέσο ὡς τὸ δυτικὸ ἄκρο. Κατὰ μῆκος τῆς κορυφαίας γενέτειρας τῆς καμάρας ὑπάρχει διακοσμητικὴ ταινία. Στὴ βόρεια πλευρὰ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ εἰκονίζονται τὰ *Εἰσόδια* τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ εἰς Ἀδου Κάθοδος ἀπὸ τὴν τελευταία παράσταση ἐλάχιστα τμήματα φαίνονται, ὅπως ὁ σταυρὸς ποὺ κρατᾷ ὁ Χριστός, ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὐὰ στὸ ἀριστερὸ τμήμα. Στὴ νότια πλευρὰ, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, εἰκονίζονται ἡ *Γέννηση* τῆς Θεοτόκου — διακρίνονται μόνο ἡ στρωμνὴ, ἡ κεφαλὴ τῆς θεραπαινίδας ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα καὶ τὸ λουτρὸ — καὶ ἡ *Προδοσία*. Στὴν ἐπάνω ζώνη τοῦ βόρειου τοίχου εἰκονίζονται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ τὸ *θαῦμα* τῆς θεραπείας τοῦ τυφλοῦ, ἡ *Σαμαρείτιδα* — οἱ δύο αὐτὲς παραστάσεις δὲν διαχωρίζονται μὲ ταινία — τὸ *Χαῖρε τῶν Μυροφόρων*, ἡ *Μεταμόρφωση* καὶ οἱ *Μυροφόροι* στὸ *Μνήμα*. Στὴν παράσταση τοῦ *Χαῖρε* μεταξὺ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ὑπάρχει δυσδιάκριτη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία συνεχίζεται ὡς τὴν κάτω διαχωριστικὴ ταινία. Στὸ νότιο τοῖχο εἰκονίζονται ὁ Ἰησοῦς *Δωδεκαετής*, ὁ *Μυστικὸς Δεῖπνος* (πίν. 123α) καὶ τελευταία πρὸς τὰ δυτικὰ ἡ *Βαῖοφόρος* (πίν. 123β). Πιο κάτω, ἐπάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς χαμηλῆς θύρας βρίσκεται σὲ πολὺ μικρὴ κλίμακα ἡ παράσταση τοῦ ἀγίου *Μανδηλίου* καὶ δίπλα στὴ θύρα πρὸς τὰ δυτικὰ ἀπεικονίζονται ἡ *Βάπτισμα* καὶ δύο μορφὲς ὁλόσωμων ἀγίων σὲ στάση δεήσεως. Ὅλο τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῆς *Σταυρώσεως* ποὺ εἶναι πολυπρόσωπη. Ὁ Ἰωάννης μὲ τὴν τυπικὴ του στάση βρίσκεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ Χριστό, ἔμπρὸς ἀπὸ τὴ Θεοτόκο. Στὴ σκηνὴ περιλαμβάνονται καὶ οἱ ληστές. Κάτω ἀπὸ τὴ Σταύρωση εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἄγιοι.

Οἱ μορφὲς γενικὰ εἶναι κοντόχοντρες, πλατιῆς μὲ σαρκώδη βάνουσα πρόσωπα. Τὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μερῶν γίνεται μὲ σκιοφωτισμὸ καὶ τὰ περιγράμματα εἶναι ἔντονα. Ἐπ'ἀλλῃδες γραμμές, ἄλλες φορὲς στὸ ἴδιο χρῶμα τοῦ

υφάσματος και άλλες φορές λευκές, αποδίδουν την πτυχολογία. Ο κάμπος των παραστάσεων διακοσμείται με οικοδομήματα χωρίς γωνιώδεις αποκλίσεις που δίνουν όμως σχετικά την αίσθηση του βάθους. Ο ζωγράφος βασικά χρησιμοποιεί δύο χρώματα, το τεφροκύανο και της ψημένης σιένας.

Οι τοιχογραφίες της Παναγίας είναι έργο έπαρχιακό¹. Ο ζωγράφος αντιγράφει σκηνές όπως εικονίζονται στα μεγάλα έργα της έποχής, χωρίς να γνωρίζει τη θέση που πρέπει να έχουν μέσα σε ένα σύνολο για να εκφράσουν το νόημά τους. Από τεχνοτροπική άποψη τα σαρκώδη βάνουσα πρόσωπα, ή πολυπρόσωπη Σταύρωση, ή άκομψη προσπάθεια να αποδοθεί ή ψυχική έκφραση θυμίζουν έργα παλαιολόγεια με αντικλασική διάθεση². Οι κοντόχοντρες μορφές επίσης (πίν. 123α-β) συγκρίνονται με μνημεία που χρονολογούνται προς το τέλος του 13ου αιώνα³.

Θά μπορούσε λοιπόν το β' στρώμα της Παναγίας να χρονολογηθεί γύρω στο 1300 ή στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα και να θεωρηθεί έργο έπαρχιακό καμωμένο από ένα δεύτερο ζωγράφο της περιοχής που ξέρει όμως τις σύγχρονες τάσεις της ζωγραφικής.

Λάγια

8. "Αι-Στράτηκος (έσωτ. διαστ. 5.50×3 μ.), στη θέση Πανόρος, σε απόσταση μιάς ώρας περίπου δυτικά του χωριού Λάγια (πίν. 124α). Ο αρχικός ναΐσκος είναι μονόχωρος, καμαροσκεπαστος, κτισμένος με άργους λίθους και συνδετικό κονίαμα. Στη δυτική πλευρά υπάρχει νάρθηκας καμαροσκεπαστος κτισμένος με όμοιο τρόπο, όπως ο κυρίως ναός, με μεγαλύτερη όμως χρήση συνδετικού κονιάματος. Στη νότια και στη δυτική πλευρά του νάρθηκα ανοίγεται από μία τοξωτή θύρα. Πάνω από τη δυτική θύρα διαμορφώνεται ανακουφιστική κόγχη. Οι θολίτες των τόξων των θυρών και της κόγχης είναι λαξευμένοι με επιμέλεια. Στο μέτωπο του τόξου της νότιας εισόδου διακρίνονται έξι έγχάρακτοι σταυροί. Σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκαν δύο προσκτίσματα στα βόρεια και βορειοδυτικά του νάρθηκα.

Τοιχογραφίες. Στο νάρθηκα (έσωτ. διαστ. 4.25×2.50 μ.) διακρίνονται στον ανατολικό τοίχο, δεξιά και άριστερά από την είσοδο προς το ναό, λείψανα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα. Στο νεώτερο στρώμα ανήκει

1. Μ. CHATZIDAKIS, *Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle. Les recherches sur l'évolution du style. XIVe Congrès International des Etudes Byzantines* (1971) Rapports I, 128 - 132.

2. Πρβ. π.χ. τις τοιχογραφίες της Μεταμορφώσεως του Σωτήρα στο Πυργί (1296) και της Όδηγήτριας στις Σπηλιές (1311), στην Εύβοια, Α. ΙΩΑΝΝΟΥ, δ.π. πίν. 50 - 54, 60, 64, 71.

3. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα, δ.π. πίν. 22 - 25, 28 - 34, 45, Α. ΙΩΑΝΝΟΥ, δ.π. πίν. 48 - 54, 78 - 82.

ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου ἔνθρονος βρεφοκρατούσας στοῦ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ παράσταση τοῦ Χριστοῦ-Παντοκράτορα ἐπίσης ἔνθρονου στὴν ἀντίστοιχη θέση στοῦ νότιο τμήμα. Τὸ νεώτερο στρώμα συνεχίζεται δυσδιάκριτο στοῦ νότιο τοῖχο. Κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσας καὶ τοῦ ἔνθρονου Παντοκράτορα φαίνεται πρῶτο στρώμα τοιχογραφιῶν ποὺ διατηρεῖται καλύτερα στὴ βόρεια πλευρά. Διακρίνεται τὸ κάτω τμήμα τῆς κεφαλαίας διάλιθου σταυροῦ, ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ὁποῖου φυτρῶνουν σχηματοποιημένοι βλαστοί. Στὸ κάτω μέρος διαβάζονται τὰ βραχυγραφήματα \overline{BBX} . Στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῆς θύρας ποὺ ὁδηγεῖ στοῦ ναοῦ ὑπάρχουν ἔχνη διακόσμου τοῦ πρώτου στρώματος.

Ὁ κυρίως ναὸς ἦταν κατάγραφος. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας παριστάνεται ἡ Θεοτόκος δεομένη στὸν τύπο τῆς *Βλαχερνίτισσας*. Τὸν ἡμικύλινδρο κοσμοῦν τέσσερις μορφές ἱεραρχῶν. Οἱ δύο μεσαῖοι στρέφονται πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας καὶ φοροῦν πολυσταύρια φαιλόνια. Οἱ δύο ἀκραῖοι εἰκονίζονται σὲ μετωπικὴ στάση καὶ φοροῦν μονόχρωμα φαιλόνια. Ὁ συνδυασμὸς μετωπικῶν καὶ ἱερουργούντων Πατέρων ἀποτελεῖ ἐπιβίωση ἢ ἐπιστροφή σ' ἓνα πρῶιμο στάδιο μεταβάσεως ἀπὸ τὸν τύπο τῶν μετωπικῶν στὸν τύπο τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν¹.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ὑπάρχει ἐξίτηλη παράσταση τῆς *Δεήσεως*. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στοῦ κέντρο σὲ προτομή. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Πρόδρομος, ἐλαφρὰ στραμμένοι πρὸς τὸ Χριστὸ σὲ στάση δεήσεως, κρατοῦν καὶ οἱ δύο ἀνοικτὰ εἰλητό. Οἱ ἐπιγραφές εἶναι τελείως ἐξίτηλες. Ἡ παράσταση ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα γνωστὰ παραδείγματα βυζαντινῶν χρόνων τῆς σπάνιας παραλλαγῆς τοῦ Τρίμορφου, ὅπου καὶ οἱ δύο δεόμενες μορφές κρατοῦν εἰλητάριο².

Ὁλόκληρο τὸ μέρος τῆς καμάρας ποὺ καλύπτει τὸ ἱερὸ διακοσμεῖ ἢ παρά-

1. Βλ. ἀψίδα μονῆς Veljusa, V.J. DJURIĆ, *Fresques du monastère de Veljusa*. Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses (1958) 113, 115, πίν. XVI-XVIII, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίαι στὸν Ὁρωπό, ὁ.π. 96, GORDANA BABIĆ, *Les discussions christologiques du XIIème siècle...*, *Zbornik za likovne umetnosti* 2, 1966, 25 - 26, 31, R. HAMANN-MAC LEAN, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien* (1976) 259 - 261, καθὼς καὶ ἀψίδα Εὐαγγελιστρίας στοῦ Γεράκι (ἀδημ.). Ὁ συνδυασμὸς ἱεραρχῶν μὲ μονόχρωμα καὶ μὲ πολυσταύρια φαιλόνια ἀπαντᾷ στὴ Μαυριώτισσα Καστοριάς (πρῶτο τρίτο 13ου αἰ.), ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *Καστοριά, I* (1953) πίν. 67, Ν.Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Καστοριά. Παναγία ἡ Μαυριώτισσα* (1967) πίν. 89, 90.

2. Βλ. Ἀγία Ἄννα στοῦ Ἀμάρι Ρεθύμνης (1225), ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΒΚΛΑΝΔ, *Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἀγίας Ἄννας στοῦ Ἀμάρι, ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Ζ', 1973 - 74, 31 - 57 (ὅπου καὶ ἀνάλυση τοῦ θέματος μὲ παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία) καὶ Ἀγιο Νικόλαο στὴ Διμυλιά Φουντουκλὶ Ρόδου (τοιχογραφίαι 15ου αἰ. ποὺ ἀντιγράφουν κατὰ τὸν Ὁρλάνδο) πρότυπα τοῦ 14ου αἰ.), Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου*, ὁ.π. 183, εἰκ. 142.

σταση τής *Αναλήψεως*. Στο βόρειο τμήμα του τέμπλου σώζονται ίχνη ὀρθίου, ὀλόσωμου, μετωπικοῦ ἀρχαγγέλου με αὐτοκρατορική ἐνδυμασία. Σὲ μικρὸ μετάλλιο δεξιὰ διακρίνονται τὰ ἀρχικά *MI*. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχάγγελο *Μιχαήλ* στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, στὸ νότιο τμήμα τοῦ τέμπλου, διατηρεῖται ἐξίτηλη παράσταση τοῦ *Παντοκράτορα* καθισμένου σὲ κατάκοσμο θρόνο.

Τὸ δυτικὸ τμήμα τής καμάρας χωρίζεται ἀπὸ διακοσμητικὴ ταινία σὲ δύο μέρη. Στὸ βόρειο τμήμα ἀπεικονίζεται τὸ ἐν *Χώναις* θαῦμα με τὸν ἀρχάγγελο *Μιχαήλ* ἀριστερὰ καὶ τὸν προσμονάριο Ἀρχιππο δεξιὰ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ ἀρχαγγέλου¹. Ἄλλο θαῦμα τοῦ *Μιχαήλ*, πιθανότατα τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ἰησοῦ τοῦ *Ναυῆ*², κοσμεῖ τὸ νότιο τμήμα. Ἀριστερὰ στέκεται ὀρθιος ὁ ἀρχάγγελος· δεξιὰ διακρίνονται στρατιωτικὴ μορφή ποῦ ὑψώνει τὸ δεξιὸ χερὶ καὶ πίσω της τουλάχιστον ἄλλοι δύο στρατιῶτες. Πιὸ πίσω δεξιὰ εἶναι ζωγραφισμένα τείχη καὶ πύργοι πόλεως. Στὰ πόδια τοῦ ἀρχαγγέλου δυσδιάκριτα ἴχνη γονατιστῆς μορφῆς. Πολυπρόσωπη σκηνὴ τής *Σταυρώσεως* ἀπλώνεται στὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Στὴν κάτω ζώνη τῶν τοίχων, ὅπου θὰ εἰκονίζονταν ὀλόσωμες μορφές ἀγίων, διακρίνονται μόνο ἴχνη δύο κεφαλῶν στὴ νότια πλευρά.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ περιορισμένο ἀριθμὸ παραστάσεων ποῦ ἡ κάθε μιὰ ἀπλώνεται σὲ μεγάλο χωρὸ. Μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση τονίζεται ὁ κύκλος τοῦ ἀρχαγγέλου *Μιχαήλ*, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, σὲ βάρος τοῦ χριστολογικοῦ ποῦ περιορίζεται σὲ ἐλάχιστες παραστάσεις. Ὁ συντηρητισμὸς στὴν εἰκονογραφία τῶν ἱεραρχῶν τής ἀψίδας καὶ ἡ σπάνια παραλλαγὴ τής *Δεήσεως* στὸ ἀνατολικὸ τύμπανο φανερώνουν τὸν ἐπαρχιακὸ χαρακτήρα τοῦ μνημείου.

Ἡ τεχνοτροπία ἐντάσσει τὶς τοιχογραφίες στὴν παλαιολόγια ἐποχή. Τὰ πρόσωπα δὲν ἔχουν τονισμένα περιγράμματα. Χρωματικὲς μεταβάσεις ἀπὸ σκοτεινὲς πράσινες σκιὲς στὰ ἄκρα τοῦ προσώπου πρὸς φωτεινότερες ἐπιφάνειες χρώματος ὠχρας προσδίδουν πλαστικότητα στὶς μορφές ἀναδεικνύοντας τοὺς ὄγκους. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διαγράφονται με κοκκινωπὲς

1. Σχετικὰ κείμενα στὸν Μ. BONNET, *Analecta Bollandiana* VIII, 1889, 287 - 316 καὶ στὸ *Μηναῖο* ἑκτῆς Σεπτεμβρίου. Παραδείγματα: μικρογραφία στὸ *Μηνολόγιο* Βασιλείου Β', φ. 17r, II *Menologio*, ὁ.π. πίν. 17, εἰκόνα Μονῆς Σινᾶ (12ος αἰ.), Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, ὁ.π. τ. Α', 79 - 81, τ. Β' εἰκ. 65, εἰκόνα συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, Α. ΕΥΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ ἐν Χώναις θαῦμα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α', 1959, 26 - 39. Πρβ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ὁ.π. 175 ιγ'.

2. Ἰησοῦς *Ναυῆ* Ε', 13 - 14, βλ. Κ. WEITZMANN, *The Joshua Roll: a Work of the Macedonian Renaissance* (1948) (*Studies in Manuscript Illuminations*, 3) 14, εἰκ. 13 - 15, *Μηνολόγιο* Βασιλείου Β', φ. 3r, II *Menologio*, ὁ.π. πίν. 3, Α. ΕΥΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ *Ναυῆ* εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ', 1973 - 74, 127 - 137.

γραμμές. Τὰ ἐνδύματα, ποὺ περιβάλλουν τὰ σώματα ὑπογραμμίζοντας τὸν ὄγκο, δὲν ἔχουν τονισμένα περιγράμματα καὶ πλάθονται μὲ ἀπότομες ἐναλλαγές φωτεινῶν καὶ σκοτεινῶν ἐπιφανειῶν. Κάποιες κομνήνεις ἀναμνήσεις ἢ καὶ συνειδητὴ ἐπιστροφή σὲ κομνήνεια πρότυπα παρατηροῦνται στὴ διαμόρφωση τῆς πτυχολογίας ὀρισμένων μορφῶν.

Τὸ ὅλο ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν ὁδηγεῖ σὲ μία πιθανὴ χρονολόγηση τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ Ἀι-Στράτηκου γύρω στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα.

Δρυμὸς ἢ Δρυαλὶ

9. Ἁγιος Γεώργιος στὸ «Παλιοχώρι» (ἔσωτ. διαστ. 5.75×2.20 μ.). Ἡ ἐκκλησία εἶναι κτισμένη μὲ «μεγαλιθικὴ» τοιχοποιία καὶ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ναῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου¹. Στὸ νότιο καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο ὑπάρχει κονίαμα ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπισκευή. Τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου στὴ νότια ὄψη τοῦ ναοῦ φέρει κακότεχνο χάραγμα «1863». Λίγο ἀνατολικότερα βρίσκεται τὸ ἀρχικὸ παράθυρο τὸ ὁποῖο σήμερα εἶναι κτισμένο. Οἱ πέτρες ποὺ τὸ πλασιώνουν εἶναι τελείως ἀκατέργαστες καὶ διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς θύρας. Εἶναι ὁρατὴ δηλαδὴ καθαρὰ μιὰ ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ. Τ ο ι - χ ο γ ρ α φ ί ε ς σώζονται σὲ τρία στρώματα. Τὸ γ' στρώμα τοῦ 19ου αἰώνα βρίσκεται στὸ ἱερό, στὸ κτιστὸ τέμπλο, στὸ νότιο καὶ στὸ βόρειο τοῖχο ὅπου ἐπιγραφή ἀναφέρει τὸ ζωγράφο Ἀναγνώστη Παπαδάκο «ἀπὸ Λουκάδικα». Στὸ νότιο τμήμα τοῦ τέμπλου κάτω ἀπὸ τὸ γ' στρώμα διακρίνεται τοιχογραφία τοῦ β' στρώματος. Ἰχνη τοῦ α' στρώματος, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν βυζαντινόν, ὑπάρχουν στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἱεροῦ. Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ στρώμα θὰ πρέπει νὰ προέρχονται καὶ τὰ χρώματα ποὺ φαίνονται στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ θόλου.

Οἱ ναοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν ἔχουν ὀρισμένα στοιχεῖα σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν κατηγορία τῶν ναῶν μὲ «μεγαλιθικὴ» τοιχοποιία².

Λουκάδικα

10. Ἁγιος Δημήτριος (ἔξωτ. διαστ. 8×4.50 μ.). Ναὸς ἰδρυμένος πάνω στὸ βράχο στὴν κορυφὴ τοῦ κάστρου, σήμερα ἐρειπωμένος.

Χειμάρρα

11. Ναῖσκος κοντὰ στὸ Βλίστικο ἐρειπωμένος, σὲ «παλαιομανιάτικο» οἰκισμό.

Σκαλτσσιτιάνικα

12. Ἁγιος Δημήτριος στὴ Λούτσα. Ὁ ναὸς εἶχε ἐρειπωθεῖ καὶ μετασκευά-

1. Βλ. παρακάτω σ. 158 - 9.

2. Στὸ ἴδιο.

στηκε πρόσφατα· ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κτίσμα σώζονται καλύτερα ἢ ἀψίδα καὶ ὁ βόρειος τοῖχος.

Ἀργιλιὰς

13. Ἅγιος Γεώργιος (ἔσωτ. διαστ. 7.20×3 μ.), στὴ θέση Μακρύναρος, σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας περίπου πρὸς Ν τοῦ χωριοῦ Ἀργιλιὰς. Στὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ σώζονται ὀψιμες μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες (19ου αἰώνα). Ἀπὸ κάτω διακρίνεται παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιῶν μὲ τὰ ἴδια, ὅπως φαίνεται, θέματα.

Νύφι

14. Παναγία (ἔσωτ. διαστ. 4.80×2.50 μ.). Ἡ ἡμικυλινδρική ἀψίδα τοῦ ναοῦ στηρίζεται σὲ ἀναλημματικὸ τοῖχο ὅπου εἶναι ἐντοιχισμένος λίθος μὲ ἐγγάρρακτο σταυρὸ καὶ χρονολογία ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται μόνο τὰ δύο πρῶτα ψηφία 17... Σώζονται λείψανα τοιχογραφιῶν στὸ τέμπλο πού φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὸ 18ο αἰώνα. Πολὺ ἐξίτηλα ἔχνη ζωγραφικῆς διακρίνονται καὶ στὴν καμάρα τῆς ὀροφῆς.

Κοκκάλα

15. Ἅγιος Δημήτριος (ἔσωτ. διαστ. 6.35×2.40 μ.), μισοερειπωμένος ναῦσχος στὸν «παλαιομανιάτικο» οἰκισμὸ τοῦ Ἀι-Γιάννη.

Πιόντες

16. Ἅγιος Νικόλαος (ἔξωτ. διαστ. 6.10×3 μ.). Στὸ κτιστὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ νεώτερες τοιχογραφίες λαϊκοῦ ὕφους (τέλη 18ου - ἀρχὲς 19ου αἰ.).

Κορογωνιάνικα

17. Ἅγιος Ἐλευθέριος (ἔσωτ. διαστ. 5.35×2.30 μ.), σὲ ἀπόσταση μισῆς περίπου ὥρας βόρεια τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὰ εἰρεπία παλαιοῦ οἰκισμοῦ.

18. Ἀι-Μύρης (ἔσωτ. διαστ. 6.50×2.50 μ.), εἰρειπωμένος ναῦσχος σὲ ἀπόσταση μισῆς ὥρας περίπου βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ. Ἡ καμάρα τῆς ὀροφῆς ἐνισχύεται ἀπὸ δύο σφενδόνια. Πολὺ ἐξίτηλα, ἀδιάγνωστα ἔχνη τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα διακρίνονται στὸ τέμπλο καὶ στὸ βῆμα.

Οἱ παρακάτω ναοὶ ἐνδέχεται νὰ ἀνάγονται στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Τὰ στοιχεῖα ὅμως πού παρέχουν δὲν εἶναι πλήρη γιὰ σίγουρη χρονολόγηση:

Κότρωνας

19. Ἀι-Νίκος (Ἅγιος Νίκων — ἔξωτ. διαστ. 6.70×4.20 μ.), ναῦσχος ἐρειπωμένος, θεωρούμενος ἀπὸ τοὺς κατοίκους σάν «παλαιομανιάτικος», βορειο-

δυτικά τοῦ Κότρωνα, κοντά στή χαράδρα. Εἶναι κτισμένοι με δόμους ἀρχαίου (ρωμαϊκοῦ) οἰκοδομήματος, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται σχιστόλιθοι ἀκανόνιστου σχήματος χωρίς συνδετικό ὕλικό (ξερολιθιά). Τὸ τέμπλο, κτισμένο ἐπίσης με ἀρχαίους λαξευμένους λίθους, φέρει λοξότμητο λίθινο ἐπιστύλιο, μήκους 3.30 μ., με ἀπλή ἐγγάρακτη διακόσμηση στήν μπροστινὴ πλευρά: στὸ κέντρο πρόστυπος σταυρὸς μέσα σὲ κύκλο πλαισιώνεται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τρεῖς παράλληλες τεθλασμένες γραμμές.

Λουκάδικα

20. Ἅγιος Δημήτριος, νοτιοανατολικά τοῦ κάστρου.

Κοκκάλα

21. Ἀι-Στράτηγος (ἔσωτ. διαστ. 9.10×2.70 μ.), στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀγίου Εὐστρατίου στὸν οἰκισμό Σπείρα. Ἰχνη χρωμάτων δείχνουν ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶχε τοιχογραφίες. Στὴν πρόθεση εἶναι ἐντοιχισμένο ἰωνικὸ κιονόκρανο καὶ στήν ἀγία Τράπεζα βάση ἰωνικοῦ κίονα ἀνάστροφη καὶ τμήμα ἡμικυλίνδρου (σπόνδυλος;) χωρίς ραβδώσεις.

22. Παναγία (ἔσωτ. διαστ.: μήκος μέχρι τὸ τέμπλο 2.80 μ. καὶ πλάτος 2.20 μ.), ναῦσχος με νάρθηκα, στὸν «παλαιομανιάτικο» οἰκισμό τοῦ Ἀι-Γιάννη.

Κορογωνιάνικα

23. Παναγία (ἔσωτ. διαστάσεις 6.50×2.50 μ.), σὲ ἀπόσταση μιῆς περίπου ὥρας βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ ἔχει ἀκανόνιστο ἑλλειψοειδὲς σχῆμα. Ἡ καμάρα τῆς ὀροφῆς φέρει ἐνισχυτικὴ ζώνη στὸ δυτικὸ τμήμα.

Ὁ τύπος στὸν ὁποῖο ἀνήκουν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παραπάνω ναοὺς ἀπαντᾷ συχνὰ στοὺς «παλαιομανιάτικους», ὅπως ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς κατοίκους, οἰκισμοὺς ποὺ εἶναι σήμερα ἐρειπωμένοι καὶ ἔρημοι. Οἱ ναοὶ εἶναι συνήθως μικρῶν διαστάσεων, μονόχωροι, καμαροσκεπάστοι, με ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική ἀψίδα. Οἱ τοῖχοι ἔχουν πάχος γύρω στὸ ἓνα μέτρο, εἶναι κτισμένοι με ὀγκολίθους στὶς γωνίες καὶ στὰ κατώτερα μέρη τοῦ κτίσματος καὶ με μικρότερους λίθους στὰ ἀνώτερα καὶ συγκλίνουν πρὸς τὰ πάνω. Ἡ τοιχοποιία εἶναι με γ α λ ι θ ι κ ῆ, ἀπὸ ξερολιθιά ποὺ ἔχει ὅμως σὲ ὀρισμένα σημεῖα καὶ κονίαμα ἐνῶ στήν καμαρωτὴ ὀροφὴ ἡ χρῆση τοῦ συνδετικοῦ ὕλικου εἶναι κανονικὴ. Ἡ θύρα εἰσόδου εἶναι χαμηλὴ, μόλις ὑπερβαίνει τὸ ἓνα μέτρο, καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ μονόλιθους, ἀνοίγεται ἀνακουφιστικὴ κόγχη. Στὸ ἐσωτερικὸ τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό.

Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἐντάσσονται: ὁ Ἅγιος Φίλιππος στὰ Κορογωνιάνικα, (I, A, 1 σ. 135 κέ.), ὁ Ἅγιος Γεώργιος καὶ ἡ Μεγαλόχαρη στοὺς Πιόντες

(I,A,2 καὶ 3 σ. 138 κέ.), ὁ "Άγιος Ζαχαρίας στὴ Λάγια (I,A,4 σ. 140 κέ.), ὁ "Άγιος Νικόλαος στὰ Σκαλτσσιτιάνικα (I,A,6 σ. 148 κέ., πίν. 120α) καὶ ὁ δίκκογχος ναὸς τῆς "Αγίας Παρασκευῆς στὰ Δημαρίστικα (II,1, σ. 169 κέ.). "Όλοι διασώζουν βυζαντινὰ στρώματα τοιχογραφῆσεως (10ου - 13ου αἰώνα)¹.

Στὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ὑπάγεται μία ομάδα ἐκκλησιῶν (σ. 156 κέ.) γιὰ τὶς ὁποῖες ἡ προέλευση ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ εἶναι πιθανὴ ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητος ποὺ ἐμφανίζουν με τοὺς παραπάνω ναοὺς.

Αὐτὸς ὁ τύπος, ποὺ πρῶτος διέκρινε ὁ H. Megaw², ἀπαντᾷ συχνὰ στὴ Μάνη, τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μάλιστα σημειώνονται καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ οἰκιῶν³. Μὲ τὶς ἐκκλησίες ποὺ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα ἀξῆνεται σημαντικὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγαλιθικῶν ναῶν ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ 10ο ἕως καὶ τὸ 13ο αἰώνα⁴.

Β. Μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς⁵

Ναοὶ χρονολογημένοι με ἐπιγραφὴ ἕως καὶ τὸ 18ο αἰώνα.

Γωνέα

1. *Κοίμηση Θεοτόκου* νεκροταφείου (ἐξωτ. διαστ. 8.65 × 2.90 μ.), βορειο-δυτικὰ τοῦ χωριοῦ, στὴν ἐξοδο πρὸς Σκαλτσσιτιάνικα. Στὴν πύλῃ εἰσόδου (νότιος τοῖχος) ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὰν ἀνώφλιο τμήμα ἀράβδωτου κίονα ἀπὸ φαῖδ λίθο, μήκ. 1.40 μ. Τὸ τόξο τῆς κόγχης ποὺ ἀνοίγεται πάνω ἀπὸ τὴν πύλῃ εἶναι κτισμένο με λίθους καὶ πλίνθους· πάνω ἀπὸ τὴν κόγχῃ ὑπάρχει διακοσμητικὴ τοξωτὴ ζώνη με ἐρυθρὲς πλίνθους.

Τοῖχογραφίαι: "Ο ναὸς εἶναι ὁλόκληρος τοιχογραφημένος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο. Στὴν τοιχογράφηση ἀναγνωρίζομε τουλάχιστον τρεῖς φάσεις: Στὴν α' φάση (παλαιότερη) ἀνήκει ἀξιόλογη τοιχογραφία τῆς *Κοιμήσεως τῆς*

1. Φαίνεται ὅτι εἴτε ἡ ἐκκλησία ἦταν ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Εὐστράτιο ποὺ ἀπὸ παραφθορὰ ἐγινε ἀπὸ τοὺς κατοίκους ὁ πολὺ ἀγαπητὸς στὴ Μάνη "Αι-Στράτηγος ἢ ἀντίστροφα τὸ νεκροταφεῖο ἀπὸ παραποίηση τοῦ "Αι-Στράτηγου ὀνομάστηκε "Άγιος Εὐστράτιος.

2. Byzantine Architecture in Mani, BSA 33, 1932 - 33, 138 - 139.

3. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Αγ. Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ὁ.π. 437, ὁ ἴδιος, "Ανασκαφὴ ἐν Κυπαρίσσῳ, ΠΑΕ 1960, 233, 235 σημ., ὁ ἴδιος, "Ο ναὸς τοῦ "Αι-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ', 1970 - 72, 153 - 154, ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΤΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ "Αγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (1970) 20.

4. "Η ἄποψη τοῦ Megaw ποὺ θεωροῦσε τοὺς «μεγαλιθικοὺς» ναοὺς τὰ ἀρχαιότερα χριστιανικὰ κτίσματα στὴ Μάνη (βλ. σημ. 2) δὲν εὐσταθεῖ πιά ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἔχουν βρεθεῖ καὶ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1958, 199 - 219, ΠΑΕ 1960, 233 - 245, ΠΑΕ 1964, 121 - 135.

5. Οἱ ναοὶ τῆς ομάδας εἶναι μονόχωροι δίχως νάρθηκα, ἔχουν ἡμικυλινδρική ἀψίδα, κτιστὸ τέμπλο καὶ εἶναι κτισμένοι σχεδὸν ὅλοι με ἀργολιθοδομή.

Θεοτόκου στὸ βόρειο τοῖχο κοντὰ στὸ τέμπλο μὲ τὴν ἐπιγραφή: + Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(ε)οῦ Νικολάου Καλέργη εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν [διὰ] χ(ειρὸς) Πέτρου.

Οἱ μορφές εἶναι ψηλές, λεπτές, μὲ σωστὲς ἀναλογίες καὶ ἥσυχη πτυχολογία. Ὁ προπλάσμος εἶναι βαθυκάστανος, τὰ φῶτα γραμμικὰ τονίζουν τὴν περιοχὴ πάνω ἀπὸ τὰ φρύδια καὶ περιγράφουν τὶς τριγωνικὲς σκιές ποὺ σχηματίζονται κάτω ἀπὸ τὰ μάτια. Στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου παρατηρεῖται λεπτὴ πράσινη σκίαση. Τὸ Χριστὸ περιβάλλει γκριζογάλανη δόξα μέσα στὴν ὁποία σκιαγραφοῦνται οἱ Ἄγγελοι γύρω ἀπὸ αὐτόν. Τὸ ὕφος προδίδει ἐποχὴ γύρω στὸ 1500, ἴσως καὶ ἐνωρίτερα μέσα στὸ 15ο αἰ. Στὴν ἴδια φάση ἀνήκει καὶ τὸ πρῶτο στρώμα τοιχογραφήσεως τῆς ἀψίδας ποὺ διαφαίνεται στὰ φθαρμένα σημεῖα τοῦ νεώτερου στρώματος.

Στὴ β' φάση ἀνήκει ἡ Μετάσταση τῆς Θεοτόκου ποὺ συμπληρώνει καὶ ἀνα-
νεώνει τὴν παλαιότερη τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως στὸ ἀνώτερο τμήμα· ὁ ἴδιος ζωγράφος ἱστορεῖ τὸ δεύτερο στρώμα τῆς ἀψίδας (*Πλατυτέρα, Ἱεράρχες, Με-
λισμός*) καὶ τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ κυρίως ναοῦ (*ἅγιο Μανδῆλιο, Εὐαγγελισμός,
Παντοκράτορας*, σκηνές ἀπὸ τὸ θεομητορικὸ καὶ χριστολογικὸ κύκλο). Ὁ ζω-
γράφος εἶναι τεχνίτης λαϊκός· ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ ὕφος, οἱ τοιχογραφίες
θα πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα.

Ἄλλος λαϊκὸς ζωγράφος, λαϊκότερος ἀπὸ τὸ δεύτερο, ἱστορεῖ σὲ γ' φάση τὸ
δυτικὸ τμήμα τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ (24 οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου) καὶ τὸ
νεώτερο στρώμα τοῦ τέμπλου (*Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Θεοτόκος ἐνθρονῶν βρεφο-
κρατούσα, Χριστὸς ὡς «Μέγας Ἀρχιερεὺς», Μεγάλῃ Δέησῃ*)· στὴν τοιχογρα-
φημένη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει τὸ ἔτος τοιχογραφήσεως γιὰ τὴν
τρίτη αὐτὴ φάση: ,αψε' (1795) + δέυσις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Παναγιότη
Ἱερέος. . . . ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν.

Πολὺ ἀνώτερη ποιοτικὰ καὶ ἔργο καλοῦ ζωγράφου, στὸν ὁποῖο τὰ
δυτικὰ ἔργα δὲν ἦταν ἄγνωστα, εἶναι ἡ παράσταση τῶν Ἀγ. Δημητρίου καὶ
Γεωργίου ἔφιππων, ἀντωπῶν, σὲ τοπίο μὲ δυτικὸν τύπου κτίρια στὸ βάθος,
πάνω ἀπὸ τὴν πύλη εἰσόδου, ἴσως καὶ αὐτὴ 18ου αἰ.

Δρυμὸς ἢ Δρυαλὶ

2. *Ταξιάρχης* (ἑσωτ. διαστ. 5.75 × 2.90 μ.), στὰ βόρεια τοῦ χωριοῦ. Σώ-
ζονται τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ μέχρι τοῦ μέσου
περίπου. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος δεομένη, στὸν
ἡμικύλινδρο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ στὸ μέτωπο τὸ ἅγιο Μανδῆλιο
τὸ ὁποῖο βαστοῦν ἄγγελοι. Στὴν πρόθεση ἡ «Ἀκρὰ Ταπείνωσις» καὶ ἀπὸ ἐπάνω,
στὸ μέτωπο τοῦ τοίχου ὁ Ἅγιος Πέτρος Ἀλεξανδρείας. Τὸν ὑπόλοιπο χῶρο
τοῦ ἱεροῦ διακοσμοῦν οἱ Ταξιάρχες καὶ σκηνές ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Στὸ
κέντρο τοῦ θόλου εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτορας ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ταινία

μέ την έπιγραφή *Κύριε, έπίβλεπον έξ ούρανοῦ. . .*¹ καί από μιá ζώνη μέ άγγέλους σέ προτομή, σεραφείμ, χερουβείμ καί πολυόμματα. Τά διάκενα πού σχηματίζονται στίς γωνίες τοῦ τετραγώνου πού περιγράφει τήν κυκλική ζώνη διακοσμοῦνται μέ τά σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Στούς τοίχους τοῦ ναοῦ εἰκονίζονται ἐπάνω σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου καί τὸ θαῦμα τοῦ ἀρχαγγέλου *Μιχαήλ*(;) καί κάτω σκηνές ἀπό συναξάρια ἁγίων καί παράσταση τῶν *Ταξιάρχων*.

Στὸ τέμπλο εἰκονίζεται ἡ *Μεγάλη Δέηση*² καί παρακάτω, στή θέση τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων, ὁ *Χριστὸς καί ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατούσα*. Στὸ νότιο τοῖχο σώζεται έπιγραφὴ πού ἀναφέρει τὸ ζωγράφο *Ἀντώνιο Κασκαντάκη* καί τὴ χρονολογία 1763. Γραφικὸ εἶναι τὸ τέλος τῆς έπιγραφῆς: . . . πιος θέλ. νὰ σαρονη τὴν εκκλησία νὰ τηνεραντιζη. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς ἀποτελοῦν δείγματα καλῆς λαϊκῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰώνα.

Λάγια

3. *Ἅγιος Βασίλειος* (έσωτ. διαστ. 6.80 × 3 μ.), στήν δμώνυμη συνοικία τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναὸς ἀποτελεῖ ιδιοκτησία τῆς οἰκογένειας τῶν *Γιαννακοδημαίων*.

Τοιχογραφίες. Στὸ κτιστὸ τέμπλο παριστάνονται, διαταγμένα σέ ὀριζόντιες ὑπερκείμενες ζώνες, τὰ ἐξῆς θέματα: ἡ *Ἁγία Τριάδα* κατὰ τὸ δυτικὸ εἰκονογραφικὸ τύπο, τὸ ἅγιο *Μανθῆλιο*, ἡ έπιγραφὴ ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς *Τραπέζης Κυρίου*. . . , *χερουβείμ*, ἡ *Μεγάλη Δέηση*, ὁ *Χριστὸς* ὡς «*Μέγας Ἀρχιερεὺς*» καί «*Βασιλεὺς τῶν Βασιλευόντων*», ὁ *Πρόδρομος*, ἡ *Θεοτόκος* καί ὁ *Ἰωάννης Θεολόγος*.

Στὴν κάτω ζώνη τοῦ νότιου τοίχου, μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο, εἰκονίζονται δύο ἱεράρχες καί στήν ἀντίστοιχη θέση τοῦ βόρειου τοίχου ὁ ἐπάνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ ἔνθρονος καί ὁ ἅγιος *Δημήτριος* ἔφιππος. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ παράσταση ὑπάρχει ἡ έπιγραφὴ *Δέησις* τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ *Δημητράκη Γιαννόπουλου* εἰς *ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν* 1777. Ἡ ἴδια χρονολογία ἀναγράφεται καί στὸ τέμπλο.

Στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ *Ἄκρα Ταπεινώσις* μέ τὴν έπιγραφὴ ἡ *Ἀποκαθήλωσις*³. Στὴν ἀνατολικὴ ὀψὲ τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ τέμπλου διακρίνεται ἡμιεξίτηλη έπιγραφὴ προθέσεως.

1. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, δ.π. 261.

2. Μ. CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icone aux 11e - 13e siècles et la transformation du templon. XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, III Art et Archéologie (1976) 164, 169 - 178.

3. Γιά τὴν έπιγραφὴ «ἡ Ἀποκαθήλωσις» στήν παράσταση τῆς *Ἄκρας Ταπεινώσεως*, D.I. PALLAS, *Passion und Bestattung Christi* (Miscellanea Byzantina Monacensia 2) (1965), 289. Τὴν *Ἄκρα Ταπεινώσις* φαίνεται ὅτι ἔννοεῖ καί ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, ὅταν ἀναφέρει «εἰς τὴν καμάραν τῆς προσκομιδῆς τὴν Ἀποκαθήλωσιν» (δ.π. 216).

Ρηγανόχωρα

4. Ἀγία Κυριακή (ἔσωτ. διαστ. 5×2.50 μ.), ναὸς προσανατολισμένος πρὸς Ν. Λείψανα γραπτοῦ διακόσμου σώζονται στὸ νότιο τμήμα. Στὸ κτιστὸ τέμπλο, κάτω ἀπὸ τὴ συνηθισμένη ἐπιγραφή *ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς Τραπεζῆς Κυρίου...*, παριστάνεται ἡ Μεγάλη Δέηση¹ καὶ πὶο κάτω ὁ Χριστὸς ἐνθρονος ὡς «Βασιλεὺς τῶν Βασιλευόντων» καὶ «Μέγας Ἀρχιερεὺς» καὶ ἡ Θεοτόκος ἐνθρονη, βρεφοκρατούσα. Στὸ συνεχόμενο ἀνατολικὸ τοῖχο εἰκονίζεται ἐνθρονη ἡ ἐπώνυμη ἀγία τοῦ ναοῦ καὶ στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως ὑπάρχει παράσταση τοῦ Χριστοῦ στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως ἀνάμεσα στὸν Ἰωάννη καὶ τὴ Θεοτόκον² καὶ ἡ χρονολογία 1784. Ἀπὸ ἄλλο ζωγράφο καὶ ἴσως μεταγενέστερες εἶναι οἱ τοιχογραφίες τοῦ τέμπλου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΛΟΙΠΩΝ ΜΟΝΟΧΩΡΩΝ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΩΝ ΝΑΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ³

Λουκάδικα

5. Κοίμησι Θεοτόκου νεκροταφείου (ἔξωτ. διαστ. 12×5.50 μ.) μὲ δύο ἀρχιτεκτονικὰς φάσεις. Ὁ ναὸς διασώζει τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ α' μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα. Γιά τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ βλ. παρακάτω σ. 181 - 182.

6. Ἅγιος Παντελεήμων (ἔξωτ. διαστ. 7.80×4 μ.), νότια τοῦ κάστρου στὸ δρόμο γιὰ τὸ Φλομοχώρι.

7. Ἅγιοι Θεόδωροι (ἔσωτ. διαστ. 6.20×2.85 μ.) στὴ θέση «Πίσω χώρα». Ὁ ναὸς ἔχει γραπτὸ διάκοσμο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸ 18ο αἰώνα. Ὑπάρχουν ἔχνη καὶ παλαιότερου στρώματος, ἀδιάγνωστου, στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας. Ἡ ἀγία Τράπεζα στηρίζεται σὲ τμήμα δωρικοῦ κίονα (ὑψ. 0.58 μ. καὶ διαμ. 0.35 μ.). Μέσα στὸ ναὸ ὑπάρχει βάση ἀρχαίου κίονα καὶ δύο βάσεις κιονίσκων.

Φλομοχώρι

8. Ἅγιος Γεώργιος (ἔξωτ. διαστ. 8.50×3.20 μ.). Στὸ κτιστὸ τέμπλο δύο εἰκόνες (Βρεφοκρατούσα καὶ Χριστὸς Παντοκράτορας) μὲ τὴν ὑπογραφή Δ. Παπαδ., ἔτ. 1906.

1. Βλ. παραπάνω σ. 161, σημ. 2.

2. Γιά τὴν παραλλαγή αὐτὴ τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως ποὺ συμπίπτει τόσο ἀπὸ ἀποψη συμβολικοῦ περιεχομένου ὅσο καὶ τυπολογικὰ μὲ τὴ Σταύρωση, D.I. PALLAS, *Passion und Bestattung*, ὁ.π. 283 - 286.

3. Στὸν κατάλογο περιλαμβάνονται ὅλες οἱ ἐκκλησίες γιὰ νὰ ἔχει ὁ ἀναγνώστης μία πλήρη εἰκόνα τῆς περιοχῆς.

9. "Αγιος Σπυρίδων Καυκίου, ναός κτισμένος τὸ 1878, σύμφωνα με ἐπιγραφή στὸ ὑπέρθυρο τοῦ παραθύρου τῆς βόρειας πλευρᾶς.

10. Ἀγία Κυριακή στὸν οἰκισμὸ Βάτα.

11. Ἀι-Γιάννης στὸν οἰκισμὸ Βάτα (ἔσωτ. διαστ. 10.10×3.75 μ.). Τὸ καμπαναριὸ τοῦ ναοῦ εἶναι διακοσμημένο με ἓνα εἰδώλιο στὴν κορυφή σὲ ἔξωργο ἀνάγλυφο λαϊκῆς τέχνης, με ἐντοιχισμένες ἀποτροπαϊκὲς μάσκες καὶ με τμῆμα ἀρχαίου περιρραντηρίου ποῦ ἔχει τοποθετηθεῖ σὰν διαχωριστικὸς κιονίσκος στὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα. Στὸ ἐσωτερικὸ ὁ ναὸς διατηρεῖ τοιχογραφίες ποῦ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα.

12. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸν οἰκισμὸ Βάτα (ἔσωτ. διαστ. 12.5×4 μ.).

Χειμάρρα

13. Παναγίτσα ἢ Μεταμόρφωση με δύο φάσεις τοιχοδομίας. Σώζονται τοιχογραφίες στὸ ἱερό, στὸ τέμπλο καὶ ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἡ Μεταμόρφωση, με τὴν ἐπιγραφή 1853 Μαΐου 20 χεῖρ Ἀν. Δημανγέλου¹.

14. Ἀγιος Ἀθανάσιος (ἔξωτ. διαστ. 8.82×4.10 μ.) στὸ δρόμο γιὰ τὸ Βλίστικο. Τοιχογραφίες ὑπάρχουν μόνο στὸ κτιστὸ τέμπλο· τὸ ὕψος τοὺς θυμίζει τὴ ζωγραφικὴ τῆς Παναγίτσας στὴ Χειμάρρα (βλ. παραπάνω ἀρ. 13). Ἀπὸ τὰ κινητὰ ἀντικείμενα σημειώνονται α) ξυλόγλυπτος σταυρὸς (0.62×0.45 μ.) με παράσταση Ἑσταυρωμένου πιθανὸν ἀπὸ λυπηρὰ τέμπλου καὶ β) μικρὸς ξυλόγλυπτος σταυρὸς με τὸν Ἑσταυρωμένο καὶ τὴ Βάπτισι.

15. Κοίμηση Θεοτόκου στὸ Βλίστικο (ἔξωτ. διαστ. 12.70×2.50 μ.). Ὁ ναὸς ἐπισκευάστηκε πρόσφατα· σώζονται χρονολογίες ποῦ ἀναφέρουν τὰ ἔτη 1883, 1886, 1906 καὶ τοιχογραφίες τῆς ἴδιας ἐποχῆς στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ναοῦ. Στὸ τέμπλο εἰκόνα Κοιμήσεως με τὴν ὑπογραφή Δ. Παπαδάκος, ἔτ. 1932.

Σκαλτσοτιάνικα

16. Παναγίτσα στὴ Λούτσα με τοιχογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα στὸ κτιστὸ τέμπλο.

17. Ἀγιος Γεώργιος (ἔσωτ. διαστ. 3×12 μ.) με τοιχογραφίες ζωγραφισμένες σὲ γραμμικὸ καὶ λαϊκότροπο ὕφος τοῦ περασμένου αἰώνα.

18. Κοίμηση Θεοτόκου (ἔσωτ. διαστ. 5×14 μ.), ναὸς κτισμένος σύμφωνα με ἐπιγραφή τὸ 1894, στὴ θέση Ἀφούγγια². Σὲ εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως ἀνα-

1. Ζωγράφος με τὸ ὄνομα Ἀναγνώστης Δημαγγελέας ἐργάστηκε στὸ Οἶτυλο, στὴ Μο- νὴ Δεκούλου, τὸ ἔτος 1765 (R. TRAQUAIR, Laconia, The Churches of Western Mani, BSA 15, 1908 - 9, 200).

2. Σχετικὰ με τὴν ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου Ἀφούγγια παραδίδονται δύο ἐκδοχές. Σύμφωνα με τὴν πρώτη ἡ Πανάγια «ἀφουγγράστηκε» καὶ ἔσωσε ἀπὸ ἐπιδρομὴ τῶν Σαρα- κηνῶν ὅσους εἶχαν καταφύγει στὴν ἐκκλησία. Κατὰ τὴν ἄλλη ἐκδοχὴ ἡ ἐπωνυμία Ἀφούγγ-

γράφεται ἡ χρονολογία 1940 καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Δ. Παπαδάκου ἀπὸ τὸν Κότρωνα¹.

Ρηγανόχωρα

19. Ἅγιος Δημήτριος (ἔσωτ. διαστ. 8×3.50 μ.) μὲ λείψανα γραπτοῦ διακόσμου ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο/19ο αἰώνα. Μέσα στὸ ναὸ βρίσκονται τέσσερις εἰκόνες ζωγραφισμένες πάνω σὲ λεπτὸ φύλλο μετάλλου, μὲ χρονολογίες ἀπὸ τὸ 1908 ὡς τὸ 1923 καὶ ὑπογραφή τοῦ τοπικοῦ ζωγράφου Δ. Παπαδάκου ἢ Παπασπυριδάκου ἀπὸ τὸν Κότρωνα.

Κότρωνας

20. Ὑπαπαντή (ἔσωτ. διαστ. 8.65×3.10 μ.), ναὸς κατάγραφος μὲ λαϊκότροπες τοιχογραφίες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα. Ὅπως φαίνεται τόσο ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τῶν θεμάτων ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ὕψος, ὁ ζωγράφος τῆς Ὑπαπαντῆς ἀνήκει στὴ σχολὴ τοῦ Φραγκάκου (βλ. σ. 168 - 169). Μπροστὰ ἀπὸ τὸ ναὸ τμημα δωρικοῦ κίονα μὲ συμφυεῖς κιονόκρανο καὶ ἐπίθημα.

21. Ἅγιος Γεώργιος στὸ Ραζί (ἔξωτ. διαστ. 10×3 μ.), σύγχρονος ναὸς μὲ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ 1930.

Ἀργιλιὰς

22. Ἅγιος Θεόδωρος, ναὸς κτισμένος γύρω στὰ 1920.

23. Ἐρείπια τριῶν ναῶν ἀπὸ ξερολιθιά στὴ θέση Σαλιά², ἀνάμεσα στὰ χωριὰ Ἀργιλιὰς καὶ Δρυαλί, κοντὰ στὸ δημόσιο δρόμο.

Δρυμὸς ἢ Δρυαλί

24. Αἰ-Γιάννης στὸ δυτικὸ τμημα τοῦ χωριοῦ (ἔσωτ. διαστ. 7.40×2.40 μ.). Μισοερείπωνμένος ναὸς κτισμένος μὲ ξερολιθιά. Στὸ ἐσωτερικὸ διατηροῦνται τοιχογραφίες ποὺ ἀνάγονται στὸ 18ο αἰώνα.

25. Ἅγιος Νικόλαος νεκροταφείου (ἔσωτ. διαστ. 10.75×5.60 μ.), τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα. Στὸ κτιστὸ τέμπλο εἶναι ἀναρτημένες τέσσερις εἰκόνες ζωγραφισμένες σὲ λεπτὸ φύλλο μετάλλου, χρονολογημένες ἀπὸ τὸ 1906 μέχρι τὸ 1910, ἔργα τοῦ τοπικοῦ ζωγράφου Παπαδάκου ἢ Παπασπυριδάκου ἀπὸ τὸν Κότρωνα.

για προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ fuggire, ἐπεὶδὴ οἱ κάτοικοι κατέφυγαν στὴν ἐκκλησίᾳ κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιδρομῆς.

1. Καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου, μὲ παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως, τῆς Θεοτόκου, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου ποὺ εἶναι ζωγραφισμένες πάνω σὲ λεπτὸ φύλλο μετάλλου, μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ ζωγράφο Δ. Παπαδάκο ἢ Παπασπυριδάκο.

2. Σύμφωνα μὲ λαϊκὴ παράδοση στὴ θέση αὕτῃ ὑπῆρχε μονή. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ναῖσκους, ποὺ διασώζει τμημα τῆς θολωτῆς ὀροφῆς, ἦταν ἀφιερωμένος στὸν ἅγιο Κωνσταντῖνο.

26. *Άγία Αικατερίνη* (έσωτ. διαστ. 8.15×5.40 μ.), τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα.

27. *Άγιος Δημήτριος* (έσωτ. διαστ. 10.60×7 μ.). Τοιχογραφήθηκε σύμφωνα με πληροφορίες τῶν κατοίκων γύρω στὸ 1930 - 35 ἀπὸ τὸ ζωγράφο Κομπολίδη, πρόσφυγα ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. Στὸ ναὸ βρίσκονται ἀποθηκευμένα ξύλινα θυρόφυλλα τέμπλου με γραπτὲς καὶ ἀνάγλυφες παραστάσεις.

28. *Μεταμόρφωση* (έσωτ. διαστ. 8.80×2.75 μ.), στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν Κοκκάλα. Ἡ νεώτερη ἐκκλησία, χρονολογημένη σύμφωνα με ἐπιγραφή στὰ 1876, εἶναι κτισμένη πάνω σὲ παλαιότερο ναὸ, τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι σώζονται κυρίως στὶς μακρὲς πλευρὲς.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τοῦ ναοῦ βρίσκονται τὰ ἐρείπια μικροῦ μονόχωρου ναῖσκου (έξωτ. διαστ. 4.20×3.90 μ.) με ἡμικυλινδρική ἀψίδα στὴ βόρεια πλευρά.

Ἀλύπα

29. *Άγία Κυριακή*, ἐρειπωμένος ναὸς ἀπὸ ξερολιθιά ἀνάμεσα στὰ χωριά Νύφι καὶ Ἀλύπα.

30. *Παναγία* (έσωτ. διαστ. 6.70×2.60 μ.). Ἡ βόρεια πλευρά καὶ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ ναοῦ ἐφάπτονται στὸ βράχο. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακρίνονται τοιχογραφίες σὲ δύο στρώματα. Στὸ νεώτερο παριστάνεται ἡ Βλαχερνίτισσα καὶ ἀριστερὰ γονατιστὴ μορφή δωρητῆ. Ἀπὸ κάτω διακρίνεται τὸ ἀρχικὸ στρώμα με τὸ ἴδιο θέμα. Στὸ δεύτερο στρώμα (18ου αἰώνα) ἀνήκει καὶ ὁ ὑπόλοιπος γραπτὸς διάκοσμος.

Κοκκάλα

31. *Ταξίαρχης*, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἱ.

32. *Άγ. Γεώργιος*, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες εἶναι ἔργα τοῦ 19ου αἰώνα. Χρονολογίες φέρουν ὁ Χριστὸς, 1858 καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 1887.

33. *Άγιος Ζαχαρίας* νεκροταφείου στὰ Κορακιάνικα. Τὴν ἡμικυλινδρική ἀψίδα περιθέει ὀδοντωτὴ ταινία. Τὸ βόρειο τοῖχο διαρθρώνουν ἐσωτερικὰ δύο κτιστὲς παραστάδες ποὺ σχηματίζουν τρεῖς ἐσοχές. Ἰχνη τοιχογραφιῶν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ 18/19ο αἰώνα. Μέσα στὸ ναὸ βρίσκεται μαρμάρينو θωράκιο (0.44×0.82 μ.) με ἀνάγλυφη παράσταση σταυροῦ σὲ βαθμιδωτὴ βάση. Στὸ πάνω μέρος, ἀνάμεσα στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ, παριστάνονται δύο στροβιλοειδεῖς ρόδακες.

34. *Παναγία* στὰ Παχιάνικα (έξωτ. διαστ. 8.30×3.60 μ.), ναὸς κτισμένος γύρω στὸ 1800.

35. *Άγιος Γεώργιος* στὰ Παχιάνικα (έξωτ. διαστ. 11.40×5.80 μ.), ναὸς καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸ 1900 περίπου.

36. Ἅγιος Νικόλαος στὸν Ἅγιο Νικόλαο (ἔσωτ. διαστ. 10×5.20 μ.), πανομοιότυπος μὲ τὸν προηγούμενο. Δεσποτικές εἰκόνες τοῦ ἔτους 1894.

37. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Ὀλυμπίες, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ.

38. Παναγία ἡ Σπηλαιώτισσα στὸν οἰκισμὸ Σπείρα (ἔσωτ. διαστ. 13.30×5.70 μ.). Σῶζεται εἰκόνα μὲ τὴ Δέηση ζωγραφισμένη σὲ λαμαρίνα.

Δημαρίστικα

39. Ἅγιος Γεώργιος στὸν οἰκισμὸ Μέσα Δημαρίστικα (ἔσωτ. διαστ. 15.72×5.90 μ.), τοῦ περασμένου αἰώνα. Στὸ τέμπλο εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου μὲ τὴ χρονολογία 1884. Σῶζεται ἐπίσης παλαιὰ πολὺ καταστραμμένη εἰκόνα τῆς Βρεφοκρατούσας καὶ μικρὴ εἰκόνα μὲ τὸ ἴδιο θέμα τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα.

40. Κοίμηση Θεοτόκου, ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ 1900, ἰδρυμένος κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ ἱερέα στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ.

41. Ἁγία Βαρβάρα νεκροταφείου (ἔσωτ. διαστ. 7.70×4 μ.), τοῦ 1900 περίπου.

42.* Ἁγία Τριάδα, ναὸς κατάγραφος μὲ χρονολογία 1864 καὶ ὑπογραφή Ἰωάννης Φραγκάκος.

Λάγια

43. Ἅγιος Νικόλαος, ναὸς μὲ νάρθηκα, στὸ δρόμο πρὸς τὴν Κοκκάλα (ἔσωτ. διαστ. 10.20×2.70 μ.). Διατηρεῖ ἀξιόλογα βυζαντινὰ γλυπτά (βλ. παρακάτω σ. 179 - 181).

44. Ἁγία Τριάδα (ἔσωτ. διαστ. 5.30×2.35 μ.), ἰδιωτικὸς ναὸς στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χωριοῦ. Ἀποτελεῖ πρόσκτισμα τοῦ πύργου τῶν Βασιλακάκων. Ἡ ἀψίδα εἶναι τρίπλευρη καὶ προεξέχει ἐλάχιστα. Λείψανα γραπτοῦ διακόσμου σῶζονται στὸ κτιστὸ τέμπλο, ὅπου διαβάζεται ἡ χρονολογία 1801 μηνὶ ὀκτωβρί(ω), καὶ στοὺς συνεχόμενους μακροὺς τοίχους. Σὲ μεταγενέστερο στρώμα (20ὸς αἰ.) ἀνήκουν οἱ τοιχογραφίες τῆς ἀψίδας.

45. Ἅγιος Στυλιανός (ἔσωτ. διαστ. 6.70×2.90 μ.), μὲ λείψανα μεταβυζαντινοῦ γραπτοῦ διακόσμου σὲ δύο στρώματα.

46. Ἅγιος Βασίλειος (ἔσωτ. διαστ. 6.20×2.80 μ.), ναὸς ἐρειπωμένος.

47. Εὐαγγελίστρια, ἐρειπωμένος ναὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα.

48. Ἁγ. Σπυρίδων (ἔσωτ. διαστ. 6.60×2.40 μ.), ναὸς κατάγραφος μὲ τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα.

49.* Ἁγία Βαρβάρα (ἔσωτ. διαστ. 7.25×2.91 μ.), μὲ τοιχογραφίες τοῦ 1853 ποὺ ἀποδίδονται στὸ ζωγράφο Ἰωάννη Φραγκάκο.

50.* Ἅγιος Χαράλαμπος, μὲ τοιχογραφίες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Φραγκάκο.

* Γιὰ τὸν ζωγράφο τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ σημειώνονται μὲ ἀστερίσκο βλ. παρακάτω σ. 168-9.

51.* "Αγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (ἔσωτ. διαστ. 7.80×2.25 μ.), ναὸς κατὰ-γραφος μὲ τοιχογραφίες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Φραγκάκο(;).

52.* "Αγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, μὲ τοιχογραφίες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Φραγκάκο(;).

53.* Ἀγία Κυριακή (ἔσωτ. διαστ. 9.35×2.70 μ.), μὲ τοιχογραφίες σὲ δύο στρώματα. Τὸ α' μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸ 18ο αἰώνα, τὸ β' στρῶμα τοῦ 1866 ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Φραγκάκο.

54.* "Αγιος Γρηγόριος. Τοιχογραφίες μὲ χρονολογία 1860 καὶ μὲ ὑπογραφή τοῦ Ἰωάννη Φραγκάκου.

55.* "Αγιος Γεώργιος (ἔσωτ. διαστ. 6.20×2.90 μ.). Τοιχογραφίες μὲ χρονολογία 1862 καὶ μὲ ὑπογραφή τοῦ Ἰωάννη Φραγκάκου.

56.* "Αγιος Νικόλαος νεκροταφείου (ἔσωτ. διαστ. 11×4 μ.). Τοιχογραφίες μὲ χρονολογία 1872 καὶ μὲ ὑπογραφή Ἰωάννη Φραγκάκου.

57.* Ἀγία Σταύρωση (ἔσωτ. διαστ. 6.20×2.40 μ.). Τοιχογραφίες μὲ χρονολογία 1866 καὶ μὲ ὑπογραφή Ἰωάννη Φραγκάκου.

58.* Φανερωμένη (ἔσωτ. διαστ. 8×4.50 μ.), ναὸς κατὰγραφος μὲ χρονολογία 1859 καὶ ὑπογραφή Ἰωάννη Φραγκάκου (πίν. 124β, 125α).

59.* "Αγιος Νικόλαος στὰ Ρηκάνικα (ἔσωτ. διαστ. 5.30×2.95 μ.), μὲ τοιχογραφίες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Φραγκάκο.

60.* Αἰ-Στράτηγος (ἔσωτ. διαστ. 5×3 μ.) μὲ τοιχογραφίες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Φραγκάκο.

Πιόντες

61. "Αγιος Ἰωάννης (ἔξωτ. διαστ. 5.40×3.05 μ.).

62. Αἰ-Στράτηγος (ἔξωτ. διαστ. 5.30×3 μ.), δυτικὰ τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὴν ἀμαξιτὴ ὁδὸ πρὸς Λάγια. Τοιχογραφίες στὸ κτιστὸ τέμπλο 18ου - 19ου αἰώνα.

63. "Αγιος Χαράλαμπος, σύγχρονος ἐνοριακὸς ναὸς.

64. "Αγιος Ἰσίδωρος (ἔξωτ. διαστ. 8.50×3 μ.), ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ. Τμήματα ἀπὸ ἀράβδωτους κίονες ἔχουν ἐντοιχιστεῖ στὶς παραστάδες τῆς Ὁραίας Πύλης καὶ στὴ βάση τῆς κτιστῆς ἀγίας Τράπεζας.

65. "Αγιος Σπυρίδων, ναὸς ἐρειπωμένος, νότια τοῦ χωριοῦ, σὲ τόπο δύσβατο.

66. Προφήτης Ἡλίας, ναὸς ἐρειπωμένος, νότια τοῦ χωριοῦ, σὲ τόπο δύσβατο.

Καινούρια Χώρα

67. Ἀγία Κυριακή (ἔσωτ. διαστ. 8.50×3.50 μ.), ναὸς ἐρειπωμένος.

68.* Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (ἔσωτ. διαστ. 11.15×4.60 μ.). Τοιχογραφίες μὲ χρονολογία 1870 καὶ στὸ τέμπλο 1873, μὲ ὑπογραφή Ἰωάννη Φραγκάκου.

Κορογωνιάνικα

69. **Ἅγιος Γεώργιος* (ἔσωτ. διαστ. 6.80×2.30 μ.), σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τοῦ οἰκισμοῦ. Σὲ λίθο ἐντοιχισμένο στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἡ χρονολογία 1873.

70.* *Ἁγία Τριάδα* (ἔσωτ. διαστ. 8.43×3.73 μ.). Τοιχογραφίες με χρονολογία 1862 καὶ με ὑπογραφή Ἰωάννη Φραγκάκου.

71.* *Υπαπαντή* (ἔσωτ. διαστ. 9.20×4 μ.). Τοιχογραφίες με χρονολογία 1869 καὶ με ὑπογραφή Ἰωάννη Φραγκάκου (πίν. 125β).

72.* *Ἅγιος Χαράλαμπος*. Τοιχογραφίες στὸ τέμπλο με ὑπογραφή τοῦ Ἰωάννη Φραγκάκου.

73.* *Ἅγιος Δημήτριος* (ἔσωτ. διαστ. 9.80×2.30 μ.). Τοιχογραφίες με χρονολογία 1870 καὶ με ὑπογραφή Ἰωάννη Φραγκάκου.

74.* *Ἅγιος Νικόλαος* (ἔσωτ. διαστ. 5.65×2.10 μ.). Τοιχογραφίες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Φραγκάκο.

**Ἰωάννης Φραγκάκος* (βλ. στὸν παραπάνω κατάλογο τὶς ἐκκλησίες με ἀστερίσκο).

Ἰδιαίτερα ἀξιόλογος εἶναι ἓνας λαϊκὸς ζωγράφος τοῦ β' μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ ἱερέας Ἰωάννης Φραγκάκος ποὺ ἄλλοτε ὑπογράφεται καὶ Φραγκάκης, ὁ ὁποῖος ἔχει διακοσμήσει παρὰ πολλὰς ἐκκλησίες στὴ Λάγια καὶ στὴν περιοχὴ τῆς πρὸς τὰ νότια. Τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα εἶναι περίπου καθορισμένο. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται πάντοτε ἡ Παναγία σὲ στάση δεήσεως με τὸ Χριστὸ ἐμπρὸς στὸ στήθος δεόμενο, μέσα σὲ μιὰ ἰδιότυπη τοξωτὴ «δόξα». Ἀπὸ κάτω ὁ Ἀμνὸς μεταξὺ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ἢ μόνο οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, στὴν πρόθεση ἡ «Ἀκρα Ταπείνωσις». Ἐφ' ὅσον ὑπάρχει χῶρος τὸ ἱερὸ διακοσμοῦν διάφορες ἄλλες παραστάσεις, ὅπως ὁ Ἰωνᾶς καὶ τὸ κῆτος, τὸ ὄραμα τοῦ ἀγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας, παραβολὰς κ.ἄ. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριάδα καὶ στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τοῖχο τῆς Ὠραίας Πύλης ὁ Ἰωακείμ καὶ ἡ Ἄννα.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τέμπλου ὑπάρχει σχεδὸν πάντα ἡ ζώνη με τὴ συνηθισμένη ἐπιγραφή: *ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς Τραπέζης...* Συνήθως ἀκολουθεῖ ἡ χρονολογία καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου. Ἀπὸ κάτω εἰκονίζεται ἡ Μεγάλῃ Δέηση καὶ πρὸς κάτω στὸ νότιο τμήμα ἐνθρονος ὁ Χριστὸς καὶ πλάι ὁ Πρόδρομος καὶ στὸ βόρειο τμήμα ἡ Θεοτόκος ἐνθρονῇ βρεφοκρατοῦσα καὶ δίπλα τῆς συχνὰ ὁ ἅγιος Νικόλαος, πρὶν ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπάνυμου ἀγίου. Τὸ θόλο τῶν ναῶν διακοσμεῖ ἡ παράσταση τοῦ Παντοκράτορα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ στενὴ ταινία ἡ ὁποία φέρει τὴν ἐπιγραφή: *ἴδετε ἴδετε ὅτι ἐγὼ εἰμι καὶ οὐκ ἔστι Θεὸς πλὴν ἐμοῦ* (Δευτερ. λβ', 39) ἢ ἄλλες φορές, *ἐξ οὐρανοῦ ἐπίβλεπον ὁ Κύριος, ἴδε πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν οἰκουμένην ἢ Κύριε, ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε καὶ ἐπίσκεπαι τὴν ἄμπελον ταύτην...* ἢ συμφυρμὸ τῶν δύο

χωρίων¹. Ακολουθεῖ ζώνη με τις παραστάσεις τῆς Θεοτόκου, τοῦ Προδρόμου, ἑξαπτερύγων, πολυομμάτων καὶ ἀγγέλων σὲ προτομή. Στὰ διάκενα ποὺ σχηματίζονται ἀνάμεσα στὴν περιφέρεια τῆς τελευταίας ζώνης καὶ στὸ τετράγωνο ποὺ τὴν περιγράφει εἰκονίζονται τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν.

Τοὺς τοίχους συνήθως διακοσμοῦν ἀνάμικτες σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάροτο, θαύματα ἢ μαρτύρια ἁγίων καὶ παραστάσεις ἱεραρχῶν, ἁγίων μετωπικῶν ἢ ἑφιππων μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαίτερα ἀγαπητοὶ στὸ ζωγράφο εἶναι ὁ ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος, οἱ ἅγιοι Θεόδωροι, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ κ.ἄ. (πίν. 124β - 125).

Ἀπὸ ἀποψη εἰκονογραφικὴ ὁ Φραγκάκος φαίνεται ὅτι γνωρίζει τὰ πρότυπα τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς², δὲν ἔχει ὅμως, ἂν καὶ ἱερέας, αἴσθηση τοῦ θεολογικοῦ νοήματος τῶν παραστάσεων καὶ γι' αὐτὸ ἀνακατώνει τὶς σκηνές σὰν νὰ εἶναι ἀπλὲς διακοσμητικὲς συνθέσεις.

Οἱ χρονολογίες ποὺ σώζονται στὶς τοιχογραφίες δείχνουν ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ λαϊκοῦ αὐτοῦ ζωγράφου κράτησε πάνω ἀπὸ εἴκοσι χρόνια. Ἡ πρώτη χρονολογημένη ἐκκλησία εἶναι ἡ Ἁγία Βαρβάρα στὴ Λάγια, 1853 καὶ ἡ νεώτερη ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Καινούργια Χώρα, 1873. Στὴν ἐκκλησία τῆς Φανερωμένης (I, B, 58 σ. 167), ἀναφέρεται ὁ Φραγκάκος ὡς «κάτοικος Ἀρεοπόλεως». Σ' αὐτὴ τὴν ἐκκλησία ποὺ εἶναι ἀπὸ τὶς παλαιότερες (1859), ἔρχεται δευτέρα δηλαδὴ στὴ σειρά τῶν χρονολογημένων ἐκκλησιῶν, ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ παράδοση φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει ἐμποτίσει πολὺ τὸ ἔργο τοῦ Φραγκάκου. Οἱ μορφές ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ζωγράφος θυμίζουν περισσότερο λαϊκὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς καὶ φιγούρες τοῦ θεάτρου τῶν σκιῶν παρά ἁγιογραφίες. Ἰδιαίτερα γرافικὲς εἶναι οἱ μορφές τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἑφιππων (πίν. 124β) καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα ποὺ ἀναφέρει στὸ τέλος: . . . Ἰουνίου. 15. 1859, ἡ ἐκκλησία ὅταν σαρφόνεται νὰ βρέχεται Διὰ τὸν Κ/ονιορ/τον³. χ/ειρ. Ἰω/ωανου/Α. Φρ/αγκ(ά)κ(ου) (πίν. 125α). Οἱ τοιχογραφίες τῶν τελευταίων ἐκκλησιῶν ὅμως δείχνουν ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ παράδοση ἔχει περισσότερο ἀφομοιωθεῖ στὸ ἔργο τοῦ Φραγκάκου.

II. ΝΑΟΙ ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ ΜΕ ΔΥΟ ΚΟΓΧΕΣ

Δημαρίστικα

1. Ἁγία Παρασκευὴ παλαιοῦ νεκροταφείου, στὴ θέση Ριζοπύργι. Ἰδιόμορφο οἰκοδόμημα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μονόχωρα καμαροσκεπῆ κτίσματα

1. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, δ.π. 215, 261.

2. Πρβ. I, B, 2 - 4 σ. 160 - 162 εἰκονογραφικὰ προγράμματα μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς γύρω περιοχῆς.

3. Πρβ. I, B, 2 σ. 161 καὶ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ΠΑΕ 1976, 246.

πού σχηματίζουν γωνία, και επικοινωνούν μεταξύ τους με πυλίδα. Και τὰ δύο είναι κτισμένα με «μεγαλιθική» τοιχοποιία¹. Τὸ μεγαλύτερο κτίσμα με κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ (διαστ. 6×2.65 μ.) φέρει στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο δύο κόγχες² (ὑψ. 1.90 μ., πλ. 0.57 μ. καὶ βάθος 0.58 μ.) τὸ πάνω μέρος τῶν ὁποίων εἶναι κτισμένο με πώρινους θολίτες. Οἱ κόγχες εἶναι ἐπιχρισμένες με κοντάμα, κάποτε ἀσφαλῶς ἱστορημένο, σήμερα καταστραμμένο ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Ἡ καμάρα τοῦ ναῦσκου φέρει σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἐνισχυτικὴ ζώνη ἀπὸ λαξευτοὺς πωρόλιθους, ἡ ὁποία στηρίζεται ἐπάνω σὲ ἀκατέργαστους μονόλιθους πού ἔχουν λειτουργία κιλλιβάντων. Μέρος τῆς στέγης ἔχει καταπέσει σὲ ἐρείπια μέσα στὸν κυρίως ναό. Τὸ μικρότερο κτίσμα, με κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν (διαστ. 3.50×2 μ. καὶ σωζομένου ὑψ. 1.97 μ.) εἶναι προσαρτημένο στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναῦσκου σὰν πλάγιος νάρθηκας. Ἡ ὀροφή ἔχει καταπέσει ὁλόκληρη.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναῦσκος εἶχε γραπτὸ διάκοσμο σὲ δύο στρώματα. Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δὲν ξεχωρίζει κανεὶς τίποτε. Στὰ κατώτερα μέρη τοῦ νότιου τοίχου ἀπὸ τὸ δεύτερο στῶμα, σώζεται σὲ γαλάζιο βάθος μορφὴ ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ὤμων καὶ κάτω, στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά, με τὸ ἀριστερὸ χερί μπροστὰ στὸ στήθος. Τὸ πλάσιμο τοῦ χεριοῦ, πού ἔχει κεραμιδιὸ περίγραμμα γίνεται με ὄχρα καὶ πράσινη σκιά. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ σπαράγματος σώζεται μέρος ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ἄλλης μορφῆς, πού στεκόταν ἐπάνω σὲ ὑποπόδιο. Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα πού παρατηροῦνται στὸ φόνεμά της εἶναι τυπικὰ γιὰ τὸ 12ο καὶ τὸ 13ο αἰῶνα. Σημειώνεται ὅτι μέσα στὰ ἐρείπια δὲν σώζεται ἀγία Τράπεζα ἢ ἄλλες ἐνδείξεις ἱεροῦ βήματος. Ἡ χρῆση τοῦ κτίσματος συνδέεται πάντως με τὸ παλαιὸ νεκροταφεῖο³.

III. ΝΑΟΙ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ

Πιόντες

Καθολικὸ Μονῆς Σωτήρος (έσωτ. διαστ. 10.90×2.80 μ.), κοντὰ στὴν ἐξοδο τοῦ χωριοῦ, ἰδιοκτησία οἰκογενείας Γεωργοπούλου. Ἡ ἀψίδα ἐξωτερικὰ

1. Βλ. παραπάνω σ. 158 - 159.

2. Ὁ ναῦσκος παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες με τὸν "Αγ. Παντελεήμονα Μπουλαριῶν Μέσα Μάνης (Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Αγ. Παντελεήμων, ὁ.π. 437 κέ., σχ. 1 καὶ 3) στὸ μέγεθος (στοὺς Μπουλαριούς 5.80×2.85 μ., στὰ Δημαρίστικα 6×2.65 μ.), στὴν τοιχοδομία (ξερολιθία), στὴν ὑπαρξὴ ἐνισχυτικῆς ζώνης καὶ — κυρίως — στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου με δύο κόγχες. Στοὺς ναοὺς αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ δύο κόγχες εἶναι στὰ περισσότερα παραδείγματα καὶ ἐξωτερικὰ ὁρατές (Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μονοχωρῶν ναῶν μετὰ δύο κογχῶν Ἱεροῦ, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον, τ. Δ' (1967 - 68) 66 κέ., σχ. 1 - 4), στὸν "Αγ. Πέτρο Γαρδενίτσας ἐντούτοις οἱ 2 κόγχες περιβάλλονται ἐξωτ. ἀπὸ ἐνιαία ἀψίδα (Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. 442)· στὴν Ἀγ. Παρσκειὴ ἡ ἀψίδα ἐξωτ. εἶναι χωσμένη.

3. Γιὰ τὸ νεκρικὸ χαρακτῆρα τοῦ δικογχου βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, Οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ ναοί (1976) 353 κέ., 460 Π-ε.

εἶναι ἡμικυκλική. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ἀκανόνιστους λίθους ποὺ συνδέονται μὲ ἀργιλῶδες κονίαμα, στὸ μέσο ὅμως τοῦ νότιου τοίχου ἡ τοιχοδομία μετατρέπεται σὲ ἀπλὴ ξερολιθιά. Διαπιστώνονται δύο φάσεις στὴν κτίση τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ τοῦ δυτικοῦ τμήματος εἶναι ἡ νεώτερη. Ὁ ναὸς στεγάζεται ὁλόκληρος ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες. Ἡ στέγη τῆς ἐγκάρσιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς κεραίας εἶναι δίρρυτη, ἐνῶ στὴ δυτικὴ κεραία εἶναι μονόρρυτη, μὲ κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἰδιορρυθμία ποὺ ὀφείλεται σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ. Ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ εἶναι ὀρθογώνια¹.

Σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποδοθοῦν πρόσκτισμα μονόχωρο, καμαροσκέπαστο (διαστ. 5.65 × 2.50 μ.), ποὺ προστέθηκε στὴ βόρεια πύλη εἰσόδου καὶ οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ποὺ κτίστηκαν ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ πύλη, ἡ ὁποία ἔτσι ἀχρηστεύτηκε. Οἱ ἀναλημματικοὶ αὐτοὶ τοῖχοι στηρίζουν ἄνδρo, στὴν οἰκοδομὴ τοῦ ὁποῖου ὀφείλεται ἡ ἀχρήστευση τῆς δυτικῆς πύλης καὶ ἡ προσθήκη τοῦ πρόσκτισματος στὴ βόρεια πύλη. Στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τῆς ἐγκάρσιας κεραίας ὑπάρχουν ὑποδοχὲς γιὰ διακοσμητικὰ πινάκια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται ἐκεῖνα τοῦ δυτικοῦ τοίχου μὲ γραμμικὴ διακόσμηση. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ὑψώνεται κωδωνοστάσιο.

Τοιχογραφίες: Ὁ παλαιότερος ναὸς εἶναι σχεδὸν ὁλόκληρος ἱστορημένος ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κατώτερα μέρη καὶ τμήμα τῆς καμάρας ποὺ εἶναι σήμερα ἀσβεστωμένα. Στὶς τοιχογραφίες ἀναγνωρίζονται δύο στρώματα. Ἀπὸ τὸ πρῶτο σώζονται μόνο λείψανα ποὺ δὲν προσφέρονται γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου κατασκευῆς τους. Ἐπομένως λόγος θὰ γίνῃ κυρίως γιὰ τὸ νεώτερο στρῶμα. Στὴν ἀψίδα ἡ Θεοτόκος ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα (πίν. 126α) καὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο Μανθῆλιο, στὴν πρόθεση ἡ Ἀκρὰ Ταπεινώσις². Μέσα στὸ ἱερὸ καὶ τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Στὴν καμάρα τῆς ἀνατολικῆς κεραίας εἰκονίζονται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἡ Φιλοξενία, τὰ Εἰσόδια καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ὁ Εὐαγγελισμὸς, ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Βάπτισις. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς Ἱεράρχης. Σὲ σημεῖο ὅπου τὸ κονίαμα ἔχει καταπέσει φαίνεται ἀπὸ τὸ πρῶτο στρῶμα τοιχογραφήσεως μορφὴ ποὺ φορεῖ ἐνδυμα σκοτεινοῦ χρώματος. Ἡ παράσταση περιβάλλεται ἀπὸ καστανέρυθρη ταινία.

1. Γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τύπου τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν γράφει μὲ συντομία ὁ J. KODER, *Negroponte* (1973) 159 κέ. Ὡς πρὸς τίς κατηγορίες τοῦ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ (Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, *ABME A'*, 1935, 41 κέ.) ὁ ναὸς ἀνήκει στὴν Α₁, ποὺ περιλαμβάνει μνημεῖα 13ου - 14ου αἰ. Στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησι δὲν παρέχονται ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν, δεδομένου ὅτι τὸ Καθολικὸν εἶναι ἐξωτερικὰ ἐπιχρισμένο.

2. Στὸ πρότυπο τῆς Μ. Ἀναπαύσᾶς ἔτ. 1527, ἔργο Θεοφάνους τοῦ Κρητός, Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχεδιάσμα* (1957) πίν. 22.2, μὲ διαφοροποιημένη τὴ στάσι τῶν χειρῶν καὶ ἐντονότερη τὴ σχηματοποίηση. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου* (1977) πίν. 33, 91, σ. 80, 89 κέ.

Στὸν κυρίως ναὸ ἡ ἐγκάρσια καμάρα διακοσμεῖται στὴν κλεῖδα μὲ ταινία ἀπὸ ρόδακες καὶ φυτικά κοσμήματα. Στὴν ἐγκάρσια καμάρα καὶ τὰ τύμπανα τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου ζωγραφίζονται δεκαπέντε ἀπὸ τοὺς οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου (Εὐαγγελισμὸς ἕως «Ὁλος ἦν ἐν τοῖς κάτω»). Στὰ ὑπόλοιπα διάχωρα σκηνές τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου, ἡ *Μεταμόρφωση*, ἡ *Βαϊοφόρος* καὶ ἡ *Ἑγερση τοῦ Λαζάρου*. Ὁ χριστολογικὸς κύκλος συνεχίζεται στὴ δυτικὴ καμάρα. Ἐδῶ παριστάνονται ὁ *Μυστικὸς Δεῖπνος*, ἡ *Προδοσία*, ὁ *Πιλάτος*, ὁ *Θορῆνος*, ἡ *Ἀνάσταση*, τὸ «*Μὴ μοῦ ἄπτου*», ἡ *Ψηλάφηση* καὶ ἡ *Ἀνάληψη*. Ἡ Σταύρωση ποὺ λείπει θὰ εἰκονιζόταν στὸ δυτικὸ τοῖχο, ὁ ὁποῖος γκρεμίστηκε γιὰ τὴ μεταγενέστερη ἐπέκταση τοῦ ναοῦ. Στους πλάγιους τοίχους μορφές ἁγίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἅγιος *Δημήτριος* (πίν. 126β). Στὸ κτιστὸ τέμπλο τοιχογραφίες στὴ θέση τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων: ἡ *Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα* μὲ τὴν ἐπιγραφή ἡ «Ἐλεοῦσα» — μολονότι ὁ τύπος εἶναι Ὁδηγήτριας καὶ ὄχι Γλυκοφιλούσας — καὶ ὁ *Χριστὸς ἔνθρονος* «*Παντοκράτωρ*». Στὴν ἀνώτερη ζώνη τοῦ τέμπλου ἡ *Μεγάλῃ Δέσηση*.

Στὰ πρόσωπα ὁ προπλασμὸς εἶναι βαθυκάστανος, ἡ σάρκα σὲ φωτεινότερο καστανὸ τόνο καὶ τὰ φῶτα δοσμένα μὲ λευκὲς γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν ὄγκο τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τοῦ προσώπου. Στὰ γεροντικὰ πρόσωπα τὰ μῆλα τῶν παρειῶν ἔχουν σχῆμα ὠσειδές, πάνω ἀπὸ τὰ φρύδια οἱ ρυτίδες τοῦ μετώπου δίνονται μὲ σχηματικὲς καμπύλες ποὺ ἀκολουθοῦν τὶς γραμμὲς τῶν φρυδιῶν. Στὶς μορφὲς τῶν συνθέσεων τὰ ἐνδύματα ἔχουν συχνὰ φωτεινοὺς τόνους καὶ ἀνάλαφρη πτυχολογία, ἐνῶ ὁ φωτισμὸς ἀποδίδεται μὲ πυκνὲς λευκὲς γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ τονίζουν τὶς καμπύλες τοῦ σώματος. Οἱ παρυφές τῶν ἱματίων ἀπολὴγουν σὲ χαρακτηριστικὴ πτύχωση ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὰ ἔργα τῆς σχολῆς τοῦ Θεοφάνους τοῦ Κρητός¹. Στὸ ἱμάτιο τοῦ Χριστοῦ τὰ φῶτα ἀποδίδονται μὲ κίτρινο, σὲ ἀπομίμηση τῆς χρυσοκονδυλιάς. Τὸ πολύπλοκο ἀρχιτεκτονικὸ βάθος (ὀγκώδη κτίρια, πύργοι, παραπετάσματα, στοές), ἡ ἀπόδοση τοῦ τοπίου μὲ μαλακοὺς γήλοφους ποὺ ὑποχωροῦν στὸ βάθος², ἡ ζωερὴ κίνηση τῶν μορφῶν σὲ πολλὰ συνθέσεις (π.χ. *Μεταμόρφωση*), οἱ φωτεινοὶ τόνοι τῶν χρωμάτων, θυμίζουν τεχνοτροπία τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰώνα. Τὸ χαρακτηριστικὸ πλάσιμο τῶν προσώπων ἐντούτοις μὲ τὴν τυποποίηση τῶν φωτεινῶν ἐπιφανειῶν, ἡ ἀντίθεση φωτὸς καὶ σκιᾶς, ἡ τάση γιὰ σχηματοποίηση ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἀπόδοση τῶν γυμνῶν μερῶν τοῦ σώματος καὶ τὴν πτυχολογία³ τῶν μεμονωμένων μορφῶν, ὅπως καὶ ὁ λαϊκὸς — «ἀντικλασικὸς»

1. M. CHATZIDAKIS, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, DOP 23/24, 1969/1970, εἰκ. 6, σὲ προφήτη τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἀναπαυσᾶ Μετεώρων, ἔτ. 1527.

2. Πρβ. ὅμοια διαμόρφωση τοῦ τοπίου στὴ Ρασιώτισσα Καστοριάς, ἔτ. 1553, ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστορία, I, ἔ.α. πίν. 219β.

3. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς μορφὲς τῶν συνθέσεων, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀνάλαφρη πτυχολογία, στὶς ὀρθιες μορφὲς ἁγίων ἡ γραμμὴ ἀποκτᾷ ἐμφαση καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων πλη-

— χαρακτήρας τῶν προσώπων, ἐντάσσουν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Καθολικοῦ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα.

Ἡ ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἄνιση, ὥστε ἡ ἐκτέλεση νὰ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴ σύμπραξη δύο ζωγράφων. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ καλύτερος, στὸν ὁποῖο τὰ διδάγματα τῶν δασκάλων τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰώνα εἶναι ἀκόμη ζωντανά, ζωγραφίζει τὴν Πλατυτέρα, τὴν Ἀκρα Ταπείνωση, σκηνές τοῦ Ἀκαθίστου, τὴ Μεταμόρφωση, τὸν ἅγιο Δημήτριο. Ὁ δεύτερος ζωγράφος, ἴσως μαθητὴς, δουλεῖ παραστάσεις ὅπως τὸ «Μὴ μοῦ ἄπτου» καὶ τὴ Γέννηση πάνω στὰ πρότυπα καὶ τὸ ὕφος τοῦ πρώτου, μὲ ἐντονότερη ὅμως τὴ σχηματοποίηση στίς μορφές καὶ στὸ τοπίο.

IV. ΝΑΟΙ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΜΕ ΤΡΟΥΛΛΟ¹

Φλομοχώρι

1. *Ἀγία Βαρβάρα*² (ἔσωτ. διαστ. 7.70 × 2.16 μ.), στὴν ἄκρη τοῦ οἰκισμού Βάτα πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας (πίν. 127α). Ὁ ἡμικύλινδρος τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ μόλις διακρίνεται καὶ τὸ τύμπανο τοῦ τρουλλοῦ δὲν ἔχει κανονικὸ σχῆμα. Ἡ στέγη τοῦ ἱεροῦ εἶναι πολὺ χαμηλότερη ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ναό. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες μὲ κονίαμα καὶ μόνο ὁ τρουλλὸς εἶναι κατασκευασμένος μὲ μεγάλους παρόλινθους κατὰ τὸ ψευδοπλινθοπερίκλειστο σύστημα (πίν. 127β). Στὴν ἀνατολική, δυτικὴ, βόρεια καὶ νότια μεριὰ τοῦ κυλινδρικοῦ τυμπάνου ὑπάρχουν στενά μονόλοβα παράθυρα καὶ ἐνδιάμεσα κατακόρυφα λίθινα μέλη μὲ ἑξεργὸ στρεπτὸ κόσμημα ποὺ μιμοῦνται κιονίσκους. Στὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων τῶν παραθύρων περιέτρεχε τὸν τρουλλὸ λίθινη ταινία ποὺ σχημάτιζε κυμάτιο καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ πλίνθους· τὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο τμήμα τῆς διατηρεῖ ἑξεργὸ στρεπτὸ κόσμημα, ὅμοιο μ' ἐκεῖνο ποὺ διακοσμοῦσε τοὺς «κιονίσκους». Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτὴ ὑπῆρχε ὁδοντωτὴ ταινία ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνο ἓνα κομμάτι στὰ νοτιοδυτικά. Τμῆμα ἀρχαίας ἐπιτύμβιας στήλης διακοσμημένο μὲ ρόδακα ἔχει περιβληθεῖ μὲ κεράμους καὶ ἐντοιχιστεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἀετωματικὴ ἀπόληξη τῆς βόρειας ἐγκάρσιας κεραίας.

Στὸ ἔσωτερικὸ ὁ ναὸς ἔχει στὴ βόρεια καὶ στὴ νότια πλευρὰ ἀνὰ δύο ὕψηλὰ ἀψιδώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἀνατολικά ἔχουν μεγαλύτερο πλάτος.

Εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ χωρὶς συστηματικὴ μελέτη, ἐὰν ὁ ναὸς

σιάζει κατὰ τὸ ὕψος ἔργα τῆς δεκαετίας 1560 - 1570 (π.χ. νάρθηκας καθολικοῦ Μ. Βαρλαάμ Μετεώρων, ἔτος 1566, Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. πίν. 29.2) μὲ ἀκόμη ἐντονότερη ὅμως τὴ σχηματοποίηση.

1. Ὁ τύπος ἐπιχωριάζει στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη, Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Έρευνα εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ὁ.π. 226, σημ. 1.

2. DORA ELIOPOULOU ROGAN, Mani. History and Monuments (1973) 132.

ἀνήκει στους ὀψιμους βυζαντινούς ἢ στους μεταβυζαντινούς χρόνους, γιατί τόσο ὁ τύπος ὅσο καὶ ἡ τοιχοδομία ἀπαντοῦν καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο¹.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος μὲ τοιχογραφίες μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς σὲ δύο στρώματα. Στὸ α' στρώμα, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸ 17ο αἰώνα, ἀνήκουν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας (πίν. 128α, 129α), στὴ θέση τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων, καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἁγίους τῆς κάτω ζώνης. Ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία θυμίζουν φορητὲς κρητικὲς εἰκόνες καλῆς ποιότητος². Στὰ πρόσωπά τους διακρίνονται λεπτὰ λευκὰ ἀκτινωτὰ φῶτα. Στὸ βόρειο τοῖχο ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παράσταση τῆς ἁγίας Βαρβάρας καὶ δίπλα της, στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος, ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἑφιππου, δρακοντοκτόνου, μὲ τὴ βασιλοπούλα καὶ τὸ νεαρὸ συνοδὸ τοῦ ἁγίου. Δυτικότερα στὴν παραστάδα τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Θωμᾶς (πίν. 128β). Στὸ νότιο τοῖχο ἀνατολικά ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ δίπλα στὸ τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος ἑφιππος ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ ἕνας ἱερατικὸς ἅγιος. Τὸ β' στρώμα ποὺ διακοσμεῖ τὸ ἱερὸ καὶ τὸ θόλο μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸ 18ο αἰώνα.

Ἐξω ἀπὸ τὸ ναὸ σῴζεται λίθινη κολυμβήθρα (διαστάσεις: ὕψος 0.73 μ., βάθος 0.57 μ., διαμ. ἐσ. 0.56 μ., διαμ. ἐξ. 0.65 μ.).

2. Ἅγιος Ταξιάρχης στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Στὸ ἐξωτερικὸ στὴν ἀψίδα καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας ἔχουν ἐντοιχιστεῖ ἀποτροπαϊκὲς μάσκες καὶ σταυροί. Στὸ ἐσωτερικὸ διατηροῦνται τοιχογραφίες ποὺ ἀνάγονται στὸ 19ο αἰώνα. Ἀξιόλογα εἶναι τὰ τμήματα ξυλόγλυπτου τέμπλου ποὺ σώζονται στὸ ναὸ, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα.

Κότρωνας

3. Ἅγιος Χαράλαμπος (ἔσωτ. διαστ. 17.60×3.85 μ.). Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ στὸ νότιο τοῖχο διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή: 1854 Φεβρουαρίου 10³. Τὸ κτιστὸ τέμπλο ἔχει ἐπενδυθεῖ μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες ποὺ φέρουν ἀνάγλυφες παραστάσεις θείων προσώπων ἀνάμεσα σὲ θέματα ἀπὸ τὸ ζωικὸ καὶ φυτικὸ κόσμο. Λεῖψανα τοιχογραφιῶν σώζονται στὸ βῆμα καὶ στὸν τροῦλλο. Οἱ εἰκόνες τοῦ Δωδεκάορτου στὸ τέμπλο καθὼς καὶ τέσσερις ἀκόμα εἰκόνες⁴ ποὺ βρίσκονται μέσα στὸ ναὸ ἀνήκουν στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα.

1. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση, Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα, τεύχ. 3, 1969, 166.

2. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ (1962) πίν. 54 - 56.

3. Ἡ χρονολογία αὕτη ἀναφέρεται στὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ, ποὺ σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῶν κατοίκων κτίστηκε πάνω σὲ παλαιότερη ἐκκλησίᾳ ἀπ' τὴν ὁποία ὁμοῦς κανένα ἕλκος δὲν διατηρεῖται.

4. Σ' αὐτὴν ποὺ παριστάνεται ὁ ἐπάνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ ἀναφέρεται: «ἔργον Παύλου Παπαδοπούλου ἐν Ἀρεοπόλει, 1870».

V. ΝΑΟΙ ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΞΥΛΟΣΤΕΓΟΙ

Κότρωνας¹

1. *Ζωοδόχος Πηγή* νεκροταφείου (έσωτ. διαστ. 13 μ. × 4.20 μ.). 'Ο βόρειος τοίχος έχει κτιστεί πάνω σέ παλαιότερο οικόδομημα ύστερορωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής έποχής², όπως συμπεραίνεται από τον τρόπο τοιχοδομίας. Στο κάτω τμήμα του τοίχου δηλαδή εναλλάσσονται ζώνες από αργολιθοδομή με όριζόντιες σειρές πλίνθων και διαγράφονται τὰ ήμικύκλια δύο τόξων σχηματισμένα από πλίνθους. Το βήμα και το τέμπλο κοσμούν νεώτερες τοιχογραφίες (άρχων 20ού αί.).

2. *Άγιος Νικόλαος* (έσωτ. διαστ. 6.76 × 3.28 μ.) Το ανατολικό τμήμα του ναού, που έχει ακανόνιστη έλλειψοειδή μορφή και άψίδα που μόλις προεξέχει, αποτελεί τον αρχαιότερο πυρήνα του κτίσματος (βυζαντ. χρόνων;). Στο νότιο τοίχο είναι έντοιχισμένες α) παλαιοχριστιανική άσβεστωμένη πλάκα από έγχώριο έρυθρό μάρμαρο με ανάγλυφο σταυρό και τὰ άποκαλυπτικά Α και Ω, β) πλάκα από το ίδιο ύλικό με αρχαία έπιγραφή. Στο έσωτερικό σώζονται έξίτηλα λείψανα τοιχογραφιών που μπορούν νά αναχθούν στο 18ο αιώνα.

VI. ΝΑΟΙ ΛΑΞΕΥΤΟΙ

Κοκκάλα

1. *Άι-Γιάννης Ποταμίτης*, σέ απόσταση μισής ώρας περίπου στα βόρεια του χωριού Κορακιάνικα, κοντά στον «παλαιομανιάτικο» οικισμό του Άι-Γιάννη, πάνω στην όχθη ρεματιάς. 'Ολόκληρη ή ανατολική πλευρά του μονόχωρου ναΐσκου με την ακανόνιστη ώσειδή κάτοψη (μέγιστες έσωτ. διαστ. 6.20 × 1.85 μ.) είναι λαξευμένη στο βράχο. Μόνο ό βορειοδυτικός καμπυλωτός τοίχος και το δυτικό τμήμα της άψίδας που βλέπει προς Ν είναι κτισμένα με αργολιθοδομή. Πάνω από το άνώφλι της εισόδου, που άνοίγεται στο βόρειο τμήμα του κτιστού βορειοδυτικού τοίχου, διαμορφώνεται όξύληκτη άνακουφιστική κόγχη με παράσταση του επώνυμου άγίου σέ προτομή.

Στο έσωτερικό του ναού, σέ κόγχη που άνοίγεται στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοιχώματος, ύπάρχει πιθόμορφη λάξευση καλυμμένη με έπίχρι-

1. 'Η περιοχή του Κότρωνα ταυτίζεται με την αρχαία Τευθρώνη που άναφέρεται στον Πausανία ΙΙΙ, 25, 4, έκδ. Ν.Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ (1963) 353, σημ. 4. Έρείπια, κυρίως ρωμαϊκής έποχής, σώζονται στην περιοχή της Χερσονήσου Σκοπᾶ, έν μέρος μέσα στη θάλασσα, D. ΕΛΙΟΡΟΥΛΟΥ ROGAN, δ.π. 69 - 71. 'Η χρήση αρχαίου ύλικού σέ χριστιανικούς ναούς ή ή οικόδομηση νεώτερων εκκλησιών πάνω στα έρείπια παλαιότερων είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη στην περιοχή του Κότρωνα, βλ. *Άι-Νίκος* (ΙΑ 19), *Ζωοδόχος Πηγή* (V 1), *Άγιος Νικόλαος* (V 2), *Άγιος Χαράλαμπος* (IV 3, σημ. 3).

2. 'Η ΕΛΙΟΡΟΥΛΟΥ ROGAN, στο ίδιο σ. 70, ύποθέτει ότι ίσως πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική.

σμα πού φαίνεται ὅτι θά χρησίμευε γιά τελετὲς ἀγιασμοῦ ἢ βαπτίσματος. Στὸ βόρειο τμήμα χαμηλοῦ θρανίου, πού ὑψώνεται κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, εἶναι ἐντοιχισμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη με ἀνθεμωτὰ φύλλα σὲ ἐπιπεδόγλυφη τεχνικὴ καὶ με ἐγγράρακτη ἐπιγραφή, πού προέρχονται πιθανὸν ἀπὸ ἐπιστύλιο τέμπλου. Πάνω ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ, πού τμήμα του εἶναι λαξευμένο στὸ βράχο, εἶναι στερεωμένο ἀνάγλυφο ἐπιστύλιο (πίν. 130α). Πρόκειται ἴσως γιά τμήμα ἐλκυστήρα σὲ δευτέρη χρήση. Εἰκονίζονται, ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐλικόμορφος βλαστὸς πού περικλείει φύλλα ἡμιάκανθας, αἰλουροειδὲς πού θηρεύει ἀκαθόριστο ζῶο (ζαρκάδι;) καὶ ἔξεργο στροβιλόμορφο κομβίο. Σὲ σχέση με τὰ γλυπτὰ τοῦ Νικήτα Μαρμαρᾶ (1075)¹ ὁ πρόστυπος ἐλικόμορφος βλαστὸς τοῦ Ποταμίτη εἶναι πιὸ ἄκαμptos καὶ πιὸ γωνιώδης. Ἡ ὅλη ἀπόδοσή του εἶναι σκληρὴ καὶ ἄτεχνη, ὅπως δείχνει ἡ ἐπικάλυψη τοῦ ἐλικόμορφου στελέχους ἀπὸ τὰ πριονωτὰ μισὰ ἀκαθόφυλλα. Ἡ πρόστυπη ἀπόδοση τῶν ζώων πάνω σὲ ἀκόσμητο βάθος θυμίζει τὴν παράσταση βυζαντινοῦ μύθου σὲ κιονόκρανο τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Χαριᾶς (11ος αἰώνας)². Ἡ ἀντίληψη ὅμως τῆς κινήσεως στὴν παράσταση τῶν ζώων τοῦ Ποταμίτη πλησιάζει, περισσότερο στὸ ἀνάγλυφο ἀνώφλῃ τῆς νότιας θύρας στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους Καστοριάς (α' μισὸ 11ου αἰώνα)³. Ἀσυμβίβαστη φαίνεται ἡ αἰσθησιμότης τῆς κινήσεως στὰ ζῶα δίπλα στὴν ἄτεχνη ἀπόδοση τοῦ ἐλικόμορφου βλαστοῦ. Τὸ γλυπτὸ ἐπιστύλιο τοῦ "Αἰ-Γιάννη θά πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὸν 11ο αἰώνα ἢ τὸ πολὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου. Στὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν καὶ τὰ ὑπόλοιπα γλυπτὰ τοῦ Ποταμίτη.

Τοιχογραφίες. Στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, πού ἐπειδὴ εἶναι λαξευμένη στὸ βράχο ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα, ὑπάρχει ἐξίτηλη παράσταση στηθαίου ἀγίου με ἀνυψωμένα χερία σὲ στάση δεήσεως. Διακρίνονται ὁ μανδύας πού πορπώνεται στὸ στήθος καὶ ἔχνη μηλωτῆς. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά τὸν ἐπώνυμο ἅγιο τοῦ ναοῦ Ἰωάννη *Πρόδρομο*⁴. Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ δεόμενο ἅγιο ὑπάρχουν ἔχνη ἐπιγραφῆς. Ἀριστερὰ παριστάνεται μετωπικὸς ἱεράρχης, ὁ Βασίλειος, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ δύο σωζόμενα γράμματα τοῦ ὀνόματός του «...CE...». Φορεῖ μονόχρωμο φαλόνιο καὶ κρατᾷ κλειστὸ σταχτωμένο εὐαγγέλιο. Ἀκολουθεῖ παράσταση τοῦ ἁγίου Θεόδωρου ὁλόσωμου, σὲ μετω-

1. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαρμαρᾶς (1075), Δωδώνη 1, 1972, 21 - 44, πίν. VIα, XIα, XII, XV, XVIα, ὁ ἴδιος, "Ἀγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ μαρμαρᾶ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Η', 1975 - 76, 19 - 27, πίν. 11α.

2. Ὁ ἴδιος, Ἀνάγλυφος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ ΛΘ' - Μ', 1972 - 73, 659 - 674, εἰκ. 14, 17.

3. Μ. PANAYOTIDIS, Les monuments de Grèce, ὅ.π. 90 - 91, Α. GRABAR, Sculptures byzantines du Moyen Age II (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XII) (1976) 61 - 62, ἀρ. 46, πίν. XXXIIα.

4. Βλ. παραπάνω σ. 141, σημ. 1.

πική στάση. Η άπεικόνιση αγίου στη θέση αυτή σε εποχή που στην επίσημη εικονογραφία επικρατούν αποκλειστικά οι ιεράρχες, αποτελεί επιβίωση παλαιότερης παραδόσεως και είναι ένδεικτική για τον έπαρχιακό χαρακτήρα του μνημείου¹. Ακόμα άριστερότερα, πάνω από κόσμημα με μαύρες κυματιστές γραμμές, διακρίνεται μετωπικός ιεράρχης και δίπλα του νεανική, άγένειος μορφή, πιθανόν διακόνου. Δεξιά του δεόμενου αγίου στην άψίδα διατηρούνται τρείς ακόμη εξίτηλες μορφές μετωπικών ιεραρχών.

Στη λαξευτή θολωτή όροφή του βήματος διακρίνονται ίχνη αδιάγνωστης μορφής. Σε τμήμα του βράχου που αποτελεί συνέχεια του τέμπλου προς τα ανατολικά υπάρχει παράσταση βρεφοκρατούσας με την έπιγραφή ΕΛΗCΑΒΕΤ. Στη λίθινη πλάκα που σχηματίζει τη βόρεια παραστάδα της πυλίδας του τέμπλου διακρίνεται κόσμημα σχηματοποιημένου βλαστού.

Στον κυρίως ναό την κάτω ζώνη των τοίχων διακοσμούν όλόσωμοι άγιοι σε φυσικό μέγεθος. Στον ανατολικό τοίχο, άμέσως μπροστά από το τέμπλο, διακρίνεται κάτω από ζωγραφιστό τόξο μορφή όρθιου, μετωπικού, γενειοφόρου αγίου. Πρόκειται πιθανότατα για τον έπώνυμο άγιο του ναού. Ακολουθεί παράσταση του αγίου Γεωργίου έφιππου, δρακοντοκτόνου. Άριστερότερα εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος όρθιος, μετωπικός (πίν. 129β).

Στην κόγχη που σχηματίζεται στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου παριστάνεται η Βάπτιση. Ο Χριστός, καλυμμένος ως τους ώμους με παράλληλες γραμμές που δηλώνουν το νερό, άπεικονίζεται στο κέντρο ανάμεσα στον Πρόδρομο και σε έναν άγγελο. Στα πόδια του πολύ εξίτηλες οι προσωποποιήσεις του Ιορδάνη και της Θάλασσας². Στο έσωράχιο του τόξου της κόγχης ο Δαβίδ³ και ένας ακόμα άγγελος.

Πάνω από την κόγχη είναι ζωγραφισμένες οι προτομές δύο άγιων γυναικών.

1. Εικονογραφικό παράλληλο σε έπαρχιακό μνημείο της ίδιας περίπου εποχής άπαντά στην Παναγία «στης Γιαλλούς» στη Νάξο (1288/89), όπου στον ήμικύλινδρο της άψιδας παριστάνονται, εκτός από τρείς ιεράρχες, ο άγιος Μάμας και ένας άγιος άσκητής, Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Αί τοιχογραφίαι του ναού της Νάξου, δ.π. 259 - 260, 265 - 6. Η άπεικόνιση του αγίου Θεόδωρου εδώ φαίνεται ότι άπηχεί κάποια τοπική παράδοση ή, το πιθανότερο, την ιδιαίτερη προτίμηση του δωρητή.

2. Η αντίπαράθεση των προσωποποιήσεων του Ιορδάνη και της Θάλασσας στα πόδια του Χριστού βασίζεται στον Ψαλμό 113 (114)3: ή θάλασσα είδε και έφυγεν, ο Ιορδάνης έστράφη εις τα όπίσω, που συνδέεται με τη Βάπτιση και περιέχεται στη Λειτουργία των Κατηχουμένων, F. E. BRIGTMAN, Liturgies Eastern and Western, τ. I (1896) 369, 2-3. Και οι δύο άλληγορικές μορφές είναι δανεισμένες από πρότυπα της ύστερης αρχαιότητας, G. RISTOW, Die Taufe Christi (1965) 59 κ.ά.

3. Η παρουσία του Δαβίδ στη Βάπτιση έξηγείται από τα χωρία Ψαλμ. 113 (114) 3 (βλ. σημ. 2) και Ψαλμ. 76 (77) 17, που σχετίζονται με τη Βάπτιση και είναι συχνά γραμμένα στο άνοικτό ειλητάριο που κρατάει ο Δαβίδ στη σκηνή αυτή, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, δ.π. 80, 275. Για την άπεικόνιση προφητών στη σκηνή της Βαπτίσεως ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οί τοιχογραφίες του Σωτήρα, δ.π. 20 - 21.

Δεξιά ἡ ἁγία Βαρβάρα καὶ ἀριστερὰ γυναικεία στηθαία μορφή μὲ βασιλικὸ ἐνδυμα (σάκκο καὶ λῶρο) καὶ στέμμα. Ἀριστερότερα, πάνω ἀπὸ φωτιστικὴ θυρίδα, ὑπάρχουν ἔχνη ἐξίτηλης ἐπιγραφῆς.

Στὸ δυτικὸ τοῖχο, ἀμέσως μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο, διακρίνεται πολὺ ἐξίτηλη παράσταση τῆς Δεήσεως (Τρίμορφο)¹. Στὴ συνέχεια, κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ, θὰ ἀπεικονίζονταν ἄγγελος-φύλακας, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ παράσταση σφαίρας μὲ σταυρὸ καὶ τὰ συμπλήματα $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}} \overline{\text{NK}}$, ποὺ σώζεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ναοῦ. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἶναι ζωγραφισμένες δύο στηθαῖες μορφές: ὁ ἅγιος Φίλιππος καὶ νεαρὸς ἀγένειος ἅγιος ποὺ κρατεῖ εὐαγγέλιο. Δεξιά ἀπ' τὴ θύρα ὑπάρχει ἐξίτηλη παράσταση στρατιωτικοῦ ἁγίου.

Τὸ τμήμα τῆς θολωτῆς ὀροφῆς ποὺ βρίσκεται μπροστὰ ἀπ' τὸ τέμπλο κομοῦν οἱ σκηνές τῆς Γεννήσεως (ἀνατολικά) καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς (δυτικά). Ἐνδεικτικὴ λεπτομέρεια στὴν τελευταία σκηνὴ ἀποτελεῖ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ βρέφους στὴν ἀγκαλιά τοῦ Συμεών². Ὁλόκληρο τὸ βόρειο μέρος τοῦ θόλου καλύπτει ἡ Σταύρωση. Ἡ διατήρηση καὶ τῶν τριῶν σκηνῶν εἶναι κακὴ.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ποταμίτη χαρακτηρίζουν ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν σκηνῶν τοῦ Δωδεκαόρτου, ἡ πολλαπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου καθὼς καὶ ἀρχαῖα στοιχεῖα, ὅπως ἡ παράσταση δεόμενου ἁγίου στὴν ἀψίδα³, ἡ παρουσία τοῦ ἁγίου Θεόδωρου στὸ ἱερὸ ἀνάμεσα στοὺς ἱεράρχες καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἱεραρχῶν στὴν ἀψίδα σὲ μετωπικὴ στάση καὶ μὲ μονόχρωμα φαιλόνια⁴.

Τὰ πρόσωπα ζωγραφίζονται πλατιά καὶ στρογγυλά. Ὁ προπλασμοὸς ἔχει χρῶμα ὠχρας. Τὸ πλάσιμο εἶναι ἐνιαῖο καὶ ἀποδίδεται μὲ ἀπαλές διαβαθμίσεις τῆς ὠχρας. Τὰ περιγράμματα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διαγράφονται μὲ λεπτές, καλλιγραφημένες, κόκκινες γραμμὲς ποὺ συχνὰ καλύπτονται μὲ μαῦρο χρῶμα. Τὰ αὐτιά ἀποδίδονται σχηματικά. Ὀχροκάστανες κηλίδες ποὺ τονίζουν τὰ μάγουλα καὶ καστανὲς σκιές, ποὺ διαμορφώνονται κοντὰ στὰ περιγράμματα καὶ κάτω ἀπὸ τὰ μάτια, προσδίδουν κάποιον ὄγκο στὰ πρόσωπα. Ἡ μετάβαση πρὸς τὸ λαιμὸ διαγράφεται ὁμῶς σχηματικά, χωρὶς

1. Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ Τρίμορφου καὶ τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στοὺς συνεχόμενους μακροὺς τοίχους δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς αὐτῆς περιόδου τῆς ἐποχῆς, π.χ. στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Prilep-Varoš (1298), R. HAMANN - MAC LEAN - H. HALLENSLEBEN, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert* (1963) σχέδιο 19b, II, 19 - 21 (Δέηση), σχ. 19α, II, 6 (ἅγιος Νικόλαος) καὶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Μακρυχώρι Εὐβοίας (1303), A. ΙΩΑΝΝΟΥ, δ.π. πίν. 15, 25.

2. A. ΕΥΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ὑπαπαντή, δ.π. 332, 338 - 339.

3. Βλ. παραπάνω σ. 141, σημ. 1.

4. Βλ. παραπάνω σ. 177, σημ. 1 καὶ σ. 142 σημ. 1.

σκίαση, με μιὰ ἀπλή καμπύλη γραμμή κάτω ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ πηγουνιοῦ. Τὰ φῶτα ἀποδίδονται με λεπτὲς πινελιὲς ἀνοιχτόχρωμης ὥχρας.

Στὰ ἐνδύματα πινελιὲς σὲ σκοτεινότερη ἀπόχρωση τοῦ τοπικοῦ χρώματος τονίζουν τὶς πτυχὲς καὶ τὰ περιγράμματα. Ἡ πτυχολογία εἶναι γραμμικὴ ἂν καὶ σὲ μερικὲς μορφὲς διαφαίνεται κάποια προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ ὁ ὄγκος τοῦ σώματος.

Τὸ ὅλο ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἰδιαίτερα ἡ γραμμικὴ ἀπόδοση τῶν προσώπων με τὸ λεπτότατο πλάσιμο σὲ ἀποχρώσεις τῆς ὥχρας, ἡ προτίμηση γιὰ πλούσια διακοσμημένες ἐπιφάνειες καθὼς καὶ οἱ ἀρχαῖζουσες ἐπιβιώσεις στὴν εἰκονογραφία ἐντάσσουν τὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ Ποταμίτη σὲ συντηρητικὸ ἐπαρχιακὸ ρεῦμα.

Ἡ ἡρεμία στὴν ἔκφραση, τὸ στρογγυλὸ σχῆμα τῶν προσώπων, τὰ στενὰ ἀμυγδαλωτὰ μάτια θυμίζουν μερικὲς μορφὲς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Βάρδα στὴ Ρόδο (1289/90)¹. Τὰ πλατιά πρόσωπα, τὸ σχῆμα καὶ ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν ματιῶν, τὰ σχηματοποιημένα αὐτιά παρουσιάζουν ἀναλογίες με πρόσωπα τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Κανάλια Μαγνησίας (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.)², ἂν καὶ στὸν Ποταμίτη ἡ ἀπόδοση εἶναι γραμμικότερη.

Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ ὑστεροκομνήνεια πρότυπα στὴ διαμόρφωση τῆς πτυχολογίας καὶ τὸ πλάσιμο τῆς σάρκας, ποὺ ἐδῶ ζωγραφίζονται με τρόπο ἥρεμο καὶ ἐνιαῖο, σὲ συνδυασμὸ με τὸ πλάτος τῶν προσώπων καὶ τὴν κάποια ἐλευθερία στὴν πτυχολογία μερικῶν μορφῶν καθιστοῦν πιθανὴ τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ποταμίτη στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα.

Λουκάδικο

2. Παναγία ἡ Σπηλαιώτισσα στὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τοῦ κάστρου τῶν Λουκάδικων³. Ὁ ναῖσκος εἶναι σκαλισμένος στὸ βράχο καὶ μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα του ἔχει κτιστεῖ ἀπὸ ξερολιθιά. Στήλη ἐγχάρακτη ἄτεχνη, ρωμαϊκῶν(;) χρόνων ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὰν ὑπέρθυρο τοῦ ἀνοίγματος ποὺ ἐνώνει τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ με τὸ δυτικὸ (νάρθηκας;).

VII. ΓΛΥΠΤΑ

Λάγια

1. Ἅγιος Νικόλαος (II Β 43, σ. 166). Ὁ ναὸς διασώζει σὲ δεύτερη χρῆση ἀξιόλογα βυζαντινὰ γλυπτά. Στὴν κτιστὴ ἀγία Τράπεζα ἔχει ἐντοιχιστεῖ κιο-

1. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ὁ.π. 114 - 142, εἰκ. 103 - 119.

2. ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ, Βυζαντινὸς ναὸς Ἀγίου Νικολάου Καναλίων, ΑΑΑ 1, 1968, 147 - 149, εἰκ. 4.

3. Ὁ γκρεμὸς ποὺ ἀνοίγεται μπροστὰ ὀνομάζεται Μελιγκός.

νίσκος τέμπλου μὲ συμφυῆς ἐπίθημα (ὑψ. 0.91 μ.). Δυὸ πεσσίσκοι, ἐπίσης μὲ συμφυεῖς ὀκταγωνικούς κιονίσκους (ὑψος σωζόμενου κιονίσκου 0.33 μ., ὑψος πεσσίσκου 0.92 μ.), ἔχουν τοποθετηθεῖ ὡς ὑπέρθυρο τῆς Ὡραίας Πύλης. Τὴν μπροστινὴ ὄψη τους, ἡ ὁποία σήμερα ἀποτελεῖ τὴν κάτω πλευρὰ τοῦ ὑπερθύρου, διακοσμεῖ ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ δυτικῆς πεσσίσκου σταυρὸς τριφυλλωτὸς μὲ λεπτὰ δξύληκτα φύλλα μεταξύ τῶν κεραίων του. Κοντὰ στοὺς πεσσίσκους στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου βρίσκεται ἐντοιχισμένο τμήμα ἐπιστυλίου μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἐλισσόμενο βλαστὸ τοῦ ὁποίου τὰ σχηματιζόμενα διάχωρα καλύπτονται ἀπὸ τὴν παράσταση μετωπικοῦ αἰτοῦ καὶ ἀπὸ σχηματοποιημένα ἀκανθόμορφα κοσμήματα. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι πρόστυπο, σὰν ἐπιπεδόγλυφο, κακότεχνο.

Ἡ θύρα ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ νάρθηκα πρὸς τὸ ναὸ φέρει περίθυρα μὲ γλυπτὴ διακόσμηση. Τὰ κατακόρυφα πλαίσια ἔχουν στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἐλισσόμενο βλαστὸ μὲ ἀνακαμπτόμενες ἡμιἀκανθες στὰ διάκενα καὶ μόνο στὰ κατώτερα τμήματα κοσμοῦνται μὲ ἀπλὲς κατακόρυφες ραβδώσεις ποὺ σχηματίζουν ταινίες. Τὸ ὑπέρθυρο (ὑψος 0.24 μ. πλάτος 0.24 μ. μέγιστο μῆκος 1.03 μ.) ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι τμήμα ἐπιστυλίου ἔχει στὸ κέντρο σταυρὸ μὲ ἐλικόμορφες ἀπολήξεις κεραίων (πίν. 130β). Δεξιὰ ἀπὸ τὸ σταυρὸ χαμηλὰ παριστάνεται αἰλουροειδὲς καὶ δίπλα δύο πτηνὰ μὲ ἀνοιχτὲς φτεροῦγες. Πάνω ἀπὸ τὸ ζῶο εἰκονίζονται δύο πτηνὰ ἀντίνωτα ποὺ πατοῦν σὲ σχηματοποιημένα κλαδιά. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σταυρὸ αἰτὸς μετωπικὸς καὶ ἓνα πτηνὸ καὶ ἀπὸ πάνω δύο ἀντίνωτα ζῶα. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι πρόστυπο, ἄτεχνο καὶ πολὺ σχηματοποιημένο· ὥστόσο δείχνει κάποια διάθεση πλαστικότητος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ στρογγυλεμένη ἀπόδοση τῶν σωμάτων τῶν ζώων. Οἱ στάσεις τους ἐπίσης εἶναι εὐκαμπτες καὶ τὰ φτερά τῶν πουλιῶν δείχνουν κίνηση¹. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἓνα περίεργο ἀντικείμενο (εἶδος ἀσπίδας;), πάνω στὸ ὁποῖο ἀκουμπᾷ τὸ δεξιὸ μπροστινὸ πόδι του τὸ αἰλουρόμορφο ζῶο.

Στὸ ἐξωτερικὸ θύρωμα ἐπίσης ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γλυπτὰ πλαίσια (ὑψος κατακόρυφων πλαισίων 1.69 μ. καὶ μῆκος ὑπερθύρου 1.76 μ.) Τὸ ὑπέρθυρο διαμορφώνεται ἀπὸ δύο τμήματα κοσμήτη τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἀπὸ μιὰ λοξότμητη πλευρὰ καὶ ἀπὸ μιὰ λεπτὴ κατακόρυφη ταινία (πίν. 130γ). Τὸ ἐπάνω τμήμα (ὑψος 0.16 μ.) εἶναι διακοσμημένο μὲ τρία ἔξεργα κομβία. Γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κομβίον ὑπάρχει κόσμημα ἀπὸ ἐπιμήκη σχηματικὰ ἀνθέμια ποὺ διαχωρίζονται μεταξύ τους μὲ κατακόρυφους σχηματοποιημένους βλαστούς²,

1. Ἀνάλογης τέχνης εἶναι οἱ διακοσμήσεις τοῦ κιονοκράνου τοῦ νότιου ἀνοίγματος τοῦ προστάου τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Χαριᾶς καὶ τοῦ νοτιοδυτικῆς κιονοκράνου τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζή, μόνο ποὺ στὰ κιονόκρανα αὐτά, ἂν καὶ ἐξίσου ἄτεχνα, τὰ ζῶα εἰκονίζονται μὲ λιγότερο ἔντονες κινήσεις, Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἀνάγλυπτος παράστασις, ὁ.π. εἰκ. 12, 14, 17 - 19.

2. Τὸ θέμα εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὴ Μάνη κατὰ τὸν 11ο καὶ τὸ 12ο αἰῶνα, μόνο ποὺ

ἐνῶ στὰ ἄκρα εἰκονίζονται πουλιά μὲ τρίφυλλο κλαδί στὸ ράμφος τους, στραμμένα πρὸς τὸ κέντρο. Τὰ ἀνθέμια ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ ὀξεῖες γωνίες. Τὰ περιγράμματα τῶν πτηνῶν ἔχουν τομὴ κάπως στρογγυλεμένη, ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τοῦ ὑπερθύρου τοῦ νάρθηκα. Στὴν κατακόρυφη λεπτὴ ταινία διακρίνονται ἱχνὴ γραμμάτων πολὺ καταστραμμένων.

Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ὑπερθύρου (ὑψος 0.25 μ.) στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἔχει στὸ κέντρο σταυρὸ καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη ἐλισσόμενους βλαστοὺς μὲ ἀνακαμπτόμενες ἡμιάκανθες στὰ ἐνδιάμεσα κενά. Στὴν κατακόρυφη λεπτὴ ταινία (ὑψος 0.025 μ.) σώζεται τὸ τέλος ἐπιγραφῆς «... ΟΥ¹ + ΙΒ + ΙΝΔ ΙΔ' ΕΤΟΣ ΣΧΚΘ'» (πίν. 130γ). Στὸ ἔτος 6629 (=1121) ἡ ἰνδικτιῶνα εἶναι πράγματι ἡ 14η. Ἐλισσόμενος βλαστὸς μὲ ἡμιάκανθες διακοσμεῖ καὶ τὰ κατακόρυφα πλαίσια τῆς θύρας (πίν. 130δ). Στὰ κατώτερα τμήματα τὰ πλαίσια φέρουν ραβδώσεις ποὺ σχηματίζουν ταινίες. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι πρότυπο καὶ ἡ ἀπόδοση γωνιόσχημη. Ἡ ἄκανθα ὅμως ἀρκετὰ μαλακὴ καλύπτει τὸ χῶρο ποὺ ὑπάρχει.

Τὸ σύνολο τῶν γλυπτῶν χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 12ου αἰῶνα. Οἱ στάσεις τῶν ζώων ποὺ ἔχουν κάποια ἄνεση, ἡ ἐλαφριά πλαστικότητα μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδονται τὰ σώματά τους ποὺ δημιουργεῖ ἐξάλλου μαζὶ μὲ τὰ ἔξεργα κομβία τὴν αἴσθηση τοῦ διπλεπίπεδου, ἡ ἀνακαμπτόμενη μαλακὴ ἡμιάκανθα καὶ ὁ ἐλισσόμενος βλαστὸς ποὺ καλύπτουν ὅλο τὸ χῶρο συμφωνοῦν μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν γλυπτῶν σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ². Πρόκειται γιὰ ἔργα ἐπαρχιακά, κακῆς ποιότητος.

Λουκάδικο

2. *Κοίμηση Θεοτόκου* νεκροταφείου (I, Β, 5 σ. 162). Τμήματα βυζαντινῶν ἀναγλύφων βρίσκονται ἐντοιχισμένα σὲ λάξευμα κοντὰ στὴν κόγχη τῆς προθέσεως μέσα στὸ ἱερό. Τὸ λάξευμα, φέρει στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ τεμάχιο λοξότμητου ἐπιστυλίου (μῆκος 0.47 μ., πλάτος 0.18 μ., ὕψος 0.14 μ.) ἀπὸ τέμπλο μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Τὸ μαρμάρينو αὐτὸ μέλος φέρει κομβίον διακοσμημένο μὲ ἀνάγλυφο σταυρὸ ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τρισηχιδὴ ταινία μὲ ἐλικοειδεῖς ἀπο-

τὰ ἀνθέμια εἶναι ἐναλλάξ τὸ ἓνα ὄρθιο καὶ τὸ ἄλλο ἀνάστροφο, ὅπως στὸν "Ἅγιο Θεόδωρο Μπάμπαρα (περὶ τὸ 1075), στὸν "Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Κέριας (περὶ τὸ 1075), στὸν "Ἅγιο Νικόλαο Πλάτσας (12ος), Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαρμαρᾶς, ὅ.π. 29, 35, εἰκ. VIIα, XVIα, ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅ.π. πίν. 52.

1. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὴν κατάληξιν τοῦ μηνὸς καὶ ἴσως νὰ ἀκολουθεῖ ἡ ἡμέρα, πρβ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ὅ.π. 23.

2. ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Βυζαντινὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Στ', 1970 - 2, 101, Α. GRABAR, Sculptures, ὅ.π. 24 - 26, LASKARINA BOURAS, Architectural Sculptures of the Twelfth and Early Thirteenth Centuries in Greece, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ', 1977 - 79, 63 - 67, πίν. 21 - 23α.

λήξεις στὶς κεραῖες¹. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα καλύπτεται ἀπὸ ἐπτάλοβα ἐπιπεδόγλυφα φύλλα, ὄρθια καὶ ἀναστραμμένα ἐναλλάξ². Τὸ κόκκινο χρῶμα ποὺ καλύπτει σήμερα τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη ἐποχή.

Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ λαξεύματος ὑπάρχει ἀρχαῖο μαρμάρينو μέλος (ὑψ. 0.28 μ.) μὲ σύμφυτο ἡμικιονίσκο· πάνω σὲ αὐτὸ ἔχει ἐντοιχιστεῖ τμήμα μαρμάρινου πολυγωνικοῦ κιονίσκου (ὑψ. 0.28 μ.), ποὺ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ μεσοβυζαντινὸ τέμπλο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω ναοὺς γιὰ γλυπτὰ βλ. καί: "Ἅγιοι Ἀσώματοι (I, A, 5 σ. 144) καὶ "Ἅγιος Ζαχαρίας στὴν Κοκκάλα (I, B, 33 σ. 165), "Αἰ-Γιάννης Ποταμίτης (VI, 1, σ. 176).

Ἐπίσης ἐπισημάνθηκαν: α) στὸ Φλομοχώρι ἡ σύγχρονη ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Τριάδας. Μέσα στὸ ναὸ σώζεται εἰκόνα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ ὁποία ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων (I, A, 5). Ὑπάρχει ἐπίσης εὐαγγέλιο ποὺ τυπώθηκε τὸ 1799 στὴ Βενετία μὲ στάχωση διακοσμημένη μὲ μικρογραφίες καλῆς λαϊκῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἁγία Τράπεζα τοῦ ναοῦ στηρίζεται σὲ τμήμα δωρικοῦ κίονα (διαμ. 0.40 μ.) ὁ ὁποῖος ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (I, A, 10) στὴν ἀνατολικὴ ὑπώρεια τοῦ κάστρου τῶν Λουκάδικων (πρβ. κίονα στὴν ἁγία Τράπεζα τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὰ Λουκάδικα I, B, 7) καὶ β) στὴ Χειμάρρα ὁ ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, συνεπτυγμένος σταυροειδής, μὲ χρονολογία 188· στὸ κωδωνοστάσιο καὶ μὲ ἐνδιαφέροντα λαϊκὰ λιθανάγλυφα. Στὸ ναὸ εἰκόνες μὲ τὴν ὑπογραφή Δ. Παπαδ. (ἀρχές 20οῦ αἰῶνα).

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ε. ΔΩΡΗ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

1. Π.χ. στὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων Κίττας στὴ Μάνη ἀπὸ τὸ 10ο αἰ., N. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ Τοιχογραφία Μέσα Μάνης, πίν. 5β. Ὁ τύπος πάντως τοῦ κομβίου εἶναι κοινὸς καὶ ἐπαναλαμβάνεται σὲ πολλὲς παραλλαγές καὶ μὲ διάφορη ποιοτικὰ ἐκτέλεση ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. κέ., A. GRABAR, Sculptures, δ.π. πίν. XXVIIIe, LXXVIc, LXXXIe, CVIII d.

2. Πανομοιότυπο φύλλο, ἐπίσης ἐπιπεδόγλυφο, ὑπάρχει σὲ κιονόκρανο τῆς Ἀγῆτριας, N. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, δ.π. πίν. 61β. Κατὰ τὴν ἐργασία τὰ πρόστυπα φυλλοειδῆ κοσμήματα θυμίζουν τὸ τέμπλο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι, ἔργο τοῦ Νικήτα Μαρμαρᾶ (11ος αἰ.), στὸ ἴδιο, πίν. 13β καὶ σ. 20. Τέλος ἐπτάλοβα φύλλα, ὄρθια καὶ ἀναστραμμένο ἐναλλάξ, ὅπως τὸ τμήμα ἐπιστυλίου στὰ Λουκάδικα, παρατηρεῖται καὶ σὲ μαρμάρينو ἐλκυστήρα στὴν Ἐπισκοπὴ Μέσα Μάνης, στὸ ἴδιο, 69.

20. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΤΗΓΑΝΙ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

(Πίν. 131 - 132)

Κατά τὸ δεύτερο χρόνο τῆς δεύτερης φάσεως τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἀκρωτήριο Τηγάνι τῆς Μέσα Μάνης¹ ἀνασκάφηκε ὁλόκληρο τὸ βόρειο κλίτος, ἡ ΒΑ γωνία τοῦ κεντρικοῦ, ὁ νάρθηκας καὶ ἀνοίχθηκε στενὴ τάφος, πλάτους 1 μ. καὶ βάθους 0.40 μ. κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Β καὶ Δ τοίχου τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1).

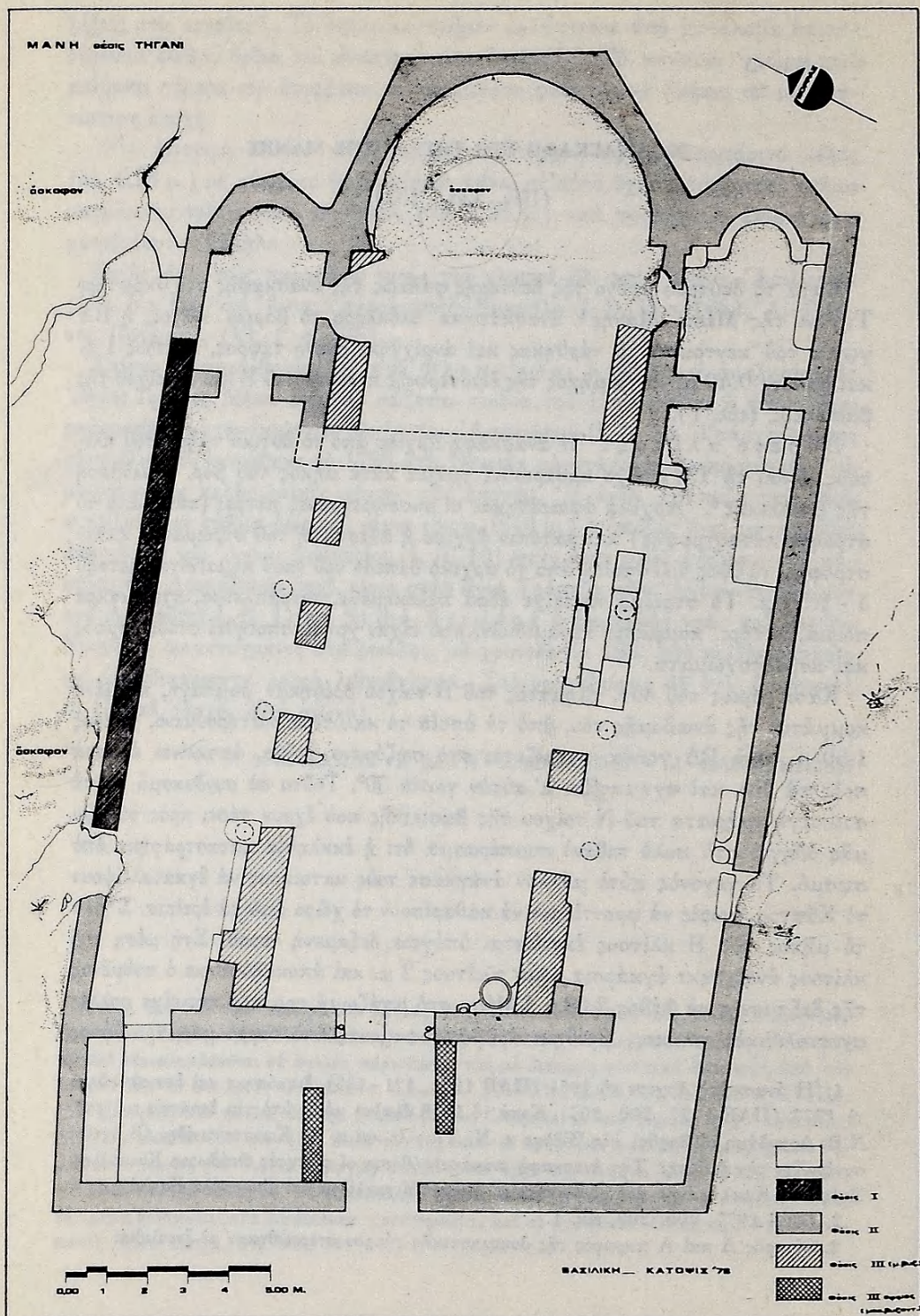
Βόρειο κλίτος: Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κλίτους, ὅπου τὸ 1977 εἶχε καθαρισθεῖ τμήμα κατὰ μῆκος τοῦ βόρ. στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς². Ἀρχικὰ ἀφαιρέθηκαν οἱ συσσωρευμένες πέτρες (πάνω ἀπὸ τὸ στῶμα καταστροφῆς) καὶ κατόπιν ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος καταστροφῆς, τὸ ὕψος τοῦ ὁποίου ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ κυμαινόταν μεταξὺ 1 - 1.50 μ. Τὸ στῶμα περιεῖχε ἄδρα πελεκημένα, τετράπλευρα, στενόμακτρα πωριά, πέτρες, κομμάτια κεραμιδιῶν, πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στοὺς ἄρμους καὶ ἀσβεστοχώματα.

Κατὰ μῆκος τοῦ δυτ. τμήματος τοῦ Β τοίχου βρέθηκαν συμπαγῆ, πεσμένα κομμάτια τῆς ἀνωδομῆς του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ καλύτερα διατηρούμενο, μήκους 1.50 μ., στὴ ΒΔ γωνία, στηρίζεται στὸ σωζόμενο τοῖχο, ἀποκλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ΝΑ καὶ σχηματίζει μ' αὐτὸν γωνία 30°. Τοῦτο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ συμπαγῆ τμήματα τοῦ Ν τοίχου τῆς βασιλικῆς πού ἔχουν πέσει πρὸς τὰ ἔξω μᾶς ὁδηγεῖ στὸ πολὺ πιθανὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐκκλησία καταστράφηκε ἀπὸ σεισμό. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μάλλον ἀνάγκασε τοὺς κατοίκους νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ Κάστρο, χωρὶς νὰ φροντίσουν νὰ καθαρίσουν τὸ χῶρο ἀπὸ τὰ ἐρείπια. Σ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ Β κλίτους ἐκτείνεται ὑπόγεια δεξαμενὴ νεροῦ. Στὴ μέση τοῦ κλίτους ἀνοίχθηκε ἐγκάρσια τομὴ πλάτους 2 μ. καὶ ἀποκαλύφθηκε ὁ πυθμένας τῆς δεξαμενῆς σὲ βάθος 2.08 μ.³ Μέσα στὸ μπάζωμά της, πού περιεῖχε πολλὰ σχιστολιθικὰ πλάκες, βρέθηκε ἀράβδωτος κίονας ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο ὕψους

1. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε τὸ 1964 (ΠΑΕ 1964, 121 - 135), διακόπηκε καὶ ἐπαναλήφθηκε τὸ 1977 (ΠΑΕ 1977, 200 - 207). Κατὰ τὸ 1978 ἔλαβαν μέρος ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθ. Ν.Β. Δρανδάκη οἱ βοηθοὶ τῆς Ἑδρας κ. Ν. Γκιολὲς καὶ κ. Χ. Κωνσταντινίδη. Οἱ βοηθοὶ συνέταξαν τὴν ἐκθεση. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησαν οἱ φοιτητὲς Θεόδωρος Κουκούλης, Στέφανος Κακλαμάνης καὶ οἱ φοιτήτριες Μάνια Μιχαηλίδου καὶ Γιαννούλα Καπλάνη.

2. ΠΑΕ 1977, 200, 203, εἰκ. 1.

3. Οἱ πρὸς Δ καὶ Α παρυφᾶς τῆς δοκιμαστικῆς τάφρου στερεώθηκαν μὲ ξερολιθία.

Ειχ. 1. Κάτοψις τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς βασιλικῆς στὸ Τηγάνι.

2 μ. και διαμέτρου 0.31 μ¹. 'Από το αρχικό με σχιστολιθικές πλάκες δάπεδο του Β κλίτους, που έχει καταρρεύσει μέσα στη στέρνα μαζί με τὰ μακριά, χοντρά, σχιστολιθικά δοκάρια, τὰ «μακρόνια», που σκέπαζαν τη δεξαμενή, διασώζονται λιγοστά τμήματα κατά μήκος τῶν τοίχων τῆς ΝΑ και ΒΑ γωνίας του κλίτους. Τὸ μήκος του Β κλίτους είναι 13.95 μ., τὸ πλάτος 2.80 μ. (δυτ.), 2.85 μ. (ἀνατ.). 'Ο βόρειος τοῖχος του σώζεται κατά τόπους σὲ ὕψος 1.22 μ. και π. 1.90 μ. ἀνατολικότερα. 'Αλλοῦ ἔχει γκρεμισθεῖ μέχρι τοῦ ὕψους ± 0.50 μ. Σὲ ἀπόσταση 3.70 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία σώζεται ὁ ἀνατ. σταθμός, ὕψους 0.97 μ., πλευρικοῦ ἀνοιγματος². Σὲ ἀπόσταση 13.64 μ. και σὲ ὕψος 1.22 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο διασώζονται κατάλοιπα μικρῆς κόγχης(;) πλάτους 0.66 μ. Στὴ μέση τοῦ Α τοίχου τοῦ κλίτους, πάχους 0.61 μ., θύρα, πλάτους 1.22 μ. ὀδηγεῖ στὴν πρόθεση. 'Η θύρα ἦταν πρόχειρα φραγμένη με 4 ἄκτιστα, στενόμακρα παρολίθια. Τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ διασώζει ἴχνη γραπτοῦ διακόσμου. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Α τοίχου ἔχει προσκολληθεῖ κτιστὸ θρανίο (;) πάχους 0.25 - 0.33 μ., ὕψους 0.17 μ. ἕως 0.54 μ. κτισμένο με τὸ ἴδιο ἀσβεστοκονίαμα, που οἰκοδομήθηκαν οἱ τοῖχοι τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ναοῦ. Τὸ θρανίο διασώζει στὴ βόρ. πλευρά του ἴχνη γραπτοῦ διακόσμου ἀπὸ ἄσπρες, κόκκινες και μπλε ταινίες. 'Ιχνη ὁμοίου διακόσμου διακρίνονται στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ Β τοίχου, κατά μήκος τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ Ν τοίχου τοῦ κλίτους, καθὼς και στὴν πρόσοψη τοῦ προσκολλημένου στὸ Β τοῖχο τοῦ νάρθηκα ἀρκοσολίου³. 'Η παρατήρηση ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἴσως τὸ Β κλίτος μαζί με τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ νάρθηκα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ κατά τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια σὰν παρεκκλήσι.

'Αποκαλύφθηκε ἐπίσης ἡ κτιστὴ βάση τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα τῆς βόρ. κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς. 'Αποτελεῖται, ὅπως και οἱ ὑπόλοιπες ἀπὸ ἀδρὰ λαξευμένη πλάκα 1.02×0.49 μ. και πάχους 0.10 μ., που ἐπικολλᾶται σὲ κτιστὸ ὑπόστρωμα. Στὴ νότια πλευρά τῆς ἔχει προσκολληθεῖ τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς κτιστῆς βάσεως τοῦ πεσσοῦ (1.02×0.80 μ.) τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ναοῦ, που κατέλαβε τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς βασιλικῆς.

'Εμπρὸς στὸ ἀνατολικὸ ἀνοιγμα ἐπικοινωνίας τοῦ βόρ. κλίτους με τὸ μεσαῖο βρέθηκε πάνω στὴν ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς «γούρνα» ἀπὸ ἀκανόνιστη ἀδρὰ πελεκημένη τετράπλευρη πέτρα ($0.68 \times 0.58 \times 0.78 \times 0.64$ μ.).

Ν ἄ ρ θ η κ α ς : 'Ο νάρθηκας ἐκτείνεται σ' ὅλο τὸ πλάτος τῆς βασιλικῆς. 'Εχει τρεῖς θύρες στὴν ἀνατ. του πλευρά, που ὀδηγοῦν στὰ ἀντίστοιχα τρία κλίτη τοῦ ναοῦ και μιὰ στὴ μέση τῆς δυτικῆς. 'Αρχικὰ ἦταν ἐνιαῖος. Σὲ μετα-

1. 'Απόκειται *in situ* με κλίση ΝΔ σχηματίζοντας με τὸν πυθμένα γωνία π. 65°. Εἶναι ὁ τρίτος ἀπὸ τὴν 'Ανατολὴ κίονας τῆς Β κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς.

2. 'Ο ἄλλος σταθμός δὲν ἀποκαλύφθηκε, γιατί στὸ σημεῖο αὐτὸ διατηρήθηκε τὸ καταπεσὸν τμήμα συμπαγοῦς τοίχου (βλ. παραπάνω, σ. 183).

3. Βλ. παρακάτω, σ. 186.

γενέστερη φάση χωρίστηκε σὲ τρία διαμερίσματα μὲ δύο ἐγκάρσιους τοίχους, πάχους 0.43 μ., ποὺ ἐπικάθονται στὸ πλακόστρωτο δάπεδο. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ βόρειος τοῖχος, μήκους 2.13 μ. καὶ ὕψους 1.15 μ., προσκολλᾶται στὸ Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ ἀφήνει ἄνοιγμα πλάτους 1.12 μ. πρὸς Α. Ὁ νότιος, μήκους 2.17 μ. καὶ ὕψους 1.50 μ. προσκολλᾶται ἀντίθετα στὸν Α τοῖχο του καὶ ἀφήνει ἄνοιγμα 1.09 μ. πρὸς Δ. Τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ νάρθηκα ἔχει πλάτος στὴν ἀνατ. πλευρὰ 2.71 μ. καὶ στὴ δυτ. 2.60. Τὸ ἄνοιγμα τῆς βασιλείου πύλης εἶναι 2.36 μ.¹ καὶ τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς θύρας 1.81 μ.

Κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου τοῦ νάρθηκα ἔχει προσκτισθεῖ μεταγενέστερα τοῖχος, πάχους 0.95 μ. καὶ ὕψους π. 1 μ., σὲ δύο φάσεις. Στὴν παλαιότερη ἀνήκει τὸ χαμηλότερο τμήμα, ὕψους 0.40 μ., καὶ οἱ παρὰ τὴν ἀνατ. καὶ δυτ. ἄκρη σὲ ὕψος προεκτάσεις του. Τὸ μεταξὺ τους τμήμα φράχθηκε σὲ δεύτερη φάση μὲ ἀμελὴ ἀργολιθοδομή. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἀρκοσόλιο, ποὺ ὅταν ἀργότερα κατέρρευσε τὸ πάνω τμήμα του, φράχτηκε πρόχειρα τὸ κενὸ γιὰ νὰ συγκρατηθεῖ ἴσως ὁ Β ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα. Τὸ βόρ. διαμέρισμα τοῦ νάρθηκα διασώζει τὸ καλύτερα διατηρημένο ἀρχικὸ δάπεδο ὁλόκληρης τῆς βασιλικῆς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες τεφρόλευκες πλάκες, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται 8 ἀκέραιες². Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωση τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Β τοίχου τῆς βασιλικῆς διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ ἐγκάρσιου πρὸς αὐτὸν τοίχου. Στὸ ἀνατ. ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου προσκολλᾶται καμπυλούμενος πρὸς Β τοῖχος ἀψίδας.

Τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ Β τοίχου τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς σὲ ὕψος π. 0.50 μ. καὶ μῆκος 9.73 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Β κλίτους, εἶναι κτισμένο μὲ σκληρότατο, χοντρὸ, ὑδραυλικὸ κονίαμα, ποὺ συνεχίζεται καὶ σὲ μῆκος 0.70 μ. πρὸς Α τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῆς προθέσεως. Καὶ ἀπὸ τίς δύο του πλευρὲς ὁ τοῖχος εἶναι ἐπιχρισμένος μὲ τὸ ἴδιο κονίαμα. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ του πάνω ἀπὸ τὸ κονίαμα ὑπάρχουν τρία ἀκόμα ἐπάλληλα στρώματα ἀπὸ λεπτόκοκκο, σκληρὸ, ὑδραυλικὸ κονίαμα. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ κτίσμα παλαιότερο τῆς βασιλικῆς. Τὸ σωζόμενο πιὸ πάνω τμήμα τοῦ Β τοίχου εἶναι κτισμένο μὲ μαλακότερο ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ περιέχει χοντρά χαλίκια καὶ θαλασσινὰ ὄστρακα. Στούς ἀρμούς δὲν ὑπάρχουν κομμάτια κεραμιδιῶν, ποὺ ἀπαντοῦν στοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ μεσοβυζαντινοῦ κτίσματος³. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχει κτισθεῖ καὶ τοῖχος παράλ-

1. ΠΑΕ 1977, 201, εἰκ. 1.

2. Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ νότ. τμήματος τοῦ νάρθηκα φαίνεται νὰ προέρχονται μόνο μιὰ πλάκα ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (0.70 × 0.61 μ.) καὶ μερικὰ κομμάτια τεφρόλευκων πλακῶν. Τοῦ μεσαίου τμήματος τὸ δάπεδο εἶναι λίγο βυθισμένο. Ἐδῶ μόνο μιὰ σπασμένη πλάκα (1.64 × 0.76 μ.) ἀπὸ λευκότερο μάρμαρο ἀνήκει στὸ ἀρχικὸ δάπεδο τῆς βασιλικῆς.

3. Τὰ κομμάτια τῶν κεραμιδιῶν τοποθετοῦνται ἄτακτα στοὺς ἀρμούς τοῦ μεσοβυζαντινοῦ κτίσματος. Τὸ λεπτόκοκκο κονίαμα εἶναι μαλακὸ καὶ μὲ ἀμέλεια μυστριμένο (πρβ.

ληλος μὲ τὸ Β τοῖχο τῆς βασιλικῆς, σωζόμενος ἔξω καὶ πρὸς Β αὐτῆς. Ἡ ὁμοιότητα ὑποδηλώνει ὅτι τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ Β τοίχου τοῦ ναοῦ εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ διασωζόμενο πρὸς τὸ Βορρᾶ τοῖχο, ποὺ εἶναι ὅπως φαίνεται πολὺ μεταγενέστερος. Κομμάτια κεραμιδιῶν λείπουν καὶ ἀπὸ τοὺς δύο μικροὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τοῦ νάρθηκα. Ἡ σύνθεση ὅμως τοῦ κονιάματος διαφέρει· εἶναι χονδρόκοκκο, σκληρότερο, δὲν ἔχει θαλασσινὰ ὄστρακα, περιέχει λιγότερο ἀσβέστη. Φαίνεται ὅτι οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι τοῦ νάρθηκα καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ Β τοίχου τοῦ ναοῦ εἶναι μεταγενέστεροι τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ναοῦ.

Τὰ σημαντικότερα εὐρήματα εἶναι: 1) Τμήμα θωρακίου ($0.49 \times 0.35 \times 0.32 \times 0.10$ μ.). Βρέθηκε ἐπιχρισμένο μὲ κονίαμα τῆς ἴδιας ὕφης μ' αὐτὸ ποὺ ἔχουν κτισθεῖ οἱ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς. Εἶχε λοιπὸν ἐντοιχισθεῖ σ' αὐτὴν καὶ ἐπομένως εἶναι παλαιότερό της. Ἀπὸ ἄσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο διακοσμεῖται μὲ τριπλὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω καμπυλούμενη ταινία, ποὺ ἀπολήγει σὲ κισσόφυλλο στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ διαπλάτυσμένη ἀπόληξη τῆς κάτω κεφαλῆς σταυροῦ. Ἡ ὅλη σύνθεση μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ μὲ τὸ πολὺ συνηθισμένο θέμα στὸ γλυπτὸ διάκοσμο θωρακίων καὶ σαρκοφάγων τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰώνα, θέμα συνιστάμενο ἀπὸ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ μέσα σὲ στεφάνι ἢ ταινία, ποὺ οἱ δύο της ἄκρες συνήθως δένονται καὶ ἀπολήγουν συμμετρικὰ σὲ κισσόφυλλα, πάνω στὰ ὁποῖα στηρίζονται σταυροί¹.

2) Τμήμα κιονοκράνου μὲ διάτρητο διάκοσμο ($0.21 \times 0.20 \times 0.650$ μ.). Βρέθηκε καὶ αὐτὸ ἐπιχρισμένο μὲ τὸ ἴδιο ἀσβεστοκονίαμα τῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς, στοὺς ὁποίους εἶχε φαίνεται ἐνσωματωθεῖ. Τὸ μάρμαρο εἶναι λευκὸ χοντρόκοκκο. Στὴ βάση του κοσμεῖται ἀπὸ λεπτὰ λογχοειδῆ φύλλα, ποὺ διατάσσονται σὲ σχῆμα ψαροκόκαλου. Πιὸ πάνω διασώζονται δισχιδεῖς ταινίες σὲ σχῆμα γωνίας ποὺ ἐγκλείουν λακκίσκους ἀπὸ τρυπάνι. Πρόκειται ἴσως γιὰ βάση τεκτονικοῦ ἢ δίζωνου κιονοκράνου, τοῦ ὁποῖου ὁ κάλαθος καλυπτόταν μὲ διάτρητο διάκοσμο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουν μείνει οἱ γωνίες καὶ οἱ λακκίσκοι. Ὁμοίος διάκοσμος στὴ βάση ἀπαντρεῖ σὲ δίζωνα ἢ τεκτονικὰ κιονόκρανα τοῦ 6ου αἰ.²

ΠΑΕ 1977, 203). Ἀντίθετα στοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς τὰ κομμάτια τῶν κεραμιδιῶν εἶναι συνήθως μεγαλύτερα, καὶ τοποθετοῦνται μὲ σχετικὴ ἐπιμέλεια στοὺς ὀριζόντιους ἀρμούς. Τὸ σκληρὸ ἀσβεστοκονίαμα περιέχει χαλίκια καὶ εἶναι πλατιά μυστριμένο (πρβ. ΠΑΕ 1964, 124).

1. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, 77 - 78, εἰκ. 90. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ABME 12, 1973, 103 - 104. Ι. ΝΙΚΟΛΑΙΕΝΙĆ, Quelques reliefs paléochrétiens du style géométrique de Dalmate, Zbornik Radova 11, 1968, εἰκ. 4. G.S. ЕВІСѢ, Les fragments de la décoration plastique de l'église des Saints-Apôtres, Cah. Arch. 8, 1956, 66, 68, εἰκ. 3. ΠΑΕ 1972, πίν. 295α.

2. Πρβ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης (1952) εἰκ. 265, 266, 284, 287, 292. R. ΚΑΥΤΖΣΧ, Kapitellstudien (1936)

Πολλὸ κοντὰ στὸ δικό μας βρίσκεται τμήμα κιονοκράνου τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὴν Bargala τῆς Βουλγαρίας¹.

3) Κομμάτι πλάκας (πίν. 131α) ἀπὸ τεφρὸ σκληρὸ μάρμαρο (0.55×0.363 , πάχους 0.10 μ.). Εἶναι ἴσως τμήμα ἀπὸ γωνιὰ πλάκας ποὺ τεμάχιό της μετὸν ἴδιο διάκοσμο βρέθηκε τὸ 1964².

4) Τεμάχιο (πίν. 132α) μαρμαρίνης πλάκας (0.25×0.18 μ. πάχους 0.075 μ.) ποὺ κομμάτι της καλύτερα διατηρημένο βρέθηκε τὸ 1964³. Καὶ τὰ δυὸ ἀνῆκαν σὲ προσκυνητάρι. Παρόμοιος τεχνικότερος διάκοσμος, ἀστράγαλος στὴν ἄντυγα καὶ πλατιά ταινία με ψαθωτὸ πλέγμα, ἀπαντᾷ σὲ προσκυνητάρι τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα στὸ Nerezi (1164)⁴.

5) Κομμάτι πλάκας (πίν. 131β) ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο ($0.48 \times 0.44 \times 0.35$ μ. πάχους 0.08 μ.). Διακοσμεῖται κατὰ μῆκος τῶν δυὸ σωζόμενων κάθετων πλευρῶν του με σχηματοποιημένο ἐπιπεδόγλυφο ἀστράγαλο καὶ διπλὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ἀκολουθεῖ στὴ δεξιὰ πλευρὰ πλατιά ταινία ἀπὸ δύο τρισχιδεῖς συμπλεκόμενους βλαστούς ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Στὰ κενὰ τῶν συμπλεκόμενων βλαστῶν τρίφυλλα. Τὸ ὑπόλοιπο καλύπτει ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος ἀπὸ ρόμβους καὶ τετράγωνα ἐναλλάξ, ποὺ μιμεῖται μαρμαροθέτημα καὶ πρότυπο κυκλικὸ κομβίο, καλυπτόμενο ἀπὸ τρισχιδῆ συμπλεκόμενη ταινία. Στὴν κάτω ἀριστερὴ σπασμένη γωνία του ὑπῆρχε ἀκανθόφυλλο. Τὸ θέμα τῶν τρισχιδῶν συμπλεκόμενων βλαστῶν ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἀκανθόφυλλα συναντᾶται σὲ γλυπτὰ τοῦ Ὁσίου Μελετίου π. 1100⁵.

6) Τμήμα λοξότμητου κοσμήτη τέμπλου (πίν. 132β) ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο ($0.26 \times 0.10 \times 0.095$ μ.). Στὴ λοξή πλευρά του φέρει ἐλίσσόμενο δισχιδῆ βλαστὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται πεντάλοβα ἀκανθόφυλλα πρισματικῆς τομῆς.

πίν. 32 ἀρ. 522, 523, πίν. 38 ἀρ. 632, πίν. 40 ἀρ. 666, 673, πίν. 42 ἀρ. 707, πίν. 48 ἀρ. 837 b.

1. B. ALEKSOVA - C. MANGO, Bargala: A Preliminary Report, DOP 25, 1971, 271, εἰκ. 38. Τὸ δικό μας ἴσως νὰ ἀνῆκε σὲ δίζωνο κιονόκρανο ποὺ τὸ κάτω μισὸ τοῦ καλῶς καλυπτόταν ἀπὸ πλέγμα. Πρβ. R. KAUTZSCH, δ.π. πίν. 32 ἀρ. 522, 523. A. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, δ.π. εἰκ. 265, 266.

2. ΠΑΕ 1964, 131 ἀρ. 8, πίν. 130α. Ἐχει ὅμως τριπλὸ κυμάτιο, ἐνῶ τὸ φετινὸ διπλό.

3. ΠΑΕ 1964, 131 - 133 ἀρ. I, πίν. 131α. Τὸ γλυπτὸ ἀπὸ τὸν Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Μαγκούτη τῆς Ἀθήνας, μετὸ ὁποῖο παραβλήθηκε τὸ γλυπτὸ τὸ 1964, ὁ A. GRABAR (Sculptures byzantines II, 107 ἀρ. 90 α, πίν. LXXX e) τὸ χρονολογεῖ στὸ 12 - 13ο αἰ.

4. V.J. DJURIĆ, Byzantinische Fresken in Jugoslawien (1976) πίν. V.

5. A. GRABAR, δ.π. 102 ἀρ. 85 πίν. LXXIIIc. Τὸ κόσμημα ποὺ γεμίζει τὸ τύπανο τῆς πλάκας θυμίζει αὐτὸ ποὺ καλύπτει τὸ μισὸ τύπανο τοῦ προσκυνηταρίου τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (A. GRABAR, δ.π. 146 - 148 ἀρ. 153 πίν. CXXXV α). Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ πὼς καὶ ἡ πλάκα τοῦ Τηγανίου ἀνῆκε σὲ προσκυνητάρι. Γιὰ τὴν ἀποψη συνηγοροῦν ἡ διάταξη καὶ ἡ μορφή τοῦ διακόσμου, ἀπομίμηση μαρμαροθετήματος, «κομβίο», καθὼς καὶ οἱ δύο τόρμοι γιὰ τὴν πᾶκτωση, ποὺ ὑπάρχουν στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ τοῦ μαρμάρου.

Τὸ γλυπτό θυμίζει τὸ διάκοσμο τοῦ κοσμήτη τοῦ Ἀγ. Φιλίππου τῆς Κουνιώ-
τικης Πούλας (1073/4)¹, ἡ λάξευσή του ὅμως εἶναι περισσότερο πρόστυπη
καὶ οἱ γλωσσίδες τῶν ἀκανθοφύλλων εἶναι ἀποστρογγυλεμένες.

7) Παρόμοιο κόσμημα πιδ κακότεχνο ἔχει καὶ τμήμα πεσσίσκου (;) ($0.33 \times 0.11 \times 0.125 \times 0.075$ μ.). Τὸ κατώτερο μέρος του κομμένο ὥστε νὰ γίνεῖ
στενότερο, εἶναι ἀδιακόσμητο καὶ ἴσως πακτωνόταν κάπου. Κατὰ τὸ ἀνώτερο
σωζόμενο τμήμα εἶναι διακοσμημένες δυὸ τεμνόμενες πλευρές· ἡ μπροστινὴ
διακοσμεῖται μὲ παρόμοιο, ὅπως στὸ προηγούμενο εὔρημα ὑπ' ἀρ. 6, ἐλικοει-
δῆ βλαστὸ καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ δυὸ σφηρικοὺς τροχοὺς ποὺ ἐγκλείουν ἐπιπεδόγλυφο
ὀκτάλοβο ρόδακα. Ἴσως ἀνῆκε στὸν ἀριστερὸ σταθμὸ θύρας.

8) Τεμάχιο λοξότμητου γείσου ἀπὸ λευκότεφρο μάρμαρο ($0.43 \times 0.13 \times 0.11$ μ.). Τῇ λοξῇ πλευρᾷ διακοσμεῖ στῇ μέσῃ ἡμισφαιρικὸ κομβίον μὲ πυρο-
στρόβιλο καὶ δεξιὰ δυὸ ἐπιπεδόγλυφα ἐννεάφυλλα ἀνθέμια ὀρθία καὶ ἀνα-
στραμμένα ἐναλλάξ, πλαισιούμενα ἀπὸ κατακόρυφους βλαστοὺς, ποὺ σχίζονται
στὶς ἄκρες. Τὸ θέμα εἶναι συνηθισμένο στὴν περιοχὴ τὸν 11ο αἰ.² Τὸ γλυπτό
τοῦ Τηγατιοῦ εἶναι μάλλον ἡμίεργο· ἡ πλαδαρότητα πάντως καὶ ἡ ἀπλοποίηση
τοῦ σχεδίου τὸ τοποθετοῦν σὲ μεταγενέστερους τοῦ 11ου αἰ. χρόνους (πίν. 132γ).

9) Τμήμα τεκτονικοῦ κιονοκράνου τέμπλου (;) ἀπὸ λευκότεφρο μάρμα-
ρο, ποὺ μάλλον ἦταν σύμφυτο μὲ κιονίσκο ($0.18 \times 0.06 \times 0.180 \times 0.170$ μ.). Στῇ μιᾷ λοξῇ πλευρᾷ διασώζει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ κλειστὰ σὲ κυκλικὴ
σχεδὸν ταινία ἡμίφυλλα ἔκκανθας ἀπομακρυνόμενα κοντὰ στῇ βάση καὶ συν-
δεόμενα στὴν κορυφή, μὲ τὴν ὁποία συνάπτεται ἀναστραμμένο τρίφυλλο μὲ
κακότεχνη ἀπόδοση σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐπιμελημένη ἀπόδοση τοῦ ἴδιου θέμα-
τος στὸ ὑπέρθυρο τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τῆς Μπάμπακα (π. 1075)³. Ἡ σύγκρι-
ση μᾶς ὁδηγεῖ νὰ τὸ χρονολογήσουμε σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ (πίν. 132δ).

10) Τμήμα περιθυρώματος (πίν. 131γ) ἀπὸ λευκότεφρο μάρμαρο ($0.65 \times 0.53 \times 0.12$ μ.). Στῇ λοξότμητῃ πλευρᾷ διακοσμεῖται ἐξωτερικὰ ἀπὸ βεργίον,
μετὰ ἀπὸ διπλὸ γωνιῶδες κυμάτιο καὶ ταινία μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἐλικοειδῆ βλαστὸ
καὶ ἀναδιπλούμενα ἀκανθόφυλλα. Ὁ διάκοσμος τοῦ περιθυρώματος μοιάζει
πολὺ μ' ἐκεῖνον τῆς νότιας θύρας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὸν
Κιθαιρώνα (12ος αἰ.)⁴.

11) Πλάκα ἀπὸ ὑπόλευκο μάρμαρο ($0.57 \times 0.28 \times 0.072$ μ.). Ἐχει ἐγ-
χάρακτο διάκοσμο ἀπὸ σφηρικοὺς τροχοὺς στὴν ἄκρῃ τῆς μιᾶς πλατιᾶς πλευρᾶς
καὶ ἐγχάρακτο σταυρὸ πάνω καὶ πλεξίδα κάτω στῇ στενῇ πλευρᾷ τὴν τεμνό-

1. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Αγνωστα γλυπτά τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ 4/8, 1975 - 76, 21, πίν. 8γ.

2. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαρμαρᾶς, Δωδώνη 1, 1972, πίν. VII α, XII α, XIV α, XV α, XVI α.

3. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. 29 - 30 σημ. 1, πίν. VII α.

4. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME 5, 1939 - 40, 70 - 71 εικ. 21.

μενὴ ἀπὸ τὸ διακοσμημένο τμήμα τῆς ἄλλης. Ὁμοία πλεξίδα ἀπαντᾷ στὰ στενόμακρα θωράκια τοῦ τέμπλου τῆς Ἐπισκοπῆς Σαντορίνης (π. 1100)¹.

12) Κομμάτι πλάκας ($0.22 \times 0.14 \times 0.07$ μ.). Ἡ σωζόμενη ἄκρη τῆς καμπυλώνεται ἐλαφρά, ἔχει χαμηλὸ περιχέλιωμα καὶ κοσμεῖται ἀπὸ κισσόφυλλο φυόμενο ἀπὸ δυὸ καμπύλους βλαστούς. Ἴσως νὰ ἀνῆκε σὲ παλαιοχριστιανικὴ τράπεζα προσφορῶν.

13) Τμήμα ἐπιστέψεως θωρακίου ($0.125 \times 0.12 \times 0.055$ μ.) μὲ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο κεφαλῆς φιδιοῦ καὶ ἀκανθοφύλλου.

14) Τμήμα ἐπιγραφῆς ἐγχάρακτης σὲ μαρμάρινη πλάκα ($0.76 \times 0.165 \times 0.10$ μ.):

ΔΑΚΗΟΥ ΚΟΜΗΤΟΣ ΤΩ ΚΤΗCΑΜΕΝΩ ΤΟΥΤ[ΟΝ]

Τὰ γράμματα μοιάζουν μ' αὐτὰ τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ βρέθηκαν τὸ 1964² καὶ τὸ 1977³. Ἀνάγεται κι αὐτὴ στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. λόγω τῆς ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων μὲ ἐκεῖνα τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἀγίας Μονῆς Ἀρείας (1149)⁴. Ἰδιαιτέρως σημασίας εἶναι ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματος, ἂν δὲν σώζεται ἀκέφαλο, καὶ πρὸ πάντων τοῦ ἀξιώματος τοῦ κτήτορα.

Ὁ κόμης στὴν ἱεραρχία τῶν ἀξιωματοῦχων τοῦ θέματος κατέχει τὴν 7η θέση στὸ κλητορολόγιο τοῦ Φιλοθέου (899). Εἶναι σχετικὰ μικρὸς ἀξιωματοῦχος ποὺ διοικοῦσε τὴ βάνδα, ὑποδιαίρεση τοῦ δρούγγου, ὑποδιαίρέσεως τῆς τούρμας. Σὲ τούρμες ὑποδιαίρεται τὸ θέμα ἢ τὸ τάγμα ἀπὸ τὸν 11ον αἰ., ποὺ διοικεῖται ἀπὸ στρατηγὸ⁵.

15) Ὑστρακα: α) Ὑστρακο ($0.075 \times 0.085 \times 0.007$ μ.) ρηχοῦ πιάτου μὲ κίτρινη ἐφυάλωση καὶ καφὲ ἐγχάρακτο διάκοσμο ἀπὸ συνεχὴ Χ στὸ πλατὺ

1. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ABME Z', 1951, 197, εἰκ. 10, 12.

2. ΠΑΕ 1964, 134 εἰκ. 132β, γ.

3. ΠΑΕ 1977, 204 - 205 πίν. 128β, 129α, β.

4. Β. Α. ΧΩΡΑΣ, Ἡ «Ἀγία Μονή» Ἀρείας (1975) 51.

5. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles (1972) 109, 14 - 24, 341. J. B. BURY, The Imperial Administrative System in the Ninth Century (1958²) 41, 139. Η. ΓΛΥΚΑΤΖΙ-ΑΗΡΒΕΙΛΕΡ, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe - XIe siècles, BCH 84, 1960, 2 - 3.

χειλος (11ου αϊ.). Ήταν κτισμένο στο μεσοβυζαντινό ναό. β) "Οστρακο (0.075×0.05 μ.) από πυθμένα σκύφου έφυαλωμένο με καφέ άνοιχτό και πράσινο έγχάρακτο διάκοσμο σε άσπρο βάθος (13ος - 14ος αϊ.). γ) 'Αδιακόσμητα ύστεροβυζαντινά όστρακα και γραπτά μεταβυζαντινά.

16) *Νομίσματα*: Πάνω στο δάπεδο της ΒΑ γωνίας του Β κλίτους και του Ν και Β διαμερίσματος του νάρθηκα βρέθηκαν 3 τορνησέλλια του Antonio Venier (1382 - 1400), 4 του Andrea Dandolo (1343 - 1364) και ένα φθαρμένο της ίδιας εποχής¹.

Τα σημαντικότερα πορίσματα της ανασκαφής του 1978 είναι: Γλυπτά του 6ου αϊ., που χρησιμοποιήθηκαν στην τοιχοδομία της βασιλικής, ύποδηλώνουν ίσως την ύπαρξη παλαιότερου μνημείου, που πιθανόν σχετίζεται με το χαμηλότερο τμήμα του Β τοίχου με το υδραυλικό κονίαμα. Ο μεσοβυζαντινός ναός που το 12ο αϊ. περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος ίσως καταστράφηκε από σεισμό μαζί με τα σωζόμενα τμήματα της βασιλικής σε εποχή που η ζωή είχε άτονίσει, αφού δεν έπιχειρήθηκε συστηματικός καθαρισμός των έρειπίων. Τουτό συνέβη μάλλον με τη Φραγκική κατάκτηση, που είχε σαν αποτέλεσμα την αποχώρηση από το κάστρο της βυζαντινής φρουράς.

"Οτι πράγματι το κάστρο ήταν στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής και μάλλον μπορεί να ταυτισθεϊ με το Κάστρο της Μαΐνης, μαρτυρεϊ ή έπιγραφή του 12ου αϊ., που μιλάει για ένεργό παρουσία βυζαντινού αξιωματούχου, που έφερε τον τίτλο του κόμητος και διοικούσε μια βάνδα του στρατού της Πελοποννήσου.

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ - Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

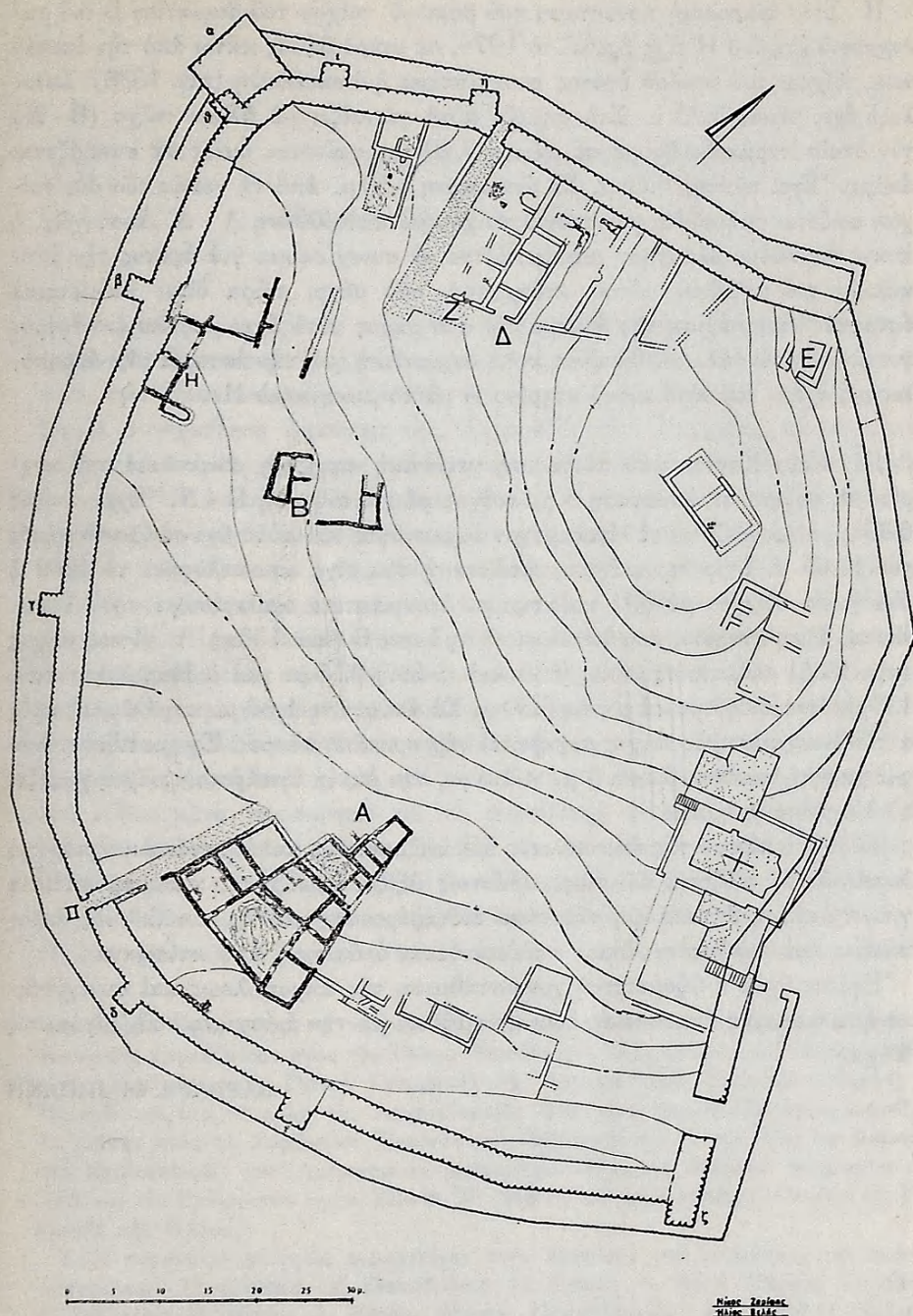
1. Ο καθαρισμός τους έγινε στη Νομισματική Συλλογή του Έθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου παραδόθηκαν, και η άναγνώρισή τους από τη διευθύντρια κ. Μάντω Οίκο-νομίδου-Καραμεσίνη, την όποία εύχαριστούμε θερμά.

Ἐφέτος ἐργασίες ἔγιναν σὲ τρία κτήρια τῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. 1 καὶ πίν. 133α). 1. Κτήριο Η πίσω ἀπὸ τὸν πύργο β. 2. Κτήριο, ΒΑ τοῦ κτηρίου Η, ποὺ θὰ χαρακτηρίζεται μὲ τὸ γράμμα Θ καὶ 3. Σὲ κτήριο ποὺ βρίσκεται σχεδὸν στὸ κέντρο τῆς ἀκροπόλεως καὶ ποὺ θὰ χαρακτηρίζεται μὲ τὸ γράμμα Β.

1. Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στὸ μυκηναϊκὸ κτήριο Η, πίσω ἀπὸ τὸν πύργο β. Ἀπομακρύνθηκε τὸ τμήμα τῆς ἀργιλώδους στρώσεως στὸ βορινὸ δωμάτιο, ποὺ ἐπίτηδες εἴχαμε ἀφήσει ἄσκαφο. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ εἶχε καὶ ἐδῶ ὕψος 0.55 - 0.60 μ. Ἀνασκάφηκε μέχρι τὸ βράχο, ποὺ στὴ ΒΔ γωνία τὸν συναντήσαμε σὲ βάθος 2.30 μ., ποὺ εἶναι καὶ τὸ βαθύτερο σημεῖο στὸ κτίσμα αὐτό. Στὸ κατώτατο τμήμα τῆς στρώσεως τὸ χῶμα ἦταν καθαρὸ κοκκινόχωμα, σὰν κοσκινισμένο, δίχως πέτρες καὶ χαλίκια. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ ἀργιλώδης αὐτὴ στρώση ἦταν φερτὴ καὶ εἶχε στρωθεῖ στὰ δωμάτια τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ γεμίσει τὶς ἀνωμαλίες τοῦ βράχου καὶ ἀποτελέσει ὁμοιόμορφο δάπεδο. Περιεῖχε καὶ ἐδῶ λίγα κόκαλα καὶ δόντια ζώου, ἓνα κομμάτι ὀψιανοῦ, λίγα κομμάτια ἀπὸ πιθάρι, ἓνα ἀπὸ χερόμυλο καὶ λίγα ἀλλὰ χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγηση ὄστρακα τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Ἀξιο σημειώσεως εἶναι ὅτι ὄστρακα ἀπὸ σκύφο μὲ γάνωμα στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκαν στὴ ΒΔ γωνία σὲ βάθος 2.20 - 2.30 μ. μαζὶ μὲ ὄστρακα ἀπὸ σκύφο ἀγάνωτο στὸ ἐσωτερικὸ του.

Μὲ τὶς φετινὲς αὐτὲς ἐργασίες συμπληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ μυκηναϊκοῦ κτηρίου Η, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἀποκλείεται νὰ συναντήσουμε καὶ πάλι βορειότερα ἢ ἀνατολικότερα. Πάντως τώρα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ τοῖχοι ποὺ συναντήσαμε καὶ πρὸς Νότο καὶ ΒΑ αὐτοῦ τοῦ κτηρίου ἀνήκουν σὲ κτήρια νεώτερα, πιθανῶς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Συγκεκριμένα, μικρὲς συμπληρωματικὲς ἐργασίες στὸ νότιο τοῖχο τοῦ κτηρίου Η ἔδειξαν πὼς ὁ τοῖχος αὐτός (σῶζ. ὕψος 0.65) εἶναι κατ' οὐσίαν ἀναλημματικός, συγκρατοῦσε δηλ. τὰ χῶματα καὶ τὶς πέτρες ἀπὸ τὸ ἐρειπωμένο τότε πιά μυκηναϊκὸ κτήριο καὶ ἀπὸ τὸ τεῖχος ποὺ κατέρρεε. Γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν του πλευρὰ μόνον 2 - 3 σειρὲς πέτρες στὸ ἐπάνω μέρος ἦταν κτισμένες.

Ἀλλὰ καὶ πάνω στὴν πρὸς Νότο συνέχεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου κάθεται τοῖχος νεώτερος, ποὺ ἀνήκει σὲ μικρὸ στενὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια μήκους 3.50 μ. καὶ πλάτους 1.10 μ.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου Σίφνου.

II. Στὴν ἀνατολικὴ προέκταση τοῦ βορινοῦ τοίχου τοῦ δωματίου Β τοῦ μυκηναϊκοῦ κτηρίου Η εἶχε βρεθεῖ τὸ 1976, σὲ μικρὸ βάθος κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, τοῖχος, τοῦ ὁποῖου ἐφέτος συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη (πίν. 133β). Συνολικὰ ἔχει μῆκος 5.25 μ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ γωνιάζει μὲ ἄλλον τοῖχο (Β - Ν) τὸν ὁποῖο παρακολουθοῦμε σὲ μῆκος 7.10 μ., φαίνεται ὅμως νὰ συνεχίζεται ἀκόμη. Ἔχει πλάτος 0.65 μ. Σὲ ἀπόσταση 4.50 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τῶν δύο τοίχων σώζεται τμήμα διαχωριστικοῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση Α - Δ. Δυστυχῶς, ἡ πυκνὴ θαμνώδης βλάστηση μᾶς ἐμπόδισε νὰ συνεχίσουμε γιὰ ἐφέτος τὴν ἀποκάλυψη τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτίσματος, πὺ μέχρι τῶρα δίνει γεωμετρικὰ ὁστρακα. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ μέρος αὐτὸ ἔχει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰτὶ, πλὴν τῶν ἄλλων, θὰ εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀκροπόλεως ἡ σχέση τοῦ νέου αὐτοῦ κτηρίου Θ μὲ τὸ μυκηναϊκὸ Η.

III. Καθαρίζοντας ἀπὸ πέτρες τὴ γειτονικὴ περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ κτηρίου Θ, φάνηκε σὲ ἀπόσταση 5 μ. τοῖχος μὲ κατεύθυνση Β - Ν. Ἔχει πλάτος 0.70 μ., ἀλλὰ σώζεται σὲ λίγων μόνον δόμων ὕψος καὶ αὐτὸ ὄχι σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ 13.60 μ. Στὴν πρὸς Νότο προέκτασή του εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1969 ἡ ΝΔ γωνία κτηρίου μὲ ψιλὸ καλντιρίμι. Δοκιμαστικὰ καθάρισαμε τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἴδιου κτηρίου, πὺ θὰ πάρει τὸ γράμμα Β (πίν. 133α). Ὁ νότιος τοῖχος (πίν. 133β) σώζεται σὲ μῆκος 9.65 καὶ πλάτος 0.55 μ. καὶ ὁ ἀνατολικός (πίν. 133γ), ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 6.80 μ. Σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. παράλληλος πρὸς αὐτὸν ἀναλημματικὸς τοῖχος συγκρατεῖ γέμισμα ἀπὸ πέτρες. Σχηματίζεται δηλ. μὴ χαμηλὴ ταράτσα διαστ. 5 μ. × 1.5 μ., τὴν ὁποία ἐγκάρσιος τοῖχος χωρίζει σὲ δύο ἄνισα τμήματα.

Ἔτσι στὸ κέντρο τῆς ἀκροπόλεως ἐμφανίζεται ἓνα πολὺ μεγάλο κτήριο, πὺ δυστυχῶς θὰ σώζεται ἐλλιπῶς. Πάντως ἀξίζει νομίζουμε κάθε προσπάθεια γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς τόσο ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς κυκλαδικῆς ἀκροπόλεως πὺ καλύπτεται ὅπως ἀποδεικνύεται ὁλόκληρη ἀπὸ κτίσματα.

Ἐφέτος ἔγινε ἡ ὑψομετρικὴ χωροστάθμιση τῆς ἀκροπόλεως καὶ συνεχίστηκε ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωση τῶν κτισμάτων μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

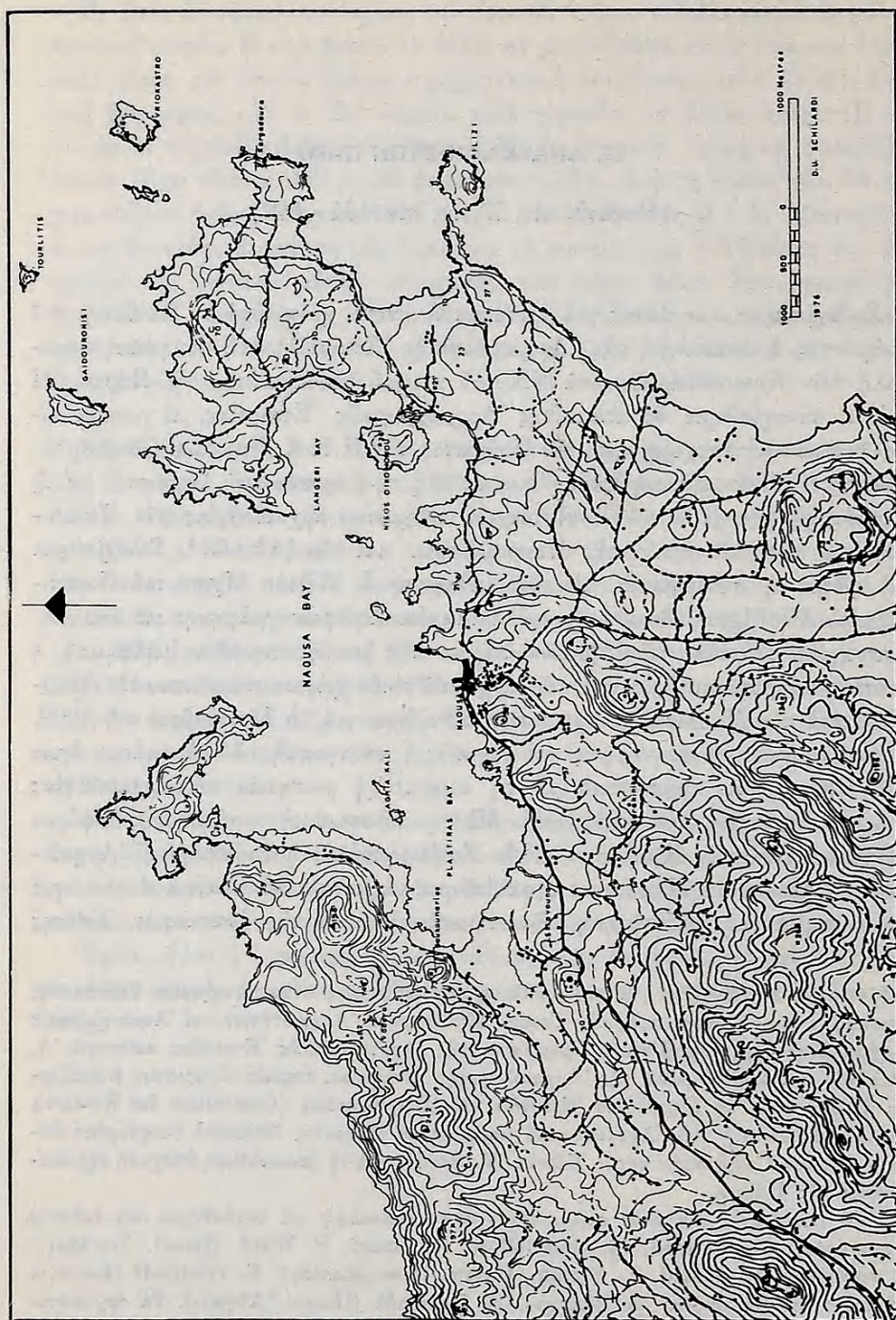
22. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟ

(Παρένθ. πίν. Ζ' καὶ πίν. 134 - 142)

Συνεχίσθηκε καὶ φέτος γιὰ τρίτο κατὰ σειρά χρόνο ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ γράφοντος ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν στὰ ΝΔ τοῦ χωριοῦ τῆς Ναούσης τῆς Πάρου. Ἡ ἔρευνα συνεχίσθηκε δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μὲ γενναία συμπληρωματικὴ ἐπιχορήγηση τοῦ ιδρύματος τῶν Η.Π.Α. National Geographic Society¹. Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Αὐγούστου μὲ τὴ συμμετοχὴ φοιτητῶν τῶν ἀντίστοιχων τμημάτων ἀρχαιολογίας τῶν Πανεπιστημίων τῆς Ὀττάβας, τῆς Πεννσυλβανίας καὶ τῶν Ἀθηνῶν². Συνεχίσθηκε καὶ φέτος ἡ συνεργασία μὲ τὸν καθηγητὴ J. Wilson Myers τοῦ Πανεπιστημίου Michigan, διευθυντὴ τοῦ κλιμακίου ἀεροφωτογράφησης μὲ μπαλόνη. Δυστυχῶς, ἐξαιτίας τῶν ὑψηλῶν ἀνέμων τῆς θερινῆς περιόδου (μελέτεια), ἡ ἀπόπειρα ἀεροφωτογράφησης τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης κατὰ τὸν Ἰούλιο ἀπέτυχε καὶ ἀναβλήθηκε γιὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1979. Ὁ καθαρισμός, ἡ συντήρηση καὶ γενικῶς ἡ καταγραφή τῶν εὐρημάτων ἔγινε ἀπὸ εἰδικευμένο προσωπικὸ μὲ τὴ συμμετοχὴ φοιτητῶν τῆς ἀρχαιολογίας ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ γράφοντος. Μὲ τὴν προσωπικὴ συμβολὴ τῆς Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων τῶν Κυκλάδων κ. Φ. Ζαφειροπούλου ἡ ἀποθήκη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Παροικίας ἐξοπλίσθηκε μὲ μεταλλικὰ πλαίσια dexion γιὰ τὴ συστηματικὴ ταξινόμηση τῶν κιβωτίων ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπίσης

1. Θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν ὁμόθυμη συμπαράσταση στὴν πετυχημένη ἔκβαση τῆς ἀνασκαφῆς ἐκφράζονται πρὸς τὸν Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως κ. Νικ. Γιαλούρη, τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καθηγητὴ Ἀ. Ὁρλάνδο καὶ ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἐπίσης πρὸς τὸ Συμβούλιο Ἑρευνῶν καὶ Ἐξερευνήσεων (Committee for Research and Exploration) τοῦ Ἀμερικανικοῦ μορφωτικοῦ ιδρύματος National Geographic Society καὶ τὸν Γραμματέα τῆς κ. Edwin W. Snider γιὰ τὴ γενναιοδωρὴ ἐνίσχυση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Πάρου.

2. Οἱ παρακάτω φοιτητὲς συμμετεῖχαν στὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἐργάσθηκαν σὰν ἐπόπτες τετραγώνων: D. Conrad, M. Goodfellow, R. Smart, B. Ward (Πανεπ. Ὀττάβας)· P. Johnston, R. Koehl, L. Simon (Πανεπ. Πεννσυλβανίας)· E. Oustinoff (Κολλέγιο Χάντερ)· Ἐ. Κατσούλα, Ἀ. Νιάρχου, Β. Πατσιαδᾶ (Πανεπ. Ἀθηνῶν). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἔκανε ἡ ἀρχαιολόγος Ἐ. Σπαθάρη.

Εικ. 1. Ὁ κόλπος τῆς Ναούσης καὶ στὰ ΝΔ ἡ ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν.

ἐπιτεύχθηκε πρόοδος στη λεπτομερή ἀποδελτίωση καὶ φωτογράφιση τῶν σημαντικῶν ἀντικειμένων τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο¹.

Ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀκροπόλεως εἰσῆλθε στὴ φάση τῆς τελικῆς διευθέτησης. Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο ἐνέκρινε τὴν ἀπαλλοτρίωση τοῦ λόφου ποὺ σὲ πρώτη φάση θὰ περιλάβει 20.000 τ.μ. Ὀλόκληρη ἡ ἀκρόπολη καλύπτει 50.000 τ.μ., ἐλπίζεται δὲ ὅτι τὸ ὑπόλοιπο τμήμα θὰ ἀπαλλοτριωθεῖ σύντομα σὲ δεύτερη φάση. Ὁ λόφος τῶν Κουκουναριῶν ὑψώνεται ὅπως εἶναι γνωστὸ στὴ ΝΔ πλευρὰ τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης (εἰκ. 1). Οἱ ἀνασκαφές ποὺ διεξάγονται ἐδῶ ἀπὸ τὸ 1976 πιστοποιήσαν τὴ σπουδαιότητα τοῦ λόφου, ποὺ ἦταν ὀχυρωμένη ἀκρόπολη στὴ διάρκεια τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Γενικὰ ἡ ἀνάβαση στὴν κορυφὴ εἶναι τραχεῖα διότι ὁ λόφος ἐμφανίζεται βραχώδης καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα κρημνώδης. Στὴ νότια μόνον κλιτὺ ὑπάρχουν παχιές ἐπιχώσεις χώματος, ἐκεῖ ὅπου ἐκτείνονται ταράτσες σὲ βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἐπίπεδη κορυφὴ τοῦ λόφου (πίν. 134α). Στὶς ταράτσες διακρίνονται ὀχυρωματικὰ ἔργα ποὺ βέβαια ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐνίσχυση τῆς ἄμυνας τοῦ χώρου. Πιστεύεται πὼς κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῶν ἐπιπέδων σώζονται ὑπολείμματα οἰκοδομημάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ ποὺ θὰ ἐκτείνονταν στοὺς πρόποδες τῆς ἀκροπόλεως.

Οἱ ἐργασίες τοῦ 1978 στράφηκαν σὲ δύο τομεῖς. Ὅπως καὶ στὸ παρελθὸν συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ὅπου βέβαια ὑπῆρχε σπουδαῖο οἰκοδομικὸ συγκρότημα. Ἐπίσης γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἀκροπόλεως μελετήθηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν ὁρατὰ ἀρχιτεκτονικὰ εἰσώτια στὴ βάση τοῦ νότιου τμήματος τοῦ λόφου, σὲ θέση ἀπ' ὅπου διέρχεται τὸ μονοπάτι ποὺ κατευθύνεται στὰ βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα (πίν. 134β).

Πρὸς ΝΔ οἰκοδομήματος κτισμένου μὲ κυκλώπειο τοιχοδομία, τοῦ ὁποῦ τοῦ περίγραμμα διακρίνεται σὲ μικρὴ πλατεία μὲ τὴν Α καὶ Ν πλευρὰ νὰ περιβάλλονται ἀπὸ τὰ κάθετα μέτωπα ὀγκῶν βράχων, σώζονται τρεῖς πλάκες ποὺ μπηγμένες στὸ ἔδαφος σχηματίζουν τὸ περίγραμμα τάφου μὲ τὸ βόρειο ἥμισυ καταστραμμένο (πίν. 135α). Σὲ τάφρο διαστάσεων 4 × 4 μ. ποὺ ἀνοίχθηκε ἐδῶ, μελετήθηκε ὁ τάφος καὶ ὁ περιβάλλων χώρος. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε πὼς ὁ τάφος εἶχε καταστραφεῖ στὴν ἀρχαιότητα. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι οἱ πλάκες τοῦ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὰ εἰσώτια τοῦ γειτονικοῦ οἰκοδομήματος ποὺ πρέπει νὰ χρονολογεῖται στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου βρέθηκε ἄδειο καὶ γι' αὐτὸ ἡ χρονολόγησή του στηρίζεται σὲ στρωματογραφικὰ δεδομένα. Θραῦσμα πίθου μὲ ταινία διακοσμημένη μὲ χιασμένες γραμμὲς καὶ κυκλίσκους βρέθηκε στὴ στρώση 6, πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στρώση μέσα

1. Τὸν καθαρισμὸ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἐπόπτευσαν οἱ κυρίες Ἀ. Σίφορντ-Σκιλάρντι καὶ Ε. Connelly. Ἡ ἀποδελτίωση τῶν ἀντικειμένων ἀνατέθηκε στὴ φοιτήτρια L. Simon.

στην ὁποία βρέθηκε ὁ τάφος. Δεδομένου ὅτι ὅπως πιστεύεται πίθοι μὲ παρόμοια διακόσμηση ἐμφανίζονται στην Πάρο στή μετάβαση τοῦ 8ου πρὸς τὸν 7ο αἰώνα, τὸ ὄστρακο παρέχει τὸ «terminus post quem» γιὰ τὸν τάφο πού δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παλαιότερος ἀπὸ τὸν 7ο π.Χ. αἰ.¹ Δοκιμαστικές τομές στην ἀνατολική πλευρά τοῦ τετραγώνου ἀποκάλυψαν πεσμένους λίθους πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὲ κάποιο οἰκοδόμημα καὶ βράχους· δύο τοῖχοι φαίνεται πὼς συμβάλλονται σὲ ὀρθή γωνία στή ΝΑ γωνία τοῦ τετραγώνου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀποκάλυψη μεγάλης πλάκας διαστάσεων μήκους 0.63 μ. καὶ πλάτους 0.42 μ., πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὲ δεύτερη φάση (πίν. 135β). Στήν πάνω ἐπιφάνειά της ὑπάρχει λαξευμένη αὐλακα πού περιτρέχει τὸ περίγραμμα τοῦ λίθου καὶ χρησίμευε στήν περισυλλογή ὕγρων ἀπὸ τὴν ἐκθλιψή καρποῦ, ἴσως ἐλιᾶς. Ὁ λίθος αὐτὸς ὅπως καὶ ἄλλοι ἐντοιχισμένοι στοὺς τοίχους ἔχουν ἀφαιρεθεῖ πιθανότατα ἀπὸ μυκηναϊκὸ οἰκοδόμημα τῆς περιοχῆς.

Στὴ διάρκεια τῶν ἑξὶ ἐβδομάδων ἐργασίας ἀνασκάφηκαν ὀκτὼ νέα τετράγωνα στην κορυφή τοῦ λόφου (παρ. πίν. Ζ': B2, C4 - E4, C5 - E5, D6). Ἐξάλλου σὲ τετράγωνα πού ἄρχισαν νὰ σκάβονται τὸ 1977 (C2 - E2, C3 - D3) ἡ ἐργασία συνεχίστηκε καὶ τὸ 1978. Ἦλθαν στὸ φῶς σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα πού πιστοποιοῦν τὴ μακριὰ ἱστορία τοῦ λόφου ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδο μέχρι καὶ τὸ τέλος τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

Στὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους² εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στήν ἐπίπεδη κορυφή τῆς ἀκροπόλεως (πλάτωμα) τμῆμα σπουδαίου συγκροτήματος μυκηναϊκῶν δωματίων μὲ πλῆθος ἀξιόλογων εὐρημάτων (παρ. πίν. Ζ'). Τὰ δωματία προφυλάσσονται πρὸς Ν ἀπὸ ἰσχυρὸ τεῖχος κατευθύνσεως Α - Δ, πού ἀπέκοπτε τὴν πρόσβαση στὸ πλάτωμα ἀπὸ τὴν πλευρά τῆς ἀκροπόλεως ὅπου ὑπάρχουν οἱ βαθμιδωτὲς ταράτσες. Οἱ ὑπόλοιπες πλευρὲς τοῦ πλατώματος περιβάλλονται ἀπὸ τὰ κάθετα μέτωπα ὀγκῶν βράχων, χωρὶς ὀχύρωση ὅπως ἐκείνη τῆς Ν πλευρᾶς. Ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δωματίων, ἰδιαιτέρως τῶν ἀποθηκῶν πού ἐκτείνονται ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἀπέδειξε πὼς τὸ συγκρότημα καταστράφηκε ἀπὸ ἰσχυρὴ πυρκαϊὰ πού κατέκαυσε τὰ ὑποστυλώματα καὶ ὀδήγησε στήν κατακρήμνιση τῶν ἄνω θαλάμων ἐπὶ τοῦ ἰσογείου. Ἡ τεχνοτροπικὴ ἀνάλυση τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων πού ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὸ παχύτατο στρώμα τέφρας πού κάλυπτε τὰ δάπεδα, ἔδειξε πὼς ἡ καταστροφή ἔλαβε χώρα κατὰ τὴ μεταβατικὴ φάση ΥΕ ΙΙΒ2/Γ³. Ἐπάνω ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὲς

1. Γιὰ ὄστρακα μὲ παρόμοια διακόσμηση ἀπὸ τὸ γνωστὸ οἰκισμὸ τῆς νήσου Οἰκονόμου, βλ. ΑΑΑ 6, 1973, 264, εἰκ. 7.

2. Γιὰ παλαιότερες δημοσιεύσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀκρόπολιν τῶν Κουκουναριῶν, βλ. Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, JFA 2, 1975, 88 - 93. Ἔργον 1974, 86 - 87· 1975, 143· 1976, 146 - 153· 1977, 144 - 152· 1978, 51, 53· Πρακτικά 1974, 185 - 6· 1975, 210 - 211· 1976, 287 - 294· 1977, 363 - 377.

3. Γιὰ ἀντιπροσωπευτικὰ σχήματα καὶ τὴ διακόσμηση ἀγγείων πού βρέθηκαν στήν πρώτη ἀποθήκη τοῦ συγκροτήματος, βλ. ΠΑΕ 1976, πίν. 190 - 191· Ἔργον 1977, εἰκ. 95 - 97.

στρώσεις ή ανασκαφή τοῦ 1977 ἀποκάλυψε ἄφθονα ἐρείπια τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. πού πιστοποιοῦν τὴν ὕπαρξιν σημαντικοῦ οἰκισμοῦ πού ἀνθίσε κατά τὴ διάρκεια τῆς γεωμετρικῆς περιόδου (βλ. κατωτ.). Φέτος ἡ ἔρευνα δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τίς ἀποθήκες τοῦ συγκροτήματος (τάφροι C1 - F1), τῶν ὁποίων ἡ πλήρης ἀποκάλυψη ἐλπίζεται νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ 1979, ἀλλὰ ὅπως εἴπαμε προχώρησε στὴ διάνοιξη τάφρων πού κάλυψαν σχεδὸν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τὸ πλάτωμα. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1978 συνοψίζονται ὡς ἑξῆς: Στὴν τάφρο C2 ἐρευνήθηκαν οἱ κατώτατες στρώσεις τοῦ B τμήματός της καὶ διαλευκάνθηκε ἡ σχέση τῶν ἐκεῖ συμπλεκόμενων τοίχων. Ἀποκαλύφθηκε πὼς οἱ δύο παράλληλοι τοῖχοι 8 καὶ 10, ξεκινώντας ἀπὸ ἐδῶ ἔβαιναν καθέτως πρὸς τὸ B τοῖχο τῆς πρώτης ἀποθήκης (τάφρος C1). Ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ 10, συμβεβλημένος μὲ τὸν 12 (B2) σὲ ὀρθή γωνία ἀνῆκε στὴ BA γωνία δωματίου πού ἐκτεινόταν πρὸς τὴ γειτονικὴ τάφρο B2. Ἡ μερικὴ κατεδάφιση τοῦ μεταγενέστερου τοῖχου 7 μὲ κατεύθυνση Α - Δ, πού εἶχε καλύψει τὰ ἀνωτέρω ἐρείπια, ἐπέτρεψε νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ κατώτατες στρώσεις τοῦ χώρου. Ἐκεῖ, στὸ σχηματιζόμενο διάδρομο πού ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς 8 καὶ 10 καὶ ὀδηγεῖ στὴ θύρα τῆς πρώτης ἀποθήκης βρέθηκε παχιά στρώση τέφρας μὲ κεραμικὴ τῆς ΥἚ ΠΙΒ2/Γ περιόδου καὶ θραύσματα ὀψιανοῦ.

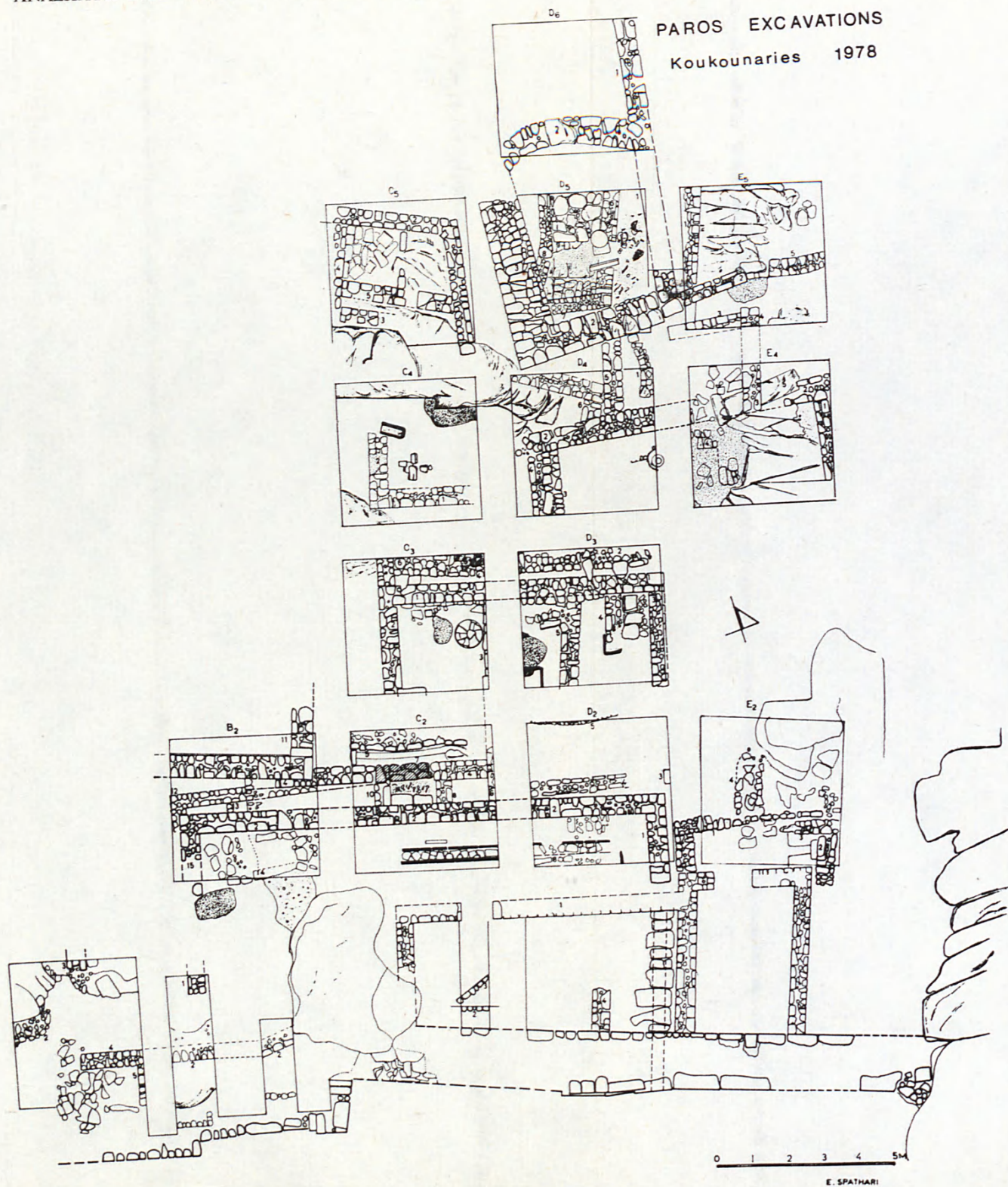
Ἐντύπωση προκάλεσε ἡ ἀνακάλυψη σωροῦ ὀστῶν τὰ ὁποῖα μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς τέφρας φάνηκε πὼς ἀνῆκαν τουλάχιστο σὲ δύο ζῶα (χοίρου καὶ βοοειδοῦς), πού προφανῶς ἀπομένοντες μέσα στὸ συγκρότημα στὴ διάρκεια τῆς καταστροφῆς ἀποτεφρώθηκαν ἐπὶ τόπου (πίν. 136α). Ἡ διάνοιξη τῆς τάφρου B2 ὀδήγησε στὸν καθορισμὸ τοῦ B περιγράμματος δωματίου τοῦ ὁποίου μέρος ἐπεκτείνεται καὶ στὴ C2. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν τοῖχο 12 πού κάμπτεται σὲ γωνία στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τάφρου καὶ πιθανῶς τὴ μεσοτοιχία 13. Στὸ B τμήμα τῆς τάφρου D2 ἡ ἔρευνα δὲν προχώρησε σὲ βάθος ὅπως εἶχε προγραμματισθεῖ ἀπὸ φόβο μήπως καταρρεύσει ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος 5, πού διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὸ διάδρομο μεταξὺ τῶν D2 καὶ D3 ("Ἔργον 1977, 150). Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ ἐλπίζεται νὰ γίνῃ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο γιὰ νὰ διευκρινισθεῖ ὁ προορισμὸς τοῦ τοῖχου πού ἀνήκει σὲ σημαντικὸ τμήμα τοῦ συγκροτήματος. Σὲ τομὴ πού ἀνοίχτηκε κατὰ τὴν καθαίρεση τοῦ νότιου τμήματος τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν D2 καὶ E2 προέκυψε πὼς ὁ τοῖχος πού διαιρεῖ τὴν πρώτη ἀπὸ τὴ δεύτερη ἀποθήκη κατ' ἐπαφὴ τοῦ τείχους, συνεχίζεται καὶ πρὸς B χρησιμεύοντας σὰν μεσοτοιχία ἄλλων παράπλευρων δωματίων.

Μελετήθηκε ἐπίσης τὸ βόρειο ἥμισυ τῆς E2, τῆς ὁποίας ἡ BA γωνία καταλαμβάνεται ἀπὸ σχηματισμὸ βράχων. Κάτω ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ τοῖχο 1 ("Ἔργον 1977, 151), εἶχε βρεθεῖ πέρυσι ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος 3, μὲ κατεύθυνση Α - Δ, πού σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ B πλευρὰ τῆς δεύτερης ἀποθήκης σχημάτιζε στενὸ διάδρομο. Κάτω ἀπὸ σωρὸ λίθων πού ἄλλοι ἀνῆκαν στὸν τοῖχο

1 γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἄλλοι στὴν καταστροφή τοῦ μυκηναϊκοῦ δωματίου, ἦλθε σὲ φῶς ὁ τοῖχος 4 ποὺ ἀκολουθεῖ διὰ καμπῆς τὸ περίγραμμα τῶν βράχων καὶ ὕστερα κατευθύνεται καθέτως στὸν 3. Θραύσματα πίθου, κόκαλα, ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ θραύσματα σημαντικῶν ἀγγείων ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὴν τέφρα τῆς στρώσεως καταστροφῆς τοῦ κτίσματος. Τὰ ἀγγεῖα ἀνήκουν καὶ ἐδῶ στὴν ΥΕ ΙΙΒ2/Γ περίοδο. Πρὸς Β, κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος τῶν τάφρων C3 καὶ D3 (βλ. τοίχους 1, 2, τῆς C3 καὶ 3 τῆς D3) ἐπεκτείνονταν τὸ ἴδιο συγκρότημα μυκηναϊκῶν δωματίων. Στὴ C3 ἡ ἀνασκαφὴ κατῆλθε σὲ βάθος ποὺ προσήγγισε τὰ μυκηναϊκὰ στρώματα. Κάτω ἀπὸ τὰ ἐπάλλῃλα δάπεδα τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος, κατ' ἐπαφὴν τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου 3 ποὺ κατευθυνόμενος Β - Ν ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ διάδρομο μεταξὺ τῶν C3 καὶ D3, ἦλθε σὲ φῶς μεγάλος πίθος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων (διαμ. 0.78 μ.), ποὺ σώζεται μόνο στὸ κατώτερο τμήμα του (πίν. 136β). Φαίνεται πῶς ὁ πίθος εἶχε στερεωθεῖ μέσα σὲ κοιλότητα τοῦ ἐδάφους γιατί ἡ βάση του βρέθηκε σφηνωμένη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου. Στὴ D3 ἡ ἀνασκαφὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ προαναφερθέντος γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος ἀποκάλυψε τὸν τοῖχο 4, μὲ κατεύθυνση Β πρὸς Ν. Αὐτὸς μαζί μὲ τοὺς τοίχους 5 τῆς D2 καὶ 3 τῆς C3 σχηματίζει τὸ περίγραμμα ἑνὸς ἀκόμα παραλληλόγραμμου μυκηναϊκοῦ θαλάμου. Πρὸς Βορρᾶ δύο τοῖχοι συμβεβλημένοι σὲ ὀρθή γωνία οἱ 1 καὶ 2 βρέθηκαν στὴν τάφρο C4 νὰ ἀνήκουν σὲ ἄλλο δωμάτιο τοῦ ὁποῖου τὸ Β πέρας ὀρίζεται ἀπὸ τὸ κάθετο μέτωπο βράχου. Ἄλλος θάλαμος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ δύο παράλληλους τοίχους τοὺς 5 καὶ 3 μὲ κατεύθυνση Β - Ν, ἀνὰ ἕνα κείμενος στὴν τάφρο D4 καὶ E4 ἀντίστοιχα. Ἄλλος ἐνδιαφέρων θάλαμος ποὺ σώζεται σὲ μικρὸ μόνο τμήμα του βρίσκεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα καὶ ἀντιπροσωπεύεται στὴν τάφρο D4 ἀπὸ τοὺς τοίχους 6 καὶ 7 ποὺ σχηματίζουν ὀρθή γωνία. Οἱ 6 καὶ 7 ἀνήκουν σὲ θάλαμο ποὺ ἐκτείνεται ΒΑ - ΝΔ. Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν τοίχων εἶναι σαφῶς μυκηναϊκή. Εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου τοιχοδομίας ὅπως καὶ τῶν λοιπῶν μυκηναϊκῶν θαλάμων τοῦ συμπλέγματος, δηλ. ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς λίθων μεσαίου μεγέθους, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους προέρχονται ἀπὸ τὸ γρανίτη τοῦ λόφου καὶ εἶναι κτισμένοι μὲ λάσπη. Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου C5, ἡ ὁποία περιελάμβανε γεωμετρικὸ θάλαμο (τοῖχοι 1 - 4) κτισμένο μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες. Σκάβοντας κάτω ἀπὸ ἐπάλλῃλα γεωμετρικὰ δάπεδα βρέθηκαν μυκηναϊκὲς στρώσεις καὶ ὁ τοῖχος 5, ποὺ ἀνήκει σὲ οἰκοδόμημα ἐδρασμένο στὸ βράχο (πίν. 137α). Ἐπάνω σὲ στρώση δαπέδου βρέθηκαν διακοσμημένα ὄστρακα, τῆς ΥΕ ΙΙΒ2/Γ περιόδου. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀνασύρθηκε δίσκος πηλοῦ (διαμ. 8 ἐκ.), καὶ σαγόνι αἰγός. Στὴν ἔρευνα τοῦ δαπέδου βρέθηκε μέσα σὲ κοιλότητα στρώση τέφρας στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, ποὺ περιεῖχε θραύσματα γραπτῶν σκύφων.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πλατώματος ἀνασκάφηκε ἡ τάφρος E5. Ἐπει-

PAROS EXCAVATIONS
Koukounaries 1978

δὴ ὁ βράχος ἀνυψώνεται στὴ ΒΔ γωνία, οἱ ἐπιχώσεις ἐμφανίζονται ἐδῶ λεπτές. Φαίνεται πῶς ὁ βράχος πέφτει ἀπότομα πρὸς Δυσμάς, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφή τοῦ γειτονικοῦ τετραγώνου D5, τὸ ὁποῖο περιγράφεται παρακάτω. Ὁ τοῖχος 1 ποὺ εἶναι μυκηναϊκὸς κατευθύνεται Β - Ν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου, κάτω ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ 2. Ἐπίσης ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος 3 ποὺ σχηματίζει τὴ βόρεια πλευρὰ δωματίου ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 3 (E4) καὶ 5 (D4), ἀκουμπάει στὸν 4 ποὺ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ 3 (E4), χωρὶς νὰ συνδέεται ὀργανικῶς μαζί του. Ἐπίπεδος λίθος ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν 2 καὶ τὸν 5 ἀνήκει σὲ κατώφλι μυκηναϊκοῦ δωματίου ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Βορρᾶ. Στὸ ἐσωτερικὸ βρέθηκαν θραύσματα πίθων καὶ στρώση τέφρας μὲ κόκαλα, θαλασσινὰ ὄστρακα, λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ καμένα ὄστρακα ἀγγείων τῶν ΥἚ ΠΙΒ2/Γ χρόνων. Ἐκεῖ μαζί μὲ ἄλλα βρέθηκε καὶ σπάνιος πυρήνας ὀψιανοῦ, διαστάσεων 8×8 ἐκ. ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπεσπῶντο λεπίδες διὰ ἐκκρούσεως.

Ὅμως τὸ πλεόν ἐνδιαφέρον τμῆμα τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ἐντοπίσθηκε στὴν τάφρο D5. Ἐκεῖ, κάτω ἀπὸ ἀψιδωτὸ γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα (βλ. κατωτ.) ἀποκαλύφθησαν οἱ τοῖχοι 6 - 8, ποὺ σχηματίζουν παραλληλόγραμμο θάλαμο ἐσωτ. διαστάσεων 2.90×1.55 μ. (πίν. 137β, 138α).

Τὸ δάπεδο εἶχε ἀνακατασκευασθεῖ δύο φορές. Ἡ πρώτη φάση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μεγάλες σχιστολιθικὲς πλάκες καλυμμένες μὲ κιτρινωπὸ ἐπίχρισμα. Ἡ ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπέδωσε θραύσματα ἀγγείων καὶ στρώση τέφρας ἐνῶ τὸ Ν τμῆμα εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ ἀποθέτη τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 138α).

Ὅμως ἐκπληκτικὴ ὑπῆρξε ἡ ἀνακάλυψη σκελετῶν ἀνθρώπων καὶ ζώων κάτω ἀπὸ ἐρείπια κρημνισμένων τοίχων στὴν ἔρευνα ποὺ ἐπακολούθησε πρὸς Α τοῦ θαλάμου. Ἡ βαθμιαία ἀπομάκρυνση μεγάλου ὄγκου λίθων ποὺ προέρχονται ἀπὸ πεσμένους τοίχους ἔφερε σὲ φῶς ἀποσαθρωμένους σκελετοὺς τουλάχιστον δύο ἐνηλίκων καὶ ἑνὸς παιδιοῦ. Οἱ σκελετοὶ βρέθηκαν μέσα σὲ ὄγκο χωμάτων καὶ τέφρας στὸ Ν τμῆμα τῆς λωρίδας δίπλα στὸ θάλαμο. Γύρω, διάσπαρτα ἔκειντο κατακερματισμένοι πίθοι, πολυπληθὴ γραπτὰ ἀγγεῖα τῆς ΥἚ ΠΙΒ2/Γ περιόδου καὶ ἓνας πίθος μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφων μαστοειδῶν ἀποφύσεων. Τεμάχια ἀμφορέων, κυλίκων, οἶνοχοῶν (πίν. 139α) καὶ χάλκινη αἰχμὴ βέλους διακρίνονταν ἀνάμεικτα μὲ τὰ ὅστ' ἀζώων καὶ τὸ κρανίον αἰγός (πίν. 139β). Βρέθηκε ἐπίσης καὶ μιὰ χάλκινη τοξωτὴ πόρπη, ἡ ὁποία ἀνῆκε σ' ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο σκελετοὺς. Ἡ φοβερὴ ὥθηση ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ τοίχου σκότωσε ἓνα ἄτομο συνθλίβοντας τὸ θώρακά του πάνω σ' ἓνα πίθο. Τὰ κρανία δύο ἀλόγων ἢ ὄνων ἀνακαλύφθηκαν στὴ ΝΑ γωνία τῆς τάφρου (πίν. 139γ). Προφανῶς, οἱ κάτοικοι τῆς ἀκροπόλεως ὑπὸ τὴν πίεση ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς ζήτησαν καταφύγιο στὸν ὀχυρωμένο ἀλλὰ στενὸ χῶρο τοῦ πλατώματος, συναποκομίζοντας στὸ ἐσωτερικὸ του τὰ πολύτιμα ζῶα τους, ὅπως αἴγες, ἄλογα κλπ. Τὰ σημαντικὰ

αὐτὰ συμπεράσματα ποὺ ἀφοροῦν βεβαίως μία δευτερεύουσα ἐπαρχιακὴ ἀκρόπολη εἶναι ἰδιαίτερα διδακτικά. Ἀνάλογες καταστροφές σημειώνονται στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο στὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 12ου π.Χ. αἰ., σὲ γνωστὰ κέντρα ὅπως οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνς καὶ ἡ Πύλος, ὅμως γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Κουκουναριῶν μᾶς παρέχονται ἀνάγλυφες λεπτομέρειες γιὰ τὶς τραγικὲς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες καταστράφηκε βίαια ἓνα σημαντικὸ μυκηναϊκὸ κέντρο.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ συγκροτήματος ἔφερε σὲ φῶς ἐνδείξεις ποὺ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα πὼς ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ ἔγινε ἀπόπειρα νὰ ἐπανακατοικηθεῖ ὁ χῶρος. Στὴν τάφρο C2 ὁ τοῖχος 7 ποὺ βαίνει Α - Δ κτίσθηκε στὰ ἐρείπια τῶν μυκηναϊκῶν θαλάμων καὶ πάνω σὲ στρώση τέφρας μὲ σκοπὸ νὰ ἀποκόψει τὴν ἐπικοινωνία τοῦ διαδρόμου ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 8 καὶ 10 μὲ τὰ βορειότερα διαμερίσματα. Στὴν τάφρο E2 ὁ τοῖχος 2 εἶναι ἐπίσης μεταγενέστερη κατασκευὴ γιατί ἐδράζεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ διακόπτει τὸ διάδρομο ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς δεύτερης ἀποθήκης καὶ τὸν παράλληλο τοῖχο 3. Μία ἀκόμα ἐνδειξὴ μεταγενέστερης δραστηριότητος στὸ χῶρο παρατηρήθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τῶν ἐπιχώσεων κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος στὴν τάφρο D4. Ἐπάνω ἀπὸ σημαντικὴ μυκηναϊκὴ ἐπίχωση ποὺ σώζεται μαζί μὲ σύγχρονο τοῖχο μὲ κατεῦθυνση Α - Δ ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση τοῦ ἀκέραιου τριποδικοῦ ἀκόσμητο ἀγγεῖο σκεπασμένο μὲ κυκλικὴ σχιστολιθικὴ πλάκα. Τὸ ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε ἄδειο θὰ περιεῖχε βεβαίως κάποια ὀργανικὴ οὐσία (πίν. 138β). Ἡ παρουσία τοῦ ἐπάνω στῆ μυκηναϊκὴ στρώση καταστροφῆς ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητο στοιχεῖο ἀνακατάληψης τοῦ χώρου. Πρέπει τέλος νὰ τονισθεῖ ὅτι καὶ στίς τρεῖς παραπάνω περιπτώσεις ἡ συνανήκουσα κεραμικὴ τῶν στρώσεων στίς ὁποῖες ἦλθαν στὸ φῶς οἱ ἐνδείξεις εἶναι τῶν ΥΕ IIIB2/Γ χρόνων, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἀνακατάληψις ἔγινε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου, γιατί ἡ κεραμικὴ δὲν εἶχε τὸ χρόνο νὰ ἐξελιχθεῖ στὸ ρυθμὸ τῆς ΥΕ IIIG φάσεως. Ἀμέσως κατόπιν ὁ λόφος ἐρημώθηκε.

Ἡ νέα ἐμφάνισις ζωῆς στὸ λόφο ἔγινε μετὰ ἀπὸ μακριὰ διακοπὴ στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Ἀρχιτεκτονικὰ καὶ κεραμικὰ εὐρήματα ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ λόφος ἐπανακατοικήθηκε ἀπὸ τὸ 10ο π.Χ. αἰ. Στὰ τετράγωνα C3 καὶ D3 βρέθηκαν ἐπιχώσεις ἐπάνω ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ ἐρείπια μὲ σημαντικὰ θραύσματα πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων. Οἱ τοῖχοι 4 τοῦ C3 καὶ 5 τοῦ D3 ἀνῆκουν στὴν ἴδια περίοδο. Ἰδιαίτερα ὁ τοῖχος 5 συνδέεται μὲ τὸ θραῦσμα σκύφου τοῦ πίν. 140β. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ τετραγώνου C4 ἦλθε σὲ φῶς ἀποθέτης μὲ κεραμικὰ εὐρήματα ποὺ εἶχαν ἀπορριφθεῖ μέσα σὲ λάκκο ἀνοιγμένο δίπλα στὸ κάθετο μέτωπο βράχου. Ὁ λάκκος ἀλλὰ καὶ στρώση τέφρας ποὺ ἐκτεινόταν ἐπάνω ἀπὸ παραλληλόγραμμο θάλαμο, ἴσως μυκηναϊκὸ, ἀπέδωσαν μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων ἀπὸ σκύφους, ἀμφορεῖς κλπ. Ἡ διακόσμη-

ση περιλαμβάνει μοτίβα όπως όμοκέντρους κύκλους, όρθους όμοκέντρους ήμικύκλους, κλεψύδρα κ.ά.¹ Στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους ανήκει και κιβωτιόσχημος τάφος βρέφους κατασκευασμένος με πλάκες σχιστολίθου, που βρέθηκε στην προέκταση του τοίχου 2 του ίδιου τετραγώνου (πίν. 140α). Ο τάφος, διαστάσεων 0.69×0.25 μ. περιείχε μικρό μελαμβαφές κύπελλο που έκειτο στη δυτική στενή πλευρά². Σημαντικός αποθέτης πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών όστράκων αποκαλύφθηκε και στο τετράγωνο D5, μέσα σε λάκκο που είχε ανοιχθεί στο νότιο τμήμα του μικρού μυκηναϊκού θαλάμου. Τη μεγαλύτερη άνθηση γνώρισε ο χώρος στη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων. Σημαντικά αρχιτεκτονικά ερείπια πιστοποιούν ότι στις Κουκουναριές υπήρχε οικισμός κατά τον 8ο π.Χ. αί.

Η ανασκαφή των τάφων D5 και D6 στο Β μέρος του πλατώματος έφερε σε φώς ευρύχωρο θάλαμο κατευθύνσεως ΒΔ - ΝΑ, που έχει μήκος 6.40 μ., πλάτος γύρω στα 5 μ., και έχει το βόρειο πέρας άψιδωτό (πίν. 137β)³.

Το οικοδόμημα που φαίνεται πως ανήκει σε συγκρότημα θαλάμων, εφάπτεται μακροῦ τοίχου, του 1, ο όποιος κάμπτεται σε γωνία προς Α και διέρχεται διά της γειτονικής τάφρου Ε5.

Έξαιρετικά ισχυροί έμφανίζονται ο νότιος και ο δυτικός τοίχος του οικοδομήματος, διακρίνονται μάλιστα δύο επάλληλες φάσεις στην τοιχοδομία. Μέσα στο θάλαμο αποκαλύφθηκε κυκλική πλάκα διαμέτρου 0.54 μ. που προέρχεται προφανώς από μετακινημένο μέλος ύποστρώματος. Σε στρώση τέφρας που κάλυπτε το δάπεδο περιέχονταν θραύσματα άγγείων και μάλιστα σκύφων των ύστερων γεωμετρικών χρόνων⁴ (πίν. 140γ).

Προς Ν δεύτερο ενδιαφέρον οικοδόμημα ανακαλύφθηκε στις D4 και Ε4, να εκτείνεται ΒΑ - ΝΔ σε μήκος 8.30 μ. περίπου. Το πλάτος δέν έχει καθορισθεί γιατί το νότιο τμήμα βρίσκεται κάτω από τον άσκαφο διάδρομο μεταξύ των D3 και D4.

Σε φυσική κοιλότητα του βράχου μέσα στην Ε4 βρέθηκε ή έστία του θαλάμου με παχύ στρώμα στάχτης. Περιείχε πλήθος από κόκαλα θαλάσσιων όστράκων, από σφονδύλια και κατά κύριο λόγο από θραύσματα μελαμβαφών κυπέλ-

1. Πρβ. V.R.d'A. DESBOROUGH, The Greek Dark Ages (1972) εικ. 1, D - E και εικ. 9, G - H.

2. Πρβ. λ.χ. M. R. PORHAM - L. H. SACKET, Excavations at Lefkandi, Euboia 1964 - 1966 (1968) 26, εικ. 61.

3. Για γεωμετρικά άψιδωτά κτίρια, βλ. H. DRERUP, Griechische Baukunst in geometrischer Zeit, Archaeologia Homerica 2, 1969, 25 - 29. Για το περίφημο, αλλά άκόμα άσκαφο άψιδωτό οικοδόμημα, ίσως ναό, στον οικισμό της νησίδας του Οικονόμου μέσα στον κόλπο της Ναούσης της Πάρου, βλ. AAA 6, 1973, 262 και εικ. 6· επίσης ΠΑΕ 1975, 208, πίν. 181β.

4. Για τον τύπο, πρβ. J.N. COLDSTREAM, Greek Geometric Pottery (1968) πίν. 38f.

λων τῆς μέσης γεωμετρικῆς περιόδου. Στὴν ἐστία βρέθηκε καὶ μικρὸς πήλινος φαλλός, σωζ. μήκους 0.043 μ., ποὺ πιθανῶς συνδέεται μὲ λατρεία ἢ ὁποία σχετίζεται μὲ γονιμότητα¹. Τὸ γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἀνακαλύφθηκε πέρυσι στὶς τάφρους C3 καὶ D3 ὑπῆρξε καὶ πάλι τὸ ἐπίκεντρο συστηματικῆς μελέτης. Τὸ μῆκος του ἀνέρχεται σὲ 8 μ. Ἡ εἴσοδος ὑπῆρχε ἴσως στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἀνασκάφηκαν τρία ἐπ'ἀλλήλα δάπεδα ποὺ περιεῖχαν εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀκατάπαυστη χρῆση τοῦ θαλάμου. Βρέθηκαν θαλάσσια ὄστρακα, βότσαλα, σφονδύλια καὶ ποικίλα θραύσματα ἀγγείων καὶ πίθων. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1977 εἶχε ἀνακαλυφθεῖ στὴ μέση τοῦ θαλάμου κιβωτιόσχημη κατασκευὴ (D3) ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πλάκες σχιστολίθου καὶ προοριζόταν γιὰ τὴν ἀποθήκευση δημητριακῶν. Ἡ κεραμικὴ τοῦ θαλάμου ἀνήκει στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους².

Πρὸς Ν, ἡ διάνοιξη τῆς τάφρου B2 συνέβαλε στὴν ὁλοσχερὴ ἀποκάλυψη τῶν ἐρειπίων μεγάλου γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ ὁποίου ὁ βόρειος τοῖχος διέρχεται ἀπὸ τὶς C2 καὶ D2 (πίν. 141α). Δεδομένου ὅτι ὁ τοῖχος κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία ἐντὸς τῆς D2, ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δυτικοῦ πέρατος στὴ B2 συνέβαλε στὴ διαπίστωση τοῦ ὅλικοῦ μήκους τοῦ κτιρίου (πίν. 141β). Τὸ πλάτος του παραμένει ἄγνωστο δεδομένου ὅτι τμῆμα του γκρεμίστηκε πρὸς Ν. Τὸ μῆκος τοῦ οἰκοδομήματος κατὰ τὸ μακρὺ ἄξονα ἀνέρχεται σὲ 13.70 μ. περίπου. Εἶναι ἐπομένως τὸ μεγαλύτερο καὶ σημαντικότερο τοῦ οἰκισμού. Οἱ τοῖχοι του ἔχουν κτισθεῖ μὲ ντόπιους πλακοειδεῖς σχιστολίθους. Ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα πὼς τὸ κτίριο ἦταν ἀνοικτὸ πρὸς Δ, ὅπου ἴσως νὰ ὑπῆρχε καὶ προστώο. Στὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ ἀνακαλύφθηκε στὸ ἐσωτερικὸ του τὸ ἀνάγλυφο θραῦσμα πιθαμοφόρα μὲ παράσταση μαχόμενων πολεμιστῶν (Ἔργον 1977, 152, εἰκ. 98). Τὸ θραῦσμα ἔκειτο στὸ νότιο τμῆμα τοῦ τετραγώνου D2. Ἐκεῖ ὁ θάλαμος ἀνασκάφηκε σὲ βάθος ἀποκαλύπτοντας ἀγωγὸ κατασκευασμένον μὲ σχιστολιθινὰς πλάκες, ὕψους 0.27 μ. καὶ πλάτους 0.35 μ. (πίν. 142α). Ὁ ἀγωγὸς σώζεται σὲ μεγάλο τμῆμα μέσα στὶς τάφρους C2 καὶ D2, ἀπέχοντας ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο 0.75 μ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πὼς ὁ ἀγωγὸς δὲν ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ σταματᾷ τὴν πορεία του σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση πλάκας στερεωμένης κάθετα καὶ μὲ κα-

1. Ὁμοιώματα καὶ παραστάσεις φαλλῶν συνδέονται κατὰ κύριο λόγο μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου. Βλ. Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, Ἔργον (1963) 151. Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ὅτι στὴν ἐπιγραφή Ε₁ III, στ. 32 κέ. τοῦ Ἀρχιλοχείου τῆς Πάρου (F. LASSERRE - A. BONNARD, *Archiloque Fragments* (1968) cvi-cvii) ἀναφέρεται ὅτι ὁ Διόνυσος τιμώρησε τοὺς Παρίους μὲ ἀσθένεια ποὺ προσέβαλε τὰ γεννητικὰ τοὺς ὄργανα. Γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ συμβόλου σὲ τελετουργίες ποὺ συνδέονται μὲ τὴ γονιμότητα, βλ. *The Oxford Classical Dictionary* (1970), εἰς λ. *Phallus*.

2. Πρβ. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery*, 179 - 180, πίν. 38.

τεύθυνση Β - Ν¹. Ὁ ἀγωγὸς ἀνῆκε στὴν πρώτη φάση τοῦ οἰκοδομήματος. Καταστροφή πού συνέβη στὴ διάρκεια τῆς χρήσεως τοῦ θαλάμου ἐπισώρευσε ὄγκο λίθων καὶ χώματος ἐπάνω στὸ πρῶτο δάπεδο πού κάλυπτε τὸν ἀγωγό. Τὸ οἰκοδόμημα ξανακτίσθηκε ἀμέσως κατόπιν. Τὰ μπαζώματα ἰσοπεδώθηκαν καὶ προστέθηκε δεύτερο δάπεδο μὲ πλάκες, σὲ ἐπίπεδο γύρω στὰ 0.48 μ. ὑψηλότερο ἐκείνου τοῦ πρώτου δαπέδου. Δεδομένου πὼς τὸ παραπάνω θραῦσμα πίθου χρονολογεῖται στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς τὸ οἰκοδόμημα ἦταν ἀκόμα σὲ χρῆση στὸ ἴδιο τέταρτο τοῦ αἵωνα. Ὅπως δὲ, ἡ κατασκευὴ του ἀνάγεται στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ θαλάμου μὲ τὸν τοῖχο 1 τοῦ τετραγώνου Ε2. Δεδομένου ὅτι ὁ τοῖχος 1 πού συνδέεται μὲ ἐπίχωση τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων καταστράφηκε στὸ δυτικὸ τμήμα κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ προαναφερθέντος οἰκοδομήματος, ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ δευτέρου πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἵωνα. Μεταξὺ τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ γεωμετρικοῦ οἰκοδομήματος στὸ Β τμήμα τῆς Β2 βρέθηκε σὲ ἐπίχωση λίθων ἀκράϊος ὀγκόλιθος κατωφλίου μὲ κυκλικὴ κοίλανση πρὸς συναρμογὴ τοῦ στροφέως μνημειώδους θύρας (πίν. 142β).

* Οἱ ἀνασκαφές τῶν Κουκουναριῶν ἔδειξαν πὼς ὁ λόφος ὀχυρώθηκε στὴ διάρκεια τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., ἀν καὶ ἡ ἀνεύρεση πρωτοκυκλαδικοῦ εἰδωλίου ἀνάγει ἴσως τὴν κατοίκηση τοῦ χώρου στὴν 3η χιλιετηρίδα π.Χ.² Στὸ πλάτωμα, τὸ τεῖχος καὶ τὸ συγκρότημα δωματίων πού εἶχε κτισθεῖ σὲ κλιμακωτὴ διάταξη — μὲ ταπεινότερο τὸ νοτιότερο ἐπίπεδο ὅπου ἐκτείνονταν οἱ ἀποθήκες ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸ τεῖχος — ἀνεγέρθηκαν ταυτοχρόνως στὴ διάρκεια τοῦ ἴδιου οἰκοδομικοῦ προγράμματος πού ὑλοποιήθηκε στὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Ἡ διάταξη τῶν θαλάμων τοῦ νότιου τουλάχιστον μισοῦ τοῦ πλατώματος σὲ σχέση μὲ τὴν ὀχύρωση καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ὀργανικὴ σύνδεση ὀγκολίθων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς πρώτης ἀποθήκης μὲ τὸ τεῖχος ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση τῆς ταυτόχρονης ἀνέγερσης θαλάμων καὶ τείχους. Ἡ ἐπιμελημένη ὀχυρωματικὴ ἐνίσχυση τοῦ πλατώματος ἀποδεικνύει βέβαια τὴ σπουδαιότητα τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος. Πιστεύεται ὅτι τὸ κέντρο ἐξουσίας στεγαζόταν ἐδῶ, ἐνῶ οἰκίες ἀξιωματάρχων καὶ ὁ οἰκισμὸς ἀπλώνονταν στὶς βαθμιδωτές ταράτσες καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη. Οἱ κάτοικοι τοῦ λόφου τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων εἶχαν σὰν ἀπασχόληση τὴ γεωργία, τὸ ψάρεμα καὶ τὸ ἐμπόριο. Ἡ πλούσια κοιλάδα πρὸς ΝΑ τοῦ λόφου παρήγαγε σιτηρὰ καὶ ἄλλα δημητριακὰ προϊόντα. Πολυπληθὴ λιμανάκια μέσα στὸν κόλπο τῆς Ναούσης παρῆσαν ἰδανικὲς συνθῆκες ἀσφαλείας στὰ πλοῖα τῆς Πάρου. Ἡ

1. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ἀγωγὸς μετὰ τὴν κάμψη του νὰ ἔβαινε πρὸς Νότο. Δυστυχῶς, ἐξαιτίας τῶν φτωχῶν ἐπιχώσεων αὐτοῦ τοῦ σημείου δὲν κατέστη δυνατό νὰ διαλευκανθεῖ ἀνασκαφικῶς τὸ πρόβλημα.

2. Ἔργον 1977, 150.

ἀνασκαφῇ τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος ἔφερε σὲ φῶς κόκαλα πουλερικῶν καὶ ζῶων ποὺ περιλαμβάνονταν στὴ δίαιτα τῶν κατοίκων, ὅπως προβάτων, αἰγῶν καὶ χοίρων. Ἐπίσης οἱ μεγάλες ποσότητες θαλασσινῶν ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὶς ἐπιχώσεις κατοίκησης τῶν θαλάμων δείχνουν τὴν ἐντατική ἐνασχόληση τῶν παριανῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μὲ τὸ θαλάσσιο βίο καὶ τὸ ψάρεμα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν συλλεγῆι μέχρι στιγμῆς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφῇ τῶν Κουκουναριῶν ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Πάρος, ὅπως καὶ ἄλλα νησιά τῶν Κυκλάδων, ἀνῆκε στὸ μυκηναϊκὸ κόσμο στὴν ΥἚ ΙΙΒ περίοδο¹. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀνακαλυφθέντων ἀγγείων τῆς πρώτης ἀποθήκης καὶ ἀπὸ ἄλλους θαλάμους, μικρὸ ποσοστὸ φαίνεται πὼς εἶναι εἰσηγμένο. Ἐξάλλου, οἱ πίθοι καὶ ἄλλα ἀκόσμητα ἀγγεῖα μὲ πηλὸ ποὺ περιέχει ξένα σώματα ἀνήκουν σὲ ντόπια ἐργαστήρια. Ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῆς κεραμικῆς διακρίνεται γιὰ τὴν ἀρμονία τῶν σχημάτων καὶ τὴν ἐπιμελημένη διακόσμηση. Οἱ ἰσχυροὶ δεσμοὶ ποὺ διακρίνουμε μὲ τὴν Ἀργολικὴ κεραμικὴ τῆς ΥἚ ΙΙΒ2 φάσεως, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ Πάρος ἀντέγραφε τύπους ἀγγείων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας². Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ ἀνεύρεση ἀντικειμένων γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ πρώτη ὕλη δὲν παραγόταν στὴν Πάρο, πιστοποιεῖ ἐμπορικὲς συναλλαγὰς τῆς νήσου μὲ ἄλλα γνωστὰ κέντρα τοῦ Αἰγαίου. Ὁ ὀψιανὸς εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴ Μῆλο, ὁ στεατίτης ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὸ ἐλεφαντοστὸ ἀπὸ τὴ Συρία ἢ τὴν Αἴγυπτο. Ἐντούτοις, ὁ ἀδιαμφισβήτητος μυκηναϊκὸς χαρακτήρας τῆς ἀκροπόλεως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σχετικὴ κεραμικὴ ἀφήνει δυσερμήνευτα ἐρωτηματικὰ γιὰ τὴ μέχρι στιγμῆς μὴ ἀνεύρεση μεγάρου μυκηναϊκοῦ τύπου,

1. J. T. HOOKER, *Mycenaean Greece* (1976) 112.

2. Μεταξὺ τῶν διαφόρων σχημάτων ἀγγείων ποὺ συλλέχθηκαν ἀπὸ τὴ στρώση καταστροφῆς τοῦ συγκροτήματος, ἰδιαιτέρα δὲ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀποθήκη, συγκαταλέγεται ὁ βαθὺς σκύφος σὲ τύπους ποὺ ἐπικρατοῦν στοὺς ΥἚ ΙΙΒ2 χρόνους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σκύφο τοῦ τύπου Α (Group A) μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ζωγραφισμένη μὲ μετόπες (Ἔργον 1976, εἰκ. 127) μερικὲς φορὲς μὲ ἐντεχνα κοσμήματα σπειρῶν (γιὰ τὸν τύπο βλ. K. A. WARDLE, *BSA* 68, 1973, 297, 311 κ.ε.) καὶ τὸν σκύφο τοῦ τύπου Β (Group B) μὲ μονόχρωμο ἐσωτερικὸ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ταινία συνεχοῦς κοσμήματος (Ἔργον 1976, εἰκ. 128 ἄνω), ὅπως ἡμικύκλια κ.ά. ποὺ πλαισιώνονται ἀπὸ ἀμαυρὲς ζῶνες μὲ πλατύτερη ἐκείνη ποὺ περιβάλλει ψηλὰ τὸ χεῖλος (πρβ. WARDLE, ἔ.ἀ. 298 καὶ 315 κ.ε.), ὑπάρχουν δείγματα τῆς κατηγορίας τοῦ «ρόδακος» («rosette» bowls) μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ κόσμημα τῆς θαλάσσιας ἀνεμόνας (ἔ.ἀ. 298 καὶ 314 κ.ε.), σκύφοι μὲ τὸ τοίχωμα νὰ περιβάλλεται ἀπὸ ζώνη μεμονωμένων σπειρῶν (Ἔργον 1977, εἰκ. 96 δεξιὰ) καὶ ἄλλοι μὲ μία πλατιά ζώνη κάτω ἀπὸ τίς λαβὲς (Ἔργον 1976, εἰκ. 128 κάτω δεξιὰ). Ἐπίσης συχνὴ εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῆς κύλικας, μὲ τὴν ἐπιφάνεια χωρὶς διακόσμηση, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις. Ἡ ἀπουσία διακοσμημένων κυλικῶν στοὺς ΥἚ ΙΙΒ2 χρόνους ἔχει ἐξακριβωθεῖ καὶ στὶς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀργολίδος (ἔ.ἀ. 298). Ὅμως ἡ ἀνεύρεση ἐξελιγμένης ομάδας ἀγγείων δείχνει ὅτι ἡ κεραμικὴ τῶν Κουκουναριῶν ἀνήκει τυπολογικὰ στὴ μεταβατικὴ φάση ΥἚ ΙΙΒ2/Γ. Στὴν κατηγορίαν αὕτῃ ἀνήκουν λ. χ. σκύφοι μὲ μονόχρωμο ἐσωτερικὸ ἢ ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα μὲ τὴν ἐπιφάνεια καλυμμένη μὲ μαῦρο γάνωμα.

όπως λ.χ. στη Φυλακωπή της Μήλου¹. Πρὸς τὸ παρόν, τὰ ἀνασκαμμένα ἐρείπια παρέχουν τὴν ἐντύπωση συγκροτήματος μικρῶν θαλάμων διατεταγμένων σὲ σειρὰς κατὰ ἐπίπεδα, ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μὲ στενοὺς διαδρόμους.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα βεβαιώνουν πὼς ἡ ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν ὑπῆρξε ἓνα ἰσχυρὸ μυκηναϊκὸ κέντρο. Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφή τοῦ λόφου τῆς Παροικίας δὲν ἔφερε σὲ φῶς ἐρείπια ποὺ νὰ πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως², παρ' ὅτι ἡ ἔρευνα ἔφτασε ἐκεῖ μέχρι τὸ βράχο, εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. τὸ κέντρο ἰσχύος τῆς νήσου καὶ ἐπομένως ἡ ἔδρα τοῦ μυκηναϊκοῦ βασιλεῖα τῆς Πάρου εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης, καὶ μάλιστα στὸν τραχὺ λόφο τῶν Κουκουναριῶν³.

Μερικὰ γενικὰ σχόλια σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τῆς καταστροφῆς τῆς ἀκροπόλεως καθὼς καὶ τὰ γεγονότα ποὺ ὀδήγησαν στὸ ὀλοκαύτωμα, ἀποτελοῦν ἐρμηνευτικὸ συμπλήρωμα στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἐκθεσης τοῦ 1978, χωρὶς νὰ ἀγνοηθεῖ ὁ προκαταρκτικὸς χαρακτήρας τῶν παρατηρήσεων. Δεδομένου ὅτι ἡ κεραμικὴ ποὺ περισυλλέξαμε ἀπὸ τὴ στρώση καταστροφῆς ἀπὸ διάφορες θέσεις τοῦ συγκροτήματος ἀνήκει στὴν ἴδια τεχνοτροπικὴ βαθμίδα, δηλ. στὴν ΥΕ ΠΙΒ2/Γ, συμπεραίνεται εὐλόγα ὅτι ὅλο τὸ συγκρότημα καταστράφηκε ταυτόχρονα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἴδιας πυρκαϊᾶς⁴.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ ἴδια κεραμικὴ φάση ἀντιπροσωπεύεται στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ καταστροφὲς σημαντικῶν μυκηναϊκῶν κέντρων ποὺ ὀδήγησαν βαθμιαῖα στὴν ἀποσύνθεση τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐξάλλου σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρατήρηση πὼς ἡ πυρκαϊὰ δὲν ἦταν οὔτε τυχαία οὔτε προέκυψε ἀπὸ σεισμό. Ἡ ἀνακάλυψη μεγάλου ἀριθμοῦ θαλασσινῶν κροκαλῶν — ποὺ μερικὲς ἔχουν καὶ ἐξαιρετικὰ μεγάλες διαστάσεις — καὶ στὴν πρώτη ἀποθήκη καὶ σὲ ἄλλους θαλάμους, ποὺ προορίζονταν νὰ ἐκσφενδονιστοῦν κατὰ

1. Στὴ Φυλακωπή τῆς Μήλου, ὁ ἰδιαιτέρα μυκηναϊκὸς χαρακτήρας τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἀνακαλύφθηκε ἐκεῖ τονίζεται ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση μεγάρου τοῦ μυκηναϊκοῦ τύπου. Βλ. R. BARBER, *Phylakopi 1911 and the History of the Later Cycladic Bronze Age*, BSA 69, 1974, 51, 53.

2. Βλ. AM 42, 1917, 1 κέ. καὶ ἰδιαιτέρα 70 - 71.

3. Ἡ ὑπαρξὴ μυκηναϊκοῦ βασιλείου στὴν Πάρο προκύπτει ἀποκλειστικῶς ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Δυστυχῶς, ἐκτὸς ἀπὸ μυθολογικὰ στοιχεῖα ἡ παράδοση δὲν προσφέρει εἰδήσεις γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς βασιλείας στὴ μυκηναϊκὴ Πάρο. Ἐξάλλου ἡ ἀπουσία τῶν Κυκλάδων ἀπὸ τὸν «Νηῶν Κατάλογον» τῆς Ἰλιάδος (B' 487 - 760) δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ πολιτισμοῦ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπὸ ποικίλα εὐρήματα ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς ἀποκαλυφθεῖ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ νησιὰ τῆς ομάδας (βλ. K. SCHÖLES, BSA 51, 1956, 39 - 40), ἀλλὰ ἴσως νὰ σημαίνει πὼς γιὰ ἄγνωστη αἰτία ἀπλῶς αὐτὲς δὲν συμμετεῖχαν στὸν πόλεμο (βλ. A.J.B. WACE - F.H. STUBBINGS, *A Companion to Homer* (1962) 298).

4. Βλ. ἀνωτ. σ. 206, σημ. 2.

εἰσβολέων, δείχνει τὴν ἀνησυχία τῶν κατοίκων τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἐπικείμενη ἐπίθεση¹.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀνακάλυψη σκελετῶν ζώων μέσα στὶς ἐπιχώσεις καταστροφῆς τοῦ συγκροτήματος. Ἡ περιορισμένη ἔκταση τοῦ πλατώματος δὲν δικαιολογεῖ τὸ σταυλισμὸ ζώων μέσα στὸν πρὸ σπουδαῖο χώρῳ τῆς ἀκροπόλεως. Ἡ ἀνέυρεσή τους μαζί με σκελετοὺς ἀνθρώπων σὲ διαδρόμους καὶ θαλάμους ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι μετὰ τὴν ἔλευση τοῦ κινδύνου οἱ ἀμυνόμενοι ἀποσύρθηκαν στὸ ὀχυρωμένο πλάτωμα παίρνοντας μαζί τὰ ζῶα τους δηλ. πρόβατα, χοίρους καὶ ὄνους ἢ ἄλογα. Στὴ διάρκεια τῆς εἰσβολῆς, ἐξαιτίας τῆς πυρκαϊᾶς καὶ τοῦ πανικοῦ ποὺ ἀκολούθησαν, ἄνθρωποι καὶ ζῶα ἀπανθρακώθηκαν μέσα στὸ συγκρότημα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Κουκουναριῶν ἔδειξε πὼς ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ΥἚ ΙΙΒ στὴν ΥἚ ΙΙΓ φάση στὶς Κυκλάδες δὲν ἦταν εἰρηνικὴ — τουλάχιστον σὲ ὅλα τὰ νησιά — ὅπως εἶχε ὑποθεθεῖ μέχρι τώρα². Μερικὰ νησιά ὑπέκυψαν σὲ ἐπιδρομεῖς ἐνῶ ἄλλα δὲν γνώρισαν καταστροφὴ. Ἔτσι τουλάχιστον συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Γρόττας τῆς γειτονικῆς Νάξου, ὅπου στὸν οἰκισμὸ ποὺ ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ Ν. Κοντολέοντα προέκυψαν ἐνδείξεις γιὰ συνεχὴ κατοίκηση χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς ὡς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους³. Στὴν Πάρο τὰ γεγονότα ἀκολούθησαν διαφορετικὴ πορεία, δεδομένου ὅτι διαπιστώθηκε σημαντικὴ καταστροφὴ ποὺ ἀκολούθηθηκε ἀπὸ διακοπὴ στὴν κατοίκηση τοῦ λόφου. Πράγματι, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ΥἚ ΙΙΒ2/Γ φάσεως, ἡ ἀκρόπολις ἐρημώθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ. γιὰ νὰ ξανακατοικηθεῖ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 10ου αἰ. π.Χ., ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ πρωτογεωμετρικῶν ὀστράκων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐπιχώσεις πάνω ἀπὸ τὸ καταστραμμένο μυκηναϊκὸ συγκρότημα (πίν. 140β). Τὰ ἀγγεῖα δείχνουν ἰσχυροὺς δεσμοὺς μετὰ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ τῆς Ἀθήνας, τῆς ὁποίας ἡ γραπτὴ κεραμικὴ ἀποτελοῦσε τὸ ἀντικείμενο μίμησης στὸ κεντρικὸ Αἰγαῖο κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους⁴. Ὅς σημειωθεῖ ὅτι αὐτοὶ οἱ πρῶτοι δεσμοὶ τῆς Πάρου μετὰ τὴν Ἀττικὴ βρίσκουν ἀνταπόκριση καὶ στὴν ἀρχαία παράδοση, ποὺ πληροφορεῖ πὼς στὴ διάρκεια τῶν ἰωνικῶν μεταναστεύσεων ἡ Πάρος ἀποικίσθηκε ἀπὸ Ἀθηναίους ἀποίκους, τῶν ὁποίων ἀρχηγέτες ἦταν οἱ Κλυτίος καὶ Μέλας⁵.

1. Μεγάλου μεγέθους χαλίκια βρέθηκαν καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙ ἀκροπόλεως τοῦ λόφου «Κορφάρι τῶν Ἀμυδαλιῶν» στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς Νάξου μαζί με ἔχνη πυρᾶς, ποὺ κατὰ τὸν ἀνασκαφέα τῆς ἀποτελοῦσαν τὰ ἐπιθετικὰ μέσα τῶν εἰσβολέων, οἱ ὁποῖοι καὶ τελικῶς κατέλαβαν τὴν ἀκρόπολιν. Βλ. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑ, ΑΔ 19, 1964, Β' Χρονικά, 411 - 412 καὶ τοῦ ἴδιου ΑΑ 87, 1972, 165 - 166.

2. Βλ. λ.χ. J.T. HOOKER, *Mycenaean Greece* (1976) 148, 152.

3. Γιὰ σχετικὴ βιβλ. βλ. V.R.d'A. DESBOROUGH, *The Greek Dark Ages* (1972) 371.

4. Ἐ.δ. 135.

5. Σχολ. Διον. Περιηγ. 525 (GGM 2.451) καὶ RE 16 (1949) στ. 1804 (O. RUBENSON).

Τὰ γεωμετρικά στρώματα ἀπέδωσαν πλούσια ἀρχιτεκτονικά καὶ κεραμικά εὐρήματα ἀπὸ τὸν οἰκισμό πού ἀνθίσε στὶς Κουκουναριές στὴ διάρκεια τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Τὰ οἰκοδομήματα εἶναι παραλληλόγραμμα καὶ ἐκτείνονται Α - Δ μὲ τὴν πρόσοψη πρὸς Νότο. Ἡ ἐσωτερικὴ τους διαρρύθμιση δείχνει ἐνιαίους χώρους μὲ κιβωτιόσχημες σχιστολιθικὲς κατασκευὲς μέσα στὸ δάπεδο γιὰ τὴν ἀποθήκευση δημητριακῶν¹ καὶ ἐστίες πού καταλαμβάνουν τὸ κέντρο τοῦ θαλάμου. Κόκαλα ζώων καὶ ὀστράκα θαλασσινῶν ὀστράκων μαρτυροῦν τὸ γεωργικὸ καὶ ἀλιευτικὸ χαρακτήρα τοῦ οἰκισμοῦ. Πήλινα βαρίδια ἀργαλειῶν πού βρέθηκαν στὰ δάπεδα δείχνουν τὴν ἐνασχόληση τῶν γυναικῶν μὲ τὴν ὕφαν- τουργία. Ἀγγεῖα τῶν μέσων καὶ ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων πού ἤλθαν σὲ φῶς στὶς ἐπιχώσεις χρήσεως τῶν δωματίων ἀνήκουν στὴν παραγωγή τοπικῶν ἐργαστηρίων τῆς Πάρου. Μεταξὺ τῶν σχημάτων διακρίνεται ὁ σκύφος μὲ τὸ τοίχωμα ζωγραφισμένο μὲ μετόπες πού ἔχουν μικρὰ κοσμήματα, ὅπως τε- θλασμένες καὶ τελεῖες. Τυπολογικῶς, ἡ διακόσμηση τὰ ἐντάσσει στὴν κα- τηγορία τῶν «παριανῶν» ἀγγείων, ἐπεὶδὴ στὴν ἀκρόπολη τῆς Παροικίας καὶ στὸ γειτονικὸ ἱερὸ τοῦ Δηλίου βρέθηκε παρόμοια κεραμικὴ, πού χαρακτηρίσθη- κε δοκιμαστικὰ παριανή². Παρ' ὅλο πού ὑπῆρχε ἀβεβαιότητα στὴν προέλευ- ση τῆς κεραμικῆς αὐτῆς τῆς κατηγορίας³, τὰ δείγματα πού ἔχουν βρεθεῖ μέ- χρι στιγμῆς στὴν Πάρο καὶ ἡ ἀποκλειστικὴ ἀνεύρεση ἀγγείων αὐτοῦ τοῦ τύ- που στὰ ὕστερα γεωμετρικὰ οἰκοδομήματα τῶν Κουκουναριῶν καθιστοῦν τὴν ταύτιση πιθανή.

Μεταξὺ τῶν οἰκοδομημάτων τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων ξεχωρίζουν δύο γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικά τους χαρακτηριστικά καὶ τίς διαστάσεις τους. Τὸ πρῶτο πού βρίσκεται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ πλατώματος πρέπει νὰ ἦταν μία σημαντικὴ κατασκευή, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἰσχυρὰ θεμέλια. Ὁ βόρειος τοῖχος ἦταν ἀψιδωτὸς καὶ ἴσως νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἐσωτερικὰ ὑποστυλώματα, ὅπως προ- κύπτει ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση κυκλικῆς βάσης κίονα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου. Τὸ δεύτερο κτίσμα σχήματος παραλληλογράμμου βρίσκεται στὴ νότια παρυφῇ τοῦ πλατώματος. Ἐκτείνεται μὲ κατεύθυνση Α - Δ, καὶ τὸ νότιο τμήμα του καταστράφηκε στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ ἄγνωστη αἰτία, ὅταν ἡ ταράτσα πού συγ- κρατοῦνταν ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος κατέρρευσε πρὸς Νότο. Τὸ μῆκος πού ἀνέρχεται στὰ 13.70 μ. τὸ κατατάσσει στὰ πιδ σημαντικὰ τοῦ οἰκισμοῦ. Δυστυχῶς ἡ σοβαρὴ καταστροφή πού ἔχει ὑποστεί δὲν ἐπιτρέπει τὴ συναγωγὴ θετικῶν συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὸν προορισμὸ του. Ἴσως νὰ

1. Βλ. Α. CAMBITOGLU - J.J. COULTON - J. BIRMINGHAM - J.R. GREEN, Zagora 1 (1971) 25 - 26.

2. Βλ. O. RUBENSOHN, AM 42, 1917, 73 κέ., 91, 97, εἰκ. 85 - 86 καὶ Das Delion von Paros (1962), 85 - 100, πίν. 14 - 18 καὶ μάλιστα 14, ἀριθ. 11 - 22 καὶ πίν. 18, ἀριθ. 1 - 5.

3. Γιὰ τὸ πρόβλημα, βλ. J.N. COLDSTREAM, Geometric Greece (1977) 214.

ἀνῆκε σὲ σημαντικὸ ἀξιοματοῦχο τοῦ οἰκισμοῦ χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πρόκειται γιὰ ἐπιμήκη νὰ μὲ τὴν εἴσοδο στὴ δυτικὴ στενὴ πλευρά.

Ἡ ἀνέλπιστη ἀνακάλυψη τοῦ οἰκισμοῦ στὴν ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν τῆς Πάρου προσφέρει νέα στοιχεῖα στὴ μελέτη τῆς γεωμετρικῆς περιόδου καὶ προσθέτει ἕναν ἀκόμα σημαντικὸ ἀρχαιολογικὸ χῶρο στὸν κατάλογο τῶν γεωμετρικῶν οἰκισμῶν τῶν Κυκλάδων.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

23. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 143 - 147)

Στὴ Νάξο συνεχίσθηκε τὸν Σεπτέμβριο καὶ Ὀκτώβριο τοῦ 1978 ἡ ἔρευνα¹ σὲ τρεῖς τομεῖς: α) Στὴν παραλία τῆς Γρόττας, β) στὸ οἰκόπεδο Μανδηλαρᾶ, στὴ Φουντάνα τῆς Μέσα Γρόττας, ὅπου ὑπῆρχε ὑπηρεσιακὴ προτεραιότητα, καὶ γ) στὸ ἱερὸ κοντὰ στὸ Σαγκρί.

Α. ΓΡΟΤΤΑ

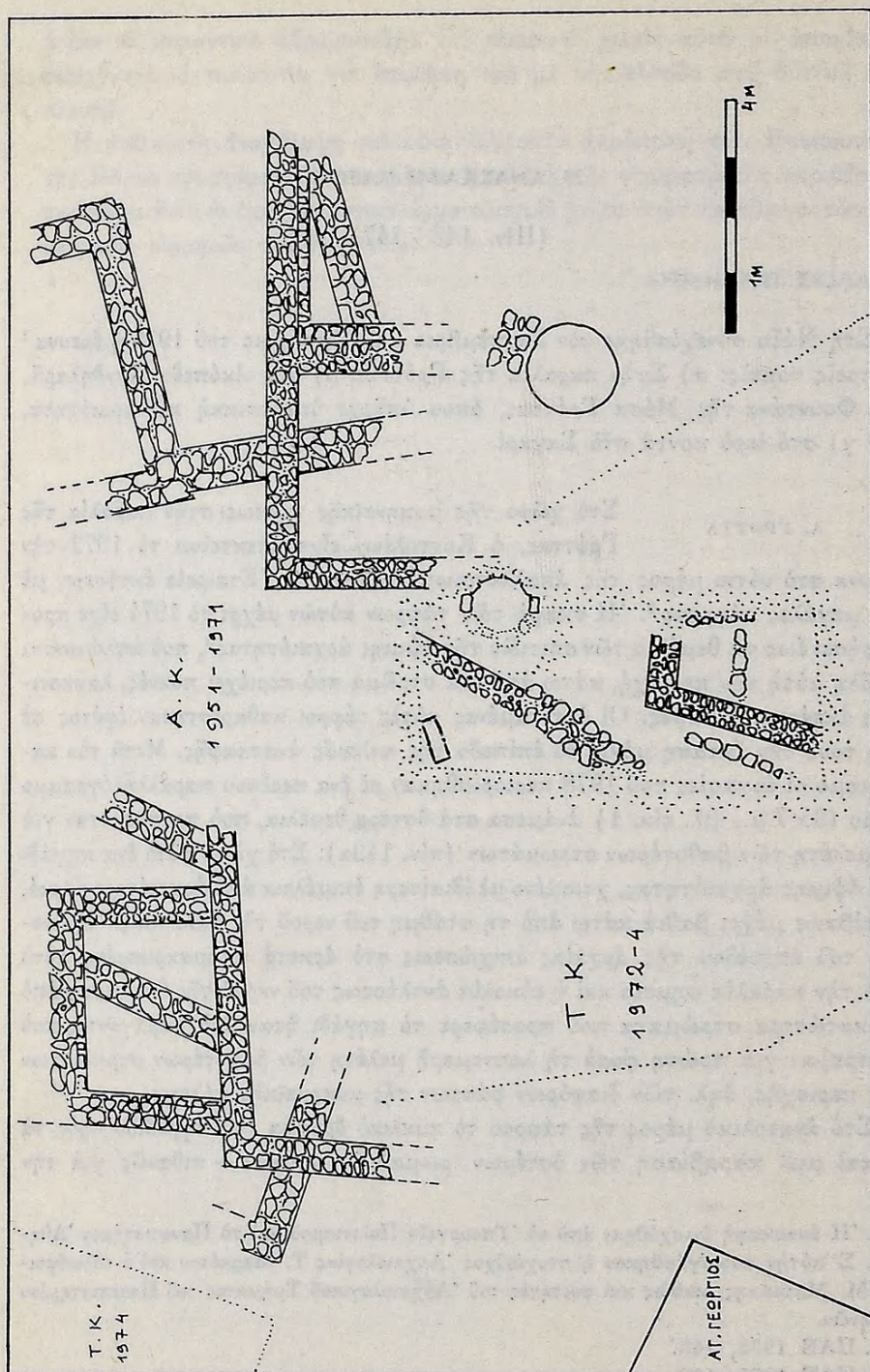
Στὸ χῶρο τῆς μυκηναϊκῆς πόλεως στὴν παραλία τῆς Γρόττας, ὁ Κοντολέων εἶχε ἐπεκτείνει τὸ 1972 τὴν ἔρευνα στὸ νότιο μέρος τῆς ἀπαλλοτριωμένης ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία ἐκτάσεως μὲ δυὸ μεγάλες τάφρους². Ἡ σκαφὴ τῶν τάφρων αὐτῶν μέχρι τὸ 1974 εἶχε προχωρήσει ἕως τὰ θεμέλια τῶν σπιτιῶν τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος³, ποὺ ἀπλώνονται σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν περιοχὴ, κάτω ἀπὸ ἓνα στρώμα ποὺ περιέχει πυκνές, λακκοειδεῖς ἀκτέριστες ταφές. Οἱ ἐκτεταμένες αὐτὲς τάφροι καθαρίστηκαν ἐφέτος σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ οἱ ἐργασίες τοῦ 1978 περιορίσθηκαν σὲ ἓνα περίπου παραλληλόγραμμο χῶρο (3×7 μ., βλ. εἰκ. 1) ἀνάμεσα στὰ ὕστερα θεμέλια, ποὺ προσφερόταν γιὰ τὴ μελέτη τῶν βαθυτέρων στρωμάτων (πίν. 143α): Στὸ χῶρο αὐτὸ ἓνα πηγάδι τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος, χτισμένο μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια ἀπὸ ἀρχαιότερο ὕλικό, κατέβαινε μέχρι βαθιὰ κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ τῆς θάλασσας. Ἡ ἄνοδος τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἀρχαίας ἐπιχώσεως στὸ ἀρκετὰ ἀπομακρυσμένο αὐτὸ ἀπὸ τὴν παραλία σημεῖο καὶ ἡ εὐκολία ἀντλήσεως τοῦ νεροῦ τῆς θάλασσας ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα ποὺ προσέφερε τὸ πηγάδι ἦταν δυὸ παράγοντες ποὺ ἐπέτρεψαν γιὰ πρώτη φορὰ τὴ λεπτομερῆ μελέτη τῶν βαθυτέρων στρωμάτων τῆς περιοχῆς, δηλ. τῶν διαφορῶν φάσεων τῆς μυκηναϊκῆς πόλεως.

Στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς τάφρου τὸ κυκλικὸ ὄρυγμα τοῦ πηγαδιοῦ πρὸς τὰ Β καὶ μιὰ παραβίαση τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων — πιθανῶς γιὰ τὴν

1. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Σ' αὐτὴν συνεργάσθηκαν ἡ πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας Τ. Μαρκέτου καὶ ὁ τελειόφοιτος Μ. Μπικιάκης, καθὼς καὶ φοιτητὲς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

2. ΠΑΕ 1972, 143.

3. ΠΑΕ 1974, 189.

Εἰς. 1. Ἡ πρόδος τῆς ἀνασκαφῆς στὴ Γρόττα.

κατασκευή υπόγειου χώρου, ἀφοῦ πάνω ἀκριβῶς στὰ λείψανα τῶν παλαιότερων μυκηναϊκῶν τοίχων βρέθηκαν ἔχνη τοίχων καὶ πλακοστρώτου τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος — πρὸς τὰ Ν εἶχαν καταστρέψει μέχρι πολὺ βαθιὰ τὰ στρώματα τῆς προϊστορικῆς πόλεως (ἐντελῶς στὸ βόρειο μέρος, μέχρι τῆ στάθμης τοῦ νεροῦ στὸ νότιο). Στὸ δυτικὸ ὅμως μέρος τῆς τάφρου ἡ προϊστορικὴ ἐπίχωση σωζόταν πολὺ ψηλὰ — 80 ἐκ. πάνω ἀπὸ τῆ στάθμης τῆς θάλασσας. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος μόνο μέχρι τὸ τυκτὸ δάπεδο τῶν τελευταίων χρονικῶν σπιτιῶν τῆς πόλεως, ποὺ σωζόταν πρὸς τὰ δυτικὰ ἐνὸς πρόχειρου ΥΕ IIIΓ τοίχου, στηριγμένου κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του πάνω σὲ παλιότερο, πολὺ πιὸ ἐπιμελημένο θεμέλιο. Ἡ ἐπιδιόρθωση - ἀνοικοδόμηση τοίχων στοὺς τελευταίους προϊστορικοὺς χρόνους ἔχει παρατηρηθεῖ πολλὰς φορὲς στὴν πόλιν τῆς Γρόττας. Στὴν ἐπίχωση αὐτοῦ τοῦ δαπέδου διαπιστώθηκαν περισσότερες φάσεις χρήσεως, σὲ μιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες μᾶλλον ἀνῆκε ὀρθογώνια κοιλότητα στὸ ἔδαφος, μὲ ὀρθιες πλάκες στὰ τοιχώματα (μῆκ. 80 ἐκ.), ποὺ βρέθηκε γεμάτη μὲ μαλακὸ χῶμα.

Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ πρωτογεωμετρικῆς Γρόττας ἦταν οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἐγίναν στὴν ἐπίχωση αὐτοῦ τοῦ χώρου: Πάνω στὸ δάπεδο εἶχαν διατηρηθεῖ ὀλόκληρες ὠμές πλίνθοι ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ ποὺ ἔπεσε καὶ λίγο πιὸ ψηλὰ βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια ἀπὸ τὸν εἰδικὸ γιὰ τίς στέγες ὕδατοστεγῇ πηλὸ (δωματοχώμα). Ἡ ξυλοπλινθοδομὴ λοιπὸν ὑπῆρχε καὶ στὴ Γρόττα κατὰ τοὺς ὕστερους χρόνους τῆς πόλεως, ἐνῶ μέχρι τώρα θεωρούσαμε ὅτι σ' αὐτὴν συνεχιζόταν μέχρι τέλους ἀποκλειστικὰ ἡ λιθοδομὴ¹.

Ἀνατολικὰ τοῦ ΥΕ IIIΓ τοίχου, ὅπου τὰ νεώτερα στρώματα ἦταν καταστραμμένα, ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὶς παλαιότερες φάσεις. Τὰ θεμέλια τῆς ΥΕ IIIB φάσεως πατοῦν ἐδῶ 40 ἐκ. κάτω ἀπὸ τῆ στάθμης τῆς θάλασσας, πάνω σὲ στῶμα ἀπὸ ποταμίσιες κροκάλες, ποὺ περιέχει πολὺ λίγα πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα: Ἀποκαλύφθηκαν οἱ ἐπιμελημένοι τοῖχοι δύο χώρων (εἰκ. 1, τοῖχοι μὲ πλαίσιο), τῶν ὁποίων ἡ σχέση μὲ τὸ τμῆμα τῆς πόλεως ποὺ ἔχει ἐρευνήσει ὁ Κοντολέων δὲν ἐγίνε ἀκόμη σαφές. Καὶ ἐδῶ ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ μπόρεσε ἐφέτος νὰ διαπιστώσει τρεῖς τουλάχιστο διαδοχικὰς φάσεις χρήσεως, στὶς ὁποῖες ἀνήκουν ἀσαφῆ ἔχνη ἐνδιαμέσων θεμελίων.

Ἀπὸ τὴ μερικὴ διάλυση τῶν τοιχωμάτων τοῦ πηγαδιοῦ τῆς ὀψιμης ἀρχαιότητος προέρχεται ἓνα μαρμάρινο ρολόι ποὺ διατηρήθηκε πολὺ καλὰ, καθὼς καὶ ἓνα ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Νάξου εὑρημα: Τὸ μαρμάρινο βᾶθρο ἐνὸς χάλκινου ἀγάλματος τοῦ Ροδίου Ἀλιοδώρου, υἱοῦ τοῦ Πολυκρίτου, στὸν ὁποῖο, ὅπως διαβάζουμε στὴ χαραγμμένη μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια πάνω στὸ βᾶθρο ἐπιγραφὴ, ὁ δῆμος τῶν Ναξίων ἀπένειμε μεγάλες τιμές, ἀνταμεί-

1. SNODGRASS, *The Dark Ages of Greece* (1971) 369.

βοντάς τον γιά διάφορες ὑπηρεσίες πού προσέφερε στήν πόλη. Ὁ Ἀλιόδωρος Πολυκρίτου εἶναι γνωστή προσωπικότητα τοῦ πρώιμου 1ου π.Χ. αἰ. στή Ρόδο καί οἱ τιμές πού τοῦ γίνονται στή Νάξο εἶναι ἀποκαλυπτικές γιά τίς σχέσεις τῶν δύο νησιῶν τήν ἐποχή αὕτη καί πολύτιμες γιά τή γνώση τῆς ροδιακῆς ἐπιρροῆς στό Αἰγαῖο μετὰ τή διάλυση τοῦ Κοινοῦ τῶν Νησιωτῶν¹.

Στή δευτέρη λιγότερο προχωρημένη τάφρο τοῦ 1970 (εἰκ. 1, ἀριστερά) ὀλοκληρώθηκε ἡ σκαφή τοῦ στρώματος τῶν μεταγενεστέρων ταφῶν², καθῶς καί ἡ ἔρευνα τῶν φτωχῶν λειψάνων προχείρων σπιτιῶν ἀπό τήν ὀψιμη ἀρχαιότητα καί ἐξαντλήθηκε ἡ ἐνός περ. μ. βαθιά ἐπίχωση μεταξὺ τῶν θεμελιῶν τῶν σπιτιῶν αὐτῶν καί τῶν ἐρειπίων τῆς προϊστορικῆς πόλεως, πού περιέχει πλούσια σπαράγματα ἀρχαϊκῶν ἀγγείων καί γλυπτῶν καί γεωμετρικῶν ἀγγείων — τὸ περιεχόμενο προφανῶς χωμάτων πού μετακινήθηκαν πρὸς τήν παραλία ἀπὸ τήν περιοχὴ κοντινοῦ νεκροταφείου. Οἱ μεταγενέστεροι νεκροὶ (πίν. 143β), τῶν ὁποίων ἡ παρουσία σ' ὅλη τήν περιοχὴ τῆς Γρόττας καί τῶν Ἀπλωμάτων ἀποτελοῦσε ἓνα πρόβλημα τῆς ἀνασκαφῆς³, βρέθηκαν καί στοῦ σημείου αὐτοῦ σὲ πολλὰ ἐπίπεδα, μερικὲς φορὲς ἐπάλληλα⁴. Οἱ βαθύτερα ἀνοιγμένες ταφές εἶχαν μάλιστα καταστρέψει τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα τοῦ ἐπόμενου στρώματος. Ἰδιαίτερα εὐχάριστη ἐκπληξὴ ἦταν ἡ πολὺ καλὴ διατήρηση τῶν τάφων στοῦ ὑγρὸ αὐτὸ μέρος καί τὰ σαφεῖς στοιχεῖα πού προέκυψαν γιά τή χρονολόγηση τοῦ πρωτοφανοῦς σὲ ἔκταση ὁμαδικοῦ αὐτοῦ ἐνταφιασμοῦ: Αὕτη τὴν φορὰ βρέθηκαν μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ ροῦχα τῶν νεκρῶν μὲ ἀπλὲς θητόσχημες χάλκινες πόρπες ζώνης ἀπάνω τους καί, κυρίως, χάλκινα νομίσματα στοῦ στόμα τῶν νεκρῶν. Πρόκειται γιά ἐνετικὰ torneselli ἀπὸ τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ 14ου μ.Χ. αἰ.⁵, πού τεκμηριώνουν μιὰ ἐπιβλητικὴ συνέχεια τῆς πίστεως γιά τὴν πληρωμὴ τοῦ Χάρωνος καί συγχρόνως ὑποδεικνύουν τὴ χρονολογία τῶν ἐκτεταμένων αὐτῶν διαδοχικῶν ἐνταφιασμῶν στή Γρόττα καί τὰ Ἀπλώματα. Ἀπὸ τὰ κτίσματα τῆς ὀψιμης ἀρχαιότητος κάτω ἀπὸ τοὺς νεκροὺς διατηρήθηκε ἓνας πρόχειρος τοῖχος καί τμῆμα ἐνὸς πλακοστρώτου (πίν. 144α), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια αὐτὰ βρέθηκαν πάλι πέντε μικρὰ κομμάτια μαρμαρίνων ἀρχαϊκῶν γλυπτῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημαντικότερο τὸ σύμφυτο μὲ τὴν πλίνθο πόδι ἀρχαϊκοῦ κούρου (πίν. 144β). Βρέθηκαν ἐπίσης

1. Βλ. σχετ. ἄρθρο μου στὸν Τόμο εἰς μνήμην Γ. Κουρμούλη, πού θὰ ἐμφανισθεῖ προσεχῶς, μὲ τίτλο «Τιμητικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὴ Νάξο», σ. 1 κέ.

2. ΠΑΕ 1974, 189.

3. ΠΑΕ 1971, 176 κέ., 1972, 148 καί 1974, 189.

4. Ὅπως στὰ Ἀπλώματα, ΠΑΕ 1974, 193.

5. Τὰ καλύτερα σωζόμενα τῶν Marco Corner (1365 - 1368) καί Antonio Venerio (1382 - 1400), Papadopoli I, 204, 5, XII, 8 καί 231, 7, XIII, 11. Τὸν καθαρισμὸ καί τὴν ταύτιση χρεωστῶ στοῦ πάντοτε συγκινητικὸ ἐνδιαφέρον τῆς διευθυντρίας τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑθν. Μουσείου κ. Μ. Οἰκονομίδου.

μικρά κομμάτια πηλίνων αναγλύφων πίθων και πάρα πολλά τεμάχια και όστρακα γεωμετρικών αγγείων, που παρουσιάζουν μοναδικό ενδιαφέρον για τη γνώση των ναξιακών έργαστηρίων.

Β. ΜΕΣΑ ΓΡΟΤΤΑ

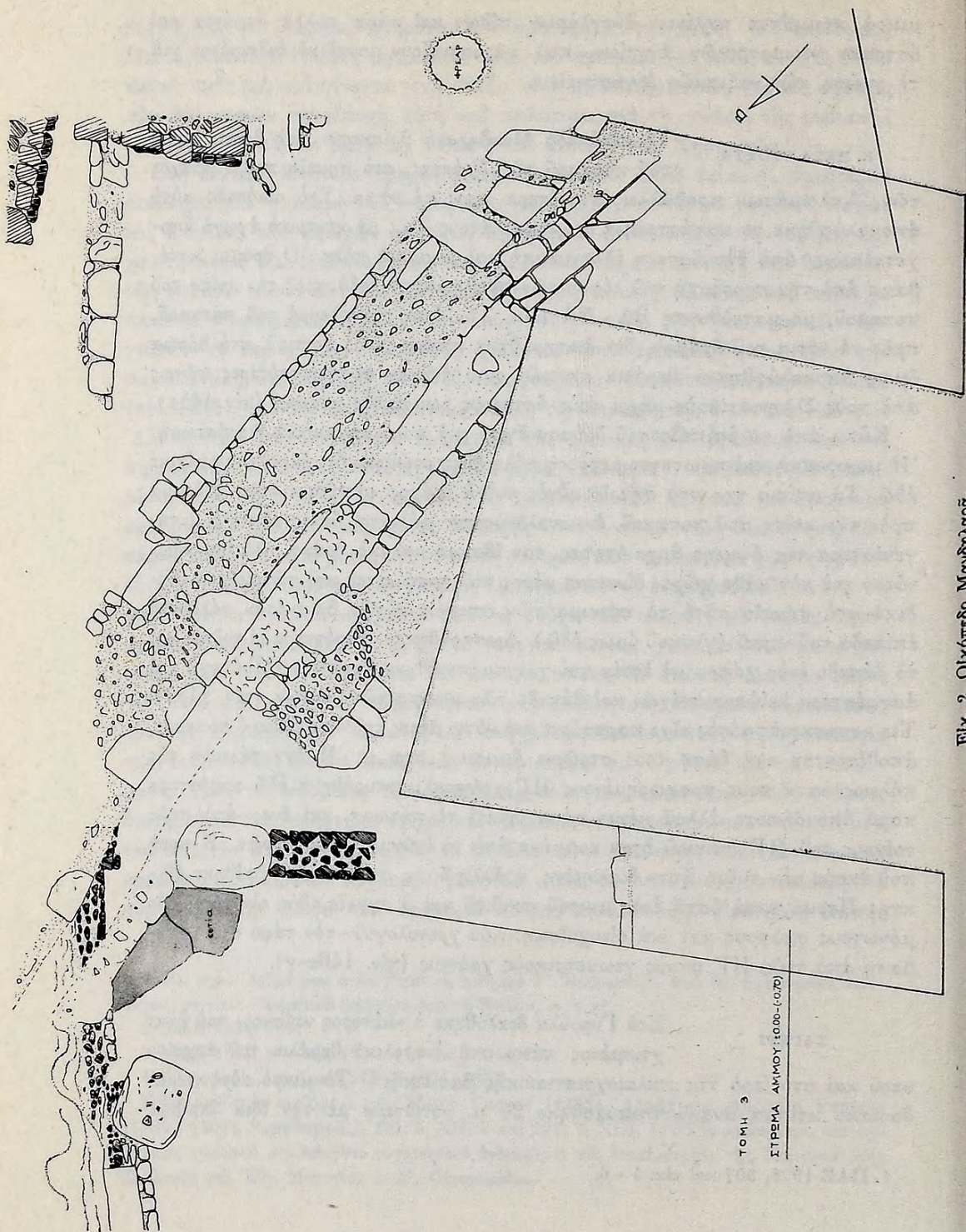
Το οικόπεδο Μανδηλαρά βρίσκεται στη βόρεια όχθη του ποταμού της Γρόττας, στο σημείο που ο βράχος των 'Απλωμάτων προβάλλει έντονα προς τα νότια. Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκε το κατάστρωμα δρόμου πλάτους 3 μ., με κεντρικό άνωγώ αποχετεύσεις, από την ύστερη έλληνιστική και ρωμαϊκή πόλη. Ο δρόμος κατέβαινε από την προεξοχή του λόφου των 'Απλωμάτων λοξά προς την κοίτη του ποταμού, με κατεύθυνση ΒΔ - ΝΑ (είκ. 2). Από την πλευρά του ποταμού, προς τα νότια του δρόμου, δεν διατηρήθηκε κανένα ίχνος σπιτιού, στα βόρεια όμως αποκαλύφθηκαν θεμέλια σπιτιών που ανήκαν σε περισσότερες φάσεις από τους έλληνιστικούς μέχρι τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (πίν. 145α).

Κάτω από το επίπεδο του δρόμου έγινε μια πολύ σημαντική διαπίστωση: Η μυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική πόλη διαπιστώθηκε ότι έκτεινόταν μέχρις εδώ. Τα σπίτια της στο σημείο αυτό, που ο βράχος κατέβαινε πολύ απότομα προς την κοίτη του ποταμού, εκμεταλλεύονταν μάλιστα, όπως τα πολύ μεταγενέστερα της όψιμης αρχαιότητας, τον ίδιο το μαλακό βράχο, που ίσοπεδωνόταν για τον κάθε χώρο, δίνοντας μέρος του πατώματος και των τοίχων. Ειδικά στο σημείο αυτό το πάτωμα των σπιτιών αυτών βρισκόταν πάλι στα επίπεδα του νερού (γλυκού όμως εδώ). Διατηρήθηκαν σαφέστερα οι τοίχοι και το δάπεδο ενός χώρου με έστια που χρησιμοποιήθηκε κατά την ΠΓ έποχή και ασαφέστερα λείψανα τοίχων και δάπεδο των μυκηναϊκών χρόνων (πίν. 145β). Τις κατασκευές αυτές είχε παρασύρει στο νότιο μέρος του οικοπέδου ο ποταμός, αποθέτοντας στη θέση τους στρώμα άμμου 1 περ. μ. Η έγκατάλειψη της πόλεως κατά τους προχωρημένους ΠΓ χρόνους μαρτυρήθηκε εδώ σαφέστερα παρά όπουδήποτε άλλου μέχρι τώρα, γιατί το πάτωμα και ένας από τους τοίχους του ΠΓ σπιτιού ήταν κομμένα από τα όρύγματα δυο ταφών. Η ταφή που έκοψε τον τοίχο ήταν διαλυμένη, ή άλλη όμως στο πάτωμα βρέθηκε άθικτη: Περιείχε τα όστα ενός μικρού παιδιού και 5 αγγεία, δύο οινόχες, δύο μόνωτους σκύφους και μια οίνοχοϊσκη, που χρονολογούν τον τάφο στη μετάβαση από τους ΠΓ στους γεωμετρικούς χρόνους (πίν. 146α-γ).

ΣΑΓΚΡΙ

Στο Γύρουλα διαλύθηκε ο νεώτερος ναΐσκος, που ήταν χτισμένος πάνω στο ανατολικό θεμέλιο του αρχαίου ναού και στο ιερό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹. Το μικρό αυτό παραδοσιακό κτίσμα ανακατασκευάστηκε 20 μ. νοτιότερα με την ίδια ακριβώς

1. ΠΑΕ 1976, 307 και είκ. 4 - 6.

μορφή, ἀφοῦ φυσικά ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸ ὕλικό του ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ ἀρχαῖου ναοῦ καὶ τῆς βασιλικῆς. Μὲ τὴν ἰδιαίτερα δύσκολη αὐτὴ ἐργασία ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀψίδα τῆς βασιλικῆς (πίν. 146δ) καὶ πλουτίστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ συλλογὴ τῶν μελῶν τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων καὶ ἡ γνώση μας γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῆς μορφῆς τους. Ἀπὸ τὰ νέα αὐτὰ ἀποκτῆματα ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἰδιαίτερα θωράκια τῆς βασιλικῆς μὲ σιγμοειδεῖς ἑλικες ποὺ καταλήγουν σὲ ρόδια (πίν. 147α) καὶ τεμάχιο ἀπὸ διπλὸ κυμάτιο τοποθετημένο κάτω ἀπὸ τὸ καταέτιο γεῖσο τοῦ ἀρχαῖου ναοῦ. Διεξοδικότερα ὅμως γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μελέτης βλ. στὴν ἐκθεση τῶν ἀρχιτεκτόνων ποὺ παραθέτω ἀμέσως μετὰ τὸ δικό μου κείμενο.

ΣΑΓΚΡΙ - ΑΡΧΙΤΕ-
ΚΤΟΝΙΚΗ
τῶν G. Gruben - M. Koppé

Ἡ σημαντικότερη προϋπόθεση γιὰ μιὰ πλήρη γραφικὴ ἀποκατάσταση καὶ μιὰ μερικὴ ἀναστήλωση τοῦ μνημείου πραγματοποιήθηκε τὸ 1978 μὲ τὴ διάλυση τοῦ ἀγροτικοῦ ναῖσκου, ποὺ ἦταν χτισμένος σχεδὸν

ἀποκλειστικά ἀπὸ ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ λιθόπλινθους τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Τὸ ἐκκλησάκι ξαναχτίστηκε παράλληλα, μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς μορφή ἀλλὰ χωρὶς τὸ ἀρχαῖο ὕλικό, στὴ ΝΑ γωνιά τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου εἶχε προηγηθεῖ ἔρευνα καὶ εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀρχαῖα. Κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴ χρησιμοποιήθηκε ἀκόμη καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ πρωτοτύπου καὶ ἡ κἀμάρα ἔγινε μὲ ἀκανόνιστες πέτρες καὶ ἀσβέστη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προώθηση τῆς ἀποτυπώσεως τῶν σωζομένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ποὺ ξεπερνοῦν τὰ 1000 — μετρήθηκαν ἐφέτος 270 — τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μελέτης στράφηκε κυρίως σὲ δύο θέματα ποὺ εἶχαν ἀκόμη προβλήματα τὸ 1977, δηλαδὴ τοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς κίονες, καθὼς καὶ τοὺς τοίχους καὶ τὶς παραστάδες τοῦ ἀρχαίου κτηρίου.

Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ πέντε ἐσωτερικοὶ κίονες παρουσίαζαν διαφορετικὴ ἀνώτερη διάμετρο κορμοῦ καὶ διαφορετικὰ κιονόκρανα, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ βάσεις τους ἦταν ὅλες οἱ ἴδιες. Ἐπειδὴ καὶ ἡ μείωση ἦταν διαφορετικὴ, προκύπτει ὅτι καὶ τὸ ὕψος τῶν κίωνων αὐτῶν ἐποίκιλλε ἐντονα. Εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες στήριζαν ἀμέσως, χωρὶς ὀριζόντια ἐπιστύλια, τὶς πέντε βασικὲς δοκοὺς τῆς στέγης, ἔτσι ὥστε ἡ κορυφαία δοκός, καὶ μαζί της ὁ μεσαῖος κίονας, νὰ εἶναι 1.08 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὶς πλευρικὲς δοκοὺς καὶ τοὺς πλευρικοὺς κίονες. Ἐδῶ εἶχαν ἐπομένως τοποθετηθεῖ σὲ μιὰ σειρὰ κίονες μὲ ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀναλογίες — ἓνα πραγματικὸ τόλμημα γιὰ τὴν κλασικιστικὴ ἀντίληψη περὶ κανονικοῦ ναοῦ.

Οἱ τοῖχοι τοῦ οἰκοδομήματος ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ μεγαλύτερους ἐξωτερικοὺς λιθόπλινθους μὲ χονδρικὰ δουλεμένη τὴν ἔξω ἐπιφάνειά τους καὶ ἀπὸ μικρότερους, λεπτότερα δουλεμένους ἐσωτερικοὺς λιθόπλινθους, ἐπιχρισμένους

μέ λεϊο μαρμαροκονίαμα. Καί οἱ τραχύτερες ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τοῦ κτηρίου προορίζονταν ὅμως νά σκεπαστοῦν μέ κονίαμα, ὅπως δείχνει ἡ ἀπουσία περιτενειῶν καί ἡ σχέση τῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων πρὸς τὴ λεία βάση τους, πού δὲν συμφωνεῖ μέ ὁποιαδήποτε πρόβλεψη ἀπομακρύνσεως τῶν ἐξέργων κατὰ 3 - 4 ἐκ. Ἡ διατήρηση ὅλων τῶν μετωπικῶν λίθων τῆς ΝΑ παραστάδας ἐπέτρεψε τὸν καθορισμὸ τῶν διαφόρων, διαφορετικοῦ ὕψους δόμων. Μερικοὶ λιθόπλινθοι ἦταν τοποθετημένοι ἐγκάρσια καταλαμβάνοντας ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τοίχου. Στις περιπτώσεις αὐτὲς ὅμως τὸ μέτωπό τους πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ δὲν ἐξισωνόταν, ἀλλὰ ἐξεῖχε ἀπὸ τὴ λοιπὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν βρέθηκε ἀκόμη ὀριστικὴ ἐρμηνεία: Ἡ μορφή τῶν ἐγκαρσίων λιθοπλίνθων μπορεῖ νά σημαίνει ὅτι μέρη τουλάχιστο τῶν τοίχων δὲν εἶχαν καλυφθεῖ ἀκόμη μέ τὸ τελικόν, χρωματιστὸ ἐν μέρει ἐπίχρισμα, πού σὲ τέτοια περίπτωση πρέπει κανεὶς νά ἀποκαταστήσει στὸν πρόναο. Ἡ πάλι οἱ λιθόπλινθοι αὐτοὶ μπορεῖ νά ἀνήκουν σὲ περιοχὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου πού δὲν ἦταν θεατὴ, πού ἦταν ἄρα πιθανῶς σκεπασμένη ἀπὸ ἓνα πρόσθετο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο στὸ σηκό, ἓνα λατρευτικὸ θρανίον π.χ. ἢ θεατροειδῆ κλίμακα.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι μιὰ τεχνικὴ ἰδιομορφία τῶν λίθων στοὺς τοίχους: Ἡ ἐπιφάνεια τῶν βάσεων τους νεύει περίπου 2 ἐκ. πρὸς τὰ κάτω καί ἔξω, ἔτσι ὥστε στοὺς γωνιαίους λίθους τὰ δυὸ αὐτὰ κεκλιμένα ἐπίπεδα νά τέμνονται διαγωνίως. Δὲν ἔγινε ἀκόμη σαφὲς ἐὰν ἡ περίπλοκη αὐτὴ μέθοδος ἐφαρμόστηκε γιὰ νά μὴν εἰσχωρεῖ τὸ νερὸ στοὺς ἄρμους. Πρέπει νά ἐρευνηθεῖ ἂν ὅμοιες λοξὲς ἐπιφάνειες βάσεως ὑπάρχουν σὲ λιθόπλινθους καί ἄλλων οἰκοδομημάτων.

Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα νέα εὐρήματα πού προέρχονται ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ νεώτερου ναῖσκου ἓνα διπλὸ κυμάτιο μέ ἰωνικὰ καί λέσβια φύλλα πρέπει νά ἀποδοθεῖ στὸ τύμπανο τοῦ ναοῦ λόγῳ τῶν λοξῶν πλαγίων ἄρμῶν του, τῶν ὁποίων ἡ γωνία συμφωνεῖ μέ τὴν κλίση τοῦ ἀετώματος. Ἀπὸ τὸ μέλος αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἡ ἐπίσης χονδρικὰ δουλεμένη μέ τὸ βελόνι ἐπιφάνεια τοῦ τυμπάνου ἦταν ἔντονα πλασιωμένη. Τὸ λέσβιο κυμάτιο διατηρεῖ ἀκόμη εὐδιάκριτα ἔχνη τῆς σειρᾶς γραπτῶν φύλλων πού εἶχαν ἐγκαυθεῖ στὸ μάρμαρο (πίν. 147β). Ἡ τραχιὰ ἐπιφάνεια τοῦ τυμπάνου ἀντιθέτως, πού δὲν εἶχε κανένα πλαστικὸ διάκοσμο, εἶναι φανερό ὅτι προοριζόταν νά καλυφθεῖ τουλάχιστο μέ λεῖο κονίαμα, ἂν ὄχι καί μέ χρῶμα.

B. K. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

24. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΗΡΑΣ*

(Πίν. 148 - 153)

Α. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ

Οι ανασκαφικές εργασίες, από τον Ιούνιο ως τα τέλη Σεπτεμβρίου 1978, απέβλεψε σε τρεις κυρίως στόχους: στην πληρέστερη αποκάλυψη ήμιανασκαμμένων χώρων· στην αποτελεσματικότερη προστασία του χώρου και των έγ-καταστάσεων της ανασκαφής· στη δημιουργία ευνοϊκότερων προϋποθέσεων για τη λειτουργία της ανασκαφής ως επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου.

ΔΥΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ¹ Στο δωμάτιο 6 της Δυτικής Οικίας είχαν προηγηθεί έπεμβάσεις κατά το 1971 για τη θεμελίωση του πεσ-
σοῦ 24 dexion που βαστάζει τη στέγη στο σημείο
ἐκεῖνο². Ἀσκαφα εἶχαν ἀπομείνει τὰ τμήματα κοντὰ στοὺς δύο στενοὺς τοί-
χους τοῦ δωματίου, τὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ. Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δω-
ματίου ἡ ἀνασκαφή εἶχε προχωρήσει ὡς τὸ βάθος τῶν θεμελίων τοῦ κτηρίου,
ὅπου καὶ θεμελιώθηκε ὁ πεσσοὺς 24. Γι' αὐτὸ χρειάστηκε νὰ τοποθετηθοῦν ἱκρι-
ώματα κατὰ μῆκος τῶν δύο ἄσκαφων τμημάτων τοῦ δωματίου, ὥστε ἡ ἀνασκα-
φή νὰ ἀκολουθήσει τὴ στρωματογραφία, ἀπὸ τὰ πάνω δηλαδὴ πρὸς τὰ κάτω
(πίν. 148α-β, 149α). Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ σὲ βάθος 0.75 μ. ἀπὸ τὴ σωζό-
μενη κορυφή του ὑπάρχει ἀναβαθμὸς πλάτους γύρω στὰ 45 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου,

* Κατὰ τὸ 1978 συνεργάτες στὴν ἀνασκαφή, πέρα ἀπὸ τὸ ἐργατικὸ προσωπικόν, ἦταν καὶ οἱ ἀκόλουθοι ἐργασθέντες κατὰ καιροὺς: Χαράλαμπος Σιγάλας, Ἄννα Μιχαηλίδου, Ἴρις Ντούσκου, Ἀλεξάνδρα Ἡλιάκη, Μαρίζα Μαρθάρη, Χριστίνα Τελεβάντου, Ἑλένη Ματζουράνη, Ὀλγα Χατζηαναστασίου καὶ Ἀρτεμὶς Ὠνάσογλου, πτυχιῶχοι ἀρχαιολο-
γίας, Καλλιρρόη Παλυβοῦ καὶ Θεόδ. Ματινόπουλος, ἀρχιτέκτονες. Ὁ ζωγράφος Κω-
στής Ἡλιάκης καὶ ἡ σχεδιάστρια Σοφία Χρονοπούλου. Μὲ τὴ συντήρηση τῶν τοιχογρα-
φιῶν ἀσχολήθηκαν πάντοτε κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ζωγράφου-συντηρητῆ Τάσου Μαρ-
γαριτῶφ οἱ Σταμ. Περράκης, Ἰάκ. Μιχαηλίδης, Ἄνδρ. Στρατσίανης, Ἀριστ. Γέροντας,
Παναγ. Δρίτσας, Ἑλένη Μιχαηλίδου, Ἀπόστολος Βούλγαρης καὶ Σοφία Βούλγαρη. Στὴ
συγκόλληση τῶν ἀγγείων ἐργάστηκαν οἱ Βασ. Ἀλεφραγκῆς καὶ Βασ. Γαλάνης.

Γιὰ τὴν πρόθυμη καὶ γόνιμη συνεργασία τους σὲ ὅλους τοὺς ἀνωτέρω καθὼς καὶ στὸν
St. Diamant γιὰ τίς χρήσιμες ὑποδείξεις του στὸν τομέα τῆς ταξινόμησης τῶν λίθινων
ἐργαλείων, ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὲς εὐχαριστίες.

1. Βλ. Thera V (1971) 17 - 20. Thera VI (1972) 15 κέ. ΠΑΕ 1977, 387 - 399.

2. Thera V (1971) 8.

πού δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχα μεγαλύτερο πάχος τοῦ τοίχου ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ κάτω, μὲ σκοπὸ νὰ ὑποβαστάζει τὰ ἄκρα τῶν δοκῶν στοὺς ὁποίους στηριζόταν τὸ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου. Ἀπὸ τὸν ἀναβαθμὸ αὐτό, ὅπου ἄρχιζε καὶ τὸ ἄσκαφο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δωματίου, ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος συνολικὰ 3.15 μ. χωρὶς νὰ ὁλοκληρωθεῖ. Αἰτία γι' αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ νότιος τοῖχος κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία παρουσιάζει σοβαρὴ διόγκωση καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ ἔχουν ξεφύγει ἀπὸ τὴν κατακόρυφο καὶ πατοῦν πάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου. Ἴσως στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ δωματίου ὑπῆρχε θύρα ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο παραπλευρῶς στὸ ὑπόγειο τοῦ δωματίου 6¹. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὕτῃ καὶ σὲ ὅλο τὸ βάθος βγῆκαν πάνω ἀπὸ πενήντα πῆλινα ἀγγεῖα, χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἄωτων κωνικῶν ποτηριῶν, ποὺ βρέθηκαν σὲ σωροὺς κυρίως στὰ ἀνώτερα στρώματα². Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι σχεδὸν κανένα ἀγγεῖο δὲν βρέθηκε στὴ θέση του καὶ ὅλα ἔδειχναν ὅτι εἶχαν πέσει ἀπὸ ψηλότερα ἐπίπεδα (πίν. 148α-β). Γιὰ τὴν κατάστασή τους ἀνάμεσα σὲ πέτρες, ἄμμο καὶ λεπτὴ ἐλαφρόπετρα φαίνεται πὼς ἦταν ὑπεύθυνη ἡ ροὴ νεροῦ στὴν ἐπιφάνεια κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους³. Στὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δωματίου βρέθηκε ἐπίσης τεμάχιο δαπέδου ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ χαλίκια ποὺ μοιάζει μὲ μωσαϊκό. Εἶναι τῆς ἴδιας συστάσεως μὲ τὸ μεγάλο τμήμα δαπέδου ποὺ βρίσκεται πεσμένο ἀλλὰ σὲ ὀριζόντια θέση στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν δωματίων 3, 5, καὶ 6⁴. Φαίνεται πὼς ἀποτελοῦσε μᾶλλον τμήμα τῆς στέγης τοῦ σπιτιοῦ.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος 1.30 - 1.60 μ., ὅπου συνάντησε δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ πέτρες τοῦ πρώτου πλάνου ἀπὸ τὸ ἰσόγειο ὀρόφου (πίν. 149α).

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα μέσα στὸ δωμάτιο 6 πολυπληθέστερα εἶναι τὰ πῆλινα ἀγγεῖα ποὺ ἀπαντοῦν σὲ γνωστοὺς ὡς τώρα τύπους (πίν. 149β-150ε). Τὰ λίθινα εὐρήματα εἶναι πολὺ περιορισμένα καὶ κυρίως ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη (μυλόπετρες, τριπτῆρες, λειαντῆρες, ἰγδία κ.τ.δ.). Ἰδιαίτερα ἀξιόλογο λίθινο εὐρημα εἶναι λύχνος ἀπὸ στεατίτη μὲ διακόσμηση στὸ χεῖλος ἀπὸ ἀνάγλυφη φυλλωτὴ ταινία (foliate band) (πίν. 150ς').

1. Βλ. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973) παρένθ. πίν. Β.

2. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972) πίν. 34.

3. Ἀξίζει νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι οἱ κορυφές τῶν τοίχων τῆς Δυτ. Οἰκίας καὶ κυρίως κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς ἔδειχναν στὴν ἐπιφάνεια πρὶν τὴν ἀνασκαφὴ δημιουργώντας προβλήματα στὴν ἄρση.

4. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972) 16.

ΝΑ. ΠΕΡΙΟΧΗ
ΣΤΕΓΑΣΜΕΝΟΥ
ΧΩΡΟΥ

Με σκοπό νά προστατευτεί ὅσο γίνεται πιὸ ἀποτελεσματικά τὸ μεταλλικὸ τμήμα τοῦ στεγάστρου τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὴ διαβρωτικὴ ἐπενέργεια τῆς θηραϊκῆς γῆς, ἀφαιρέθηκε στρώμα πάχους 1.25 μ. σὲ ὁλόκληρὴ τὴν ἑκτασὴ ἀνάμεσα στοὺς μεταλλικοὺς πεσσούς 40, 63, 64, 38, 59. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἡ ἀπόσταση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες μεταλλικὲς δοκοὺς τοῦ στεγάστρου αὐξήθηκε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἡ ἐστία διαβρώσεως ἀφ' ἐνὸς καὶ νὰ δημιουργηθεῖ μεγαλύτερος χῶρος ἀφ' ἐτέρου ἀναγκαῖος γιὰ τὴν κυκλοφορία ἀέρα στὴν ἀνασκαφὴ πού κατὰ τὶς ἡμέρες τοῦ καύσωνα βρίσκεται σὲ ἀποπνικτικὴ ἀτμόσφαιρα. "Ὅπως ἦταν φυσικό, στὸ στρώμα τῆς ἄσπας πού ἀφαιρέθηκε δὲν βρέθηκε τίποτα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα ξύλου, πού μάλλον ἀνῆκε σὲ ρίζα ἀμπέλου ἀπὸ τὸν ἀμπελώνα πού ὑπῆρχε ἐκεῖ ἀπὸ πρὶν.

ΚΟΙΤΗ ΧΕΙΜΑΡΡΟΥ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΧΩΡΩΝ
Δ9 - Δ14

'Αποβλέποντας στὴ δημιουργία διαδρόμου γιὰ τὴν ἀποσυμφόρηση τοῦ χώρου ἀπὸ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν ἐπισκεπτῶν ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν περιοχὴ μεταξὺ τῶν δωματίων Δ9, Δ10, Δ12, Δ14 πρὸς Δυσμὰς καὶ Ἐεστῆς 2 πρὸς Ἀνατολὰς, ὅπου περνοῦσε ὁ χεῖμαρρος πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἀνασκαφῶν¹. Καταρχὴν ἀφαιρέθηκαν σωροὶ ἀπὸ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἐτῶν 1969 - 1970 πού εἶχαν ἀφθεῖ ἐκεῖ². Ἀκολούθησε ἡ ἀποκάλυψη τοίχων πού ἡ διατήρησή τους εἶναι πενιχρὴ ἐξαιτίας τοῦ χειμάρρου. Πάντως εἶναι βέβαιο πὼς οἱ τοῖχοι αὐτοὶ σχετίζονται μὲ τὴν Ἐεστῆ 2. Ὁ χεῖμαρρος εἶχε διαμορφώσει τὴν κοίτη του μέσα σὲ παχὺ στρώμα ἀρχαίων μπάζων. Τομὴ διαστάσεων 2 × 1.70 μ. προχώρησε σὲ βάθος 2.30 μ. μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ χωρὶς νὰ καταστεῖ δυνατό νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὅλο τὸ πάχος του. Πάντως τὸ στρώμα εἶναι ἐνιαῖο καὶ παρουσιάζει ὁμοιογένεια ἀποτελούμενο ἀπὸ πέτρες, χῶμα καὶ πλῆθος ὀστράκων. Παρόμοια στρώματα μὲ ἀνάλογη σύσταση εἶχαν ἐπισημανθεῖ καὶ παλιότερα στὸ χῶρο Δ14 καὶ ἀνατολικά τοῦ Δ19 στὸ φρέαρ τοῦ πεσσοῦ dexion 35³. Ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ Δ9 ἡ ἀφαίρεση τοῦ παραπάνω στρώματος ἀποκάλυψε τοίχους πού μάλλον σχετίζονται μὲ τὸ Δ9 (πίν. 151α). Ἡ μελέτη τῶν ὀστράκων δείχνει πὼς τὸ στρώμα αὐτὸ πρέπει νὰ δημιουργήθηκε σὲ μιὰ φάση πού ἐνῶ ἦταν ἀκόμη σὲ χρῆση μεσοκυκλαδικῆ κεραμεικῇ, εἶχε κιόλας ἀρχίσει ἡ εἰσαγωγὴ καὶ ἴσως καὶ ἡ παραγωγὴ ἀγγείων μὲ στοιχειᾶ ὑστερομινωικά Ια (πίν. 151β-γ). Σ' αὐτὴ τὴ φάση μιὰ καταστροφὴ μεγάλης ἐκτάσεως σημειώνεται στὸ Ἀκρωτήρι. Ἡ καθάριση τῶν ἐρείπειων

1. Λεῖψανα τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τοῦ χεῖμαρρου στὴν περιοχὴ αὐτὴ εἰκονίζονται στὸ σχέδιο 1: Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Thera IV. (1970).

2. Ἐ.ἀ. 27 - 28.

3. Ἐ.ἀ. 27 καὶ Thera V (1971) 9.

αὐτῆς τῆς καταστροφῆς δημιούργησε τὸ παχύτατο στρώμα μπάζων. Μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ σκάφτηκαν οἱ τάφροι τῶν θεμελίων γιὰ τὰ καινούρια κτήρια, ὅπως φάνηκε παλιότερα σὲ τομὲς στὴν Πλατεία Τριγώνου στὴν πρόσοψη τῆς Δυτικῆς Οἰκίας¹. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν καθαιρέθηκαν ὅλα τὰ κτήρια, ἢ τουλάχιστον ὀρισμένα τμήματά τους ποὺ ἀκόμη διατηροῦνταν σὲ καλὴ κατάσταση καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐπισκευαστοῦν. Τέτοια π.χ. τμήματα ἦταν τὰ δωμάτια Δ10, Δ11, Δ13 καὶ Δ12, ἐνῶ ἡ κατασκευή τοῦ Δ16 ἔγινε μετὰ τὴν ὀλοσχερὴ καθαίρεση ἄλλου τμήματος τοῦ κτηρίου στὴ θέση αὐτή². Πλήρης καθαίρεση, χωρὶς ὅμως ἀνοικοδόμηση, φαίνεται πὺς ἔγινε καὶ μπροστὰ στὸ δωμάτιο Δ9. Τὰ λείψανα τοῦ καθαιρεθέντος αὐτοῦ τμήματος βρήκαμε τώρα σκεπασμένα μετὰ τὸ στρώμα τῶν μεσοκυκλαδικῶν - ὑστερομινωικῶν Ια μπάζων. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐπεκτάθηκε περισσότερο στὸν τομέα αὐτὸ γιὰτὶ θὰ ἀποκάλυπτε τὴ δυτικὴ παρεὶα τῆς ἄσκαφης Ξεστῆς 2, με συνέπεια νὰ εἶναι χωρὶς ἀντιστήριξη ποὺ ἀσφαλῶς ἐξουδετερώνει τὶς ὠθήσεις ποὺ ἀσκεῖ πρὸς τὰ ἔξω ἢ ἐσωτερικὴ ἐπίκλιση τοῦ κτηρίου. Τὰ συμπεράσματα ὅμως ἀπὸ τὴ μικρὴ αὐτὴ τομὴ εἶναι πολὺ σημαντικὰ γιὰτὶ ἀποκαλύπτουν ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον τμήμα ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς προϊστορικῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου.

Β. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Σημαντικὰ προχώρησε ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν κατὰ τὸ 1978. Στὰ ἐργαστήρια Συντηρήσεως τοῦ ΥΠΠΕ τὸ βάρος συγκεντρώθηκε κυρίως στὴ συναρμολόγηση τοῦ συνόλου τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3. Τὰ μεγάλα κομμάτια τῶν τοιχογραφιῶν ἔχουν ἤδη συγκολληθεῖ καὶ ἀπὸ τὰ μικρὰ πολλὰ ἔχουν βρεῖ τὴ θέση τους. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει δυσχερανθεῖ κυρίως ἀπὸ τὴ μὴ ἐφαρμογὴ κανάβου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ὅπου βρέθηκαν οἱ τοιχογραφίες. Ὁ κανάβος, ἡ λεπτομερὴς σχεδίαση κάθε κομματιοῦ σὲ σχέση μετὰ τὸν χῶρο καὶ ἡ φωτογράφιση θὰ εἶχε περιορίσει κατὰ πολὺ τὸ χρόνο ἀναζήτησης κομματιῶν γιὰ τὴ συναρμολόγησή τους. Στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀναζήτησις τῶν κομματιῶν ἀπὸ τὴν τοιχογραφίαν μετὰ τὸν ἀνάγλυφο πλοχμὸ ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴν Ξεστὴ 3³. Ἡ διαλογὴ τῶν θραυσμάτων καὶ ἡ ταξινομήσις τους βοήθησε στὴ συναρμολόγηση δύο ἄλλων μικρῶν συνόλων. Εἶναι δύο ζωφόροι διαφορετικοῦ ὕψους ἡ καθεμιὰ, ἀλλὰ μετὰ τὸ ἴδιο διακοσμητικὸ θέμα: συνεχὴς σπείρα. Στὰ ἐργαστήρια ἐπίσης τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε πρόχειρος καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ χρώματα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ στερέωσις τῶν κονιαμάτων στὶς τοιχογραφίες ποὺ ὁ ἀείμνηστος Μαρινᾶτος εἶχε ἀρχίσει νὰ βγάζει ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 4. Προβλέπεται καὶ ἐδῶ δυσχέρεια στὴν ἀναζήτησις τῶν συνα-

1. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972) 15, πίν. 32α.

2. Βλ. Thera V (1971), Σχ. I.

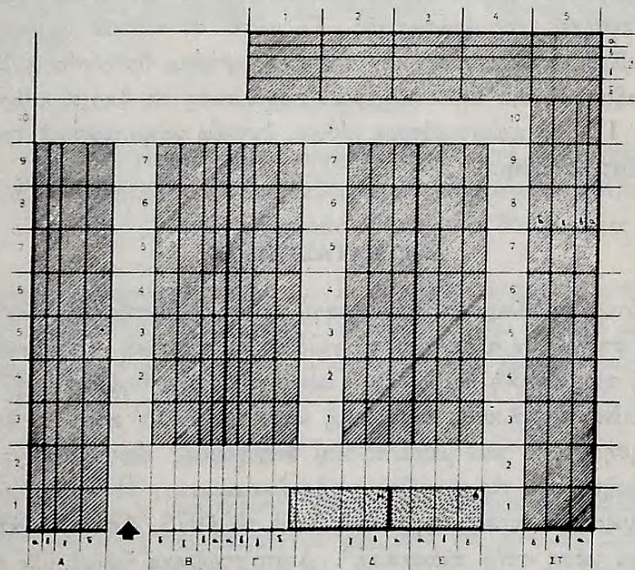
3. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973) 27, πίν. 41α - β.

νηκόντων τεμαχίων γιατί και ἐδῶ ἡ περισυλλογή ἔχει γίνει χωρίς κάναβο, χωρίς σχέδια και χωρίς μνεῖα σὲ ἡμερολόγιο. Ἡ ἐνδειξη ποῦ εἶναι προσαρτημένη στοὺς δίσκους μὲ τὰ κομμάτια εἶναι κι αὐτὴ λίγο διαφωτιστική, καθὼς εἶναι στερεότυπη σὲ ὅλα: «Ἐσὲ 4, Νότιος τοῖχος. Χῶρος εὐρέσεως τοιχογραφιῶν». Ὅλα τὰ ἀνωτέρω κομμάτια πάντως πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύνολο, ποῦ φαίνεται νὰ εἶναι σημαντικὸ καὶ σὲ διαστάσεις καὶ σὲ περιεχόμενο. Τμήματα κνημῶν καὶ ποδιῶν ποῦ ἔχουν ἤδη ἀναγνωριστεῖ ἀνήκουν σὲ ἀνδρικές μορφές ποῦ εἰκονίζονται μᾶλλον σὲ φυσικὸ μέγεθος.

Ἡ συντήρηση τῶν ἀγγείων συνεχίστηκε ἐπίσης μὲ τὸ πλῆσιμο, τὴ συγκόλληση καὶ τὴ συμπλήρωσή τους στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς.

Γ. ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΑΠΟΘΗΚΩΝ

Ἐνα μεγάλο πρόβλημα τῆς ἀνασκαφῆς λόγω τοῦ πλήθους τῶν εὐρημάτων, ἢ ἐπιστημονικὴ δηλαδή ταξινομήσή τους στὶς ἀποθήκες, φαίνεται πὼς βρῆκε

Εἰκ. 1. Γραφικὴ παράσταση τῆς διατάξεως τῶν ρυμῶν στὴν ἀποθήκη τῶν πήλινων ἀγγείων.

τὴ λύση του. Τὸ πρόβλημα ἦταν νὰ ταξινομήσει κανεὶς τὰ εὐρήματα κατὰ τρόπο ποῦ νὰ διευκολύνει τὴ μελέτη τους κατὰ εἶδη χωρίς νὰ ἀγνοεῖται ἡ προέλευσή τους καὶ χωρίς νὰ σπαταλιέται πολὺτιμος χῶρος. Ἐπινοήθηκε λοιπὸν καὶ ἐφαρμόστηκε τὸ ἀκόλουθο σύστημα: τὰ πήλινα ἀγγεῖα κατατάχθηκαν κατὰ σχήματα στοὺς ρυμοὺς μὲ τὰ μικρότερα στὰ ἐπάνω ράφια καὶ τὰ μεγα-

λύτερα στὰ κάτω (πίν. 152α-β). Γιά τὴν ἄμεση ἀναγνώριση τοῦ χώρου προέλευσης σὲ κάθε εὕρημα ἔχει ἀναρτηθεῖ μικρὴ πλαστικὴ χρωματιστὴ ταινία, τῆς ὁποίας τὸ χρῶμα ἢ συνδυασμὸς χρωμάτων ἔχει συμβατικὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ κτήριο προέλευσης τοῦ εὐρήματος. Παράλληλα ἀριθμῆθηκαν οἱ ρυμοὶ καὶ σὲ κάθε θυρίδα τους τοποθετήθηκε πινακίδα μὲ τοὺς ἀριθμοὺς εὐρετηρίου ὧν τῶν ἀντικειμένων πού περιέχει. Σὲ δύο μεγαλύτερες πινακίδες ἀναρτημένες μέσα στὴν ἀποθήκη δηλώνονται γραφικὰ ἡ διάταξη τῶν ρυμῶν στὴ μιά (εἰκ. 1) καὶ τὰ κτήρια τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὰ διακριτικὰ χρώματά τους στὴν ἄλλη (πίν. 153α). Στὸ εὐρετήριο τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου ὑπάρχει εἰδικὴ θέση, δηλώνονται τὰ στοιχεῖα ἀποθηκεύσεως κάθε εὐρήματος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τῶν ἀντικειμένων εἶναι εὐχερὴς, καὶ ὁ ἔλεγχος εὐκολός καὶ ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου δυνατὴ μὲ τὴ λιγότερη σπατάλη χρόνου.

Ἡ ἴδια ἀρχὴ ἀκολουθήθηκε βασικὰ καὶ στὴν ταξινόμηση τῶν πολυπληθῶν ἐπίσης λίθινων σκευῶν καὶ ἐργαλείων, ὅπως εἶναι τὰ ἰγδία, οἱ μυλόλιθοι, τὰ σφυριά, τὰ ἀμόνια, οἱ τριπτῆρες κ.ἄ. Λόγω τοῦ βάρους τους ἡ τοποθέτησή τους σὲ ρυμοὺς εἶναι δύσκολη. Τὸ πλῆθος τους ἐπίσης δὲν ἐπιτρέπει νὰ στεγαστοῦν μέσα στὶς ἀποθήκες τῆς ἀνασκαφῆς. Γι' αὐτὸ σὲ εἰδικὰ περιφραγμένο καὶ κλειδωμένο χώρο κατασκευάστηκαν ταπεινὰ μεγάλα ὀρθογώνια βάρθρα, πάνω στὰ ὁποῖα ταξινομοῦνται κατὰ εἶδη καὶ προέλευση τὰ βαριὰ λίθινα εὐρήματα (πίν. 153β). Γιά τὰ πολυτιμότερα λίθινα ἀγγεῖα χρησιμοποιεῖται μὲ τὸ ἴδιο σύστημα κλειστὴ ἀποθήκη.

Δ. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

Τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἡ συντήρηση τῶν κατασκευῶν *dexion* πού στεγάζουν ὁλόκληρο τὸν χώρο. Ἡ σχετικὴ γειτνίαση μὲ τὴ θάλασσα καὶ ἡ τρομακτικὴ διαβρωτικὴ ικανότητά τῆς θηραϊκῆς γῆς ἀποτελοῦν σοβαρότατο κίνδυνο γιὰ κάθε μεταλλικὴ κατασκευή. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ ἀνάγκες συντήρησης εἶναι καὶ μεγάλες καὶ ἐπείγουσες ἀπορροφώντας ἓνα πολὺ σημαντικὸ τμῆμα ἀπὸ τίς πιστώσεις τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἐπάλειψη τῶν ὑδρορροῶν μὲ πολυεστέρᾳ συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1978, ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ διαρροὴ νεροῦ μέσα στὴν ἀνασκαφή¹. Διαπιστώθηκε ὅμως ὅτι καὶ τὸ ὕλικὸ αὐτὸ εἶναι βραχύβιο. Σὲ μερικὰ σημεῖα τὸ φύλλο πού δημιουργήθηκε μὲ τὴ χρησιμοποίησιν ὑαλοβάμβακα καὶ πολυεστέρᾳ παρουσίασε ρωγμές. Γι' αὐτὸ γίνεται μελέτη γιὰ τὴ χρησιμοποίησιν ἄλλου ἀνθεκτικότερου καὶ εὐπλαστότερου ὕλικου. Ἦσως ἡ ἐπικάλυψη τῶν διαβρωμένων ὑδρορροῶν μὲ λεπτὰ φύλλα μολύβδου εἶναι πῶς ἐνδεικτικὴ, ἂν καὶ δαπανηρότερη.

Ὑστερα ἀπὸ γενικὸ ἔλεγχον διαπιστώθηκε πὼς ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς πεσσούς

1. Βλ. ΠΑΕ 1977, 387 - 399.

dexion είχαν υποστεί διάβρωση, κυρίως στα κατώτερα τμήματά τους. Σέ μερικούς μάλιστα ή διάβρωση είχε προχωρήσει σέ βαθμό πού νά κινδυνεύουν νά ἀχρηστευθοῦν ἐντελῶς. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἔμεσο μέτρο πού πάρθηκε ἦταν ὁ ἐγκιβωτισμός τῶν κατώτατων αὐτῶν τμημάτων τῶν πεσσῶν μέσα σέ σκυρόδεμα. Στίς ἄλλες περιπτώσεις ἄρχισε συστηματική ἀφαίρεση τῆς ὀξειδωσῆς καί ἐπάλειψη τῶν τμημάτων μέ μίνιο. Παράλληλα ζητήθηκαν ὁδηγίες ἀπό τήν κατασκευάστρια ἐταιρεία dexion γιά τή συστηματική καί προγραμματισμένη ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος. Ἀξίζει πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι τόσο ἡ συντήρηση ὅσο καί ὁ ἐγκιβωτισμός τῶν κάτω τμημάτων τῶν πεσσῶν σέ σκυρόδεμα εἶναι δυσχερέστατος λόγω τῆς στενότητος τοῦ χώρου μέσα στά φρεάτια θεμελιώσεώς τους.

Ε. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ

Ἀκολουθώντας τὸ πρόγραμμα πού καταστρώθηκε στὸν τομέα τῶν ἀποτυπώσεων¹ ἡ ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς κ. Κ. Παλυβοῦ, βοηθούμενη γιά μικρὸ διάστημα καί ἀπὸ τὸν ὁμότεχό της κ. Θ. Ματινόπουλο, συνέχισε τίς ἐργασίες καί κατὰ τὸ 1978. Στίς ἐργασίες αὐτές ἀναφέρεται ἡ ἐκθεσὴ της στὸ παράρτημα πού ἀκολουθεῖ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἐχοντας ὑπόψη τίς γενικὲς παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τοὺς στόχους καί τὰ προβλήματα τῆς ἀποτύπωσης, ὅπως αὐτὰ ἀναπτύσσονται στὰ ΠΑΕ 1977, θὰ μπορούσαμε νά περιγράψουμε τίς φετινὲς ἐργασίες σέ δύο βασικὲς κατηγορίες:

Α. Ἀποτυπώσεις εὐρημάτων καί φάσεων ἀπὸ τίς ἀνασκαφὲς πού πραγματοποιήθηκαν στὴ διάρκεια τῆς θερινῆς περιόδου 1978. Σχέδια μέ τὴ μορφή σκαριφημάτων ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὰ ἀντίστοιχα ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς. Τέτοιες εἶναι:

1. Δυτικὴ Οἰκία — Δωμάτιο 6

Ἀφοῦ ἀποτυπώθηκε ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση ἄρχισε ἡ ἀνασκαφή πρῶτα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου καί μετὰ τοῦ δυτικοῦ. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα βρέθηκαν πολλὰ ἀγγεῖα σέ ἐπάλληλες στρώσεις, τὰ ὅποια ἀποτυπώθηκαν καί σχεδιάστηκαν.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε τακτικὴ παρακολούθηση τῶν διαφόρων φάσεων (πλὴν τῆς τελικῆς ἀποτύπωσης) καί στενὴ συνεργασία μέ τοὺς υπεύθυνους ἀρχαιολόγους, ὥστε νά ἀποκομίζεται κάθε δυνατὴ πληροφορία σχετικὰ μέ τὰ κτηριολογικὰ προβλήματα τοῦ οἰκισμοῦ. Σχετικὲς παρατηρήσεις ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὰ ἡμερολόγια ἢ στὰ ἴδια τὰ σχέδια.

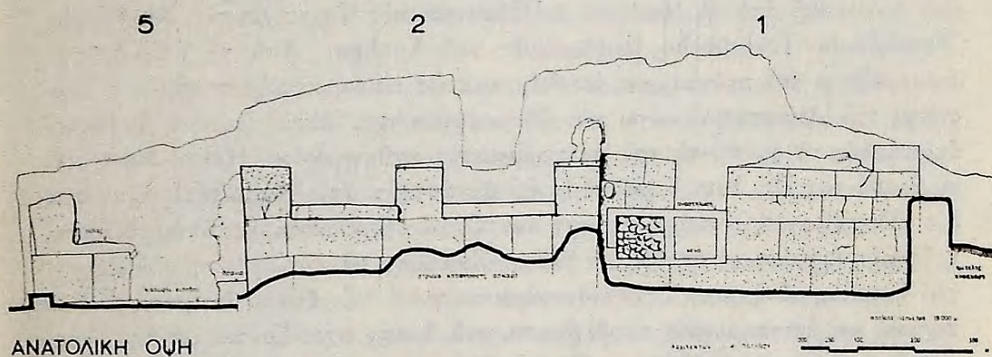
1. Ἐ.ἀ.

2. Κοίτη χειμάρρου ανατολικῶς Δ9-Δ14

Ἡ ἀνασκαφή στὴ θέση αὐτὴ ξεκίνησε ἀφοῦ ἀποτυπώθηκε ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση (γενικὴ κάτοψη καὶ χωροστάθμηση). Στὴ συνέχεια ἔγιναν μετρήσεις καὶ σχέδια ποὺ παρουσιάζουν τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ χώρου (διαρρύθμιση-εὐρήματα-χωροστάθμηση) σὲ συνάρτηση μὲ τὰ γειτνιάζοντα συγκροτήματα τῆς Ξεστῆς 2 καὶ τοῦ Τομέα Δ. Ἡ ἀνασκαφή δὲν προχώρησε μέχρι τὴ στάθμη τοῦ ἰσογείου κι ἔτσι παραμένει ἀσαφὴς ἡ διάταξη τοῦ χώρου.

Β. Ἀποτύπωση ὑπάρχουσας κατάστασης

Παράλληλα μὲ τὶς τρέχουσες ἀποτυπώσεις τῶν πρόσφατων ἀνασκαφῶν ἐπιχειρεῖται ἡ δημιουργία ἀρχείου λεπτομερῶν σχεδίων ὅλων τῶν συγκροτημάτων στὴν κατάσταση ποὺ βρίσκονται σήμερα¹.

Εἰκ. 3. Ξεστὴ 3. Ἀνατολικὴ ὄψη.

1. Ξεστὴ 3

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ποὺ ἄρχισε τὸ 1977 ὁλοκληρώθηκε φέτος. Ἡ ἀποτύπωση περιλαμβάνει σειρὰ σχεδίων πλήρη σὲ κλίμακα 1:25 ὡς ἑξῆς: 1) κάτοψη ἰσογείου², 2) κάτοψη ὀρόφου, 3) τρεῖς ὀψεις³, 4) ὀκτὼ τομές, 5) σχέδια λεπτομερειῶν σὲ μικρότερη κλίμακα καὶ 6) πίνακα χωροσταθμίσεων. Ἐνδεικτικὰ παραθέτονται 2 σχέδια χαρακτηριστικὰ τῆς ὅλης ἐργασίας (εἰκ. 2 - 3).

2. Δυτικὴ Οἰκία

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐργασίας στὴν Ξεστὴ 3 ἄρχισε ἡ ἀποτύπωση τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἡ ὁποία καὶ ὁλοκληρώθηκε μέχρι τὸ τέλος τῆς θερινῆς περιόδου.

1. Βλ. σχετικὰ ΠΑΕ 1977, 387 - 399.

2. Γιὰ τοὺς χώρους 1 - 5 χρησιμοποιήθηκε καὶ τὸ σχέδιο τῶν Γ. καὶ Ε. Μιχαηλίδου (ΠΑΕ 1976, παρ. 10. IB).

3. Τὴ νότια ὄψη μέτρησε καὶ σχεδίασε ὁ ἀρχιτέκτονας Θ. Ματινόπουλος.

δου. Σὲ ὁρισμένες φάσεις τῆς ἀποτύπωσης συνεργάστηκε καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας Θ. Ματινόπουλος. Στὸ συγκρότημα αὐτὸ οἱ ἐργασίες τῆς ἀποτύπωσης ἦταν σημαντικὰ πρὸς ἄνετες σὲ σχέση μετὰ τὴν Ἑσση 3 λόγω μικρότερου μεγέθους, σαφέστερης διάταξης τῶν χώρων καὶ πρὸς ὁλοκληρωμένης ἀνασκαφῆς.

Στὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα ἐγίνε μιὰ πρώτη ἐπεξεργασία τῶν σχεδίων, ποὺ πρόκειται νὰ μελανωθοῦν προσεχῶς.

K. ΠΑΛΥΒΟΥ

ΣΤ. ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ

Τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἐκδηλώνει τελευταῖα ἡ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως στὰ θέματα ἀρχαιομετρίας, εὐνόησε κατὰ τὸ 1978 τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Ἀκρωτηριοῦ. Πρόγραμμα ἀνιχνεύσεως ἀρχαιοτήτων μετὰ τὴν μέθοδο ὑπογείου radar χρηματοδοτούμενο ἀπὸ τὴν Volkswagenwerk Stiftung ἔχει ἀναληφθεῖ ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Ἡλεκτρονικῆς Τεχνικῆς τῆς Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule τοῦ Aachen. Ἀπὸ τὴ ΓΔΑΑ, ποὺ συνεργάζεται στὸ πρόγραμμα, ὑποδείχθηκε ὡς πειραματικὸς σταθμὸς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηριοῦ λόγω τῶν ἰδιομορφιῶν της. Ἐπιστημονικὴ ὁμάδα μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸ διευθυντὴ τοῦ προγράμματος καθηγητὴ κ. Heinz Lueg καὶ τὸ βοηθὸ του Dr. Ing. Rassoul Lofti ἐργάστηκε στὸ Ἀκρωτήρι γύρω στὶς δύο ἐβδομάδες στὴν ἄσκαφη περιοχὴ ἀνατολικά τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου εἰκάζεται ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαίων σὲ σημαντικὸ βάθος. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἐκθεσὴ τῶν ἐρευνητῶν ἡ πρώτη αὐτὴ φάση ἦταν ἐνδιαφέρουσα γιατί τοὺς ἔφερε ἀντιμέτωπους μετὰ τεχνικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ προβλήματα ποὺ ἄμεσα σχετίζονται μετὰ τὴν ἰδιορρυθμίαν τοῦ θηραϊκοῦ ἐδάφους. Τὰ προβλήματα αὐτὰ θὰ προσπαθήσουν νὰ ἐπιλύσουν ἐργαστηριακὰ τὸ χειμῶνα γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ συνεχίσουν τὴν ἐρευνὰ κατὰ τὸ 1979. Ἡ ἐπιτυχία τῆς μεθόδου θὰ προσφέρει μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν ἀρχαιολογία γενικὰ καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηριοῦ εἰδικότερα, γιατί θὰ καταστήσει δυνατὸ τὸν καθορισμὸ τῆς ἑκτασῆς τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων πρὶν ἀκόμη ἀνασκαφοῦν. Αὐτὸ ὅχι μόνον θὰ προστατεύσει τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἀπὸ καταστροφὰς ποὺ συνεπάγεται ὁ προγραμματισμὸς ἔργων ἐκεῖ, ἀλλὰ θὰ ὠφελήσει καὶ τὴν οἰκονομία τῆς χώρας, προφυλάσσοντάς τὴν ἀπὸ ἄσκο-
πες δαπάνες καὶ βοηθώντας στὸ σωστὸ προγραμματισμὸ.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

Ἡ ἀνασκαφή τῶν νεκροταφείων τῆς ἀρχαίας Θήρας συνεχίσθη δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1978 καὶ ἐπὶ τῶν δύο κλιτύων τῆς Σελλάδας. Ἀποβλέπει πλέον ὄχι εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, ἀλλ' εἰς τὴν συμπλήρωσιν ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὅποια ἔχουν διαγραφῇ μὲ τὰς ἐργασίας τῶν προηγουμένων ἐτῶν. Ἐφέτος ἡ ἀνασκαφικὴ ἐργασία διήρκεσεν 11 ἡμέρας μεταξὺ 28 Νοεμβρίου καὶ 17 Δεκεμβρίου. Ὁ πτυχιούχος τῆς ἀρχαιολογίας κ. Χαρ. Σιγάλας παρέσχεν, ὡς συνήθως, πολυμερῇ βοήθειαν.

Εἰς τὴν ΒΑ Σελλάδα εἶχεν ἀρχίσει πέρυσιν ἡ σκαφή τοῦ πρανοῦς μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου σκέλους τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ (ΠΑΕ 1977, 400). Ἐφέτος ἡ σκαφή ἐπροχώρησε πρὸς τὸ λιθόστρωτον τοῦ δευτέρου σκέλους — μέχρι ζώνης πλ. 0.60 μ. κατὰ μῆκος αὐτοῦ, ἥτις ἀφέθη διὰ λόγους προστασίας τοῦ λιθοστρώτου — καὶ ὀλίγα μέτρα πρὸς Β (πίν. 154α). Ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν τέσσαρες ἀρχαῖαι πυραὶ ἐντὸς ἀβαθῶν λάκκων, τὰς πλευράς τῶν ὁποίων σχηματίζουν λαξεύσεις τοῦ φυσικοῦ σχιστολιθικοῦ πετρώματος, ὅταν ὑπάρχῃ, καὶ πρόχειρα τοιχάρια ἐκ μικρῶν λίθων, κυρίως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευράν, διὰ νὰ συγκρατοῦν τὰ χῶματα. Τὰ εὐρήματα ἦσαν τρεῖς μελαμβφεῖς κύλικες, εἰς μελανόμορφος σκύφος καὶ μία ὀφθαλμωτὴ κύλιξ φέρουσα παράστασιν κεφαλῆς τοῦ Διονύσου (πίν. 158α). Δύο νεώτεραι ταφαὶ καύσεως ἀπεκαλύφθησαν ὀπίσω ἀπὸ τὸν μεγάλον βράχον, ὅστις ὑψοῦται παρὰ τὴν πρώτην στροφὴν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ (ΠΑΕ 1965, 182). Διὰ τὴν περισυλλογὴν καὶ ἐναπόθεσιν τῆς τέφρας εἶχον χρησιμοποιηθῇ κοινῆς κατασκευῆς ἀγγεῖα, εἰς ἀμφορεὺς καὶ μία ὕδρια.

Πρὸς τὰ ΒΔ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου σκέλους τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, εἰς μικρὰν ἐπίπεδον ἔκτασιν, ἥτις διαμορφώνεται μεταξὺ τῶν βράχων, εἶχεν ἀποκαλυφθῇ πρὸ ἐτῶν συστάς πέντε ὑστεροαρχαϊκῶν ταφικῶν κρητιδωμάτων (ΠΑΕ 1968, 130). Κατὰ τὸν καθαρισμὸν ὀπίσω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον, ὅστις συνδέει τοὺς περικλείοντας τὸν χῶρον βράχους (βλ. ΠΑΕ 1969, 194, σχ. 1) ἀπεκαλύφθησαν δύο ἄλλαι ταφαὶ καύσεως τοῦ 4ου αἰ. Τὰ δύο τεφροδόχα ἀγγεῖα ἦσαν τοποθετημένα ὀρθία σύρριζα εἰς τὸν ἀναλημματικὸν τοῖχον πρὸς τὸ πρανὲς καὶ στερεωμένα, ὡς συνήθως, ἐξωτερικῶς διὰ λίθων (πίν. 154β καὶ 155α). Τὸ ἐν ἡτὸ ἀμφορεὺς, τοῦ ὁποίου τὸ στόμιον ἐκλείετο διὰ τεμαχίου

κισήρεως, τὸ ἄλλο ἐρυθρόμορφος ὑδρία. Ὁ ἀμφορεὺς εἶναι ἀκόσμητος, ἡ ὑδρία φέρει παράστασιν τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ὠρειθυίας ἀπὸ τὸν Βορέαν ἐν μέσῳ Ἑρώτων (πίν. 158γ) καὶ δύο καθημένων μορφῶν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Ἡ μία μορφή εἶναι γυναικός, ἡ ἄλλη παριστᾷ γυμνὸν νεανίαν, πιθανῶς εἰκονίζεται ὁ Ἰλισσὸς καὶ ἡ Καλλιρρόη. Δυστυχῶς ἀπὸ τὴν διείσδυσιν τῆς ὑγρασίας τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀγγείου ἔχει ὑποστῇ μεγάλην φθορὰν καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα ἀπολεπισθῇ. Τὸ στόμιον ἔκλειε μελαμβαφές φιαλίδιον.

Εἰς τὴν ΝΔ. Σελλάδα ἐπανελήφθη ἡ ἀνασκαφή εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου τομέως (πίν. 155β), εἰς τὸ ὁποῖον συμπλέκονται ἀρχαῖαι καὶ πυραὶ καὶ ρωμαῖκοὶ τάφοι. Οἷτοι ἔχουν καταστρέψει ἐνίοτε τὰς παλαιότερας πυράς. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ μία τετράπλευρος κατασκευή, τὴν ὁποίαν σχηματίζουν τρία τοιχάρια, εἰς σχῆμα πεῖ ἀνοικτοῦ πρὸς τὰ ἔξω. Ἐχει μῆκος 2.55 μ. καὶ πλάτος 1.60 μ., τὸ ὕψος τῶν τοιχαρίων εἶναι 0.35 μ. περίπου. Ἡ μεταξὺ τῶν σκελῶν ἑκτασίς ἐκαλύπτετο ἀπὸ μικροὺς θραυστοὺς λίθους (πίν. 156α). Κατὰ τὴν σκαφὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν λίθων, εἰς τὸ πρῶτον στῶμα εὐρέθη τεμάχιον μεγάλου θηραϊκοῦ ἀγγείου, εἰς βάθος 0.60 μ. εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν εὐρέθησαν συγκεντρωμένα πηλίνη γυναικεία προτομή (πίν. 158δ), εἰδώλιον βοός, κορινθιακὴ κοτυλίσκη, τεμάχιον χαλκοῦ ψελλίου. Ἀμέσως κατόπιν ἀνεφάνη στῶμα πυρᾶς, τὸ ὁποῖον περιορίζεται καὶ αὐτὸ εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν. Χαμηλότερα εἰς βάθος 1.05 μ. ἀνεφάνησαν πλάκες καλύπτουσαι ρωμαϊκὸν τάφον. Ἀπὸ τὰ χώματα μεταξὺ τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ τάφου περισυνελέγησαν διάφορα ὄστρακα καὶ τεμάχιον θηραϊκοῦ ἀμφορέως. Ἡ σωζομένη μετόπη φέρει παράστασιν ἀντιθετικῶν περωτῶν ἵππων, οἱ ὁποῖοι ἀνορθώνονται ὑπεράνω ἀνθεμωτοῦ κοσμήματος (πίν. 156β)¹. Ἡ παράστασις εἶναι εἰς σκιαγραφίαν μὲ χαράξεις κατὰ τὴν μελανόμορφον τεχνικὴν, πρᾶγμα ἐξαιρετικὰ σπάνιον εἰς τὰ θηραϊκὰ ἀγγεῖα².

Εἰς ἀπόστασιν 0.45 μ. πρὸς Δ ἀπεκαλύφθη ἀρχαῖκή πυρὰ εἰς λάξευμα τοῦ σχιστολιθικοῦ πετρώματος. Τὸ λάξευμα ἔχει σχῆμα τετράπλευρον, μῆκος 1.40 μ., πλάτος 0.77 μ. καὶ βάθος 0.25 μ. Εἰς τὸ στῶμα τῆς πυρᾶς, τὸ ὁποῖον περιεῖχε λείψανα ὀστέων, εὐρέθησαν τεμάχια σιδηροῦ ἀντικειμένου καὶ ὄστρακα ἰωνικῆς κύλικος. Κατὰ τὴν δυτικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ λαξέυματος εἰς κοίλωμα τοῦ πετρώματος, τοῦ ὁποίου ὁ πυθμὴν κεῖται 0.45 μ. χαμηλότερα, ἴστατο ὄρθιος κρητικὸς ἀμφορεὺς στερεωμένος ἐξωτερικῶς διὰ λίθων· μικρὰ πλάξ ἐκάλυπτε τὸ στόμιον (πίν. 157α).

Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τοῦ βορείου τομέως κάτω ἀπὸ σωρὸν ἐκ μεγάλων λίθων — μῆκους 0.90 καὶ πλάτους 0.60 μ. — ἀνευρέθη μέγας θηραϊκὸς ἀμφο-

1. Διὰ τὸ θέμα βλ. E. KUNZE, *Archaische Schildbänder*, 60 κέ.

2. Ἐν μόνον ἄλλο παράδειγμα ἀγγείου εἶναι γνωστὸν (E. PFUHL, *AM* 1903, 104 A39).

ρεὺς τοποθετημένος εἰς ὀριζοντίαν θέσιν ἐντὸς λάκκου, βάθους 0.60 μ. Ἦτο καὶ αὐτὸς καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ σώματος στερεωμένος διὰ λίθων καὶ τὸ στόμιον ἔκλειε τετράγωνον τεμάχιον λάβας, τὸ ὅποῖον εἶχε συνδεθῇ διὰ πηλοῦ πρὸς τὸ χεῖλος. Πρὸ τοῦ στομίου εἶχεν ἀποτεθῇ κορινθιακὴ κοτυλίσκη καὶ ὠόν¹. Ἐντὸς τοῦ ἀμφορέως, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λαιμοῦ εὐρέθησαν δύο μελανόγραφοι μικραὶ κύλικες καὶ τρία πῆλινα εἰδῶλια (πίν. 157β). Τὰ εἰδῶλια φέρουν λευκὸν ἐπίχρισμα καὶ διατηροῦν εἰς καλὴν κατάστασιν τοὺς ζωηροὺς χρωματισμούς (πίν. 158β). Ὁ ἀμφορεὺς περιεῖχε τὰ ὅστ' αἰδικιοῦ σκελετοῦ.

Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης, ἀλλὰ δὲν ἀνεσκάφη, ἀρχαϊκὴ ταφικὴ κατασκευὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία πάλιν τοιχάρια ἐξ ἀργῶν λίθων εἰς σχῆμα πῆ. Ἡ μακρὰ πλευρὰ ἔχει μῆκος 1.03 μ. καὶ τὰ πλάγια σκέλη 0.55 - 0.60 μ. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τετραπλεύρου εὐρίσκεται κατὰ χώραν κυβόλιθος φέρων τὴν ἐπιγραφὴν ΑΛΕΞΙΛΑΣ. Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖαν τοῦ τοιχαρίου τῆς μακρᾶς πλευρᾶς, μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ κυβολίθου ἴσταται ὡς ἐπιτύμβιον σῆμα σχιστολιθικὴ πλάξ πλάτους 0.38 μ. καὶ πάχους 0.08 μ. Σῶζεται (τὸ ἀνώτερον τμήμα εἶναι ἀποκεκρουμένον) εἰς ὕψος 0.55 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τάφου (πίν. 159α).

Χαμηλὰ εἰς τὴν κατωφέρειαν κατὰ τὴν διάνοξιν δρομίσκου, διὰ νὰ ἀπομακρυνθοῦν τὰ χρώματα τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη τὸ κάτω μέρος κτιστοῦ θαλαμωτοῦ τάφου τοῦ 7ου αἰ., ὅπως ἔδειξαν τὰ εὐρήματα (πίν. 159β). Ἐχει σχῆμα σχεδὸν ὀρθογώνιον καὶ οἱ τοῖχοι εἶναι ἐκτισμένοι διὰ μεγάλων σχετικῶς λίθων. Τὸ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν εἶναι 2.95 - 3.05 μ., τῶν στενῶν 1.60 - 1.70 μ. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἔχουν πλάτος 0.55 - 0.65 μ., οἱ ἐσωτερικοί, οἱ ὁποῖοι ἐφάπτονται πρὸς τὸ φυσικὸν πέτρωμα, 0.30 μ. Οἱ τοῖχοι σῶζονται εἰς ὕψος μέχρι 0.95 μ. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου κεῖται εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ ἔχει πλάτος 0.45 μ. Κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὑפוῦται ἐν εἵδει παραστάδος μέγας ἀκατέργαστος λίθος. Κατὰ μῆκος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου εἶναι τοποθετημένη λάρναξ ἐκ πωρολίθου μήκους 0.65 μ., πλάτους 0.38 μ. καὶ ὕψους 0.37 μ., πλήρης ὁστῶν καὶ τέφρας. Δεξιὰ τῆς εἰσόδου εὐρέθησαν τὰ τεμάχια σφαιρικοῦ ἀμφορέως τοποθετημένου ἐπὶ στρογγύλης πλακὸς καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν λάρνακα τὰ τεμάχια θηραϊκοῦ λέβητος, ὅστις πατεῖ ἐπὶ τετραπλεύρου λίθου. Καὶ τὰ δύο ἀγγεῖα περιεῖχον κεκαυμένα ὅστ' αἰ, ἀλλ' εὐρέθησαν σχεδὸν διαλελυμένα. Εἰς καλὴν κατάστασιν σῶζεται μόνον τὸ κάλυμμα τοῦ λέβητος· εἰς τὸ μέσον φέρει ἀνάγλυφον ρόδακα καὶ περίξ ζώνην γλωσσοειδοῦς κοσμῆματος.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

26. ΤΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ

(Παρένθ. πίν. Η' και πίν. 160 - 171)

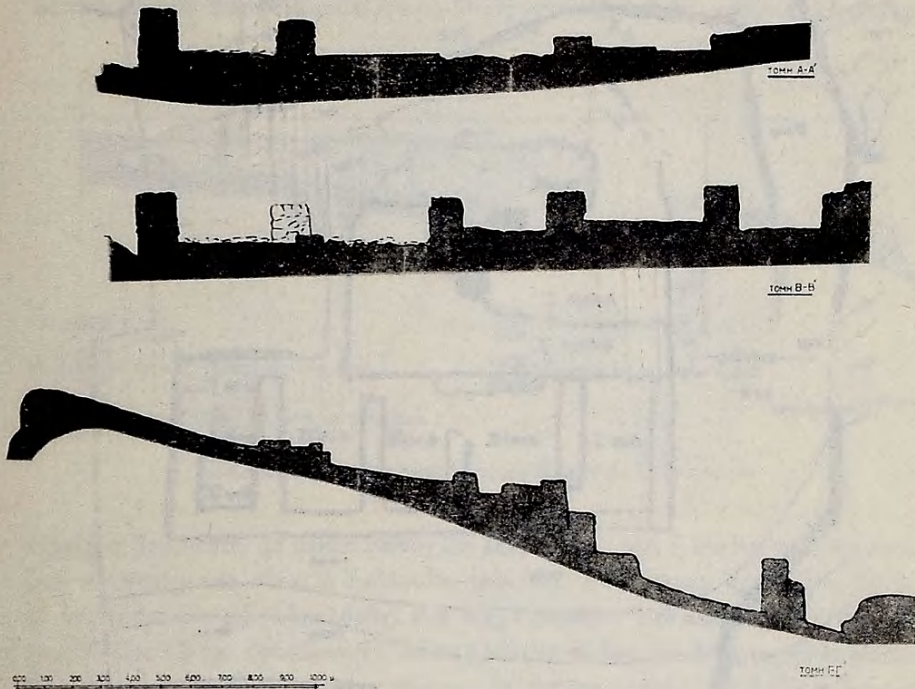
Ἡ ἔκθεση¹ ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναφέρεται στὰ ἀποτελέσματα τῆς 5ης ἀνασκαφικῆς περιόδου στὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Γιούχτα, ποὺ συνολικὰ διάρκεσε 25 ἡμέρες. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν οἱ παλαιοὶ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Παναγιώτα Δημοπούλου τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου καὶ Γιώργος Ρεθεμιωτάκης, ἡ ἀρχαιολόγος Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη, ὁ συντηρητὴς τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου Κωνστ. Βιτωράκης, ὁ φύλακας Ἀρχανῶν Λευτ. Συναδινάκης καὶ ἐργάτες ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες καὶ τὴν Κνωσὸ μὲ ὑπεύθυνους τὸν ἔμπειρο Σπύρο Βασιλάκη καὶ Παν. Συναδινάκη. Ἡ βοήθεια ὄλων στάθηκε πολὺτιμη.

Σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους² εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ ἱερὸ ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὴν Ψηλὴ Κορφὴ τοῦ Γιούχτα, θεμελιώθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης φάσης τῶν ἀνακτόρων, ὅταν ἡ βασιλικὴ ἐξουσία ἐνισχύεται καὶ ὁ μινωικὸς βίος εἰσέρχεται στὴν ἐποχὴ τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς του. Ἡ λατρεία ὥστόσο ἀσχεῖται στὸν ἴδιο ἀκριβῶς χώρῳ σὲ ὅλη σχεδὸν τὴ φάση τῶν πρώτων ἀνακτόρων, ἐνῶ ἡ ἀνεύρεση ΜΜ Ια κεραμεικῆς (πίν. 160α) στὶς βαθύτερες ρωγμὲς τῶν βράχων τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐγκαταστάσεως, ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν χαρακτῆρα καὶ κατὰ τὴν προανακτορικὴ περίοδο. Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἔρευνας τῶν δύο τελευταίων ἐτῶν ἦταν νὰ διερευνηθοῦν τὰ βαθύτερα στρώματα τῶν ἐπιχώσεων μέχρι τὸ φυσικὸ βράχῳ, τόσο στὸ ὑπαίθριο τμῆμα τοῦ ἱεροῦ (ἄνδρα Ι - ΙΙ), ὅσο καὶ στὰ στεγασμένα δωμάτια (δωμ. Ι - ΙΙΙ), γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν τὰ πρὸ πάνω χρονολογικὰ συμπεράσματα καὶ νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ τυχὸν διασωθέντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς παλαιοανακτορικῆς φάσης τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε ἐπίσης πρὸς τὰ βόρεια τῆς πτέρυγας τῶν δωματίων γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ νεοανακτορικοῦ ἱεροῦ (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 1 - 2, πίν. 160β - γ). Ἀνάλογα μὲ τὴν κλίση τοῦ φυσικοῦ βράχου ἡ ἔρευνα προχώρησε σὲ βάθος ἀπὸ 60 ἐκ. ἕως 1.80 μ.

1. Ἀντίξοες συνθῆκες δὲν ἐπέτρεψαν δυστυχῶς νὰ ὑποβάλω ἔγκαιρα τὴν ἔκθεση τοῦ 1977. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀναδημοσιεύθηκε στὰ ΠΑΕ 1977 ἡ ἔκθεση ποὺ τυπώθηκε στὸ Ἔργον 1977.

2. Γιὰ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔχει προηγηθεῖ βλ. Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1974, 228-239· 1975, Β', 330-342· 1976, Β', 408-418· Ἔργον 1977, 181-185 καὶ Ἔργον 1978, 62-64.

Εἰδικότερα, ἀποπερατώθηκε ἡ ἔρευνα στὰ δωμάτια I καὶ II, στὰ δωμάτια III καὶ IV ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βαθύτερα στρώματα καὶ ἀποκαλύφθηκε τὸ δωμάτιο V. Τέλος ἐρευνήθηκε τὸ ἄνδρo I ἕως τὸ φυσικὸ βράχο.

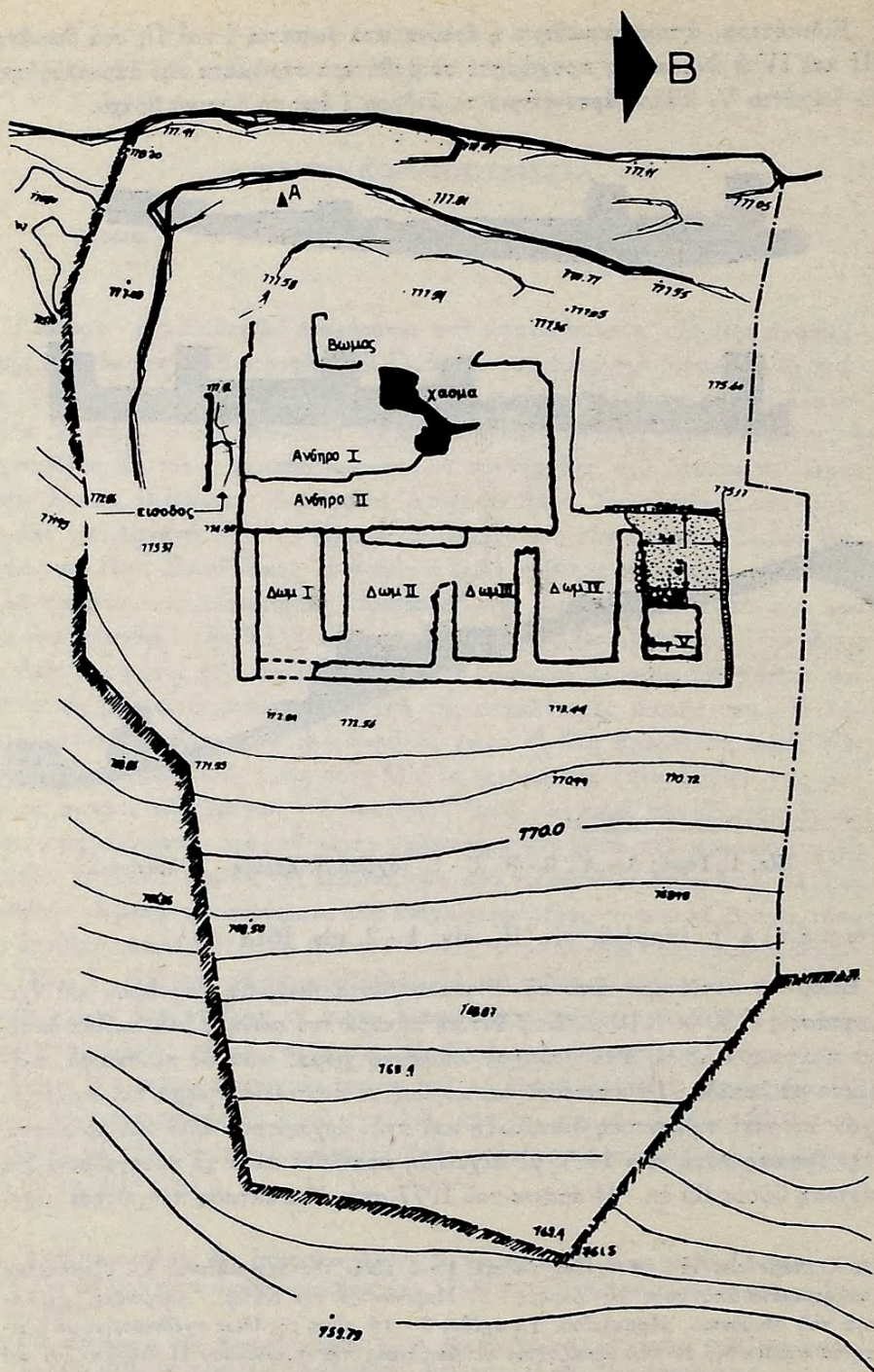

Εἰκ. 1. Τομὲς Α - Α', Β - Β', Γ - Γ' (σχέδιο Ν. Ζαρίφη - Γ. Μαρίνου).

Δωμάτιο I (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 1 - 2, πίν. 161α - β)¹

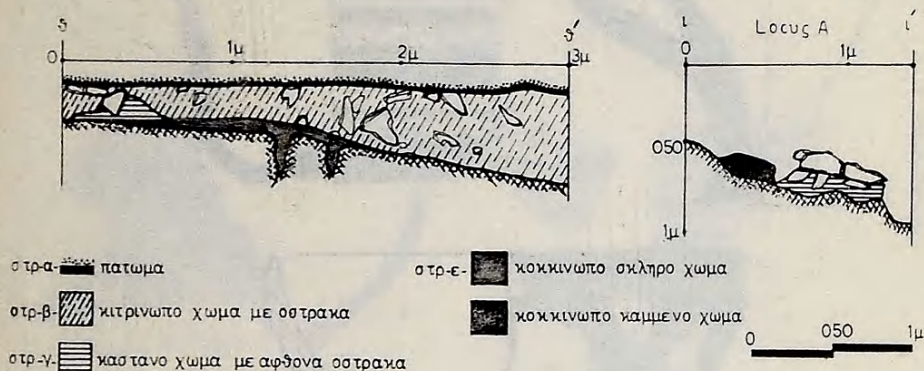
Εἶναι τὸ νοτιότερο ἀπὸ τὰ ἀποκαλυφθέντα δωμάτια τοῦ ἱεροῦ καὶ ἔχει διαστάσεις 6.30×3.10 μ. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ του σώθηκε μιὰ λωρίδα δαπέδου πλάτους 1.45 μ. ἀπὸ χτυπητὸ ὑπόλευκο χῶμα, πιθανῶς κούσκουρα, ἀνάμεικτο μὲ λεπίδα. Τὸ κεντρικὸ καὶ κυρίως τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου εἶχαν ὑποστῇ σημαντικὴ διατάραξη καὶ στὴν ἀρχαιότητα ἀλλὰ καὶ πρόσφατα. Στὴν ἔκταση αὐτὴ τῶν 19.53 μ.² εἶχε ἤδη ἀφαιρεθεῖ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἐπίχωση ὕψους 65 ἐκ. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1977 στὴν ἴδια ἔκταση προχώρησε μέχρι

1. Ὁ παρ. πίν. Η', τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 1 - 2 εἶναι τῆς ἀρχιτέκτονος Χρ. Τζομπανάνκη συμπληρωμένα ἀπὸ τοὺς Ν. Ζαρίφη - Γ. Μαρίνου καὶ τὴν Κατερ. Ἀστρινάκη, σχεδιάστρια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Τὰ σχέδια 3 - 16 εἶναι τῆς ἴδιας σχεδιάστριας μὲ ἐξαίρεση τὰ σχέδια 3, 6, 10 πού βασίζονται σὲ μετρήσεις τῆς συναδέλφου Π. Δημοπούλου καὶ τῆς ἀρχιτέκτονος Ἑλ. Καμπέλη. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους.

Εικ. 2. Κάτοψη του αποκαλυφθέντος ιεροῦ (σχέδιο Χρ. Τζομπανάκη - Μπασιούδη συμπληρωμένο ἀπὸ Κατ. Ἀστρινάκη).

τὸ φυσικὸ βράχο. Ἀφαιρέθηκε δηλ. ἐπίχωση συν. ὕψους 80 ἐκ. ἡ ὁποία εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ μπάζωμα τοῦ δωματίου. Ὁ φυσικὸς βράχος παρουσιάζει ἔντονη κατωφέρεια ἀπὸ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, δηλ. πρὸς τὸν τοῖχο III. Τὴν κλίση αὕτη ἀκολουθοῦσαν καὶ τὰ στρώματα ποὺ ἀφαιρέθηκαν. Στὴ δυτικὴ λαορίδα τοῦ δωματίου ὅπου, ὅπως προαναφέρθηκε, σώζεται τὸ πάτωμα,

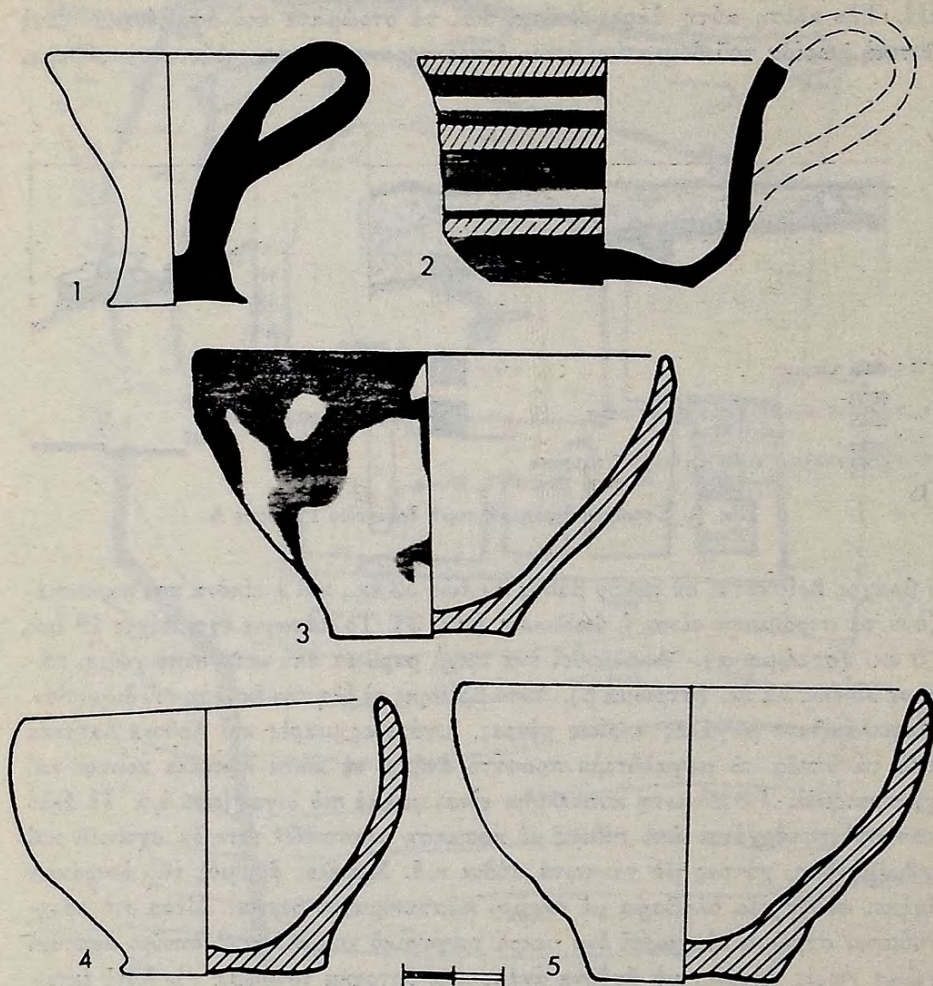

Εἰκ. 3. Στρωματογραφικὴ τομὴ δωματίου I, Locus A.

ὁ βράχος βρίσκεται σὲ μικρὸ βάθος 35 ἕως 52 ἐκ., καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζουν τὰ στρώματα εἶναι ἡ ἀκόλουθη (εἰκ. 3). Τὸ πάτωμα ἔχει πάχος 10 ἕως 15 ἐκ. (στρῶμα α). Ἀκολουθεῖ ἓνα παχὺ στρῶμα ἀπὸ κιτρινωπὸ χῶμα, πάχους 35 ἕως 52 ἐκ. (στρῶμα β). Αὐτὸ βρέθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου. Περιελάμβανε μεγάλες κυρίως πέτρες, λιγότερες μικρὲς καὶ ἀφθονα ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀνήκει σὲ ἄωτα κύπελλα κωνικά καὶ ἡμισφαιρικά. Τὰ μόνωτα κυπελλίδια εἶναι γενικὰ πιὸ λίγα (εἰκ. 4₁). Τὸ ἄλλο ποσοστὸ προέρχεται ἀπὸ πίθους μὲ κόσμηση πλαστικῶν ταινιῶν, σχοινιῶν καὶ ἰχθυόκεντρον, χύτρες μὲ ταινιωτὰ πόδια κ.ἄ. Μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ὀστράκων ἀνήκει σὲ ἀγγεῖα ὀλόβαφα μὲ σκοῦρο καστανόμαυρο βερνίκι. Μέσα στὸ προηγούμενο στρῶμα εἰσχωρεῖ ἓνα μικρὸ τριγωνικὸ κομμάτι ἀπὸ σκοῦρο καστανὸ χῶμα χωρὶς πέτρες, μὲ ἀφθονα ἀνάμεικτα ὄστρακα (στρῶμα γ). Αὐτὸ ἐκτείνονταν κυρίως στὸ ἀνατολικὸ ἡμισυ τοῦ δωματίου καὶ εἶχε πάχος ἀπὸ 5 ἕως 35 ἐκ. Μετὰ ἀπὸ τὰ στρώματα β καὶ γ ἀκολουθεῖ στὸ νότιο ἡμισυ τῆς τομῆς ἓνα λεπτὸ στρῶμα κοκκινωποῦ σκληροῦ χῶματος ποὺ εἰσχωρεῖ καὶ μέσα στίς ρωγμὲς τοῦ βράχου (στρῶμα ε). Τὸ πάχος του κυμαίνεται ἀπὸ 5 ἐκ. ἕως 25 ἐκ. Περιέχει λίγα ὄστρακα καὶ οὐσιαστικὰ ἀναμειγνύεται μὲ τὸ καθαρὸ καστανόχωμα τοῦ βουνοῦ.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω στρωματογραφικὴ τομὴ καὶ γενικὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου λείπει τὸ μαῦρο καμμένο χῶμα ποὺ συναντήσαμε στὴν ἀνατολική του πλευρά, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα γ. Στὴν κατὰ μῆκος δηλ.

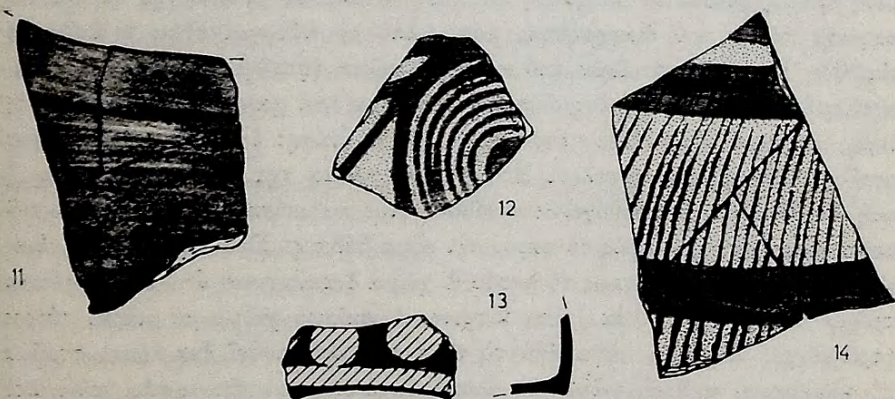
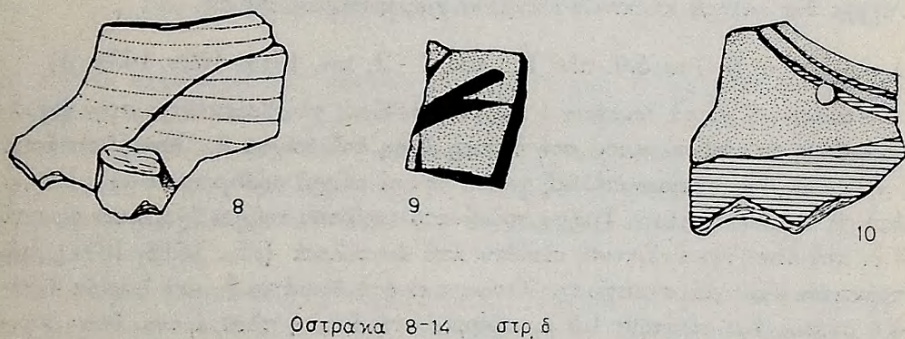
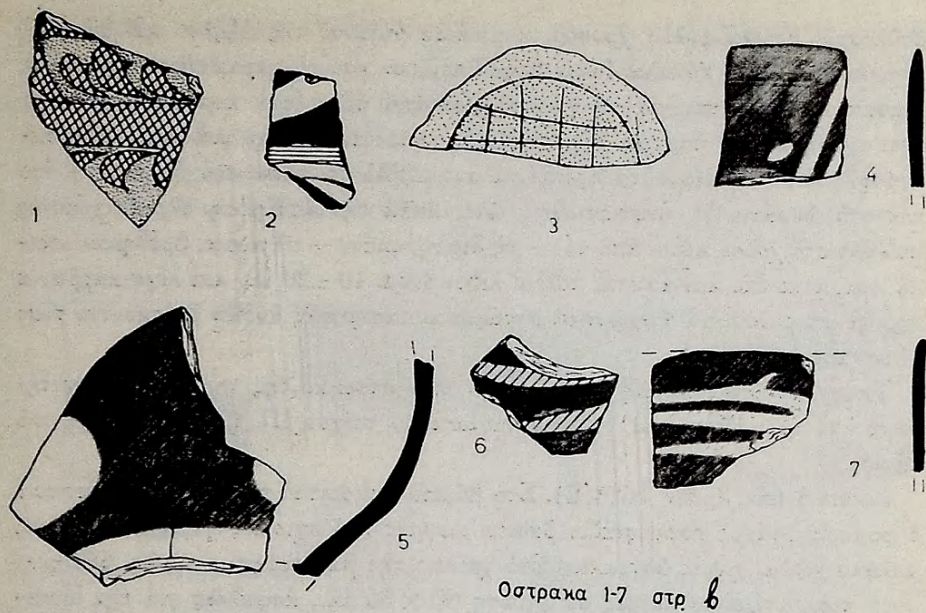
στρωματογραφική τομή τοῦ δωματίου I (δυτικά-ἀνατολικά) ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων εἶναι ἡ ἴδια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ στρώματος μὲ τὸ μαῦρο καμένο χῶμα ποὺ παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν στρωμάτων γ καὶ ε καὶ διαφο-

Εἰκ. 4. 1: μόνωτο κυπελλίδιο, 2: μόνωτο κύπελλο, 3 - 5: ἄνω κύπελλα.

ροποιεῖ τὴν εἰκόνα τῆς τομῆς. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στρῶμα, ἀναμφίβολα, ἀνήκει σὲ πυρά (στρῶμα δ).

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ περιλαμβάνει πλῆθος ὀστράκων ποὺ χρονολογοῦνται στὴ MM Ιβ - ΙΙΙ καὶ κυρίως στὴ MM ΙΙΙ - ΥΜ Ι ἐποχὴ (εἰκ. 5, πίν. 162α - δ). Μεγάλο ποσοστὸ τῶν ὀστράκων ἀνήκει σὲ κύπελλα, πρόχους, πίθους κ.ἄ. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὸ στρῶμα δ κατεξοχὴν πῆλινα ζῶδια, μικρὸς ἀριθμὸς ἀνθρώπινων εἰδωλίων, σφαιρίδια,

Εἰκ. 5. Πίνακας κεραμεικῆς δωματίου Ι.

βούκρανα, μερικά φύλλα χρυσοῦ, κομμάτια ὀψιανοῦ τῆς Μήλου καὶ τῆς Νι-
σύρου καὶ ἀρκετὰ κόκαλα ζώων προσδιορίζουν καὶ τὸ χαρακτήρα τῆς πυρᾶς.
Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα ἱερὰ κορυφῆς πυρὰ ποὺ
ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ὑπαίθριας λατρείας καὶ ὄχι γιὰ στρῶμα κατα-
στροφῆς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τόσο στὸ δωμάτιο I ὅσο
καὶ στὸ δωμάτιο II, διαπιστώθηκε ὅτι, κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἐπιχώσεως
ποὺ ἀντιστοιχοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ — μὴ διατηρημένο — πάτωμα, βρέθηκαν μερι-
κὰ κομμάτια ἀπὸ κονιάματα, πολλοὶ λίθοι διαμ. 10 - 20 ἐκ. καὶ λίγα κάρβουνα
ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν σὲ στρῶμα καταστροφῆς ἂν δὲν βρίσκονταν τόσο
ἀποσπασματικά.

Ὑπογραμμίζεται ἀκόμη ὅτι αὐτὸ τὸ ἴδιο στρῶμα τῆς πυρᾶς τὸ συναντή-
σαμε καὶ πάλι ἐξωτερικὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου III (βλ. περιγραφή πῶς
κάτω).

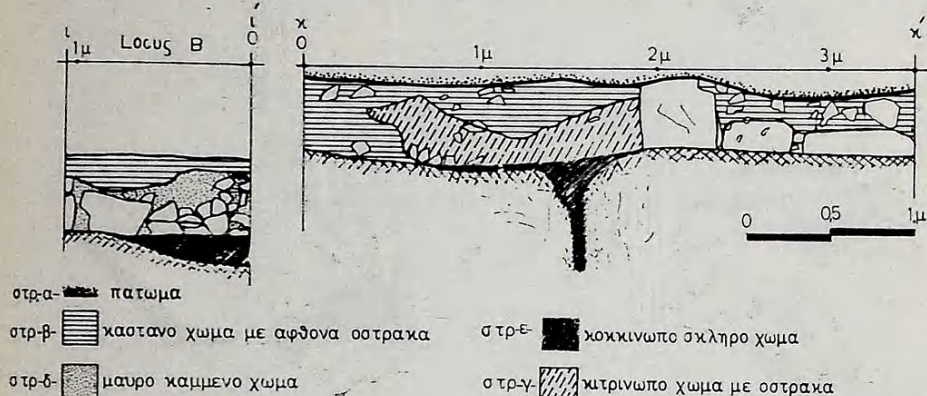
Locus A (εἰκ. 3, πίν. 161β, 2). Στὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου I
ὁ φυσικὸς βράχος παρουσιάζει βαθιὲς ρωγμὲς καὶ σχισμὲς γεμάτες καστανό,
μαλακὸ χῶμα, χωρὶς ὄστρακα. Στὸ χεῖλος τῆς βαθύτερης ρωγμῆς βρέθηκαν
5 - 6 τοποθετημένες πέτρες σὲ ἔκτασιν 80 × 55 ἐκ., ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἰσοπέ-
δωσιν τοῦ χώρου. Δυτικὰ ἀπὸ τὶς πέτρες αὐτὲς σὲ μιὰ ἔκτασιν 60 × 40 ἐκ.
ὑπῆρχε ἓνα σκληρὸ κοκκινωπὸ καμένο χῶμα πάχους 20 ἐκ.

Δ ω μ á τ ι ο II (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 1 - 2, πίν. 161α, 162ε, 163α - β)

Ἐπικοινωνεῖ μετὰ τὰ δωμάτια I καὶ III μετὰ θύρας ποὺ βρίσκονται στὴν ἀνατο-
λικὴ ἄκρην τοῦ τοίχου α καὶ στὴ δυτικὴ ἄκρην τοῦ τοίχου β. Ἔχει διαστάσεις
5.70 × 4 μ. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία του οἱ τοῖχοι σώθηκαν σὲ ὕψος 1.80 μ.
ἀπὸ τὴ θεμελίωσίν τους. Τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ τοίχου ἔχει καταστραφεῖ
ἔτσι ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωσιν εἰσόδου ἀπὸ ἀνατολικά (πίν. 161β, 163α), ἐνῶ
πρόκειται μόνο γιὰ σύμπτωσιν. Ὅπως καὶ στὸ δωμάτιο I, μιὰ λωρίδα δαπέ-
δου μήκους 4 μ. πλάτους 1.5 μ. σώθηκε στὴ δυτικὴ πλευρά του, ὅπου ὁ φυ-
σικὸς βράχος βρίσκεται σὲ βάθος 50 περίπου ἐκ. Ἡ εἰκόνα τῆς στρωματο-
γραφικῆς τομῆς ποὺ διατηρήθηκε κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα εἶναι ἡ ἀκόλουθη
(εἰκ. 6): Ἐνα παχὺ στρῶμα ἀπὸ καστανὸ χῶμα (στρῶμα β) πάχους 45 ἐκ.
καταλαμβάνει τὰ 2/3 τῆς ἐπιχώσεως. Πρόκειται γιὰ μαλακὸ χῶμα μετὰ πολλὰς
μικρὰς καὶ μερικὰς μεγάλας πέτρες καὶ ἄφθονα ἐπίσης ὄστρακα, ποὺ ἀνήκουν
κατεξοχὴν σὲ κωνικὰ κύπελλα. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἡ στρωματογραφικῆς
τομῆς διακόπτεται ἀπὸ ὀρθογώνιους λίθους ἐνὸς παλαιότερου ἴσως τοίχου, τοῦ
ὁποίου ἡ χρονολόγησιν πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι βέβαιη. Στὸ κεντρικὸ καὶ ἀνα-
τολικὸ τμήμα τῆς ἐπιχώσεως τὸ καστανὸ χῶμα διακόπτεται ἀπὸ ἓνα μικρότερο
στρῶμα συν. πάχους 40 ἐκ., ἀπὸ κιτρινωπὸ σκληρὸ χῶμα μετὰ μικρὰς πέτρες
(στρῶμα γ). Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἀκολουθεῖ ἓνα λεπτὸ στρῶμα
ἀπὸ κοκκινωπὸ σκληρὸ χῶμα μετὰ ἀραιὰ ὄστρακα ποὺ ἀκουμπάει πάνω στὸ

φυσικὸ βράχου (στρώμα ε). Στὸ κεντρικὸ τμήμα καὶ στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ δωματίου ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση συν. ὕψους 1.60 μ. Ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων ἦταν ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ δωματίου I. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ διατάραξη ἐδῶ ἦταν μικρότερη συγκριτικὰ μὲ τὸ δωμάτιο I.

Τὰ καστανὰ χρώματα ἔδωσαν ἀφθονή κεραμεικὴ κυρίως τῆς MM IIIβ - ὙΜ I περιόδου. Μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων τῆς ἴδιας περιόδου (εἰκ. 7) προέρχεται

Εἰκ. 6. Στρωματογραφικὴ τομὴ δωματίου II, Locus B.

καὶ ἀπὸ τὰ καμένα μαῦρα χρώματα (στρώμα δ) μαζί μὲ ὀστράκα τυπικὰ τῆς MM Iβ - II περιόδου. Τὰ τελευταῖα ἀνήκουν κατεξοχήν σὲ ἄωτα ἢ μόνωτα κύπελλα τοῦ γωνιωτοῦ τύπου ἢ μὲ κυλινδρικὰ τοιχώματα, σὲ γεφυρόστομες πρόχους, κ.ἄ. Ὅπως στὸ δωμάτιο I ἔτσι καὶ ἐδῶ τὰ μαῦρα χρώματα βρέθηκαν στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ δωματίου σὲ μιὰ λωρίδα πλάτους 1.50 μ. καὶ πάχους 40 - 45 ἐκ.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κεραμεικὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ βράχου καὶ τὶς βαθιὲς ρωγμὲς του (στρώμα ε). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ στρώμα αὐτὸ μὲ τὸ κοκκινωπὸ χῶμα ἡ διατάραξη ἦταν περιορισμένη, γι- γονὸς ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ χρονολόγηση. Ἐνὰ μόνωτο κύπελλο τοῦ γωνιωτοῦ τύπου MM IIα περιόδου, συμπληρώθηκε ἀπὸ ὀστράκα ποὺ βρέ- θηκαν μέσα στὶς ρωγμὲς τοῦ βράχου (ὕψ. 4.6 ἐκ. εἰκ. 4₂, πίν. 162ε). Ἐχει κόσμηση μὲ ἐπᾶλληλες ταινίες λευκοῦ χρώματος, ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ βαθὺ πορτοκαλὶ πάνω σὲ μαῦρο βάθος. Ἀπὸ τὶς ἴδιες ρωγμὲς συγκεντρώθηκαν ἐπί- σης ὀστράκα ποὺ ἀνήκουν σὲ τυπικὰ MM Iβ κυπελλίδια τύπου tumbler. Ἐχουν κόσμηση ἐπᾶλληλων ταινιῶν ἢ σειρὲς ἐπᾶλληλων γραμμίδων, ὅπου τὸ λευκὸ ἐναλλάσσεται μὲ τὸ πορτοκαλὶ κλπ. Βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα μὲ δισκοειδῆ βάση τοῦ τύπου τῶν Γουρνῶν μὲ τραχωτὴ κόσμηση, μὲ ταινίες λευκοῦ χρώματος παράλληλες ἢ κάθετες πάνω σὲ μαῦρο βάθος, κλπ. Μαζί μὲ αὐτὰ ἀναφέρονται ἐπίσης τμήμα ἀπὸ τὸν πυθμένα κλειστοῦ ἀγγείου

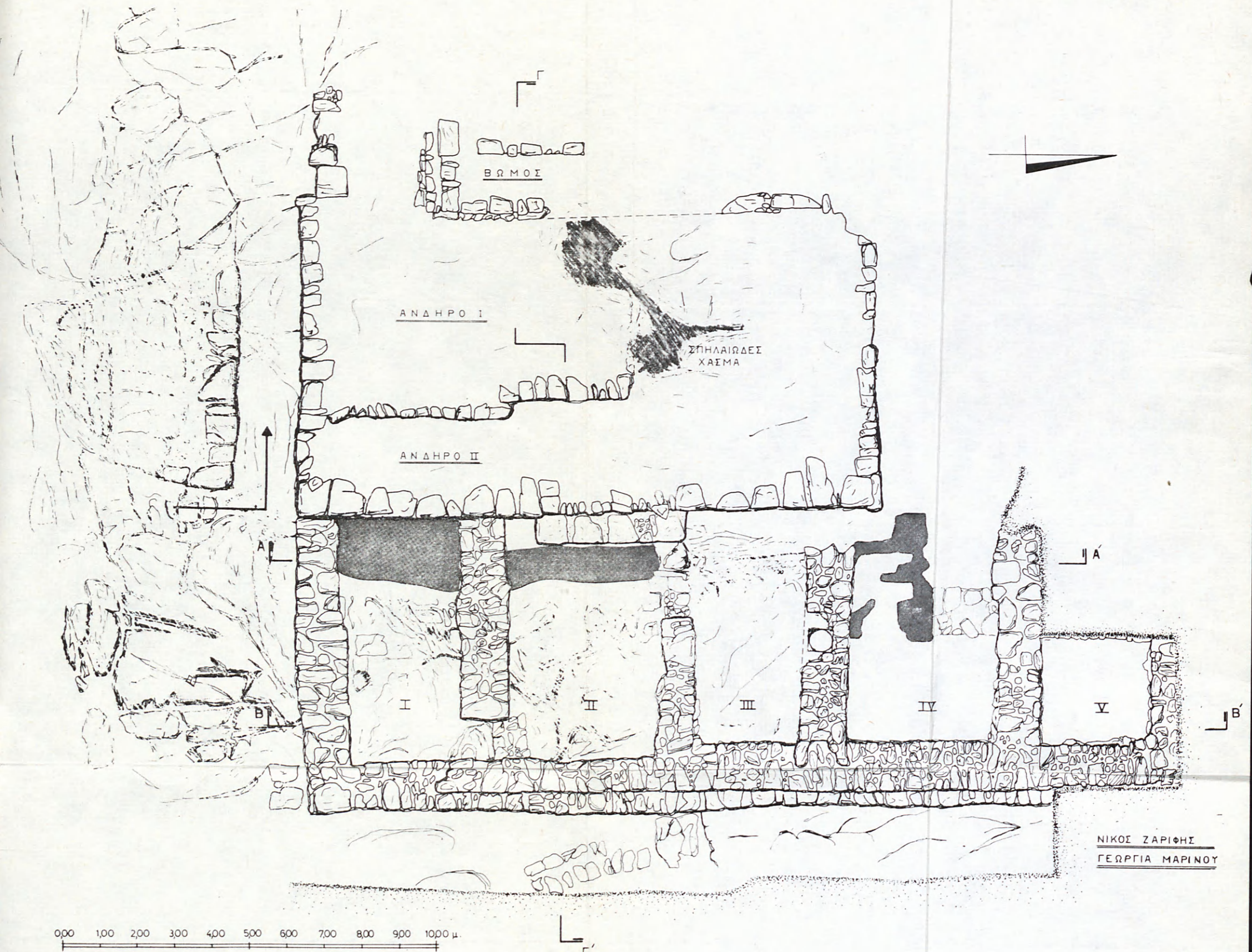

Οστρακα 1-9 στρ δ

	μαυρο		πορτοκαλι
	ερυθρο, κιτρινο, βαθος		ανοικτο πορτοκαλι
	καστανοκοκκινο		λευκο

Εικ. 7. Πίνακας κεραμεικῆς δωματίου II.

μέ καταλειβάδες, μονόχρωμο κύπελλο τοῦ γωνιωτοῦ τύπου, θραῦσμα μόνω-
του κυπέλλου μέ γραμμικὴ κόσμηση λευκοῦ πάνω σέ μαῦρο βάθος, σχήματα
δηλαδή καὶ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ θεωροῦνται τυπικὰ τῆς ΜΜ ΙΙΑ περιό-
δου. Ἀπὸ τὴν ομάδα αὕτῃ ἐξαιρεῖται τὸ τμήμα ἀγγείου μέ τὶς καταλειβάδες
ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ ἐνωρίτερα ἢ ἀργότερα, δεδομένου ὅτι τὸ
θέμα αὐτὸ εἶναι τόσο κοινὸ καὶ ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ καλύπτει μεγάλο χρονικὸ
διάστημα. Ἀναφέρονται τέλος τμήμα πρόχου μέ σωληνωτὴ πρόχυση καὶ ται-
νιωτὴ κόσμηση. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀνήκει στὴν παράδοση τῆς προανακτορικῆς
κεραμεικῆς (σχῆμα, πηλός, ἐπίχρσιμα).

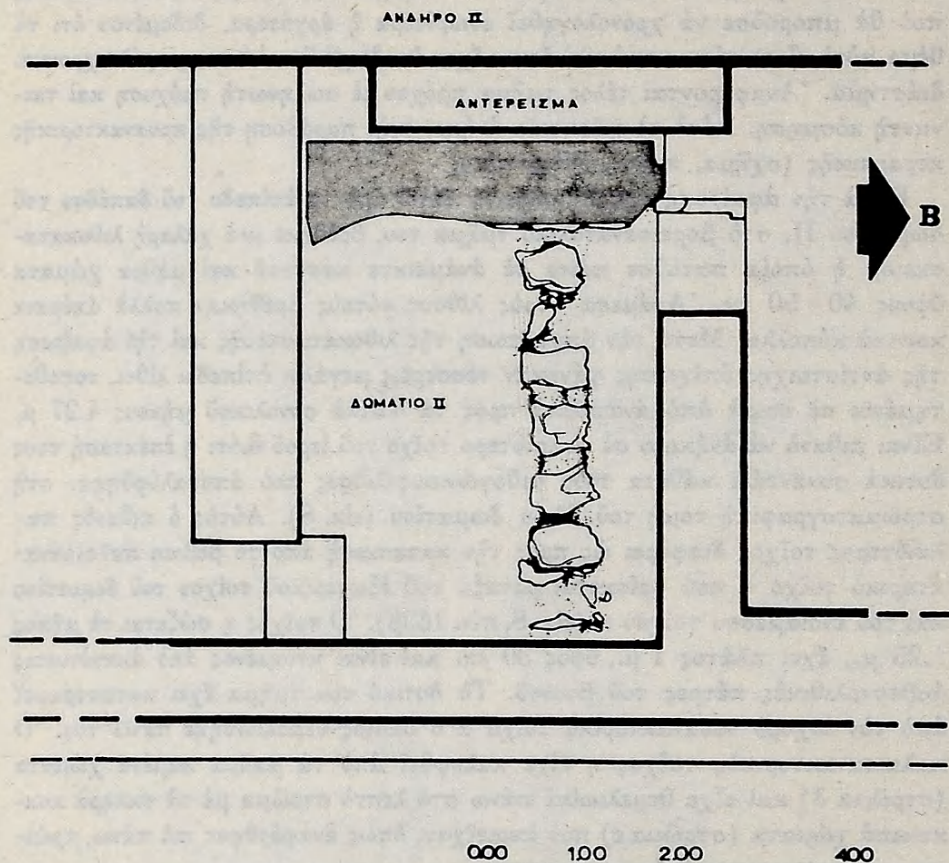
Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ
δωματίου ΙΙ, στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα του, βρέθηκε μιὰ χαλαρὴ λιθοκατα-
σκευή, ἡ ὁποία πατοῦσε πάνω σέ ἀνάμεικτα καστανὰ καὶ μαῦρα χρώματα
ὑψους 40 - 50 ἐκ. Ἀνάμεσα στοὺς λίθους αὐτοὺς βρέθηκαν πολλὰ ἀκέραια
κωνικὰ κύπελλα. Μετὰ τὴν ἀποτύπωση τῆς λιθοκατασκευῆς καὶ τὴν ἀφαίρεση
τῆς ἀντίστοιχης ἐπίχωσης φάνηκαν τέσσερις μεγάλοι ἐπίπεδοι λίθοι, τοποθε-
τημένοι σέ σειρὰ ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ συνολικοῦ μήκους 4.27 μ.
Εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνήκουν σέ παλαιότερο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ διότι ἡ ἐπέκτασή τους
δυτικὰ συναντᾷ κάθετα τοὺς ὀρθογώνιους λίθους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ
στρωματογραφικὴ τομὴ τοῦ ἴδιου δωματίου (εἰκ. 8). Αὐτὸς ὁ πιθανὸς πα-
λαιότερος τοῖχος διαφέρει ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ ἀπὸ τὸ βέβαιον παλαιοανα-
κτορικὸ τοῖχο ἡ ποὺ βρίσκεται μετὰξὺ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου
καὶ τοῦ ἐνδιάμεσου τοίχου α (εἰκ. 8, πίν. 163β). Ὁ τοῖχος ἡ σώζεται σέ μῆκος
1.25 μ., ἔχει πλάτος 1 μ., ὕψος 30 ἐκ. καὶ εἶναι κτισμένος ἀπὸ ἀκανόνιστες
ἀσβεστολιθινὲς πέτρες τοῦ βουνοῦ. Τὸ δυτικὸ τοῦ τμήμα ἔχει καταστραφεῖ
ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ νεοανακτορικὸ τοῖχο α ὁ ὁποῖος θεμελιώθηκε πάνω του. Ὁ
παλαιοανακτορικὸς τοῖχος ἡ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ τὰ μαῦρα καμένα χρώματα
(στρώμα δ) καὶ εἶχε θεμελιωθεῖ πάνω στὸ λεπτὸ στρώμα μέ τὰ σκληρὰ κοκ-
κινωπὰ χρώματα (στρώμα ε) ποὺ περιεῖχαν, ὅπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, πρῶ-
μα παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα.

Δ ω μ ά τ ι ο ΙΙΙ (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 1 - 2, πίν. 164α)

Ἔχει διαστάσεις 6.20 × 2.90 μ. Ὅπως ἀναφέρθηκε στὴν ἐκθεση τοῦ 1976
(ΠΑΕ 1976, Β', 413) τὸ δάπεδο δὲν σώθηκε σὰν ἐνιαία λωρίδα, ὅπως στὰ
δωμάτια Ι - ΙΙ, ἀλλὰ περισσότερο τμηματικά. Ἡ ἐπίχωση τοῦ δωματίου αὐ-
τοῦ στὸ σύνολό της καὶ ἡ ἄμεση ἐπίχωση τοῦ δαπέδου του παρουσίαζαν μεγα-
λύτερη διατάραξη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ διαπιστώθηκε στὰ δωμάτια Ι - ΙΙ. Στὴν
ἴδια ἐκθεση τοῦ 1976 ἔγινε λόγος γιὰ τὸ στρώμα καταστροφῆς ποὺ βρέθηκε
στὸ δωμάτιο αὐτό.

Κατὰ τὴν ἐρευνα τῶν δύο τελευταίων ἐτῶν ἀφαιρέθηκε σέ ἔκταση τὸ στρώ-
μα τοῦ καμένου κοκκινωποῦ χρώματος (πάχους 20 - 40 ἐκ.) ποὺ ἔδινε τὴν ἐν-

τύπωση πηλοῦ. Τὸ στρώμα αὐτὸ περιεῖχε λίγες μικρὲς πέτρες καὶ ἦταν καθα-
ρὸ ἀπὸ ὄστρακα. Ἐνα μικρὸ ὀρθογώνιο τμῆμα του διαστάσεων 30×30 ἐκ.
πὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ δυτικὴ ἄκρη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου,

Εἰκ. 8. Κάτοψη δωματίου II (σχέδιο Ν. Κριτωτάκη).

διατηρήθηκε σὰν μάρτυρας (πίν. 164α, 3). Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα δια-
πιστώθηκε ὅτι τὸ μαῦρο καμένο χῶμα πὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸ 1967,
κάλυπτε ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ διατηρημένου δαπέδου. Μαῦρο καμένο χῶμα
βρέθηκε ἐπίσης στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου ὅπου ὑπῆρχε ἕνας λιθο-
σωρὸς ἀπὸ λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους (πίν. 164α, 5). Οἱ λίθοι αὐτοὶ
πὺ θὰ εἶχαν καταπέσει ἀπὸ τὰ ψηλότερα μέρη τῶν τοίχων τοῦ δωματίου,
βρέθηκαν ἀνάμεικτοι μὲ κουσκουρόχωμα, στάχτες καὶ θρυμματισμένα κο-
νιάματα πὺ διατηροῦσαν ζωρὰ χρώματα. Κονιάματα βρέθηκαν ἀκόμη κά-
τω ἀπὸ τμῆμα τοῦ δαπέδου καὶ κάτω ἀπὸ τὸ «τοιχάριο ε». Κατὰ τὴν ἔρευνα

τῶν ἐτῶν 75 - 76 ἐπίσης, στὸν τομέα Ζ, ὁ ὁποῖος ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου III διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἔφερε κονιάμα ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὰ δωμάτια I - II.

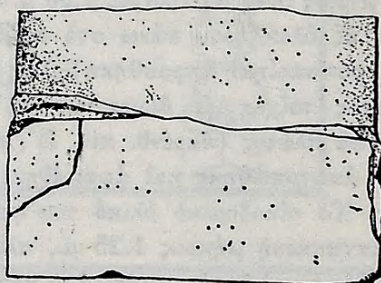
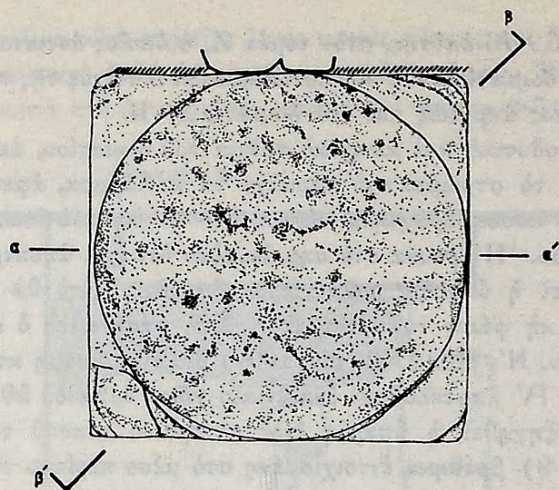
Στὸ νοτιοδυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ τὸ στρώμα πού περιεῖχε τὰ κονιάματα, ἀφαιρέθηκε ἓνα στρώμα ἀπὸ σκληρὸ κουσκουρόχωμα πάχους 15 - 20 ἐκ. πού ἴσως ἀνῆκε σὲ προγενέστερο δάπεδο. Ἡ ἔρευνα στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἔχει ἀποπερατωθεῖ. Ἄν τελικὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ παλαιότερου δαπέδου, αὐτὸ θὰ ἀνήκει στὴν πρώτη νεοανακτορικὴ φάση τοῦ κτίσματος. Στὴ φάση αὕτῃ ὁ ἐνδιάμεσος τοῖχος γ (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 1 - 2, πίν. 160γ) δὲν εἶχε ἀκόμη κτισθεῖ καὶ τὰ δωμάτια III καὶ IV ἀποτελοῦσαν ἓνα ἐνιαῖο χῶρο ἐμβαδοῦ 50 μ². Ἐτσι θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς κεντρικοῦ πεσσοῦ τοῦ ὁποῖου ἡ πώρινη βάση (εἰκ. 9) βρέθηκε ἐντοιχισμένη στὸ μέσο περίπου τοῦ τοίχου γ (εἰκ. 2, πίν. 164β).

Ἡ χρῆση ἐνὸς τόσο μεγάλου χώρου εἶναι ζήτημα πού δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει τώρα.

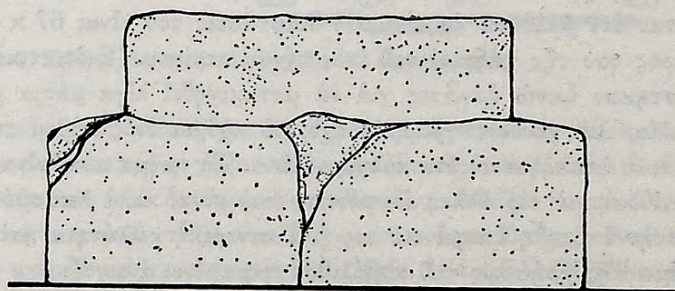
Ὁ τοῖχος γ ἔχει μῆκος 5.40 μ., πλάτος 1.30 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος 55 ἐκ. Εἶναι θεμελιωμένος ἐξ ὀλοκλήρου πάνω στὸ σωζόμενο δάπεδο καὶ ἀποτελεῖ μιὰ νεοανακτορικὴ τροποποίηση (προσθήκη). Στὴ φάση τῆς νέας αὐτῆς διαρρύθμισης ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τῶν δωματίων III καὶ IV ἐνισχύεται μὲ ἀποτελεσμα νὰ αὐξηθεῖ σὲ πλάτος (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 2).

Τὸ «τοιχάριο ε» ἀποτυπώθηκε καὶ ἀφαιρέθηκε μὲ σκοπὸ νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα σὲ βάθος. Τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό του φυλάχτηκε. Σημειώνεται ὅτι ἦταν μιὰ χαλαρὴ κατασκευὴ μήκους 1.25 μ., πλάτους 25 ἐκ. περίπου, ἀπὸ ἓναν ἀσβεστολιθικὸ δόμο καὶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ πώρινο μέλος σὲ δευτέρη χρῆση. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγον μετακινήθηκε καὶ ὁ πώρινος κυβόλιθος πού βρέθηκε πεσμένος σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ «τοιχάριο ε» καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πώρινη πλάκα πού βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ δάπεδο (πίν. 164α, 1 - 2). Πιστεύεται ὅτι βρέθηκε *in situ*. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 67 × 70 × 74 ἐκ. καὶ τὸ βάρος του τῆς τάξεως τοῦ ἐνὸς τόνου περίπου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι χρειάστηκαν ὀκτῶ ἐργάτες γιὰ νὰ μετακινηθεῖ λίγα μέτρα μὲ πολὺ μεγάλη δυσκολία. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἔχει τὸ σχῆμα ἐνὸς κύβου τοῦ ὁποῖου ἡ μιὰ ἐπιφάνεια ἀπολήγει σὲ ἓνα κόλουρο κῶνο. Τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι ἀδρὰ δουλεμένο σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἄλλες ἐπιφάνειες πού εἶναι καλὰ λειασμένες (εἰκ. 10) καὶ ἔχει στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνειά του μιὰ κεντρικὴ κοιλότητα καὶ δύο μικρότερες. Τὸ θέμα τῆς χρήσεως τοῦ κυβόλιθου παραμένει ἀνοιχτό.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ δωμάτιο III προχώρησε σὲ βάθος 1 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου γ. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου φάνηκε ὁ φυσικὸς βράχος καὶ οἱ ρωγμὲς του (πίν. 164α). Στὸ ἴδιο τμῆμα κάτω ἀπὸ ἓνα στρώμα πού περιεῖχε ἄφθονα σπονδικὰ κύπελλα καὶ κατεξοχὴν παλαιοανακτορικὴ κεραμεικὴ, ἀπο-

Τομή α-α'

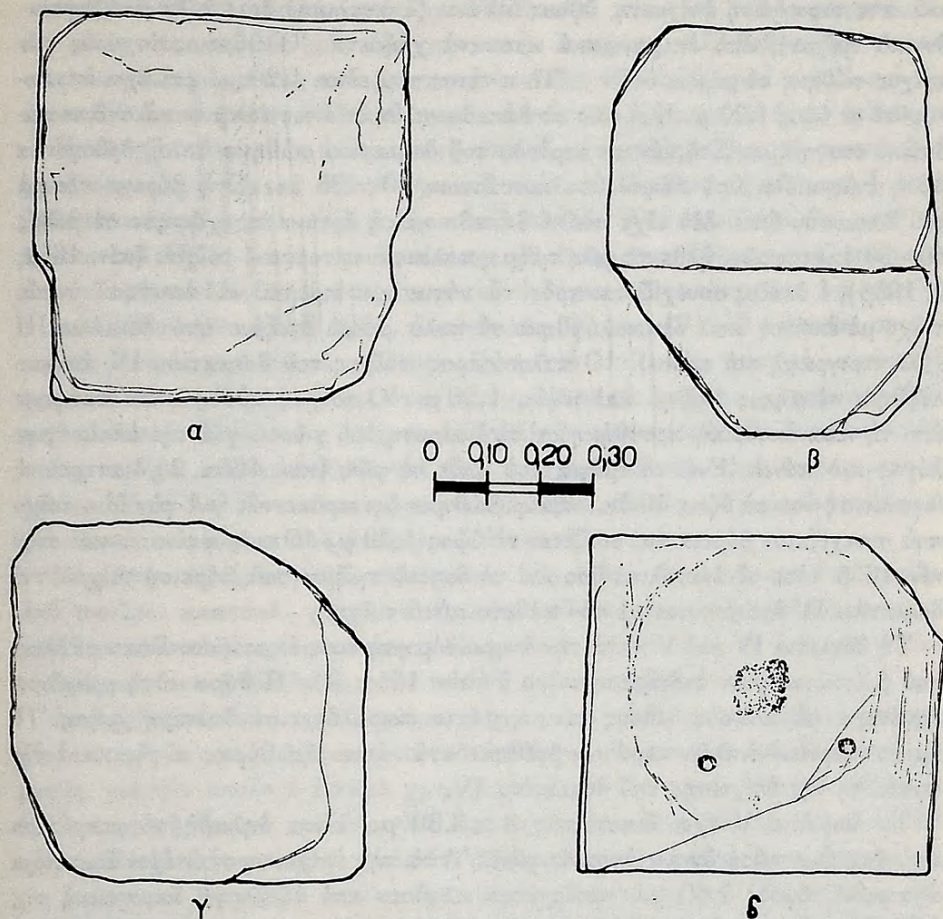
Τομή β-β'

00 01 02 03 04 05 μ.

Εικ. 9. Πώρινη βάση κίονα.

καλύφθηκε ἓνας μεγάλος δόμος καὶ ἡ ἄκρη ἐνὸς δευτέρου ποῦ συνεχιζόταν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο γ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο.

Στὸ κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση ἐνὸς

Εἰκ. 10. Πῶρινος κυβόλιθος δωματίου III (σχέδιο Ἑλ. Καμπέλη).

στρώματος ἀπὸ κιτρινωπὰ χρώματα μὲ πολλὰ ὄστρακα, κυρίως κύπελλα, λοπάδες, πινάκια καὶ ἄρκετὰ ἀκέραια προχοῖδια τῆς MM III - ΥΜ I ἐποχῆς, ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα ποῦ βρέθηκαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ στὸ δωμάτιο V (βλ. περιγραφή πῦθ κάτω).

Δωμάτια IV - V (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 2, πίν. 160γ, 165α - β, 166α)

Ἡ ἐρευνα τοῦ τελευταίου ἔτους ἀποκάλυψε δύο νέα δωμάτια ποῦ ἔχουν τὴν ἴδια ἀξονικὴ διάταξη μὲ τὰ προηγούμενα.

Τὸ δωμάτιο IV ἀνασκάφηκε σὲ ὅλη του τὴν ἑκταση. Βρίσκεται στὰ βόρεια

τοῦ δωματίου III. Ἔχει διαστάσεις 5.70×4 μ. Ὁ δυτικός του τοῖχος καταστράφηκε ὀλοκληρωτικὰ τὸ 1952 κατὰ τὶς οἰκοδομικὰς ἐργασίες τοῦ ὑποσταθμοῦ τοῦ Ο.Τ.Ε. ποὺ βρίσκεται βορειότερα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση. Τὸ δωμάτιο κάλυπτε ταραγμένη ἐπίχωση, ὕψους 50 ἐκ. (ἀνατολικά) ἕως 1.75 μ. (βορειοδυτικὸ τμῆμα), ἀπὸ ἐπιφανειακὰ καστανὰ χρώματα. Ὁ βόρειος ἰσχυρὸς του τοῖχος σώθηκε σὲ μῆκος 5.75 μ. Τὸ πλάτος του εἶναι 1.20 μ. καὶ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ ὕψος 1.20 μ. Καὶ ἐδῶ τὸ δάπεδο σώθηκε ἀποσπασματικὰ στὸ νοτιοδυτικὸ του τμῆμα. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ δωματίου σώθηκε ἀπλή, ὀρθογώνια βάση ἐνὸς κίονα ἀπὸ παρόλθιο διαστάσεων 40×35 ἐκ. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δωματίου ὅπου δὲν εἶχε σωθεῖ δάπεδο καὶ ἡ ἔρευνα προχώρησε σὲ βάθος 40 - 50 ἐκατοστῶν, ἦλθε σὲ φῶς τμῆμα παλαιοανακτορικοῦ τοίχου (πίν. 165α, 2, 165β), ὁ ὁποῖος συνεχίζεται πρὸς τὰ νότια καὶ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἐνιαῖο τοῖχο μὲ ἐκείνον ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ πολὺ μικρὸ τμῆμα στὸ δωμάτιο III (βλ. περιγραφή πρὸ πάνω). Ὁ παλαιότερος τοῖχος τοῦ δωματίου IV ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 1.60 μ. καὶ πλάτ. 1.20 μ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς καταστράφηκε ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ προσθήκη καὶ τὴ διαίρεση τοῦ χώρου γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος πρὸ πάνω. Ἐνῶ τὸ τμῆμα ποὺ ἦλθε σὲ φῶς (πίν. 165α, 2) διατηρεῖ τὴ θεμελίωσή του σὲ ὕψος 40 ἐκ., ἐξακριβώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τοῖχο ποὺ συνεχίζεται βόρεια καὶ σώζεται σὲ ὕψος 1.20 μ. Ὅπως φαίνεται καὶ στὸν πίν. 165β τόσο τὸ ἀνατολικὸ ὅσο καὶ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου IV ἐφάπτονται μὲ τὸν κάθετο αὐτὸ τοῖχο.

Τὰ δωμάτια IV καὶ V κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησή τους ἐπικοινωνοῦσαν μὲ θύρα ποὺ βρίσκεται στὸν ἐνδιάμεσο τοῖχο δ (πίν. 165α, 3). Ἡ θύρα αὕτη φράχθηκε ἀργότερα μὲ κοινούς λίθους καὶ κομμάτια παρολίου σὲ δεύτερη χρῆση. Τὸ ἥμισυ πώρινων διπλῶν κεράτων βρέθηκε στὰ νότια τῆς θύρας αὐτῆς κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ δωματίου IV.

Τὸ δωμάτιο V ἔχει διαστάσεις 3×3.30 μ., εἶναι δηλαδὴ τὸ μικρότερο ἀπὸ ὅσα ἕως τώρα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ ἔχει ἕως τώρα ἀφαιρεθεῖ, ὕψους 1.60 μ., προέρχεται πλούσια καὶ ἀξιόλογη κεραμεικὴ τῆς MM III καὶ κυρίως τῆς YM I περιόδου καὶ λίγα χαρακτηριστικὰ ὄστρακα τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ. Δεκάδες σπονδικῶν κυπέλλων ἀποτελοῦσαν πυκνὲς ἀποθέσεις σὲ ὅλο τὸ δωμάτιο ἀλλὰ κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ του τοίχου. Ἡ ἔρευνα τοῦ δωματίου δὲν ἔχει ἀκόμα τελειώσει. Γιὰ τὴν κεραμεικὴ του θὰ γίνῃ λόγος πρὸ κάτω.

Ἄνδρo I - Σηλαιῶδες χάσμα

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1974¹ διαπιστώθηκε ὅτι στὸ χῶρο, ὅπου, κατὰ τὸν πρῶτο ἐρευνητὴ τοῦ ἱεροῦ A. Evans, ὑπῆρχε ὁ «οἶκος τοῦ ἱερέα» (Casa Santa)

1. ΠΑΕ 1974, δ.π. 230 κέ.

ἀποκαλύφθηκε ἓνα ὑπαίθριο ἱερὸ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἀνδῆρα I καὶ II τὰ ὁποῖα ἔχουν κλιμακωτὴ διάταξη καὶ ἄξονα ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρᾶ (βλ. ΠΑΕ 1974, παρὲνθ. πίν. Θ'). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν ἀνδῆρων βρίσκεται ἓνας ἐπιμήκης βαθμιδωτὸς βωμὸς ποὺ ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω σὲ βαθιὲς ρωγμὲς. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὲς ρωγμὲς μᾶς ὁδήγησε στὴν ἀνεύρεση τοῦ βαθύτατου φυσικοῦ σπηλαιώδους χάσματος ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τῶν ἀνδῆρων I καὶ II καὶ ἔχει ἐρευνηθεῖ ὡς τὸ βάθος 10.50 μ., χωρὶς ὥστόσο οἱ ἐργασίες νὰ ἔχουν τελειώσει.

Κατὰ τὴν τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀφαιρέθηκε ἕως τὸ φυσικὸ βράχο ἡ τεχνητὴ ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου I ποὺ κατελάμβανε τὴν ἔκταση ἡ ὁποία βρίσκεται ἐμπρὸς στὸ νότιο τμήμα τοῦ βωμοῦ. Ὑπενθυμίζεται ὅτι κατὰ τὴν ἐρευνα τοῦ 1974, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐλάχιστου ἐπιφανειακοῦ χώματος, ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδῆρου καλυπτόταν ἀπὸ ἓνα στρώμα μικρῶν λίθων (βλ. ΠΑΕ 1974, παρὲνθ. πίν. Θ', εἰκ. 19). Σὲ ὀρισμένα σημεῖα, κυρίως ἐμπρὸς στὸ βωμό, σώθηκαν ἔχνη ἀπὸ ὑπόλευκο, χτυπητὸ κουσκουρόχωμα τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε ὅταν περιγράψαμε τὰ δωμάτια, χρησιμοποιήθηκε γιὰ συνδετικὸ ὕλικό τῶν τοίχων καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν δαπέδων¹. Δὲν πρόκειται γιὰ κονίαμα ἀλλὰ γιὰ ἓνα πρόχειρο δάπεδο (μιὰ ἐπίστρωση) τὸ ὁποῖο ἀκόμη καὶ ἂν καταστραφεῖ διορθώνεται εὐκόλα. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸ white plaster ποὺ ἀναφέρει ὁ Evans².

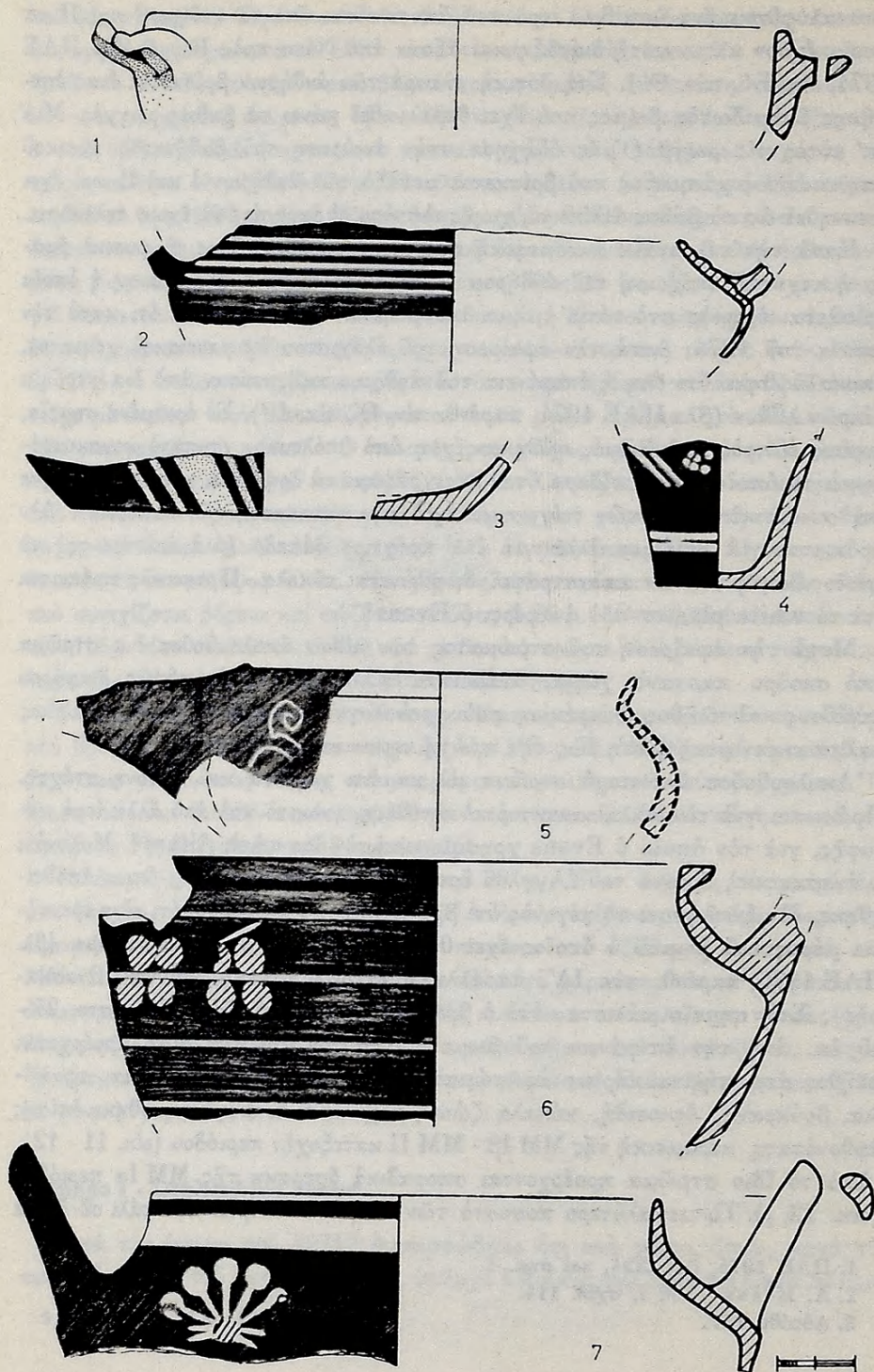
Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος τῶν λίθων ἀκολουθοῦσε ἓνα στρώμα ἀπὸ σκοῦρο καστανὸ χῶμα, ἀνάμεικτο πάντα μὲ πολλὲς πέτρες διαφόρου μεγέθους καὶ πλῆθος ὀστράκων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ δεύτερη κυρίως παλαιοανακτορικὴ φάση ἕως τὴν πρώτη νεοανακτορικὴ περίοδο.

Ἀκολουθοῦσε ἓνα παχὺ στρώμα μὲ καμένα χρώματα καὶ ἄφθονη στάχτη. Πρόκειται γιὰ τὸν παλαιοανακτορικὸ ἀποθέτη, γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα ἱερὰ κορυφῆς, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Evans χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «Ash Altar»³. Μολονότι ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τοῦ Ἀγγλοῦ ἐρευνητῆ ἦταν ἐπιφανειακὴ, ὅπως ἀποδείχθηκε, δὲν ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι βρῆκε τὸ στρώμα αὐτὸ διότι εἶχε ἐρευνήσει μέρος τοῦ βωμοῦ ὁ ὁποῖος ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὸ ἴδιο στρώμα (βλ. ΠΑΕ 1976, παρὲνθ. πίν. ΙΔ', παράλληλη κάτοψη παλαιᾶς καὶ νέας ἀνασκαφῆς). Στὸ σημεῖο μάλιστα αὐτὸ ὁ βράχος βρίσκεται σὲ βάθος ἐλάχιστο, 25 - 45 ἐκ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βωμοῦ. Ἀπὸ τὸν ἀποθέτη αὐτὸ προέρχεται πλῆθος ἀπὸ πήλινα κυρίως ἀφιερώματα: ἀνθρώπινα εἰδώλια, ζώδια, σφαιρίδια, βούκρανα, ὀφιοειδῆ, κόκαλα ζώων, κοχύλια κ.ἄ. Συγκεντρώθηκε ἐπίσης ἀφθονότατη κεραμεικὴ τῆς MM Ιβ - MM ΙΙ κατεξοχὴν περιόδου (εἰκ. 11 - 12). Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα προέρχονται σποραδικὰ ὀστράκα τῆς MM Ια περιόδου (εἰκ. 12, 2). Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν ὀστράκων ἀνήκει καὶ πάλι σὲ ἄωτα

1. ΠΑΕ 1975, δ.π. 334, καὶ σημ. 1.

2. A. EVANS - PM I, σκέδ. 114.

3. Αὐτόθι 157.

Ελκ. 11. Πίνακας κεραμεικῆς ἀνδῆρου Ι.

μονόχρωμα ἢ γραπτὰ κύπελλα μὲ ἐπίπεδη βάση (εἰκ. 11, ₃), κύπελλα τύπου tumbler μονόχρωμα ἢ γραπτὰ (εἰκ. 11, ₄) ἀλλὰ καὶ τραχωτά τῆς MM IB - MM II περιόδου. Ἀφθονα εἶναι ἐπίσης τὰ προχυτικά σκεύη τῆς ἴδιας ἐποχῆς (εἰκ. 11, ₅ καὶ εἰκ. 12, ₁₃₋₁₄). Ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ δίωτα σκυφοειδῆ ἀγγεῖα μὲ τὰ γωνιωτὰ τοιχώματα στὸ ὕψος τῶν ὤμων (εἰκ. 11, ₂ καὶ ₆₋₇). Λιγότερα εἶναι τὰ θραύσματα ἀπὸ πίθους, χύτρες κ.ἄ. Στὸν ἴδιο ἀποθέτη ἀνήκει καὶ ὁ θησαυρὸς τῶν χάλκινων πελέκεων ποὺ ἦλθε σὲ φῶς τὸ 1974¹. Ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ὁμάδα τῶν λίθινων ἀναθηματικῶν τραπέζων πλουτίστηκε μὲ νέα δείγματα (βλ. παρακάτω). Αὐτὸν τὸν ἴδιο ἀποθέτη τὸν συναντήσαμε ἐκεῖ ποὺ ἡ ἔρευνα τοῦ ἱεροῦ ἔφθασε ἕως τὸ φυσικὸ βράχο.

Μετὰ τὸ στρώμα-ἀποθέτη ἀκολουθοῦσε ἓνα λεπτὸ στρώμα ἀπὸ κοκκινωπά, σκληρὰ χρώματα μὲ πολλὰς μεγάλες πέτρες, λίγα ὄστρακα τῆς MM IB κυρίως περιόδου καὶ ἀραιὰ προανακτορικά ὄστρακα. Τὰ εὐρήματα ἦταν ἐπίσης λιγοστά, ζώδια καὶ σφαιρίδια κυρίως, τὰ ὅποια πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ προηγούμενο στρώμα.

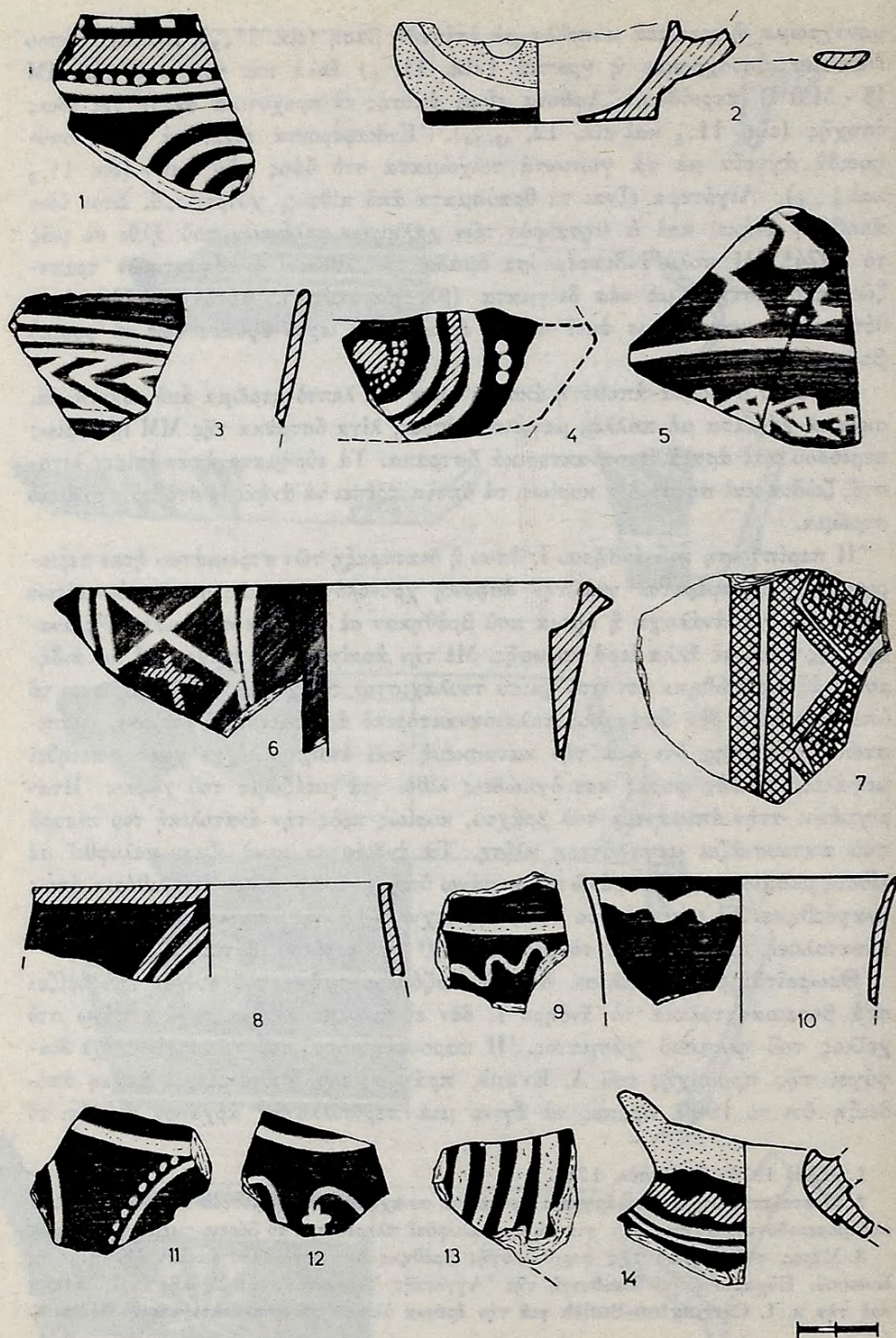
Ἡ περίπτωση τοῦ ἀνδῆρου I, ὅπου ἡ διατάραξη τῶν στρωμάτων ἦταν περιορισμένη, προσφέρεται γιὰ τὴν ἀσφαλῆ χρονολόγηση μιᾶς σειρᾶς εὐρημάτων ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀνάλογα ἢ ὅμοια ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς ἢ καὶ σὲ ἄλλα ἱερὰ κορυφῆς. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης² τοῦ ἀνδῆρου I ἐξακριβώθηκε ὅτι στὸ ἥμισυ τουλάχιστον τοῦ χώρου ὅπου ἐκτείνεται τὸ ὑπαίθριο ἱερὸ δὲν ὑπάρχουν παλαιοανακτορικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνδῆρου εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ μεγάλοι, πολλὰς φορὲς καὶ ὀγκώδεις λίθοι γιὰ μπάζωμα τοῦ χώρου. Ἦταν ριγμένοι στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, κυρίως πρὸς τὴν ἀνατολική του πλευρὰ ποὺ παρουσιάζει μεγαλύτερη κλίση. Τὰ ἐνδιάμεσα κενὰ εἶχαν καλυφθεῖ μὲ λίθους μεσαίου μεγέθους ἐνῶ πάνω-πάνω ὑπῆρχε ἓνα στρώμα ἀπὸ λιθάρια, ὅπως ἀναφέρθηκε. Τὸ μεγαλύτερο ὕψος τῆς τεχνητῆς αὐτῆς ἐπίχωσης ἦταν 1.20 μ. (ἀνατολική πλευρά) καὶ τὸ ἐλάχιστο 40 ἐκ. περίπου (δυτικὴ πλευρά).

Θεωρεῖται βέβαιον πλέον, ὅτι τὸ σωζόμενο τμῆμα τοῦ τοίχου ποὺ ὀρίζει στὰ βορειοανατολικά τὸ ἀνδρὸν I, δὲν εἶναι θεμελιωμένα τυχαῖα πάνω στὸ χεῖλος τοῦ φυσικοῦ χάσματος. Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ τελευταίου εἶχε διαφύγει τῆς προσοχῆς τοῦ A. Evans, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη ἀπόδειξη ὅτι τὸ 1909 πρέπει νὰ ἔγινε μιὰ περισυλλογὴ³ ἀρχαίων καὶ ὅτι τὸ

1. ΠΑΕ 1974, 232, πίν. 173α.

2. Πιστεύεται ὅτι ἡ ἴδια ἐργασία πρέπει νὰ συνεχισθεῖ στὸν ὅλο τοῦ ἀνδῆρου II κυρίως στὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα του, γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ πληρέστερα τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ βωμοῦ.

3. Μέρος τοῦ ὕλικου τῆς περισυλλογῆς βρέθηκε στὸ στρωματογραφικὸ Μουσεῖο τῆς Κνωσοῦ. Εὐχαριστῶ τὸ διευθυντὴ τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κ. H. Catling καὶ τὴν κ. I. Carrington-Smith γιὰ τὴν ἔρευνα ὕλικου στὸ στρωματογραφικὸ Μουσεῖο.

Ειχ. 12. Πίνακας κεραμεικῆς ἀνδήρου Ι.

χάσμα ἦταν ἐντελῶς φραγμένο εἴτε μετὰ ἀπὸ σεισμικὴ δόνηση εἴτε ἀπὸ ἄλλη φυσικὴ καταστροφή ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες καθὼς φαίνεται προσπάθειες τῶν λαθρανασκαφῶν στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται καὶ ὁ Evans¹. Στὴν ἀντίθετη περίπτωσι θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ μεγάλος αὐτὸς ἐρευνητὴς καὶ θεμελιωτὴς τῆς ἔρευνας τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἀξιοποιούσε αὐτὸ τὸ σοβαρὸ στοιχεῖο.

Ἀξιοπρόσεχτο εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ A. Evans², ὅτι ὁ A. Taramelli, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὴν ὑψηλὴ κορυφὴ τοῦ Γιούχτα καὶ δημοσίευσε τὸ 1899 ἓνα πολύτιμο τοπογραφικὸ προσχέδιο τοῦ τεμένους, δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τουλάχιστον τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ τὰ ὁποῖα πρέπει ἐν μέρει νὰ ἦταν ὁρατά. Ἀντίθετα ὁ R. Pashley³ ποὺ ἐπισκέφθηκε τὶς Ἀρχάνες καὶ τὸ ἱερὸ κορυφῆς τὸ 1834 ἀναφέρει «within this space is an aperture in the ground. . .» κáνοντας λόγο γιὰ τοὺς ἰσχυροὺς τοίχους ἐνὸς κτηρίου ποὺ εἶχε ἐπισκεφθεῖ στὴν κορυφὴ τοῦ Γιούχτα.

Μιὰ νέα μαρτυρία προκύπτει ἀπὸ τὶς πρόσφατα δημοσιευμένες ἐπιστολὲς τοῦ W. J. Stillman⁴, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὸ 1881 τὸ Γιούχτα. Ὁ περιηγητὴς αὐτὸς ἀναφέρεται στὸ κυκλώπειο τεῖχος ποὺ περιβάλλει τὴν κορυφὴ καὶ τὸ ἱερὸ καὶ σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σπηλαιώδους χάσματος, τοῦ ὁποῖου ὑπογραμμίζει τὴ σημασίαν συνδέοντάς το μὲ τὸ μῦθο τοῦ τάφου τοῦ Διός.

Τὰ μέχρι τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἡ μελέτη τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν εὐρημάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ σπηλαιῶδες χάσμα, οἱ φιλολογικὲς πηγές καὶ οἱ μαρτυρίες περιηγητῶν τῶν βυζαντινῶν καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων καθὼς καὶ τοῦ περασμένου αἰῶνα, μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τόσο κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ καὶ πολὺ περισσότερο κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἐποχὴ, τὸ σπηλαιῶδες χάσμα πρέπει νὰ ἦταν ἀνοιχτὸ καὶ νὰ εἶχε λατρευτικὴ χρῆσι. Διατυπώνεται δηλαδὴ ἡ ἀποψὴ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε μιὰ κατάλληλη κατασκευὴ γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ χάσματος, κάτι ἀνάλογο δηλ. μὲ τὸ σωζόμενον βόρειο τοῖχο τοῦ ἀνδῆρου I. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἐπίσης ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπεκταθεῖ τὸ ἀνδῆρο II πρὸς τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά, ὅπως φαίνεται καὶ στὸ σχέδιο τοῦ παρένθ. πίν. Η' (βλ. καὶ ΠΑΕ 1974, παρένθ. πίν. Θ').

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνδῆρου I φάνηκε καθαρότερα ἡ μορ-

Στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου ἐκτίθεται τὸ λίθινον «ladle» ποὺ ἀναφέρει ὁ Evans (PM I 159), τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν ἀποψὴ του φέρει σύμβολα γραμμικῆς γραφῆς A. Τὸ τελευταῖον ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τοὺς Godart - Olivier.

1. Βλ. PM I εἰκ. 114.

2. Αὐτόθι 154, σημ. 3 καὶ A.B. Cook, Zeus (1964) I, 159 - 160 εἰκ. 130 - 132.

3. R. PASHLEY, Travels in Crete (1837) I κυρίως 213.

4. Βλ. Appendix to the 2nd Annual Report of the Executive Committee of the Arch. Inst. of America 42 - 43. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Στυλ. Ἀλεξίου γιὰ τὴν πληροφορίαν αὐτή.

φή τοῦ βωμοῦ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνατολικῆς βαθμίδας τοῦ ποῦ σώζεται ἐδῶ σὲ μῆκος 1.50 μ. καὶ πλάτος 20 - 30 ἐκ. (πίν. 166β). Στὴν ἐκθεση τοῦ 1974 ὁ βωμὸς ἀναφέρεται περιγραφικὰ σάν «ἐπίμηκες βαθμιδωτὸ βάθρο»¹, τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ ὁποῖου ἔχει καταστραφεῖ. Βαθμιδωτὰ θρανία ἢ βάθρα² μᾶς εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ παραστάσεις πάνω σὲ σφραγίδες καὶ σφραγίσματα, λ.χ. στὸ γνωστὸ θραῦσμα ἀπὸ λίθινο ἀνάγλυφο ἀγγεῖο τῆς Κνωσοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Γιά παράδειγμα ἀναφέρεται ἡ γνωστὴ βαθμιδωτὴ κατασκευή τῆς ΝΔ γωνίας τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ. Στὴν περίπτωση τοῦ Γιούχτα πιστεύεται ὅτι δὲν ἔχουμε ἀπλὰ καὶ μόνο ἓνα βαθμιδωτὸ θρανίον ἢ βάθρο ποῦ βρίσκεται στὸ ψηλότερο σημεῖο τῶν ἀνδρῶν καὶ προορίζεται νὰ δεχθεῖ τὶς προσφορές, τὰ σύμβολα κλπ. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ κάτι πολὺ περισσότερο: Μία μνημειώδης πρόσβαση (ράμπα Α - Α) ὁδηγεῖ στὴν κατασκευή αὐτὴ ποῦ προφανῶς ἔχει σχέση καὶ μὲ τὴ λατρευτικὴ παρουσία τοῦ χάσματος. Πιστεύεται δηλ. ὅτι ἐδῶ τελοῦνται οἱ σημαντικότερες τελετουργικὲς πράξεις τῆς ὑπαίθριας λατρείας: γι' αὐτὸ καὶ χαρακτηρίσθηκε βωμὸς.

Συμπερασματικὰ θὰ λέγαμε ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ἡ θέση καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ μᾶς ἀποκαλύπτουν ἐντυπωσιακὰ αὐτὴ τὴ φορά ὅτι ἡ δύναμη τῆς χθόνιας θεότητας συμπορεύεται μὲ τὴν οὐράνια θεότητα. Πιστεύω ὅτι στὴν ὑπαρξὴ τοῦ σπηλαιώδους χάσματος καὶ στὴ φήμη τοῦ σημαντικότερου ἱεροῦ κορυφῆς, τοῦ Κνωσιακοῦ ἱεροῦ, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ νῆμα ποῦ ὁδηγεῖ στὸ μῦθο τοῦ τάφου τοῦ Διός³.

Ἡ κεραμικὴ τῶν δωματίων. Γενικὲς παρατηρήσεις

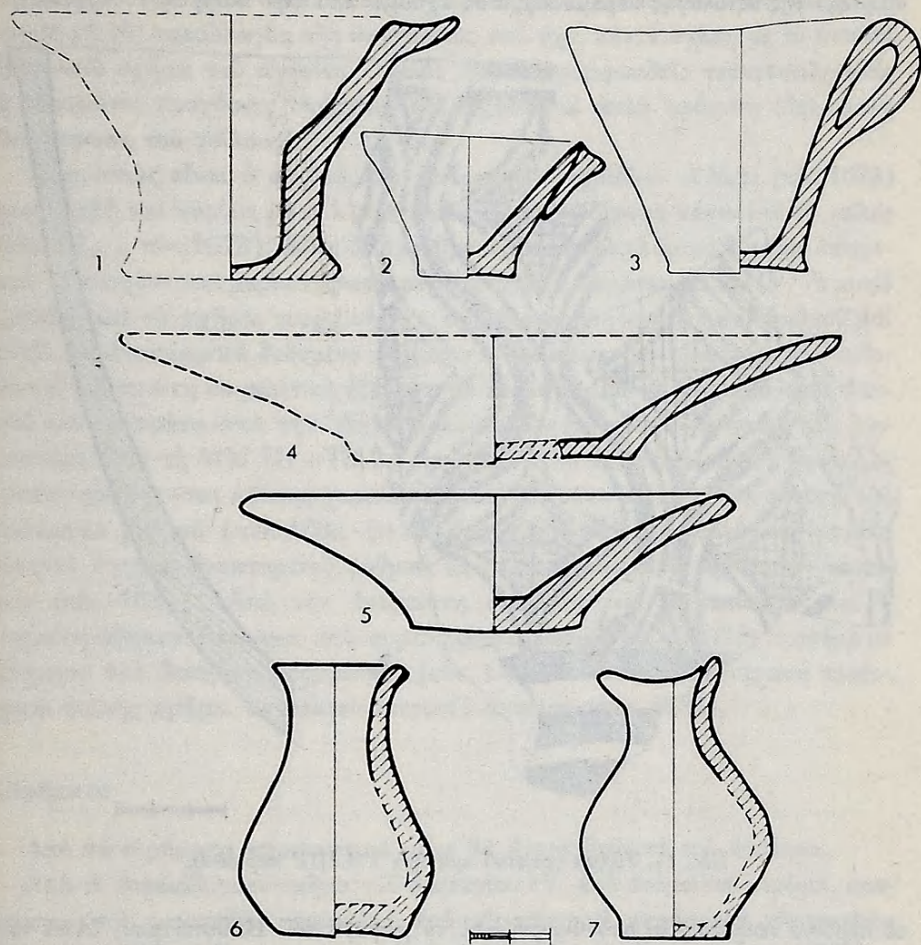
Ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς τῶν δωματίων βρίσκεται ἀκόμη σὲ πρῶσιμο στάδιο καὶ ὅσα διατυπώνονται ἐδῶ μόνο προκαταρκτικὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν. Οἱ παρατηρήσεις δὲν βασίζονται σὲ στατιστικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ στὴ γενικὴ ἐντύπωση ποῦ ἔχει κανεὶς ἀπὸ τὸν τεράστιο ὄγκο τῶν κατατεμαχισμένων ὀστράκων στὴν πρώτη φάση τῆς διαλογῆς καὶ μελέτης. Γενικὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀκέραια ἢ συμπληρωμένα ἀγγεῖα εἶναι λίγα, συγκριτικὰ μὲ τὸν τεράστιο ὄγκο τῶν ὀστράκων ποῦ προῆλθαν ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις. Τὰ ἀκέραια αὐτὰ ἀγγεῖα εἶναι κυρίως ἑκατοντάδες κωνικὰ κύπελλα, τὰ ὁποῖα ὅπως εἶναι γνωστὸ καλύπτουν μεγάλες χρονικὲς περιόδους. Τὰ ἡμισφαιρικά, ἄωτα κύπελλα εἶναι συγκριτικὰ μὲ τὰ πρῶτα λιγότερα, ὅπως καὶ τὰ μόνωτα μὲ κυρτὰ ἢ συγκλίνοντα τοιχώματα τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴν ἐπιχώση τοῦ δωματίου

1. Βλ. ΠΑΕ 1974, 231 κέ.

2. Ι.Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων (1977) 75, γιὰ συγκεντρωμένα παραδείγματα καὶ σημ. 3.

3. COOK ὁ.π. 157 κέ. καὶ ΠΑΕ 1974, 239 σημ. 1.

Ἦχουμε μερικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ ἡμισφαιρικὰ ἄνωτα κύπελλα (εἰκ. 4, 3-5, πίν. 167α), ἢ μόνωτα μονόχρωμα (εἰκ. 13, 2-3). Ἄνωτο μονόχρωμο κύπελλο με ψηλὸ πόδι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα με τὰ προηγούμενα (εἰκ. 13, 1, πίν.

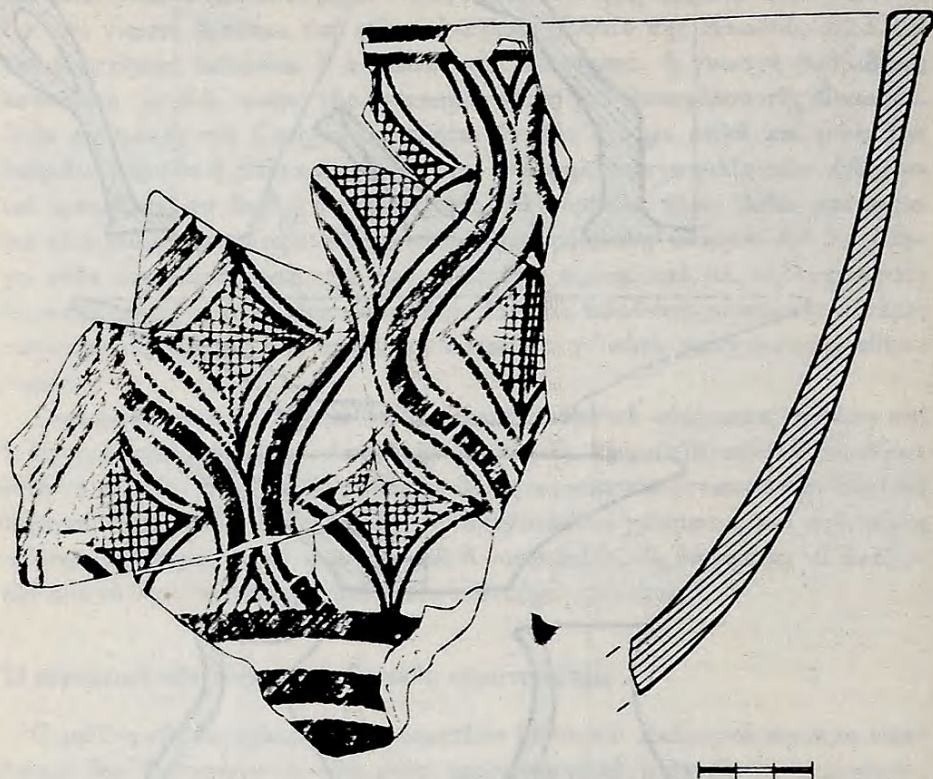

Εἰκ. 13. 1: ἄνωτο κύπελλο με ψηλὸ κυλινδρικό πόδι, 2 - 3: μόνωτα μονόχρωμα κύπελλα, 4 - 5: καρποδόχες, 6 - 7: ἄνωτα προχοῖδια.

167γ). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν δωματίων Ι καὶ ΙΙ καὶ ἀπὸ τὸν ἐκτεταμένο ἀποθέτη ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1977 ἐμπρὸς στὴν πτέρυγα τῶν δωματίων διαπιστώθηκε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ντόπια παραλλαγὴ ἄνωτου ἀγγείου με κυλινδρικό πόδι καὶ πλαστικὴ κόσμηση στὸ θλαστὸ χεῖλος ποὺ εἶναι γνωστὸ κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπαυλὴ τοῦ Βαθυπέτρου¹.

1. Βλ. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟ, ΠΑΕ 1952, 601, εἰκ. Π καὶ ΑΛΕΞ. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1976, Β', 415.

Γενικά θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἓνα ντόπιο ἐργαστήρι ἀνάμεσα στὶς Ἀρχάνες καὶ τὸ Βαθύπετρο, ποὺ βρίσκονται στὶς ρίζες τοῦ Γιούχτα. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ μιὰ πρώτη συγκριτικὴ ἐξέταση (πηλοῦ, σχημάτων, κόσμησης) τῆς ἀξιόλογης κεραμεικῆς ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Ἀρχανῶν,

Εἰκ. 14. Τμῆμα γραπτοῦ κρατήρα ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου.

τὸ πλούσιο νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ καὶ τὸ μέγαρο τοῦ Βαθυπέτρου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ κιτρινωπὸς καὶ ἐρυθροκίτρινος, καλοψημένος, καθαρὸς κνωσιακὸς πηλὸς ξεχωρίζει κυρίως σὲ θραύσματα τῆς ΥΜ Ι περιόδου καὶ σὲ μερικὰ δείγματα τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ.

Μετὰ τὰ ἄωτα καὶ μόνωτα κύπελλα ἀξιόλογη ἀριθμητικὰ εἶναι ἡ κατηγορία τῶν γεφυρόστομων σφαιρικῶν πρόχων, ἐνῶ λιγότερες ἀλλὰ χαρακτηριστικὲς ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι εἶναι οἱ πρόχοι μὲ χοανοειδὲς στόμιο καὶ πλαστικὸ δακτύλιο στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Ἀφθονα δείγματα γεφυρόστομων πρόχων ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὴ ΜΜ Ιβ - ΜΜ ΙΙ ἐποχὴ μὲ κόσμηση ἀνοιχτόχρωμη πάνω σὲ σκοῦρο βάθος, ἀλλὰ πολὺ συχνότερα στὴ ΜΜ ΙΙΙ μὲ ὀλόβαφα ἀγγεῖα καὶ στὴν ΥΜ Ια μὲ γραπτὴ κόσμηση σπείρας. Ἀναφέρεται ἀκόμα μιὰ σειρὰ ἀπὸ λοπάδες, πινά-

κία καὶ καρποδόχες ἀπὸ καστανοκόκκινο ἀκάθαρτο συνήθως πηλὸ (εἰκ. 13, 4-5). Σημαντικὸς ἐπίσης εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ραμφοειδόστομων πρόχων μὲ τοὺς χαρακτηριστικοὺς πλαστικοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκατέρωθεν τῆς προχύσεως καὶ τὸ συμπιεσμένο σφαιρικὸ σῶμα. Γενικὰ παρατηρεῖται μιὰ ποικιλία στὰ προχυτικὰ σκεύη μὲ τὶς παραλλαγὰς τῆς προχύσεως ποὺ ἔχει πάντα σχέση μὲ τὸ ἀνοικτὸ ἢ κλειστὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ραμφοειδεῖς γεφυροσωληνωτὲς ἢ γεφυρωτὲς προχύσεις ὑπάρχουν καὶ ἀγγεῖα μὲ ἀπλὴ πρόχυση (δηλ. ἀπλὴ διαμόρφωση τοῦ χεῖλους).

Σημαντικὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀκέραιων προχοϊδίων μὲ λαβή (πίν. 167β) χωρὶς λαβή καὶ κυρίως μὲ μιὰ μαστοειδῆ ἢ ἀπλὴ ἀπόφυση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (εἰκ. 13, 6-7, πίν. 167δ). Εἶναι ἀπὸ ἐρυθροκίτρινο πηλὸ μὲ ὅμοιο ἢ μαῦρο ἐπίχρυσμα. Ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ἄβαφα κυρίως ἀπὸ τὰ δωμάτια III καὶ IV. Τὸ μικρὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τοὺς βοήθησε στὴ διατήρηση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀπ' αὐτά. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα κυρίως τοῦ δωματίου V, ὅπου βρέθηκαν ἄφθονα καὶ μιὰ πρώτη συγκριτικὴ ἐξέταση μὲ ἀνάλογα ἀπὸ τὰ Μάλια, Κνωσό, Φαιστό καὶ πρόσφατα ἀπὸ τὴν Ἀγία Πελαγία δὲν ἐπιτρέπουν χρονολόγηση παλαιότερη ἀπὸ τὴν MM III - YM Ia περίοδο. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἴδιου δωματίου προέρχονται ἐπίσης χαρακτηριστικὰ ὄστρακα μὲ κόσμηση φυτικοῦ καὶ θαλάσσιου ρυθμοῦ (πίν. 168α - β) καὶ θραύσματα ἀπὸ δύο τουλάχιστο μεγάλα κλειστὰ ἀγγεῖα ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ μὲ γραπτὴ κόσμηση κρινοειδῶν παπύρων (πίν. 168γ). Ἀπὸ τὴν ἀνάμεικτη ἐπίχωση τῶν δωματίων IV καὶ V συγκεντρώθηκαν ὄστρακα ποὺ συμπλήρωσαν μέρος ἐνὸς YM IIIγ κρατήρα μὲ κόσμηση ἀπὸ δικτυωτὰ ρομβοειδῆ (εἰκ. 14). Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπίχωση προέρχεται ἐπίσης τμῆμα ὑστερογεωμετρικοῦ ἀγγείου (πίν. 168δ).

Εὐρήματα

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα περιληπτικὰ μόνο θὰ ἀναφερθοῦν τὰ πιὸ ἀξιόλογα.

Ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου IV, ἀπὸ ἀνάμεικτο στρώμα, προέρχεται μιὰ φακοειδῆς σφραγίδα¹ ἀπὸ αἱματίτη μὲ παράσταση πληγωμένου ζώου (πίν. 169α). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ τριχώματος τοῦ ζώου. Ἡ σφραγίδα πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν YM I - II πιθανότατα ἐποχῇ. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς εἶναι πολὺ καλὴ καὶ τὸ ὕλικό, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ μεταλλικὴ ὑφή του, ἀπαντᾶται σὲ πολὺ λίγα δείγματα. Μιὰ κομβιόσχημη σφραγίδα τῆς YM IIIα ἐποχῆς ἀπὸ χλωρίτη ἔχει παράσταση αἰγάγου ποὺ τρέχει πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ πίσω του, πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰκονίζεται προτομὴ λέοντος (πίν. 169γ-δ). Ἡ σφραγίδα αὕτῃ βρέθηκε κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου IV. Μιὰ τρίτη σφραγίδα ἀπὸ γκρίζο στεατίτη μὲ γραμμικὸ θέμα, τυπικὴ τῆς

1. Εὐχαριστῶ τὸν Dr. Ingo Pini γιὰ τὴ χρήσιμη συζήτηση πάνω στὸ ὕλικό καὶ τὰ θέματα τῶν σφραγίδων.

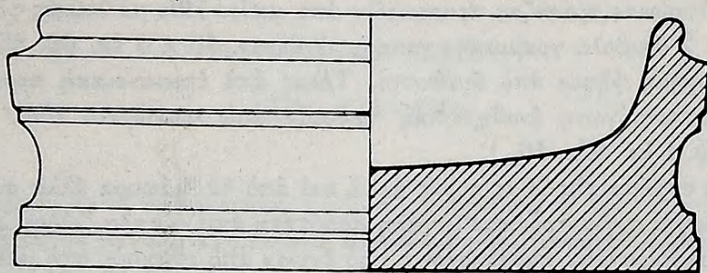
ΥΜ ΙΙΙβ περιόδου, προέρχεται ἀπὸ τὴν πάνω ἐπίχωση τοῦ δωματίου V. Μιὰ τέταρτη, χαρακτηριστικὴ ἐπίσης τῆς ΜΜ Ιβ - ΙΙ ἐποχῆς, ἀπὸ μαῦρο στιλπνὸ λίθο μὲ ἐγχάρακτα ρομβοειδῆ (πίν. 169β), προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου ΙΙΙ. Ἡ σφραγίδα εἶναι ἡμιτελής, ὅπως δείχνουν στοιχεῖα ποὺ διατηρήθηκαν στὴν ἀθέατη πλευρά της.

Χρυσὴ ἐπένδυση ἐνὸς ὁμοιώματος κολοπτέρου μήκους 3 ἐκ. προέρχεται ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα ποὺ ἀφαιρέθηκαν στὰ δυτικὰ τοῦ μικροῦ δωματίου V (πίν. 171α). Τὸ καταστραμμένο ὁμοίωμα πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ φθαρτὴ ὕλη, ἴσως φαγεντιανή.

Ἐνα πήλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο ὕψους 7 ἐκ. τοῦ γνωστοῦ τύπου Collar Medicis (πίν. 169ε) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πάνω στρώματος τῶν λίθων τοῦ ἀνδρίου Ι. Σώζονται ἴχνη μαύρου χρώματος. Ὁ πάνω κορμὸς ἐνὸς πήλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ὕψ. 4.6 ἐκ. βρέθηκε στὴν ἴδια ἐπίχωση (πίν. 169δ). Μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι συγκρατεῖ ἓνα κοντὸ κροσσωτὸ χιτῶνα (θυμίζει κάπα), ποὺ εἶναι ριγμένος στὸν ὦμο του καὶ εἶναι βαμμένος μὲ μαῦρο χρῶμα. Στὴ δεξιά του πλευρὰ ὦμος καὶ χέρι εἶναι σπασμένα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ χεριοῦ ποὺ κρατεῖ ἐμπρὸς στὸ στῆθος λοξὰ δυσκαθόριστο ἀντικείμενο (ξίφος;). Ἀπὸ τὸν παλαιοανακτορικὸ ἐπίσης ἀποθέτη ἔχουμε πλῆθος ἀπὸ πήλινα ἀφιερῶματα, ὅπως εἰδῶλια ἀνδρικά καὶ λιγότερα γυναικεῖα, ἀναθηματικά ἐπίσης ἀνδρικά καὶ γυναικεῖα κεφάλια, ἀνθρώπινα μέλη (πόδια κυρίως), ἀποτροπαϊκὲς πῆλινες παλάμες, βάσεις ἀνδρικών εἰδωλίων, σχηματικὰ βούκρανα, πολλὰ φυλλίδια χρυσοῦ, ὀφιοειδῆ, πλῆθος ἀπὸ πήλινα σφαιρίδια καὶ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀναθηματικῶν ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως ἀποδίδουν σχηματικὰ τὸ ἔμβρυο (πίν. 170α). Ἡ τελευταία αὐτὴ σειρά περιλαμβάνει τουλάχιστον ἐξήντα (60) δείγματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς πυρᾶς, ὅπου ἕως τώρα τὸ συναντήσαμε. Εἶναι πολὺ πιθανὸ δηλ. νὰ ἀποτελοῦν ἐπὶ κλίση τεκνοποιίας. Ἀπὸ τὴν ἴδια πυρὰ συγκεντρώθηκαν ἐπίσης πλῆθος ζωδίων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Ἐνα ἀκέφαλο καθιστὸ ζωῖδιο ὕψ. 6 ἐκ. σώζεται στὸ χεῖλος ἐνὸς πήλινου σκεύους (πίν. 171β). Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδωλίων πουλιῶν. Διακρίνεται ἓνας σταυροειδῆς τύπος (πίν. 170β) ποὺ περιλαμβάνει κυρίως ὁμοιώματα σὲ μικρὸ μέγεθος (μῆκ. 2.7 ἐκ. - 3.8 ἐκ.) βαμμένα μὲ μαῦρο χρῶμα ἢ μὲ κηλιδωτὴ ἐπιφάνεια ποὺ ἄλλοτε εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ χρωστήρα καὶ ἄλλοτε τῆς ἄνισης ὀπτησης. Σπάνια δηλώνονται πόδια (πίν. 170β₂). Ἐνας ἄλλος τύπος εἰδωλίων πουλιῶν ποὺ περιλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο ἕως τώρα ἀριθμὸ ἔχει τρεῖς φτεροῦγες ἀνοιχτὲς ἢ μαζεμένες πρὸς τὰ πάνω καὶ συνήθως ψηλὸ λαίμῳ. Ὁ πηλὸς τους κιτρινωπὸς ἢ ἐρυθρωπὸς εἶναι καθαρὸς. Τὸ μῆκος τους κυμαίνεται ἀπὸ 4.2 ἐκ. ἕως 6.2 ἐκ. (πίν. 170γ).

Ἀπὸ τὰ λίθινα ἀφιερῶματα ἀναφέρονται ὀρισμένα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου V καὶ τὸν τομέα Φ.

α) Ὁρθογώνια τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ φλεβωτὸ λευκόφαιο σχιστόλιθο διαστ. 16.5×6.5 ἐκ., ὕψ. 6.5 ἐκ. (εἰκ. 15, πίν. 171γ).

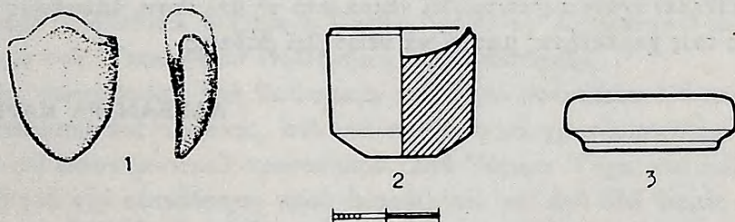

ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ 78
ΑΡ ΜΗ 3907

Εἰκ. 15. Ὁρθογώνια τράπεζα προσφορῶν.

β) Γωνιαῖο τμήμα τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ πορφυρίτη λίθο μὲ διαμπερὴ ζεύγη ὀπῶν (πίν. 171δ) διαστ. 10×11.9 ἐκ. ὕψ. 10 ἐκ.

γ) Τμήμα «θυρεόσχημου» σκεύους ἀπὸ σχιστόλιθο ἐπίσης, διαστ. 5.5×3.7 ἐκ., ὕψ. 1 ἐκ.

Εἰκ. 16. 1: Θυρεόσχημη ἀναθηματικὴ ψῆφος, 2: ἀναθηματικὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ἀλάβαστρο, 3: ἀναθηματικὴ ἐπίπεδη τράπεζα προσφορῶν.

δ) Θυρεόσχημη ψῆφος ἀπὸ πρασινωπὸ λίθο διαστ. 2.6×2 ἐκ., ὕψ. 1 ἐκ. (εἰκ. 16₁).

ε) Ρομβοειδές, τετράλοβο ἀναθηματικὸ ἀντικείμενο (βωμός;) διαστ. 5.3×3.5 ἐκ. ὕψ. 1.7 ἐκ. (πίν. 170δ).

στ) Τετράπλευρη ἀναθηματικὴ τράπεζα προσφορῶν, ἀκέραιη, ἀπὸ ἀλάβαστρο πλευρᾶς 2.2 ἐκ. ὕψ. 2.3 ἐκ. (εἰκ. 16₂).

ζ) Τετράγωνη ἀναθηματικὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ στεατίτη, πλευρᾶς 2.4 ἐκ. ὕψ. 1.5 ἐκ.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἀνατολικῆς βαθμίδας τοῦ βωμοῦ βρέθηκε γωνιαῖο τμῆμα ὀρθογώνιας τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ μαῦρο λίθο μὲ λευκὲς φλεβώσεις πού σώζει 2 σύμβολα γραμμικῆς γραφῆς Α διαστ. 10×6 ἐκ. ὕψ. 85 ἐκ. καὶ ἀμυγδαλόσχημη ψῆφος ἀπὸ ἀμέθυστο. Τέλος ἀπὸ ἐπιφανειακὴ περισυλλογὴ προέρχεται τετράγωνη ἀναθηματικὴ τράπεζα ἀπὸ λευκόφαιο λίθο, πλευρᾶς 3.5 ἐκ., ὕψ. 1 ἐκ. (εἰκ. 16₃).

Ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἴδιας πυρᾶς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ διάφορα ἄλλα στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα ἀπὸ κόκαλα ζώων. Σύμφωνα καὶ τίς προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις πού ἐγίναν ἀπὸ εἰδικούς στὴ μελέτῃ τῶν ζωικῶν ὀστέων, τὴν πρώτη θέσῃ κατέχουν τὰ αἰγοπρόβατα, τὴ δεύτερη τὰ χοιρινὰ καὶ τὴν τρίτῃ τὰ βοοειδῆ πού εἶναι καὶ λιγότερα. Τὰ ὀστά τῶν δύο πρώτων παρουσιάζουν ἔχνη σφαγῆς. Τὰ κόκαλα τῶν πουλιῶν εἶναι ἐλάχιστα.

Ταξινομήθηκε ἀκόμη μιὰ σειρὰ ἀπὸ θαλασσινὰ κοχύλια. Ἀπὸ τὰ πεντάκωσια δείγματα πού ἐξετάστηκαν μεγάλος ἀριθμὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς πυρᾶς τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ καὶ τῶν δωματίων. Κατὰ τὸν D. S. Reese, τοῦ Πανεπιστημίου Cambridge, εἰδικὸ συνεργάτῃ τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κομποῦ, διακρίνονται οἱ ἐξῆς κατηγορίες: Μεγάλος ἀριθμὸς ἀνῆκε στὸ εἶδος *Columbella Rustica*, μερικὰ στὸ εἶδος τῶν *Pisania Maculosa*, *Murex Trunculus* καὶ *Porphyra*. Ὑπῆρχαν ἀκόμη μερικὰ δείγματα τοῦ εἶδους *Thais Heamastoma*. Ὅλα τὰ πιδ πάνω εἶναι γαστρόποδα πού ζοῦν στὰ βράχια τῆς θάλασσης. Ὑπῆρχαν ἀκόμη μερικὰ στρείδια πού βρίσκονται συχνὰ στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους. Κατὰ τὴν ἀποψὲ τοῦ ἴδιου μελετητῆ τὰ δείγματα πού ἐξετάστηκαν ἔχουν συγκεντρωθεῖ νεκρὰ ἀπὸ τὴ θάλασση, ἐπομένως ὁ ἀναθηματικὸς τοῦς χαρακτηρὲς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΡΕΤΣΟΥ

27. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 172 - 190)

Γιὰ δέκατη ἕκτη ἀνασκαφικὴ περίοδο συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στὴν Κάτω Ζάκρο γιὰ τὴ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση ἀποκάλυψη τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου καὶ τῶν κτηρίων ποὺ τὸ περιβάλλουν σὰν βοηθητικὲς ἐγκαταστάσεις, παραρτήματα ἐργαστηριακοῦ χαρακτήρα ἢ σὰν οἰκήματα ἀξιωματούχων ἢ τεχνιτῶν τοῦ ἀνακτόρου, ὅπως ἐπίσης γιὰ τὴν ἀποκάλυψη ἐγκαταστάσεων τῶν παλαιότερων περιόδων. Κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου ἐργάσθηκαν οἱ ἐπιστήμονες ἀρχαιολόγοι Ἀναστασία Πλάτωνος, Κατερίνα Παπανθίμου, Ἀγγελικὴ Παπαστερίου, Χρῆστος Μπουλώτης καὶ Βιργινία Καρανίκα καὶ οἱ ἀσκούμενοι ἀρχαιολόγοι Μαρία Πλάτωνος καὶ Λευτέρης Πλάτων. Ὡς ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς ἐργάσθηκε ὁ Ἡλίας Μαυροδόνης. Τὸ τεχνικὸ συνεργεῖο ἀποτελέσαν ὁ τεχνίτης Γεώργιος Ἡλιάκης καὶ ὁ Ἀντώνης Παπαδάκης, ὁ ὁποῖος ἄσκησε τὴν κύρια ἐπιστάσια. Οἱ ἀνωτέρω παραχωρήθηκαν ἀπὸ τὴ Διεύθυνση τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, τὴν ὁποία καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἰδιαίτερα εὐχαριστοῦμε. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ποσὸ ποὺ διάθεσε γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία κονδύλια, τόσο γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀπαραίτητων ἐργασιῶν γιὰ τὴ συντήρηση, στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κτηρίων ποὺ περισσότερο κινδύνευαν, διάθεσε ἡ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν.

Μεγάλῃ διευκόλυνση στὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἔργου ἀπέτελεσε ὁ ἀνασκαφικὸς νεοκατασκευασμένος οἰκίσκος, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στέγαση τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ. Στὸ Ἰδρυμα Ψύχα, ποὺ διάθεσε τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν ποσὸ ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμὲς εὐχαριστίες. Πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἡ δραστήρια συμβολὴ γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἔργου τοῦ ἀρχιτεχνίτη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Χαρίλαου Σφακιανάκη, τὸν ὁποῖο διάθεσε μὲ μεγάλῃ προθυμίᾳ ὁ ἀείμνηστος Γ. Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας καθηγ. Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον ἐπισκέφθηκαν οἱ συνέδροι τοῦ Β' Διεθνοῦς ἡφαιστειολογικοῦ συνεδρίου Θήρας, εἰδικοί ἐπιστήμονες ἀρχαιολόγοι καὶ ἄλλοι.

Ὅπως πάντοτε, ἡ ἐργασία ἄρχισε μὲ τὸν ὀλοκληρωτικὸν καθαρισμὸν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν χωμάτων, τίς πέτρες ποὺ γκρεμίσθηκαν καὶ τίς βοτάνες. Πραγματοποιήθηκε ἀντλησιὰ τῶν νερῶν ποὺ λίμναζαν στὸν ὅριον. Ἀπομακρύνθηκαν καὶ οἱ ὑπόλοιποι λιθοσώροι στὸ ἀνατολικὸ ὄριον.

τοῦ ἀπαλλοτριωμένου χώρου, ὅπου προχώρησε ἡ ἀνασκαφή καὶ ἀποκομίσθη-
καν μεγάλες ποσότητες χωμάτων ποὺ εἶχαν συσσωρευθεῖ στὸ τέλος τῆς προη-
γούμενης ἀνασκαφικῆς περιόδου.

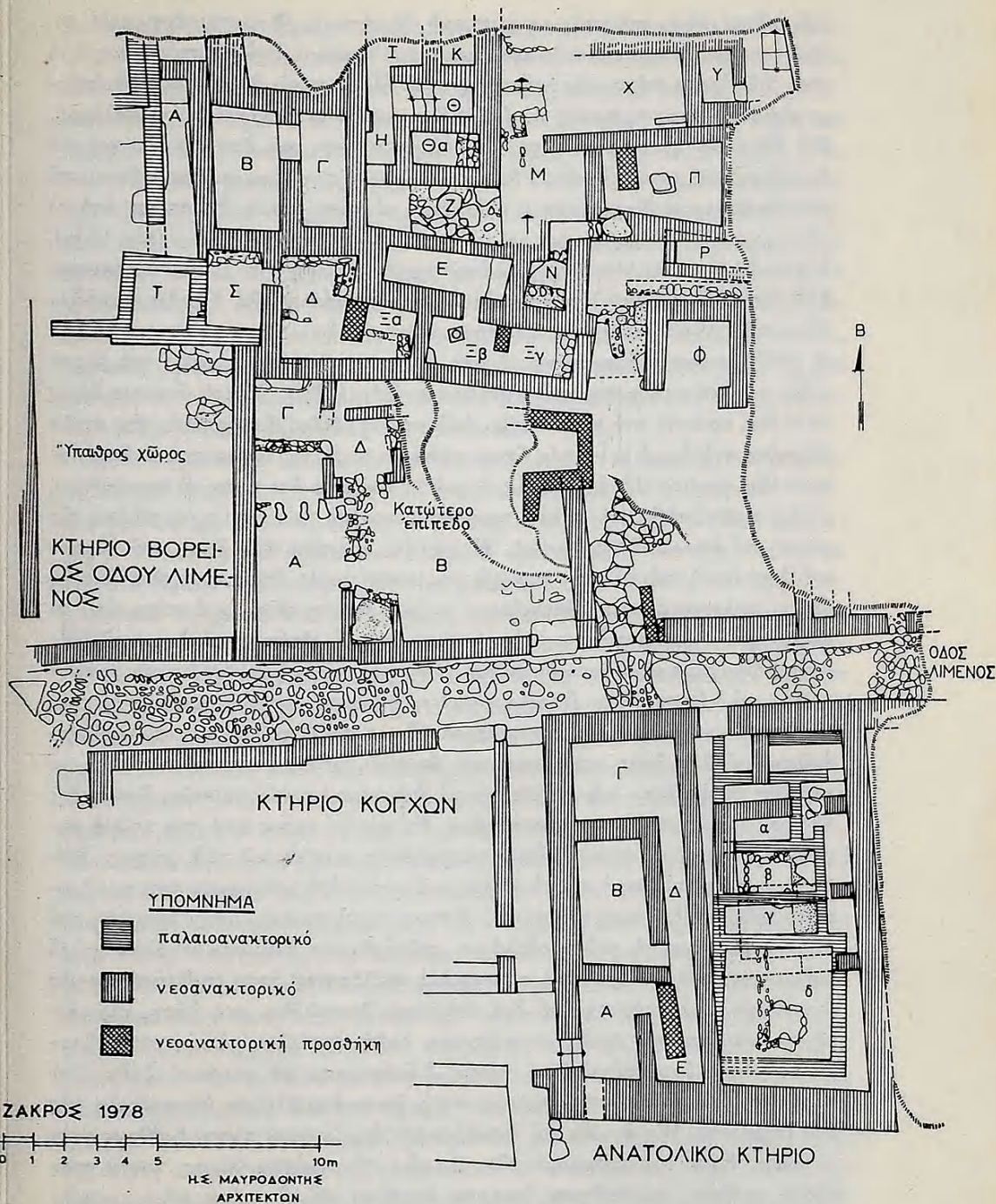
Πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ὀρίσθηκε α) ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀπο-
κάλυψης τοῦ Ἀνατολικοῦ κτηρίου καὶ ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα τοῦ ὑποκεί-
μενου παλαιοανακτορικοῦ κτίσματος· β) ἡ συνέχιση τῆς ἀποκάλυψης τῶν νεοα-
νακτορικῶν καὶ παλαιοανακτορικῶν κτηρίων βόρεια ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμα-
νιοῦ, στὴ μεγαλύτερη κλίμακα· γ) ἡ παρακολούθηση τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ
στὸ μῆκος τῶν κτηρίων ποὺ τὴν πλευρίζουν, ὅσο ἀποκαλύπτονται αὐτά· δ) ἡ
σὲ μεγαλύτερη ἔκταση ἀποκάλυψη τῆς περιοχῆς τοῦ νότιου περιβόλου τοῦ ἀνα-
κτόρου· ε) ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὰ σπίτια Α καὶ Β ποὺ ἔσκαψε τὸ ἔτος
1901 ὁ Hogarth, τὰ ὁποῖα εἶχαν τότε ἀποδειχθεῖ πάρα πολὺ σημαντικὰ ἐξαι-
τίας τῆς ἀνακάλυψης ἐκεῖ τῶν περιφημῶν σφραγισμάτων καὶ μιᾶς πινακίδας
τῆς Γραμμικῆς Α· στ) παράλληλα προγραμματίσθηκε ἡ στερέωση τμημάτων
τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῶν σπιτιῶν ποὺ τὸ περιβάλλουν. Ἀποφασίσθηκε ἀκόμη νὰ
πραγματοποιηθεῖ μικρὴ δοκιμαστικὴ ἔρευνα στὴ θέση Ἀσπαραθοκέφαλο, στὰ
ἀνατολικά ὑψώματα τῆς Κάτω Ζάκρου, ὅπου εἶχαν ὑποδειχθεῖ περίεργα στρογ-
γυλὰ λιθοκατασκευάσματα.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας συνοπτικὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ (εἰκ. 1)

Τοῦ ἀνατολικοῦ κτηρίου τὸ κύριο τμῆμα εἶχε ἀνασκα-
φεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, τόσο
τὰ βαθιὰ δωμάτια Α - Ε τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ποὺ
χρησιμοποιήθηκαν κυρίως κατὰ τὴ δεύτερη νεοανακτορικὴ φάση, τὴν ΥΜ ΙΑ,
ὅσο καὶ τὰ καταστρεμμένα διαμερίσματα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ποὺ βρί-
σκονται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὴν τελικὴ
τρίτη νεοανακτορικὴ φάση, τὴν ΥΜ ΙΒ, κύρια φάση τοῦ ἀνακτόρου. Λίγο κά-
τω ἀπὸ τὰ δάπεδα τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἀνακαλύφθηκαν τὰ παράλληλα στενό-
μακρα διαμερίσματα ἑνὸς παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου, ποὺ φανερὰ προχωροῦ-
σαν καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χῶρο ποὺ καταλάμβανε τὸ ἐκδοτήριο τῶν εἰσιτηρίων
(πίν. 172α-β). Τώρα κρίθηκε ἀπαραίτητο νὰ ἀπομακρυνθεῖ αὐτὸ καὶ νὰ τοπο-
θετηθεῖ στὸ ἄνοιγμα ποὺ δημιουργήθηκε πρὸ ἐτῶν στὸν ἀνατολικὸ ἐξωτερικὸ
τοῦχο τοῦ κτηρίου, μὲ ὅψη πρὸς τὴν Ἀνατολή. Ἔτσι χρειάσθηκε νὰ δημιουρ-
γηθεῖ καινούρια πρόσβαση γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες, ἀπευθείας ἀπὸ τὴ σημερινὴ
κοινοτικὴ ὁδὸ πρὸς τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ, τὸν ὁποῖο αὐτοὶ θὰ ἀκολουθοῦν
γιὰ νὰ φθάσουν στὴν κύρια πύλη τοῦ Ἀνακτόρου.

Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νεοανακτορικοῦ κτηρίου διασώθηκαν μόνο τὰ
τέσσερα ἡμιτοίχια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ποὺ πιθανότατα σχημάτιζαν τέσσε-
ρις διαδοχικὲς πόρτες ποὺ ὡδεύονταν σὲ διαδοχικὰ δωμάτια· τῆς πρώτης σώ-
θηκε καὶ ἡ πλακόστρωση στὸ ἄνοιγμα. Ὁ σὲ συνέχεια τοῦχος σχημάτιζε γωνία

Είλ. 1. Σχέδιο 'Ανατολικού κτηρίου και κτηρίου βορείως 'Οδοῦ λιμένος.

ποὺ κάθησε πάνω στὸ παλαιοανακτορικό δωμάτιο α. Φαίνεται ἔτσι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο στὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ ποὺ βρισκόταν κατὰ τὸ μέσο τοῦ βόρειου τοίχου τῆς πρόσοψης — σὲ ἄλλο σημεῖο ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε εἴσοδος — ἔμπαινε κανεὶς σὲ ἓνα εἶδος μικροῦ τετραγωνικοῦ προθαλάμου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἦταν προσιτὰ τὰ διαμερίσματα τόσο τοῦ δυτικοῦ ὅσο καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος. Τὸ ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς γωνίας ποὺ ἐπικάθεται στὸ παλαιοανακτορικό διαμέρισμα α βρίσκεται σὲ τόσο μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κάτω μακρὸ Β - Ν διαχώρισμα καὶ μάλιστα σὲ θέση ποὺ συγκλίνει (πίν. 173α), δείχνει ὅτι οἱ τοῖχοι τῶν διαμερισμάτων κατὰ τὴ φάση ΥΜ ΙΒ δὲν συνέπιπταν ἀπόλυτα μὲ τοὺς τοίχους τῶν θεμελίων διαμερισμάτων τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀμέσως ἀπὸ τὸν προθάλαμο ἦταν προσιτὸ κλιμακοστάσιο τὸ ὁποῖο ὑποβασταζόταν πλευρικὰ ἀπὸ τοῖχο ποὺ κτίσθηκε πάνω στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ παλαιοανακτορικοῦωματίου α (πίν. 173β). Μικρὸ ἄνοιγμα θύρας ἔδινε ἔτσι πρόσοδο στὴ sotto scala, ἐνῶ στενὸς διαδρομίσκος πλάι στὴ σκάλα ὀδηγοῦσε στὰ δωμάτια — τρία ὅπως φαίνεται — μὲ τίς θύρες ποὺ βρισκόνταν στὴν ἴδια γραμμὴ. Τὸ ἀκραῖο ΝΑ δωμάτιο φαίνεται ὅτι ἦταν τὸ μεγαλύτερο, μᾶλλον τραπεζοειδὲς στὸ σχῆμα, περικλειόμενο ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τοίχους τῆς νότιας καὶ ἀνατολικῆς πρόσοψης. Ἡ χαμηλὴ κρηπίδα στὴ βάση τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου στὴν περιοχὴ τῆς sotto scala ἴσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι τὸ παλαιοανακτορικό ὑποκείμενο κτήριο ἐπεκτεινόταν καὶ πέρα ἀπὸ τὸ διαμέρισμα α, σχηματίζοντας εἰσαγωγικὸ ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ διάδρομο. Πραγματικὰ ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν παλαιοανακτορικῶν διαμερισμάτων α, β, γ καὶ δ ἐπεκτείνεται ὡς τὴ γραμμὴ τοῦ δρόμου, ἀφήνοντας ἄνοιγμα πρὸς τὸ Β τοιχίο-κρηπίδα. Κατὰ τὴν παρακολούθηση τοῦ Δ τοίχου περισυλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα βάση μελανογάνωτου ἀγγείου, μέρος κωνικοῦ κυπέλλου μὲ καμπύλη ταινία, κάτω μέρος tumbler μὲ διάκοσμο λευκῶν ταινιῶν, δισκοειδὲς βάση μὲ τοιχώματα ἔντονα κυρτὰ πάνω ἀπ' αὐτὴν, μέρος ἀπὸ τὴν κοιλιὰ μεγάλου ἡμισφαιρικοῦ ἀγγείου, ἴσως σκυφοειδοῦς, κυλινδρικό πόδι χύτρας, ἐπίσης τμῆμα ἀπὸ τὸ λαιμὸ καὶ τὸ τοίχωμα ἀγγείου ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα μὲ γυριστὸ πρὸς τὰ ἔξω περιχέλιωμα καὶ ἔντονα κυρτὴ κοιλιὰ. Στὴν ἐπίχωση τοῦ τοίχου στὴν περιοχὴ τοῦ προθαλάμου συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα μικρὸ τμῆμα πυραύνου μὲ βαθουλὲς στρογγυλὲς κοιλότητες στὸν πυθμένα, λαιμὸς ἀγγείου μὲ ἀρχὴ πρόχυσης καὶ δυὸ ἀνάγλυφα δακτυλίδια στὴ βάση, κομμάτι μὲ σχοίνινη ἐμπέστη ταινία, ταινιόσχημη λαβὴ κυπέλλου μὲ πλαστικὸ ἔξαρμα στὸ ἄκρο, ὄστρακα μὲ ἴχνη λευκῆς διακόσμησης σὲ σκοτεινὸ βάθος. Τὸ τοιχίο ἀπὸ Β πρὸς Ν στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἴσως ἀποτελοῦσε ὑποστήριξη τῆς ΥΜ ΙΒ σκάλας. Μία ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφικυρτου τύπου βρέθηκε στὴν Α γωνία. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν πλακῶν τῆς πρώτης θύρας, κοντὰ στὸν πρῶτο πρόβολο, συλλέχθηκαν ὄστρακα ἀγγείων καὶ τὸ κάτω μέρος μικρῆς πρόχου μὲ τοξοειδὴ λαβή. Οἱ δυὸ ἄλλοι πρόβολοι ποὺ μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ

διαδοχικῶν θυρῶν, διαφέρουν λίγο στοῦ μήκος καί στοῦ πάχους ἀπὸ τὸν πρῶτο. Ἀπὸ τὸ διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν δυὸ κεντρικῶν δωματίων σώζονται λίγες πέτρες μονάχα. Δὲν σώθηκαν τὰ κατώφλια τῆς δεύτερης καὶ τῆς τρίτης θύρας, ἀφοῦ στὰ σημεῖα αὐτὰ καταστράφηκε τὸ δάπεδο. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἀκραίου νότιου δωματίου εἶναι κυκλώπειας δομῆς καὶ σώζεται σὲ μεγάλο ὕψος, ἐνῶ τὸ δάπεδο βρισκόταν σὲ ψηλὸ ἐπίπεδο. Τὰ ὄστρακα τῆς ἐπίχωσης, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἦταν ἀνάμεικτα παλαιοανακτορικὰ καὶ νεοανακτορικά, τῶν φάσεων Α, Β καὶ Γ, τὰ περισσότερα ἀπὸ κοινὰ ἀγγεῖα καὶ ἄωτα κύπελλα. Μαζὶ βρέθηκαν πῆλινο δυσκόμορφο πῶμα μὲ τοξωτὴ λαβὴ καὶ ἀναθύρωση, κάτω μέρη κυπέλλων τύπου tumbler — ἓνα μὲ ἀνάγλυφα δακτυλίδια —, δυὸ ἀγνύθες, μιὰ τοῦ παραλληλεπίπεδου καὶ ἡ ἄλλη τοῦ δισκοειδοῦς ἀμφίκυρτου τύπου, τμήματα μελανογάντων κυπέλλων καὶ ἐνὸς τριποδικοῦ πυραύνου. Ὁ ἰσχυρὸς ἀνατολικὸς τοῖχος ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὶς ξένες ὀγκώδεις ἐπικαθήμενες πέτρες καὶ καθαρίσθηκε ἡ ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια.

Πολὺ σημαντικὰ ἀποτελέσματα ἔδωσε ἡ ἐρευνα τοῦ ὑποκείμενου παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου. Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων α, β καὶ γ δὲν ξεπερνοῦν σὲ πάχος τὰ 0.36 μ., ἐνῶ τοῦ δ εἶναι παχύτεροι κατὰ 0.10 - 0.20 μ. Ἐνῶ ὁ Δ τοῖχος εἶναι κοινὸς καὶ προεκτείνεται ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης στοῦ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ ὡς τὸ σημεῖο ποῦ συναντᾷ τὸ Β - Ν μακρὸ διαχωριστικὸ τοῖχο, ποῦ κατὰστρεψε τὴ συνέχειά του, οἱ ἀνατολικοὶ τοῖχοι δὲν βρίσκονται στὴν ἴδια εὐθεία, ἀφοῦ ἀκεῖνος τοῦ δωματίου α εἶναι πιδ ἑσωτερικά, τοῦ β καὶ γ λίγο ἀνατολικότερα καὶ τοῦ δ ἀκόμη πιδ ἀνατολικά. Τὸ δωμάτιο α εἶναι σχεδὸν τετραγωνικόν, τὰ β καὶ γ μακρόστενα καὶ τὸ δ πάλι τετραγωνικόν, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ α. Σὲ κανένα δὲν εἶχε διασωθεῖ τὸ δάπεδο, ποῦ φανερὰ ἀποκόπηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τῶν διαμερισμάτων τοῦ νεοανακτορικοῦ κτηρίου. Ἔτσι ἔμεινε στὴ θέση του μόνον τὸ ἀπὸ σπασμένη πέτρα ὑπόστρωμα, μέσα στοῦ ὁποῖο ὑπῆρχαν πολυάριθμα ὄστρακα καὶ τμήματα παλαιοανακτορικῶν ἀγγείων. Τὸ δωμάτιο α διχοτομήθηκε ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς γωνίας τοῦ νεοανακτορικοῦ δωματίου ποῦ ἐπικάθησε. Παλαιοανακτορικὰ ἦταν καὶ τὰ ὄστρακα ποῦ περισυλλέχθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν τοίχων τῶν δωματίων α, β καὶ γ, ὅπως κομμάτια διώροφου κυπέλλου, κάτω μέρη μελανογάντων κυπέλλων, τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ λαιμὸ μικροῦ πίθου μὲ ἐμπέστη ταινία καὶ κυλινδρική λαβὴ καὶ ἐπίσης τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος χαρακτηριστικοῦ κωδωνόσχημου εἰδωλίου. Δύο ὄστρακα μὲ λευκὲς ταινίες σὲ καστανὸ βάθος φαίνονται νὰ ἀνήκουν στὴ μεταβατικὴ ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ στὴ νεοανακτορικὴ φάση. Στὸ ὑπόστρωμα τοῦ δωματίου γ τὰ περισσότερα ὄστρακα ἦταν χονδρὰ παλαιοανακτορικά, λίγα λεπτὰ, μάλιστα ἀπὸ κύπελλα μὲ ταινιωτὲς λαβὲς ποῦ στενεύουν στοῦ κάτω μέρος, μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρισμα, μερικὰ τοῦ διώροφου τύπου, ὄστρακο μὲ κόκκινη ταινία μὲ ἄσπρες κουκίδες σὲ σκοτεινὸ βάθος, πολλὰ ὄστρακα μὲ ἀνοιχτὴ πάνω σὲ σκοτεινὸ βάθος διακόσμηση, μὲ

προσθήκη κόκκινου χρώματος, μερικά κομμάτια με λοξή διαμόρφωση τοῦ κατώτερου μέρους, ἴσως MM IB, τμήματα πλατιῶν κυπέλλων, μέρος ἀπὸ τὸ λαϊμὸ πρόχου, τμήματα ἀπὸ τὴ βάση ποτηριῶν τύπου tumbler με στιλπνὸ βερνίκι ἢ ἀνάγλυφα δακτυλίδια γύρω ἀπ' αὐτήν, ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα με καστανοκόκκινο ἐπίχρσιμα, βάση κυπέλλου με μελανωτὸ βερνίκι, ἀλλὰ ἐσωτερικὰ κόκκινο, τὸ κάτω μέρος ἀγγείου με λοξή ζώνη ἀπὸ κουκίδες ποὺ πλαισιώνονται ἀπὸ λευκὲς ταινίες, ὄστρακα με λευκὴ ἐξίτηλη διακόσμηση ποὺ τώρα φαίνεται σὰν μαύρη πάνω στὸ σκοτεινὸ βάθος, κυρτὴ βάση σκυφοειδοῦς ἀγγείου με λευκὲς κουκίδες, ὄστρακο ὠκέλου ἀγγείου με διακόσμηση σειρᾶς ἐναλλασσόμενων ἄσπρων καὶ κόκκινων σιγμοειδῶν, πρόχυση ἀπὸ λοπάδα, δυὸ λαβὲς ποὺ κυρτώνονται στὸ ἄκρο, ἴσως ἀπὸ πύραυνα, τμήματα τροπιδωτῶν ἀγγείων, βάση με ἐσωτερικὸ κωνικὸ ἑξαρμα, ἴσως κηροπηγίου, τμήμα γεφυρωτῆς προχοῆς, καὶ ἄλλη ἀκέραιη, τὸ κάτω μέρος χύτρας ποὺ σώζει μέρος ἀπὸ τὸ ἓνα πόδι, καὶ πλακωτὸ πόδι ἄλλης, λαβὲς κυπέλλων ταινιωτὲς ποὺ στενεύουν κάτω. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ περισυλλέχθηκαν στὸ ὑπόστρωμα μιὰ καὶ μισὴ πέτρινες μύλες με κοιλώματα, τμήμα ἀγνύθας τοῦ δισκόμορφου ἀμφικυρτοῦ τύπου, τριπτῆρας παραλληλεπίπεδος με στρογγυλόμενες ἀκμές, πυρήνας ὀψιανοῦ με ἀποσπασμένες λεπίδες, δύο τμήματα ἀπὸ τὰ κυρτὰ τοιχώματα πέτρινων ἀγγείων, κόκαλα καὶ σαγόνι ζῶων καὶ θαλασσινὰ κοχύλια. Στὸ πάνω μέρος τοῦ ὑποστρώματος ὑπῆρχαν λίγα ὄστρακα τῆς ἀρχῆς τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς περιόδου (MM III) καὶ ἴσως αὐτὸ σημαίνει ὅτι γίνηκε ἀναχρησιμοποίηση κατὰ τὴ φάση αὕτὴ τοῦ παλαιονακτορικοῦ κτηρίου.

Ἀνάλογο καὶ με παρόμοια σύνθεση ἦταν τὸ ὑπόστρωμα στὸ δωμάτιο β· ἀνάμεσα στὰ παλαιονακτορικὰ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων ἦταν ταινιόσχημες, πρὸς τὰ κάτω πὺδ στενές, λαβὲς κυπέλλων, τὸ κάτω μέρος ἀγγείου μελανογάνωτου ἐσωτερικὰ με κεντρικὸ ἐξόγκωμα, ἀρκετὰ ὄστρακα Light on Dark με λευκὲς καὶ κόκκινες ταινίες, τὸ κάτω μέρος μελανογάνωτου σκύφου, τμήμα μελανογάνωτης λεκανίδας, τμήμα διώροφου κυπέλλου, μέρος ἀπὸ τὴν παρειὰ ποτηριοῦ τύπου tumbler, τοξόσχημη λαβὴ ποὺ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ἴσως MM IB, μικρὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας, πάτος ἀγγείου ἀπὸ πρασινόμαυρη πέτρα, καὶ μερικά κόκαλα ζῶων. Σὲ βάθος 0.65 μ. φάνηκαν πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα δυὸ μεγάλες ἀβεστολιθικὲς πλάκες δαπέδου, ποὺ συνεχίζονταν κάτω ἀπὸ τὸ Ν τοῖχο πρὸς τὸ δωμάτιο γ, ὅπου σὲ ἀνάλογο βάθος διακρίνονταν νὰ ἐξέχουν ἀπὸ τὸ Β τοῖχο σπασμένες πλάκες. Καὶ στὰ δυὸ δωμάτια κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες βρέθηκε στρωμένο χαλικόστρωτο δάπεδο καὶ κάτω ἀπ' αὐτό, στὸ σημεῖο ποὺ τὸ δάπεδο ἦταν καταστραμμένο, σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. ἀπὸ τὸν Α τοῖχο, ὑπόστρωμα ἀπὸ πιλητὴ πηλάβεστο, ποὺ στὸ δωμάτιο β, ὅπου διατηροῦνταν καλύτερα ἦταν καμένο καὶ τὸ χρῶμα του μετᾶλλαζε ἀπὸ ὠχροπράσινο σὲ κοκκινωπὸ. Στὸ δωμάτιο αὐτὸ τὰ ὅρια τοῦ δαπέδου αὐτοῦ ἦταν δύο τοῖχοι, ἓνας ποὺ ἐξεῖχε 0.40 μ. κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο καὶ ἄλλος

πού ἐξεῖχε λίγο ἀπὸ τὸ δυτικό, ὅπου σχηματίζεται μὲ ἡμιτοίχιο ἀνοιγμα. Τὸ κάτω αὐτὸ δάπεδο φαίνεται προανακτορικό, τῆς ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ περιόδου, ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο πού ἀνακαλύφθηκε πρὸ ἐτῶν κάτω ἀπὸ τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ μαγειρείου τοῦ ἀνακτόρου. Πραγματικὰ μερικά ἀπὸ τὰ ὄστρακα τοῦ κατώτερου στρώματος φαίνονται ΜΜ ΙΑ, ἀν καὶ αὐτὰ πού συλλέχθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ πιλητὸ μισοκαταστρεμμένο δάπεδο δὲν ἦταν πολὺ χαρακτηριστικά. Τὸ πιλητὸ δάπεδο σώζεται κατὰ ἓνα μέρος στὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου καὶ φθάνει ὡς τὸ Δ τοῖχο. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὑπῆρχαν δυὸ διαδοχικά κάτω δάπεδα τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ἀλλ' ἐλάχιστα ὄστρακα, καὶ αὐτὰ ὄχι χαρακτηριστικά, βρέθηκαν ἀνάμεσά τους. Πάνω στὸν ἰσχυρὸ προανακτορικό τοῖχο πατὰ τὸ ἀδρὸ θεμέλιο τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου (Β τοῖχος τοῦ β). Τὰ δάπεδα τῶν παλαιοανακτορικῶν δωματίων θὰ βρίσκονταν ἀρκετὰ ψηλὰ καί, ὅπως φαίνεται, ἦταν ἀπὸ πηλόχωμα στρωμένο πάνω στὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ σπαστὸ χαλίκι.

Τοῦ δωματίου α τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ σπαστὸ χαλίκι διαταράχθηκε ἀπὸ τὸν τοῖχο μὲ γωνία πού ἐπικάθησε. Ὁ δυτικός τῆς τοῖχος κάθησε πάνω στὸ δυτικὸ παλαιοανακτορικό, πού ὅμως προεξέχει λίγο καὶ προεκτείνεται, ὅπως εἶδαμε, ὡς τὸ νεοανακτορικό τοῖχο τῆς πρόσοψης στὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ. Στὸ νότιο διάχωρο τὸ δάπεδο ἀπὸ πηλόχωμα βρέθηκε σὲ βάθος 0.40 μ. μὲ πλάκα πρὸς τὸ Ν τοῖχο, ἴσως ΜΜ ΙΒ, ἀφοῦ πάνω του ἦταν τὸ θλαστὸ ὑπόστρωμα τῆς ΜΜ ΙΙ περιόδου. Τὰ ὄστρακα ἦταν λίγα: χεῖλη μελανογάνωτου ἀγγείου μὲ ταινιωτὴ λαβή, πού στενεύει κάτω, τμήμα ἀπὸ τὴν κοιλιὰ καὶ τὸ λαιμὸ ἄλλου ἀγγείου μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα. Στὸ βόρειο διάχωρο ἡ βάση μὲ μέρος τῆς κοιλιᾶς μελανογάνωτου ἀγγείου, χεῖλος μὲ τὴ λαβὴ ἄλλου, πόδι χύτρας μὲ γωνιούμενη κάθετη ταινία. Στὸ τμήμα αὐτὸ τὸ δάπεδο ἀπὸ πηλόχωμα βρισκόταν σὲ βάθος 0.50 μ., καταστρεμμένο στὸ δυτικὸ του τμήμα. Κάτω ἀπὸ τὸ καταστρεμμένο δάπεδο ὑπῆρχε ἄλλο ὑπόστρωμα ἀπὸ σπαστὲς πέτρες. Σὲ βάθος 0.90 μ. ἄλλο πιλητὸ πρασινοκίτρινο δάπεδο, ἴσως ΜΜ ΙΑ, πού ἐφθανε στὸ Δ τοῖχο μὲ πλάκα πού προχωροῦσε κάτω ἀπ' αὐτόν. Ἀπὸ τὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὸ κατώτερο πιλητὸ δάπεδο προέρχονται: ὁστὰ ζῶων σὲ ἀρκετὴ ποσότητα, κυρτὸ κομμάτι μὲ παχὺ τοίχωμα ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα, κομμάτι ἀπὸ πέτρινη λοπάδα, ἀγνύθα τοῦ δισκοειδοῦς ἀμφίκυρτου τύπου μὲ τετραγωνικὴ τρύπα γιὰ ἐξάρτηση, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴν κοιλιὰ ἡμισφαιρικοῦ σκυφοειδοῦς μὲ τοξοειδὴ λαβή, ἄλλο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο πλατὺ χεῖλος καδίσκου μὲ πλαστικὴ ἐμπίστη ταινία καὶ ἄσπρη ταινία σὲ σκοτεινὸ βάθος, ταινιόσχημη λαβὴ πού στενεύει κάτω, κυλινδρική τοξωτὴ ὀριζόντια λαβή, τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μὲ ἀρχὴ ὀριζόντιας τοξωτῆς λαβῆς, μικρὴ γεφυρόστομη προχολὴ καὶ τμήμα ἄλλης, βάση tumbler μὲ ἴχνη κόκκινης ταινίας, τμήμα ἀπὸ χεῖλος λεκανίδας μὲ ἡμικυκλικὸ ἕξαρμα τοῦ χείλους, ὄστρακα μὲ καστανέρυθρο ἐπίχρυσμα.

Ἀπὸ τὴν κάτω ἐπίχωση τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τμήματος τῆς *sotto scala* προέρχονται χαρακτηριστικὰ παλαιοανακτορικά ὄστρακα, ὅπως χαρακτηριστικὲς λαβὲς καὶ βάσεις ἀγγείων μελανογάνωτων, ἀλλὰ καὶ δυὸ κομμάτια φανερά ΥΜ ΙΑ. Πρὸς τὸν Α τοῖχο τοῦ ὄλου κτηρίου, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ δωμάτιο γ, συλλέχθηκε τμήμα λεκανίδας ἀπὸ λευκὸ ἀσβεστόλιθο, ἀκανόνιστου σχήματος.

Στὸ δωμάτιο δ ὁ δυτικὸς τοῖχος, ἐκεῖ πού συνέβαλλε μὲ τὸ νεοανακτορικὸ διαχωριστικὸ, ἔφθανε σὲ πᾶχος 0.90 μ., ἐνῶ ἀκόμη νοτιότερα ἓνα μέρος του εἶχε κατὰ τὸ ἀνώτερο τμήμα ἀποκοπεῖ (πίν. 173α). Ὁ νότιος τοῖχος ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὸν κυκλώπειας δομῆς νεοανακτορικὸ νότιο τοῖχο τῆς πρόσοψης. Στὴν ἐπάνω ἐπίχωση συλλέχθηκαν δύο κοχύλια θαλάσσιων κογχῶν. Καὶ ἐδῶ ὑπῆρχε τὸ ἴδιο γέμισμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα, συνανάμεικτο μὲ πολλὰ παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα καὶ τεμάχια ἀγγείων. Στὸ κέντρο ἦταν πεσμένες μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πέτρες, γκρεμισμένες ἀπὸ τὸ νεοανακτορικὸ κτήριο. Τοῦ δυτικοῦ καθαρίσθηκε μόνο ἡ μιὰ ὀψις, πού ἓνα τμήμα τῆς πρὸς Ν καταστράφηκε ἀπὸ τὸ νεοανακτορικὸ διαχωρισματικὸ. Ὁ ἀνατολικὸς ἐπεκτείνεται καὶ συνδέεται σὲ γωνία πού προεξέχει πέρα ἀπὸ τὸν τρίτο νεοανακτορικὸ πρόβολο τῆς τρίτης θύρας μὲ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦωματίου. Στὴν ἐπίχωση πού σκέπασε τὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο μέρος τοῦωματίου συλλέχθηκαν ὄστρακα χονδρῶν κοινῶν ἀγγείων, κομμάτι πυραύνου μὲ κρικοειδῆ χαράγματα, κομμάτια μελανογάνωτων κυπέλλων, τμήμα ἀγγείου μὲ σχοῖνινη ἐμπέστη διακόσμηση, ἄφθονα κομμάτια ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τέσσερα κομμάτια ἀπὸ κυλινδρικὸ πόδι ἀγγείου, κυρτεπίπεδο πόδι χύτρας, γεφυρόστομη προχόη, κάτω μέρος tumbler, κομμάτια πυραύνου τριποδικοῦ μὲ ἐσωτερικοὺς κυκλίσκους, κομμάτι ἀπὸ τὰ τοιχώματα λεκανόμορφου σκεύους ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα κ.ἄ. Ἐπίσης συλλέχθηκαν κομμάτι ἀπὸ πῶμα μὲ ἀναθύρωση τριγύρω καὶ κομβοειδῆ λαβὴ ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα καὶ τρεῖς ἀγνύθες, μιὰ μεγάλη τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου, ἄλλη παρόμοια μικρότερη καὶ ἄλλη τοῦ ἀμφίκυρτου δισκόμορφου τύπου. Στὸ νότιο τμήμα τὸ στρώμα τῆς σπαστῆς πέτρας ξεπερνοῦσε τὰ 0.40 μ. κάτω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν παλαιοανακτορικῶν τοίχων. Στὸν Α τοῖχο ὑπῆρχε ἄνοιγμα εἰσόδου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ βράχος ἀνέβαινε λοξὰ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τμήματα κοινῶν ἀγγείων, μικρῶν καὶ μεγάλων, συλλέχθηκαν: τοξωτὴ λαβὴ σκύφου τετραγωνικῆς τομῆς μὲ κεντρικὴ αὐλάκωση, μεγάλη τοξωτὴ κάθετη λαβὴ ἀρύταινας μὲ μικρὸ μέλος τοῦ χείλους μὲ ἐξόγκωμα πού θυμίζει μεγάλο καρφί, μελανογάνωτη γεφυρόστομη προχόη, καὶ τμήμα ἄλλης, τὸ κάτω μέρος tumbler μὲ δαχτυλίδια, κωνοειδῆς βάση καρποδόχης ἢ πυραύνου, κρικοειδῆς λαβὴ ἴσως ἀπὸ σκεῦος μεταφορᾶς λύχνου μὲ πλευρικὸ ἄνοιγμα, λύχνος μονόμυξος μὲ πλαισίωση πᾶνω πλαστικῶν δαχτυλιδιῶν, χωρὶς λαβὴ, κομμάτι λεκανίδης ἢ λοπάδας ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα, δύο μύλες θυρῶν, ἡ μιὰ ἀπὸ ἀσβεστόλιθο μὲ δυὸ κοιλότητες, ἡ ἄλλη τριγωνικὴ ἀπὸ πωρόλιθο μὲ ἓνα μόνο κοίλωμα, τέλος τέσσερις ἀγνύθες, δύο τοῦ παραλληλεπίπε-

δου και δύο του δισκοειδοῦς ἀμφίκυρτου τύπου, κομμάτι ἀπὸ λευκὸ κονίαμα, κομμάτι ἀπὸ τὴ ρίζα κέρατου αἰγάγρου καὶ σαγόνι ζώου ποῦ διατηροῦσε τὰ δόντια.

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου εἶχε δάπεδο διαμορφωμένο πάνω στὸν σχετικὰ ψηλὰ — 0.60 - 0.75 μ. — ἰσοπεδωμένο σχιστολιθικὸ βράχο, συγκρατούμενο ἀπὸ ἀντερείσματικὸ τοιχίον ποῦ προχωρεῖ ἀπὸ Β πρὸς Ν. Στὸ δυτικὸ τμήμα ὁ σχιστολιθικὸς βράχος ἀνέβαινε λοξὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ν τοίχου. Στὸ νότιο κεντρικὸ τμήμα εἶχε διαμορφωθεῖ μὲ περίβολο μικρὸς ὀρθογώνιος χώρος σὰν ἐστία μὲ εἴσοδο ἀπὸ τὸ Β πάνω ἀπὸ δυὸ στρωμένες σὰν κατώφλι πλάκες, ἐνῶ πρὸς τὸ Ν τοῖχο διαμορφωνόταν εἶδος πεζουλιῶ μὲ καπναγωγὸ ἀνοιγμα στὴ ΝΔ του γωνία (πίν. 174α). Ἡ χρῆση τοῦ χώρου σὰν ἐστίας βεβαιώθηκε ἀπὸ μερικὰ καμένα ξύλα καὶ ἀπὸ τὴν ἄφθονη στάχτη ποῦ ἦταν σωρευμένη στὸ ἐσωτερικόν, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ κόκαλα ζώων καὶ τὸ τμήμα σαγονιοῦ μὲ δόντια ποῦ βρέθηκαν στὸν περικλειστο αὐτὸν χώρον μὲ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο. Στὸ γέμισμα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος συλλέχθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κομμάτια κοινῶν σκευῶν, κυπέλλων, χυτρῶν κλπ. τὰ ἀκόλουθα: κομμάτια γεφυρόστομων προχοῶν, δισκόμορφο πῶμα δοχείου ἢ πυξίδας μὲ ἀναθύρωση καὶ πυραμιδικὸ ἑξάρμα σὰν λαβὴ καὶ ἄλλο ὅμοιο μὲ τοξωτὴ λαβή, μακριὰ ταινιόσχημη λαβὴ ποῦ στενεύει πρὸς τὰ κάτω, μακρὺ τμήμα σωληνωτοῦ ὑποθήματος ποῦ στενεύει πρὸς τὸ ἓνα ἄκρο, μικρὸ κομμάτι ἀγγείου ἀπὸ μαύρη ἐπιχώρια πέτρα, τμήμα γούρνας ἀπὸ μαλακὸ ἀσβεστόλιθο, σφαιρικὸς τριπτῆρας, μισὴ μύλη στρόφιγγας θύρας μὲ ἀμφίπλευρα κοιλώματα, ἀγνύθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου καὶ ἄκρη τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου. Στὴν κατώτερη ἐπίχωση, ἰδιαιτέρως τοῦ νότιου τμήματος, βρέθηκαν: κομμάτι ἀπὸ ἐπίπεδο δισκοειδὲς πῶμα μὲ περιχέλωμα, πόδι χύτρας μὲ κάθετη ἐμπέστη ταινία, τρεῖς μελανογάνωτες γεφυρόστομες προχοές, μέρος μονόμυζου λύχνου μὲ τοξοειδὴ λαβὴ καὶ μέρος ἀπὸ τὴ μύξα ἄλλου, τμήματα ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀγγείων μὲ μελανὸ ἢ καστανοκόκκινο ἐπίχρσιμα, τὸ ἓνα μὲ ὀριζόντια αὐλάκωση στὴν κοιλιά καὶ ἀπόφυση στὴ λαβή, μέρη ἀπὸ λαβὲς ταινιόσχημες ἢ ραβδόσχημες ποῦ στενεύουν πρὸς τὰ κάτω, τὰ κάτω μέρη τεσσάρων μεγαλωπῶν ἀγγείων, τὸ κάτω μέρος tumbler, μικρὸ μελανογάνωτο κύπελλο μὲ τοιχώματα ποῦ γέρνουν πρὸς τὰ ἔξω, τμήμα πλατιᾶς λοπάδας ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα, δυὸ δισκόμορφες ἀμφίκυρτες ἀγνύθες καὶ μιὰ τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου καὶ τέλος πῆλινο ἀκέφαλο εἰδῶλιο ζώου μὲ κοντὰ γυριστὰ πόδια.

Ἀπὸ τὴν κάτω ἐπίχωση σπαστῶν χαλικιῶν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου δ προῆλθαν πάρα πολλὰ παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα σημειώνονται ἐδῶ λίγα: δυὸ κομμάτια ἴσως ἀπὸ σκύφο μὲ λεπτὴ ἄσπρη καὶ βαθυκόκκινη διακόσμηση, ποῦ σώζουν καὶ μέρος τῆς λαβῆς, κάτω μέρη κυπέλλων, δυὸ μὲ δακτυλιοειδεῖς γύρω προεξοχές· συλλέχθηκαν ἐπίσης ταινιωτὴ κάθετη λαβὴ πέτρινου ἀγγείου, ἴσως σκύφου ποῦ

θὰ ξεπερνοῦσε τὸ χεῖλος τοῦ καὶ κομμάτι φωλεόσχημου μὲ μακρουλὴ ἀπόφυση ἀντὶ γιὰ λαβή· ἐπίσης δόντια καὶ κόκαλα ζώων. Στὴ λίγη ἐπίχωση τοῦ χώρου τῆς ἐστίας συλλέχθηκαν κομμάτι δίμυξοι πῆλινου λύχνου, γεφυρόστομη μελανογάνωτη προχοή, τμήμα λεπίδας ὄψιανου καὶ μερικὰ κόκαλα ζώων. Τὸ κατώτατο στρώμα ἦταν μαῦρο. Στὸ δάπεδο βρέθηκε στρωμένη πλάκα καὶ πολὺ λεπτὸ βότσαλο, ποὺ ἴσως ὅμως προέρχεται ἀπὸ διάλυση βοτσαλωτῆς πλάκας. Τὸ πλατὺ πεζούλι τοῦ βάθους ἴσως χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπόθεση σκευῶν. Πλάι τοῦ ἀνοίγει ὁ καπναγωγός. Στὸ ἀνοιγμα εἰσόδου τοῦ δωματίου, στὸ δυτικὸ τέρμα τοῦ Ν τοίχου, βρέθηκαν στρωμένες μικρὲς πλακωτὲς πέτρες καὶ δυὸ πέτρες ἄλλες ἐσωτερικὰ ἀντιστηρίζουν τὸ τέρμα τοῦ ἰσοπεδωμένου βράχου, ποὺ σκεπαζόταν μὲ τὸ πηλόχωμα τοῦ δαπέδου. Ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία προέρχονται μερικὰ μελανογάνωτα τμήματα κυπέλλων καὶ σκύφων, ἕνα ἀπὸ τὴ βάση μελανογάνωτου ἀγγείου ποὺ διασώζει μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ γεφυρόστομη προχοή. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ποὺ ἡ ἀνατολική του πλευρὰ ἔπαθε ζημιὲς κατὰ τὴ θεμελίωση τοῦ νεοανακτορικοῦ κτηρίου, βρέθηκαν μαζί μὲ τὰ παλαιοανακτορικά καὶ νεοανακτορικά ὄστρακα τῆς μεταβατικῆς περιόδου MM IIIB - YM IA· ἕνα κομμάτι διακοσμεῖται μὲ καστανή ταινία πάνω σὲ στιλπνὸ ἀνοιχτὸ βάθος· ἄλλο μὲ ὅμοια ταινία διασώζει μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς πρόχυσης· κάτω ἀπὸ τὴν ταινία ἐλίσσεται βλαστὸς σὲ σπείρα· μαζί μὲ διάφορα παλαιοανακτορικά ὄστρακα βρέθηκαν καὶ τμήματα μελανογάνωτων κυπέλλων καὶ βάση tumbler· συλλέχθηκε ἐπίσης ἀγνύθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου καὶ κομμάτι ἀπὸ κονίαμα. Δισκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα βρέθηκε κατὰ τὸ καθάρισμα τοῦ νότιου τοίχου.

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΤΟΥ
ΛΙΜΑΝΙΟΥ (εἰκ. 1)

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα ποὺ περνοῦσε ἀνάμεσα στὸ Ἀνατολικὸ κτήριο καὶ τὰ Κτήρια βόρεια ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ εἶχε ἀνασκαφεῖ καὶ καθαριστεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, μάλιστα ἐκεῖνο ποὺ ξάπλωνε πέρα ἀπὸ τὸ βαθμιδωτὸ κομμάτι καὶ τὶς δυὸ εἰσόδους τῆς βορινῆς πρόσοψης. Τώρα κρίθηκε ἀπαραίτητο νὰ καθαρισθεῖ τὸ κομμάτι ποὺ πλεῦριζε τὴν παρωλικὴ πρόσοψη τοῦ Ἀνατολικοῦ κτηρίου καὶ πέρα ἀπ' αὐτὸ 3 - 4 μ. γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ κατεβαίνει κανεὶς στὸ τμήμα αὐτὸ ἀπὸ τὴ νέα προσπέλαση ποὺ κατασκευάσθηκε κατὰ μῆκος τῆς Α πλευρᾶς τοῦ ἴδιου κτηρίου. Ἡ πρόσοψη τοῦ νέου κτηρίου ἀμέσως ἀνατολικά δὲν εἶναι οἰκοδομημένη πολὺ κανονικά. Οἱ κανονικοὶ ξεστοὶ παρόλитоι δὲν συνεχίζονται καὶ ὁ τοίχος σῴζεται σὲ ὕψος 0.80 μ. Τὸ πλάτος τοῦ δρόμου στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι 2.30 μ. Τὸ πλακόστρωτο, στὸ ὁποῖο εἶχαν πέσει ἀπὸ τὶς προσόψεις πολλὲς μεγάλες πέτρες, καθαρίσθηκε καὶ φανερώθηκε τὸ ρεῖθρο τοῦ βόρειου κρασπέδου. Ἐνα κομμάτι ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῶν βόρειων κτηρίων εἶχε γκρεμισθεῖ· δημιουργήθηκε ἔτσι χάσμα· λίγο πιὸ ἀνατολικά φάνηκε ἄλλο ἀνοιγμα θύρας μὲ κανονικὲς

παραστάδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μιὰ διατηρήθηκε λίγο· ἡ θύρα εἶναι σχετικὰ στενή, 0.60 - 0.70 μ., καὶ διασώζει τὸ κατώφλι τῆς ἀπὸ δυὸ φθαρμένες πλάκες. Εἶχε κλεισθεῖ μὲ φράγμα καὶ τὰ ὄστρακα μέσα σ' αὐτὸ ὀρίζουν τὸ *ante quem* τῆς ἀχρήστευσής τῆς. Ἀπέχει 11.20 μ. ἀπὸ τῆ δεύτερη θύρα. Λίγο πὺρ μέσα τὸ πέρασμα κλείνει ἀπὸ ἀντερεισματικὸ τοῖχο ποὺ καθαιρέθηκε. Ἀπὸ τὴν ἀπάνω ἐπιφάνεια τῆς βορινῆς πρόσοψης συλλέχθηκε κομμάτι ἀπὸ λεπτὸ πέτρινο κύπελλο καὶ ἀπὸ τὴν παρεῖα τοῦ τοίχου τμῆμα πώρινης πλάκας μὲ βάθυσμα γὰρ τῇ στρόφιγγα θύρας καὶ τριβεῖο ἐλλειπτικοῦ σχήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο διατηρήθηκε τὸ μισό. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου συλλέχθηκαν ἀκόμη βάση *tumbler*, τμῆμα χεῖλους πίθου τύπου *jar* ἴσως MM IIIA χρόνων, τμῆμα χεῖλους ἄλλου ἀγγείου, τμῆμα ἀπὸ περιχέλωμα ἄλλου μὲ ἐντομή κάτω του, πλατεῖα κάθετη τοξωτὴ λαβὴ μὲ ἐντομὲς στὴ βάση τῆς, ὀριζόντια τοξωτὴ λαβὴ καὶ πολλὰ τμήματα μελανογάνωτων ἀγγείων. Στὴ συνέχεια βρέθηκαν τὸ κάτω μέρος μελανογάνωτου κυπέλλου, MM IIIA ἴσως, καὶ ἄλλων κοινῶν, στόμιο μὲ κυρτὸ περιχέλωμα, τμῆμα γεφυρόστομης προχοῆς, μέρος πάτου μὲ ἐσωτερικὴ τριπλὴ σειρὰ κοιλοτήτων, ταινιόσχημη λαβὴ ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω, τμῆμα τοιχώματος πιθαριοῦ μὲ δυὸ ἐμπέστες ταινίες, τμῆμα ἀπὸ τὸν πυθμένα μικροῦ σκεύους μὲ μικρὸ ἐλίσσόμενο πόδι, μέρος παχιᾶς λεκάνης ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα, μισὴ ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου καὶ δυὸ κομμάτια ἐλαφρόπετρας. Στὸ φράγμα τῆς 3ης εἰσόδου περισυλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ κονίαμα μὲ κίτρινο ἐπίχρισμα, δυὸ κυλινδρικές λαβὲς καὶ δυὸ ταινιόσχημες μὲ τμήματα ἀπὸ τὰ χεῖλη κυπέλλων, λαιμὸς καὶ μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου, τὰ χεῖλη ἄλλου μὲ μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα, πάτος κυπέλλου μὲ ἵχνη ἀποκοπῆς μὲ σπάγγο, πάτος γλάστρας μὲ μικρὴ τρύπα ἐκροῆς, τμήματα ἀγγείων μὲ καστανέρυθρο ἐπίχρισμα, τὸ ἓνα μὲ ἐπίπεδο περιχέλωμα κλειστοῦ ἀγγείου, ἄλλα μελανογάνωτα κομμάτια, τὸ ἓνα μὲ ἀνάγλυφους κύκλους μὲ ἐγχαράξεις.

Στὸ ἀκανόνιστο πλακόστρωτο τοῦ τμήματος τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ ποὺ καθαρίσθηκε διακρίνεται μεγάλο κυκλικὸ κενό, ποὺ ἴσως προέκυψε ἀπὸ τὴ διάνοιξη πηγαδιοῦ ἢ βαθιοῦ βόθρου (πίν. 174β). Τὸ ἐσωτερικὸ σκάφθηκε σὲ μικρὸ μόνον βάθος· ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ποὺ βγῆκαν ἀπὸ ἐκεῖ εἶναι τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐπίπεδο καὶ τὸ τοίχωμα ἀγγείου, ἐλαφρὰ κοῖλο στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ ἄλλου μὲ καστανέρυθρο ἐπίχρισμα.

ΚΤΗΡΙΑ ΒΟΡΕΙΑ ΑΠΟ
ΤΟ ΔΡΟΜΟ ΤΟΥ ΛΙ-
ΜΑΝΙΟΥ (εἰκ. 1, πίν. 175α)

Στὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶχαν ἐρευνηθεῖ διαμερίσματα ἐνὸς συγκροτήματος κτηρίων τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν κυρίως κατὰ τὴ δεύτερη νεοανακτορικὴ φάση, τὴν ΥΜ ΙΑ, ἐνῶ λείψανα παλαιότερου κτηρίου εἶχαν ἔρθει στὸ φῶς κύρια στὸ δυτικότερο τομέα, ποὺ ἴσως ἀποτελοῦσαν συνέχεια τῶν παλαιοανακτορικῶν κτηρίων Β ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ πρὸ ἐτῶν ("Ἔργον

1977, εἰκ. 133). Ἀπὸ τὰ διαμερίσματα τοῦ νεοανακτορικοῦ κτηρίου τρία, τὰ Α - Γ ἦταν παράλληλα στενόμακρα δωμάτια ποὺ ἐπικοινωνοῦσαν ἀνὰ δύο ἀναμεταξύ των, δύο μὲ διαφορετικὸ ἄξονα πρὸς Ν τούτων — τὰ Δ καὶ Σ — ποὺ ἐρευνήθηκαν κατὰ ἓνα μέρος ἐξαιτίας ἀντερείσματικῶν τοίχων ποὺ κάθονταν στὸ νοτιότερο τμῆμα τους· σκάφτηκαν ἀκόμα ἓνα συγκρότημα ἀποτελούμενο ἀπὸ διαδρομίσκο, κλιμακοστάσιο, ἐσώτερα δωμάτια καὶ πλακόστρωτο, ἴσως ὑπαιθρο χῶρο — δωμάτια Ζ - Κ —, ἓνα βαθὺ στενόμακρο δωμάτιο ποὺ χρησιμοποιήθηκε σὰν ἀποθήκη — τὸ Ε —, μιὰ κλιμακωτὴ ράμπα ποὺ ἴσως ὡδεύετο στὸ ἀνώτατο ἄνδρρο, — ἡ Μ —, τέλος μικρὸς τετραγωνικὸς χῶρος — ὁ Ν — ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση πηγαδιοῦ ἢ ἀποθέτης.

Ἀνατολικά τοῦ δωματίου Δ καὶ νότια τῶν δωματίων Ε καὶ Ν διαμορφώνονταν τρεῖς μικροὶ τετραγωνικοὶ χῶροι — οἱ Ξα, Ξβ καὶ Ξγ — ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δυὸ τελευταῖοι ἐπικοινωνοῦσαν μὲ ἄνοιγμα ἀναμεταξύ τους, ἐνῶ ὁ πρῶτος ἐπικοινωνοῦσε ἀντίστοιχα μὲ τὸ χῶρο Δ (πίν. 175β, 176α - β). Τὰ τοιχία διαχωρισμοῦ φαίνεται κατασκευάσθηκαν σὲ δεῦτερο στάδιο. Στὴν ψηλὴ ἐπίχωση τῶν δωματίων Ξβ καὶ Ξγ περισυλλέχθηκαν ἀνάμεσα σὲ κομμάτια κοινῶν ἀγγείων μερικὰ χαρακτηριστικὰ ΥΜ ΙΑ ὅστρακα ἀπὸ κύπελλα ποὺ κοσμοῦνται μὲ συστρεφόμενους βλαστούς, τμῆμα μικροῦ ἀσκοῦ μὲ ταινίες καὶ κυάθων μὲ τοξωτὲς καμπύλες· ἀρκετὰ ἦταν τὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα· δυὸ ἀγνύθες ἦταν ἢ μιὰ τοῦ τραπεζοειδοῦς καὶ ἡ ἄλλη τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου. Πρὸς τὸ τοιχίον συλλέχθηκε κυλινδρικό σκεῦος μὲ γεφυρωτὴ προχολή, γυριστὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος καὶ τοξοειδεῖς λαβές, ὅπως ἐπίσης κομμάτια κοινῶν μαγειρικῶν σκευῶν. Στὸ δωμάτιο Ξβ βρέθηκε τμῆμα πώρινης πλάκας μὲ βάθος στρόφιγγας θύρας. Ἄλλη πλάκα παρολιθικὴ εἶχε πέσει κατακόρυφα πρὸς τὸ Β τοίχωμα, σχηματίζοντας ἔτσι ἐσοχὴ στὴ γωνία, ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ἀποθέτης σχηματισμένος καὶ μὲ ἄλλες πλακοειδεῖς πέτρες (πίν. 177α). Ἐκεῖ βρέθηκαν ἓνας ἀμφορέας χωρὶς τὸ στόμιό του, τμήματα ἀπὸ τὰ στόμια δυὸ οἰνοχοῶν, τμῆμα χύτρας, δυὸ ἄωτα κύπελλα καὶ ἀγνύθα ἀμφίκυρτη δισκόμορφη. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ἴδιου δωματίου βρέθηκε ἀκόμη μιὰ γούρνα ἀπὸ μαλακὸ ἀσβεστόλιθο, μὲ τρεῖς ἐπίπεδες καὶ μιὰ κυρτὴ πλευρά, διαστάσεων 22 × 25 ἐκ. καὶ βάθος 16 ἐκ., ἐπίσης σφαιρικὸς τριπτήρας, κομμάτι πράσινου στεατίτη μὲ κατεργασία, ἴσως γιὰ κατασκευὴ πρισματικῶν ἰδιόρρυθμων ἀντικειμένων, ὅμοιων μὲ τὰ τόσα ἄλλα ποὺ ἀνακαλύφθηκαν, δυὸ κομμάτια σχιστολίθου, ἴσως ἀπὸ ἐργαλεῖα, καὶ μικρὸς ὀψιανός. Πρὸς τὸ ἄκρο τοῦ διαχωρίσματος περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ κόκαλα ζώων. Περισυλλέχθηκε ἐπίσης τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθίσκου μὲ στρογγυλεμένο χεῖλος καὶ ἐμπόση ταινία κάτω ἀπ' αὐτό. Στὸ στρώμα δαπέδου βρέθηκε τμῆμα πλατιοῦ κυάθου ποὺ κοσμοῦνταν μὲ ταινία ἀπὸ λοξὰ ταινίδια καὶ φυλλίδια, γεφυρόστομη προχολή καὶ καμαραῖνὸ ὅστρακο μὲ κόκκινη ταινία. Πρὸς τὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου εἶχε διαμορφωθεῖ μὲ πλάκες μικρὸς ἀποθέτης. Τελικὰ ἀποδείχθηκε

ὅτι τὸ δωμάτιο ἐπικοινωνοῦσε μὲ θύρα ποὺ ἔσωζε τὸ κατώφλι τῆς μὲ τὴν ἀποθήκη Ε.

Στὸ διπλανὸ δωμάτιο Εγ συλλέχθηκαν ἄωτα κωνικά κύπελλα τοῦ βαθιοῦ τύπου καὶ τμήματα λοπαδίων μὲ ἐπίπεδο περιχέλωμα, χαρακτηριστικὰ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, ἐπίσης κάτω μέρη πυραύνου καὶ πρόχου καὶ πέτρινος σφαιρικός τριπτήρας. Στῇ ΒΑ γωνία βρέθηκε πῆλινο δισκίον μὲ κεντρικὴ τρύπα καὶ λεπτὴ ταινία στὴν περιφέρεια, ἴσως κάλυμμα πυξίδας, διαμ. 3.5 ἐκ.

Τὸ δωμάτιο Εα ἀποδείχθηκε τελικὰ ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα σύνολο μὲ τὸ δωμάτιο Δ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ ψηλὴ γωνιακὴ κρηπίδα στὸ Β καὶ τὸν Α τοῖχο. Τὸ ἄνοιγμα ποὺ σχηματίσθηκε μὲ τὸ πρόσθετο ἡμιτοίχιον εἶχε προχειρὰ φραχθεῖ μὲ πέτρες. Κάτω ἀπὸ τὰ πιλητὰ δάπεδα τῶν δυὸ αὐτῶν δωματίων φάνηκε τοῖχος λίγο λοξός, ποὺ σχημάτιζε γωνία στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ Εα. Στὴν ἐπίκωση τοῦ Εα βρέθηκαν μικρὸς σφαιρικός ἀσκὸς μὲ κυλινδρική προχοή καὶ τοξοειδὴ λαβή, ἀπολεπισμένος, μεγάλη πρόχους αὐγόμορφη μὲ στρογγυλὸ στόμιον, καὶ στὸ κάτω στρώμα ἐκτὸς ἀπὸ κοινὰ κομμάτια μαγειρικῶν σκευῶν, τὸ κάτω μέρος πρόχου μὲ καστανοκόκκινες ταινίες. Μεγάλος κάδος ἀνάλογος μὲ ἐκεῖνον ποὺ βρέθηκε στὸ διπλανὸ δωμάτιον Δ, μὲ ἐξέχον περιχέλωμα, δύο ὀριζόντιες καὶ δυὸ κάθετες λαβές, περισυλλέχθηκε σὲ κομμάτια (πίν. 177β). Σφηνωμένο στὸ Δ τοῖχο βρέθηκε τμήμα χάλκινου μονόστομου μαχαιριοῦ, μὲ σπασμένο τὸ ἄκρο καὶ μέρος τῆς λαβῆς, ποὺ ἔσωζε μιὰ τρύπα καρφιοῦ. Στῇ ΒΔ γωνία πλάκες σχημάτιζαν πρόχειρον περίφραγμα μὲ στρωμένη κάτω πλάκα. Στὸ σημεῖον ποὺ βρέθηκε ἡ γωνία παλαιότερου κτηρίου συλλέχθηκαν τὰ κομμάτια πιθίσκου ἢ κάδου καὶ βαθύτερα δυὸ κομμάτια ἐλαφρόπετρας καὶ κόκαλα ζώων. Κάτω ἀπὸ τίς πεσμένες πλάκες τῆς γωνίας, ποὺ κάθονταν πάνω σὲ χῶμα, συλλέχθηκε λαβὴ πρόχου· γι' αὐτὸ διαλύθηκε τὸ περίφραγμα. Τὸ κάτω στρώμα τῆς ἐπίκωσης ἀνῆκε στὸ τέλος τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσης καὶ εἶχε στρωθεῖ πάνω στὸ φυσικὸ βράχο. Τὰ ὄστρακα στὸ στρώμα αὐτὸ ἀνῆκαν στὴν πρώτη καὶ τῇ δεύτερῃ φάσει. Ὅστρακα στυλπνοῦ ἀγγείου — ἴσως λοπαδίου — κοσμοῦνταν στὶς δυὸ πλευρὲς μὲ ἐλισσόμενους βλαστοὺς καὶ καμπύλες ταινίες Dark on Light· ἄλλο ὄστρακο κοσμήθηκε μὲ γραπτὴ στολίδωση. Τεμάχια σταμνιοῦ μὲ καμπύλους ὤμους διακοσμοῦνταν μὲ στρογγυλὰς βοῦλες καὶ λεπτὴ σχοίνινη ταινία μὲ ἐντομές. Ὁ Α τοῖχος εἶναι θεμελιωμένος πάνω σὲ μεγάλες πέτρες ποὺ πατοῦν πάνω σὲ ἐπίκωση.

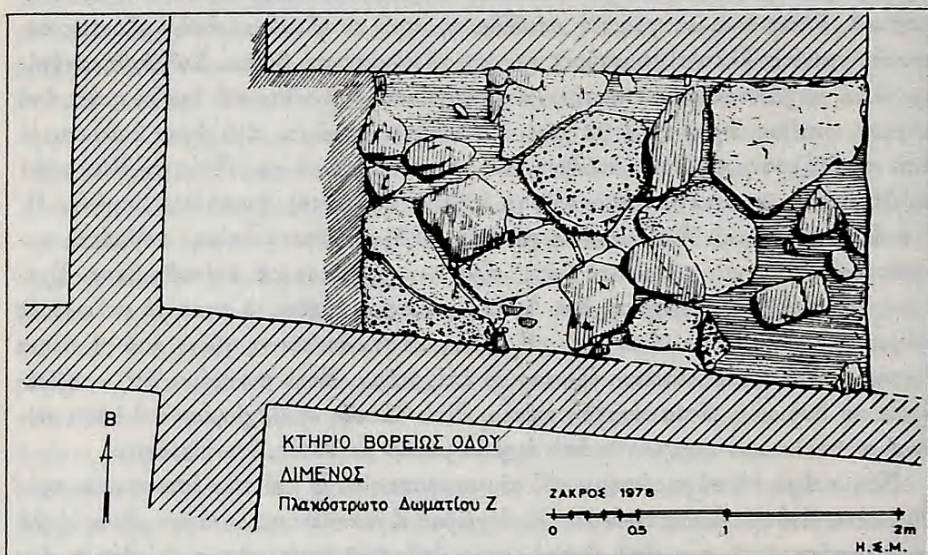
Τοῦ δωματίου Δ τὸ βόρειον τμήμα μὲ τὴ γωνιακὴ ψηλὴ κρηπίδα εἶχε ἀνασκαφεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Μετὰ τὴ διάλυση τμήματος τοῦ Ν ἀντερείσματικοῦ τοίχου γίνηκε κατορθωτὸ νὰ σκαφεῖ καὶ τὸ ὑπόλοιπον. Στὸ Β τμήμα τοῦ Δ τοίχου ἀνακαλύφθηκε θύρα ποὺ εἶχε φραχθεῖ μὲ ἐπιμέλεια μὲ φράγμα πάνω ἀπὸ τὸ στρωμένο κατώφλι ἀνάμεσα σὲ διαμορφωμένες παραστάδες. Τὸ φράγμα αὐτὸ τοποθετήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴ μερικὴ ἀνύψωση τοῦ δαπέδου. Στὴν ἐπίκωση τοῦ δωματίου ἀνακαλύφθηκαν πολλὰ κομμάτια

ἀγγείων κοινῆς χρήσης, χαρακτηριστικῶν τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, ὅπως ἐπίσης τμήματα προχοῆς κοινοῦ σκεύους καὶ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Στὸ βαθύτερο στρώμα ὅπου εἶχαν πέσει πέτρες τοῦ ὑψηλοῦ ποδίου, στὸ ὁποῖο διακρίνεται ἡ ἐγκοπὴ τῆς κάθετης δοκοῦ ποὺ ὑποστήριζε τὴν ὀριζόντια δοκίδα πάνω στὴν ὁποία βασίζονταν οἱ κακὰ διατηρημένες ὀριζόντιες καλυπτῆριες πλάκες, περι-
 συλλέχθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κομμάτια χονδρῶν ἀγγείων χαρακτηριστικὰ ΥΜ ΙΑ ὄστρακα μὲ ἐρπύζοντες βλαστούς, ἄλλα φυτικά στοιχεῖα καὶ στολιδώσεις, μαζί μὲ τμήματα μελανογάνωτων ΜΜ ΙΙΙ κυπέλλων. Ἐνα πλατύστομο προχοῦδιό βρέθηκε κατὰ τὸ καθάρισμα τῆς ἐγκοπῆς τῆς ξυλοδοκοῦ ἡ ὁποία πατοῦσε σὲ ἐπίπεδο πλακάκι. Στὴν ἐπίχωση τοῦ νότιου τμήματος βρέθηκε τμήμα μεγάλης στάμνας μὲ περιχέλωμα καὶ τοξοειδεῖς λαβές, ἐπίσης χαρακτηριστικὴ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Ἦταν σὲ ἐπίπεδο κατώτερο ἀπὸ τὸ φράξιμο τῆς Δ πόρτας. Μικρὸ ἄωτο κύπελλο βρέθηκε ψηλότερα ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες. Ἐκεῖ βρέ-
 θηκαν καὶ δυὸ πυρῆνες ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἀποσπασθεῖ μὲ τρύπανο κυ-
 λινδρὶκά κομμάτια καὶ ἐπιμήκης τριπτήρας. Στὸ κατώτατο στρώμα τοῦ πα-
 λαιοανακτορικοῦ κτηρίου, ὅπου τὸ χῶμα ἦταν σκληρὸ ἐξαιτίας τῆς διαμόρφω-
 σης δαπέδου, βρέθηκαν δυὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμήμα κυάθου μὲ στενὴ
 βάση, καὶ σὲ κομμάτια ὁστέινη βελόνα ποὺ κατασκευάσθηκε ἀπὸ σχιστὸ κό-
 καλο. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση καὶ τοῦ κατώτατου στρώματος φάνηκε ὁ φυσικὸς
 βράχος γύρω ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τοίχου. Στὸ στρώμα τοῦ
 πηλοχώματος ἀτυχῶς δὲν βρέθηκαν ὄστρακα. Στὸ ἄκρο τοῦ Α τοιχείου συλλέ-
 χθηκε μικρὸς τριπτήρας. Τὸ δωμάτιο Δ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴ δυτικὴ θύρα μὲ
 τὸ μικρότερο δωμάτιο Σ (πίν. 178α). Στὸ ἐσωτερικὸ ἔπесαν πολλὲς πέτρες ἀπὸ
 τοὺς τοίχους καὶ σκέπασαν ὁλόκληρὴ τὴν ἑκτασὴ του. Τὰ ὄστρακα στὸ ἐπάνω
 μέρος ἀνῆκαν σὲ χονδρὰ κοινὰ ἀγγεῖα. Ἀνάμεσά τους συλλέχθηκε σὲ δυὸ κομ-
 μάτια ἡ βάση ἀγγείου ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα, μὲ δακτυλιοειδῆ προεξοχή γύρω
 ἀπὸ τὸν πάτο. Ἀφθονὰ ἦταν καὶ τὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα· μαζί συλλέχθηκε
 τμήμα κυάθου μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ γυριστὰ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη. Στὴν κάτω
 ἐπίχωση ποὺ σκέπαζε τὸ δάπεδο λίγα ἦταν τὰ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα· ἓνα
 μὲ μικρὴ κλίση φαίνεται ἀνήκει σὲ πῶμα λύχνου· κυλινδρικῆς λαβῆς σώζεται
 ἡ ἔνωση μὲ τὸ τοίχωμα τῆς κοιλιᾶς τοῦ ἀγγείου· βάση κυπέλλου ἐξέχει γύρω
 σὰν δαχτυλίδι· χαρακτηριστικὰ ΥΜ ΙΑ ὄστρακα εἶναι στιλπνὰ μὲ διακόσμηση
 σπειρῶν καὶ ταινιῶν· ἄλλο ὄστρακο κοσμεῖται μὲ παράλληλες χαραγές, ἐνῶ
 ἓνα τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα ἀγγείου μιμεῖται μὲ τὴ γωνίωση στὴ μέση μεταλλικὸ
 πρότυπο. Κατὰ μῆκος τῆς Β πλευρᾶς τοῦ δωματίου Σ ξέφυγαν ἀπὸ τὴ θέση τοὺς
 πέτρες καὶ ἔτσι δίνεται ἡ ψεύτικη ἐντύπωση ὅτι ὑπῆρχε ἀρχικὰ θρανίον. Στὸ
 Ν τοῖχο ἀνακαλύφθηκε ἐντοίχιο ἐρμάριο ποὺ ἡ πλάκα ποὺ τὸ στέγαζε εἶχε λίγο
 ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης καὶ ἐπανατοποθετήθηκε ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ
 ὑποστήριξη. Ἡ θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ διπλανὸ δωμάτιο Τ εἶχε φραχθεῖ
 καὶ τὸ δάπεδο εἶχε ἀνυψωθεῖ πάνω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ κατωφλίου, ποὺ δια-

τήρησε μόνο τὸ ὑπόστρωμά του. Τὸ δωμάτιο T, γωνιακὸ καὶ N τοῦ δωματίου A, ἦταν τὸ μικρότερο ἀπ' ὅλα. Συνορεύει μὲ τὸ πρὶν ἀπὸ ἔτη ἀνασκαμμένο παλαιοανακτορικὸ κτήριο βόρεια ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ, ἀνατολικά τοῦ δωματίου Ω. Φάνηκε ὁ N τοῦχος του ὕστερα ἀπὸ τὴν καθαίρεση τοῦ ἀντερεισματικοῦ ποῦ καθόταν πάνω σ' αὐτόν. Γέμισε ἀπὸ τὶς πέτρες ποῦ γκρεμίσθηκαν ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ ἔπεσαν πάνω στὴν ἐπίχωση. Τὸ μεσαῖο στρώμα εἶχε λιγότερες πέτρες. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα τοῦ στρώματος αὐτοῦ λίγα ἦταν χαρακτηριστικά, ὅπως ἓνα μὲ γραπτὴ στολίδωση, ποῦ συνοδεύεταν ἀπὸ ὀριζόντιες καστανὲς ταινίες· ἄλλο εἶχε μαῦρες ταινίες σὲ κοκκινωπὸ βάθος. Συλλέχθηκαν ἐπίσης ἐκεῖ μεγάλα κομμάτια πῆλινου ὀρθογώνιου κιβωτίου καὶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ μεγάλο σκεῦος ἄγνωστης χρήσης. Στὸ κάτω στρώμα, ποῦ ἦταν βαθὺ πυρρὸ ἀπὸ τὴ διάλυση καμένων πλίνθων, τὰ ὄστρακα ἦταν λίγα. Πρὸς τὴ ΒΔ γωνία συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἄγωγὸ πῆλινο σχήματος ἀναποδογυρισμένου Π, ἓνα ἀπὸ τὸ τελικὸ διαπλατυνόμενο μέρος. Μαζεύθηκαν ἐπίσης κομμάτια κυλινδρικοῦ καδίσκου μὲ μικρὸ ὕψος· εἶχε λεπτὸ χεῖλος καὶ ἐπίπεδη βάση. Σχετικὰ χαμηλὰ συλλέχθηκαν δυὸ βαθιοὶ μόνωτοι κύαθοι, ὁ ἓνας μὲ κυλινδρική τοξωτὴ λαβὴ κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ καστανοκόκκινη γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα ταινία, ὁ ἄλλος μὲ κόκκινο ἐξωτερικὸ ἐπίχρυσμα. Στὴν πιὸ πάνω ἐπίχωση βρέθηκε σὲ δυὸ κομμάτια κυρτὸ τριβεῖο. Στὸ δάπεδο συλλέχθηκαν δυὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ κομμάτια ἀπὸ ἄγγεῖο μέσου μεγέθους, ἴσως πρόχου.

Νότια ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ κλιμακοστασίου Θ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν πρὸς τὸ ἐπάνω ἀνδρὸ δωματίων H - K, ὁ χώρος Z διατηροῦσε κατὰ ἓνα μέρος ὑψηλὰ τὸ πλακόστρωτό του ἀπὸ ἀκανόνιστες ἀσβεστολιθινὲς πέτρες, τὸ ὁποῖο εἶχε σ' ὀρισμένα σημεῖα ἐπισκευασθεῖ μὲ πλάκες ἀπὸ πωρόλιθο καὶ ποῦ τὸ δυτικὸ του τμήμα εἶχε σχεδὸν ὁλότελα ἐξαφανισθεῖ (πίν. 178β). Ἀποφασίσθηκε νὰ ἀνασκαφεῖ βαθιὰ τὸ ὑποκείμενο θεμέλιο δωμάτιο, μετὰ τὴν ἐπιμελὴ ἀποτύπωση τοῦ πλακοστρώτου (εἰκ. 2, πίν. 179α). Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε ὄστρακα καὶ τμήματα ἄγγείων ἀποκλειστικὰ τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης, ἀκριβῶς ὅπως αὐτὸ συνέβαινε στὸ σύνολο τῶν θεμέλιων δωματίων. Τὸ βάθος του ἦταν ὅσο καὶ τοῦ γειτονικοῦ δωματίου E καὶ τοῦ διαδρομίσκου H μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνοῦσε μὲ θύρα. Στὴν πάνω ἐπίχωση βρέθηκε ἰδιόρρυθμο πελεκίδιο ἀπὸ κοινὴ πέτρα μὲ γυριστὴ καμπύλη λαβή, μονόστομο καὶ τροχισμένο στὴν κόψη του. Συλλέχθηκαν ἐπίσης μισὴ μύλη ἄξονα θύρας καὶ ἑπτὰ ἀγνύθες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 5 ἦταν δισκόμορφες ἀμφίκυρτες, μιὰ τραπεζοειδὴς καὶ μιὰ τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου. Ἀπὸ τὴ μέση ἐπίχωση συλλέχθηκαν κομμάτια πιθίσκων, χυτῶν, σταμνῶν, πιθαριοῦ τύπου jar μὲ τοξωτὴ κυλινδρική ὀριζόντια λαβὴ καὶ γυριστὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος, πόδια χυτῶν πλακωτὰ τριγωνικὰ μὲ ράχη ἀπὸ ἐμπίστη σὰ σχοινὶ ταινία, ἀρκετὰ κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων μὲ ταινιωτὲς λαβές. Ἐπίσης τέσσερις ἀκόμη ἀγνύθες, δυὸ δισκόμορφες ἀμφίκυρτες, μιὰ τραπεζοειδὴς καὶ μιὰ παραλληλεπίπεδη, καὶ μισὴ ἀκόμη μύλη θύρας. Τὸ

κάτω στρώμα ἦταν πυρρὸ ἀπὸ τὴ διάλυση καμένων πλίθων, μὲ μικρὰ κομμάτια κάρβουνου. Στὸ στερεὸ ἀπὸ πηλόχωμα δάπεδο ὅμως δὲν βρέθηκαν ἀποθηκευμένα σκεύη, ἂν καὶ μαζεύθηκαν μερικά κομμάτια ἀπὸ πιθοειδῆς σκεῦος, μιὰ ἀκόμη ἀγνύθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου, σκέπασμα λύχνου μὲ προέκταση γιὰ τὴν ἐπικάλυψη τῆς μύζας καὶ μὲ ἀρχὴ τοξωτῆς λαβῆς, τέλος λεπτὸ ὄστρακο ἐλαφροῦ τρίτωνα.

Εικ. 2. Κτήριο Β τῆς Ὁδοῦ λιμένος. Πλακόστρωτο δωματίου Ζ.

Στὸ χώρο τῆς ὑπαιθρης κλιμακωτῆς ράμπας Μ ἐξαιτίας τῆς ἐπιφανειακῆς καταστροφῆς δὲν γίνηκε κατορθωτὸ νὰ βρεθοῦν ὅλα τὰ διαδοχικὰ σκαλοπάτια ποὺ οἱ ἄκρες τους ἀποτελέσθηκαν ἀπὸ σειρὰ μὲ πέτρες. Κάτω ὅμως ἀπὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ φάνηκε γωνιὰ παλαιότερου κτηρίου. Στὸν πρὸς Ν συνεχόμενο μικρὸ χώρῳ Ν (πίν. 179β), γίνηκε προσπάθεια νὰ διευκρινιστεῖ ἡ φύση του. Ἀνακαλύφθηκε μικρὴ στενὴ γωνιακὴ κάθοδος σ' αὐτόν, φανερά μὲ μικρὸ σκαλάκι ξύλινο πάνω ἀπὸ τὸ βράχο ποὺ λοξὰ κατεβαίνει. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο κλείσθηκε σὲ κατοπινὰ χρόνια μὲ μεγάλη πλάκα ποὺ συνδέεται μὲ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου Π. Στὴν πάνω ἐπίχωση βρέθηκαν μερικά μεταβυζαντινὰ ὄστρακα. Τὸ κλείσιμο τοῦ χώρου γίνηκε στὸ τέλος τῶν ΥΜ ΙΑ χρόνων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῆς κύριας ἐπίχωσης. Τὸ κάτω μέρος τῆς γωνιακῆς καθόδου κλείνει μὲ τοιχίῳ, ἐνῶ ἄλλη κρηπίδα πιάνει τὸ ἀπέναντι μισὸ τοῦ συνολικοῦ χώρου. Δύο ὀρθογώνια παράπλευρα κοιλώματα στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κρηπίδας αὐτῆς θεωρήθηκαν στόμια ἐκροῆς ἀγωγῶν, ἀλλὰ τοῦτο δὲν γίνηκε κατορθωτὸ νὰ ἐπαληθευεῖ μὲ πλατύτερη ἐρευνα, ἀφοῦ τὸ ἐσωτερικὸ τους κλείνει μὲ πέτρες.

Τὸ βάθος τοῦ χώρου εἶναι μικρὸ καὶ ἡ ἐπίχωση ἔδωσε μόνο ὄστρακα τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης, χωρὶς ἄλλο χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῆς χρήσης τοῦ χώρου. Στὴν κάθοδο βρέθηκε τμήμα ἀπὸ μόνωτο ΥΜ ΙΑ κύαθο. Βαθιά, στὴ ΒΔ γωνία, φάνηκε τοῖχος μὲ λοξὴ κατεύθυνση ΝΔ - ΒΑ, ἴσως παλαιοανακτορικῶν χρόνων, ἀν κρίνει κανεῖς ἀπὸ τὰ λίγα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτή, ἀνάμεσα στ' ἄλλα ταινιωτὴ λαβὴ δίωτου σκύφου μὲ πλαστικὴ ἀπόδοση καρφιοῦ καὶ τμήμα πίθου μὲ λαβή.

Ἀνατολικά τοῦ πλατύτερου χώρου τοῦ Μ ἀνακαλύφθηκε δωμάτιο τραπεζοειδοῦς σχήματος, τὸ Π, ἀρκετὰ εὐρύχωρο, μὲ πρόσθετο διαχωρίσμα ποὺ προχωρεῖ ἀπὸ τὸ Β τοῖχο ἀφήνοντας δυτικὰ πολὺ στενὸ χῶρο καὶ σὲ τετραγωνικὸ ἀκανόνιστο κάπως πεσσὸ στὸ μέσο τοῦ συνολικοῦ ἀρχικοῦ χώρου (πίν. 180α). Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος κατὰ τὸ μεγαλύτερό του μέρος γκρεμίσθηκε, δημιουργώντας λιθοσωροὺς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Ἡ ἔδραση ὅμως τῶν πετρῶν στὸ λατομημένο βράχο διακρίνεται. Ὁ νότιος τοῖχος εἶναι ἄνισου πάχους, παχύτερος ὅσο προχωρεῖ πρὸς τὰ δυτικὰ, ἰδιαίτερα τὸ σημεῖο ποὺ ἔκλεισε τὴν κάθοδο πρὸς τὸ μικρὸ χῶρο Ν. Γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ πεσσὸ ἀνακαλύφθηκαν πολυάριθμα κωνικὰ ἄωτα κύπελλα, ὅχι λιγότερα ἀπὸ 15 δωδεκάδες, κατασπαρμένα τριγύρω του, ἰδιαίτερα πρὸς τὸ νότιο καὶ νοτιοανατολικὸ μέρος. Τέτοια ὅμως κύπελλα βρέθηκαν καὶ σ' ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἑκτασὴ τοῦ δωματίου (πίν. 180β). Εἶναι ἄγνωστο ἀν ὁ σκοπὸς τῆς ἀπόθεσής τους ἦταν λατρευτικός, ὅπως στὸ σπίτι τῶν Γυψάδων ποὺ ἔσκαψε ὁ Hogarth στὴν Κνωσό. Δὲν παρατηρήθηκε, ὅπως ἐκεῖ, ἡ ἀνάστροφη πάνω στὸ δάπεδο τοποθέτηση οὔτε ξεχώρισε τίποτε ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους. Ἴσως ἀρχικὰ νὰ ἦταν τοποθετημένα σὲ ἐρμάριο κοντὰ στὸ νότιο τοῖχο, μαζὶ μὲ ἄλλα σκευὴ ποὺ βρέθηκαν μ' αὐτά. Σχεδὸν ὅλα ἦταν τοῦ χαμηλοῦ κωνικοῦ τύπου, χαρακτηριστικοῦ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Ἡ μεγάλη πέτρα τοῦ πεσσοῦ εἶχε στηριχθεῖ σὲ ὑποθεμελίωση ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Μιὰ τριποδικὴ χύτρα βρέθηκε ἀνάστροφη σὲ μικρὴ ἀπόσταση. Εἶχε παχιὰ τοιχώματα καὶ διακρίνονταν πάνω της τὰ ἴχνη τῆς φωτιᾶς· δυὸ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις ὑπῆρχαν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Μαζὶ βρέθηκε μικροσκοπικὴ πλατύστομη πρόχους, ὕψους 0.03 μ. Ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία συλλέχθηκε ἀγνύθα τοῦ ἀμφίκυρτου δισκοειδοῦς τύπου. Στὴν ἐπίχωση ἀμέσως νότια τοῦ Π, βρέθηκε λύχνος ΜΜ ΙΙΙ τύπου μὲ ἴχνη φωτιᾶς στὴ μύξα. Πολυάριθμα κύπελλα βρέθηκαν καὶ στὸ κατώτερο στρώμα τοῦ Ν καὶ ΝΑ τμήματος τοῦ δωματίου. Ἀπὸ τὸ Α τμήμα προέρχονται: μέρος κάδου μέσου μεγέθους, ἄλλο τριποδικῆς χύτρας, μέρος μεγάλου ἀμφορέα μὲ ἐλλειπτικὸ στόμιο, τρίφυλλο στόμιο πρόχου, τὰ κάτω μέρη δυὸ tumblers, κομμάτια ἀπὸ πρόχου καὶ πολλὰ κόκαλα ζώων. Καὶ στὸ τελευταῖο στρώμα ἦταν λίγα τὰ ἄωτα κύπελλα, ποὺ βρέθηκαν μαζὶ μὲ κομμάτια δυὸ-τριῶν κυάθων. Κοντὰ στὸν πεσσὸ μαζεύθηκαν κομμάτια μεγάλου ἀγγείου, πρόχου ἢ ἀμφορέα. Κόκαλα ζώων καὶ σαγόνι αἰγοειδοῦς βρέθηκαν στὴν κατώτατη ἐπίχωση τοῦ Ν μέ-

ρους. Ἐκεῖ συλλέχθηκαν καὶ δυὸ μεγάλοι τριπτῆρες καὶ ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου. Κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους ὀγκόλιθους μαζεύθηκαν ἄωτα κωνικά κύπελλα, κυαθίσκος, βάση tumbler, στόμιο τρίφυλλο πρόχου, τραπεζοειδῆς ἀγνύθα καὶ λεπίδα ὀψιανοῦ. Τὸ δάπεδο ἀποτελέσθηκε ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα μὲ χαλίκια. Ὁ βόρειος τοῖχος στὸ ἀνατολικό του τμήμα ἐδράσθηκε πάνω σὲ ψηλὸ βράχο καὶ οἱ πέτρες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀνάμεσα σὲ δυὸ μεγάλους βράχους, πού στὸ ἐπάνω τους μέρος λαξεύθηκαν γιὰ νὰ δεχοῦν τὶς πέτρες τοῦ ψηλότερου μέρους τοῦ τοίχου. Ἀνάμεσα στὸν τοῖχο αὐτὸν καὶ τὸν ἀκραῖο ἰσχυρὸ ἀνατολικὸ εἶχε διαμορφωθεῖ ἴσως εἶδος διαδρόμου πού ὀδηγοῦσε σὲ μεγάλη δὶβαθμη κρηπίδα στὴ βάση τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου τοῦ ἄνω ἀνδῆρου. Ὅπως δὲν βεβαιώθηκε ὑπαρξὴ κλιμακίδας στὸ σημεῖο αὐτὸ πού νὰ ἔνωσε τὸ πάνω μὲ τὸ μεσαῖο ἀνδῆρο. Ἡ κρηπίδα ἀποτελέσθηκε ἀπὸ μεγάλους πελεκητοὺς πωρόλιθους. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση Α τοῦ Β προέρχεται ἀγνύθα δισκόμορφη ἀμφίκυρτη. Μεγάλοι ὀγκόλιθοι, πού ἔπεσαν ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ ἀνατολικὸ τοῖχο, ἐκτοπίσθηκαν ἀπὸ τὸ χῶρο ἀνατολικά τοῦ Β. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ΝΔ γωνίας φάνηκε γωνία παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου μὲ λοξὸ προσανατολισμό.

Ἀμέσως Β τοῦ δωματίου Β διαμορφώνονταν δυὸ χῶροι, ἓνας ὀρθογώνιος μεγαλύτερος, ὁ Χ, καὶ ἓνας τετραγωνικὸς μικρὸς — ὁ Υ —, περικλειστος μὲ γωνιούμενο τοῖχο, μὲ εἴσοδο ἀπὸ Α — ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς δὶβαθμης κρηπίδας — μὲ στενὴ εἴσοδο (πίν. 181α). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Χ καταστράφηκε ὀλοκληρωτικά. Πιθανῶς τὸ δωμάτιο ἦταν προσβατὸ ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τῆς ράμπας Μ. Στὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωσή του συλλέχθηκαν τμήματα κοινῶν μαγειρικῶν σκευῶν καὶ δισκοειδῆς ἀμφίκυρτη ἀγνύθα. Βαθύτερα βρέθηκαν πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ στὴ ΝΔ γωνία μέρος ἀπὸ δισκοειδῆ πέτρινο κάλυμμα, διαμ. 0.10 μ., μὲ λεπτὴ ἀναθύρωση γύρω. Πολλὲς ὀγκώδεις πέτρες ἔπεσαν στὸ χῶρο αὐτὸ ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο ἰσχυρὸ ἀντερεισματικὸ τοῖχο τοῦ πάνω ἀνδῆρου, πού κυρτώθηκε ἀπὸ τὴν πίεση τῶν χωμάτων καὶ κατὰ ἓνα μέρος γκρεμίσθηκε. Ὁ τοῖχος αὐτὸς συνεχίζεται ἀπὸ τὴ δὶβαθμη κρηπίδα τῆς ΒΑ γωνίας ὡς τὴν περιοχὴ πάνω ἀπὸ τὰ ἀκραῖα δωμάτια Ι καὶ Κ, περνώντας λίγο πέρα ἀπὸ τὸ Β τοῖχο τῶν χώρων Χ καὶ Υ. Ἄλλος πρόχειρος ἀντερεισματικὸς πού περνοῦσε πάνω ἀπὸ τοὺς τοίχους τῶν ἀκραίων δωματίων Χ καὶ Υ διαλύθηκε. Κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες στὸ δωμάτιο Χ συλλέχθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τμήματα ἀγγείων κοινῆς χρήσεως, δύο γεφυρόστομες προχοές, βάσεις 5 tumblers, βάση μὲ στέλεχος ἴσως ἀπὸ ποτήρι ἐρῆς κοινωνίας, καὶ μικρὸ λειψὸ πύραυνο. Ἀπομακρύνθηκαν ἐπίσης πολλοὶ μεγάλοι λίθοι πού κάθονταν πάνω στὸν κύριο βόρειο ἀντερεισματικὸ καὶ πού εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀπὸ τοὺς καλλιεργητές. Στὸ χῶρο Υ, πού οἱ τοῖχοι του, δυτικὸς καὶ ἀνατολικὸς, προχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἀντερεισματικὸ, βρέθηκε τμήμα μεγάλης λεκάνης μὲ κάθετα τοιχώματα, τμήμα πίθου, λαβὲς δια-

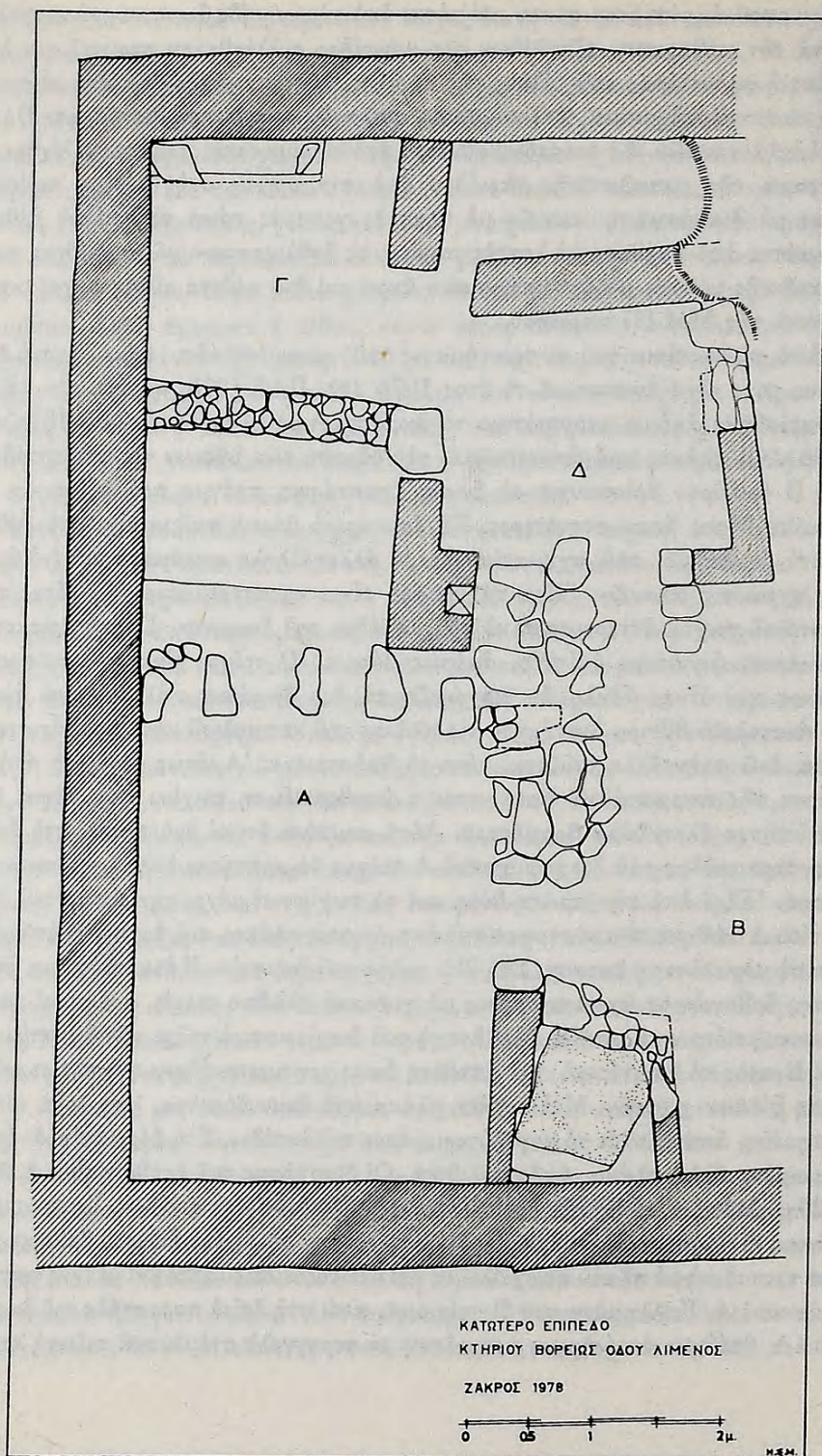
φόρων ἀγγείων, γεφυρόστομη προχοή καὶ ἀρκετὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα. Νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο Π ὁ χῶρος διαμορφώνεται πολὺ ιδιόρρυθμα καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν διαφορῶν στοιχείων θὰ γίνεῖ σχετικὰ βέβαιη μόνο μετὰ τὴν ἐξερεύνηση καὶ τοῦ ὑπόλοιπου πρὸς Α χώρου. Προσωρινὰ φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ σύστημα ἔχει σχέση μετὰ τὴν πρόσβαση ἀπὸ τὴν κύρια ἐξωτερικὴ ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ εἴσοδο (πίν. 181β). Βρίσκεται αὕτη πλάι στὴν ἄλλη κύρια εἴσοδο, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι προσιτὰ τὰ διαμερίσματα τοῦ πρώτου ἰσοπέδου. Διαχωρίζεται ἀπὸ αὐτὴν μετὰ τετραγωνικὴ παραστάδα, ποὺ συνεχίζεται σὲ μακρὸ διαχωριστικὸ τοῖχο. Τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου εἶναι 1.40 μ. καὶ τὸ κατώφλι ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τρεῖς μεγάλες πλάκες. Ἀρχικὰ ἦταν ἀκόμα πλατύτερη, ἀλλὰ κατόπιν προστέθηκε δεξιὰ μικρὸ κάθετο διαχωριστικὸ τοιχίον. Ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο ἀρχίζει πλακόστρωτη μετὰ ἀκανόνιστες πλάκες διάβαση ποὺ προχωρεῖ, σὲ μερικὰ μέρη ἐπεκτεινόμενη πρὸς τὰ ἀνατολικά, μετὰ μικρὴ σχετικὰ κλίση πρὸς τὸ Βορρά. Φαίνεται ὅτι τελικὰ διαμορφωνόταν σὲ εἶδος ράμπας μετὰ πλατιά κλιμακωτὰ ἐπίπεδα ποὺ τὰ ἄκρα τους ἀπὸ σειρὲς πέτρες ἔχουν τὸ πιὸ πολὺ καταστραφεῖ. Ἡ ράμπα τελικὰ, περνώντας ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ τετραγωνικὸ δωμάτιο Φ, ποὺ εἶχε πλατὺ ἄνοιγμα πρὸς τὸ Νότο, ἔφθανε, στὸν τετραγωνικὸ χῶρο Ο, ποὺ τὸ δάπεδό του στὸ τέλος τῆς ράμπας ἀντιστηριζόταν μετὰ τοιχίον (πίν. 182α). Ἰσως αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ λείψανον κτηρίου παλαιότερης φάσης γιατί συνδέεται μετὰ ἄλλο κάθετο, ποὺ προχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὸ τελευταῖον τμήμα τῆς ράμπας. Ἀπὸ τὸ χῶρον Ο δημιουργοῦνταν στενὴ δίοδος, ἴσως μετὰ ξύλινη σκάλα, ποὺ ὀδηγοῦσε πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ὑψωμένο ἄνδρην, ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιον κτίσμα Ρ καὶ τὸ Β τοῖχον τοῦ δωματίου Φ. Κάτω ἀπὸ τὴν δίοδον αὕτη περνοῦσε παράλληλα ἄλλος παλαιότερος τοῖχος ποὺ εἰσχωροῦσε κατὰ ἓνα μέρος καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Ο. Χρειάσθηκε νὰ ἐκτοπισθοῦν πολλοὶ μεγάλοι ὀγκόλιθοι ποὺ ἔπεσαν, φαίνεται, ἀπὸ τὸν τοῖχον ἀντιστηρίξεως τοῦ ἀνατολικοῦ ἄνδρην, ἀμέσως ἀνατολικά τῶν χώρων Ρ καὶ Φ. Τὸ τμήμα τοῦτο δὲν εἶχε ἀκόμη ξεκαθαρισθεῖ στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, ὅπως οὔτε ἡ περιοχὴ πίσω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης, ὅπου εἶχαν ἀρχίσει νὰ φαίνονται δυὸ κάθετα διαχωρίσματα. Τὸ κάθετο τοιχίον τῆς κύριας εἰσόδου πατεῖ πάνω στὴν πλάκα τοῦ κατωφλιοῦ, ποὺ ἔχει πᾶχος 0.25 μ. Στὸ Α πλευρὸν του συλλέχθηκε μέρος ἀπὸ τοξοειδὴ λαβὴ ἀρύταινας (κουτάλας). Τὸ διασώζομενον πλακόστρωτον ποὺ ἀνεβαίνει ξαπλώνει σὲ μῆκος 4.70 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωσιν τοῦ Ν τμήματος τῆς ράμπας συλλέχθηκαν πόδι τριποδικῆς χύτρας μετὰ σχοῖνινη ἐμπέστη ράχη, μακριὰ γεφυρόστομη προχοή, τμήμα λεκανίδας μετὰ τοξωτὴ λαβὴ καὶ ἀγνῶτα τοῦ δυσκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου. Ἀνατολικά τοῦ στενοῦ τοιχίου τῆς εἰσόδου βρέθηκε λεπτεπίλεπτον πριονάκι, μήκους 0.05 μ. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ μακριοῦ 4.50 μ. διαχωριστικοῦ τοίχου περισυλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα, μᾶλλον κοινῆς χρήσης ἀγγείων. Τὸ ὑπόστρωμα τῆς ράμπας ἀποτελέσθηκε ἀπὸ σπαστὸ χαλίκι κάτω ἀπὸ συμπαγὲς πηλόχω-

μα. Πιὸ πέρα ὁ δυτικὸς διαχωριστικὸς τοῖχος διακόπτεται ἀπὸ πρόσθετο ὀρθογώνιο κτίσμα ποὺ ἔχει ἀνοιγμα πρὸς τὰ κτίσματα τοῦ κάτω ἰσοπέδου, τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Ὁ Β τοῖχος τοῦ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ν τοῖχο τῶν δωματίων Ξα, Ξβ καὶ Ξγ τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου Ρ τῆς στενῆς διάβασης, Ν ἀπ' αὐτόν, συλλέχθηκαν τμήματα δυὸ τριποδικῶν χυτρῶν, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, λαιμὸς σταμνιοῦ μὲ τμῆμα τῆς λαβῆς, χεῖλος πιθαριοῦ μὲ σχοῖνινη ταινία καὶ μιὰ προχοή. Στὸ δωμάτιο Φ τὰ περισσότερα ὄστρακα βρέθηκαν στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅπως πόδια χυτρῶν, τὸ ἓνα μὲ ἐμπέστη ράχη, βάσεις tumblers, λαβὴ ἀμφορέα ἢ πίθου, κάτω μέρος πλατιοῦ κυπέλλου μὲ ἔχνη ἀποκοπῆς μὲ σπάγγο. Σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ σωζόμενου Β τοίχου φάνηκε λεπτὸ καμένο μαῦρο στρώμα· ἀπ' αὐτὸ συλλέχθηκε τμῆμα λεκανίδας μὲ τοξωτὴ πάνω στὸ χεῖλος λαβὴ καὶ λαβὴ σκεύους ἀποτελούμενη ἀπὸ δυὸ ραβδιά. Ἀνατολικά τοῦ δωματίου Φ βρέθηκε κομμάτι πῆλινου ἀγωγοῦ σὲ σχῆμα ἀνάστροφου Π μὲ στρογγυλεμένη ἀπόληξη.

Μετὰ τὴ διάλυση δυὸ πρόχειρων ἀντερείσματικῶν τοίχων, ποὺ κάθονταν στὸ Ν τμῆμα τοῦ δωματίου Δ καὶ στὸ Ν τοῖχο τῶν δωματίων Ξα, Ξβ καὶ Ξγ, φάνηκε σ' ὁλόκληρο τὸ μῆκος τοῦ ὀψηλὸς Ν τοῖχος τῶν δωματίων αὐτῶν ποὺ χρησίμεψε σὰν ἀντερείσματικὸς τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου. Στὴν ἐπίχωσή τους συλλέχθηκαν μερικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ πολλὰ κομμάτια κοινῶν μαγειρικῶν σκευῶν. Δυτικότερα, μετὰ τὴ διάλυση τῆς συνέχειας τῶν ἀντερείσματικῶν τοίχων, ἀποκαλύφθηκε ὁ ἐπίσης ὀψηλὸς νότιος τοῖχος τῶν δωματίων Σ καὶ Τ, ἀντερείσματικὸς τοῦ μέσου ἀνδῆρου πάνω ἀπὸ τὸν ἐκτεταμένο ὑπαιθρο χώρο τοῦ κάτω ἰσοπέδου τῶν Κτηρίων βόρεια ἀπὸ τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ. Ἀκριβῶς στὴ ΒΑ γωνία, πλευρίζοντας τὴν ἔξω παρεῖα τοῦ Ν τοίχου τῶν δωματίων Τ καὶ Σ, ἀνακαλύφθηκε κρηπίδα σκάλας, ποὺ οἱ πέτρες τῆς βρέθηκαν ἀρκετὰ διαταραγμένες καὶ τῆς ὁποίας διακρίνονταν δυὸ-τρία πώρινα σκαλοπάτια, ποὺ εἶχαν ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση (πίν. 182β). Ἡ σκάλα θὰ ἔφθανε ὡς τὸ ἰσόπεδο ποὺ δημιουργοῦσε ἡ συμβολὴ τεσσάρων τοίχων, ὅπου θὰ βρισκόταν ἡ εἴσοδος στὰ ἐπάνω δωμάτια τοῦ μέσου ἀνδῆρου. Στὴν ἐπίχωση Ν τοῦ Σ συλλέχθηκαν γυριστὸ κέρατο γίδας καὶ πολλὰ κομμάτια κονιαμάτων μὲ λεπτότατα χαλίκια, παχιῶν ἢ λεπτῶν, μερικῶν ἀπὸ τὸ τέρμα τοίχου. Λίγο νοτιότερα, μιὰ σειρὰ ἀπὸ πέτρες σχημάτιζε ἄλλη κρηπίδα, κάθετη αὐτῇ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ συγκροτήματος δωματίων τοῦ κάτω ἰσοπέδου ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο Γ. Ἡ κρηπίδα αὐτὴ κάθησε πάνω στὸ χῶμα τῆς ἀνυψωμένης στάθμης τοῦ ὑπαιθρου χώρου. Ἡ διατάραξη τῶν δυὸ κρηπίδων προξενήθηκε ἴσως ἀπὸ μεγάλο σεισμὸ στὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΒ φάσης. Ἡ κρηπίδα τῆς σκάλας πατοῦσε πάνω σὲ στρώση πλακῶν κυανωπῆς πέτρας, ποὺ διακρίνονται νὰ ἔξέχουν τριγύρω. Ἀπὸ τοὺς ἀναμεταξὺ ἄρμους μαζεύθηκε ὀστίνος ὀπέας, μήκους 0.105 μ. Ἀπὸ τὴ γωνιά τῆς σκάλας προέρχεται ἀγνύθα τοῦ δι-

σκόμορφου αμφίκυρτου τύπου και νότια από την κρηπίδα άωτο κωνικό κύπελλο. Κατά τόν καθαρισμό τών λίθων τής κρηπίδας συλλέχθηκαν περιχέילωμα λοπάδας ή φρουτιέρας του τέλους τής πρώτης νεοανακτορικής περιόδου με στιλπνό καστανό έπίχρισμα, και κομμάτια στιλπνών άγγείων με διακόσμηση Dark on Light ταινιών. Σε έπίπεδο βαθύτερο από τις κυανωπές πλάκες συλλέχθηκαν όστρακα τής μεταβατικής περιόδου από την πρώτη στη δεύτερη περίοδο, όπως με διακόσμηση ταινιών με θλαστές γραμμές πάνω σε στιλπνό βάθος, κομμάτια από κυάθους με λεπτές ταινίες· σε βαθύ καστανό χώμα βρέθηκε πόδι τριποδικής χύτρας με όρθογωνισμένο άκρο και δυο κάθετα αλάκια, χαρακτηριστικό τής MM III περιόδου.

Ἀπὸ τὰ δωμάτια τοῦ συγκροτήματος τοῦ κάτω ἰσοπέδου (εἰκ. 3), ποὺ ἔνα μέρος τοὺς εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ ἔτος 1976 (βλ. ΠΑΕ 1976, παρένθ. πίν. ΙΕ'), καθαρίσθηκε ἀκόμη περισσότερο τὸ δωμάτιο Α μετὰ τὸ πολὺθυρο (πίν. 183α καὶ 183β). Οἱ πλάκες ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν ἑδραση τῶν βάσεων τῶν παραστάδων τοῦ Β τριθύρου βρίσκονται σὲ ἄνισες ἀποστάσεις, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ ἀκραῖες θύρες ἦταν στενότερες. Τὸ ἐσωτερικὸ βόρειο τμήμα εἶχε στὸ βάθος πλατὺ ἀναβαθμὸ, ποὺ σχηματίσθηκε μετὰ ἀλλεπάλληλα κονιάματα καὶ ἐνδιάμεσες στρώσεις πλακῶν. Ἐνὰ τμήμα του εἶναι καταστρεμμένο. Τὸ πέρας του ἀποτελεῖ τοιχίον ἀντερείσματικὸ τοῦ δαπέδου τοῦωματίου Γ, ποὺ βρίσκεται σὲ κάπως ψηλότερο ἐπίπεδο, ἀμέσως βόρεια. Ὁ τοίχος εἶναι πρόχειρα κτισμένος καὶ εἶναι ἄδηλο ἂν διαχώριζε τὰ δύο δωμάτια σ'ὀλόκληρο τὸ ὕψος. Τὸ ἀνατολικὸ δίδυρο διατήρησε τίς πλάκες τοῦ κατωφλιοῦ μόνο στὴν ἀριστερὴν θύρα, ἐνῶ στὴν ἄλλη σώζεται μόνο τὸ ὑπόστρωμα. Ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη πλάκα τῆς παραστάδας διακρίνεται ἡ ὑποθεμελίωση τοιχείου ποὺ δείχνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἄλλη θύρα βορειότερα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ δύο πλάκες στὸ ἄκρο τῆς παραστάδας τοῦ διαχωριστικοῦ Α τοίχου θὰ κράτησαν ξύλινο τετραγωνικὸ πεσσό. Ἐξω ἀπὸ τὴν πρώτη θύρα καὶ τὸ τοιχίον καὶ μέχρι τὴν εἴσοδο τοῦωματίου Δ σῶθηκε πλακόστρωτο ἀπὸ ἀκανόνιστες πλάκες, ποὺ ἀρχικὰ θὰ ἀπλωνόταν σὲ μεγαλύτερη ἑκταση. Στὴ ΝΔ γωνία τοῦωματίου Β ἀνακαλύφθηκε ἀποθέτης ὀρθογώνιος σχηματισμένος μετὰ γωνιακὸ πλίνθινο τοιχίον, ποὺ πατεῖ πάνω σὲ στενὴ πέτρινη κρηπίδα. Μιὰ ἐσοχὴ στὸ διαχωριστικὸ τοῖχος τῶνωματίων Α καὶ Β πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀποθέτη ἴσως χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν τοποθέτηση ξύλινων ραφιῶν. Μιὰ μεγάλη πλάκα ἀπὸ ἄμμουδόπετρα, λίγο λοξὰ τοποθετημένη, ἀποτελοῦσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δαπέδου. Στὴ βόρεια εἴσοδος ἦταν στρωμένη ἄλλη πλάκα, ἀσβεστολιθική. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἀποθέτη εἶναι 1.30 × 1.20 μ. Μέσα σ' αὐτὸν δὲν βρέθηκαν παρὰ μόνο δύο ἄωτα κύπελλα. Συμπιεσμένη πάνω στὸ ὑπόστρωμα τοῦ κατωφλιοῦ τῆς νότιας θύρας τοῦ διθύρου βρέθηκε χύτρα τριποδικὴ μετὰ πλατὺ περιχέλιωμα καὶ δύο τοξοειδεῖς λαβές καὶ μετὰ ἔχνη φωτιάς στὴν κοιλιά. Κολημένη στὸ Β τοίχωμα, πλάι στὴ δεξιὰ παραστάδα τοῦωματίου Δ, βρέθηκε ἀπίοσχημη προχοῖσκη μετὰ στρογγυλὸ στόμιον καὶ τοξωτὴ λαβή.

Είχ. 3. Κατώτερο επίπεδο Β τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ.

"Όπως σημειώθηκε, τὸ πλακόστρωτο ἄπλωνε ὡς τὴν εἴσοδο τοῦ δωματίου Δ. Φανερά στὸ σημεῖο αὐτὸ σχηματιζόταν δίθυρο, ὅπως δείχνουν ἡ σειρὰ τῶν μεσαίων πλακῶν. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, τὴ δυτική, ὁ Δ τοῖχος σχημάτιζε πλατὺ πρόβολο μὲ κεντρικὴ κατακόρυφη ξυλοδεσιά· ἀντίστοιχα ἡ ἀνατολικὴ παραστάδα προεκτεινόταν ξύλινη πάνω σὲ τρεῖς σὲ σειρὰ πλάκες, σὲ ἴσο πλάτος μὲ τὸ δυτικὸ πρόβολο. Τὸ δωμάτιο ἦταν μικρὸ τετραγωνικόν, ἐλαφρὰ τραπεζόσχημο, μὲ ἄνοιγμα θύρας στὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα, ὅπου διακρίνονται δυὸ βαθμίδες, πάνω στὶς ὁποῖες στὰ τελευταῖα χρόνια δημιουργήθηκε, φαίνεται, φράγμα (πίν. 184α). Ἡ μιὰ πλάκα τοῦ κατωφλίου ἔχει ξεφύγει κάπως ἀπὸ τὴ θέση της. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε πέρα ἀπὸ τὸ φράγμα τῆς θύρας αὐτῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἰχνη πυρκαϊᾶς ἦταν φανερά σ' ὁλόκληρο τὸ χῶρο, ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ προβόλου, ὅπου βρέθηκαν τὰ λείψανα τῆς ἀπανθρακωμένης ξυλοδοκοῦ καὶ τὸ τριγύρω τοίχωμα ἀσβεστοποιημένο. Μελανὸ στρώμα σκέπαζε τὸ κάτω μέρος τοῦ δωματίου. Φαίνεται ὅτι τὸ δάπεδο εἶχε στὴν τελικὴ φάση ἀνυψωθεῖ, γιατί στὴν κάτω ἐπίχωση τὰ ὄστρακα καὶ τὰ κομμάτια τῶν ἀγγείων ἀνῆκαν στὴ μεταβατικὴ MM IIIB - YM IA καὶ στὴν YM IA περίοδο. Ἀνάμεσα στ' ἄλλα βρέθηκαν κομμάτι σκεύους μὲ βαθουλώματα στὸν περίγυρο, στιλπνὰ ὄστρακα μὲ ταινίες Dark on Light, ἄλλα μὲ σπεῖρες, κάτω μέρος tumbler, βάση μὲ περιφερικὸ ἑξαρμα στὸ ἐσωτερικόν, ὄστρακα μὲ στολιδωτὴ γραπτὴ διακόσμηση, ἄλλο μὲ λεπτὲς κοκκίδες πάνω σὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, στιλπνὰ ὄστρακα μὲ φυτικὸ διάκοσμο ἢ συστρεφόμενους βλαστούς, τμήμα κομφῆς μελανογάνωτης προχοῖσκης μὲ τοξωτὴ λαβή, τὸ κάτω μέρος μικρῆς γλάστρας, κομμάτι λοπάδας μὲ πλατὺ περιχέλωμα. Δυὸ κομμάτια πέτρινων ἀγγείων βρέθηκαν κοντὰ στὸ δυτικὸ καὶ κοντὰ στὸ βόρειο τοῖχο. Στὴν πιδ χαμηλὴ ἐπίχωση δαπέδου περισυλλέχθηκαν ὄστρακα μὲ λογχοειδὴ λυγισμένα φύλλα, πόδι χύτρας μὲ τετραγωνικὴ ἀπόληξη καὶ δυὸ κάθετες αὐλακώσεις, ὄστρακα μὲ ἄσπρες ταινίες σὲ κοκκινωπὸ βάθος, καὶ ἐσωτερικὰ ἄσπρες πάνω σὲ μαῦρο, ὄστρακα καθαρὰ παλαιονακτορικὰ, κομμάτι ἀπὸ λαιμὸ μελανογάνωτης πρόχου, ἄλλα στιλπνὰ ὄστρακα μὲ σπεῖρες. Στὸ βόρειο μέρος, κοντὰ στὴν εἴσοδο πρὸς τὸ Γ καὶ τὸ τριγωνικὸ περίφραγμα, συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἐπιχρίσματα μὲ μπλὲ χρῶμα. Στὸ τελικὸ στρώμα δαπέδου βρέθηκαν: ὄστρακα στιλπνὰ Dark on Light μὲ σπεῖρες, ταινίες, διπλοὺς βλαστούς μὲ κισσόφυλλα, γεφυρόστομη προχοή, κύπελλα μελανογάνωτα ἢ μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα, λαιμὸς μεγάλου ἀμφορέα μὲ γυρτὸ χεῖλος, ὄστρακα μὲ στολιδώσεις, πόδι χύτρας, μισὴ ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου.

"Όπως σημειώθηκε, τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Γ εἶχε στρωθεῖ σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο· ὅμως βαθύτερα ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου. Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου εἶχε κατασκευασθεῖ θρανίον ψηλὸ 0.40 μ., μὲ πλάκα ἐπικάλυψης πλάτους 0.30 μ., ποὺ βρέθηκε κατὰ ἓνα μέρος στὴ θέση της, κατὰ τὸ ἄλλο σὲ πεσμένα κομμάτια (πίν. 184β). Ἐπιχρίσματα σκέπαζαν τὸ

Β τοῖχο καὶ τὴν κάθετη πλευρὰ τοῦ θρανίου, πολὺ λεπτά. Ἀλλὰ χονδρότερα ἐπιχρίσματα μὲ βοτσαλάκι προέρχονταν ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα δάπεδα. Τὸ θρανίο ἀποκαταστάθηκε στὴν ἀρχικὴ του μορφή μὲ τὴν ἐπανατοποθέτηση τῶν κομματιῶν τῆς πλάκας. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου, ὅπου ἓνα κομμάτι δαπέδου ἔχει ἀποκοπεῖ, διακρίνονται τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα τῶν ἐπιχρισμάτων τοῦ δαπέδου. Μὲ ἐπιχρίσματα εἶχαν, ὅπως φαίνεται, σκεπασθεῖ καὶ οἱ πλάκες τοῦ θρανίου, καὶ ἡ κάτω ἀπὸ αὐτὲς κάθετη ἐπιφάνεια. Στὴ βαθιὰ ἐπίχωση τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν καὶ λεπτὰ γωνιώδη καὶ καμπυλούμενα ἐπιχρίσματα τριποδικῆς τράπεζας προσφορῶν, μὲ τρεῖς ταινίες, κυανόμαυρη, λευκὴ καὶ κόκκινη· θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι σὰν τὶς τράπεζες τῆς Ἑπαυλῆς Νίρου. Πολλὲς μεγάλες πέτρες εἶχαν πέσει στὸ πάνω στῶμα τῆς ἐπίχωσης. Ἀνάμεσα στὰ πολυάριθμα ὅστρακα χαρακτηριστικὰ ἦταν κυλινδρική ὑψηλὴ βάση ἀγγείου, ταινιωτὴ λαβὴ κυάθου καὶ κυλινδρική λαβὴ πρόχου. Ἀνοιγμα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἔδινε πρόσβαση στὸ δωμάτιο Δ, σ' αὐτὸ ὅμως δὲν διακρίνονταν σκαλοπάτια γιὰ τὴν κατάβαση. Εἶναι λοιπὸν ἐνδεχόμενον νὰ γίνηκε στὸ Γ ἡ ἀνύψωση τοῦ δαπέδου σὲ δεύτερη φάση.

Βόρεια ἀπὸ τὸ δωμάτιο Γ διαμορφωνόταν περίκλειστος χώρος, κάπως τριγωνικός, ἴσως κλωβὸς σκάλας, ποὺ ἀνέβαινε στὰ δωμάτια τοῦ πάνω ὀρόφου ἢ σὲ ἐκεῖνα τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου. Ὁ Ν τοῖχος του κρέμασε μὲ κύρτωση πέρα ἀπὸ τὴν κατακόρυφο. Στενὸ πέρασμα στὸ ΝΔ ἄκρο ὀδηγεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κλωβοῦ. Πάνω του περνοῦσε ὁ ἐξωτερικὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος. Ἴσως ἀχρηστεύθηκε στὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΑ γιὰ τὴν ἐπίχωση μὲ τὰ ὅστρακα μέσα στὴν ἐπίχωση ἦταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ΥΜ ΙΑ καὶ στὴ χαμηλὴ ἐπίχωση καὶ τῆς παλαιοανακτορικῆς καὶ πρώτης νεοανακτορικῆς περιόδου. Πολλὲς μεγάλες πέτρες εἶχαν πέσει στὸ ΝΔ ἀνοιγμα. Τὸ Α ὅμως τέρμα τοῦ κλωβοῦ δὲν φάνηκε ἀκόμη. Τελικὰ δὲν ἀφαιρέθηκε ἡ κατώτερη ἐπίχωση, καθάρισε ὅμως ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου τοῦ Ξα. Τὰ ὅστρακα δὲν ἦταν ἄφθονα. Ἐκτὸς ἀπὸ τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τὸ κάτω μέρος γλάστρας καὶ τὸ πόδι τριποδικῆς χύτρας, ξεχωρίζουν κομμάτι μικροῦ ἀγγείου μὲ λαίμδ ποὺ ἀνεβαίνει κάθετα, ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου καὶ πέτρινη μύλη θύρας.

Ο ΝΟΤΙΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ
ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ

Τὸ σύνολο τοῦ νότιου περιβόλου τοῦ ἀνακτόρου μὲ τὴν παρακαμπτήριον ἐξωτερικὴ ἀπὸ συνεχόμενο παράλληλο τοῖχο πλευριζόμενη ἀράοδο, εἶχε ἤδη ἀνασκαφεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1977 (Ἔργον 1977, εἰκ. 134). Δυὸ νεωτερικὰ πηγάδια, ποὺ εἶχαν διαταράξει μικρὰ τμήματα τῶν δύο τοίχων, γκρεμίσθηκαν καὶ καταχώσθηκαν καὶ ἔτσι ἀποκαταστάθηκε ἡ συνοχὴ τῶν τοίχων. Κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀφαιρέθηκε τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς βαθιᾶς ἐπίχωσης τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸν ἀνακτορικὸ κῆπο. Κτίσματα ἄλλα πούθενά δὲν ἀποκαλύφθηκαν.

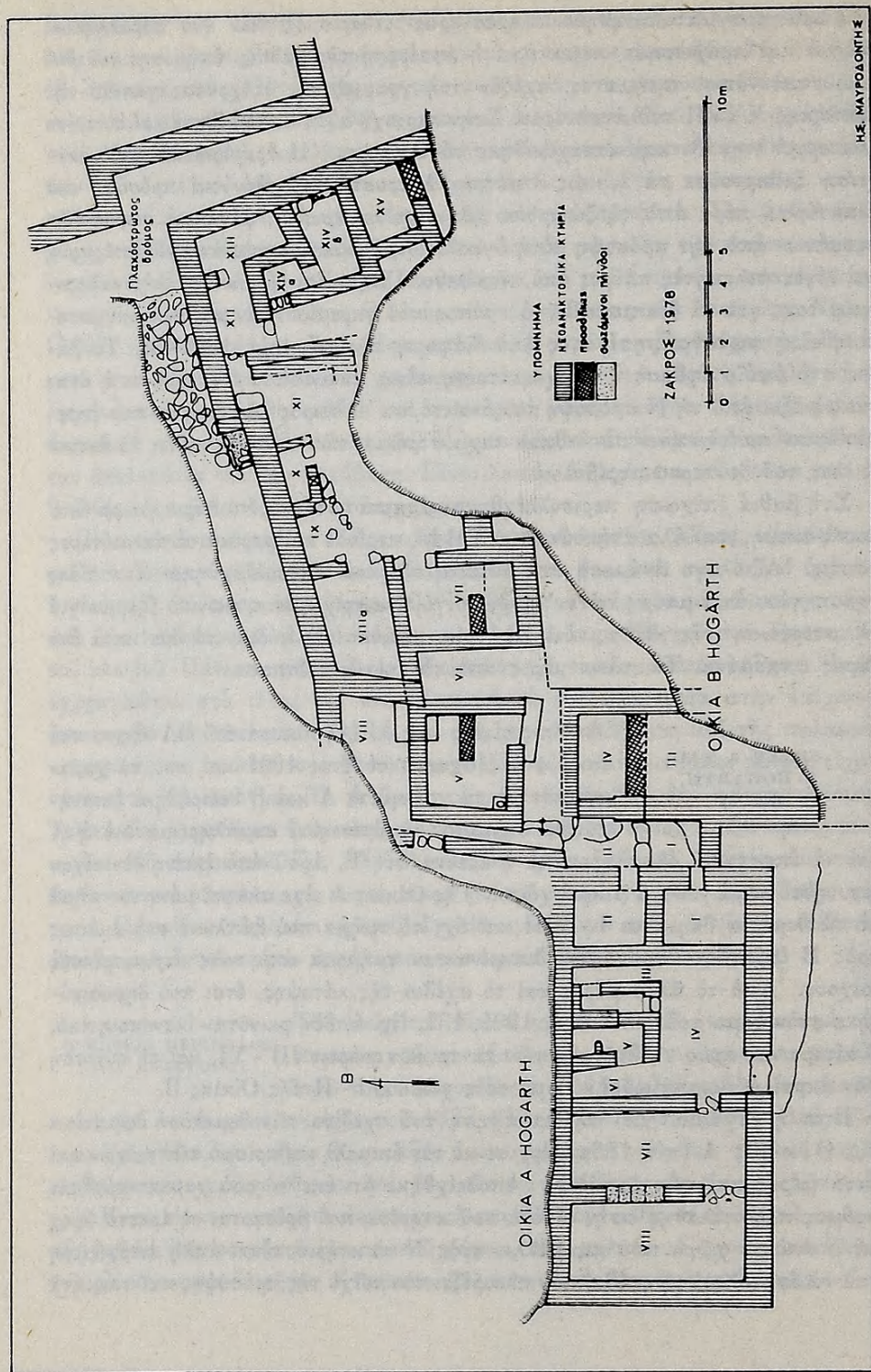
Τώρα πραγματοποιήθηκε πληρέστερος καθαρισμός τῶν δυο παράλληλων τοίχων καὶ προχώρησε σημαντικὰ ἡ ἀφαίρεση τῆς βαθιᾶς ἐπίχωσης τοῦ δυτικοῦ καὶ νότιου τμήματος, σχεδὸν στὴ γραμμὴ τῆς ἐξέχουσας γωνιᾶς τῆς ἀποθήκης XXVII τοῦ ἀνακτόρου. Στὴν περιοχὴ αὕτῃ καθαιρέθηκε καὶ τὸ τρίτο νεωτερικὸ πηγάδι καὶ καταχώσθηκε τὸ ὑπόλοιπο. Ἡ τριγύρω ἀπ' αὐτὸ ἐπίχωση ξεπερνοῦσε τὰ 2,5 ὡς 3 μέτρα. Μπροστὰ ἀπὸ τὴ νότια πρόσοψη τοῦ ἀνακτόρου, πέρα ἀπὸ τὴ ζώνη ποὺ ἤδη εἶχε καθαριθεῖ, φάνηκε ὁ σωρὸς τῶν πεσμένων ἀπὸ τὴν πρόσοψη αὕτῃ ὀγκολίθων, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὑπάρχουν καὶ λίγες πελεκητὲς πέτρες ἀπὸ πωρόλιθο. Γίνηκε ἐπὶ τόπου ἐπιμελὲς καθαρισμός τους γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ὁ τρόπος ποὺ γκρεμίσθηκαν καὶ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ φωτογράφησή τους ἀπὸ διάφορες πλευρὲς (πίν. 185α-β). Τὸ βάθος στὸ ὁποῖο ἔφθασε ἡ ἀποχωμάτωση εἶναι ἐκεῖνο ποὺ εἶχε φθάσει ἡ ἀνασκαφὴ ἔξω ἀπὸ τὴ Ν πρόσοψη τοῦ ἀνακτόρου. Ὁ σωρὸς τῶν πετρῶν ποὺ γκρεμίσθηκαν πατεῖ πάνω σὲ καθαρὸ παχὺ στρώμα, ποὺ συνεχίζεται ὡς τὸ δυτικὸ κέλος τοῦ δεύτερου περιβόλου.

Στὴ βαθιὰ ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν ἄρκετὰ ὄστρακα, τὰ περισσότερα ἀπὸ κοινὰ σκεύη, ποὺ ὅλα ἀνήκουν στὴν ΥΜΙΑ περίοδο καὶ μερικὰ σὲ παλαιότερες φάσεις. Ἀξιόλογο ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ περισυλλέχθηκαν εἶναι εἶδος κηροπηγίου ἀπὸ μαῦρη πέτρα μὲ διανοιγόμενα τοιχώματα, κωνικὸ ἔξαρμα γιὰ τὴ στερέωση τῆς δάδας καὶ μὲ τρία γλωσσοειδῆ πόδια, τὰ δύο κατὰ ἓνα μέρος σπασμένα. Τὸ πάνω μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἔσπασε.

OIKIES A KAI
B HOGARTH
(εἰκ. 4)

Ἀπὸ τίς οἰκίαις στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ΒΑ λόφου ποὺ ἔσκαψε ὁ Hogarth τὸ ἔτος 1901 καὶ ποὺ τὰ χαρὰ κτήρισε μὲ τὰ γράμματα Α καὶ Β θεωρήθηκε ἐπισημονικὰ σκόπιμο νὰ ἐρευνηθεῖ συμπληρωματικὰ ἡ Α καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ ὀλοκληρωτικὰ ἡ ἐρευνα στὴ Β, ἀφοῦ ἀπὸ ἐκεῖνη δὲν εἶχαν ἐρευνηθεῖ παρὰ μόνον 4 μικροὶ χώροι. Τῆς Οἰκίας Α εἶχε σκαφεῖ μόνον τὸ τμήμα μὲ τὰ θεμέλια δωματίων Ι - VIII καὶ ὄχι τὸ τμήμα ποὺ ξάπλωνε στὸ ἀμέσως πρὸς Β ισόπεδο, ὅπου ὅμως διακρίνονταν τμήματα ἀπὸ τοὺς περιμετρικοὺς τοίχους. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης, ἔτσι ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν τόμο τοῦ BSA VII, 1901, 131, fig. 4, δὲν φαινόταν ἱκανοποιητικὸ, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν κεντρικῶν χώρων ΙΙΙ - VI, καὶ τὴ σύνδεση τῶν ἀκραίων δωματίων Ι - ΙΙ μὲ τοὺς χώρους Ι - ΙΙ τῆς Οἰκίας Β.

Ἐτσι ἡ ἐργασία γιὰ τὴ διασάφηση τοῦ σχεδίου τῶν θεμελίων δωματίων τῆς Οἰκίας Α (πίν. 186α) ἄρχισε μὲ τὸν ἐπιμελὲ καθαρισμὸ τῶν τοίχων καὶ κατὰ μέρος καὶ τῶν δαπέδων. Ἀποδείχθηκε ὅτι ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίσθηκε Δρόμος προσπέλασης στὴν εἴσοδο τοῦ κτηρίου, ποὺ βρίσκεται σὲ ἄρκετὸ ὕψος πάνω ἀπὸ τὸν χώρο ποὺ περιβάλλει πρὸς Ν τὸ κτήριο, εἶναι ἀπλὴ ἀνερχόμενη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά κρηπίδα, ποὺ πλευρίζει τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης καὶ σταματᾷ

Εἰκ. 4. Ἡ Οἰκία Α καὶ ἡ Οἰκία Β Hogarth.

λίγο μετὰ τὴν εἴσοδο, ράμπα πολὺ ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τοῦ Ἰσχυροῦ κτηρίου. Τὸ πέρασμα στὴν εἴσοδο γινόταν μὲ ἀναβαθμὸ ποὺ τώρα λείπει. Τὸ μεγάλο βαρὺ κατώφλι, βρίσκεται πάντοτε στὴ θέση του. Στὸν εὐρύχωρο προθάλαμο IV ἀναζητήθηκε ὁ τετράγωνος πεσσὸς ποὺ σημειώθηκε στὸ σχέδιο Hogarth, ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκε μόνο τὸ ἀπὸ χαλικάσβεστο δάπεδο ποὺ ἴσως ξαπλώνει σ' ὁλόκληρο τὸ χῶρο αὐτόν. Καταστράφηκε ὁλότελα καὶ ἔτσι παραμένει ἄγνωστος ὁ προσρισμός του, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ἡ στήριξη τῆς ὀροφῆς. Ἰσως ἦταν εἶδος βωμοῦ. Πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ μέσα στὸ δωμάτιο I βρέθηκαν κομμάτια γυψολιθικῶν πλακῶν, ποὺ ἴσως ἔπεσαν ἀπὸ τὸ ἐπάνω πάτωμα. Στὸν προθάλαμο βρέθηκε καὶ ὁ τροχαλίσχημος λαίμὸς πιθαμοφορέα καὶ τὸ ἑλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα τοῦ γνωστοῦ τύπου.

Τὸ κεντρικὸ συγκρότημα V, ἀνάμεσα στοὺς διαδρομίσκους III καὶ VI, ἀποδείχθηκε τελικὰ ὅτι ἦταν κλιμακοστάσιο μὲ δυὸ πτέρυγες καὶ δυὸ sotto-scale ποὺ οἱ εἰσοδοὶ τοὺς ἦταν προσιτὲς ἀπὸ τοὺς διαδρομίσκους. Ἡ κύρια πρόσβαση τοῦ κλιμακοστασίου ἦταν ἀπὸ κύρια θύρα ποὺ βρισκόταν δεξιὰ στὸ Ν τοῖχο τοῦ κλωβοῦ, ἐφοδιασμένη μὲ κατώφλι. Ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος ποὺ στήριζε τὴ σκάλα γινόταν παχύτερος στὸ βόρειό του τμῆμα καὶ ὕστερα ἀπὸ γωνιακὴ κάμψη πλεύριζε τὸ βόρειο τοῖχο τῆς Οἰκίας. Ἡ διάβαση III πρὸς τὴν ἀνατολικὴ sotto-scala ἦταν πολὺ στενὴ καὶ γίνηκε στενότερη ἀπὸ μεγάλο πεσμένο πελεκητὸ παρόλιν στὸ Β ἄκρο της. Ὁ ἄλλος διαδρομίσκος, ὁ VI, ἦταν πλατύτερος καὶ ἡ sotto-scala ἦταν προσιτὴ ἀπὸ πλατύτερο ἄνοιγμα καὶ μὲ ἡμιτοίχιο δημιουργοῦνταν μέσα σ' αὐτὴν καὶ ἐσωτερικὸς βόρειος, χῶρος. Ἡ εἴσοδος αὕτη ἦταν στρωμένη μὲ πλίνθους ποὺ ἔπεσαν ἄτακτα ἴσως ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ διαχωρίσματος, ποὺ ἡ κρηπίδα του ἦταν πέτρινη.

Στὸ δωμάτιο VII, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ σύνολο τῶν περιφημῶν σφραγισμάτων, δὲν καθαρίσθηκε ὁλόκληρο τὸ μισοκαταστρεμμένο δάπεδό του. Κοντὰ στὸν τόπο τῶν σφραγισμάτων φύτεψε δενδράκι ποὺ ἀκόμη μένει στὴ θέση του. Ὁ Δ τοῖχος, διατηρεῖ ἀκόμη στὸ ἐπάνω μέρος του τὶς ψημένες ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ πλίνθους (πίν. 186β). Στὴ ρίζα του συλλέχθηκε ὁμάδα ἀγγείων μέσου μεγέθους καὶ πόδι χύτρας μὲ ἐντομές. Καμιὰ ἐργασία δὲν γίνηκε στὸ δωμάτιο VIII, ὅπου ὅμως διακρίνεται κοντὰ στὸ Δ τοῖχο του σειρὰ ἀγγείων ποὺ διατηροῦνται ἄσχημα.

Ὁ Α τοῖχος τῶν θεμελίων δωματίων I καὶ II δὲν ἔχει κανένα ἄνοιγμα εἰσόδου (πίν. 187α). Ἀντίθετα τὰ δωμάτια αὐτὰ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ στενὰ ἀνοίγματα μὲ τὸ συγκρότημα τῆς Οἰκίας Β καὶ ἀποτελοῦσαν ἐπομένως ὀργανικὸ της μέρος, παρ' ὅλο ποὺ εἶναι ἐντεταγμένα στὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τῆς Οἰκίας Α. Ἡ Α θύρα τοῦ I βρέθηκε μὲ ἐπιμέλεια ἐντοιχισμένη, ἀλλὰ διακρίνονταν καθαρὰ οἱ παραστάδες καὶ τὸ κατώφλι. Ὁ Hogarth ὅμως δὲν ξεχώρισε τὸ ἄνοιγμα καὶ γι' αὐτὸ θεώρησε τὰ δωμάτια I καὶ II τμήματα τῆς Οἰκίας Α.

Φανερὰ τὰ θεμέλια δωματίων I - VIII τῆς Οἰκίας Α ἐκλείσαν ὀριστικὰ στὸ

τέλος τῆς δεύτερης νεοανακτορικῆς φάσης, τῆς ΥΜ ΙΑ. Τοῦτο γίνεται καθαρὸ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ πού βρέθηκε ἀπὸ τὸν Hogarth καὶ ἀπὸ μᾶς. Ὅπως συνέβηκε καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κτήρια τοῦ Β λόφου, τὰ περισσότερα θεμέλια δωμάτια ἔκλεισαν μὲ πρόσχωση ὀριστικὰ στὸ τέλος τῆς φάσης αὐτῆς, πού τὴ χαρακτηρίζει ἐκτεταμένη καταστροφή, ἡ ὁποία συνοδεύθηκε μὲ πυρκαϊά. Στὴ φωτιά αὕτῃ ὀφείλεται ἡ διάσωση τόσων σφραγισμάτων, πού ψήθηκαν ἰσχυρά. Τὰ διαμερίσματα τῆς ἀκόλουθης φάσης κτίσθηκαν σ' ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ ξάπλωσαν καὶ στὸ συνεχόμενο Β ἄνδρo, ὅπου δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ διακρίνονταν ὀρισμένα λείψανα τοίχων. Τὸ ἰσόπεδο δὲν ἐρευνήθηκε ἀκόμη, σκάφηκε ὅμως ἡ κορυφὴ τοῦ Β τοίχου τοῦ κάτω συγκροτήματος, ὅπου ξεχωρίζει ἡ ἐγκοπὴ στὴν ὁποία πατοῦσε τὸ δάπεδο τῶν ἐπάνω δωματίων, ὅπως ἐπίσης παρακολοιυθήθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοίχος. Αὐτὸς προχωρεῖ λίγο λοξά, ἀρχίζοντας ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τοῦ κάτω συγκροτήματος. Σὲ ἀπόσταση 5 περίπου μέτρων φάνηκε εἴσοδος μὲ κατώφλι ἀπὸ δυὸ πλάκες. Ὁ τοῖχος συνεχίζει πρὸς τὴν πορεία του, ἀλλ' ἡ ἔρευνα δὲν προχώρησε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Τῆς Οἰκίας Β στὴν ἀρχὴ καθαρίσθηκε ἀρκετὰ τὸ τμήμα πού εἶχε ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Hogarth τῶν δυὸ μικρῶν διαμερισμάτων Ι καὶ ΙΙ καὶ τῶν ἀμέσως ἀνατολικά ἀπ' αὐτὰ ΙΙΙ καὶ ΙV. Τὰ δυὸ πρῶτα, ὅπως σημειώθηκε, ἐπικοινωνοῦν μὲ στενὰ ἀνοίγματα — τὸ ἓνα φραγμένο — μὲ τὰ δωμάτια Ι - ΙΙ τοῦ συγκροτήματος τῆς Οἰκίας Α, πού χωρὶς ἄλλο χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους τῆς Οἰκίας Β. Μέσα σ' αὐτὰ εἶχαν γκρεμισθεῖ πολὺ μεγάλες πέτρες, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὰ Ι - ΙΙ τῆς Οἰκίας Β, πού ἀποτελεσαν τὴν κύρια πρόσβαση στὰ λοιπὰ διαμερίσματα τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, κατὰ τρία τμήματα συνεχῶς γινόμενος παχύτερος, προεκτεινόταν πρὸς Ν, ἄγνωστο ἀκόμη μέχρι ποιοῦ σημείου, ὅπου σχημάτιζε γωνία μὲ τὸ Ν τοῖχο τῆς πρόσοψης. Πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὸ κτήριο πού ἐβλεπε πρὸς τὴν πλαγιά τοῦ λόφου ἔπαθε μεγάλη καταστροφή καὶ πολλὲς πέτρες τῆς πρόσοψης κατρακύλισαν καὶ σκόρπισαν. Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ γενικὴ μορφή τῶν χώρων Ι - ΙΙ, τοῦ τοιχείου πρὸς Ν στὴ στενὴ διάβαση (πίν. 187β), ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ πρὸ τοῦ διαφράγματος χώρος περιεῖχε μόνο παλαιότερη κεραμεικὴ, κάτω τῶν παλαιοανακτορικῶν καὶ πάνω τῶν μεταβατικῶν νεοανακτορικῶν, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὑπῆρχε ἀνάβαση μὲ ξύλινη σκάλα στὸν προθάλαμο Ι, ἀπὸ ἐκεῖ πρόσβαση στὸ δωμάτιο ΙΙ μὲ θύρα πάνω ἀπὸ τὸ δεύτερο διατοίχισμα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στενὴ ἄνοδος στὸν ὑπερκείμενο χώρο, ἀνάμεσα στὰ δωμάτια ΙV καὶ V. Μόνο οἱ θεμέλιοι χώροι τῶν Ι καὶ ΙΙ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὰ θεμέλια δωμάτια Ι - ΙΙ τοῦ συγκροτήματος Α.

Στὸν πρὸ τοῦ Ν διαχωρίσματος στενὸν χώρο περισυλλέχθηκαν ἄφθονα ὄστρακα καὶ κομμάτια ἀγγείων, ἰδιαίτερα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, μόνωτων κυάθων, πρόχων, ἀμφορέων μὲ ἑλλειπτικὸ στόμιο, ὅλων χαρακτηριστικῶν τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσης, συνανάμικτων μὲ λίγα παλαιοανακτορικὰ ἀνά-

μεσα στὰ ὁποῖα λαβές ταινιωτὲς μελανογάνωτων κυπέλλων ποὺ στένευαν πρὸς τὰ κάτω. Χαρακτηριστικὰ κομμάτια εἶναι τμῆμα λεκανίσκης μὲ ταινιωτὴ λαβὴ καὶ μίμηση τριῶν καρφιῶν, ὅπως καὶ κάτω μέρος πυριατηρίου μὲ κυλινδρικό πόδι ποὺ καταλήγει κάτω σὲ δίσκο. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὰ χρώματα εἶχαν ριχθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὸν Hogarth, ἀλλ' ἡ κατώτερη ἐπίχωση ἦταν ἀδιατάρακτη. Σὲ συνέχεια περισυλλέχθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο ἄλλο κάτω τμῆμα πυριατηρίου, τὸ κάτω μέρος κόκκινου κυάθου, τμῆμα κυαθίσκου μὲ διακόσμηση συστρεφόμενων βλαστῶν, πόδι χύτρας μὲ ἐντομές, τμήματα λεπτοῦ εὐρύστομου ἀγγείου μὲ ταινίες στὶς δυὸ ὀψεις, τμήματα πλατύστομου χονδροῦ σκεύους μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση, τὸ κεντρικὸ τμῆμα διώροφου κυπέλλου, ταινιόσχημες στενούμενες κάτω λαβές, τμήματα μέσου μεγέθους ἀγγείου μὲ ἐπᾶλληλες κυματιστὲς ταινίες, τμῆμα στομίου μεγάλης πρόχου, τμῆμα κυλινδρικοῦ κυπέλλου μὲ σιγμοειδῆ λαβή, μερικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, πάτος πυριατηρίου μὲ ἀνάγλυφους ἐσωτερικὰ κυκλίσκους κ.ἄ. Ἡ ἀποχωμάτωση προχώρησε ὥς τὸ φυσικὸ βράχο. Στὸ τελευταῖο στρώμα βρέθηκαν ἀρκετὰ παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα μερικὰ τῆς ἀρχῆς τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων, ὅπως κύπελλα καὶ κύαθοι μὲ διακόσμηση Light on Dark κοκκίδων καὶ ἐλισσόμενων βλαστῶν. Ἐνα κύπελλο ἦταν τοῦ διώροφου τύπου.

Ἀπὸ τὰ δυὸ βαθιὰ δωμάτια I καὶ II βγῆκαν οἱ πολὺ μεγάλες πέτρες ἐκτὸς ἀπὸ μιά-δυὸ ποὺ ἔμειναν μέσα σ' αὐτὰ ἀμετακίνητες. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ II συλλέχθηκε παραλληλεπίπεδη ἀγνύθα. Ἐξω ἀπὸ τὴ BA γωνιὰ τοῦ ἴδιου δωματίου βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τμῆμα πιθαμοφορέα ἀπὸ τὸ λαιμὸ καὶ τοὺς ὠμούς, μὲ ἀνάγλυφο δακτυλίδι στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ σιγμοειδεῖς κάθετες λαβές.

Τὸ δωμάτιο IV χωρίσθηκε μὲ πρόσθετο τοῖχο ἀπὸ τὸ στενόμετρο δωμάτιο III τοῦ ὁποῖου δὲν φανερώθηκε τὸ νότιο ἄκρο. Ἦταν γεμάτο ἀπὸ πολὺ μεγάλες πέτρες. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Hogarth μέσα σ' αὐτὸ προχώρησε ὥς τὸ δάπεδο, ποὺ δὲν βρίσκεται τόσο βαθιὰ ὅσο στὰ δωμάτια I καὶ II. Καὶ στὰ δυὸ περισυλλέχθηκαν μόνο λίγα ὄστρακα Dark on Light. Ἀμέσως B τοῦ IV καὶ πρὸς τὸ N τοῖχο τοῦ δωματίου V εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἐλαφρὰ λοξὴ δίοδος ποὺ τὸ δυτικὸ τῆς ἄκρο ὁδηγοῦσε σὲ πέρασμα μὲ δυὸ σκαλοπάτια πρὸς μιά πολὺ στενὴ δίοδο ἀνάμεσα στὸν A τοῖχο τοῦ ἄνω ἰσοπέδου τῆς Οἰκίας A καὶ τοῦ Δ τοίχου τοῦ δωματίου V τῆς Οἰκίας B. Εἶναι δύσκολο μιά τόσο στενὴ διάβαση νὰ χαρακτηριστεῖ διάδρομος. Τὸ δωμάτιο V εἶναι εὐρύχωρο, ἐλαφρὰ τραπεζοειδές, διαχωρισμένο σὲ δυὸ μὲ ἓνα πρόσθετο ἡμιτοίχιο διαχώρισμα, ποὺ ἔτσι δημιουργοῦσε ἓναν ἐσωτερικὸ βόρειο χῶρο μὲ γωνιακὴ παρατοίχια κρηπίδα ὑψηλοῦ θρανίου. Ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὴν ἐπικλινὴ πάροδο βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ N τοίχου. Λοξὴ βαθμίδα, πραγματικὰ τοιχίον, κλείνει τὴν εἴσοδο βαθύτερα καὶ προχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸ N τοῖχο. Ἴσως αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ ἀρχικὴ εἴσοδος ἦταν ἀπὸ τὸ Δ ἄκρο τοῦ N τοίχου. Ἐξωτερικὰ στὸν A

τοῖχο μιὰ πλάκα ὀρθία ἀποτελεῖ μέρος ὀρθομαρμάρωσης τοῦ κάτω μέρους τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Στὴν περιοχὴ τῆς Β κρηπίδας ὁ τοῖχος φαινόταν διπλὸς γιατί ὑπῆρχε ἄλλη ἀντίστοιχη κρηπίδα θρανίου στὴ ΝΑ γωνία τοῦ πρὸς Β δωματίου VIII, ποὺ δὲν ἐρευνήθηκε στὸ σύνολό του. Ἡ ἐπίχωση στὴν περιοχὴ αὐτὴ παράδοξα περιεῖχε πολλὰ παλαιοανακτορικά ὅστρακα καὶ τεμάχια ἀγγείων, ὅπως καὶ μερικὰ τῆς μεταβατικῆς πρὸς τὴ νεοανακτορικὴ φάση: ἀνάμεσα σ' αὐτὰ μέρος παλαιοανακτορικοῦ λύχνου, βάση ἀνθοδοχείου καὶ τμήμα λοπαδίου μὲ ἐπιπεδούμενα χεῖλη. Τὸ δωμάτιο φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὰν ἐργαστήριο. Μεγάλῃ πλακόμορφη πέτρα εἶχε πέσει στὴν ἄκρῃ τοῦ ἡμιτοίχιου. Στὴ ΝΔ γωνία βρέθηκε τοποθετημένο ψηλὸ ὀρθογώνιο γουδί μὲ ἐλαφρὰ κυρτὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα καὶ μὲ βαθὺ ἐσωτερικὸ κοίλωμα. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ προέρχεται ἀγνύθα τραπεζοειδοῦς σχήματος, ἀστράγαλος καὶ κόκαλο ζώου. Στὴν κάτω ἐπίχωση τοῦ δωματίου συλλέχθηκαν ἀκέραιη προχοΐσκη μὲ σφαιρικὸ πεπιεσμένο σῶμα καὶ ἐλαφρὴ πρόχυση, χεῖλος μικροῦ γεφυρόστομου καὶ λεπίδα ὀψιανοῦ. Στὸ δάπεδο, ποὺ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα στρωμένο πάνω στὸ σχιστολιθικὸ βράχο, συλλέχθηκαν βαθὺ κωνικὸ κύπελλο καὶ ἄλλο μὲ ἔξεργο ἐσωτερικὸ δισκάριο. Ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία προέρχονται λεπτὸ βαθὺ μελανογάνωτο κύπελλο καὶ τμήμα ἀπὸ τὸν πυθμένα πυριατηρίου, μὲ ἐσωτερικὴς ἐξοχές, ὅπως καὶ πλευρὸ ζώου. Γενικά, τὰ ὅστρακα τῆς κάτω ἐπίχωσης ἦταν ΥΜ ΙΑ. Ἀπὸ τὴ δίοδο Ν τοῦ V ἦταν προσιτὸ τὸ διπλανὸ τοῦ V μακρόστενο διαμέρισμα VI, ἴσως πλατὺς διάδρομος. Δὲν βρέθηκε ὁ Ν τοῖχος του. Τὸ ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα δάπεδο στρώθηκε πάνω στὸ σχιστολιθικὸ βράχο, ὁ ὁποῖος ἐξέχει κάπως στὴ ΒΔ γωνία. Στὴν ἐπίχωση, κοντὰ στὸ Β τοῖχο, συλλέχθηκαν τμήματα λεκάνης ἢ καδοειδοῦς σκεύους. Ἀμέσως Α τῆς εἰσόδου τοῦ δωμ. V μαζεύθηκε λειψὴ ἀγνύθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου καὶ κοντὰ στὸ Δ τοῖχο τριποδικὴ λειψὴ χύτρα, στενὴ καὶ βαθιά. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες ποὺ ἔπεσαν ἀπὸ τὸν Α τοῖχο συλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια σκευῶν: κομμάτια ἀπὸ χεῖλη πίθων, τμήμα ἀπὸ ἀμφορέα, μέρη ἀπὸ στάμνες, τμήμα κυλινδρικοῦ ὑποστηρίγματος ἀγγείων κοσμημένο μὲ σύστημα χαραγῶν, τμήματα μόνωτων βαθιῶν κυπέλλων, σφαιρικὸ ρυτὸ μὲ τροχαλιόσχημο λαιμὸ καὶ ἀνάγλυφο δαχτυλίδι στὴ βάση του, λειψὸ κάπως, χεῖλος κυλινδρικοῦ λαιμοῦ μὲ στενὸ περιχέλωμα, πάνω στὸ ὁποῖο τυλίγεται φίδι, κομμάτια ἀγγείου μικροῦ μεγέθους, μέρος γεφυρόστομης προχοῆς, κομμάτια ἀπὸ πιθαράκι μὲ σχοίνινη διακόσμηση, ἔλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα, μέρος στρογγυλοῦ χεῖλους μεγάλου πιθαριοῦ μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, τμήμα πολὺ ρηχῆς λεκανίδας, τμήματα μεγάλης χύτρας, δυὸ κομμάτια ἀπὸ χεῖλη μεγάλου πιθαριοῦ, δισκοειδὲς κάλυμμα μὲ διογκώσεις στὶς δυὸ πλευρές, ἀγνύθα τοῦ ἀμφίκυρτου δισκοειδοῦς τύπου, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ κομμάτια ἀπανθρακωμένου ξύλου. Στὸ Ν μέρος τοῦ δωματίου συλλέχθηκε μέρος γούρνας ἀπὸ πωρόλιθο. Στὴν περιοχὴ τοῦ βράχου τῆς Β γωνίας βρέθηκε

πεπλατυσμένη πέτρα με τρύπα για ἀνάρτηση, ἴσως ἄγκυρα, καὶ ἄωτο κύπελλο. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου συλλέχθηκε ἄλλη ἀγνύθα τοῦ δισκόμορφου ἀμφικυρτού τύπου, με κεντρικὴ τρύπα.

Τὸ δωμάτιο VII εἶχε σχῆμα ὄχι πολὺ κανονικοῦ ὀρθογώνιου γιατί ὁ Β τοῖχος του εἶχε κάπως λοξή κατεύθυνση. Ἡ εἴσοδος στὸ Β τμήμα τοῦ Α τοῖχου εἶχε παραστάδες ποὺ πατοῦσαν σὲ ἐπίπεδες πλάκες· ἄλλη πλάκα ἦταν στρωμένη μπροστὰ στὸ ὑπόστρωμα τοῦ κατωφλιοῦ. Πρόσθετο ἡμιτοίχιο χώρισμα ἀπομόνωνε τὸ νότιο μέρος καὶ τὸ μετάρεπε σὲ μικρὴ ἀποθήκη, ἴσως λαδιοῦ, ἀφοῦ μέσα στὸ ἀργιλῶδες ἔδαφος, στὴ ΝΑ γωνία, εἶχε τοποθετηθεῖ συλλεκτῆρας στάμνος με καμπυλούμενους ὤμους, δυὸ κάθετες καὶ δυὸ ὀριζόντιες τοξωτὲς λαβές (πίν. 188α). Μέσα σ' αὐτὸν βρέθηκαν ἀκέραιο κόκκινο κωνικὸ κύπελλο καὶ οἱ πάτοι δυὸ ἄλλων, κομμάτι λεπτοῦ ἀγγείου με σιγμοειδῆ λαβὴ καὶ τμήμα πιθίσκου με σχοίνινη διακόσμηση. Τὸ διαχωριστικὸ τοιχίο ἀποτελέσθηκε ἀπὸ ὀρθιες πλάκες ποὺ βρέθηκαν πεσμένες καὶ πλίθους, ποὺ οἱ περισσότερες ψήθηκαν στὴν πυρκαϊὰ τοῦ σπιτιοῦ, τοποθετημένες πάνω σὲ πέτρινη χαμηλὴ καὶ στενὴ κρηπίδα· τὸ ἀνοιγμα εἰσόδου ἦταν ἀνατολικά. Στὴν ἐπίχωσή του βρέθηκε τὸ κάτω μέρος ἀγγείου μέσου μεγέθους, ἐνῶ πρὸς τὸ Ν τοῖχο τὸ κάτω μέρος ἀνθοδοχείου. Στὸ ὑπόλοιπο δωμάτιο περισυλλέχθηκαν στόμιο μεγάλης ραμφόστομης πρόχου με δυὸ καρφιά πλευρικά ποὺ ἐξέχουν, δυὸ κομμάτια ἀπὸ λεπτὸ ἀγγεῖο με μέρος τῆς προχοῆς, κομμάτια πλατύστομου πιθαριοῦ με ἀναθυρώσεις καὶ ταινίες, ποὺ βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ Β καὶ Δ τοίχου, καὶ μεγαλόσωμο ἀγγεῖο, ποὺ βρέθηκε στὴ Δ γωνία. Ἄλλα κομμάτια μεγάλων καὶ μικρότερων πίθων με λαιμὸ τροχαλιοειδῆ βρέθηκαν στὴν κατώτερη ἐπίχωση κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου, ὅπου συλλέχθηκε καὶ τὸ πάνω μέρος σφαιρικοῦ ρυτοῦ με τροχαλιοειδῆ λαιμὸ καὶ δαχτυλίδι ἀνάγλυφο στὴ βάση του, πολὺ ὅμοιο με αὐτὸ τοῦ δωματίου VI, ὅπως καὶ ἀγνύθα τοῦ κολουροπυραμιδικοῦ πεπιεσμένου τύπου, ὅπως ἐπίσης στὴν ἐπίχωση τοῦ μέσου τοῦ δωματίου καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του. Τὸ δάπεδο βρέθηκε στρωμένο με στιβακτὸ πηλόχωμα πάνω στὸ σχιστολιθικὸ βράχο. Ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας συλλέχθηκε σφαιρικὸς τριπτήρας με βαθύσματα βοηθητικὰ τῆς χρήσης του. Ἐξω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου συλλέχθηκαν προχοῖσκη με σφαιρικὸ σῶμα, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο με ἀνάγλυφη ταινία γύρω ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο σκορπισμένα στὴν ἐπίχωση ἀρκετὰ ὄστρακα κυπέλλων καὶ κυάθων, τμήματα πιθίσκων καὶ μέρος μελανογάνωτης προχοῆς. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἐξωτερικὰ τῆς ΝΑ γωνίας βρέθηκε μιὰ μικρὴ πήλινη ἀχιβάδα, τέλεια μίμηση φυσικῆς. Πίσω ἀπὸ τὸ Β ἰσχυρὸ τοῖχο τῆς πρόσοψης, ποὺ εἶναι οἰκοδομημένος με πολὺ μεγάλες πελεκητὲς πέτρες καὶ προχωροῦσε με λοξή κατεύθυνση πρὸς τὰ ΒΑ (πίν. 188β), βρίσκεται ὁλόκληρη σειρὰ δωματίων, ὅπως τὸ δωμάτιο VIII — στὸ ὁποῖο ἡ κλίση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου εἶναι μικρότερη, — τὸ VIIα, με ἀμβλεία τὴ ΒΑ γωνία, τὰ μικρὰ δωμάτια IX καὶ X (εἰκ. 4), τὸ μεγαλύ-

τερο XI καὶ σὲ μιὰ προέκταση, στὴν ὁποία ὁ Β τοῖχος τῆς πρόσοψης εἶναι λίγο προωθημένος, σχηματίζοντας μὲ τὸν προηγούμενο τοῖχο γωνιά πού προεξέχει, τὰ δωμάτια XII καὶ XIII — γωνιακὸ — ἐνῶ στὴν Α πλευρὰ πού κάμπτεται κατὰ ὀρθή γωνία τὰ δωμάτια XIVα, XIVβ καὶ XV μὲ διάδρομο πίσω ἀπ' αὐτά — XVI — πού δὲν ἐρευνήθηκε ἀκόμη στὸ σύνολό του. Δυὸ ἐλιές πού φύτρωσαν ἢ μιὰ μέσα στὸ δωμάτιο VIIIα καὶ ἡ ἄλλη ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ γωνιακὸ δωμάτιο XIII χρειάστηκε νὰ ξεριζωθοῦν. "Ολα τὰ δωμάτια, σχετικὰ ἐπιφανειακά, ἔπαθαν σοβαρὰ ἀπὸ τὶς καλλιεργητικὲς ἐργασίες, ἔστω καὶ ἂν αὐτὲς στάθηκαν περιορισμένες ἐξαιτίας τῆς παρουσίας τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων. Πολὺ μεγάλες πέτρες εἶχαν πέσει στὰ ἐσωτερικὰ δωμάτια ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς Β καὶ Α πρόσοψης καὶ ὁ Β τοῖχος σκεπάσθηκε ἀπὸ ἐκτεταμένο λιθοσωρό, πού τὸν δημιούργησαν οἱ καλλιεργητὲς καὶ πού συντέλεσε στὴ σχετικὰ ἱκανοποιητικὴ διατήρησή του. Ἐχει πάχος πάνω ἀπὸ 1 μ. καὶ διατηρεῖται σὲ ὕψος 1 - 1.5 μ. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ λιθοσωροῦ περισυλλέχθηκαν τμῆμα τριποδικοῦ πυριατηρίου μὲ τυπωτοὺς κυκλίσκους στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τμῆμα παχειᾶς λεκάνης ἀπὸ λευκὸ πωρόλιθο μὲ μέρος ἀπὸ ἀνάγλυφη παράσταση πού θυμίζει ἀκτίνα τροχοῦ.

Τὸ δωμάτιο VIIIα ἦταν μικρὴ ἀποθήκη μὲ πολλὰ σκεύη γιὰ τὴ διαφύλαξη ποικίλων προϊόντων. Ἡ ἐλιά μὲ τὶς μακριὲς ρίζες τῆς προξένησε σημαντικὴ καταστροφὴ στὰ ἀγγεῖα πού βρίσκονταν κυρίως στὸ δυτικὸ μέρος. Περισυλλέχθηκαν: τμῆμα μικροῦ πίθου μὲ ἐμπέστη ταινία στὴ μέση, κομματί ἀπὸ λεκανοειδὲς σαθρὸ σκεῦος μὲ πλατεῖα πρόχυση κοσμούμενο μὲ λεπτὴ ἀνάγλυφη ταινία μὲ ἐντομές, κομματία πιθίσκου τύπου jar μὲ χεῖλη τετραγωνικῆς τομῆς καὶ μὲ κάθετη μεγάλῃ κοίλῃ λαβῇ πού καταλήγει κάτω σὲ δίσκο, τὸ κάτω μέρος σταμνιοῦ μὲ γλωσσοειδὴ ἀπόφυση κάτω ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κοιλιᾶς καὶ ἐγχάρακτες γραμμὲς τριγύρω, πρόχους μὲ τοξωτὴ ραβδοειδὴ λαβὴ καὶ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις στὴν κοιλιά, κάτω μέρος ἀγγείου ἀπὸ στακτὴ πηλὸ μὲ λεπτὰ τοιχώματα, λαιμὸς τροχαλιόσχημος καὶ χεῖλη πιθαμφορέα μὲ ἐμπέστη ταινία στὴ ρίζα του καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς κάθετες λαβὲς του, μαζὶ ἐπίπεδο ἐλλειπτικὸ τριβεῖο, πού σώζεται μόνο τὸ μισό. Στὴν Α πλευρὰ, πρὸς τὸ διαχώρισμα τοῦ δωματίου IX, βρέθηκε λέβης μὲ χοντρά τοιχώματα, περιχέλωμα καὶ τοξωτὲς λαβὲς, τμῆμα ἀπὸ δισκόμορφο πῶμα πίθου, βάση tumbler μὲ λευκὴ ταινία. Στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκαν διαπλατυσμένος ἰσχυρὸς κορυνοειδὴς τριπτῆρας καὶ ἄλλος μικρότερος ἡμισφαιρικός. Τὸ 1/3 ἄλλου κυρτοῦ τριβεῖου συλλέχθηκε στὴ ρίζα τῆς ἐλιάς. Παρὰ τὸν πίθο τύπου jar βρέθηκε ἀπίοσχημο προχοῖδιο καὶ στὴ μέση ἐπίχωση, 1 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία, πέτρινη βαθμιδωτὴ βάση — ἢ στολιδωτὴ — μὲ μιὰ ἐπιφάνεια μεγαλύτερη ἐλαφρὰ κυρτή, καὶ ἄλλῃ στενὴ δισκόμορφη. Ἀνάλογα μὲ τὴν τοποθέτησή της θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μικρὴ τράπεζα προσφορῶν ἢ βάση ποτηριοῦ ἱερῆς κοινωνίας. Δὲν διακρίνεται τὸρμος· στὴ δεύτερη περίπτωσι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε κολληθεῖ στὸ ποτήρι. Εἶναι ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα.

Φανερά διακρίνεται μιὰ διατάραξη πού χρονολογεῖται στὸ τέρμα τῆς φάσης ΥΜ ΙΑ. Πολὺ κοντὰ στὸ Β τοῖχο συλλέχθηκε κομμάτι μελανωποῦ στιλπνοῦ κονιάματος. Ἀγνύθα γλωσσοειδῆς μαζεύτηκε στὸ κέντρο τοῦ δωματίου. Κολημένο στὸ Α διαχώρισμα βρέθηκε κοντὸ ἀμφίστομο μαχαίρι μὲ δυὸ καρφιά στῇ λαβή — ἀργυρόηλο; — ὄχι καλὰ διατηρημένο. Ἐπίσης μικρὸ κομμάτι ἀπὸ λεπτὸ ἐργαλεῖο, κοπέα ἢ τριχολαβίδα, πού σώζει δυὸ καρφάκια.

Μὲ κοντὰ καὶ λεπτὰ διαχωρίσματα διαμορφώνονταν τὰ δυὸ γειτονικά πολὺ μικρὰ δωμάτια ΙΧ καὶ Χ (πίν. 188γ). Στὸ πρῶτο εἴσοδο ἔδινε δίθυρο, ὅπως διακρίνεται ἀπὸ τὶς τρεῖς σὲ σειρὰ πλάκες γιὰ τὴν ἔδραση τῶν παραστάδων. Τὸ Χ ἔκλεινε μὲ τοιχίο, πού τὸ στήριζε ἐσωτερικὴ κάθετη ξυλοδοκὸς καὶ πού ἄφηνε στενὴ εἴσοδο στὸ ἀνατολικὸ μέρος. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ πλάκες προχωροῦσε ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ VIIIA ὡς τὸ Ν τοιχίο τοῦ δωματίου Χ. Στὴν ἐπίχωσή τους συλλέχθηκε μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ τὸ τοίχωμα λεκανοειδοῦς πέτρινου σκεύους· σώθηκε μέρος ἀπὸ τὴ γλωσσοειδῆ λαβή του, ἐπίσης τὸ πάνω μέρος ἀμφορέα μὲ ἑλλειπτικὸ στόμιο καὶ στενόμακρο τριβεῖο. Στὸ δωμάτιο ΙΧ, στὴ μέση ἐπίχωση τῆς ΒΔ γωνίας, συλλέχθηκε ραμφόστομη πρόχυση μὲ δυὸ ἀποφύσεις καὶ ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο δαχτυλίδι στὴ βάση, κοσμημένη μὲ καμπύλα θέματα Dark on Light. Μεγάλοι ὀγκόλιθοι πού ἔπесαν στὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ τὸ Β τοῖχο τῆς πρόσοψης ἐκτοπίστηκαν. Ἀπὸ τὸ λιθοσωρὸ τοῦ τοίχου αὐτοῦ πού διαλύθηκε προέρχεται μέρος τῆς ἴδιας λεκάνης μὲ τὸν ἀνάγλυφο τροχό. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι ἀδρῆ, ἡ ἐσωτερικὴ λεία. Στὸ ἄκρο τοῦ διαχωρίσματος πρὸς τὸ δωμάτιο VIIIA βρέθηκε τὸ κάτω μέρος πιθαμφορέα μὲ ἀναθύρωση καὶ δισκοειδῆ βάση πού ἐξέχει γύρω, ἴσως τοῦ ἴδιου ἀγγείου πού βρέθηκε στὸ VIIIA. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου συλλέχθηκε λειψὴ πρόχους μὲ ἐντομὲς στὴ βάση τοῦ λαίμου.

Τὸ βάθος τοῦ δωματίου Χ εἶναι ἀκόμη μικρότερο καὶ τὸ κατῶφλι τῆς εἰόδου εἶναι μισοκαταστρεμμένο. Ἀπὸ τὴν Α γωνία προέρχεται κυλινδρικός τριπτήρας μὲ στρογγυλεμένα ἄκρα καὶ δυὸ μισοὶ παρόμοιοι. Στὴ λοιπὴ ἐπίχωση συλλέχθηκαν κομμάτια μικρῆς πρόχους μὲ σκοτεινὴ σὲ ἀνοικτὸ βάθος διακόσμηση, τὸ κάτω μέρος κυπέλλου μὲ διακοσμητικὴ ταινία καὶ τμήματα δυὸ ψηλῶν μόνωτων κυπέλλων τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης. Ὁ φυσικὸς βράχος ἐπιτολάζει στὸ δάπεδο. Τοῦ δωματίου XI, πού εἶναι πολὺ μεγαλύτερο, ὁ Α τοῖχος εἶναι διπλός, γιὰ τὸ ἓνα σκέλος του ἀνήκει στὸ ἀνατολικὸ τμήμα πού προστέθηκε. Τὸ καμπτόμενο ἄλλο σκέλος πρὸς Ν, ἴσως ἐκτεινόταν ὡς τὸ Ν τοῖχο τοῦ VIIIA, ἀφήνοντας στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνοιγμά. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα ὅμως αὐτὸ τοῦ τοίχου ἔχει καταστραφεῖ. Ἡ εἴσοδος στὸ δωμάτιο σχηματιζόταν πίσω ἀπὸ τὴν προέχουσα γωνία τοῦ Β τοίχου. Πλάκα ἦταν στρωμένη ἐσωτερικά ἀπὸ τὴ γωνία πού ἐξέχει καὶ στὸ ἄκρο τοῦ διπλοῦ τοίχου διασώζεται τὸ ὑπόστρωμα τοῦ κατωφλιοῦ τῆς εἰόδου. Στὴ γωνία μὲ τὴν πλάκα περισυλλέχθηκε σαθρὴ τριποδικὴ χύτρα.

Πολλοὶ μεγάλοι λίθοι τῆς Β πρόσοψης ἔπесαν μέσα στὰ βόρεια δωμάτια ΧΙ, ΧΙΙ καὶ ΧΙΙΙ. Τὸ δωμάτιο ΧΙΙ ἦταν προσιτὸ ἀπὸ τὸ δωμάτιο ΧΙ, ἀπὸ τὸ νότιο διάδρομο ΧVI καὶ ἀπὸ τὸ γωνιακὸ δωμάτιο ΧΙΙΙ. Πολὺ λίγα ἀντικείμενα προέρχονται ἀπ' αὐτό, ὅπως τμῆμα λεκανιδίου μὲ τοξωτὴ λαβή, δυὸ κομμάτια τριβείου μὲ ἑλλειπτικὸ σχῆμα καὶ μικρὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας.

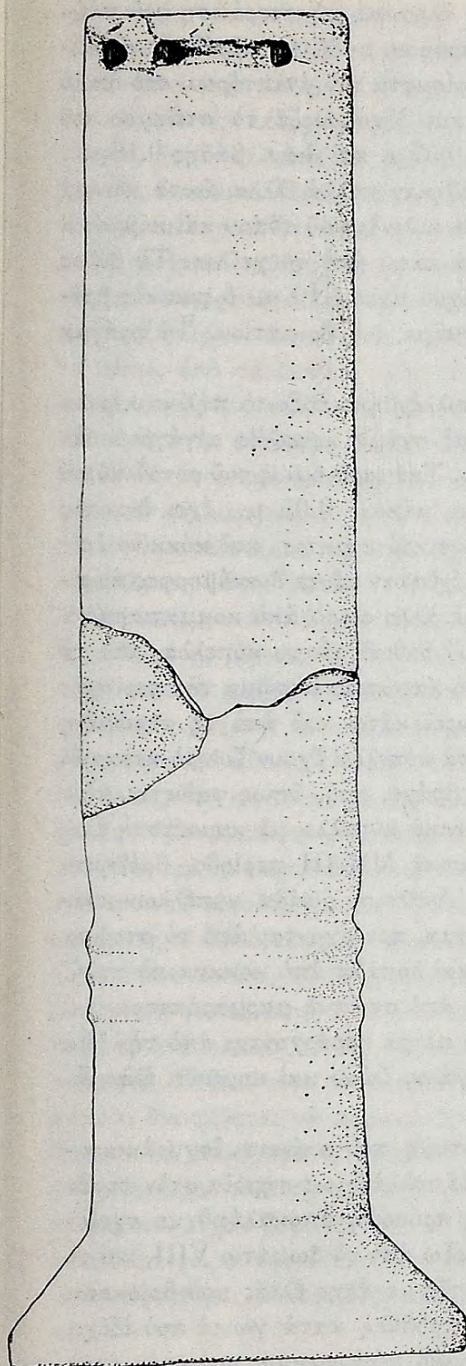
Στὴν πάνω ἐπίχωση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Οἰκίας Β περισυλλέχθηκαν ποικίλα κομμάτια ἀγγείων, ὅπως βάση tumbler μὲ δυὸ ἀνάγλυφα δαχτυλίδια, ταινιωτὲς λαβὲς κυπέλλων ποὺ στενεύουν κάτω, μέρος ἀπὸ ἐπίπεδο χεῖλος λοπαδίου. Ἐνα τμῆμα κάδου μὲ κυρτούμενο τοίχωμα ποὺ καταλήγει σὲ γυριστὸ ἐπιπεδούμενο χεῖλος, μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση στὸ πλευρό, προέρχεται ἀπὸ τὴν πάνω ἐπίχωση τῆς περιοχῆς κοντὰ στὸ ΧIVα καὶ ἴσως ἀνήκει σὲ κάδο ποὺ βρέθηκε σὲ βαθύτερο στρώμα στὸ μικρὸ αὐτὸ διαμέρισμα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ΧΙΙΙ βρέθηκε κομμάτι πήλινου ἀγωγοῦ σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου Π καὶ ἀνατολικότερα κομμάτια ξυλοκάρβουνου.

Ὁ μικρὸς κεντρικὸς χώρος ΧIVα, μὲ εἴσοδο ἀπὸ τὸ διάδρομο ΧVI, διαχωρίσθηκε, ἴσως σὲ δευτέρη φάση μὲ κάπως λοξὸ τοῖχο ἀπὸ τὸ στενόμακρο δωμάτιο ΧIVβ. Ὁ διαχωριστικὸς αὐτὸς τοῖχος ἀποδείχθηκε βαθιὰ θεμελιωμένος. Τὸ ἀνατολικὸ του ὅμως ἄκρο ἔκλεισε μιὰ ἀρχικὴ ἀνατολικὴ εἴσοδο, στὴν ὁποία διασώθηκε τὸ μισὸ κατώφλι ἀπὸ κυανωπὴ πέτρα καὶ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ὑπολοίπου. Κρηπίδα στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ΧIVβ ἴσως ἀποτελεῖ μέρος ἀπὸ τὸ σύστημα κατὰβασης στὸ βαθὺ αὐτὸ δωμάτιο. Πάνω στὸ διαχωριστικὸ στηρίχθηκε σειρὰ ἀπὸ πέτρες ποὺ ἴσως ἀνήκουν στὸν τοῖχο τοῦ πάνω ἀντίστοιχου δωματίου. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ κατωφλιοῦ προέρχεται μεγάλο κυρτὸ τριβεῖο. Ἀπὸ τὴν πάνω ἐπίχωση τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου προέρχεται τμῆμα ἀπὸ τὸν πάτο μὲ μέρος τοῦ τοιχώματος καμαραϊκοῦ ἀγγείου μὲ λευκὴ ταινία πάνω σὲ βάθος ποὺ ἀλλάζει ἀπὸ μαῦρο σὲ πυρρό. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ΧIVα βρέθηκε μικρὸ καδοειδὲς σκεῦος μὲ χεῖλη ποὺ γέρνουν πρὸς τὰ ἔξω, δύο ὀριζόντιες τοξωτὲς λαβὲς καὶ δυὸ ἐμπέστες σχοίνινες ζῶνες, μιὰ κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ ἄλλη γύρω ἀπὸ τὸν πάτο. Στὸ κάτω στρώμα, σὲ βάθος 1 μ., συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ πρόχου μέσου μεγέθους, μὲ λοξότμητο ράμφος καὶ ἀποφύσεις ἀμφίπλευρες· ἐπίσης σὲ μικρότερο βάθος κωνικὸ κύπελλο. Σὲ κοιλότητα παρὰ τὸν Α τοῖχο βρέθηκε ἀνάστροφο τὸ κωνικὸ μέρος μεγαλωποῦ ἀγγείου. Στὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἐπίχωσης, σὲ μικρὸ βάθος, βρέθηκε τὸ πάνω μέρος κομψῆς σφαιρικῆς πρόχου καὶ τμήματα μεγάλου ἀγγείου. Λίγο βαθύτερα βρέθηκαν καὶ ἄλλα κομμάτια τοῦ κάδου, τμήματα μεγαλύτερου πιθίσκου μὲ σχοίνινη ταινία· σὲ βάθος 0.70 μ. συλλέχθηκαν κομμάτια ὠραίου διακόσμητου ἀγγείου μὲ κάθετη λαβὴ μὲ νύρωση ποὺ καταλήγει κάτω σὲ δισχίο, μὲ διακόσμηση συνεχόμενων σπειρῶν Dark on Light. Λίγο βαθύτερα βρέθηκαν λαίμδος πρόχου, κομμάτι χεῖλους ἀνοικτοῦ πίθου τύπου jar, καὶ ἄλλα κομμάτια ἀγγείων μικρῶν καὶ μέσου μεγέθους.

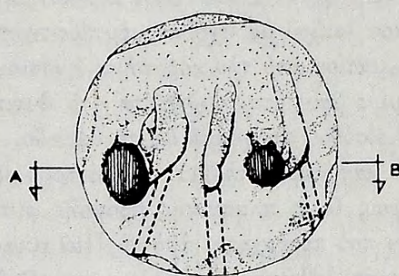
Στὸ δωμάτιο XIVβ εἶχαν πέσει πολλὰς μεγάλας πέτρες στὸ κατώτερο στρώμα. Ψηλὰ στὴ Β γωνία, κοντὰ στὴ μὲ ἐπιμέλεια φραγμένη πόρτα, βρέθηκε μεγάλο ἀγγεῖο ἀναποδογυρισμένο. Στὴ μέση ἐπίχωση τῆς Α πλευρᾶς συλλέχθηκαν δυὸ λειψὰ ἀγγεῖα μέσου μεγέθους καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ κέντρου τμήμα ἀπὸ εὐρύχωρο λεβητοειδὲς σκεῦος μὲ ἰσχυρὴ τοξωτὴ λαβή, ὅπως καὶ κομμάτια λεκάνης. Πρὸς τὸ Ν τοῖχο συλλέχθηκαν κομμάτια λεπτοῦ κυάθου, ἴσως Light on Dark, καὶ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ κάπως βαθύτερα κομμάτια τοῦ κωνικοῦ κάτω μέρους μεγάλου ἀγγείου ἀπὸ ὠχρὸ πηλὸ, ὅπως καὶ ἓνας λειψὸς κύαθος καὶ ἄλλα ἄωτα κωνικὰ. Σὲ βάθος 1.10 μ. ἀνακαλύφθηκε στρώμα στάχτης μὲ πολλὰ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα μέσα σ' αὐτό: ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, λεπτὸς κύαθος, μεγάλο τμήμα λεκάνης, κομμάτια ἀγγείου μέσου πάχους διακοσμούμενο μὲ συνδεόμενες σπεῖρες μὲ παχὺ περίγυρο, τὸ πάνω μέρος κομψῆς ἀπιδόσχηνης πρόχου μὲ τρεῖς λαβές, μικρὸ τμήμα πήλινου κεράτου αἰγάγρου — ἴσως τοῦ ρυτοῦ ποὺ βρέθηκε στὸ διπλανὸ δωμάτιο XV, — μικρὸς φυσικὸς τρίτωνας, τμήμα περόνης ἀπὸ λεπτὸ κόκαλο καὶ μικρὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Ἀπὸ τὸ ψηλότερο στρώμα τῆς Δ πλευρᾶς συλλέχθηκε χονδρὸ χεῖλος λεκάνης μὲ διακόσμηση Dark on Light καὶ στίς τρεῖς ὀφεις πάνω σὲ στιλπνὸ βάθος. Βαθύτερα φάνηκε καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὸ στρώμα τῆς στάχτης μὲ πολλὰ σπασμένα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, κομμάτια λεπτῶν κυάθων, τμήματα ἀπὸ πρόχους καὶ χύτρες μέτριου μεγέθους. Καὶ στὸ κατώτατο στρώμα τῆς στάχτης συνεχίσθηκε ἡ περισυλλογὴ ἀγγείων τῆς ἴδιας κατηγορίας, πάντα σὲ κομμάτια κυρίως κυπέλλων, κυάθων καὶ πρόχων· δυὸ κυλινδρικὲς προχοές, τμήματα μικρῶν λεπτῶν ἀσκῶν, μεγάλο μέρος μικροῦ λύχνου μὲ κωνικὸ σῶμα ποὺ τὰ χεῖλη του γυρίζουν πρὸς τὰ μέσα σὲ κοῖλο περιχέλωμα τὸ ὁποῖο ὑψώνεται κάθετα στὴν ἄκρη, βαθὺ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τμήματα χυτρῶν μὲ πλαγιαστὲς τοξωτὲς λαβές, κομμάτια λεπτοῦ κυάθου μὲ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, πλῆθος ἄλλα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τουλάχιστο δυὸ δεκάδες, συλλέχθηκαν στὸ στρώμα αὐτό. Μαζὶ μ' αὐτὰ βρέθηκαν τριβεῖα μὲ ἑλλειπτικὸ σχῆμα, ἐλαφρὰ κοῖλο, σφαιρικὸς πεπιεσμένος τριπτήρας, μικρὰ κομμάτια ἐλαφρόπετρας καὶ κόκαλα μικρῶν ζώων, δυὸ τμήματα ἀπὸ κρανία. Ὁ βράχος στὸ δάπεδο προχωρεῖ λοξά. Ἀνάλογο στρώμα τέφρας ξάπλωνε καὶ πρὸς τὸ Α μέρος τοῦ δωματίου· ἀπὸ τοὺς κυάθους ἓνας ἦταν βαθὺς μὲ λεπτὰ τοιχώματα. Ἀρκετὰ κομμάτια ἦταν ἀπὸ ἀγγεῖα μέσου μεγέθους· καὶ ἄλλο κομμάτι ἐλαφρόπετρας μαζεῦθηκε ἐκεῖ. Πρὸς τὸ Ν τοῖχο συλλέχθηκαν κομμάτια κομψῆς πρόχου ποὺ κοσμοῦνται μὲ σπεῖρες καὶ ταινίες. Στὴ ΒΑ γωνία κάτω ἀπὸ πέτρες παλαιότερου τοίχου, φάνηκε κομμάτι πήλινου ἀγωγοῦ σὲ σχῆμα ἀναποδογυρισμένου Π καὶ βάση ἀγγείου μέσου μεγέθους. Κοντὰ στὸ κατώφλι βρέθηκαν πολλὰ τριβεῖα κυρτὰ ἢ ἐπίπεδα, ἓνα ἐξαιρετικὰ μεγάλο ἐλλειψοειδὲς στὸ σχῆμα, ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὸ κατώφλι. Τὸ δωμάτιο XV ἦταν κοντύτερο, ἀλλὰ πλατύτερο ἀπὸ τὸ XIVβ. Ἐξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ τελευ-

ταίου, ἀπὸ στρώμα δαπέδου, συλλέχθηκε τροχαλιόσχημος λαιμὸς πιθαμοφόρα. Κοντὰ στὸ λοξὸ διαχωριστικὸ τοῖχο βρέθηκε πήλινον ἀντικείμενον ποὺ θυμίζει φτυάρι. Πλατὺ ἀνοιγμα στὸ Ν τοῖχο τοῦ XV εἶχε φραχθεῖ με ἐπιμέλεια. Ἴσως ἔκλεισε τὴν ἐπικοινωνίαν πρὸς διαμέρισμα ποὺ ξαπλώνει νοτιότερα, στὴν περιοχὴ ποὺ σήμερα εἶναι φυτευμένη μεγάλη ἐλιά· ἡ ἐπέκταση τοῦ οἰκοδομήματος πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν πρὸς τὸ Νότο ἔκταση τοῦ Α τοίχου. Ὅμως δυτικὰ ἀπὸ τὸ δωμάτιον XV καὶ ἀπὸ τὸ δωμάτιον XIV α ὁ βράχος εἶναι ὁλότετα ἐπιφανειακὸς καὶ ἡ συνέχεια τοῦ Α τοίχου τοῦ διαδρόμου φαίνεται καταστρεμμένη. Εἶναι βέβαιον ὅτι στὴν κεντρικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ τοῦ σπιτιοῦ δὲν ὑπῆρχαν ἄλλα θεμέλια βαθιὰ δωμάτια. Ἀπὸ τὸ Δ τοῖχο ἔπεσαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου XV πολλὲς μεγάλες πέτρες· ἄλλες ἔπεσαν ἀπὸ τὸν Α τοῖχο καὶ ἀπὸ τὸ φράγμα τοῦ Ν ἀνοιγματος. Στὴ ΝΑ γωνία βρέθηκε μεγάλος λειψὸς ἀμοφορέας με ἐλλειπτικὸ στόμιον καὶ στὴν ἐπίχωση τοῦ μέσου μικρὸς πιθίσκος με ἐμπύεστα σχοινιά ποὺ τριγυρίζουν τὴν κοιλία καὶ ἀνάλογα στεφάνια· ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ λεκανοειδὲς σκεῦος με ἐσωτερικὰ ὁμόκεντρα βαθύσματα. Πρὸς τὸ Δ τοῖχο ἡ μέση ἐπίχωση ἔδωσε σωροὺς ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ κομμάτια ἀπὸ λίγους λεπτοὺς κυάθους· μαζὶ βρέθηκαν πόδι καὶ μέρος τοῦ δοχείου πυριατηρίου με σταυροειδὲς χάρισμα, ποὺ ὅμως δὲν σώθηκε, σκορπισμένα κομμάτια τοῦ πάνω μέρους ἀμοφορέα με ἐλλειπτικὸ στόμιον. Ἄλλου παρόμοιου κομμάτια ἀνακαλύφθηκαν στὴν Α γωνία. Ἐπίσης συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ πιθίσκον ἢ λέβητα με δυὸ κάθετες καὶ δυὸ ὀριζόντιες τοξωτὲς λαβές, ὅπως καὶ τμήματα ἀπὸ τὴ βάση πήλινου ὀρθογώνιου κιβωτίου — φωριαμοῦ —, ὅπως καὶ ἄλλου μεγάλου δοχείου.

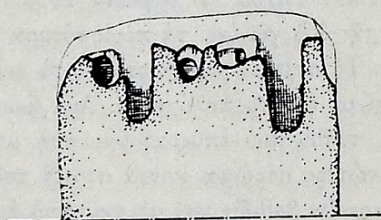
Οἱ πάνω πέτρες τοῦ Δ τοίχου βρέθηκαν πολὺ διαταραγμένες. Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκε στρωμένη καὶ ὀριζόντια τοποθετημένη πλάκα, ἴσως σὰν τραπέζι, γιὰ τὴν τοποθέτηση σκευῶν. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀνακαλύφθηκε κωνικὸ πόδι σκεύους με τρυπητὸ διάφραγμα — ἡθμοῦ —, κάτω μέρος πιθίσκου με διάμ. βάσης 0.26 μ. καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ τοίχωμά του. Ἀμέσως μπροστὰ στὸ τραπέζι καὶ πρὸς τὸ Ν τοίχωμα βρέθηκε ὁ δισκοειδὲς πάτος καὶ τὸ κάτω μέρος πέτρινου ἀγγείου καὶ σὲ δυὸ κομμάτια ἓνα μακρὸ ψηλὸ κυλινδρικὸ πόδι τράπεζας ἴσως προσφορῶν ἀπὸ ἄσπρη πέτρα (εἰκ. 5). Ἡ βάση διανοίγεται κωνικὴ καὶ τὸ λοιπὸ κυλινδρικὸ πόδι εἶναι ἰσόπαχον ἐκτὸς ἀπὸ τριπλὰ ἀνάγλυφα δαχτυλίδια ποὺ κυκλώνουν στὸ 1/4 τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὴν βάση. Τὸ ἐπάνω ἄκρον εἶναι ὀριζόντιον κομμένο, με δυὸ τὸρμους γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ περιαιρετοῦ πάνω μέρους, ποὺ πολὺ πιθανὰ κατὰληγε σὲ δίσκον, σὰν στὴν τράπεζα προσφορῶν ποὺ βρέθηκε στοὺς ἀποθέτες τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἀνακτόρου. Δυσεξήγητες εἶναι τρεῖς αὐλακες ποὺ ἀνοίγουν ὀριζόντια στὴν πάνω ἐπιφάνεια καὶ ποὺ συνδέονται με σωληνωτὲς τρύπες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀνοιχθεῖ στὴ μιὰ πλευρὰ τοῦ στυλίσκου, λίγο κάτω ἀπὸ τὴν κορυφή. Τὰ ἄκρα τῶν σωληνωτῶν ὀπῶν στὴν περιφέρεια συνδέθηκαν πάλι ἀναμεταξύ τους σὲ αὐλάκι. Τὸ σύνολο

ΟΨΗ

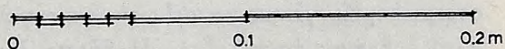

ΟΨΗ ΑΝΩ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ

ΚΑΤΑΚ. ΤΟΜΗ Α-Β

ΖΑΚΡΟΣ 1978

Εικ. 5. Κιονίσκος τράπεζας Οικίας Β Hogarth.

Η.Σ.Μ.

τοῦ συστήματος αὐτοῦ θὰ χρησίμευε χωρὶς ἄλλο γιὰ τὴ στερέωση τοῦ πάνω περιαιρετοῦ τμήματος, ἀκριβῶς ὅπως σὲ παρόμοιο πόδι, ποὺ βρέθηκε σὲ δωμάτιο ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὰ βασιλικά διαμερίσματα τοῦ ἀνακτόρου, στὸ ὁποῖο βαλανοειδὲς ἔμβολο εἰσχωροῦσε ὀριζόντια καὶ ἐξασφάλιζε τὸ στέλεχος τοῦ περιαιρετοῦ τμήματος. Ἔχει συνολικὸ ὕψος 0.57 μ. καὶ διάμ. βάσης 0.18 μ.

Στὸ Δ τμήμα, στὴν κάτω ἐπίχωση, βρέθηκαν πολλὰ ἄλλα ἄωτα κωνικά κύπελλα, κομμάτια δυὸ τριῶν κυάθων, ἀγνύθα κυλινδρικοῦ τύπου καὶ κομμάτια πιθίσκου λειψοῦ μὲ σχοίνινη ἐμπέστη ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Τὸ βάθος τοῦ δωματίου ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ νότιου τοίχου εἶναι 1.10 μ. ὁ φυσικὸς βράχος ὅμως βρίσκεται ψηλότερα στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου. Τὸ φράγμα τῆς Ν εἰσόδου προχωρεῖ ὡς τὸ δάπεδο.

Στὸ κατώτερο στρώμα τοῦ κέντρου περισυλλέχθηκε τοξωτὸ πῆλινο κέρατο αἰγᾶγρου, ἴσως πλαστικῆς προχοῆς ρυτοῦ σὲ σχῆμα κεφαλῆς αἰγᾶγρου σὰν ἐκείνου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Παλαίχαστρο. Τμήματα ὅμως τοῦ ρυτοῦ αὐτοῦ δὲν ἀνακαλύφθηκαν. Τὸ τμήμα ποὺ βρέθηκε, μήκους 0.05 μ., ἔχει ἐγκοπὲς ποὺ μιμοῦνται τὴ δαχτυλιοειδῆ διάρθρωση φυσικοῦ κέρατος, καὶ κόκκινο ἐπίχρυσμα. Ἀνατολικότερα, στὸ ἴδιο βάθος συλλέχθηκαν πέντε δισκόμορφες ἀμφίκυρτες ἀγνύθες καὶ μιὰ γλωσσοειδῆς, μαζί μὲ ἄλλο σωρὸ ἀπὸ κομματιασμένα κύπελλα ἄωτα καὶ λεπτοὺς κυάθους· ἄλλα τοῦ βαθιοῦ τύπου κύπελλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ μὲ ταινιωτὴ λαβή, βρέθηκαν στὸ κατώτερο στρώμα τῆς περιοχῆς τοῦ δυτικοῦ τοίχου· τὸ στρώμα αὐτὸ προχωρεῖ κάτω καὶ ἀπὸ τὴ στρωμένη πλάκα τῆς ΝΔ γωνίας· τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κύπελλα ἔχουν ζωηρὸ κεραμιδιῶ χρῶμα. Τὸ στρώμα προχωρεῖ ὡς τὸ φυσικὸ βράχο, ποῦ, ὅπως φαίνεται, εἶχε στρωθεῖ μὲ πηλὸ πηλόχωμα. Δυὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα μὲ κυματιστὴ ἐπιφάνεια, τύπου ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ μεταβατικὴ ΜΜ III περίοδο, βρέθηκαν στὸ κατώτερο στρώμα κοντὰ στὸ Ν τοῖχο. Ἀνάλογη ὁμάδα κυπέλων-κυάθων, μερικῶν βαθιῶν καὶ μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα, προέρχονται ἀπὸ τὸ στρώμα δαπέδου τοῦ κέντρου. Ἀπὸ ἐκεῖ προέρχεται καὶ λοπάδα ἀπὸ κοκκινωπὸ πηλὸ. Ἐνα κομμάτι ἀπὸ τριπτῆρα ἐπεξεργασμένο ἀπὸ στιλπνὴ μαρμαρόπετρα καὶ ἄλλοι δυὸ σφαιρικοὶ τριπτῆρες ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ. Σὲ 1 μ. βάθος συλλέχθηκε δόντι μεγάλου ζώου καὶ κομμάτι ἐλαφρόπετρας.

Τὸ νότιο τμήμα τῆς Οἰκίας Β μὲ τὴ Ν πρόσοψη, ποὺ φαίνεται ἰσχυρὰ καταστρεμμένη δὲν γίνθηκε κατορθωτὸ νὰ σκαφεῖ. Σὲ πολλὰ ὅμως σημεῖα στὸν τομέα αὐτὸ ὁ βράχος ἐπιπολάζει. Ἡ βόρεια ὅμως πρόσοψη ἀποκαλύφθηκε σχεδὸν ὁλόκληρη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δυὸ ἄκρα, τὸ δυτικὸ, ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο VIII, καὶ τὸ ἔξω ἀπὸ τὸ γωνιακὸ δωμάτιο XIII, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐλιᾶς ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ (πίν. 189α). Στὸ σημεῖο ποὺ γίνεται ἡ προβολὴ κατὰ γωνιὰ ποὺ ἔξέχει τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἀποτελέσθηκε γωνιακὸ περίφραγμα, ποὺ στὴν ἀρχὴ ὑποτέθηκε ὅτι θὰ ἦταν σηπτικὸς βόθρος ἐσωτερικοῦ ἀποχωρητηρίου. Τελικὰ

φάνηκε ὅτι ἀποτελεῖ ὀρθογώνιο περίκλειστο μὲ πέτρες μικρὸ χῶρο· οἱ δυὸ ἐξωτερικὲς πλακοειδεῖς πέτρες ποὺ εἶχαν ξεφύγει ἀπὸ τῆ θέσῃ τους τοποθετήθηκαν ξανά (πίν. 189β). Στὸ ἐσωτερικὸ ὅμως ὑπάρχουν χαμηλότερα πέτρες ποὺ ἀποκλείουν τὴν ἐκδοχὴ περιφράγματος δένδρου ἢ κανονικοῦ ἀποθέτη μὲ περιεχόμενο, ἀφοῦ μάλιστα δὲν βρέθηκαν μέσα σ' αὐτὸ παρὰ μερικὰ σκόρπια, ἴσως τυχαῖα, ὅστρακα. Ἴσως νὰ κατασκευάσθηκε ἀπλὸ θρανίον γιὰ κάθισμα. Ἡ ὀρθία πλάκα δυτικὰ θὰ ἦταν γιὰ στήριγμα. Ἡ πρόσοψη γίνηκε μὲ καλὴ προσαρμογὴ χονδρικὰ πελεκητῶν μεγάλων λίθων, μὲ μικρότερες ἐνδιάμεσες. Ἀπὸ τὸ γωνιακὸ περίφραγμα καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, σὲ πλάτος ποὺ ξεπερνᾷ τὰ τρία μέτρα, ξαπλώνει ἀκανόνιστο πλακόστρωτο ποὺ προχωρεῖ μὲ μικρὴ κλίση πρὸς τὰ κάτω, ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Χωρὶς ἄλλο πρόκειται γιὰ πλακόστρωτο δρόμο μᾶλλον παρὰ γιὰ ἐκτεταμένη αὐλὴ, ἀφοῦ δὲν σώθηκε τίποτε ἀπ' αὐτὸ στὴν εὐρύτερη βόρεια ζώνη. Ἴσως τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς πλακόστρωτης ὁδοῦ, ἔτσι ποὺ ἦταν ἐπιφανειακὸ μὲ τὴν ἀνωφερικὴ του πορεία, καταστράφηκε σὲ καλλιεργητικὲς ἐργασίες. Τὸ τμήμα ποὺ σώθηκε ὀφείλει τὴ διάσωσίν του στὸ μεγάλο λιθοσωρὸ ποὺ σχηματίσθηκε πάνω στὸ βόρειο τοῖχο καὶ στὴν παράπλευρὴ ζώνη. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ πλακόστρωτου συλλέχθηκε βαλανοειδὲς ἀντικείμενο ἀπὸ ὠραία πέτρα μὲ χρωματιστὲς φλεβώσεις, μὲ τὴ μιὰ πλευρὰ ἐπιπεδωμένη, μήκους 0.10 μ. Ἴσως χρησίμεψε γιὰ τριπτήρας. Βόρεια ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο μαζεύθηκε κομματί γεφυρόστομης προχοῆς καὶ τὸ κάτω μέρος τριποδικῆς χύτρας· τὰ πόδια ἀποσπάσθηκαν, ἀλλὰ διακρίνεται ἡ κεντρικὴ νύρωση ἐνὸς ἀπ' αὐτά. Ἡ σειρὰ ἀπὸ πέτρες κάθετη πρὸς τὴν πρόσοψη, στὴ ρίζα τῆς ἐλιάς, δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ παρὰ πρόχειρὴ στήριξη γιὰ τὸ χῶμα τοῦ δέντρου. Ὁ πλακόστρωτος δρόμος φαίνεται νὰ προχωρεῖ, πάντα μὲ κλίση πρὸς τὰ κάτω καὶ νὰ περνᾷ ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τῆς Οἰκίας Β καὶ τοῦ ἀπεναντινοῦ οἰκοδομήματος Γ, ποὺ ἡ πρόσοψή του διακρίνεται πολὺ καλὰ, καμπτόμενη σὲ δυὸ διαδοχικὲς γωνίες, μιὰ ἀπέναντι στὴ ΒΑ γωνία τῆς Οἰκίας Β καὶ ἄλλῃ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν δωματίων XVIβ καὶ XV. Πέρα ἀπὸ τὴ γωνιά αὕτῃ ὁ τοῖχος τοῦ διπλανοῦ σπιτιοῦ προχωρεῖ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ ἐνδιάμεσος δρόμος, ποὺ εἶναι ἄνισου πλάτους, δὲν ἀνασκάφηκε. Πιθανότατα ὁ πλακόστρωτος δρόμος συνεχιζόταν ἀφοῦ τὸ πλακόστρωτο διακρίνεται νὰ παρακάμπει τὴ ΒΑ γωνία, πέρα ἀπὸ τὴν ἐλιά. Γιὰ νὰ διακρίνεται καλύτερα ἢ πρόσοψη τοῦ γειτονικοῦ κτηρίου, ἀφαιρέθηκαν μέρη τοῦ λιθοσωροῦ ποὺ τὴ σκέπαζε καὶ τοποθετήθηκαν μερικὲς μεγάλες πελεκητὲς πέτρες ποὺ εἶχαν ξεφύγει ἀπὸ τὴ θέσῃ τους. Πολὺ μεγάλες πέτρες ἔπесαν στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο τῆς ἐξέχουσας καὶ τῆς εἰσέχουσας γωνίας τῶν δυὸ κτηρίων. Ἀπὸ τίς πέτρες αὐτὲς μόνο μερικὲς γίνηκε κατορθωτὸ νὰ ἐκτοπισθοῦν.

ΜΙΚΡΗ ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΗ
ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΗ
ΑΣΠΑΛΑΘΟΚΕΦΑΛΟ

Ὑστερα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ Ν. Καραντώνη, γιὰ περίεργους στρογγυλοὺς λιθοσωροὺς στὴ θέση Ἀσπαλαθοκέφαλο στὰ ὑψώματα ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸν ὄρμο τῆς Ζάχρου διενεργήθηκε μικρὴ δοκιμαστικὴ ἔρευνα μὲ ἐπόπτη τὸν ἀρχαιολόγο Χρῆστο Μπουλώτη. Τέτοιου εἴδους κατασκευάσματα βρίσκονται διασκορπισμένα σὲ μιὰ ἀρκετὰ ἐκτεταμένη ἐπικλινῇ, σὲ τρία διαδοχικὰ ἐπίπεδα, σχετικὰ ἰσόπεδη, περιοχὴ ποὺ ἔχει θέα πρὸς τὴν ἀνοικτὴ θάλασσα, Β ἀπὸ τῆ βόρεια κορυφογραμμῇ. Παρουσίαζαν βύθισμα πρὸς τὸ κέντρο, ποὺ ἴσως σήμαινε γκρέμισμα ἐσωτερικοῦ θαλάμου. Τὰ ὄστρακα τριγύρω δὲν ἦταν πολὺ χαρακτηριστικά, μερικὰ ὅμως θύμιζαν παλαιοανακτορικὴ χονδρὴ κεραμεικῇ. Πουθενὰ δὲν φάνηκαν λείψανα ἀπὸ κόκαλα. Καὶ ἡ ἔρευνα σὲ δυὸ ἀπ' αὐτὰ δὲν ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση περὶ ταφικῶν κατασκευασμάτων. Ἦταν κυκλικὰ, ἢ σχεδὸν ἑλλειπτικά, ἀλλὰ ὄχι κανονικὰ καὶ ἐσωτερικὰ παρoυσίασαν πολὺ μικρὸ θάλαμο ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση καταφυγίου βοσκῶν, κτισμένου πάνω σὲ ἐκτεταμένη λίθινη κρηπίδα. Τὰ τοιχώματα παρουσίαζαν κύρτωση, ὄχι ὅμως κανονικῇ ἴσως ἡ σκεπὴ εἶχε γίνεῖ μὲ κλαδιά καὶ ξύλα ποὺ στὸ πάνω μέρος θὰ εἶχαν πηλόχωμα. Τοῦ πρώτου οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις ἦταν 2.30×1.50 μ. καὶ τὸ σωζόμενο ὕψος 0.55 μ. Τὸ δεύτερο ἦταν ἀκόμη μικρότερο, ἀλλὰ δὲν γίνηκε κατορθωτὸ νὰ ἀδειάσει τελείως ὁ ἐσωτερικὸς θάλαμος, γιατί εἶχαν σφηνωθεί σ' αὐτὸν μεγάλες πέτρες. Δὲν βρέθηκαν ἀνοίγματα καὶ ἀπορεῖ κανεὶς ἀπὸ ποῦ ἦταν ἡ εἴσοδος· ἴσως ὑπῆρχαν τέτοια σὲ μεγαλύτερο ὕψος πάνω ἀπὸ τὴν πέτρινη κρηπίδα. Στὸ δάπεδο φάνηκε ἀνώμαλος ὁ φυσικὸς βράχος, ποὺ ἴσως ἰσοπεδώθηκε μὲ χῶμα στὶς κοιλότητες. Τὰ κομμάτια ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν ὅλα σχεδὸν ἦταν ἀπὸ κοινὰ, τὸ περισσότερο μαγειρικὰ σκεύη: πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, κομμάτια σταμνιῶν καὶ πιθαριῶν, τοξοειδεῖς λαβές. Δυὸ ὄστρακα ἀπὸ τροπιδωτὸ κυάθιο μὲ ταινιωτὴ κάτω στενούμενη λαβή, τὸ ἓνα μὲ λευκὲς ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος, μαρτυροῦν παλαιοανακτορικὰ χρόνια. Στὸ δεύτερο ἐλάχιστα ὄστρακα βρέθηκαν. Μερικὲς ἀπὸ τὶς πετροκαλύβες αὐτὲς φαίνεται ὅτι εἶχαν ὀρθογώνιο μᾶλλον σχῆμα.

ΕΡΓΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Στὸ στέγαστρο τοῦ λουτροῦ τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων γίνηκε πρόσθετη προφύλαξη, γιὰ νὰ ἐμποδισθεῖ ἡ πλευρικὴ διεῖσδυση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς (πίν. 190α-β). Ἐσωτερικὰ στερεώθηκαν τὰ ὑψηλὰ κιονωτὰ πόδια-κόγχες καὶ τὸ θωράκιο ποὺ πλευρίζει τὴν κατάβαση. Συμπληρώθηκαν οἱ πεσσοὶ τῶν κογχῶν καὶ στερεώθηκαν τὰ σκαλοπάτια τῆς σκάλας ποὺ κατεβαίνει στὸ χῶρο. Καθαρίσθηκε μὲ ἐπιμέλεια ἡ τοιχογραφία τοῦ βάθους τῆς κόγχης μὲ τὰ διπλὰ κέρατα, τοὺς στείλους ἴσως πελέκων καὶ τὰ περίεργα πλευρικὰ φυτικὰ στοιχεῖα καὶ σχεδιάσθηκαν — μὲ παράλληλη ἀποκατάσταση — κάτω ἀπὸ τὶς ὁδηγίες τοῦ διευθύνοντος ἀπὸ τὴ δ. Βιργινία Καρανίκα. Στερεώθηκε ἐπίσης ἡ κόγχη τοῦ ἀμέ-

σως πρὸς Νότο δωματίου VII, καὶ συμπληρώθηκαν ὕστερα ἀπὸ στερέωση τὰ δάπεδα τοῦ προθαλάμου τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ διαδρομίσκου του. Τοποθετήθηκε δικτυωτὸ περίφραγμα μὲ εἰδικὴ εἴσοδο. Στερεώθηκαν οἱ τοῖχοι τῶν διαμερισμάτων βόρεια ἀπὸ τὸ λουτρό. Εἰδικὴ φροντίδα πάρθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ κανονικῆς ἀπευθείας προσπέλασης γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες πρὸς τὸ Δρόμο τοῦ λιμανιοῦ, ὕστερα ἀπὸ τὴν μετατόπιση τοῦ ἐκδοτηρίου τῶν εἰσιτηρίων. Ἡ προσπέλαση γίνεται μέσα ἀπὸ ζώνη πλάτους 2.80 μ., προσιτῆς μὲ σκαλοπάτια ἀπὸ τὸν κοινοτικὸ δρόμο.

Στερεώθηκαν ἐπίσης οἱ τοῖχοι, τὰ δάπεδα, οἱ παραστάδες, τὰ κατώφλια τῶν διαμερισμάτων τῆς περιοχῆς Β ἀπὸ τὸ μαγειρεῖο τοῦ ἀνακτόρου καὶ στερεώθηκε ἡ πώρινη σκάλα. Στερεώθηκαν οἱ ἐκεῖ περίβολοι καὶ κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου γ φάνηκε καὶ ἄλλος παλαιοανακτορικὸς τοῖχος, ποὺ προχωρεῖ ἀπὸ Β πρὸς Ν. Στὸ χῶρο ε βρέθηκε μεγάλο μόνωτο κύπελλο.

Στὸ Λοξὸ κτήριο στερεώθηκε τὸ μεγάλο κατώφλι τῆς Α εἰσόδου, συμπληρώθηκε ἀφοῦ τοποθετήθηκε στὴ θέση του τὸ κεφαλόσκαλο τῆς σκάλας μὲ δυὸ πτέρυγες καὶ στερεώθηκαν τὰ σκαλοπάτια. Στερεώθηκαν ὕστερα οἱ τοῖχοι τοῦ Κτηρίου τοῦ πυργίσκου καὶ οἱ τοῖχοι παλαιοανακτορικῶν χρόνων κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ ἀμέσως πρὸς τὰ βόρεια δρόμου. Ἐπίσης στερεώθηκαν οἱ τοῖχοι καὶ τὰ δάπεδα τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ἐκτεταμένου Κτηρίου Η. Ἡ κλιμακίδα μὲ τὴν κρηπίδα της στὴ ρίζα τοῦ Ν τοίχου τοῦ Κτηρίου Γ στερεώθηκε καὶ συμπληρώθηκε. Τελικὰ ἀποκαταστάθηκε ἀφοῦ ἐπεκτάθηκε ἡ πρὸς χειρὴ περίφραξη τοῦ χώρου καὶ κατασκευάσθηκε νέα θύρα εἰσόδου στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

28. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Παρένθ. πίν. Θ' - Ι' καὶ πίν. 191 - 194)

Εἰς τὸ Κεφάλι παρὰ τὸ χωρίον Βασιλική 'Ιεραπέτρας συνεχίσθη δι' 7ην ἀνασκαφικὴν περίοδον ἡ ἔρευνα τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ ὑπὸ τὴν κοινὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου κ. Χρίστου Μόρτζου. Ἐλαβον ἐπίσης μέρος ἡ ἱστορικός κ. Μαριέττα Οἰκονομοπούλου καὶ ἡ ἀρχαιολόγος δ. 'Αναστασία Δεβετζή. Χάρις εἰς τὴν εἰδικὴν πίστῳσιν τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν κατέστη δυνατόν νὰ παρακολουθήσουν τὴν ἀνασκαφὴν εἴκοσι φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ τελειόφοιτος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ἀρχαιολογίας δ. Βασιλικὴ Φώτου ἐξετέλεσε τὰς ἀποτυπώσεις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων. Τεχνικός συνεργάτης ἦτο καὶ πάλιν ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου 'Ηρακλείου κ. 'Ιωάννης Μεραμβελιωτάκης.

Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἐνδιαφέροντα κυρίως ὡς πρὸς τὴν οἰκιστικὴν ἱστορίαν τῆς θέσεως. 'Αρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα διαφόρων μινωικῶν περιόδων ἤλθον εἰς φῶς καὶ εἰς τὰ πέντε ἐρευνηθέντα σημεῖα. Κατόπιν τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς ἀπαλλοτριώσεως ἡ ἔρευνα καθίσταται πλέον δυνατὴ εἰς εὐρύτεραν ἔκτασιν, δημιουργεῖται δὲ ἡ δυνατότης καλυτέρας διευθετήσεως τῶν χωμάτων καὶ τῶν λίθων καὶ ἀναδείξεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τὰ ἐπὶ μέρους ἀποτελέσματα εἰς τὰ ἐρευνηθέντα σημεῖα ἔχουν ὡς ἑξῆς:

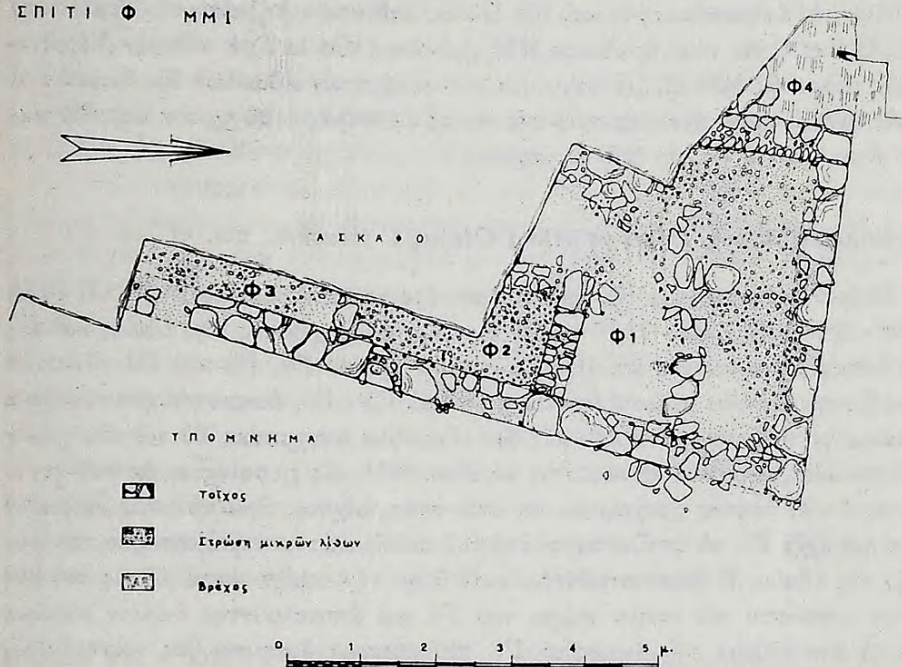
Περιοχὴ οἰκίας Φ — ΜΜ Ι (παρένθ. πίν. Θ', εἰκ. 1, πίν. 191α - δ)

'Ο ἀποκαλυφθεὶς πέρυσι τοῖχος Φ (ΠΑΕ 1977, 453) ἐδείχθη ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸν ὄριον πρῶιμου ΜΜ οἰκίας ἀποτελουμένης ἴσως ἐκ πλειόνων δωματίων. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν θεμελίων, συνισταμένη εἰς τὴν χρῆσιν ἰσχυρᾶς στρώσεως μικρῶν λίθων (μεγέθους 5 - 20 ἐκ. μ.) καὶ λάσπης, ἡ ὁποία (στρώσις) δένει τὰ θεμέλια τῶν τοίχων καὶ τοὺς μεταξὺ τούτων χώρους εἰς συμπαγὲς σύνολον· δημιουργεῖται οὕτω ἰσχυρότατον ὑπόστρωμα διὰ τὴν ἀνωδομὴν καὶ τὰ δάπεδα. Πρόκειται περὶ τεχνικῆς κατασκευῆς θεμελίων ἀποτελούσης ἐξέλιξιν τῶν ἤδη παρατηρηθέντων εἰς τὰς ΠΜ οἰκίας τοῦ οἰκισμοῦ «στρωμάτων θεμελιώσεως». Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῆς οἰκίας ὁ μὲν ἀνατολικὸς ἔχει κτισθῇ κατὰ τὸν κοινὸν μινωικὸν τρόπον μὲ διάταξιν τῶν λίθων εἰς δύο πρόσωπα, ἐνῶ ὁ βόρειος ἔχει μόνον μίαν σειρὰν μεγάλων λίθων μὲ πρόσωπον μόνον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευράν, τῆς

ἐσωτερικῆς συμπληρουμένης διὰ μικρῶν λίθων καὶ τῆς σημειωθείσης ἰσχυρᾶς στρώσεως θεμελιώσεως. Διεκρίθησαν καὶ λεπτότεροι ἐσωτερικοὶ τοῖχοι, μεσότοιχοι τῶν τριῶν τοῦλάχιστον δωματίων τῆς οἰκίας. Λείψανα δαπέδων δὲν ἐσώθησαν, καθ' ὅσον ἡ ἐπίχωσις ἐνταῦθα εἶχε πολὺ μικρὸν πάχος αἱ δὲ πα-

ΒΑΣΙΛΙΚΗ 1977-1978

ΕΠΙΤΙ Φ ΜΜ Ι

Εἰκ. 1. Οἰκία Φ, ΜΜ Ι.

λαιαὶ καὶ νέαὶ ἀρόσεις εἶχον φθάσει μέχρι καὶ τῶν κατωτάτων στρώσεων τῶν θεμελίων.

Οἱ μικροὶ λίθοι τοῦ στρώματος θεμελιώσεως εἶχον ἀναμειχθῇ μὲ λάσπην ἀπὸ κουσκουρόχωμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν ἀρχῆθεν ἢ ἀνεμείχθη κατὰ τὴν σιγμὴν τῆς κατασκευῆς θαλάσσιον ἀμμοχάλικο (χαλίκια μεγέθους φακῆς ἕως ἀμυγδαλοῦ) περιέχον καὶ ἀφθονίαν τριμμάτων ὀστρέων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπεκράτουν τὰ τῆς πορφύρας. Ἡ χρῆσις οἰκοδομικῶν ὑλικῶν θαλασσίας προελεύσεως εἶναι κοινὴ ἐν Βασιλικῇ. Τὰ ὑλικά ταῦτα ἀνευρίσκοντο προφανῶς εἰς πλησίον θέσεις (ἴσθι δὲν μετεφέροντο ὅπωςδήποτε ἐκ τῶν ἀκτῶν, πρβ. ΠΑΕ 1976, 454, 456 - 457 καὶ 459: προσθήκη)· ἡ παρουσία τῶν ἀφθόνων θαλασσιῶν ὀστρέων δὲν δύναται ἐπομένως νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἄλλου εἴδους συμπεράσμα-

τα (δίαιτα, βιοτεχνία, οἰκονομία, λατρεία), εἰμὴ μόνον ἐὰν τὰ ἀνασκαφικά δεδομένα ἐπιτρέπουν ἄλλην ἐρμηνείαν πλὴν τῆς τυχαίας παρουσίας τῶν ὁστρέων τούτων ἐντὸς τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικοῦ.

Ἡ οἰκία Φ εἶναι ἐν μέρει θεμελιωμένη ἐντὸς μικρῶν ὑπολειμμάτων ἀρχαιότερου ΠΜ λίαν σκληροῦ στρώματος καὶ ἐν μέρει ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κούσκουρα.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τρία τμηματικῶς σωζόμενα εἰδῶλια, ἐν ἀνθρωπόμορφον καὶ δύο ζώων, καθιστοῦν βεβαίαν τὴν θεμελίωσιν τῆς Οἰκίας Φ εἰς τοὺς πρώτους ΜΜ χρόνους (ΜΜ Ια) μὲ πιθανὴν διάρκειαν ζωῆς μέχρι τῆς ΜΜ Ιβ. Ἡ παρουσία τῶν ἐλαχίστων εἰδωλίων δὲν δικαιολογεῖ πρὸς τὸ παρὸν τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς οἰκίας ὡς «ιεῤῥς» (σύγχρονα παραδείγματα εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν).

Ἀνατολικὴ πτέρυξ. Περιοχὴ ΜΜ Ι Οἰκίας Γ (Παρένθ. πίν. Θ' καὶ Ι')

Ἡ ἔρευνα ἀνατολικῶς τῆς παλαιότερου ἐρευνηθείσης οἰκίας Γ (ΠΑΕ 1972, 288 - 291, 1974, 220 - 221) ἔφερεν εἰς φῶς νέους χώρους τῆς οἰκίας καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα κατάλοιπα. Πλὴν τῶν νέων χώρων Γ4, Γ5 καὶ Γ6, οἱ ὁποῖοι χωρίζονται διὰ τῶν μεσοτοιχῶν Γ4 - Γ6 καὶ Γ5 - Γ6, διεπιστώθησαν λείψανα πλακοστρώτων, τὰ ὁποῖα πιθανῶς δὲν εἶναι ὅλα σύγχρονα. Τὸ εἰς τὸν χώρον Γ5 πλακόστρωτον δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ΠΜ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ πλάκες προχωροῦν καὶ ὑπὸ τοὺς τοίχους, ἐνῶ τὸ πλακόστρωτον τῆς περιοχῆς Γ4, τὸ ὁποῖον πατεῖ ἐπὶ τοῦ σκληροτάτου στρώματος καταστροφῆς τῆς Οἰκίας Γ (διαπιστωθέντος καθ' ὅλην τὴν τομὴν κατὰ μῆκος τοῦ βορείου προσώπου τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Γ4 καὶ ἀποτελοῦντος ἐνιαῖον στῶμα μὲ τὸ ἀνατολικῶς τοῦ δωματίου Γ1 παλαιότερον διαπιστωθέν «ἀστράκι»), ἴσως συνδέεται μὲ τὸ πρὸ τῆς ΥΜ Ι Οἰκίας Ν πλακόστρωτον (ἀνατολικῶς τοῦ δωματίου Ν 2), ὅποτε θὰ πρόκειται περὶ λειψάνων ΥΜ Ι πλακοστρώτου δρομίσκου.

Οἱ χώροι Γ4 καὶ Γ6 εἶναι ἐσωτερικοὶ (δωμάτια) τῆς Οἰκίας Γ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς παρουσίας ὑπολειμμάτων κονιαμάτων ἐκ κοινῆς λάσπης εἰς τὸ ἀνατολικὸν πρόσωπον τοῦ μεσοτοιχοῦ Γ5 - Γ6 καὶ εἰς τὸ βόρειον τοῦ Γ6 - Γ4.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Γ5 σχηματίζει δόντι (πλάτους 0.21 μ.) κατὰ τὸ κέντρον τοῦ μήκους του (εἰς τὴν δυτικὴν του πλευράν), καθιστάμενος στενότερος εἰς τὸ νότιον τμήμα του, ἐνῶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς ὑπάρχει ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ θεμέλιον σειρὰ λίθων ἐντὸς σκληρῶν καθαρῶν χωμάτων, οἱ ὁποῖοι προφανῶς ἀποτελοῦν ἐνίσχυσιν τοῦ θεμελίου (πατούρα ἀνάλογος πρὸς τὴν τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ δωματίου 16 τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας, πρβ. Ζώνη, Βασιλικὴ Ι, 106, ἀρ. 52).

Ὁ χώρος Γ5 εὐρέθη ἀνεσκαμμένος ὑπὸ τοῦ Seager σχεδὸν μέχρι τοῦ πλακοστρώτου. Εἰς τὴν παλαιὰν ἀνασκαφὴν ὀφείλεται καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Seager, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀνακαλύψει τὸ δωμάτιον 43 καὶ εἶχε σκάψει μέχρι τοῦ φυσικοῦ τὸν χώρον Γ3, εἶχεν ἀφήσει ἄσκαφα τὸ μέγα πλακόστρωτον 44 καὶ τοὺς χώρους Γ2 καὶ Γ1. Ἐντὸς τοῦ χώρου Γ5 καὶ κυρίως εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν εὐρέθη σωρὸς κεραμεικῆς ἀποτεθειμένος ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Seager κατὰ τὴν γνωστὴν συνήθειάν του ν' ἀφήνῃ σωροὺς κεραμεικῆς εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς. Εἰς τὴν ὁμάδα ἐπικρατοῦν τὰ ὄστρακα μικρῶν πίθων μὲ διακόσμησιν ἀναγλύφων σχοινίων καὶ καταλειβάδων, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ὄστρακα μικροτέρων ἀγγείων ΠΜ καὶ ΜΜ. Εἰς τὰ χαλαρὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς Seager εὐρέθησαν πλὴν τῶν ὀστράκων μερικὰ λίθινα ἐργαλεῖα καὶ ὀψιανοί.

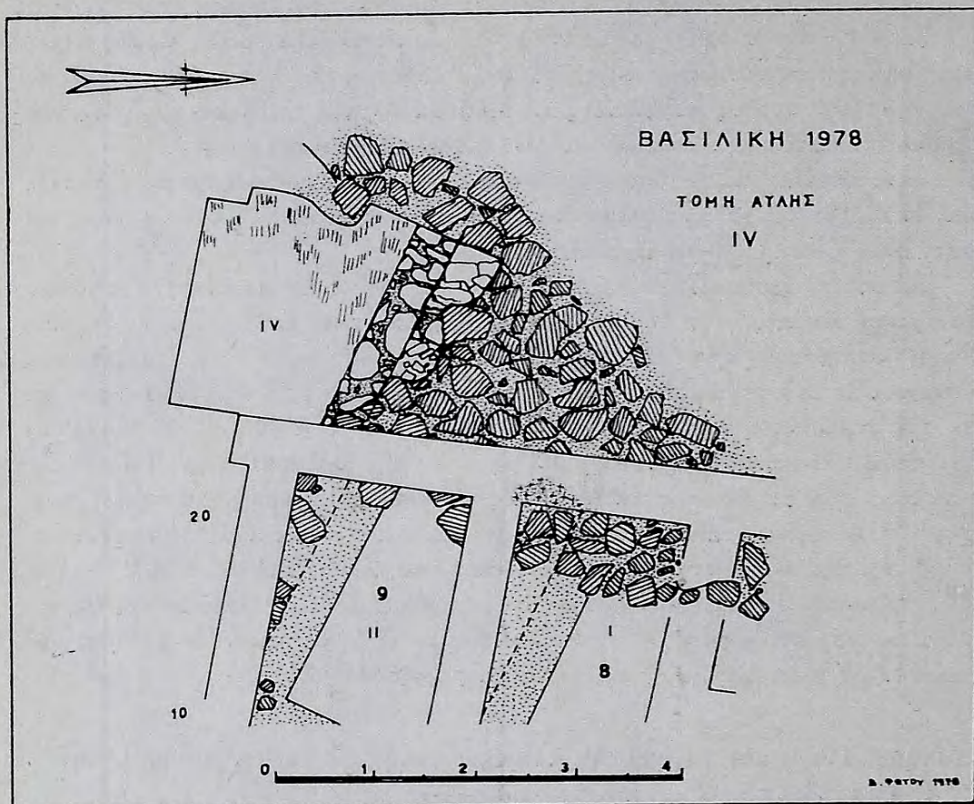
Ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τοῦ χώρου Γ5 καὶ κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου ἐσώζοντο ὑπολείμματα τοῦ στρώματος θεμελιώσεως, ἀποτελουμένου ἀπὸ καθαρὸν κουσκουρόχωμα καὶ τρίμματα κοπανισμένου κούσκουρα. Τὰ ἐλάχιστα ὄστρακα ἐκ τοῦ στρώματος τούτου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ στρώματος καταστροφῆς κατὰ μῆκος τοῦ ΝΓ4 ἐντοπίζουν τὸν χρόνον ἰδρύσεως καὶ καταστροφῆς τῆς Οἰκίας Γ εἰς τὴν ΜΜ Ι περίεον. Ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος καταστροφῆς σημειοῦται μεγάλη ραμφόστομος πρόχους, πιθανῶς ἀκεραία, μετὰ καθέτων λαβῶν καὶ σῶμα κομψόν, στενούμενον πρὸς τὴν βάσιν. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀπαντᾷται κυρίως ἀπὸ τῆς ΜΜ ΙΒ περιόδου, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχωμεν ἐνταῦθα πρῶμιον ἐμφάνισιν ἐνὸς μορφολογικοῦ χαρακτηριστικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ βραδύτερον. Ἡ πρόχους κοσμεῖται μὲ πλατείας καστανὰς ταινίας εἰς ὀριζόντιον διάταξιν.

Δοκιμαὶ IV, V καὶ VI ὑπὸ τὴν Δυτικὴν Αὐλὴν καὶ νοτίως αὐτῆς (Παρένθ. πίν. Θ', σχέδια εἰκ. 2 - 3 καὶ πίν. 192α - β)

Σειρὰ δοκιμῶν εἰς τὸ ΝΔ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς ἔφερεν εἰς φῶς τὰ ἀκόλουθα νέα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα:

α) Κατὰ τὸ ΝΑ ὄριον τῆς Μεγάλης Αὐλῆς καὶ ἀκριβῶς ἔξω τοῦ δωματίου 9 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας κατέστη δυνατὴ, λόγῳ παλαιᾶς καταστροφῆς τοῦ πλακοστρώτου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἔρευνα ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ πλακοστρώτου, ἀποκαλύψασα τμήματα τοίχων ΠΜ, προφανῶς ἀνηκόντων εἰς τὴν ἡδὴ γνωστὴν Νότιον Οἰκίαν (Βασιλικὴ 1, 31 καὶ σχέδιον XII), ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι εἶχεν ἀρκούντως ἀνεπτυγμένον σχέδιον. Ἀπολύτως ἀσφαλῆ στοιχεῖα πρὸς χρονολόγησιν τῆς Αὐλῆς δὲν συνεκεντρώθησαν, ἀλλ' ἐνισχύθη ἡ γνώμη ὅτι αὕτη ἐθεμελιώθη κατὰ τινα ἀρχικὴν φάσιν τῆς ΠΜ ΙΒ περιόδου, ἐν μέρει ἐπὶ τῶν λειψάνων οἰκῶν τοῦ ἀρχαιοτέρου ΠΜ Ια οἰκισμοῦ καὶ ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κούσκουρα τοῦ λόφου.

Νοτιώτερον, εὐθὺς ὑπὸ τὸ καλλιεργημένον στρῶμα, εὐρέθησαν νέα τμήματα πλακοστρώτου (συνέχεια τῆς Μεγάλης Αὐλῆς ἢ πλακόστρωτος πρόσβασις πρὸς αὐτὴν ἐκ Νότου) ὡς καὶ δύο τοιχάρια σχηματίζοντα ἀμβλεῖαν γωνίαν (=χω-

Εἰκ. 2. Τομὴ Αὐλῆς IV.

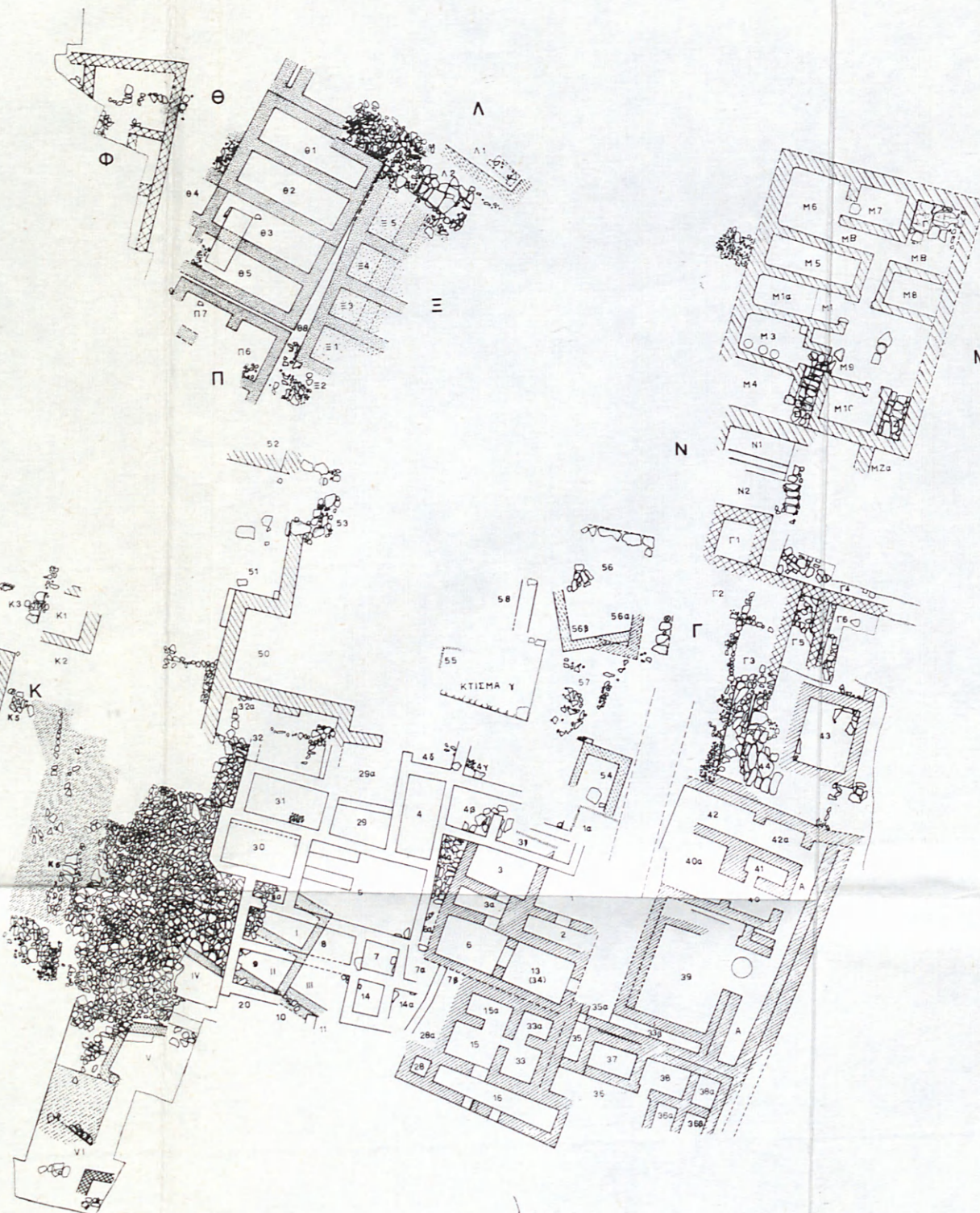
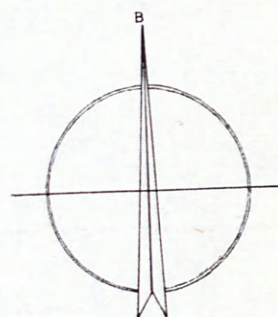
ρος V). Τὰ τοιχάρια ταῦτα διασώζουν μίαν ἕως δύο σειρὰς λίθων συνολικοῦ ὕψους περ. 20 ἐκ. καὶ ἔχουν θεμελιωθῇ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κούσκουρα. Τὸ στρῶμα θεμελιώσεώς των, ἀποτελούμενον ἐκ λάσπης λευκῶν χωμάτων, περιεῖχε, πλὴν ὀστράκων τινῶν ΠΜ II, ἔχνη ἀνθράκων καὶ πολὺ μικρὰ τεμάχια σοβάδων μὲ λείαν ἐπιφάνειαν εἰς ἐπαλλήλους ἐπαλείψεις, προφανῶς ὑλικὸν καταστροφῆς ἀρχαιοτέρων κτισμάτων, ἀναμειχθὲν εἰς τὸ στρῶμα θεμελιώσεως τῶν τοιχαρίων τοῦ χώρου V. Ἔχομεν ἐπομένως ἐνταῦθα πιστοποιημένας δύο τοῦλάχιστον ΠΜ II ἀρχιτεκτονικὰς φάσεις, ἥτοι μίαν ἀρχαιοτέραν μαρτυρουμένην κυρίως ὑπὸ τῶν τεμαχίων κονιαμάτων καὶ μίαν ἢ δύο νεωτέρας, ἀντιπροσωπευομένας ὑπὸ τῶν τοιχαρίων καὶ τῆς πλακοστρώτου Μεγάλης Αὐλῆς. Βεβαίως τὸ ὑλικὸν

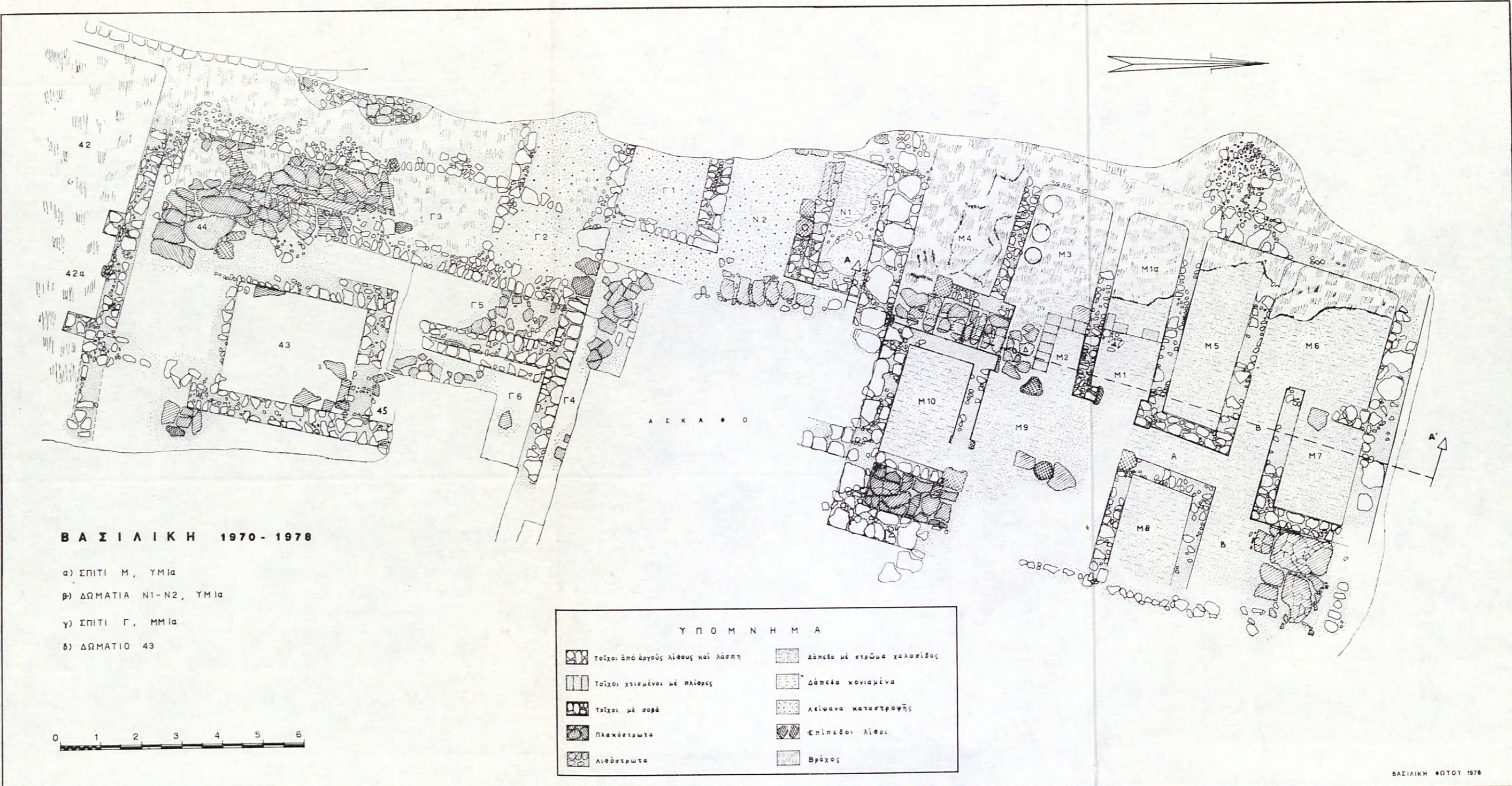
ΒΑΣΙΛΙΚΗ 1970-1978

- Βόρεια Ικτία και Νότιο Ικτί: ΠΜIIα
- Κόχκινο Ικτί, 43: ΠΜIIβ (πρώτη φάση)
- Δυτικό Ικτί: ΠΜIIβ (δεύτερη φάση)
- Ικτία 54, 56β, V, Λ: ΠΜIIβ
- Ικτία Γ, Φ, VI: ΜΜIIα
- Ικτία Μ, Κ, Σ, 50: ΥΜIIα
- Ρωμαϊκά: Ικτί 56α, εκκλίσεις αὐλῆς καὶ τομῆς VI
- Κτίσμα Ρ: Ἀχρονολόγητο
- Πλακόστρωτα καὶ λιθοστρωτα

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10μ

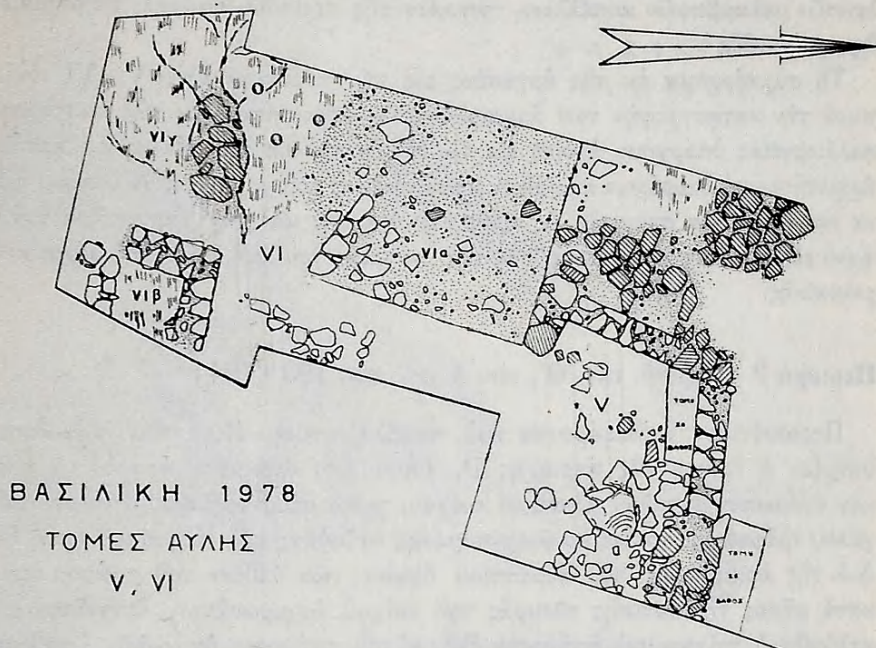
Σχέδιο: ΒΑΣΙΛΙΚΗ • ΕΤΟΥ 1978

τῆς ἀρχαιοτέρας φάσεως εἶναι πιθανὸν νὰ προέρχεται καὶ ἐκ κτισμάτων εὐρισκομένων εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ λόφου.

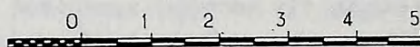
Εἰς τὸ σημεῖον VIα ὑπῆρχε συμπαγῆς στρώσις μικρῶν λίθων ὡς καὶ τινες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ 1978
ΤΟΜΕΣ ΑΥΛΗΣ
V, VI

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Τοῖχος
- Στρώση μικρῶν λίθων
- Πλακόστρωτο
- Βράχος

Εἰκ. 3. Τομαὶ Αὐλῆς V, VI.

μεγαλύτεροι τοποθετημένοι εἰς κανονικὴν σειράν, ἀλλὰ μὴ ἀποτελοῦντες τοῖχον. Τὰ ὀστρακα ἦσαν κυρίως ρωμαϊκά. Ἔχομεν ἐπομένως ἐνταῦθα συνέχειαν ἢ ἀνάλογον κατασκευὴν τοῦ μεγάλου τεχνητοῦ ρωμαϊκοῦ γεμίματος, τὸ ὁποῖον διεπιστώθη κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 1977 κατὰ τὴν δυτικὴν περιοχὴν τῆς Μεγάλης Αὐλῆς (ἰδὲ ΠΑΕ 1977, 449 - 450).

Τὸ μικρὸν πλακόστρωτον VIγ, τὸ ὁποῖον καλύπτει κοιλότητα τοῦ βράχου, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τμήμα τῆς ἐκ Νότου προσβάσεως πρὸς τὴν Μεγάλην

Αὐλήν, κέντρον τοῦ ΠΜ Ιβ οἰκισμοῦ. Πλησίον τοῦ VIγ (ΒΔ αὐτοῦ) παρατηρήθησαν τρία μικρά κυκλικά λαξεύματα εἰς τὸν φυσικὸν βράχον. Ἡ γωνία κτίσματος VIβ εἶναι τμήμα οἰκίας MM Ια, ὡς ἐμφαίνει ἡ πληθώρα τῶν ὀστράκων λεπτῶν μελαμβαφῶν κυπέλλων, τυπικῶν τῆς περιόδου ταύτης, τὰ ὅποια εὑρέθησαν ἐνταῦθα¹.

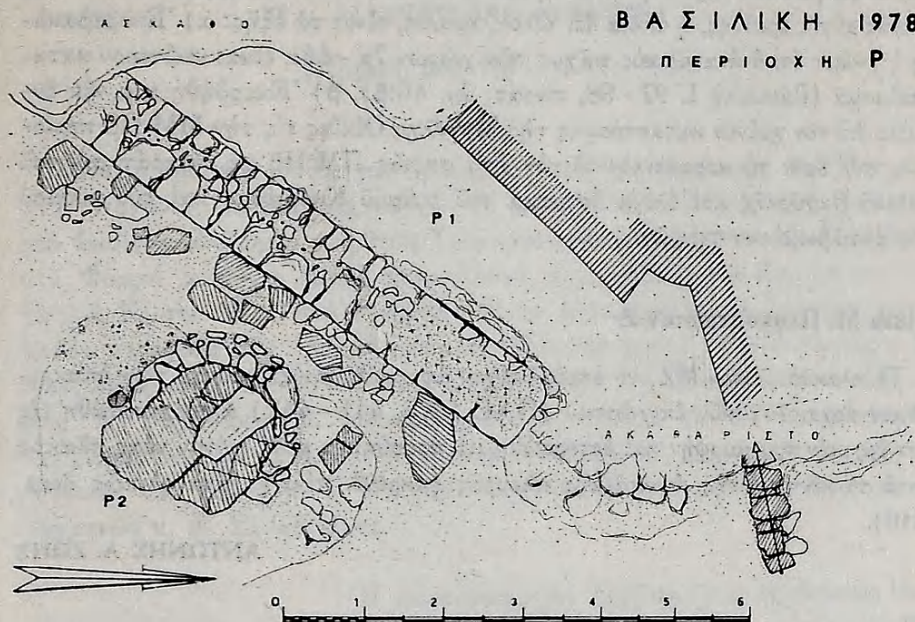
Τὸ συμπέρασμα ἐκ τῆς ἐργασίας εἰς τὴν περιοχὴν IV - V - VI εἶναι ὅτι παρὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων ἐκ τῆς συστηματικῆς καλλιεργείας ὑπάρχουν ἀκόμη εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ Κεφαλιοῦ κατάλοιπα ἀρχιτεκτονικὰ διαφόρων περιόδων καταλήψεως τοῦ χώρου, τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα προσθέτει νέα στοιχεῖα ὡς πρὸς τὴν ἑκτασιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ οἰκισμοῦ εἰς τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ἱστορίας του ἀπὸ τῆς ΠΜ μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς.

Περιοχὴ Ρ (Παρένθ. πίν. Θ', εἰκ. 4 καὶ πίν. 193 - 194)

Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα καὶ προβληματική, ἀλλὰ καὶ λίαν δυσχερὴς ὑπῆρξεν ἡ ἔρευνα τῆς περιοχῆς Ρ, ὅπου ἦτο ἀνέκαθεν ὁρατὸν τὸ ἀνατολικὸν πρόσωπον μεγάλου μινωικοῦ τοίχου, χρησιμεύοντος ὡς θεμέλιον τοῦ μεγάλου τράφου τῆς νοτίας καλλιεργουμένης πεζούλας τοῦ Κεφαλιοῦ (πίν. 193α). Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ τεραστίου ὄγκου τῶν λίθων τοῦ τράφου καὶ τῶν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου ἰσχυροτάτων ἐπιχώσεων, ἀπεκαλύφθη ὁ τοίχος καὶ ἐφάνησαν ΒΔ αὐτοῦ τμήματα ὀγκωδῶν ὑποθεμελιώσεων λίαν ἀμελῶς ὤκοδομημένα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐξαίρετον τεχνικὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου (πίν. 193β). Ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα εἶναι ἐλάχιστα λείψανα λιθοκτίστου κλιμακωτῆς ἀνόδου, λείψανα πλακοστρώτων κατὰ μῆκος τῆς Α πλευρᾶς τοῦ τοίχου καὶ ἡμικυκλικῆ (ἀρχικῶς ἴσως κυκλικῆ ἢ ὠσειδῆς τὴν ἀτόψιν) κατασκευὴ περιβάλλουσα ἕτερον πλακόστρωτον ἐξ ὀλίγων πολὺ μεγάλων πλακῶν (πίν. 194α - β). Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιοχὴ Ρ εὑρέθη κυριολεκτικῶς καθημαγμένη ἐκ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Seager (ὁ ὁποῖος ἠγνόησε πλήρως τὰ σημαντικώτατα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα) καὶ τῶν καλλιεργειῶν, τὰ νέα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα εἶναι ἐκ τῶν πλέον ἐντυπωσιακῶν τοῦ ὅλου ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βασιλικῆς. Καὶ ὁ μὲν μέγας τοίχος μετὰ τῶν παρ' αὐτὸν τμημάτων θεμελιῶν καὶ τῶν λειψάνων τῆς κλιμακωτῆς ἀνόδου εἶναι πιθανὸν νὰ ἀπετέλουν τμήματα μεγάλης οἰκίας μιᾶς περιόδου ἀκμῆς τῆς μινωικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ τὰ ἔξω (ἀνατολικῶς) αὐτοῦ τμήματα πλακοστρώτων μετὰ τοῦ ἡμικυκλικοῦ κτίσματος, τὰ ὅποια εὑρίσκονται εἰς ἐπίπεδον κατὰ τι χαμηλότερον (ὀλίγα ἐκ. μ.) τῆς θεμελιώσεως τοῦ με-

1. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν 1980 εὑρέθησαν περισσότερα κατάλοιπα τῆς MM Ια οἰκίας, ἡ ὅποια ὀνομάσθη Οἰκία Χ.

γάλλου τοίχου, ἀνήκουν εἰς περίοδον ἀρχαιοτέραν. Τὸ κεραμεικὸν ὑλικόν, παρὰ τὴν ἔλλειψιν ἀπολύτως καθαρῶν ομάδων, φαίνεται νὰ ὑποδεικνύῃ ὡς λίαν πιθανήν τὴν χρονολόγησιν τῶν πλακοστρώτων εἰς τὴν ΠΜ ΙΙΙ, τοῦ δὲ μεγάλου

Εἰκ. 4. Περιοχὴ Ρ.

τοίχου εἰς φάσιν νεωτέραν, ἴσως ΜΜ Ι, ἀλλ' αὐτὸ τὸ μέγεθος καὶ ὁ τρόπος οἰκοδομήσεως τοῦ τοίχου δὲν θ' ἀπέκλειε τὴν χρονολόγησιν του εἰς ἔτι νεωτέραν περίοδον, ἥτοι τὴν ΜΜ Ιβ-Ια. Ἡ χρονολόγησις τοῦ τοίχου εἰς τὴν ΥΜ Ι περίοδον, ἡ ὁποία ὑποδεικνύεται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς οἰκοδομήσεώς του (μέγα πάχος, λίθοι πολὺ μεγάλοι ἐκ τῶν ὁποίων μερικοὶ μὲ ἐντελῶς στοιχειώδη λάξευσιν), δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ λόγῳ τῆς ἀπουσίας ΥΜ Ι κεραμεικῆς ἐκ τῆς περιοχῆς Ρ, ὅπου ὅμως ὑπάρχουν ὅστρακα ὅλων τῶν γνωστῶν περιόδων τῆς Βασιλικῆς, ἀκόμη καὶ ρωμαϊκά, μὲ ἐπικράτησιν τῶν ΠΜ ΙΙΙ καὶ ΜΜ Ι εἰς τὰς καθαρωτέρας ομάδας. Πρὸς διασάφησιν τῶν τεθέντων διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς περιοχῆς Ρ προβλημάτων εἶναι ἀπαραίτητος ἡ συνέχισις τῆς ἐρεῦνης.

Περιοχὴ «Μεγάλης Οἰκίας». Χῶρος 7α

Μικρὰ ἔρευνα εἰς τὸν χῶρον 7α τῆς Μεγάλης Οἰκίας, ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς Ἑρυθρᾶς καὶ Δυτικῆς Οἰκίας (διὰ τὴν ὁρολογίαν ἰδὲ Ζώνη, Βασιλικὴ Ι, 7), ὅπου εἴχομεν σημειώσει «λείψανα καταστροφῆς» εἰς τὸ σχέδιον 1973

(Βασιλική Ι, σχέδ. ΙΧ), ἀπεσκόπει εἰς τὴν διασάφησιν τῆς σχέσεως τῶν δύο οἰκιῶν. Ἡ ἀνασκαφεῖσα ἐπίχῳσις ἦτο λίαν χαλαρά καὶ ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὑπολείμματος ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ Seager ὕλικοῦ, τὸ ὁποῖον ἀφῆκεν ἐπὶ τόπου ἡ Ἀναστήλωσις τοῦ 1963. Τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς μικρᾶς αὐτῆς ἐρεῦνης, ἡ ὁποία δὲν ὠλοκληρώθη, εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Ἐπεβεβαιώθη ἡ γνώμη ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῶν χώρων 7α - 14α εἶναι νεώτερον κατασκευάσμα (Βασιλική Ι, 97 - 98, παρατ. ἀρ. 45:β). β) Ἐκερδήθη μία νέα ἐνδειξις διὰ τὸν χρόνον καταστροφῆς τῆς Μεγάλης Οἰκίας εἰς τὴν ΜΜ ΙΙβ περίοδον, καθ' ὅσον τὸ κεραμεικὸν ὕλικόν ἦτο σαφῶς ΠΜ ΙΙβ μὲ ἐπικράτησιν τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς καὶ ὀλίγα ὄστρακα τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας καὶ τοῦ ρυθμοῦ τῶν ἐστιλβωμένων τεφρῶν.

Οἰκία Μ. Πλακόστρωτον Ζ

Τὸ πλακόστρωτον ΜΖ, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀφαιρεθῇ πρὸς ἔρευναν τῶν ὑποκειμένων ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων (ΠΑΕ 1976, 441 - 442) ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν καὶ ἐστερεώθη μὲ προσθήκην μιᾶς μόνον νέας πλακὸς κατὰ τὸ κέντρον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (παρένθ. πίν. Ι', ἀνατολικῶς δωμ. Μ10).

ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΖΩΗΣ

29. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ

(Παρένθ. πίν. ΙΑ' και πίν. 195)

Συνεχίστηκε και φέτος για δωδέκατη περίοδο ή ανασκαφή της 'Εταιρείας στις 'Αρχάνες, σε διάφορα μέρη, στο μινωικό οικισμό στη θέση Τροῦλλος, στο ανακτορικό κτήριο στη θέση Τουρκογειτονιά και στο μινωικό νεκροταφείο στο Φουρνί, κι έγινε ακόμη περισυλλογή αρχαιοτήτων στο Καρνάρι και στη σπηλιά Χωστό Νερό στο Γιούχτα¹. Στην ανασκαφή 'Αρχανῶν πήραν μέρος ομάδα φοιτητῶν τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν με τοὺς κ. Χ. Χατζιδάκη και Ι. Πικρὸ και τὶς δ. Ε. Σβίγγου, Α. Μπάλτα, Χ. Παπαγεωργιάδου, Α. Ψαραδάκη, Μ. Κοκκινάκη, και Κ. Γαβαλά και τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σορβόνης με τὶς δ. Δ. Γόντικα και Α. Poignant, ὁ φοιτητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ΕΜΠ κ. Ι. Μαυροματίδης και τέλος ὁ φύλακας ἀρχαιοτήτων 'Αρχανῶν κ. Ε. Συναδινάκης.

ΤΡΟΥΛΛΟΣ
ΟΙΚΟΔΟΜΗ Γ.
ΓΕΝΕΤΖΑΚΗ

Ἡ ανασκαφή στὸν Τροῦλλο ἔγινε σὲ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Γ. Γενετζάκη, προκειμένου νὰ πιστοποιηθεῖ ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς ἡ δυνατότητα χορηγήσεως ἄδειας ἀνεγέρσεως οἰκοδομῆς στὸ οἰκόπεδο αὐτό.

Ἡ συνοικία Τροῦλλος βρίσκεται στὶς ἀνατολικὲς παρυφῆς τῶν 'Αρχανῶν, στὸ ψηλότερο βραχῶδες σημεῖο τοῦ λόφου. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ, γνωστὴ και ἀπὸ παλαιότερα εὐρήματα, βρίσκεται μέσα στὸν εὐρύτερο

1. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων, βλ. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΔ 20, 1965, Β' Χρον., 557 - 567· 21, 1966, Β' 2, 411 - 419. Kadmos 4, 1965, 177 - 180. ILN 26 Μαρτίου 1966. Archaeology 20, 1967, 276 - 281. ΠΑΕ 1966, 174 - 184· 1967, 151 - 161· 1971, 276 - 283· 1972, 310 - 353, 360 - 362· 1973, 167 - 187· 1974, 207 - 212· 1975 Β', 255 - 321· Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1976, 342 - 399· 1977, 459 - 482.

Ἐξἄλλου δημοσιεύθηκαν τὰ ἐξῆς ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται σὲ εὐρήματα τῶν 'Αρχανῶν: Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ὑστερομινωικὸ κενοτάφιο στὶς 'Αρχάνες, ΑΔ 20, 1965, 110 - 118. Die neuen Hieroglyphensiegel vom Phourni, Archanes, Kadmos 5, 1966, 109 - 114. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς σημειωθεῖσης εἰς 'Αρχάνες ὙΜ III θυσίας ταύρου, Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β', 1967, 238 - 246. Mason's Marks from Archanes, Europa, Festschrift für Ernst Grumach, 1967, 277 - 288. Ἐλεφαντοστά ἐκ τῶν 'Αρχανῶν, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, 1968, 245 - 261. Das Kuppelgrab A von Arkhanes und das kretisch-mykenische Tieropferitual, PZ 45, 1970, 135 - 218. Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν

χώρο πού ἔχει κηρυχθεῖ ἀρχαιολογικός καί περιλαμβάνει τὸ μινωικὸ ἀνάκτορο καί τὴ μινωικὴ πόλη τῶν Ἀρχανῶν, πού κρύβονται στὸ μεγαλύτερο μέρος τους κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ κωμόπολη. Τὸ πρῶτο εὔρημα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Τρούλλου εἶναι τὸ περίφημο λίθινο κοχλιάριο¹, ἓνα ἱερὸ σκεῦος πού βρέθηκε τὸ 1909, σήμερα στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Ἀκόμη, νότια ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Γενετζάκη, σὲ ἀπόσταση 15 - 20 μ., βρίσκεται ὁ ἀρχαιολογικός χώρος πού ἀνέσκαψε τὸ 1956 ὁ Σ. Μαρινᾶτος². Ἐκεῖ φαίνονται σήμερα μερικοὶ μέτριας διατηρήσεως ὙΜ Ι τοῖχοι μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο. Ἐπίσης στὴν ἴδια περιοχὴ, 100 μ. νοτιοδυτικὰ τοῦ οἰκοπέδου Γενετζάκη, βρίσκεται ὁ χώρος πού ἀνέσκαψε τὸ 1966 ἡ Ἐ. Σακελλαράκη³. Στὴν ἴδια περιοχὴ ἀναφέρεται ὅτι βρίσκεται καί τὸ οἰκόπεδο Γ. Μαυρογιαννάκη, πού ἀνέσκαψε τὸ 1957 ὁ Ν. Πλάτων⁴.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Γενετζάκη ἔδειξε τὴν ὕπαρξιν στὸ κέντρο καί στὸ νότιο τμῆμα τοῦ χώρου, τῶν θεμελίων ἐνὸς πολὺ καταστραμμένου ὙΜ Ια χρόνων κτηρίου, τοῦ ὁποῖου διατηρήθηκε ἓνα μόνον δωμάτιο (εἰκ. 1). Ἡ μικρὴ ἐπίχωση πάνω στοὺς ἐπιφανειακοὺς σχεδὸν βράχους μὲ τὴν ἔντονη κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α διέσωσε τὰ θεμέλια μόνον τοῦ δωματίου, πού δείχνουν ὅμως ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση πολλῶν πολύχρωμων κονιαμάτων τὴ σπουδαιότητα τοῦ κτηρίου. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγα κωνικὰ κύπελλα, τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων χρονολογεῖ τὸ κτήριο στὰ ὙΜ Ια χρόνια. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτη ἡ ἀνεύρεση ὀστράκων παλαιότερων ΜΜ Ι καὶ ΙΙ περιόδων, πού δείχνουν τὴν κατοίκηση τοῦ χώρου καί σ' αὐτὰ τὰ χρόνια. Περιορισμένα ἦταν ἀντίθετα τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου. Στὸν ὑπόλοιπο χώρο τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκαν σποραδικὰ λίγα εὐρήματα.

Τὸ οἰκόπεδο Γ. Γενετζάκη βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ νεόκτιστα οἰκόπεδα Ε. Καπετανάκη καὶ Ε. Λειβαδιωτάκη. Ἐχει σχῆμα σχεδὸν ὀρθογώνιο μὲ τὴν πρόσοψιν ἀπὸ τὶς στενὲς πλευρές, μὲ διαστάσεις 9.60 μ. καὶ 10.40 μ. ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀντίστοιχα καὶ 19.03 καὶ 19.33 ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια

χρόνων εἰς Ἀρχάνες, ΑΕ 1972, Β' Χρον., 1 - 11· Die Kykladen und Kreta, J. THIMME, Kunst und Kultur der Kykladeninseln in 3 Jahr. v. Chr. 1976, 149 - 158· τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν ΑΑΑ 10, 1977, 93 - 115. Χρονολογημένα σύνολα προανακτορικῶν μινωικῶν σφραγίδων ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, τυπώνονται στὰ Πεπραγμένα Δ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Τέλος οἱ προανακτορικὲς σφραγίδες πού βρέθηκαν μέχρι τὸ 1965 δημοσιεύτηκαν στὸ CMS II, 1969, 442 - 468, ἀρ. 379 - 395.

1. Σ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, ΑΕ 1909, 179 - 196.

2. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, 223.

3. Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΔ 21, 1966, 413 - 414.

4. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1957, 133 - 135. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ οἰκόπεδο Γ. Μαυρογιαννάκη, πού ἀναφέρεται ὅτι βρίσκεται στὸν Τρούλλο, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Ε. Συναδινάκη, πού ἔλαβε μέρος στὴν ἀνασκαφὴ, βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλεως, στὴ θέση Τζαμί.

πλευρά. Βρίσκεται σέ σημείο τοῦ λόφου ποῦ παρουσιάζει ἔντονη κατωφέρεια, γεγονός ποῦ δημιούργησε πολλές καί ἀνομοιογενεῖς ἐπιχώσεις στό χῶρο.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου καλυπτόταν ἀπό μία κρεβατίνα στό δυτικό μέρος, μιᾷ ἀμυγδαλιά στό ἀνατολικό καί ἓνα μεγάλο λιθοσωρό στό μέσο τῆς βόρειας πλευρᾶς μέ ἀρκετές λαξευμένες πέτρες, ποῦ πιθανόν ἀποτελοῦσαν οἰκοδομικό ὑλικό ἀρχαίων καταστραμμένων κτηρίων ποῦ χρησιμοποιήθηκαν μεταγενέστερα. Ἀπό τήν ἀρχή ἀλλά καί ἰδιαίτερα μετὰ τόν καθαρισμό τοῦ οἰκοπέδου καί τήν ἀφαίρεση τοῦ λιθοσωροῦ καί τῆς κρεβατίνας φάνηκε σέ πολλά σημεία τοῦ οἰκοπέδου ὁ φυσικός βράχος.

Ἡ ἀνασκαφή ἄρχισε μέ τὸ ἀνοιγμα μιᾶς τάφρου στή μέση περίπου τοῦ οἰκοπέδου μέ διεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καί διαστάσεις 2×10 μ., ἡ ὁποία κατόπιν προεκτάθηκε πρὸς Ν καί πρὸς Β. Στὴ συνέχεια ἀνοίχτηκε μιᾷ δευτέρῃ τάφρος, κάθετη στὴν πρώτη καί δυτικά της μέ διαστάσεις 3.50×9.60 μ. Ἐτσι διερευνήθηκε ὅλος ὁ χῶρος τοῦ οἰκοπέδου ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ τμήματα στὰ Α καί Β ἄκρα, τὰ ὁποῖα λόγω τοῦ βράχου καί τῆς μεγάλης κλίσεως τοῦ ἐδάφους δὲν παρουσίαζαν ἐνδιαφέρον.

Οἰκοδομικὰ λείψανα βρέθηκαν μόνο στό κέντρο καί στή Ν πλευρά τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου ἦρθαν στό φῶς καί τὰ σπουδαιότερα κινητὰ εὐρήματα. Συγκεκριμένα βρέθηκε ἓνα κτίσμα τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε ἓνα δωμάτιο καί ἀνατολικά ἀπὸ αὐτὸ τὰ θεμέλια ἐνὸς ἰσχυροῦ τοίχου. Τὰ κτίσματα χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ Ια ἐποχή, ὅπως ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο, καί ὅπου δὲν ὑπῆρχε ἀμέσως ὁ φυσικός βράχος, παρατηρήθηκαν ἐλάχιστα ἀμφίβολα ἔχνη κτισμάτων. Τὰ κινητὰ εὐρήματα καί τὰ ὀστρακα τοῦ ὑπόλοιπου χώρου τοῦ οἰκοπέδου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δωμάτιο, ἦταν λιγοστά καί διαφόρων ἐποχῶν.

Τὸ δωμάτιο ποῦ ἀνακαλύφθηκε (εἰκ. 1), ἔχει σχῆμα πεῖ μέ ἀνοιχτὴ τὴ στενὴ Ν πλευρά του καί μέ διαστάσεις 2.70×3.50 μ. Οἱ δύο μακρὲς πλευρὲς τοῦ δωματίου ἔχουν διεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν καί προφανῶς συνεχίζονταν στό διπλάνο οἰκόπεδο, ὅπου καί θὰ βρισκόταν ἡ τέταρτη πλευρά τοῦ ὀρθογωνίου. Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται μόνο τὰ κατώτερα μέρη, δὲν βρίσκονται στό ἴδιο ὕψος, ἀλλὰ ὁ δυτικός βρίσκεται χαμηλότερα λόγω τῆς κλίσεως τοῦ οἰκοπέδου, ἐνῶ ὁ βόρειος τοῖχος ἔχει τὴν κλίση τοῦ οἰκοπέδου.

Ὁ δυτικός τοῖχος σώζεται σὲ ὕψος 0.60 - 0.80 μ., πλάτος 0.90 καί μῆκος 3.50 μ. Τὸ σωζόμενο τμήμα ἀποτελεῖται ἀπὸ 3 δόμους. Ὁ ἀνώτερος καί ὁ κατώτερος δόμος εἶναι πρόχειροι καί κατασκευασμένοι ἀπὸ μικρὲς πέτρες ἀκατέργαστες, ἐνῶ ὁ μεσαῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ 6 λαξευμένες πέτρες μεγάλων διαστάσεων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μικρότερη ἔχει διαστάσεις $0.40 \times 0.20 \times 0.29$ μ. καί ἡ μεγαλύτερη $0.67 \times 0.70 \times 0.20$ μ. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου λείπει μιᾷ πέτρα ἀπὸ τοὺς τοίχους ποῦ πιθανόν ἀφαιρέθηκε γιὰ νὰ φυτευθεῖ τὸ κλῆμα ποῦ βρισκόταν ἐκεῖ. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ ὅτι οἱ διάσπαρτες πέτρες,

πού βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο ἢ καὶ μέσα ἀποτελοῦσαν ὕλικό τῆς ἀνωδομῆς του.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος εἶναι παράλληλος τοῦ δυτικοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 2.70 μ. ἐσωτερικά. Σώζεται σὲ καλύπτερη κατάσταση ἀπὸ τὸ δυτικὸ καὶ εἶναι ἰσχυρότερος καὶ ἐπιβλητικότερος. Σώζονται καὶ ἐδῶ τρεῖς δόμοι. Οἱ δύο κατώτεροι δόμοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀκατέργαστες μικρὲς πέτρες. Ὁ ἀνώτερος δόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ 5 λαξευμένες μεγάλες πέτρες, πού ἡ μεγαλύτερη ἔχει διαστάσεις $1 \times 0.70 \times 0.60$ μ. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἔχει σχεδὸν τὸ ἴδιο μῆκος καὶ πλάτος μὲ τὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ σωζόμενο ὕψος 1.30 μέγιστο στὴ Ν πλευρά του καὶ 0.56 μ. ἐλάχιστο στὴ Β. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια πάνω στὴν ὁποία κτίστηκε.

Ὁ βόρειος τοῖχος εἶναι κάθετος στοὺς ἄλλους δύο. Εἶναι εὐτελέστερος καὶ διατηρεῖται πιὸ ἄσχημα ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἔχει μῆκος 2 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα δόμο πού περιέχει μικρὲς καὶ μεσαίου μεγέθους πέτρες, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι λαξευμένες. Στὸ χαμηλὸ ὕψος πού σώζεται δὲν συναντᾶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο γιατί παρεμβάλλεται ὁ βράχος πού καλύπτει ὅλη τὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου. Τὸ δωμάτιο εἶναι ὁ χώρος πού ἔδωσε τὰ περισσότερα καὶ σημαντικότερα κινητὰ εὐρήματα:

1. Εἰδῶλια. Βρέθηκαν στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ δωματίου. α) Κεφάλι πῆλινου εἰδωλίου ἀνθρώπου σωζ. ὕψους 0.039 μ. Τὸ κρανίον εἶναι σφαιρικό. Τὰ μάτια ἀποδίδονται μὲ ὀπές, τὰ αὐτιά καὶ ἡ μύτη ἀποδίδονται πλαστικά, τὸ στόμα μὲ ἐγγάραξη καὶ τὸ πηγούνι δὲν ἀποδίδεται καθόλου. Ἡ κόμη δηλώνεται στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ μετώπου καὶ στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλίου, ὅπου ἓνα πλαστικὸ ἔξαρμα συνεχίζεται μέχρι τὸν τράχηλο. Ὁ λαιμὸς εἶναι κυλινδρικός. β) Κορμὸς πῆλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου, μέγ. σωζ. μήκους 0.05 μ. Λεῖπουν τὸ κεφάλι καὶ τὰ ἄκρα. Σώζονται οἱ ἀποφύσεις τῶν χειρῶν, πού πρέπει νὰ ἦταν τεντωμένα στὰ πλάγια. Τὸ εἰδῶλιο φέρει ζῶμα τύπου Ζ, λογχοειδές¹. Τμῆμα τοῦ ζώματος σώζεται στὸ πίσω μέρος τοῦ κορμοῦ, ἐνῶ στὸ πρόσθιο σώζεται πλαστικὴ ἀπόδοση τοῦ αἰδοιοθύλακα. γ) Τὸ πίσω μέρος πῆλινου εἰδωλίου ζώου, μέγ. σωζ. μήκους 0.03 μ. Τὰ πίσω ἄκρα εἶναι κομμένα ἀρκετὰ ψηλά, ἐνῶ σώζεται ἀκέραιη ἡ οὐρά. δ) Κορμὸς ἀπὸ πῆλινο εἰδῶλιο ζώου. Λεῖπουν τὸ κεφάλι, μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἄλλα μικρὰ τμήματα ἀπὸ τὰ ἄκρα. Ὁ κορμὸς εἶναι κυλινδρικός. Τὰ ἐμπρὸς πόδια ἦταν ἐνωμένα. Ἀκόμη βρέθηκαν 3 πῆλινα κυλινδρικά ἀντικείμενα, πού ἴσως ἀποτελοῦν τὰ ἄκρα χαμένων εἰδωλίων.

2. Ὁψιανοί. Βρέθηκαν τέσσερα μικρὰ τμήματα λεπίδων ὀψιανοῦ, σωζόμενου μήκους 0.018 - 0.015 - 0.018 - 0.011 ἢ καθεμία.

3. Λίθινα. α) Ἐνα μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὸ σῶμα λίθινου ἀγγείου, σφαι-

1. Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Μινωικὸν Ζῶμα (1971) 110 κέ.

ρικοῦ, ἀπὸ μαῦρο ὀφείτη. β) Δύο κομμάτια ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα, πολὺ διαβρωμένα καὶ φθαρμένα, ποὺ διασώζουν ἔχνη ἐπεξεργασίας καὶ περιχειλῶματος καὶ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τράπεζες προσφορῶν ἢ κάποιο βωμό. γ) Δύο κομμάτια πράσινου στεατίτη ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα παρουσιάζει μία λεία ἐπιφάνεια. δ) Πολλὰ κομμάτια ἀπὸ σπασμένες σχιστολιθικὲς πλάκες. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ σχετικὰ μεγάλο (διαστάσεις σωζ. 0.21×0.12 μ.), ἦταν κατεργασμένο ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἴσως νὰ ἀποτελοῦσαν τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ τῆς στέγης τοῦ οἰκοδομήματος. ε) Ἐνα κομμάτι ἀπὸ λίθινο τριβεῖο καὶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ λίθινο τριπτῆρα καὶ τὰ δύο ἀπὸ σκληρὲς τεφρὲς πέτρες.

4. Κονιὰ ματα. Βρέθηκαν πολλὰ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ κονιάματα μὲ χρωματιστὸ λευκὸ, κόκκινο, πορτοκαλὶ καὶ μαῦρο ποὺ ἴσως ἐπικάλυπταν τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων.

5. Μία σφαιρικὴ πεπιεσμένη χάλκινη χάντρα, διάτρητη, μὲ σχετικὰ μεγάλη ὀπή, διαμέτρου 0.006 καὶ ἓνα τρυπημένο κέλυφος θαλάσσιου στρειδιοῦ, ποὺ βρέθηκε σχετικὰ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ χάντρα, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ συνανήκουν σ' ἓνα χαμένο περιδέριο.

6. Ἐνα κομμάτι ἀπὸ τὴν πλευρὰ καὶ τὸ κέντρο πῆλινου δίσκου, ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ ἀγνῦθα ἢ βάρος καὶ ἓνα κομμάτι πάλι ἀπὸ δίσκο, ποὺ διασώζει καὶ μέρος τῆς ὀπῆς στὸ κέντρο του. Τέλος πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἐπίχωση δὲν ξεπερνοῦσε τὸ 1 - 1.50 μ. πάχος, τὰ περισσότερα καὶ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω εὐρήματα βρέθηκαν στὰ μεσαῖα καὶ κατώτερα στρώματα. Ἀκόμη, διάσπαρτα βρέθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἑκταση καὶ τὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης κομμάτια ἀπὸ ὀστὰ καὶ δόντια ζώων, κυρίως ταύρου.

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ καὶ ἀφθονὴ ἦταν ἡ κεραμεικὴ. Παρ' ὅλο ποὺ στὸ δωμάτιο δὲν βρέθηκαν παρὰ μόνο 5 ἀκέραια ἄωτα κωνικά κύπελλα, τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὸ σχετικὰ περιορισμένο αὐτὸ χῶρο δίνει μιὰ σημαντικὴ εἰκόνα κεραμεικῆς καλῆς ποιότητος καὶ βοηθᾷ στὴ χρονολογία. Τὰ ὀστρακα ποὺ ἀνέρχονται σὲ πολλὰς χιλιάδες χρονολογοῦν τὰ κτίσματα στὴν ὙΜ Ια περίοδο. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ λίγα ὀστρακα προγενέστερων περιόδων, ποὺ φτάνουν στὴ ΜΜ Ι ἐποχὴ.

Ἀναλυτικότερα τὰ ὀστρακα προέρχονται ἀπὸ ἄγγεῖα ὅλων τῶν μεγεθῶν, ἀλλὰ τὰ περισσότερα ἀνήκουν σὲ μικρὰ τυπικὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα. Ἄλλα σχήματα εἶναι πρόχοι, σφαιρικὰ κύπελλα, τσαγιέρες, πίθοι, πινάκια, λεκάνες, χύτρες καὶ ἡθμοί. Ἡ διακόσμηση, ὅταν ὑπάρχει, εἶναι ἀπλή, πλαστικὴ ἢ γραπτὴ, τυπικὴ τῆς πρώιμης ὙΜ Ι ἐποχῆς. Ἡ γραπτὴ διακόσμηση εἶναι συνήθως κυματοειδεῖς ἢ εὐθεῖες παράλληλες γραμμές, ταινίες, λίγα φυτικὰ θέματα καὶ τὸ στολιδωτὸ θέμα. Πλαστικὴ διακόσμηση ἔχουν κυρίως οἱ πίθοι. Ἡ διακόσμηση εἶναι κυρίως χρώματος καστανοῦ, κόκκινου ἢ μαύρου.

Ὀστρακα ἀπὸ ἄγγεῖα παλαιότερων ἐποχῶν προέρχονται κυρίως ἀπὸ καδόσχημα ἄγγεῖα ΜΜ Ια χρόνων μὲ διακόσμηση καταλειβάδων καὶ ἀπὸ ἓνα μι-

κρὸ κύπελλο μὲ χαρακτηριστικὴ ἐγγράρακτη καὶ χιαστὴ δικτυωτὴ διακόσμηση τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ὑπάρχουν ἀκόμη λίγα ὄστρακα μὲ διακόσμηση τύπου barbotine. Ἀρκετὰ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ κυλινδρικὰ κύπελλα MM II ἐποχῆς μὲ πλαστικὲς ταινίες καὶ βαφὴ μαύρου ἢ κόκκινου χρώματος καὶ λευκὴ ἐπίθετη διακόσμηση κυρίως ἀπὸ κηλίδες.

Μερικὰ χαρακτηριστικότερα ὄστρακα εἶναι ἓνα τμῆμα ἀπὸ χεῖλος μεγάλου ὀρθογώνιου σκεύους, μιὰ γωνία ἀπὸ ἓνα ἄλλο τετράπλευρο πάλι σκεῦος μεγάλου μεγέθους καὶ ἓνα μικρὸ μέρος βάσης μικροῦ κέρνου μὲ κοτυλίσκο στὸ ἐσωτερικόν.

Στὸ χῶρο ἀνατολικά καὶ βόρεια τοῦ δωματίου δὲν ὑπῆρχαν ἐνδιαφέροντα εὐρήματα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα λιθόστρωτο ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου καὶ σχηματίσθηκε ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες ποὺ καλύπτουν τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸν τοῖχο τοῦ δωματίου καὶ στὸν κεκλιμένο βράχο. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ τὰ θεμέλια ἐνὸς ἄλλου ἰσχυρότερου καὶ μεγαλύτερου κτίσματος, ποὺ κατελάμβανε τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ οἴκου-πέδου.

Ἄλλα ἔχνη ἀπὸ κτίσματα βρέθηκαν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δωματίου καὶ φαίνεται πὺς ἐκεῖ ὑπῆρχαν τοῖχοι ποὺ συνέχιζαν τὸ κτήριο. Τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶναι λίγα, ὅπως καὶ τὰ ὄστρακα, ποὺ δὲν προσθέτουν τίποτα σ' αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸ δωμάτιο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μόνο ἓνα τμῆμα πήλινης ἀγνύθας, μερικὰ κομμάτια ἀπὸ χρωματιστὰ κονιάματα, μερικὰ κομμάτια καμένης ὕλης, ἓνας μικρὸς πήλινος τριπτήρας καὶ ἓνα τμῆμα ἐνὸς λίθινου μεγαλύτερου τριπτήρα, καὶ δύο μικρὰ φύλλα χαλκοῦ. Τὸ πιὸ σημαντικὸ ἴσως εὑρημα τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶναι ἓνα τμῆμα ἀπὸ λίθινο σφαιρικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ γκριζόμαυρο ὀφείτη. Σῶζονται τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα τὰ ὁποῖα καὶ συγκολλήθηκαν. Τὸ ἀγγεῖο ἦταν πλατύ, ἀνοικτὸ καὶ συμπιεσμένο, μὲ σῶμα ἐντονα καμπύλο. Τὰ τοιχώματά εἶναι πολὺ παχιά (μέγ. πάχος 0.28 μ.). Τὰ εὐρήματα αὐτὰ βρέθηκαν σὲ μικρὰ βάθη καὶ σὲ ἀνομοιογενεῖς καὶ ταραγμένες ἐπιχώσεις, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ βράχου ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα ἄρχιζε λίγα ἐκατοστὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Εὐρήματα ἀπὸ ἄλλες ἐποχὲς εἶναι 2 κομμάτια ἀπὸ γυαλὶ μᾶλλον ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἓνα χάλκινο ἐργαλεῖο νεώτερων χρόνων.

Τέλος ὁ χῶρος δυτικὰ τοῦ δωματίου ποὺ βρίσκεται στὸ χαμηλότερο σημεῖο τοῦ οἰκοπέδου δὲν παρουσίασε τίποτε τὸ ἀξιόλογο. Δύο μικρὰ κομμάτια στεατίτη, ἓνα μικρὸ χάλκινο ἔλασμα μὲ μικρὸ κρίκο, ἓνα κομμάτι χαλκοῦ μὲ καμπύλη τῇ μία πλευρὰ καὶ λίγα ὄστρακα καθὼς καὶ 2 κωνικά κύπελλα ἦταν τὰ μόνα εὐρήματα.

Τὰ κτηριακὰ λείψανα στὸ οἰκόπεδο Γενετζάκη ἀποτυπώθηκαν καὶ μάλιστα σὲ σχέση μὲ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1956 νότια, ποὺ ἀποτυπώθηκαν γιὰ πρώτη φορά. Ἐπειδὴ ὁμως, ὅπως φαίνεται στὴν εἰκ. 1,

τὸ σπίτι ποὺ χτίστηκε μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1956 ἀνάμεσα στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο καὶ στὸ οἰκὸπέδο Γενετζάκη ἀναμφίβολα κατέστρεψε τμῆμα τουλάχιστον τῶν μινωικῶν κτηρίων, δόθηκε ἀπὸ τὴν ἀρμόδια Ἐφορεία ἡ ἄδεια γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς οἰκοδομῆς.

ΤΟΥΡΚΟΓΕΙΤΟΝΙΑ
ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ

Δεύτερος χρονικά, ἀλλὰ κύριος ἐπιστημονικὸς στόχος τῆς ἀνασκαφῆς 'Αρχανῶν τὸ 1978 ἦταν ἡ ἐρευνα στὸ κέντρο τῆς κωμοπόλεως, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1964 καὶ 1966 ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοῦ ἀναζητού-

μενου ἀπὸ τὸν Evans, «Θερινοῦ ἀνακτόρου»¹, ἐνὸς κτηρίου ἐξαιρετικῆς κατασκευῆς καὶ σημασίας. Τὸ κτήριο αὐτό, ποὺ χρονολογεῖται στὴ ΜΜ ΙΙβ - ΥΜ Ια φάση, θεωρήθηκε ἤδη ἀπὸ τοὺς Σ. Μαρινᾶτο² καὶ Ν. Πλάτωνα ὡς ἓνα ἀκόμη μινωικὸ ἀνάκτορο, ἐφάμιλλο μόνο τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ³. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ κτηρίου εἶχε ἀνασταλεῖ ὅπως εἶναι γνωστό, ὅχι μόνο γιὰ νὰ προηγηθεῖ ἡ ἀπαλλοτριώση τῶν γειτονικῶν σύγχρονων σπιτιῶν τῆς κωμοπόλεως, ἀλλ' ἀκόμη γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς συστηματικῆς σκαφῆς του. Οἱ ἀπαλλοτριώσεις ἀκολούθησαν τὴ γνωστὴ βραδύτατη διαδικασία, ὅχι ὅμως καὶ ἡ προετοιμασία τῆς συστηματικῆς σκαφῆς, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι ἤδη γνωστό, τὰ παλαιότερα χρόνια προχώρησε οὐσιαστικά ἡ τοπογραφικὴ μελέτη τοῦ χώρου. Ἡ προεργασία εἶχε ἀρχίσει τὸ 1976⁴ μετὰ τὴν ἐκπόνηση ἐνὸς τοπογραφικοῦ διαγράμματος τῶν ΜΜ ΙΙβ - ΥΜ Ια λειψάνων μέσα στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς κωμόπολης τῶν 'Αρχανῶν, ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσα στὰ σύγχρονα σπίτια. Τὸ 1977⁵ προστέθηκαν στὴν κάτοψη τὰ σημαντικότερα λείψανα «Θεατρικοῦ χώρου», ποὺ βρέθηκαν στὴ διάρκεια οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν σὲ οἰκὸπέδο ἰδιοκτησίας Ν. Παχάκη, ποὺ ἀπαλλοτριώθηκε.

Φέτος ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐργασία τῆς ἐκπόνησης τοῦ ὀριστικοῦ κανάβου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἐμβαδοῦ 14.000 τ.μ. σὲ τετράγωνον πλευρᾶς 50 μ. (παρ. πίν. ΙΑ'). Οἱ ἄξονες τῶν νοητῶν γραμμῶν τοῦ κανάβου συμπίπτουν μετὰ τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Κάθε τετράγωνον τοῦ κανάβου ἀριθμήθηκε μετὰ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τὸ Βορρὰ στὸ Νότο καὶ μετὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τὴ Δύση στὴν Ἀνατολή, ἔτσι ποὺ ὀνομάζεται ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία του (π.χ. κánaβος 4Δ). Κάθε τετράγωνον τῶν 50 μ. ὑποδιαιρέθηκε στὴ συνέχεια σὲ τετράγωνον πλευρᾶς 1 μ., δηλ. ὑποκανάβους. Οἱ ὑποκανάβοι ὀνομάζονται ἀπὸ τὸ Βορρὰ στὸ Νότο καὶ ἀπὸ τὴ Δύση στὴν Ἀνατολή καὶ ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία μετὰ ἓναν ἀραβικὸ ἀριθμὸ ποὺ προστίθεται μετὰ μία κάθετη γραμμὴ

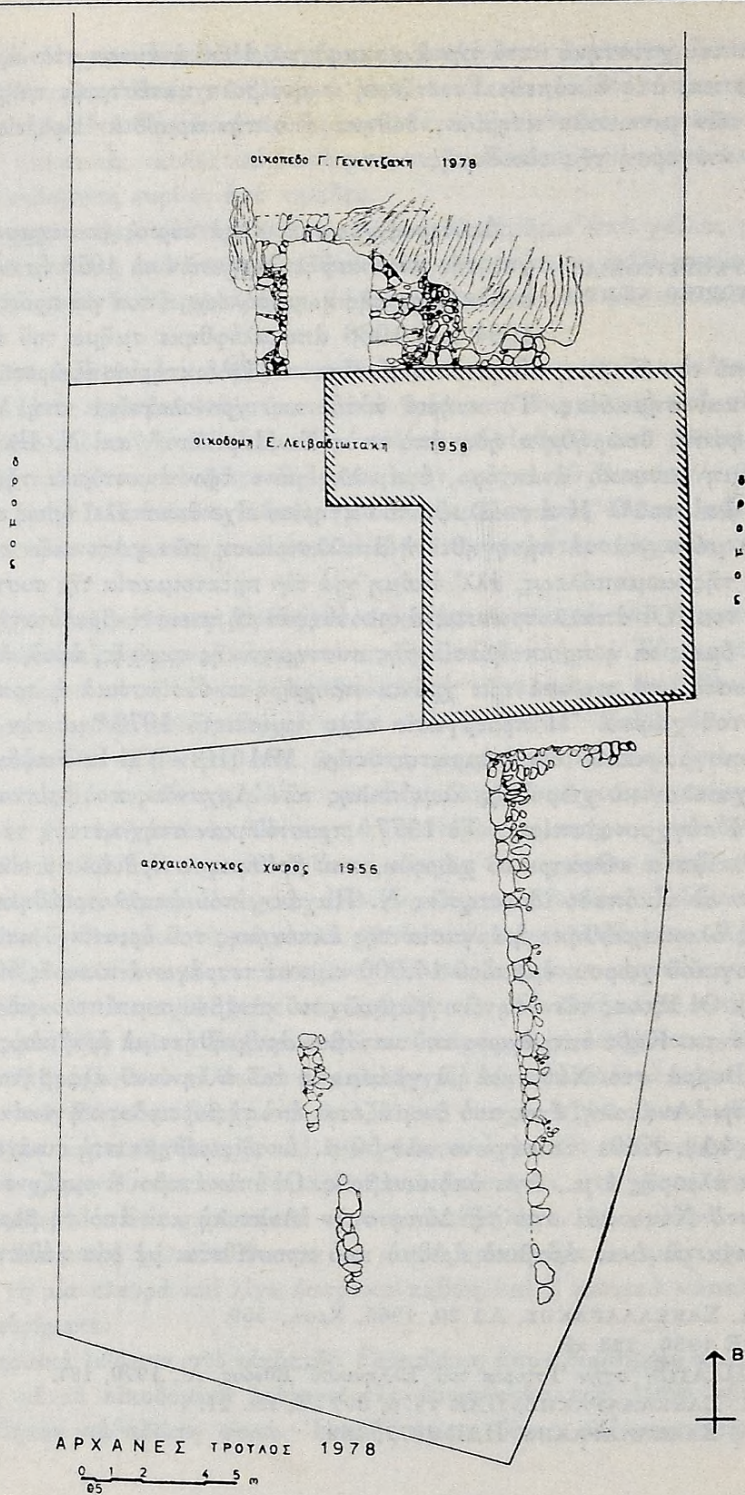
1. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Χρον., 559.

2. ΠΑΕ 1956, 223 κέ.

3. Ν. ΠΛΑΤΩΝ στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Α', 1970, 184.

4. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 397 - 8, εἰκ. 21.

5. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1977, 482.

Είχ. 1. Ἀρχάνες, Τροῦλλος. Κάτοψη ΓΜ Ια λειψάνων.

στά στοιχεῖα τοῦ μεγάλου κανάβου. Ὁ ΒΔ ὑποκάναβος τοῦ κανάβου 4Δ ὀνομάζεται π.χ. 4/1 - Δ/1 κλπ.

Μὲ αὐτὸ τὸ σύστημα καθορίζεται μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια ἡ θέση κάθε κινητοῦ ἢ ἀκίνητου εὐρήματος, ὅχι μόνο τῆς κανονικῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ τὸ σημαντικότερο καὶ κάθε τυχαίου εὐρήματος, μιὰ κι ἡ σημερινὴ κωμόπολη εἶναι κτισμένη πάνω στὶς ἀρχαιότητες. Ἔτσι στὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα ποὺ δημοσιεύεται εἶναι φανερὴ ἡ σχέση τῶν ΜΜ ΙΙΙβ - ΥΜ Ια φαινομενικὰ σποραδικῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, ποὺ φαίνεται πὼς ἀνήκουν στὸ ἴδιο, τεράστιο οἰκοδόμημα, ἀφοῦ ἔχουν προσανατολισμὸ χαρακτηριστικὸ τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων¹, ὅπως δείχνουν καὶ τελευταῖες μελέτες. Μετὰ τὴν ὀριστικὴ κατάρτιση τοῦ τοπογραφικοῦ διαγράμματος ἦταν πιά ὥριμη ἡ στιγμή γιὰ τὸ πρῶτο στάδιο τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς, τὴ στρωματογραφικὴ μελέτη τῆς ἐπιχώσεως ἐνὸς μικροῦ τμήματος.

Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ἔγινε στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ κανάβου Δ4, σὲ χῶρο τοῦ Δημοσίου, πρώην ἰδιοκτησίας Ν. Φουντουλάκη, νότια ἀπὸ τὴν οἰκία Ν. Φουντουλάκη, ΝΔ ἀπὸ τὸ χῶρο ἀνασκαφῆς τοῦ 1964², βόρεια ἀπὸ τὴν οἰκία Νικήτα Κουτουλάκη καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ σημερινὸ δρόμο ὅπου εἶχαν πάλι ἐπισημανθεῖ τὸ 1964 μινωικὰ λείψανα. Σκάφτηκε μία τάφος σχήματος Γ καὶ ἐμβαδοῦ 12 τ.μ. μέχρι βάθους 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ποὺ ἔδειξε τὴν ὑπαρξὴ ἑξὶ διαφόρων στρωμάτων (εἰκ. 2) ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ, τὴ βυζαντινὴ καὶ ἑλληνορωμαϊκὴ μέχρι τὴ μινωικὴ. Οἰκοδομικὰ λείψανα βρέθηκαν στὰ δύο κατώτερα στρώματα.

Ἀναλυτικότερα, στὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα καὶ στὸ πρῶτο στρώμα, βάθους 0.10 - 0.15 μ., βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ πολλὰ σύγχρονα ὁστρακα καὶ ὁστρακα μινωικῶν χρόνων, κόκαλα ζώων, κομμάτι καμένου ξύλου, πυρήνας ὀψιανοῦ καὶ κομμάτια ἀπὸ πλάκες σχιστολίθου.

Τὸ δεύτερο στρώμα πάχους 0.60 μ., ποὺ ἔφθανε σὲ βάθος 0.70 - 0.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, εἶχε καστανὸ χρῶμα μὲ λίγες πέτρες. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ πλάκες σχιστολίθου, ὁστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, ὁστρακα μινωικῶν χρόνων ἀπὸ πίθους καὶ κωνικά κύπελλα, κόκαλα ζώων, κομμάτια λεπίδων καὶ πυρήνων ὀψιανοῦ καὶ γυαλιά, πιθανῶς ρωμαϊκῶν χρόνων.

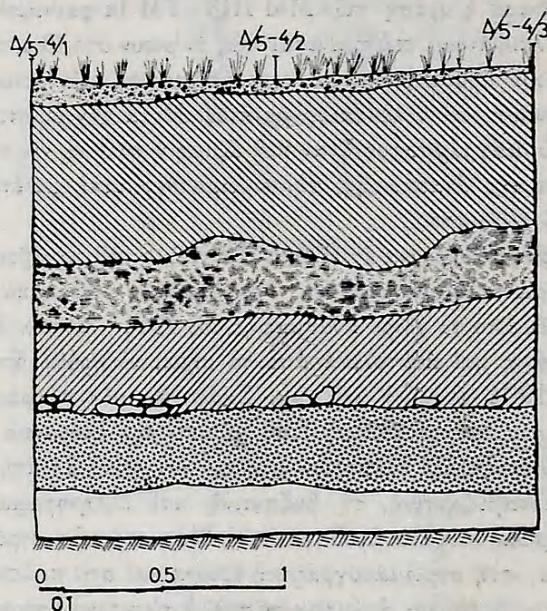
Ἀνακατεμένο ἦταν καὶ τὸ τρίτο στρώμα, πάχους 0.25 - 0.30 μ. ποὺ ἔφθανε σὲ βάθος 1 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, καὶ εἶχε πιδ σκοτεινὸ καστανὸ χρῶμα μὲ λιγότερες πέτρες. Ἐκτὸς καὶ πάλι ἀπὸ τὰ κομμάτια τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν, τῶν ρωμαϊκῶν γυαλιῶν, τοῦ πλήθους τῶν ΜΜ ΙΙΙβ - ΥΜ Ια ὁστράκων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κωνικά κύπελλα καὶ

1. J. SHAW, The Orientation of Minoan Palaces, *Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi*, 47 κέ.

2. I. A. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Χρον., 559.

τῶν κομματιῶν ὀψιανῶν, βρέθηκαν ἐπίσης θαλασσινὰ στρεῖδια, ἓνας χάλκινος κρίκος, ἓνα χάλκινο νόμισμα κι ἓνα σιδερένιο ἀντικείμενο.

Τὸ τέταρτο στρώμα, πάχους 0.20 - 0.30 μ. ποὺ ἔφθανε σὲ βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, εἶχε καὶ πάλι σκοτεινὸ καστανὸ χρῶμα μὲ μικρὲς πέτρες. Ἰδιαίτερα σημειώθηκε σ' αὐτὸ τὸ στρώμα καὶ στὸ κατώτερο σημεῖο του, δηλαδὴ σὲ βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἡ ὑπαρξὴ

Εἰκ. 2. Στρωματογραφικὴ τομὴ στὸν κᾶναβο Δ4.

στρώματος λίθων, ποὺ ἔφθαναν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο στὸ βόρειο τμῆμα. Καὶ τὸ τέταρτο στρώμα ἦταν ταραγμένο, ἀφοῦ μαζὶ μὲ κομμάτια ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες, κομμάτια γυψόλιθου, κόκαλα καὶ δόντια ζώων, κομμάτια ὀψιανοῦ, ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, καὶ ὄστρακα μινωικῶν κωνικῶν κυπέλλων, βρέθηκαν καὶ τμῆμα σιδερένιου καρφιοῦ, ἓνας δίσκος βυζαντινῶν χρόνων, κομμάτια ἀπὸ γυαλιὰ καὶ ἓνα ἐλεφάντινο πλακίδιο.

Τὸ παχὺ πέμπτο στρώμα ἔφθανε μέχρι βάθους 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, μὲ χρῶμα χρώματος ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ ἀρκετὲς μικρὲς πέτρες, σὲ ἀραιὴ ὁμως διάταξη. Γιὰ πρώτη φορὰ βρέθηκαν ἐδῶ ἀνάμεσα στὰ κομμάτια τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ δουλεμένα κομμάτια παρωλίθου, ἓνα μάλιστα τμῆμα γωνίας. Στὸ ἴδιο στρώμα σημειώθηκε ἐπίσης ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς χαλαροῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Διάσπαρτα σὲ διάφορα σημεῖα τῆς τομῆς βρέθηκαν κόκαλα, κυρίως ὁμως δόντια ζώων, θαλασσινὰ στρεῖδια, καὶ κομμάτι ἀπὸ τρίτων, χάλκινη πέπλατυσμένη σφαιρικὴ χάντρα,

ένα οστέινο αντικείμενο, κομμάτι ορείας κρυστάλλου, και κομμάτι καμένου ξύλου. Πολλά από τα κόκαλα των ζώων ήταν επίσης καμένα. Σημαντικότερη ήταν η ανεύρεση ενός πήλινου ειδωλίου ζώου, ίσως ταύρου, μήκ. 0.024 μ. και κομματιού πιθανώς κωδωνόσχημου πήλινου ειδωλίου, τμήματος ήμισφαιρικού λίθινου αγγείου από οφείτη και τμήματος ρυτού από πορφυρίτη (πίν. 195γ) που διακοσμεῖται στο χεῖλος με αὐλακώσεις και τέλος μιᾶς σφραγίδας φακοειδοῦς σχήματος από γκριζοπράσινο στεατίτη με την παράσταση ζώου πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται ἴσως θάμνος. Ἀπὸ τὴν καθαρὰ μινωικὴ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος κι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χονδροειδῆ ὄστρακα ἀναφέρονται ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα με ἐπίπεδη ἢ δακτυλιόσχημη βάση, πόδι χύτρας καὶ πλῆθος ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν ἀνεστραμμένα.

Τὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα συνεχίστηκαν καὶ στὸ ἐπόμενο ἔκτο στρώμα καὶ μέχρι βάθους 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἡ ἀφαίρεση τοῦ ὁποῖου δὲν ὁλοκληρώθηκε, γιατί σκοπὸς τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας ἦταν μόνο ἡ μελέτη τῆς ταραγμένης μεταγενέστερης ἐπιχώσεως. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐρευνήθηκε λαξευμένος παρόλιθος με κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΑ πού φαίνεται στὴ θέση του. Συνεχίστηκε καὶ στὸ στρώμα αὐτὸ ἀνάμεσα σὲ μικρὲς πεσμένες πέτρες ἡ ἀνεύρεση κομματιῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ δοντιῶν ζώων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ ἀνεύρεση ὁλόκληρης ὀδοντοστοιχίας, καμένων ξύλων καὶ γιὰ πρώτη φορὰ κομματιῶν κονιαμάτων. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ στρώμα βρέθηκε τέλος δουλεμένο κομμάτι ορείας κρυστάλλου.

Μὲ τὴν στρωματογραφικὴ μελέτη ἔγινε φανερό ὅτι οἱ ἐπιχώσεις μέχρι βάθους 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἦταν πολὺ ταραγμένες, ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ μέχρι τὰ σημερινὰ χρόνια, κι ὅτι ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ ἀρχίζουν οἱ καθαρές μινωικὲς ἐπιχώσεις. Τὰ μινωικὰ αὐτὰ στρώματα φαίνονται ἰδιαίτερα σημαντικά, ἀφοῦ στὸν περιορισμένο χῶρο πού ἐρευνήθηκε ἦρθε στὸ φῶς τόσο πλούσια κεραμεικὴ, κομμάτια ἀπὸ ειδώλια κι ἀπὸ ἐνδιαφέροντα λίθινα ἀγγεῖα, ἀκόμη καὶ μία σφραγίδα, πού ὑποδηλώνουν τὴ σπουδαιότητα τοῦ χώρου πού θὰ ἀνασκαφεῖ. Ἡ στρωματογραφικὴ αὐτὴ ἐρευνα, πού ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ στὶς Ἀρχάνες, ἦταν ἐπομένως ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀνασκαφή, ἀφοῦ μελετήθηκαν οἱ τεράστιες ἐπιχώσεις πού καλύπτουν τὸ ἀνακτορικὸ κτήριο πού πρόκειται νὰ ἀποκαλυφθεῖ.

ΦΟΥΡΝΙ
ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ
ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Πολὺ περιορισμένη ἦταν φέτος ἡ ἐρευνα πού ἔγινε στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ Ἀρχανῶν, ὅπου ἀποκαλύφθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ σημαντικότερο νεκροταφεῖο τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου. Ἐρευνήθηκαν δύο τμήματα, τὸ δωμάτιο ἀριθ. 2 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5 καὶ ἡ περιοχὴ τῶν βράχων δυτικὰ ἀπὸ τὸ ταφικὸ κτήριο 18.

Κτήριο 5

Στὸ ταφικὸ κτήριο 5¹ προχώρησε σὲ βάθος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 2 σὲ στρῶμα ποὺ βρίσκεται σὲ βάθος 0.90 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Στὸ στρῶμα αὐτὸ κι ἀνάμεσα σὲ κομμάτια ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ ἀρκετὲς μικρὲς καὶ μεγάλες πεσμένες πέτρες, βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ δόντια ἀνθρώπων καὶ ζώων, λίγα ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται τμῆμα ἀγγείου, ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἐπίθετο πῆλινο εἰδῶλιο. Ἀμέσως χαμηλότερα φάνηκαν κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πέτρες τοποθετημένες σὲ ἀναβαθμούς, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ὑπῆρχε μία ταφή. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, στὴν ὑπόλοιπη ἔκταση τοῦ δωματίου βρέθηκαν μόνο κομμάτια ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες, ὅστὰ καὶ τμῆμα κρανίου ἀνθρώπου, μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ καὶ λίγα ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται κομμάτια πίθων καὶ σαρκοφάγου, ὄστρακα κωνικῶν κυπέλλων μὲ δακτυλιόσχημη βάση, ἀρκετὰ ὄστρακα μὲ διακόσμηση barbotine, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει τροπιδωτὸ σῶμα, καὶ τμήματα καδόσχημων ἀγγείων. Ἡ ἔρευνα τοῦ δωματίου δὲν τελείωσε.

Χῶρος δυτικὰ τοῦ κτηρίου 18

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ ὑπῆρξαν καὶ πάλι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς στὸ χῶρο Δ ἀπὸ τὰ ταφικὰ κτήρια 18 καὶ 19, στὸ μακρόστενο τμῆμα μὲ τοὺς βράχους, ποὺ φθάνουν μέχρι τὸ Δ ὄριο τοῦ νεκροταφείου, καὶ ὀρίζεται μὲ τὴ σύγχρονη ξερολιθιά. Στὸ τμῆμα αὐτὸ εἶχαν ἀνασκαφεῖ σὲ παλαιότερες περιόδους² λεπτὲς ἐπιχώσεις ἀνάμεσα στὶς σχισμὲς τῶν βράχων ποὺ εἶχαν ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ ταφικῶν κτηρίων καὶ μάλιστα τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ, μὲ τὰ κυκλαδικὰ εὐρήματα, ὅπως εἶχε ὑποτεθεῖ, γιὰτὶ ἀνάμεσα στὰ σποραδικὰ κομμάτια ὀστῶν καὶ κρανίων καὶ λίγων ὀστράκων καὶ ἀγγείων βρέθηκαν ἑκατοντάδες λεπίδων ὀψιανοῦ καὶ κομμάτια ἀπὸ δυὸ κυκλαδικὰ εἰδῶλια.

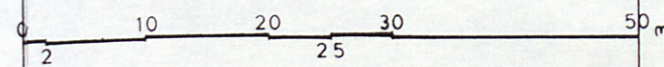
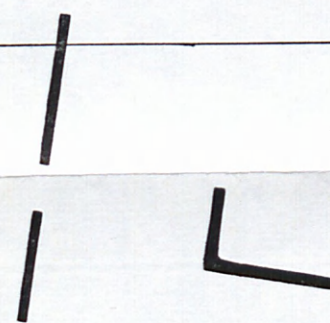
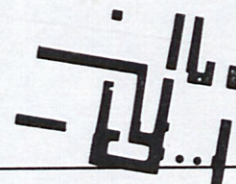
Φέτος ἀνασκάφτηκε ἓνας μικρὸς χῶρος, ποὺ βρίσκεται δυτικὰ ἀπὸ τὸ κτήριο 18, σὲ ἀπόσταση 5.40 μ. ἀπὸ αὐτὸ καὶ 7.60 μ. ΒΔ ἀπὸ τὴ ΒΔ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ κτηρίου 19. Ὁ χῶρος αὐτὸς ποὺ ἐρευνήθηκε κυρίως στὸ ἀνατολικό του τμῆμα καὶ λιγότερο στὸ δυτικὸ, ὅπου ὑπάρχει μεγάλος βράχος καὶ ὁ τράφος ποὺ ὀρίζει τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφῆς, εἶχε ἀρκετὲς μικρὲς καὶ μεγάλες πεσμένες πέτρες, κυρίως ὅμως ἦταν διάσπαρτος ἀπὸ κομμάτια λεπίδων ὀψιανοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους καταμετρήθηκαν συνολικὰ 78. Στὸ ΒΑ τμῆμα βρέθηκε τὸ ἄκρο ποδιοῦ μαρμάρινου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου καὶ κορμὸς μεγάλου μεγέθους μοναδικοῦ ἀνδρικοῦ μαρμάρινου ἐπίσης κυκλαδικοῦ εἰδωλίου (πίν. 195α-β)

1. Γιὰ τίς παλιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους τοῦ κτηρίου 5 βλ. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1967, 159 - 60, 1971, 281, 1972, 319 - 327.

2. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 391 - 395.

Α Ρ Χ Α Ν Ε Σ 1978

ΜΜ ΙΙΙ Β - ΥΜ ΙΑ ΟΡΑΤΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

καί λίγο δυτικότερα πόδι τρίτου μαρμάρινου κυκλαδικού ειδωλίου (πίν. 195ε). Μαζί με τὰ κυκλαδικὰ ειδώλια βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ πλῆθος ὀψιανούς, δόντια καὶ κόκαλα ἀνθρώπινα, ποὺ ἀναμφίβολα δὲν ἀνήκουν σὲ ἀρχικὲς ταφές καὶ μερικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται τμῆμα ἐνὸς συμπιεσμένου σφαιρικοῦ ἀμφοροειδοῦς ἀγγείου με ψηλὴ ἀμφικωνικὴ βάση καὶ διπλὲς γλωσσοειδεῖς ἀποφύσεις με δύο ὀπές, τμῆμα ἀγγείου με τροπιδωτὸ σῶμα καὶ δύο γλωσσοειδεῖς λαβές, προχοὴ γεφυρόστομου ἀγγείου, καὶ τμῆμα πίθου, ποὺ χρονολογοῦνται στὰ ΠΜ ΙΙ χρόνια. Στὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τοῦ χώρου, πάντοτε ἀνάμεσα στοὺς βράχους κι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν λεπίδων ὀψιανοῦ, βρέθηκαν πολλὰ κόκαλα καὶ σιαγόνα ἀνθρώπου, θαλασσινὰ βότσαλα καὶ ἄκρο πόδι ἀπὸ πηλό, ἴσως ἀπὸ κάποιο πλαστικὸ ἀγγεῖο. Στὸ κέντρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ χώρου ἀνασκαφῆς βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ γαλάζιο-ἰώδες χρῶμα, ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων με γλωσσοειδεῖς λαβές, χειροποίητο πλαστικὸ ἀγγεῖο με γλωσσοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ δύο ἀκόμη ἐνδιαφέροντα εὐρήματα, πόδι μαρμάρινου κυκλαδικοῦ ειδωλίου (πίν. 195ε) καὶ χρυσὴ χάντρα περιδεραίου (πίν. 195δ) κυλινδρικοῦ σχήματος με ραβδώσεις, ὅμοια με χρυσὲς χάντρες ποὺ βρέθηκαν στὸ θολωτὸ τάφο Γ¹.

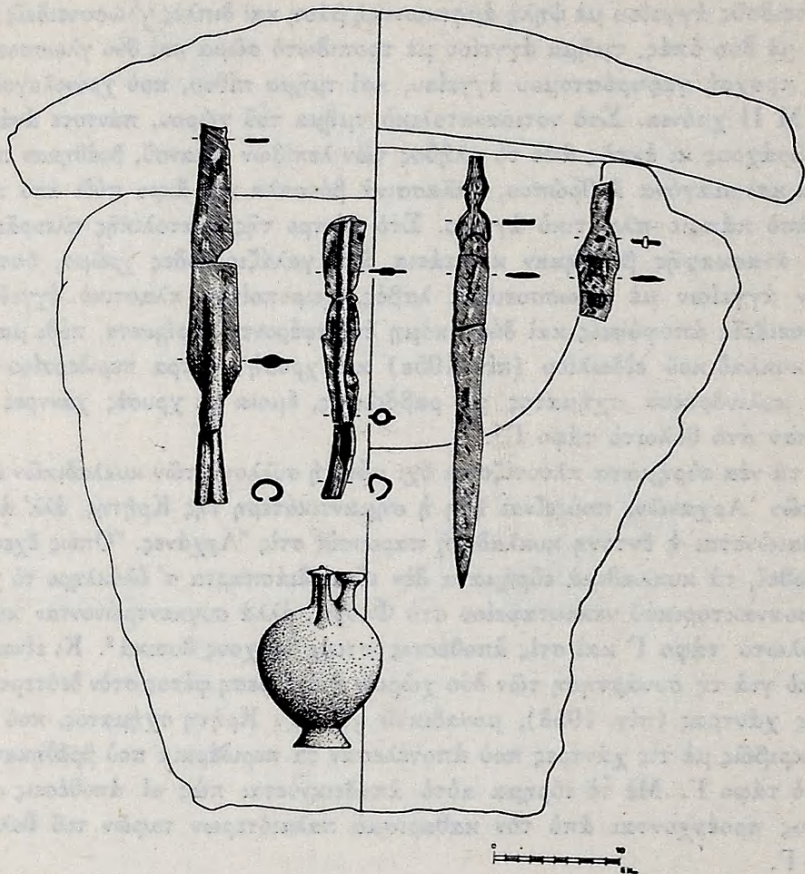
Μὲ τὰ νέα εὐρήματα πλουτίζεται ὅχι μόνο ἡ συλλογὴ τῶν κυκλαδικῶν ειδωλίων τῶν 'Αρχανῶν, ποὺ εἶναι ἤδη ἡ σημαντικότερη τῆς Κρήτης, ἀλλ' ἀκόμη ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἔντονη κυκλαδικὴ παρουσία στὶς 'Αρχάνες. Ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ, τὰ κυκλαδικὰ εὐρήματα δὲν εἶναι διάσπαρτα σ' ὁλόκληρο τὸ χῶρο τοῦ προανακτορικοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνί, ἀλλὰ συγκεντρώνονται κυρίως στὸ θολωτὸ τάφο Γ καὶ στὶς ἀποθέσεις στοὺς βράχους δυτικά². Κι εἶναι σημαντικό γιὰ τὴ συνάρτηση τῶν δύο χώρων ἡ ἀνεύρεση φέτος στὸν δεῦτερο μιᾶς χρυσῆς χάντρας (πίν. 195δ), μοναδικοῦ γιὰ τὴν Κρήτη σχήματος, ποὺ εἶναι ἴδια ἀκριβῶς με τὶς χάντρες ποὺ ἀποτελέσαν τὰ περιδεραῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ θολωτὸ τάφο Γ. Μὲ τὸ εὐρημα αὐτὸ ἀποδεικνύεται πῶς οἱ ἀποθέσεις στοὺς βράχους προέρχονται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ παλαιότερων ταφῶν τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ.

Τὰ νέα αὐτὰ εὐρήματα ἔδειξαν καὶ πάλι τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀνασκαφῆς 'Αρχανῶν γιὰ τὴ μελέτη ὅχι μόνο τῶν ταφικῶν ἐθίμων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Κρήτης με ἄλλες περιοχές. Ἡ σημασία τῆς ἀνασκαφῆς 'Αρχανῶν εἶναι ὅμως μεγαλύτερη, με τὴν παράλληλη διερεύνηση τοῦ νεκροταφείου, τῆς σύγχρονης μινωικῆς πόλης καὶ τοῦ ἀνακτορικοῦ τῆς κέντρου. Γι' αὐτὸ καὶ πρέπει ἴσως νὰ σημειωθοῦν ἀκόμη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἡ

1. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1972, 338 - 9, πίν. 285β.

2. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν 'Αρχανῶν, ΑΑΑ 10, 1978, 93 - 115.

τοπογράφηση τῆς εὐρύτερης περιοχῆς μετὰ τὴ μελέτη πολλῶν δεκάδων νέων θέσεων. Ἡ περισυλλογὴ μινωικῶν εἰδωλίων καὶ ὀστράκων, καθὼς ἐπίσης ὀστράκων ἑλληνορωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων στὸ σπήλαιο Χωστὸ Νερό.

Εἰκ. 3. Καρνάρι. Εὐρήματα ὑπομινωικῆς ταφῆς.

Ἡ περισυλλογὴ στὴ θέση Καρνάρι μιᾶς ὑπομινωικῆς πώρινης τεφροδόχου κάλπης μετὰ πῶμα, πού περιεῖχε σημαντικὰ κτερίσματα, ἓνα ψευδόστομο ἀμφορίσκο, μιὰ χάλκινη καὶ μιὰ σιδερένια λόγχη καὶ δύο σιδερένια ξίφη τύπου Naue II (εἰκ. 3). Τέλος δὲν πρέπει νὰ παραλειφθοῦν οἱ ἐργασίες πού ἐγιναν στὸ σπῆτι τῆς ἀνασκαφῆς Ἀρχανῶν γιὰ τὴν ταξινόμηση καὶ τὴ μελέτη τοῦ πολυπληθοῦς ὕλικου.

ΓΙΑΝΝΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Εἰσαγωγικά

Πολύμορφον παρουσιάζεται και κατ' αὐτὴν τὴν νέαν ἀνασκαφικὴν περίοδον (μῆνες Ἰούλιος καὶ Σεπτέμβριος) τὸ ἐπιτελεσθὲν ἔργον τῶν ἀνασκαφῶν Πύλου, ὅπερ ἐκάλυψε σημαντικούς τομεῖς διὰ προωθήσεως τῆς ἐρεῦνης ἐπὶ τῇ προόψει τῆς δημοσιεύσεως τῶν εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ὁποίων διενεργοῦνται αἱ πρόσφατοι. Εἰς τὸν μείζονα χώρον τῆς Πυλίας τὸ διαφέρον εἰλκυσαν ἐφέτος τρεῖς τομεῖς, ἡ ἀνασκαπτομένη παρὰ τὴν Βοῖδοκοιλίαν θέσις, ὁ τύμβος τοῦ 'Αγ. Ἰωάννου Παπουλίων καὶ ὁ θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1.

Ἡ ἔρευνα ὑπεβοηθήθη τὰ μέγιστα χάρις εἰς σημαντικωτάτην χορηγίαν τῆς Ἑθνικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας τῆς Οὐάσινγκτων, πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς ὁποίας ἐκφράζεται βαθυτάτη ἱκανοποίησις διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν συναντίληψιν. Ἐξ ἄλλου, τὸ Γεν. Ἐπιτελεῖον Ἑθνικῆς Ἀμύνης Ἐνόπλων Δυνάμεων παρεχώρησε διὰ πέμπτον κατὰ σειρὰν ἔτος εἰδικὸν ὄχημα διὰ τὴν ἄνετον διακίνησιν τῶν μελῶν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν μεταφορὰν τῶν εὐρημάτων. Τέλος, ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας, ἐκπροσωπούμενη ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας κ. Ἰσμήνης-Ἀλίκης Τριάντη, παρέσχε πᾶσαν δυνατὴν βοήθειαν εἰς τὸ ἔργον ἡμῶν, ἔτι δὲ τὴν σχετικὴν ἄδειαν «κοσκινίσματος» τῶν χωμάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν Κ. Κουρουνιώτου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Τραγάνας.

Τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ἔλαβον μέρος ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀνθρωποβιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης κ. Em. Breiting, ἐπιμεληθεὶς τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου τῆς Βοῖδοκοιλίας, ὁ κ. H. Michael, τοῦ University Museum τῆς Φιλαδελφείας, διὰ συλλογὴν ὕλικου πρὸς ραδιοχρονολόγησιν, ὁ καθηγητὴς τοῦ Michigan State University κ. J. Wilson Myers μετὰ τῆς συζύγου του, ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Κων. Γαλλῆς, ἡ κ. J. Pittinger διὰ μελέτην τῶν ὀρυκτῶν καὶ πηλίνων ἐγκλεισμάτων τῆς κεραμεικῆς, οἱ ἀρχιτέκτονες κ. Ἑλ. Σκαλτσᾶ-Κόλια, κ. Δ. Κορρές καὶ κ. Δημ. Ἀλεξανδρόπουλος, ὁ ἀρχαιολόγος κ. H. Salehi, ὁ πανεπιστημιακὸς βοηθὸς κ. Γ. Σταθόπουλος καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς φοιτητῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Αἱ ἐργασίαι συγκολλήσεως καὶ συντηρήσεως ἐγένοντο εἰς τὸ Σχολεῖον Πετροχωρίου καὶ εἰς τὴν ἀποθήκην

τοῦ Μουσείου Χώρας ὑπὸ τοῦ συγκολλητοῦ-συντηρητοῦ κ. Χαρ. Δεϊλάκη, ὁ ὁποῖος ἐβοήθησε μεγάλως εἰς τὸ ἔργον ἡμῶν. Τὴν ἀνασκαφὴν ἐπεσκέφθη καὶ ἡ Ἐφορ. Ὀλυμπίας κ. Ἰσμ.-Ἀλ. Τριάντη. Εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς συνέβαλεν, ἐπίσης, ἀποφασιστικῶς τῷ τρόπῳ, ὁ Ἀρχιφύλαξ Ἀρχαιοτήτων κ. Διον. Ἀνδρουτσάκης.

Εἰς τὴν Περιστεριᾶν αἱ ἐπαναληφθεῖσαι κατὰ τὸ ἔτος 1976 ἀνασκαφαὶ ἀνεστάλησαν προσωρινῶς τὸ μὲν λόγῳ συμπληρώσεως τῆς ἀνασκαφῆς (1977) ὠρισμένων μνημείων, ἅτινα εἶχεν ἀρχίσει ἀνασκάπτων ὁ Μαρινᾶτος, τὸ δὲ λόγῳ τῆς ἐπιθυμίας ἡμῶν νὰ προβῶμεν εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν εὐρημάτων ἄλλων θέσεων τῆς Πυλίας, διὰ τὰς ὁποίας θέσεις (Βοῖδοκοιλιά, Βορούλια Τραγάνας, Βιγλίτσα Τραγάνας, Ρούτση) ἐθεωρεῖτο εἶτε ὅτι εἶχε συμπληρωθῇ ἡ ἔρευνά των εἶτε ὅτι ἦτο ἀναγκαῖα μικρᾶς ἐκτάσεως συμπληρωματικὴ ἔρευνα. Τὰ εὐρήματα, ὅμως, τῶν εἰς Βοῖδοκοιλίαν ἀνασκαφῶν ὑποδηλοῦν τὴν ἐπὶ τινὰ ἔτη ἀνάγκην διακοπῆς τῶν ἀνασκαφῶν Περιστεριᾶς, αἵτινες ἀνασκαφαὶ θὰ ἐπαναληφθοῦν μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εἰς τὸν τύμβον Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων, τοῦ ἐξάρματος Καμινίων, τῶν ἤδη ἀνασκαπτομένων ἐξαρχμάτων εἰς Γουβαλάρη Κουκουναράς καὶ τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Ρούτση καὶ τὴν ἔρευναν πρὸς ἐπισήμανσιν ἢ μὴ τῶν πιθανῶν περιβόλων τῶν θολωτῶν τάφων Βιγλίτσας Τραγάνας. Ἀνεξαρτήτως τούτων, συνεχίσθησαν ποικίλα ἔργα εἰς διαφόρους τομεῖς ὡς διὰ τοῦ καθαρισμοῦ ὀστράκων, συγκολλήσεως ἀγγείων, ἔτι δὲ τῆς συμπληρώσεως ὠρισμένων ἀποτυπώσεων, συνεχίσεως σχεδιάσεων διαφόρων εὐρημάτων τῆς Περιστεριᾶς, καὶ τῆς φωτογραφήσεως αὐτῶν εἰς τὰ πλαίσια τῆς δημιουργίας τοῦ παρὰ τῇ ἐκτ. αὐτοτ. ἔδρῳ Ἀρχαιολογίας Α' τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δημιουργουμένου φωτογραφικοῦ ἀρχείου προϊστορικῶν καὶ πρωτοϊστορικῶν μνημείων.

Ἐξ ἄλλου, χάρις εἰς ἐπιχορήγησιν τοῦ ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, μὲ πρωτοβουλίαν τοῦ Ὑφ. Συντονισμοῦ κ. Ἀριστ. Καλαντζάκου, κατέστη, μεταξύ ἄλλων, ἐφικτὴ ἡ ἀγορά τῶν διπλῶν φωτογραφήσεως τῶν ἀνασκαφῶν Νιχωρίων, διὰ τῶν ὁποίων θὰ βοηθηθῇ τὰ μέγιστα τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον. Εἰς ἄλλους τομεῖς σημαντικὴ ὑπῆρξεν, ἐκτὸς τοῦ ἐπὶ τόπου καθαρισμοῦ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου εἰς Βοῖδοκοιλίαν, καὶ ἡ ἐργασία ἢ ἐπιτελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Em. Breitinger, εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας, ἔνθα, ἐκαθαρίσθη καὶ ἐμελετήθη κατὰ μῆνα Αὐγούστου τὸ ἀνθρωπολογικὸν ὕλικόν τῶν ἀνασκαφῶν Περιστεριᾶς τῶν ἐτῶν 1976, 1977.

Συγχρόνως, πάντοτε, πρὸς τὴν καθόλου ἀνασκαφικὴν δραστηριότητα, συνεχίσθη εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας ἡ σχεδίασις τῶν εὐρημάτων Βορούλιων καὶ Περιστεριᾶς ὑπὸ τοῦ κ. Εὐστ. Ἀνδρουτσάκη, ἡ τακτοποίησις τῶν εὐρημάτων Περιστεριᾶς, ἤρξατο ἡ φωτογράφησις τῶν εὐρημάτων Περιστεριᾶς, Τραγάνας, Βοῖδοκοιλιάς, Βορούλιων, Κεφαλοβρύσου, Βολιμιδίων, Ρούτση ὑπὸ τοῦ φωτογράφου κ. Κων. Κωνσταντοπούλου καὶ ἡ φωτογράφησις τῶν εὐρημάτων

Κουκουνάρας εἰς τὸ Μουσεῖον Πύλου. Αἱ φωτογραφήσεις αὐταὶ ἐγένοντο εἰς τὰ πλαίσια τῆς δημιουργίας τοῦ φωτογραφικοῦ, ὡς ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω, ἀρχείου μὲ τὴν ταυτόχρονον εἰς ἡμᾶς παρεχομένην δυνατότητα ἐξυπηρετήσεως καὶ τῶν ἀνασκαφῶν Πύλου (πίν. 196β).

Ἐπίσης, εἰς τὰ πλαίσια τῆς καθόλου ἐρεύνης, τῆς ἐπιχορηγομένης ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἤρξατο καὶ ἡ μεθοδικὴ περιγραφὴ τῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς τοῦ νεκροταφείου τῶν Βολιμιδίων διὰ τῆς πτυχιούχου ἀρχαιολόγου δίδος Γ. Χατζῆ, ὥστε νὰ προωθηθῇ καὶ ἄλλου τομέως ἡ πρὸς δημοσίευσιν ἀπαραίτητος προεργασία.

Τέλος, ἐλπιδοφόρος ὑπῆρξε καὶ ἡ προπαρασκευαστικὴ ἐργασία ἡ ἐπιτελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Alexander Koenig Museum τῆς Βόννης, καθηγητοῦ κ. G. Nobis, ὅστις διεπίστωσε τὴν ὑπαρξιν 14 ἵπποειδῶν εἰς τὰ ζωολογικὰ κατάλοιπα τοῦ θολωτοῦ τάφου Γουβαλάρη 1 (=Κουκουνάρας 4). Ἐν τῶν ἵπποειδῶν αὐτῶν ἦτο ἐξαιρετικὰ εὖσωμος ἵππος, ὅστις ἐχαρκτηρίσθη ὡς ἐξαίρεσις πρὸς ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα τοῦ εἶδους καί, μάλιστα, διὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα. Μεταξὺ τῶν ὁστῶν ἐκ τοῦ πλήθους τοῦ σχετικοῦ ὕλικου περιλαμβάνοντο καὶ τρία ὁστᾶ (πίν. 196α), ἀνήκοντα εἰς τρεῖς, τοῦλάχιστον, ἵππους ἢ ἵπποειδῆ, γενικῶς, ἄτινα, κατὰ τὸν κ. Nobis, ἀνήκον εἰς ἀσθενῆ ζῶα, τὰ ὅποια δὲν ἦσαν ἱκανὰ πρὸς ἐργασίαν καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτόν, ἐὰν δὲν ἦσαν ἤδη νεκρά, ἀπερρίφθησαν, ὡς εἰς λάκκον ἀπορριμμάτων, εἰς τὸν τάφον αὐτόν. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι ἐν τῶν πολλῶν διὰ τῶν ὁποίων ὀφείλομεν νὰ προβληματιζώμεθα καί, μάλιστα, εἰς τὸν τομέα αὐτόν τῆς δῆθεν μεταγενεστέρας ἐντὸς τῶν μεσσηνιακῶν μυκηναϊκῶν τάφων ἡρωολατρείας καὶ προγονολατρείας¹.

Ἐξ ἄλλου, ἐκ τῶν πολυπληθῶν ταρσῶν καὶ μεταταρσίων τῶν σκελετῶν τῶν ἵπποειδῶν αὐτῶν ἀντελήφθη ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὁπεῖς (ἐργαλεῖα) τὰ εἰς τὸ Μουσεῖον Πύλου (ἀριθ. εὔρετ. 136) ἐκτεθειμένα πέντε ὁστᾶ (προθήκη 4, κάτω ράφι). Ἐξελήφθησαν ἐκ λάθους ὡς ἐργαλεῖα καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον δέον ὅπως ἀποσυρθοῦν.

1. Ἴδὲ σποράδην εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς τοῦ Μαρινάτου ἐκθέσεις ἐν ΠΑΕ 1952 - 66, ἔτι δὲ εἰδικώτερον: ὁ αὐτός, Παλαίπυλος, *Das Altertum* I (1955) 140 - 163, ὁ αὐτός, *Mykenentum und Griechentum*, *Acta Congressus Madvigiani, Hafniae* 1954, I (1958) 226 - 231, πίν. 1· Sp. MARINATOS, *The first «Mycenaeans», Bronze Age Migrations* (1973) 110· J. N. COLDSTREAM, *Hero-cults in the Age of Homer*, *JHS* 96, 1976, 10 - 11· καὶ O.T.P.K. DICKINSON, *The Origins of Mycenaean Civilisation* (1977) 116 σημ. 28. Τὸ θέμα ἐθίγη ὡς ἀνακοίνωσις εἰς τὸ Β' Διεθνὲς εἰς Πάτρας συγκληθὲν Συνέδριον Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Μάιος 1980). S. HOOD, *JHS* 75, 1955, Suppl. 11 εἰκ.7.

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ
ΠΑΠΟΥΛΙΩΝ

Εἰς τὰ πλαίσια τῶν ἀνὰ τὴν Πυλίαν ἀνασκαφῶν καὶ
κατὰ τὸ ἔθος προηγουμένων ἀνασκαφικῶν περιόδων,
ὁπότε ἐκαθαρίζοντο πλεῖστοι ὅσοι θολωτοὶ τάφοι ἐξ

ἐκείνων οἱ ὅποιοι εἶχον ἀνασκαφῇ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, καὶ οἱ
ὅποιοι εἶχον, ἔκτοτε, ἐγκαταλειφθῇ, ἐπεχειρήθη ὁ καθαρισμός, κατὰ Σεπτέμ-
βριον μῆνα, τοῦ πρὸ 24ετίας ἀνασκαφέντος (μερικῶς) τύμβου τοῦ Ἀγ. Ἰω-
άννου Παπουλιῶν. Τοῦτο ἀπεφασίσθη διότι οὐδείς ἡδύνατο πλέον νὰ ἀντιληφθῇ
τὴν μορφήν τοῦ ἐν ἔτει 1955 καλυφθέντος ὑπὸ ὄγκων χωμάτων τύμβου (λιθί-
νης μετὰ ταφικῶν πίθων κρηπίδος) καὶ τοῦ ἐμπεριεχομένου πεταλοσχήμου
κτίσματος¹ (πίν. 197 - 198).

1. Ἔργον 1954, 42 - 43 εἰκ. 55· BCH 79, 1955, 248 εἰκ. 2· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1954, 311 - 6· Ἔργον 1955, 91· BCH 80, 1956, 286· S. HOOD, JHS 76, 1956, Suppl. 16· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1955, 254 - 5, πίν. 97β· FR. SCHACHERMEYER, AnzAltW X, 1957, στ. 94· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Αἰγαῖος Πολιτισμός, Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια, Συμπλ. Α', εἰκ. ἐν σ. 270, 283· ὁ αὐτός, Πύλος, αὐτόθι, Δ', 289· ὁ αὐτός, Ἀνασκαφαὶ Πύλου (1952 - 60), ΑΔ 16, 1960, Χρον., 113, πίν. 92β-γ· S. HOOD, Antiquity 34, 1960, 176 σημ. 44· W. A. McDONALD - R. HOPE SIMPSON, AJA 65, 1961, 240 - 1 ἀριθ. 50· Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἑλλήν. Ἐπιτάφια Μνημεῖα, ΑΔ 17, 1961/62, 156, 157, 172, 176· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1962, 90, πίν. 93· W. A. McDONALD - R. HOPE SIMPSON, AJA 68, 1964, 232 (ἀριθ. 50Α)· R. J. BUCK, Hesperia 33, 1964, 233 ἀριθ. 10· EM. T. VERMEULE, GBA (1964), 80 - 1 εἰκ. 15· Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΠρΠ (1964), 626· (Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Α', 110 - 8)· R. HOPE SIMPSON, Gazetteer, 1965, 67 ἀριθ. 210, 211· R. J. BUCK, Phoenix 14, 1966, 198 σημ. 42· G. E. MYLONAS, MMA (1966), 110· N.G.L. HAMMOND, BSA 62, 1967, 95, 104· ΕΠΑΜ. Α. ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον Δ' (1967), 289, 291· I. PINI, Beiträge zur min. Gräberkunde (1968) 15 σημ. 124· Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Totenkult, Arch. Hom. 1968, W. 104, 108· W. A. McDONALD - R. HOPE SIMPSON, AJA 73, 1969, 165, 172, 173· Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Τάφοι τῆς Πύλου, AAA III, 1970, 125 - 6. E. BLACKBURN, Middle Helladic Graves and Burial Customs (1970) 135· Γ. ΛΩΛΟΣ, Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (1972) 30, 149 - 53· W. A. McDONALD - G. R. RAPP, MME 135 - 6, 274 - 5 ἀριθ. 52· R. J. HOWELL, The Origins of the MH Culture ἐν Bronze Age Migrations (1973) 76· N.G.L. HAMMOND, Grave Circles, αὐτόθι, 191· ὁ αὐτός, Studies in Greek History (1973) 20, εἰκ. 7, σ. 24· J. L. CASKEY, Greece and the Aegean Islands in the MBA, CAH³, II₁, 1973, 127, 135 (ἀνάτυπον 1966, 13)· C.W. BLEGEN - W. TAYLOUR, PN III, 1973, 150 σημ. 92, σ. 153· Ἔργον 1975, 140· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1975, 476, 488, 494, 508 - 9, 512 - 4· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΕ 1975, 256 - 7, εἰκ. 12, σ. 258, 260· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Τύμβοι, θόλοι καὶ ταφικοὶ κύκλοι τῆς Μεσσηνίας, Πρακτικά Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν Β' (1976) 340, 344, 351 - 3, 364, 366 - 7· OL. PELON, ThTcf, 1976, 76 ἀριθ. 3, σ. 495· N.G.L. HAMMOND, Migrations and Invasions in Greece (1976) χάρτης ἐν σ. 117, σ. 126 σημ. 89· J. N. COLDSTREAM, JHS 96, 1976, 10 σημ. 24· D. LEEKLEY - R. NOYES, Archaeological Excavations in Southern Greece (1976) 128 - 9· FR. SCHACHERMEYER, Die ägäische Frühzeit, τ. 1 (1976) 265· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἐρευναι ἀνὰ τὴν Πυλίαν, ΠΑΕ 1976, 262 - 3· Ἀνασκαφαὶ ἐν Περιστεριᾷ, αὐτόθι 510· Α. ΠΑΡΑΛΑΜΑ, Ἀψιδωτοὶ μυκη-

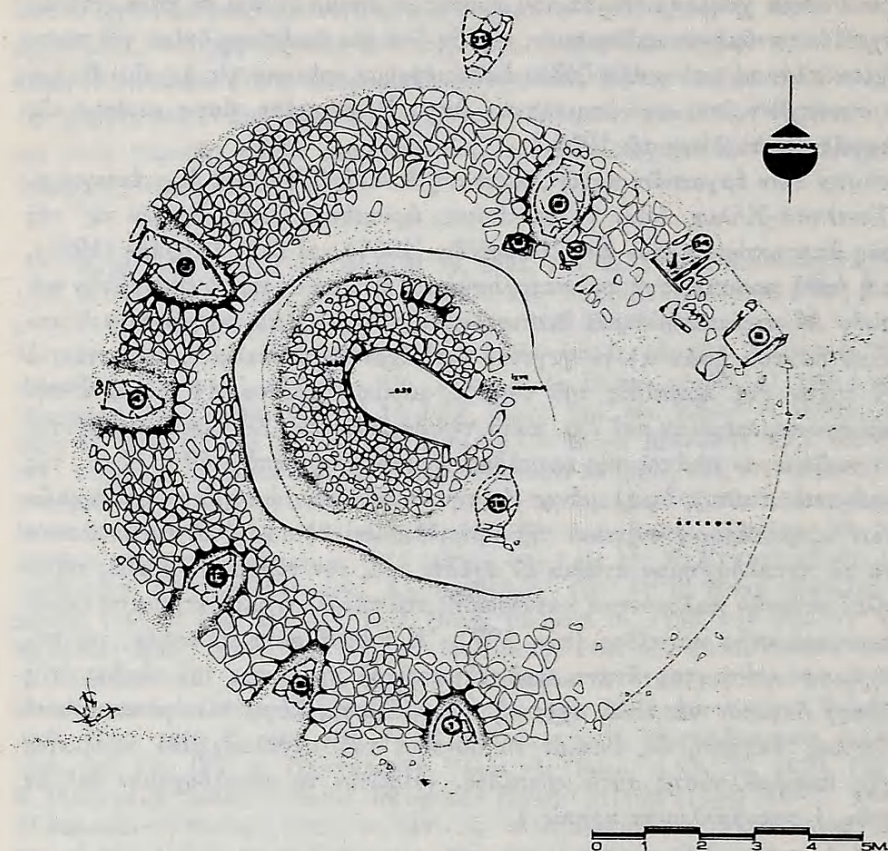
Οὕτως, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας κ. Ἰω. Πίκουλα καί, βεβαίως, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐν ΠΑΕ 1954, σ. 315 εἰκ. 12 δημοσιευθέντος σχεδίου καὶ ἐτέρου ἐν τῷ ἀρχεῖῳ Σπ. Μαρινάτου (ὑπὸ τύπον φωτεινῆς διαφανείας) ἀπεμακρύνθησαν τὰ ἐπικαλύψαντα (1955) τὸν τύμβον καὶ τὸ πεταλόσχημον κτίσμα χώματα. Κατὰ τὸν αὐστηρῶς ἐπακριβῆ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὡς ἄνω σχεδίου γενόμενον καθαρισμόν, εὗρέθη ὑπὸ τὰς ἀφθείσας ὀπίσω τοῦ πεταλοσχήμου πλάκας καὶ φιάλη ζύθου ἐμπεριέχουσα κείμενον εἰς ἀρχαῖον ἑλληνα λόγον συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Δημ. Ρ. Θεοχάρη, ὅστις μετέσχε τῆς ἀνασκαφῆς Παπουλίων τῷ 1955.

Κατόπιν τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, κατέστη δυνατὴ ἡ ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Ἑλ. Σκαλτσᾶ-Κόλια (εἰκ. 1) βελτίωσις ὀρισμένων λεπτομερειῶν εἰς τὰς παλαιὰς ἀποτυπώσεις τῶν Σπ. Ἰακωβίδη (1954) καὶ Δ.Ρ. Θεοχάρη (1955), ἔτι δὲ ἡ ὀρθὴ προσαρμογὴ τοῦ πεταλοσχήμου σχήματος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τύμβου¹. Αἱ σημαντικώτεραι διαπιστώσεις αἱ ὁποῖαι προέκυψαν ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τούτου ἦσαν α) τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχεν ἀφεθῆ τελικῶς ἄσκαπτον τὸ Α-ΝΑ τόξον τῆς κρηπίδος τοῦ τύμβου, μήκους περίπου, 11 μ., κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν περιφέρειαν καὶ 7 μ. κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν. Ἐξ ἄλλου, ὑπελογίσθη καὶ τὸ σφζόμενον πλάτος τῆς κρηπίδος, κυμαινόμενον ἀπὸ 2.40 - 3.35 μ., τῆς διακυμάνσεως ταύτης ὀφειλομένης εἰς τὴν καταβύθισιν ὀρισμένων ἐσωτερικῶν (ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων) σημείων τῆς κρηπίδος καὶ β) τὸ βάθος εἰς τὸ ὁποῖον εὗρητο τὸ πεταλόσχημον κτίσμα ἐν σχέσει πρὸς τὸν τύμβον. Τὸ βάθος τοῦτο ὑποδηλοῖ πιθανὴν παλαιότητα κατασκευῆς τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος ἔναντι τῆς περιφερειακῆς κρηπίδος (πίν. 197). Ἡ πιθανὴ αὕτῃ παλαιότης τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος ἔναντι τοῦ ἐξωτερικοῦ τμήματος τοῦ τύμβου (τῆς κρηπίδος) δυνατόν νὰ εἶναι σχετικὴ καί, μάλιστα, λόγω τῶν φάσεων κατὰ τὰς ὁποίας ἐκτίσθη ὡς ἐνιαῖον τὸ σύνολον τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος καὶ τῆς περιβαλλούσης αὐτὸ κρηπίδος. (Πρῶτον τὸ πεταλόσχημον καί, ἐν συνεχείᾳ, ἡ περιβάλλουσα κρηπίς.)

ναῖκοι τάφοι στὴ Μεσσηνία, AAA IX, 1976, 254, 256· O.T.P.K. DICKINSON, *The Origins of Mycenaean Civilisation* (1977) 34· Ἔργον 1977, 138· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1977, 275, 287, 294· Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, AAA X, 1977, 119 - 20· Ἔργον 1978, 46· E. MEYER, *Messenien*, RE Suppl. XV, 1978, 215, 35 - 36· R. HOPE SIMPSON - O.T.P.K. DICKINSON, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age*, I, 1979, 144 - 5 (D51 - 52)· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἡ προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλίας, «Μνήμη» Γ. Ι. Κουρμούλη (1979) 25, 27 σημ. 22, σ. 28· ὁ αὐτός, Διατριβὰ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (1979) 33, 41, 68, 70 - 72, 76 - 78· Ε. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΓΓΕΛΑΚΗ, Οἱ τύμβοι τοῦ Ἄργους (1980), 144 - 45, 227· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΑ 47, 1970, 112· N.G.L. HAMMOND, StAlb 1973, 171.

1. Τοῦτο ἐδημοσιεύθη, κατ' ἀρχήν, εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν 1975, Β, 1976, πίν. ΡΜΗ' (Τύμβοι, θόλοι καὶ ταφικοὶ κύκλοι τῆς Μεσσηνίας).

Πάντως, πρὸς κατανόησιν τῆς καταστάσεως, ἐπιβάλλεται ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ θέματος τῆς χρονικῆς ἀλληλουχίας τῶν δύο μερῶν τοῦ τύμβου, ἀρκεῖ δὲ ἡ διαπίστωσις ὅτι ἅπαντα τὰ ὅμοια τυμβοειδῆ μνημεῖα ἔχουν, πέρα τῆς περιφερειακῆς των κατασκευῆς καὶ ἐσωτερικόν (συνήθως κεντρικόν) κτίσμα. Ἄρα,

Εἰκ. 1. Ἀποτύπωσις τοῦ τύμβου Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων (Ἑλ. Σκαλτσᾶ - Κόλια).

καὶ ὁ τύμβος αὐτὸς δυνατὸν νὰ ἀποτελεῖτο ἀρχῇθεν ἐκ δύο μερῶν, τοῦ ἐσωτερικοῦ πεταλοσχήμου καὶ τῆς περιφερειακῆς κρηπίδος.

Ἡ συγκεντρωθεῖσα κατὰ τὸν καθαρισμόν (1978) κεραμεικὴ προήρχετο ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν ἐπικαλυψάντων τὸν τύμβον χωμάτων καὶ εἰς αὐτὴν ὑπερεῖχον ποσοτικῶς τὰ τεμάχια κεράμων τῶν ρωμαϊκῶν ἢ μεταγενεστέρων χρόνων. Μεταξὺ ὅλων τῶν εὕρημάτων μνημονευτέα καὶ μικρὰ πλεκτὴ λαβὴ τῶν ΠΕ Π χρόνων, ἥτις προήρχετο ἐκ τῆς εἰς βαθὺ στρῶμα περιβαλλούσης τὸ πεταλόσχημον κτίσμα ΠΕ Π ἐπιχώσεως.

Πρὸς διευκρίνησιν, κατὰ ταῦτα, τῆς καταστάσεως ἐπεζητήθη ἡ μελέτη (ἐντὸς

τῶν πλουσίων εἰς παλαιὸν ἀνασκαφικὸν ὑλικὸν ἀποθηκῶν τοῦ Μουσείου Χώρας) τῶν εὐρημάτων καὶ τῆς πάσης φύσεως κεραμεικῆς τῆς προσελθούσης ἐκ τῶν ταφικῶν πίθων, τῶν κιβωτοσχήμων τάφων, ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ τύμβου καὶ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ. Εἰδικώτερον, πρὸς διακρίβωσιν τῆς περιόδου καθ' ἣν (ἢ τῶν περιόδων καθ' ἃς) ἐκτίσθησαν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ δύο ταῦτα μέρη, τὸ περιφερειακὸν καὶ τὸ ἐσωτερικόν, δέον τὸ μὲν ὅπως ληφθῶν ὑπ' ὄψιν τὰ εἰς τὴν κεντρικὴν ἐπίχωσιν εὐρεθέντα ΠΕ χρόνων ὄστρακα, τὸ δὲ τὰ εἰς τοὺς ταφικοὺς πίθους καὶ κιβωτοσχήμους τάφους τοῦ τύμβου εὐρεθέντα ΜΕ χρόνων κτερίσματα.

Ἀρχικῶς, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν (1954), ἀνευρέθησαν τὰ εἰς τοὺς ταφικοὺς πίθους ὑπάρχοντα κτερίσματα. Οἱ ὁκτὼ οὗτοι τὸν ἀριθμὸν πίθοι, πέρα τῶν ὁποίων εἶναι ἄγνωστον κατὰ πόσον ὑπάρχουν ἄλλοι εἰς τὸ ἄσκαπτον τμήμα τῆς Α - ΝΑ κρηπίδος, ἐστεροῦντο κτερισμάτων, πλὴν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθη (19.9.1954) πῆλινον ἀμφικολουροκωνικὸν σφονδύλιον (πίν. 196γ ἀριστερά) ἐπιμήκους σχήματος καὶ ἀποτελούμενον ἐκ δύο ἀνίσων μερῶν (μήκους 2.82 ἐκ. καὶ μεγίστου πάχους 1.93 ἐκ.).

Σημειωτέον, ἐν παρόδῳ, ὅτι πάντες οἱ πίθοι εὕρηντο ἐπὶ τῆς περιφερειακῆς κρηπίδος πλὴν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 15, ὅστις εἶχε τοποθετηθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν κενὸν τοῦ τύμβου, καὶ τῶν ὑπ' ἀριθ. 11 - 12, οἵτινες εὕρηντο ἐκτὸς κρηπίδος. Βεβαίως, ὡς ἐκ τῆς ἀνευρέσεως εἰς ἄγνωστον σημεῖον ὑπὸ ἐντοπίων τῆς ἀμαυροχρώμου ΠΕ/ΜΕ — κατὰ Μαρινάτον — ὑδρίας¹, εἶχε διατυπωθῇ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἡ ἄποψις ὅτι ὁ τύμβος ἀνήκει εἰς τὴν καθιερωμένην γνωστὴν μεταβατικὴν ΠΕ/ΜΕ φάσιν. Εἰς τὴν πρῶμον, ὅμως, ΜΕ φάσιν ἀνήκον, προφανῶς, οἱ ταφικοὶ πίθοι τοῦ τύμβου, οἵτινες ἐστεροῦντο κτερισμάτων. Ἡ ἔλλειψις, κατὰ ταῦτα, κτερισμάτων ἐξ αὐτῶν τῶν πίθων κωλύει ἡμᾶς διὰ τὴν ἐπακριβῆ τοῦ τύμβου χρονολόγησιν.

Ἐτερον εὕρημα, σημειωθὲν εἰς τὸν ταφικὸν πίθον 15, τὸν ἔνδον τοῦ τύμβου τοποθετηθέντα, παρέχει ἐνδείξεις χρονολογήσεως τοῦ τύμβου ἢ, μᾶλλον, παρέχει ἐνδείξεις περὶ τῶν περιόδων χρήσεως αὐτοῦ καὶ τοῦτο διότι δὲν ἀποκλείεται ὁ πίθος οὗτος νὰ ἦτο μεταγενέστερος πάντων τῶν λοιπῶν, ὡς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποδηλωθῇ ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου εἰς τὸ στῆθος (ὀστᾶ) τοῦ νεκροῦ τοῦ πίθου τούτου εὐρεθείσης μιᾶς ἐξ ὀψιανοῦ αἰχμῆς βέλους (πίν. 196γ δεξιᾶ), ἥτις, κατὰ τὰς διαστάσεις καταλέγεται μετὰ τῶν μεγαλυτέρων αἰχμῶν τοῦ τάφου Κεφαλοβρύσου 1 Βολιμιδίων². Ὁμοίότης ὑφίσταται καὶ πρὸς τὰς ἐξ ὀψιανοῦ αἰχμᾶς τοῦ Α IV τάφου τῶν Μυκηνῶν³. Ἡ αἰχμὴ αὕτη ἔχει μῆκος 2.71 ἐκ., πλάτος 1.11 ἐκ. καὶ πάχος 0.37 ἐκ. Σφίζεται πλήρως καὶ ἔχει ζευ-

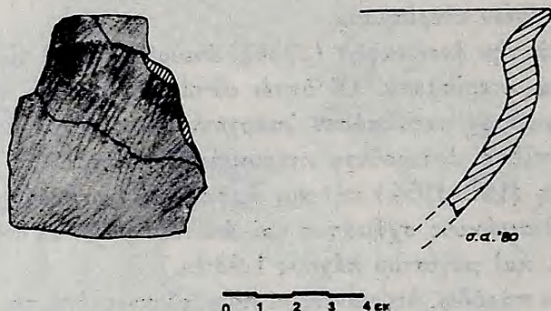
1. Μουσεῖον Χώρας ἀριθ. 2477. Πρβ. ΠΑΕ 1954, 312 εἰκ. 9.

2. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1964, 88, πίν. 88δ, ἀριθ. Μουσείου Χώρας 2438. Διαστάσεις: 2.33 - 2.71 ἐκ.

3. G. KARO, SG, 113 (536 - 540), πίν. CI (536 - 540).

γος ἀπλῶν κνωδόντων, οὔτινες, ὅμως, δὲν ἔχουν σύμμετρον τὴν τοποθέτησιν καὶ ὁμοίαν τὴν μορφήν. Εἰδικώτερον, ἴσως, ὁ ἕτερος τῶν κνωδόντων ἦτο ἀποκεκρουμένος, ὥς δυνατόν νὰ ὑποθεθῇ ἐκ τοῦ μικροτέρου μήκους του.

Ἄλλο σημαντικὸν εὑρημα προέρχεται ἐκ τοῦ κιβωτοσχήμου τάφου ὑπ' ἀριθ. 14 τοῦ τύμβου. Πρόκειται περὶ τριῶν συγκολληθέντων ὀστράκων, διὰ τῶν ὁποίων ἀποκατεστάθη μερικῶς ἡ μορφή ἐνὸς μελανοῦ μινυείου ἀγγείου (εἰκ. 2, πίν. 196δ) ἐκ πηλοῦ ἐρυθρωποῦ (Munsell 2.5 YR 5/6 red)¹. Ἐνδεικτικῇ,

Εἰκ. 2. Ὅστρακον μινυείου ἀγγείου ἐκ τοῦ κιβωτοσχήμου τάφου 14.

δηλ., εἶναι ἡ παντελὴς ἔλλειψις ΜΕ τεχνικῶν τῆς κεραμεικῆς καί, ἰδίᾳ, τῆς ἀδριατικῆς καὶ τῆς ἀμαυροχρώμου, ἐνῶ τὸ σύνολον τῆς κεραμεικῆς τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τύμβου ἀνάγεται εἰς προμεσοελλαδικὴν φάσιν².

Οὕτως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὑρημάτων ἐκ τῶν πίθων, συνάγεται ὅτι ὁ τύμβος δυνατόν νὰ εἶχε χρησιμοποιηθῇ κατὰ τὴν ΜΕ I φάσιν, ἀκολούθως δέ, ἀργότερον, κατὰ τὴν ΜΕ III φάσιν (πίθος 15).

Σημαντικῇ, ἐξ ἄλλου, κρίνεται καὶ ἡ διαπίστωσις, ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς θέσεως καθόλου, ὅτι ὁ τύμβος καί, κατὰ συνέπειαν, τὸ ἐσωτερικὸν πεταλόσχημον κτίσμα εὑρηνται ἐπὶ ὑπερυψωμένου ἐν σχέσει πρὸς τὸν περιβάλλοντα (Δ-N-A) χώρον σημείου (πίν. 197). Κατὰ ταῦτα, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὑπαρξιν εἰς ἐλαφρῶς βαθύτερον — ἐν σχέσει πρὸς τὸν τύμβον — ἐπίπεδον τοῦ πεταλοσχήμου, δὲν ἀποκλείεται νὰ εὐρεθῇ ἀντίστοιχον πρὸς τὴν Βοῖδοκοιλίαν

1. Ὑψος: 6.30 ἐκ., πλάτος: 5.92 ἐκ., πάχος γάστρας: 0.76 ἐκ. Τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου νεύει ἔξω· εἶναι ἀπεστρογγυλεμένον ἄνω καὶ σφίξετα εἰς μήκος 2.80 ἐκ. Εὐρέθη (εἰς ὄστρακα) τὴν 17ην Σεπτεμβρίου 1954.

2. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῆς ἐπιχώσεως ταύτης περιλαμβάνεται λαβὴ (μεγίστου πλάτους 6.80 ἐκ.) μὲ νεύρωσιν καί, προφανῶς, ὑπερέχουσα τοῦ στομίου εὐρυστόμου καὶ εὐμεγέθους ἀγγείου. Ὁ πηλὸς περιελάμβανε καὶ χόρτα, ὥς δηλοῦται ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν ὀπῶν, αἵτινες ὀφείλονται εἰς τὴν καῦσιν τοῦ πηλοῦ. Ἀπόχρωσις Munsell 5YR 5/6 - 6/4. Ἄλλαι λαβαὶ ἐμφανίζονται μὲ σύμμετρον κύρτωσιν ἔνδον, ταινιόσχημοι, κυλινδρικοὶ ἐλαφρῶς πεπλατυσμένοι κ.ο.κ. Ἀπόχρωσις: 5YR 6/4 ἢ 7/4. Ὁ πηλὸς ἀπάντων τῶν ὀστράκων περιέχει χαλικίδια ἀπειροελάχιστων διαστάσεων.

ΠΕ χρόνων σύνολον, ἂν καί ἡ ἔρευνα τοῦ Μαρινάτου εἰς τι σημεῖον ἐκτὸς τῆς κρηπίδος εἰς βάθος 70 ἐκ. οὐδὲν ἀπέδωκε¹.

"Ἄλλη περίπτωσις, ἥτις δέον ὅπως ἀντιμετωπισθῇ εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιβαλλομένην λόγῳ τῶν ἀνεπαρκῶν παλαιῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων προβληματικὴν, εἶναι κατὰ πόσον ἡ πέραξ τοῦ ἀβεβαίας εἰσέτι χρονολογήσεως πεταλοσχήμου κτίσματος ἐπίχωσις ἐσχηματίσθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ΠΕ ὀρίζοντος ἡ κατὰ ἐπακολουθήσασαν περίοδον ἀχρησίας τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος, ὅποτε καὶ ἐσχηματίσθη ὁ τύμβος εἰς κατὰ τι ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Ἡ μνημονευθεῖσα ἐπίχωσις περιελάμβανε, πρὸς τοῦτοις, δύο τεμάχια ὀψιανοῦ, λεπίδα τρίεδρον μήκους 1.60 ἐκ. καὶ πλάτους 0.70 ἐκ., ἀποκεκρουμένην δὲ κατὰ τὰς δύο πλευράς, ἐτι δὲ μικρὸν ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ (ἐλαιόχρουν), αἱ τρεῖς ἐπιφάνειαι (ἐκ τῶν τεσσάρων) τοῦ ὁποῖου φαίνονται κατεργασμέναι.

Βεβαίως, ἀντιμετωπίζεται, πάντοτε, καὶ ἡ περίπτωσις τὸ χῶμα τῆς ἐπιχώσεως καὶ τοῦ τύμβου (τὸ πέραξ τοῦ πεταλοσχήμου καὶ τὸ ὑπὸ τὴν κρηπίδα) νὰ ἀπετέλει τὸν ἐξ ἄλλου παρακειμένου σημείου μεταφερθέντα πρὸς συσσώρευσιν ὄγκον χώματος, ὅποτε, τὸ ἐμπεριεχόμενον κεραμικὸν ὕλικόν δυνατὸν νὰ χρησιμεύσῃ, ἀπλῶς, ὡς *terminus ante quem* διὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ τύμβου (τὸν σχηματισμὸν τῆς κρηπίδος). Κατὰ ταῦτα, ἐπιβάλλεται καὶ ἡ ὑπὸ τὸ πεταλόσχημον κτίσμα ἀνασκαφῇ διὰ προσωρινῆς ἀφαιρέσεως ὠρισμένων λίθων τοῦ πεταλοσχήμου πρὸς διευκρίνησιν τῆς ἐποχῆς κατασκευῆς του.

Ἐν τέλει, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ εἰσέτι ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ ἐσωτερικοῦ πεταλοσχήμου, ὡς, ἐπίσης, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναγνώρισις τῆς λογικῆς σειρᾶς ἱδρύσεως τῶν ἐπὶ μέρους κτισμάτων, ἐνῶ, ἐξ ἄλλου, ἀγνοοῦμεν καὶ τὴν ἀκριβῆ προέλευσιν τῆς μνημονευθείσης ὕδριας. Εἰδικώτερον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πεταλόσχημον, ἔχομεν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὑπὸ τοῦ δρ. Henry N. Michael, ἐπιστημονικοῦ συνεργάτου τοῦ University Museum τῆς Φιλαδελφείας, γενομένης χρονολογήσεως διὰ τῆς μεθόδου τῆς ραδιοχρονολογήσεως ἐνὸς δείγματος (P-2855/PAP-1978-1) ἐκ τοῦ δεξιᾶ τῆς εἰσόδου τοῦ πεταλοσχήμου εἰσέτι ὑπολειπομένου στρώματος καύσεως (τέφρας), ὅπερ εἶχεν εὑρεθῇ τῷ 1955 ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, κατὰ γενομένην διόρθωσιν, ἔδωκε τὸ χρονολογικὸν πλαίσιον 1850 - 1770 ± 70 B.C., ἐνῶ ἡ ὑφισταμένη πιθανότης ὀρθότητος τοῦ ἀποτελέσματος εἶναι 2:1.

Σημειωτέον, πρὸς τοῦτοις, ὅτι προσφάτως εἶχα σημειώσει εἰς τὴν πρώτην ἐκθεσίῳ μου εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ὅτι «τὸ πεταλόσχημον κτίσμα οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν περιβάλλοντα αὐτὸ τύμβον, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐξετασθέντων (ΠΕ) ὀστράκων»², ἐτι δέ, εἰς ἐπιχειρηθεῖσαν σύνθεσιν τῆς προῖστορίας τῆς Βοιδοκοιλιάς, ὑπεστήριξα κατ' ἀρχὴν ὅτι «τὸ πεταλόσχημον ἀνήκει εἰς τὴν προτυμβικὴν χρῆσιν τοῦ χώρου καὶ οὐδόλως συνδέεται

1. ΠΑΕ 1954, 313 εἰκ. 10.

2. Ἔργον 1978, 46.

πρὸς τὸν τύμβον καὶ τοῦτο διότι δὲν ἔχει ὁμαλὴν τὴν τοποθέτησιν εἰς τὸν τύμβον»¹. Γεγονός, πάντως εἶναι 1) ὅτι τὸ πεταλόσχημον εἶχε κτισθῇ διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τάφος, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ τοῦ μικροῦ τοῦ ὕψους καὶ τῶν καλυπτηρίων πλακῶν, ἔτι δὲ 2) ὅτι ἀγνοοῦμεν εἰσέτι τὴν μορφήν τῶν ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν ΠΕ τάφων.

Αἱ διαπιστώσεις αὐταὶ δέον ὅπως ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ μάλιστα λόγῳ τῆς καθ' ὑψηλὸν ποσοστὸν ὑπάρξεως κεντρικοῦ κτίσματος εἰς πλείστους ὄσους τύμβους τοῦ μεζονος εὐρωπαϊκοῦ χώρου. Βεβαίως, εἰς τὸν ἐλλαδικὸν χώρον (λόγῳ διαφόρων αἰτίων) τὸ στοιχεῖον αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ κανόνα², ἀλλὰ τὸ μὲν ἡ ὄψις τάφου ποὺ παρέχει, ἀνεκδοιάστως, τὸ πεταλόσχημον τοῦτο κτίσμα, συνάδει πρὸς τὴν ἀρχικὴν ἀναγωγὴν αὐτοῦ εἰς σχέσιν ἄμεσον πρὸς τὸν τύμβον τὸ δὲ ἡ ἀβεβαία, τῷ ὄντι, πρόσφατος χρονολόγησίς του εἰς τὰ πλαίσια τῆς ΜΕ ἐποχῆς, προϋποθέτει τὴν καὶ αὐτὴν εἰς προκεχωρημένον στάδιον τῆς περιόδου χρήσεως τοῦ τύμβου.

Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τύμβου ἐλπίζεται ὅτι θὰ παράσχῃ τὰ πρὸς χρονολόγησιν τῶν δύο μερῶν αὐτοῦ ἀπαραίτητα στοιχεῖα. Ὁ τύμβος τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων εὐρεται εἰς σημεῖον ἀπέχον ἱκανὴν ἀπόστασιν ἐκ πηγῆς καί, κατὰ ταῦτα, ἐνδιαφέρον θὰ προεκάλεῖ καὶ ἡ ἐπισήμανσις τοῦ ΜΕ οἰκισμοῦ. Πάντως, ἔχομεν συναφῇ πρὸς τὴν Λέρναν καὶ τὴν Βοῖδοκοιλίαν περίπτωσιν καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς πιθανῆς καταλήψεως τοῦ χώρου τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ ὑπὸ ΜΕ νεκροταφείου τοῦ νέου γένους τῆς περιοχῆς.

ΒΙΓΛΙΤΣΑ
ΤΡΑΓΑΝΑΣ

Εἰς τὴν Τραγάναν συνεχίσθη ἡ ἔρευνα τῶν χωμάτων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Κ. Κουρουνιώτου (1912) δεξιᾶ (ΒΑ) τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1³ μετὰ λίαν ἐνθαρρυντικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ἔρευνα αὕτη διήρκεσε μόνον δέκα ἡμέρας εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑποδειχθῇ τῷ 1955 καὶ τῷ 1977 ὑπὸ τοῦ ἀρχιφύλακος ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας κ. Διον.

1. Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἡ Προϊστορία τῆς Βοῖδοκοιλίας, «Μνήμη» Γ. Ι. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗ (1979) ἀνάτυπον, σ. 27 σημ. 22.

2. Ἀντίστοιχα ταφικοῦ προορισμοῦ πεταλόσχημα κτίσματα γνωρίζομεν:

α) Τὸ ἀβεβαίως χρονολογήσεως (πιθανολογούμενης ΜΕ ἐποχῆς) εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῶν Κοκκολάτων (Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΑΑΑ Χ, 1977, 118 - 120· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἡ Προϊστορία τῆς Βοῖδοκοιλίας, ἔ.α.).

β) Τὸ ΜΕ χρόνων εἰς τὸν τύμβον Α (Οἰκονόμου) τοῦ Ἀργους (ΕΓ. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΓΓΛΑΚΗ, Οἱ τύμβοι τοῦ Ἀργους (1980) 11 - 14, 143.

γ) Τὸ ΥΕ χρόνων εἰς τὸν τύμβον Γ (Προκοπίου) τοῦ Ἀργους (αὐτόθι 30, 142 - 143).

δ) Τὸ ἀχρονολόγητον εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς περιοχῆς τῶν τύμβων Βρανᾶ Μαρθῶνος ἀνακαλυφθὲν μετὰ δύο λίθους ὀρθοὺς εἰσέτι ὡς στήλας. Καὶ ὁ τάφος οὗτος ἦτο τελείως κενός, παρουσιάζει δὲ ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ πεταλόσχημον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου (ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1970, 10, πίν. 7β· ΑΑΑ 1977, 120).

3. Πρβ. ΠΑΕ 1977, 237 εἰκ. 2.

Ἀνδρουτσάκη. Ὡς εἶχε διαφανῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, καὶ ὡς σαφῶς διεπιστώθη καὶ κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον τῆς τρεχούσης περιόδου, τὰ χρώματα τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καὶ τῆς ὑπερθεῖν σχηματισθείσης κατὰ τὴν μακρὰν ὑπερχιλιετῇ περίοδον χρήσεως τοῦ τάφου ἐπιχώσεως εἶχον ἀπορροφηθῇ ἀποκλειστικῶς δεξιᾷ τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου. Κατὰ τὴν ἐπιτελεσθεῖσαν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐργασίαν, μέχρι τοῦ φυσικοῦ-ἀρχικοῦ στρώματος, προέκυψε πλῆθος ὁστῶν καὶ ὁστράκων πάσης φύσεως ἀγγείων τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου, χωρὶς, ὅμως, νὰ ἀποκλείεται ὠρισμένα ἐξ αὐτῶν, τὰ χονδροειδῆ, νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ περιβάλλοντος χώρου τοῦ τάφου.

Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων περιλαμβάνονται εἰς χαύλιος ἐκ κυνέης καὶ ὀγδοήκοντα ὄστρακα τῶν τριῶν πιθαμορέων ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ¹ τοῦ Κουρουνιώτου (πίν. 199α), πλῆθος ὁστράκων ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀγγείων², ὧν μεταξὺ καὶ τινὰ ἐξ ἐπικασσιτερωμένων κατὰ τὴν τεχνικὴν, ἄλλα τῆς ὑστερας μυκηναϊκῆς φάσεως (πίν. 199β), ἄλλα μὴ δυνάμενα νὰ χρονολογηθοῦν, κατὰ τὸ πλεῖστον, χονδροειδῆ καὶ χειροποίητα ὄστρακα ποικίλων ἀγγείων τῶν ἐλληνικῶν χρόνων, τρεῖς ἐκ πυριτολίθων αἰχμαὶ βελῶν, ἐξ ὧν ἡ μία πλήρης, μήκους 3.58 ἐκ., τμήματα μικρῶν λεπίδων ἐξ ὀψιανοῦ (καὶ μία μήκους 2.10 ἐκ. εἰς τὴν παρακειμένην ἀγροτικὴ ὁδόν), κοσμήματα (ὧν μεταξὺ ἓν ὅμοιον πρὸς τὰ τῆς Περαιτῆς μήκους 2 ἐκ. καὶ ψῆφος σφαιρικὴ ἐκ κορναλλίνης) καὶ στρογγύλη ψῆφος ἐξ ἡλέκτρου ἐλαφρῶς ἀποκεκρουμένη διαμέτρου 2.87 ἐκ. (πίν. 200α).

Τὸ σπουδαιότερον, ὅμως, εὕρημα (πίν. 200β), ὑπῆρξεν ἡ ἀνεύρεσις ἐπτά νέων (ἐξ ὧν τρία συνανήκοντα) ὁστράκων (πέρα ἄλλων δώδεκα προσφάτως ἐπισημανθέντων εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας)³ τῆς περιωνύμου ΥἸ III Γ πξίδος⁴. Οὕτω, προέκυψεν ἐν εἰσέτι τμῆμα τοῦ χείλους καὶ τοῦ λαιμοῦ, τμήματα τοῦ ὤμου, τὸ πρῶτον τμῆμα λαβῆς καὶ ἐκ τοῦ γνωστοῦ ἀπεικονιζομένου πλοίου τὸ προεκβαλλόμενον τῆς πρύμνης ἀκροστόλιον. Μὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον, πέρα τῆς ἤδη ὑπὸ τῆς Gray⁵ καὶ τοῦ Hiller⁶ ἐκφρασθείσης δυνατότητος νὰ ἀπετέλουν αἱ πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς παραστάσεις πλοίων τὴν ἐξέλιξιν τῶν αὐθις προγενεστέρων ὑστερομυκηναϊκῶν (διὰ τὴν περίπτωσιν μας ΥἸ III Γ), διεπιστώθη, ἐπίσης, ὅτι ὑφίστατο, πράγματι, ἀκροστόλιον πρύμνης, πρᾶγμα πού, γενικῶς, εἶχεν ἀμφισβητηθῇ ὑπὸ τῆς Gray διὰ τὴν

1. Κ. ΚΟΥΤΟΥΝΙΩΤΗΣ, ΑΕ 1914, 112 - 115, πίν. 2.

2. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονται ὄστρακα ἐκ τῶν παρὰ Κουρουνιώτη, ἀπεικονιζμένων, ὁμοίως, ὁστράκων (εἰκ. 12 ἄνω ἀριστερᾷ καὶ κάτω ἐξ ἀριστερῶν τὸ δεύτερον).

3. Ἔργον 1977, 128 καὶ Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1977, 238 - 241, πίν. 143δ - 145 (μετὰ βιβλιογραφίας).

4. Κ. ΚΟΥΤΟΥΝΙΩΤΗΣ, ἔ.ἀ., 107 - 109 ἀριθ. 11 εἰκ. 13 - 15.

5. D. GRAY, Seewesen, Arch. Homeric G, I, 1974, G 57.

6. ST. HILLER, Gnomon 49, 1977, 400.

ύστεραν ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ¹. Κατὰ φασματοσκοπικὴν ἀνάλυσιν τοῦ πηλοῦ τῆς πυξίδος, γενομένην ὑπὸ τοῦ δρος R. Jones εἰς τὴν Βρεττανικὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν, διεπιστώθη ἡ ἀκόλουθος ἐκατοστιαία ἀναλογία διαφόρων στοιχείων: Al: 20,3 %, Mg: 2,2, Fe: 7,5, Ti: 0,96, Mn: 0,080, Cr: 0,041, Na: 1,56, Ni: 0,020.

Ἀτύχημα, πάντως, ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εὐρέθη εἰσέτι τὸ ἐλλεῖπον ἐπίμαχον τμῆμα τῆς πύρας καὶ τοῦ ἐπ' αὐτῆς ἀπεικονιζομένου πτηνοῦ. Κατὰ προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον θὰ συνεκισθῇ καὶ ἐλπίζεται νὰ συμπληρωθῇ τὸ «κοσκίνισμα» τῶν πέριξ τοῦ τάφου χωμάτων καὶ νὰ ἀρχίσῃ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν ἡ ἐκ νέου συγκόλλησις τῶν ἀγγείων Κουρουνιώτου, ὠρισμένα τῶν ὁποίων δὲν εὐρέθησαν, δυστυχῶς, εἰσέτι εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ ὡς ἄνω Μουσείου.

ΒΟΡΟΥΛΙΑ
ΤΡΑΓΑΝΑΣ

Εἰς τὰ πλαίσια, ὁμοίως, τῆς προετοιμασίας διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς κεραμικῆς τῆς περιοχῆς, συνεπληρώθη ἡ σχεδίασις καὶ ἡ φωτογράφησις τῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας ἐκτεθειμένων ἢ μὴ καὶ παλαιόθεν συγκολληθέντων ἀγγείων τῆς ΥἚ Ι φάσεως τῶν Βορουλίων.

ΒΟΥΔΟΚΟΙΛΙΑ
(Παρένθ. πίν. ΙΒ')

Κύριον στόχον τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης ἀπετέλεσεν ὁ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἐκ νέου ἀνασκαπτόμενος ἀρχαιολογικὸς χώρος τῆς Βοῦδοκοιλιᾶς (παρ. πίν. ΙΒ'). Ἡ ἀνασκαφὴ διήρκεσε δύο, περίπου, μῆνας (Ἰούλιον καὶ Σεπτέμβριον) καὶ κατ' αὐτὴν ἡρευνήθησαν πλεῖστοι ὅσοι τομεῖς ἐντὸς τοῦ ΥἚ Ι θολωτοῦ τάφου, εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὸν ΜΕ Ι τύμβον καὶ εἰς τὸν ὑποκείμενον καὶ πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις ἐπεκτεινόμενον ΠΕ ΙΙ χρόνων οἰκισμὸν. Εἰς ὠρισμένα σημεῖα ἡ σκαφὴ ἐχώρησεν εἰς ἑκτασιν, πλὴν, ὅμως, οὐχὶ εἰς βάθος ἐξαιρέσει τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θολωτοῦ τάφου. Μέλημα ἡμῶν κατὰ τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἀνασκαφῆς θὰ εἶναι ἡ, κατὰ τὸ δυνατόν, εἰς βάθος εἰς πάντα τὰ προσιτὰ σημεῖα σκαφὴ, ὥστε νὰ παρακολουθηθῇ ἐπαρκῶς, ἡ στρωματογραφία, ἰδίᾳ δὲ ἡ διαφαινομένη ἀλληλοδιαδοχὴ ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων καὶ δὴ καὶ τῆς ΠΕ ΙΙ φάσεως. Ὄντως, ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐνδείξεων, αἵτινες δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀντιπροσωπευτικαὶ διὰ τὸ σύνολον τῆς θέσεως, ἐκερδήθη πλήρης εἰκὼν ἐκ τοῦ βίου τοῦ οἰκισμοῦ κατὰ τοὺς ΠΕ χρόνους ἐξαιρέσει τῶν συνθηκῶν καταστροφῆς ἢ ἐγκαταλείψεως αὐτοῦ κατὰ τὸ τέλος τῆς ΠΕ ΙΙ φάσεως, ἐφ' ὅσον τὰ νεώτερα ἀγγεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι ἢ κύμβη καὶ τὸ πιθόμορφον μὲ τὰς ἐκροὰς καὶ τὴν πλαστικὴν ὀφιοειδῆ διακόσμησιν ἀγγείων τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου².

1. Ἐ.ἀ.

2. Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, 259 - 60· ΠΑΕ 1977, 251, 253 - 4, πίν. 151α-β· Ἡ

Λόγω, ἐξ ἄλλου, τῆς δημοσιεύσεως, ἤδη, ὠρισμένων προκαταρκτικῶν μελετῶν περὶ τῶν ἐπαναληφθεισῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοῦδοκοιλιάς, δὲν παρίσταται ἀνάγκη ἐνδελεχοῦς παραθέσεως τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ τῶν ἀντιστοίχων συμπερασμάτων. Ὁ ἐνδιαφερόμενος δυνατὸν νὰ συμβουλευθῇ τὰς μελέτας αὐτάς¹.

Ὁ θολωτὸς τάφος

Ἡ παλαιὰ διαπίστωσις ὅτι ὁ θολωτὸς τάφος ἦτο, γενικῶς, καλῆς κατασκευῆς, πέρα τοῦ γεγονότος ὅτι ὑφίστατο καὶ κατὰ τοὺς ἐλληνικοὺς χρόνους, δὲν φαίνεται ἰσχύουσα καὶ τοῦτο διὰ λόγους κατασκευαστικοὺς καὶ λόγω τῆς τότε ἀνάγκης νὰ περιληφθῇ ὁ ἀνεγειρόμενος θολωτὸς τάφος εἰς τὸν ὑφιστάμενον καὶ ἀπὸ αἰώνων περιπεσόντα εἰς ἀχρησίαν τύμβον. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀσυμμετρία τῶν δύο ἡμικυκλίων τοῦ ταφικοῦ θαλάμου (Α, Δ) ἐν σχέσει πρὸς τὸ στομίον, δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ τύμβου.

Ἐξ ἄλλου, ἀτέλειαι παρατηρήθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου εἰς τὴν οἰκοδόμησιν τῆς ἔσω ἀριστερᾶς γωνίας τοῦ στομίου, ὅπου (εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἦτοι εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς θόλου) οἱ γωνιακοὶ λίθοι δὲν εἶχον τοποθετηθῇ κατὰ τρόπον ὀρθόδοξον καὶ κανονικόν. Οὕτως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀντιστοίχου δεξιῦ τμήματος, ἀντὶ νὰ ἔχουν δημιουργηθῇ ἄρμοι καὶ εἰς τὸ κέντρον ἑκατέρου τῶν ὑπερκειμένων καὶ ὑποκειμένων λίθων τῶν ἀλληλοδιαδόχων δόμων τῆς ἔσω ἀριστερᾶς γωνίας τοῦ στομίου κατὰ τὸ μέτωπον τῆς θόλου, οἱ τέσσαρες ἀνώτεροι σφζόμενοι λίθοι τῆς (θόλου) γωνίας ταύτης ἔχουν τὸ αὐτὸ μῆκος-μέτωπον πρὸς σχηματισμὸν τῆς θόλου². Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡρμηνεύθη ἡ ὅλη ἀνώμαλος κατάστασις τοῦ ΝΝΔ τμήματος τῆς θόλου, ὅπερ τμήμα δὲν ἔχει ὀρίζ. δόμους ἀλλὰ συγκλίνοντας, ἐτι δὲ ἐρμηνεύεται ἡ ἀπόκλισις ἀπὸ τῆς κατακορύφου τῆς ἀριστ. πλευρᾶς τοῦ ἔσωτ. σημείου τοῦ στομίου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τελείαν διατήρησιν (εἰς κατακορύφον θέσιν) τοῦ ἀντιστοίχου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς (πίν. 201). Δὲν ἔχομεν, κατὰ ταῦτα, τυπικὴν μυκηναϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν κατασκευήν, καθ' ἣν συγκλίνουν αἱ πλευραὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἐφ' ὅσον χωροῦν πρὸς τὰ ἄνω, ἀλλὰ τεχνητὴν σύγκλινιν καὶ τοῦτο διότι αἱ ὀπισθεν ὠθήσεις κατὰ τὸ ΝΝΔ τμήμα τῆς θόλου καὶ κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ στομίου, ἐδημιούργησαν αὐτὴν τὴν κατάστασιν.

Ἐν τῷ θολωτῷ τάφῳ

Σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ προώθησις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης πρὸς ἀποκάλυ-

Προϊστορία τῆς Βοῦδοκοιλιάς, «Μνήμη» Γ. Ι. Κουρμούλη, 14 (ἐν ἀνατύπῳ, Ἀθῆναι 1979). Τὸ Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοῦδοκοιλιάς, Ἀρχαιολογικαὶ Διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, Ἀθῆναι 1979/80, 24 - 5, 34, 44 - 6.

1. Ἰδὲ ἀνωτέρω.

2. ΠΑΕ 1976, πίν. 171β.

ψιν καὶ ἐξιχνίασιν τῶν τυχῶν τοῦ ὑπεδάφους τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καὶ τοῦ στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου, ἐνθα ἡριθμήθησαν αἱ κοιλότητες τοῦ βράχου 1 - 13, 4α καὶ K ἡ κεντρικὴ τοῦ ταφικοῦ θαλάμου. Ἦδη πέρυσιν εἶχεν ἀπομακρυνθῇ τὸ σύνολον τοῦ δαπέδου καὶ κατεφάνη ὅτι ἡ βάσις τῶν θεμελίων τῆς θόλου εἶχεν ἀναφανῇ εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις (BBD, NA) ἤδη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1956.

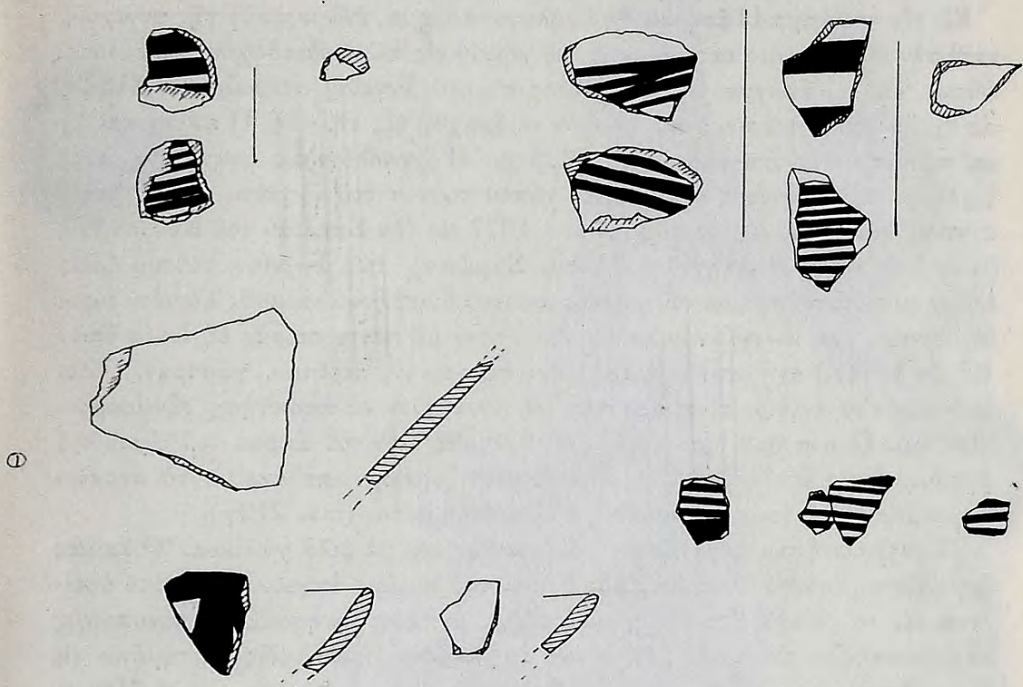
Ἐκ τῶν κοιλοτήτων τοῦ ταφικοῦ θαλάμου εἶχεν ἀνασκαφῇ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου μόνον ἡ K, διὰ τὴν ὁποίαν, ὅμως, δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον εἶχε στρώσιν λιθαρίων ἢ ὄχι. Βεβαίως, ὑπάρχει πιθανότης νὰ εἶχε καταστραφῇ τὸ κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ ἔτους 1923 καὶ δὴ καὶ εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἀπαξ καὶ δὲν ὑπεδηλώθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἐν τῇ ἡμερολογίᾳ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἡ ἀνεύρεσις τοῦ τόσον χαρακτηριστικοῦ στρώματος τῶν λιθαρίων τὰ ὁποῖα ἦσαν ἄκρως ἀπαραίτητα διὰ τὴν μεγάλην αὐτὴν κοιλότητα. Πάντοτε, ὅμως, ὑπάρχει καὶ ἡ δυνατότης νὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ βόθρος καταστραφεὶς ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων καὶ τὰ ὄστρακά του νὰ ἀπερρίφθησαν μακρὰν ἐκτὸς τῆς θόλου.

Ὅπου ὑπῆρχον στρώματα λιθαρίων εἰς τὰς κοιλότητας τοῦ βράχου, δὲν ὑπῆρχον, ἀντιστοίχως, βόθροι. Ὑπάρχουν ὅμως περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας αἱ κοιλότητες δὲν περιεῖχον λιθάρια καὶ βόθρους. Συνήθως τὰ στρώματα τῶν λιθαρίων τούτων ἤρχοντο περὶ τὰ 10 - 15 ἐκ. ὑπὸ τὸ ἀνοιγμα (χεῖλος) τοῦ βράχου καὶ συνεχίζοντο εἰς βάθος μέχρι καὶ 47 ἐκ. Εἰς τὸ στρώμα τῶν λιθαρίων καὶ ὑπὸ αὐτὰ εὗρηντο, πάντοτε, ποικίλα μικρὰ ὄστᾶ, καρβουνίδια, ὄστρακα κεκαυμένα καὶ μὴ, χονδροειδῆ ἢ καλῆς ὀπτήσεως, ΠΕ καὶ νεολιθικά (πίν. 213α). Ἀπολεπίσματα καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ εὐρέθησαν εἰς διάφορα βάθη (μέχρι 45 ἐκ.) εἰς τὰς πλευρικὰς κοιλότητας.

Τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ καὶ ἐν ταύτῳ πλέον ἐνδεικτικὰ εὐρήματα ἐσημειώθησαν εἰς τὰς κοιλότητας 6 - 7, 8 καὶ 11 (πίν. 202). Οὕτως, ὑπὸ τὴν ἀφαίρεθεῖσαν θήκην κατὰ τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου (κοιλότης 7Α) καὶ ὑπὸ τὸ στρώμα λιθαρίων ἀνευρέθη ὁμὰς ὄστων εἰς βάθος 28 ἐκ. ὑπὸ τὰ θεμέλια τῆς θόλου καὶ ἔχνη καύσεως καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς περιοχῆς. Ἡ αὕτη κατάστασις παρετηρήθη καὶ εἰς βάθος 38 - 40 ἐκ. μετὰ πλῆθος ὄσταρίων ζώων, ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, ὄστρακα (εἰκ. 3) μετὰ γραπτὴν διακόσμησιν ἐξ ὀριζοντίων γραμμῶν ἐπὶ ἀνοιχτοῦ βάρους (dark on light) καὶ λιθάρια μετὰ ἔχνη καύσεως εἰς ἔκτασιν. Ἡ καῦσις παρηκολουθήθη ἔτι περαιτέρω εἰς βάθος (42 ἐκ.) μετὰ ἄφθονα καρβουνίδια καὶ λιθάρια διάσπαρτα. Εἰς αὐτὸ τὸ στρώμα ἀπουσίαζον ἐξ ὀλοκλήρου τὰ ὄστρακα καὶ τὰ λιθάρια παρηκολουθήθησαν μέχρι βάθους 47 ἐκ.

Εἰς τὴν κοιλότητα Α-8 καὶ εἰς βάθος 58 ἐκ. ὑφίστατο τὸ ἀνώτερον σφζόμενον τμήμα (εὐθύς ὑπὸ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου) ΠΕ πιθαρίου μετὰ πλαστικῆς ἄνω διακοσμῆσεως ποὺ ἔφερεν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἔχνη πυρᾶς, ἐνῶ ἐξωτερικῶς ὑπῆρ-

χεν ὠπτημένος πηλός, ὡς καὶ εἰς τὰ πιθάρια τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου. Ἡ ἀπουσία λιθαρίων ἐκ τῆς κοιλότητος ταύτης ἦτο ἐνδεικτικὴ περὶ τῆς χρήσεως τῆς λόγῳ τοῦ πρώτου τούτου πιθαρίου, εἰς τὸ ὁποῖον διετηρεῖτο

Εἰκ. 3. Ὅστρακα νεολιθικῆς ἐποχῆς ἀγγείων ἐκ τῆς μείζονος κοιλότητος 6-7-7Α.

ἡ πυρὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός. Τὸ πιθάριον ἐξήχθη καὶ συνεκολλήθη (ὕψος: 27 ἐκ. καὶ μεγίστη διάμετρος γάστρας: 29 ἐκ.). Ἡ παρακολουθηθεῖσα στρωματογραφία τῆς κοιλότητος ἦτο διδακτικὴ καὶ συνέπιπτε πρὸς τὰ λοιπὰ γνωστὰ παραδείγματα τοῦ Δ τμήματος τῆς θόλου καὶ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ «δρόμου», γεγονός μαρτυροῦν τὴν γενικὴν προσπάθειαν ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου κατὰ τοὺς ΠΕ II χρόνους καὶ τὴν προγενεστέραν νεολιθικὴν κατοίκησιν.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ δυνατὸν νὰ μνημονευθῇ καὶ ἡ παρατήρησις καθ' ἣν λιθάρια εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ σημεῖον χ-25 (ΑΝΑ τομεὺς) εἰς τὸ ἀνώτερον σημεῖον τῆς κοιλότητος τοῦ ἐκεῖ βράχου καὶ εἰς τὸν «δρόμον», ἀπόδειξις ὅτι ἡ παρομοία διευθέτησις τοῦ ὑπεδάφους τῶν κατοικησίων χώρων τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ ἦτο γενικὴ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ καὶ οὐχὶ μόνον εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἰδρύθη ὁ θολωτὸς τάφος ἢ εἰς τὸν «δρόμον» αὐτοῦ.

Τὰ λοιπὰ εὐρήματα τῆς κοιλότητος Α-8 ἦσαν καρβουνίδια, ὅστρακα χον-

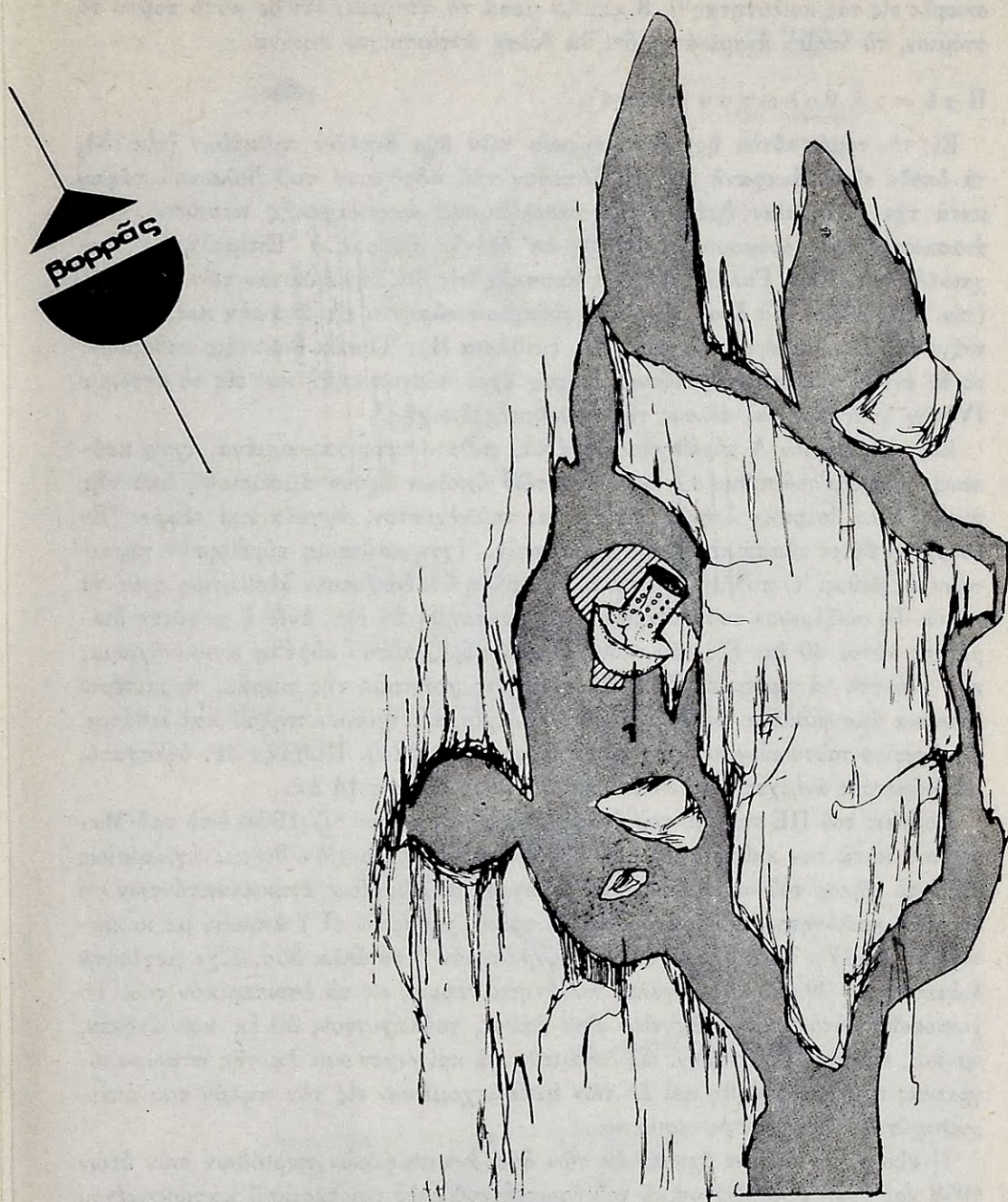
δροειδῇ κακῇ ὀπτήσεως, μικρὸς μυλόλιθος μήκους 13 ἐκ. καὶ δεύτερον πιθάριον εἰς βάθος ἀνατολικώτερον τοῦ πρώτου. Ἡ κατασκευή του φαίνεται καλλιτέρα ἔναντι τοῦ ἀγγείου 1, ἀλλὰ παρέμεινεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν λόγῳ τῶν δυσκολιῶν ποὺ θὰ προέκυπτον διὰ τὴν ἐξαγωγήν του.

Εἰς τὴν κοιλότητα 11 ἐσημειώθη ἀξιόλογον εὑρημα, ἐνδεικτικὸν τῆς συνεχοῦς κατὰ τὴν ΠΕ Π φάσιν κατοικήσεως τοῦ χώρου εἰς ἀλληλοδιαδόχους περιόδους. Οὕτως, ὑπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς κοιλότητος εὑρητο ἀγγεῖον στερούμενον λαβῶν, εἰς σχεδὸν ὀρθὴν στάσιν, ὅπερ δυνατὸν νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν ΠΕ Π φάσιν καὶ δὴ καὶ πολὺ πρὸ τῆς ὑπο-φάσεως τῆς κύμβης. Ἡ χρονολόγησις ἐπετεύχθη, ἀνεξαρτήτως τῆς ἰδιαιτέρας σπάνιος τοῦ τύπου τούτου τοῦ ἀγγείου ἐπὶ τῇ βάσει ἀγγείου ὁμοίου τοῦ εὑρεθέντος (ἐν ἔτει 1977 εἰς τὴν Σπηλιὰν τοῦ Κούρου Εὐβοίας ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Ἀδαμ. Σάμψων). τοῦ ἀγγείου τούτου ὅμως ἐσώθη μικρότατον τμήμα τοῦ χείλους καὶ τοῦ διατρήτου λαιμοῦ. Τὸ νέον εὑρεθὲν ἀγγεῖον ἔχει κυλινδρικὸν λαιμὸν διάτρητον μὲ πέντε σειρὰς ἐξ ἑννέα ὀπῶν (ἐξ ὧν δὲν ἔχει σχηματισθῇ ἡ 45η) καὶ σφαιρικὴν, περίπου, γάστραν. Οὕτω σφζόμενον τὸ ἀγγεῖον εἶναι ἀσταθές, μὴ δυνάμενον νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἰσορροπίαν του. Τὸ σύστημα ἰσορροπίας ἔχει θραυσθῇ ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ ὤμου τοῦ ἀγγείου, ὅπως ὑποδηλοῦται εἰς τὴν σχηματιζομένην κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον περιφέρειαν, καί, ἴσως, ἦτο κύλινδρος ἀνοικτὸς κάτω (πίν. 212γ).

Ἡ κατασκευή του ἐμφανίζεται χονδροειδῆς καὶ μὲ ψιλὰ χαλίκια. Ὁ λαιμὸς ἐμφανίζεται, ἐπίσης, ὅλως διάφορος ἔναντι τοῦ κυρίως ἀγγείου καὶ αὐτὸ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀγγεῖον εἶχεν, ἀναμφισβητήτως, χρησιμοποιηθῇ κατ' ἐπανάληψιν εἰς πυρὰν καί, οὕτως ἐμφανίζεται κανονικῶς ὠπτημένον εἰς τὸ κατώτερον μέρος καὶ χονδροειδὲς καὶ ἄψητον εἰς τὸν λαιμόν. Τὸ σφζόμενον ὕψος του ἀνέρχεται εἰς 17.6 ἐκ., τὸ ὕψος λαιμοῦ εἰς 9.3 ἐκ., τὸ ἀνοιγμα στομίου 6.17 ἐκ., τὸ μέγιστον πλάτος τοῦ ὤμου εἰς 4 ἐκ. καὶ ἡ συνολικὴ διάμετρος κατὰ τὸ ἀπότμημα τῶν ὤμων εἰς 12.5 ἐκ. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εὑρητο εἰς τὸ κοῖλον μεγάλου ὀστράκου ἄλλου ἀγγείου, ἐντὸς δὲ τῆς αὐτῆς κοιλότητος εὑρέθησαν καὶ ἄλλα ὀστρακα χονδροειδῶν τὴν κατασκευὴν ἀγγείων, θαλάσσιον ὄστρεον, ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ κεκαυμένα ὀστᾶ (εἰκ. 4).

Εἰς τὴν κοιλότητα 12 εὑρέθησαν ποικίλα ὑστάτης νεολιθικῆς φάσεως ὄστρακα προερχόμενα ἐκ γραπτῶν ἀγγείων τῆς αὐτῆς, κατὰ βάσιν, τεχνικῆς πρὸς τὰ ἐκ τῶν λοιπῶν κοιλοτήτων (dark on light), κεκαυμένα ὀστᾶ καὶ διεδρικά, ἀποσπασματικῶς σφζόμενα, λεπίδες ὀψιανοῦ.

Ἐκ τῆς προσεχοῦς μελέτης τῶν ζωολογικῶν καταλοίπων τῶν κοιλοτήτων θὰ προκύβουν, ἀναντιρρήτως, πολύτιμα στοιχεῖα διὰ τὴν τροφὴν τῶν ὑστάτων νεολιθικῶν καὶ πρωτοελλαδικῶν κατοίκων τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς καὶ τοῦτο πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνος τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκομεν νὰ ἀποκτήσωμεν ἐκ τῆς μελέτης τοῦ προϊστορικοῦ τούτου οἰκισμοῦ. Τέλος, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τῶν κοιλοτήτων τούτων ὑπολείπεται ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς

Εικ. 4. Ἡ κοιλότης Α-11.

σκαφῆς εἰς τὰς κοιλότητες 6, 8 καὶ 13 μετὰ τὸ στόμιον, ἔτι δὲ αὐτὸ τοῦτο τὸ στόμιον, τὸ ὁποῖον ἀναμένεται ὅτι θὰ δώσῃ ἀντίστοιχον εἰκόνα.

Π ρ ὸ τ ο ὕ θ ο λ ω τ ο ὕ τ ά φ ο υ

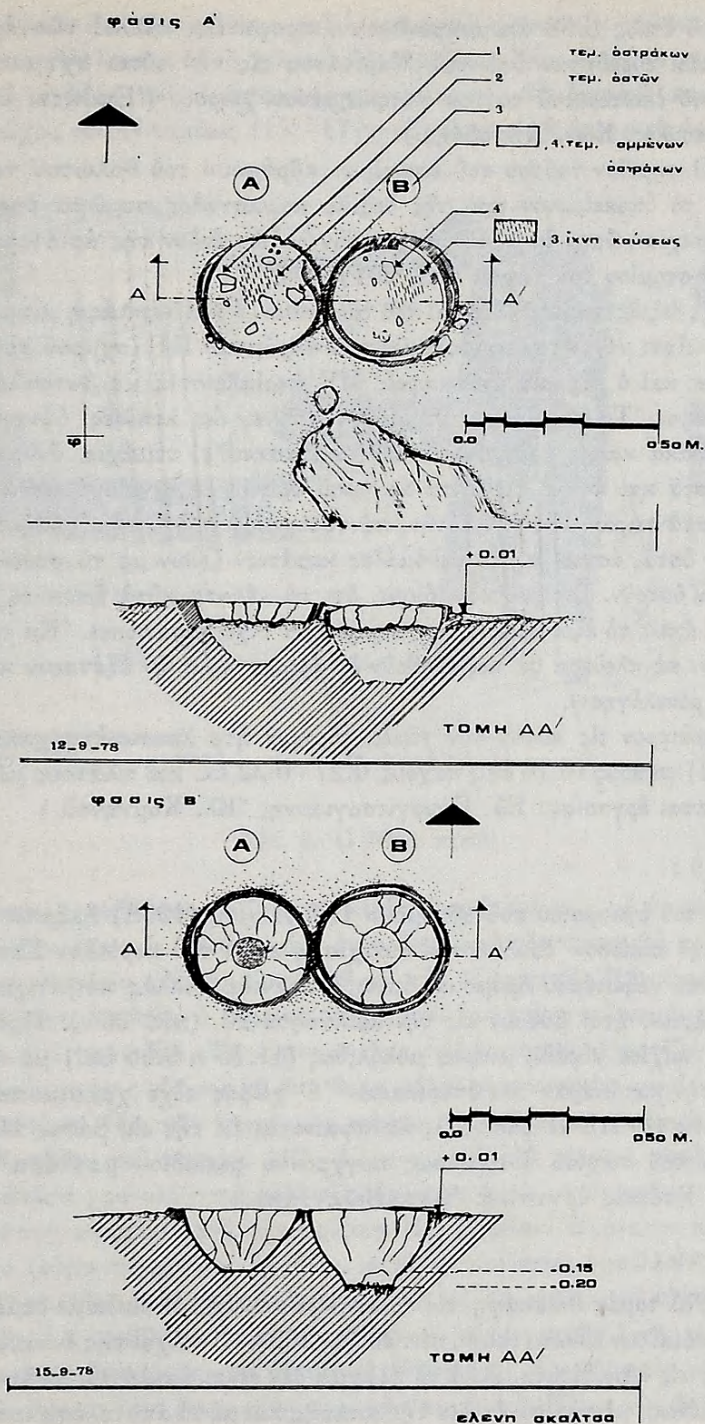
Εἰς τὸν τομέα αὐτὸν ἤρχισεν ἡ ἔρευνα τῶν δύο διπλῶν πιθαρίων (εἰκ. 5), τὰ ὁποῖα εἶχον ἀναφανῆ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῆς παρελθούσης ἀνασκαφικῆς περιόδου. Τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ «δρόμου» ἐπεμελήθη ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Κων. Γαλλῆς, εἰδικῶς προσκληθεὶς διὰ τὴν ἔρευναν τῶν πιθαρίων (πίν. 201, 203α). Τὰ δύο ζεύγη τῶν πιθαρίων εὑρηντο εἰς ἐπαφὴν καὶ εἰς διάταξιν ἀπὸ ΒΔ (πιθάρια Α) πρὸς ΝΑ (πιθάρια Β). Ὅμοια διάταξις πιθαρίων, τὸ ἐν ἐντὸς τοῦ κατὰ τι μείζονος ἐτέρου ἔχει πιστοποιηθῆ καὶ εἰς τὸ στρῶμα IV τῶν Σιταγρῶν τοῦ τέλους τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς¹.

Εἰς τὸ πιθάριον Α εὐρέθησαν ὀστάρια, πιθανώτατα κεκαυμένα, ἴχνη καύσεως, ὄστρακα τοῦ πιθαρίου, ὠρισμένα τῶν ὁποίων ἔχουν ἀμαυρισθῇ ὑπὸ τῆς πυρᾶς, ἄλλα ὄστρακα ἀνήκοντα εἰς τρία, τοῦλάχιστον, ἀγγεῖα καὶ τέφρα. Ἐν ὄστρακον ἔφερε πλαστικὴν ΠΕ διακόσμησιν. Ἰχνη καύσεως εὐρέθησαν περαιτέρω εἰς βάθος. Ὁ πυθμὴν τοῦ πιθαρίου ἐφάνη ὅτι ἐστένευεν αἰσθητῶς πρὸς τὰ κάτω. Τὸ σφζόμενον τοῦ πιθαρίου ὕψος ἐμετρήθη 14 ἐκ., ἐνῶ ἡ μεγίστη διάμετρος αὐτοῦ 30 ἐκ. Εἰς τὸν πίθον Β καὶ περίξ αὐτοῦ εὐρέθη κοκκινόχωμα, ποὺ ἡδύνατο νὰ προέρχεται ἐκ τῆς συνεχοῦς χρήσεως τῆς πυρᾶς, περαιτέρω ὄστρακα ἀμαυρισμένα ὑπὸ τῆς πυρᾶς, τεμάχια ὠπτημένου πηλοῦ καὶ λιθάρια. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εὔρητο 5 ἐκ. βαθύτερον τοῦ πρώτου. Πυθμὴν δὲν ὑφίστατο. Ἡ διάμετρος ἀνῆρχετο εἰς 34 ἐκ. καὶ τὸ ὕψος του εἰς 14 ἐκ.

Βορείως τοῦ ΠΕ τοιχείου τοῦ ἀναφανέντος τὸ πρῶτον τῇ 1958 ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ «δρόμου», ὅπερ τοιχείον διήκει ἐγκαρσίως κατὰ τὸ μῆκος τοῦ «δρόμου», εὐρέθη στρῶμα λιθαρίων ἐπικαλυπτόντων τὸ διάκενον κοιλότητος τοῦ βράχου, ἔτι δὲ τρίτον πιθάριον (Γ) ἀπλοῦν μὲ κοκκινόχωμα (φ-17). Τὸ πιθάριον εὔρητο ὑψηλότερον ἢ τὰ ἄλλα δύο, εἶχε μεγίστην διάμετρον 26-29 ἐκ. καὶ μεγάλην ποσότητα τέφρας εἰς τὸ ἐσωτερικόν του. Τὸ χοανοειδὲς αὐτό, ἐπίσης, ἀγγεῖον εἶχε βάθος, τοῦλάχιστον, 20 ἐκ. καὶ ἀνῆκεν, ὁμοίως, εἰς τὴν ΠΕ ἐποχὴν, ὡς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν καὶ ἐκ τῆς στρωματογραφίας ποὺ ἠκολουθήθη καὶ ἐκ τῶν ἐμπεριεχομένων εἰς τὸν πηλὸν τοῦ ἀπειροελαχίστων λιθίνων ἐγκλεισμάτων.

Ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἐκ τῶν δύο ἀνασκαφικῶν περιόδων τῶν ἐτῶν 1958 καὶ 1978 εἶναι δηλωτικὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐνὸς ἐσωτερικοῦ κατφυγμένου χώρου τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, ὅστις χώρος κατεστράφη, ἀσφαλῶς, κατὰ τὴν περίοδον διανοίξεως τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν

1. Δ. Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Νεολιθικὴ Ἑλλάς (1973) εἰκ. 236.

Εικ. 5. Τὰ πιθάκια Α καὶ Β τοῦ «δρόμου».

περίοδον τοῦ ἔτους 1958 ἀπεμακρύνθησαν, προφανῶς, πολλοὶ τῶν ἀργῶν λίθων οἱ ὅποιοι εὐρέθησαν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου εἰς τὴν οὕτω σχηματισθεῖσαν ἐπίχωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τούτου κατωκημένου χώρου. (Ἐπόπται ἐργασίας: Ἀπ. Ζυγόπουλος, Κων. Λιντοβόης.)

Εἰς τὸ Β σημεῖον τούτου τοῦ ἐσωτέρου «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ ὑποκείμενον πρὸ τῆς δεξιᾶς παραστάδος στρῶμα ἐπεσημάνθη ἄλλο ΠΕ τοίχιον, ὅπερ ἐμφανίζεται χωροῦν λοξῶς ἔνδον τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ στομίου τοῦ τάφου (πίν. 201).

Δεξιᾷ τῆς δεξιᾶς παραστάδος καὶ πρὸ τῶν πίθων 1 καὶ 5 ἐσκάφη μικρὸς χώρος ὅστις ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ ἀνατολικῶς τοῦ «δρόμου» ΠΕ ἰσχυροῦ τοίχου, ἐφ' οὗ ἐρείδεται καὶ ὁ πέρυσιν ἀνασκαφεὶς ΜΕ περίκλειστος μὲ βοτσαλόστρωτον δάπεδον τάφος. Τὰ εὐρήματα ὑπῆρξαν ποικίλα, ὡς λεπίδες ὀψιανοῦ, ὁστᾶ ζώων, ὅστρακα καλῆς καὶ χονδροειδοῦς κατασκευῆς, τεμάχια ἄνθρακος, κεκαυμένα ὁστᾶ καὶ πολλὰ τμήματα ἀργυροῦ σκεύους (ἀγγεῖα) μετὰ πλήθους ἡλίσκων κατὰ σειράν. Εἰς τὴν αὐτήν, πάντοτε, ΠΕ ἐπίχωσιν εὐρέθησαν περαιτέρω ἄλλα ὁστᾶ, ἀστράγαλος, καὶ ὁμάδες κεράτων ζώων μὲ τὸ συνενοῦν αὐτὰ μετωπιαῖον ὅσπου. Σημειωτέον, ὅμως, ὅτι τὰ κέρατα αὐτὰ ἦσαν τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα ὅπως τὸ ἐξωτερικόν των περίβλημα εἶχε καταπέσει. Ἐκ τῶν κεράτων τούτων τὰ πλεῖστα θὰ παραδοθοῦν δι' ἐργαστηριακὴν ἐξέτασιν καί, ἴσως, διὰ ραδιοχρονολόγησιν.

Τὸ ὠραιότερον εἰς αὐτὸν τὸν τομέα εὗρημα ἦτο λεπτοτάτη χαλκῇ σμίλῃ (πίν. 213β) μήκους 10.16 ἐκ., πάρχους 0.27 - 0.32 ἐκ. καὶ πλάτους μέσου 0.45 ἐκ. (Ἐπόπται ἐργασίας: Εὐ. Γεωργιτισογιάννη, Ἑλ. Κομνηνοῦ.)

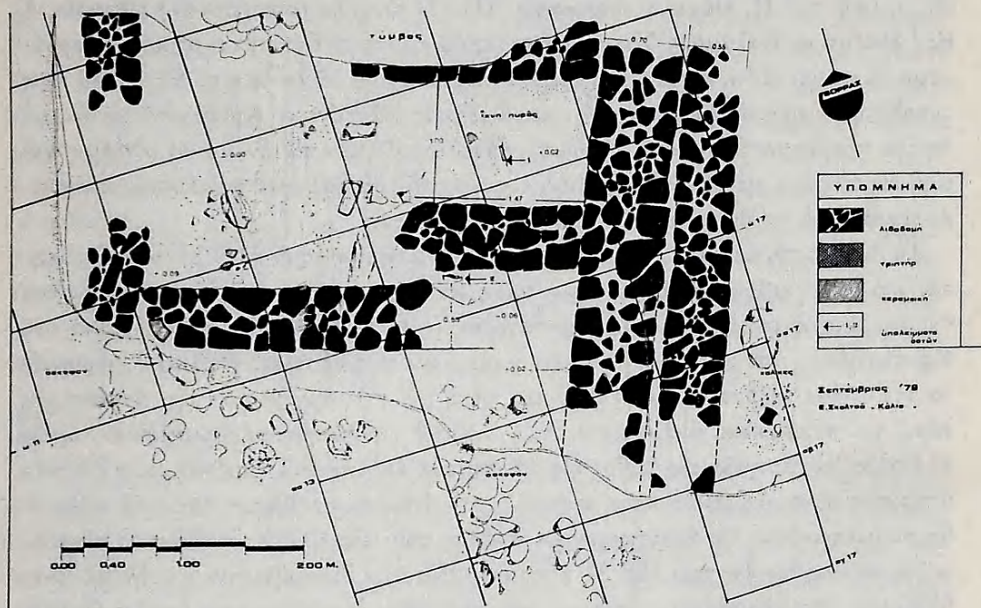
Ν το με ε ὺ ς

Νοτίως τοῦ ἐγκαρσίου τοῦ «δρόμου» ΠΕ τοίχιου (1958) ἤρξατο κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον Ἰουλίου καὶ συνεχίσθη κατὰ τὴν περίοδον Σεπτεμβρίου ἡ σκαφή τοῦ «ἐξωτερικοῦ δρόμου», ὅστις ἐνεφάνισε πολλὰς κοιλότητας καὶ ἐν εἰσέτι πιθάριον, ἥτοι βόθρον εἰς τὴν κοιλότητα 20 (πίν. 204). Πρὸς Ν τοῦ ἐγκαρσίου τοίχιου εὐρέθη μικρὸς μυλόλιθος (11.75 × 9.56 ἐκ.) μὲ ἀπολύτως ἐπίπεδον τὴν κατωτέραν του ἐπιφάνειαν. Ὁ χώρος εἶχε χρησιμοποιηθῇ ἐπὶ μακρὸν κατὰ τὴν ΠΕ II φάσιν, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῆς εἰς βάθος 10 ἐκ. ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ τοίχιου ἀνευρέσεως συγχρόνου φιαλιδίου μετ' ἔσω νεύοντος χείλους. (Ἐπόπται ἐργασίας: Ἀντ. Βελεγράκη.)

ΝΔ το με ε ὺ ς

Εἰς τὸν ΝΔ τομέα ἀνεσκάφη, εἰς πρώτην φάσιν, ΠΕ II οἰκία μὲ θεμέλια ἐκτιμμένα διὰ ποικίλων λίθων (εἰκ. 6, πίν. 203β - 205). Οἱ τοῖχοι τῆς δυνατὸν νὰ ἦσαν διπλοῖ, ὡς εἰς Ἀκοβίτικα, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον εἰσέτι. Συγκεκριμένως, μὲ τὴν συνέχισιν τῆς σκαφῆς καὶ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα

θὰ προκύψουν ἐκ τῆς μελέτης τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου ἐκ τοῦ κτίσματος καὶ ἐκ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸ χώρου, θὰ συμπληρωθοῦν ἀσφαλέστερον τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τῶν διαφόρων κτισμάτων καὶ θὰ διαφανῇ κατὰ πόσον ὁ παχὺς τοῖχος τοῦ Ν τομέως (15 - 17/χ-αβ) εἶναι εἰς ἡ ἀνήκει εἰς δύο κτίσματα

Εἰκ. 6. Ὁ ΝΝΔ τομεύς.

ἐφαπτόμενα μεταξύ των. Ὑπάρχει εἰσέτι ἱκανὴ ἐργασία νὰ ἐπιτελεσθῇ καί, μάλιστα, ἐὰν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ἀγνοοῦμεν καὶ τὸν ἐπακριβῆ προσανατολισμὸν τῶν κτηρίων αὐτῶν. Κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς ΝΔ προσθήκης τοῦ τύμβου παρηκολουθήθη ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου τοῦ τομέως μὲ κατεύθυνσιν ἐκ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Τὸ νότιον τμήμα τοῦ δωματίου ἀπαρτίζει φαινομενικῶς διπλοῦς τοῖχος οὗτινος τὰ δύο ἄκρα μόλις συνενώνονται χωρὶς νὰ προχωροῦν περαιτέρω. Ἐκ τῶν ὀστράκων, πάντως, τῶν ἀγγείων τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κτηρίου (12 - 17/φ-ω) τοῦ ΝΔ τομέως, προέκυψε καὶ ἡ μνημονευθεῖσα χρονολόγησις περὶ τῆς ιδρύσεως (καί, κατὰ συνέπειαν, περὶ τῆς χρήσεως) τοῦ κτηρίου κατὰ τὴν μείζονα ΠΕ II φάσιν. Πρόκειται περὶ μικρῶν φιαλιδίων (εὐρυστόμων καὶ ἀβαθῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον, κυπέλλων), τὰ ὁποῖα ἔχουν χεῖλος νεῦον πρὸς τὰ ἔσω ἐλαφρῶς. Εἰς τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ αὐτοῦ δωματίου (15 - 16/χ-ψ) εὐρέθησαν καὶ τὰ μοναδικὰ μέχρι τοῦδε ἔχνη πυρᾶς, ὅπως περιωρισμένης ἐκτάσεως, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τὸν οἰκισμὸν καθόλου.

Εἰδικὸς λόγος δεόν ὅπως γίνῃ περὶ τῶν παχέων ἢ ἄλλως πως διπλῶν (κατὰ

τὸ πάχος ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἀπλοῦς-κανονικοὺς τοίχους) τοίχων (πίν. 201, 204 - 5, 208), οἱ ὅποιοι ἐκκينوῦν ἀπὸ τοῦ μείζονος νοτίου τομέως καὶ κατευθύνονται πρὸς Β (εἰδικώτερον ἀπὸ ΝΝΔ πρὸς ΒΒΑ). Οὗτοι ἔχουν πάχος μέχρι 1.30 μ. καὶ κατὰ τὸ μέσον αὐτῶν (κατὰ μῆκος) διακρίνεται (15 - 17/χ-αβ) σαφῶς μία διαχωριστικὴ γραμμὴ, ἡ ὁποία διακρίνεται καὶ εἰς μίαν περίπτωσιν εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Π. Θέμελη ἀνασκαφὴν ΠΕ II ἐποχῆς (σύγχρονον) μέγαρον Α εἰς Ἀκοβίτικα Καλαμῶν. Σημειωτέον, πρὸς τούτοις, ὅτι κατὰ μῆκος θεωρούμενοι οἱ τοῖχοι οὗτοι εἶναι μὲν περίπου παράλληλοι, πλην ὅμως, εἰς λοξήν πως τοποθέτησιν καὶ μὲ μικρότατον — κατὰ μῆκος πάντοτε — ἀφιέμενον κενόν, τὸ ὁποῖον προβληματίζει κατὰ πόσον τὸ σύνολον ἀνῆκεν εἰς ἓν μόνον κτίσμα καὶ οὐχὶ εἰς πλείονα, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχεν ἀφεθῇ διόδος προσπελάσεως καὶ ἐπικοινωνίας διὰ τὰ διάφορα κτίσματα τοῦ οἰκισμού.

Τὸ δυσάρεστον εἶναι ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν κτηρίων τοῦ ΠΕ οἰκισμού εὗρηται ὑπὸ τὸν τύμβον ἐνῶ σημαντικὰ μέρη κατεστράφησαν κατὰ τὸ κέντρον τοῦ τύμβου, ὅτε κατεσκευάσθη μεταγενέστερον ὁ θολωτὸς τάφος, ὁ λεγόμενος τοῦ Θρασυμήδους, ὕστατον τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς θέσεως. Βεβαίως, ὠρισμένα ἔτι πλέον κτίσματα θὰ ἔλθουν εἰς φῶς μὲ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς περίξ τοῦ τύμβου καὶ ἀναμένεται ὅτι — καὶ μὲ τὴν βοήθειαν ὠρισμένων τομῶν αἱ ὁποῖαι θὰ ἀνοίγουν εἰς βάθος εἰς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα τοῦ τύμβου εἰς τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν οἱ προσωρινῶς πρὸς συγκόλλησιν ἀπομακρυνθέντες ταφικοὶ πίθοι — θὰ συμπληρωθῶν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τῶν εἰς ἀλληλοδιαδόχους οἰκοδομικὰς φάσεις ἰδρυθέντων ΠΕ II κτηρίων. Εἰς τὴν διακριβώσιν αὐτὴν θὰ βοηθηθῶμεν, ἐπαναλαμβάνων, μεγάλως καὶ ὑπὸ τῶν ὀστράκων τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν ἢ θὰ ἀνευρίσκωνται ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν κατωκημένων χώρων τοῦ οἰκισμού αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὰ θεμέλια τῶν τοίχων τῶν διαφόρων κτισμάτων. Οὕτω, τελικῶς, θὰ διακριβωθῇ, κατὰ πόσον, ἅπαντες (τρεῖς ἢ τέσσαρες) οἱ ἀναφανέντες διπλοὶ (παχεῖς) τοῖχοι εἶχον δημιουργηθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς παχύτεροι τῶν λοιπῶν ἢ κατὰ πόσον ἀνῆκον, κατὰ περιπτώσεις, εἰς δύο γειτονικὰς οἰκίας. Μᾶλλον, κλίνομεν εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ τοῖχοι οὗτοι ἀνῆκον εἰς τὸ εὐμέγεθες κτήριο τὸ ὁποῖον ἰδρύθη κατὰ τὴν περίοδον τῆς μεγαλύτερας ἀκμῆς τοῦ οἰκισμού εἰς τὰ πλαίσια τῆς ΠΕ II φάσεως καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν φάσιν ἐκείνην ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει τὴν κορωνίδα τῆς ἀκμῆς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς φάσεως Λέρνης III (τέλος ΠΕ II).

Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ εἰς τὸ ἀνώτερον σημεῖον τῶν παχέων τοίχων (ποὺ ἐσώθησαν εἰς ὕψος 1 μ.) ὑπάρχουσα ἐσοχή, ἥτις, διὰ τὰ ἀνάλογα παραδείγματα τῆς ΠΕ II φάσεως, εἶχεν ἐρμηνευθῇ ὡς διευκολύνουσα τὴν τοποθέτησιν τῶν ὑπερκειμένων ὠμοπλίνθων τῶν ἀποτελουσῶν τὴν ἀνωδομὴν τῶν ΠΕ II κτηρίων. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη θὰ ἀντιμετωπισθῇ καὶ εἰς τὴν Βοϊδοκοιλίαν καὶ τοῦτο θὰ καταστῇ σαφές μὲ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς, μὲ τὴν ἀποκάλυψιν, δηλ. τῶν κατωτέρων σημείων τῶν θεμελίων τούτων.

Υπῆρχε, λοιπόν, εἰς τὴν Βοῖδοκοιλίαν ἓν, κατὰ τό γε νῦν ἔχον, εὐμέγεθες κτήριο τῆς ΠΕ II φάσεως, τὸ ὁποῖον ἐκτίσθη κατὰ τοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς κανόνας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τὸ ὁποῖον διαθέτει δύο, τοῦλάχιστον, παχεῖς (πάχους 1.30 μ., ὡς ἔγγιστα) τοίχους κατὰ τὰ πρότυπα τῶν καιρῶν ἐκείνων, ὡς δηλαδὴ συμβαίνει καὶ εἰς τὰ μνημονευθέντα σύγχρονα κτήρια τῆς Λέρνης καὶ τῶν Ἀκοβίτικων. Οἱ τοῖχοι τοῦ εὐμεγέθους ΠΕ II κτηρίου τῆς Βοῖδοκοιλίας συνεχίζονται πρὸς ΒΒΑ καὶ ἐξαφανίζονται (19 - 21/σ-τ) ὑπὸ τὸν τύμβον (πίν. 201, 204-5). Οἱ τοῖχοι οὗτοι διετηρήθησαν περισσότερον εἰς ὕψος ἢν σχέσει πρὸς τοὺς ἄλλους τοίχους τοὺς ἀνασκαφέντας εἰς τὰ ἄκρα τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου, διότι εὑρήντο, μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ οἰκισμοῦ, εἰς τὸ κέντρον περιπου τοῦ συνολικοῦ δημιουργηθέντος σωροῦ ἐρειπίων, εἰς τὸ κέντρον τῆς σχηματισθείσης ἐπιχώσεως καί, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὅτε ἐπεχειρήθη νὰ χρησιμοποιηθῇ πρόσφορον ὑλικὸν διὰ τὴν ἐπικάλυψιν τοῦ τύμβου, προετιμήθη τὸ εἰς τὰ ἄκρα καὶ εἰς τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τοῦ ἐρειπιῶνος εὐρισκόμενον καὶ δυνάμενον νὰ χρησιμοποιηθῇ εὐκολώτερον διὰ τὴν ὅλην ἐπίστρωσιν τοῦ τύμβου καὶ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἀναλημματικοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου.

ΝΑ το με υ ς

Ἡ πέρυσιν ἀποκαλυφθεῖσα ἀποθήκη (19-22/υ-ψ) ἡρευνήθη ἔτι πλέον, μὴ εὐρεθείσης ὅμως θύρας διὰ τὴν ὁμαλὴν χρῆσιν αὐτῆς (πίν. 201, 204 - 5). Ἡ θύρα εἰσόδου δι' αὐτὸν τὸν ἀποθηκευτικὸν χώρον εὑρήτο, προφανῶς, ἂν ὑφίστατο, εἰς τὸν νότιον τοῖχον, μετὰ τὸν ὁποῖον, ἔτι πλέον, οὐδὲν πλέον σῴζεται. Εἰς τὴν ἀποθήκην αὐτήν, ὡς ἐπιστοποιήθη, ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 3 (19 - 21/φ-χ) εἶχε ριφθῇ, προφανῶς κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ κτίσματος ἢ τοῦ οἰκισμοῦ κατὰ τὰ τέλη τῆς ΠΕ II φάσεως, κατεστραμμένος, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δωματίου (ἀποθήκης), διότι παρατηρήθη ὅτι τὸ χαμηλότερον (ἐν τῇ ἐπιχώσει τῆς ἀποθήκης) εὑρεθὲν τμήμα τοῦ ἀγγείου, ποῦ δὲν ἦτο ἡ βάσις, ἦτο εἰς σχετικὸν ἀπὸ τοῦ δαπέδου ὕψος.

Κατὰ ταῦτα, ἴσως δέον ὅπως ἀποκλεισθῇ ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθῇ καὶ αὐτὸ ὡς ἀποθηκευτικὸς πίθος ἐντὸς τοῦ ἰδίου χώρου ὡς οἱ πίθοι 2 καὶ 8 (20 - 22/φ). Ἀμφότεροι ἦσαν σαφῶς ἀποθηκευτικοὶ καὶ εὑρέθησαν εἰς τὴν συνήθη δι' ἀποθηκευτικοὺς πίθους θέσιν. Τὸ δυστύχημα εἶναι ὅτι οὐδὲν ἔχνος ἀποθηκευτικοῦ προϊόντος (σπόροι ἐκ σιτηρῶν κ.ο.κ.) εὑρέθη ἐντὸς τῶν πίθων τούτων. Τέλος, εἰς τὴν ἐπίχωσιν, ὑπὸ τὸν πίθον ὑπ' ἀριθ. 8, εὑρήτο καὶ τριπτῆρ, εἰς τῶν ἐλαχίστων οἱ ὅποιοι προῆλθον ἐξ ὅλου τοῦ νῦν ἀνασκαπτομένου χώρου (ὁ πέμπτος συνολικῶς, περιλαμβανομένου καὶ ἐνὸς σφαιρικοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε χαρακτηρισθῇ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ὡς βαλλιστικὸν ὄπλον τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς).

Μία ἄλλη λεπτομέρεια, περαιτέρω, εἶναι ἐνδιαφέρουσα: οἱ ἐκ μολύβδου σύνδεσμοι, οἱ ὅποιοι ἐχρησιμοποιοῦντο, ὡς γνωστόν, ἤδη ἀπὸ τῆς ὑστέρας νεολιθικῆς ἐποχῆς διὰ τὴν ἐπιδιόρθωσιν θραυσθέντων πίθων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων

ἀγγείων, καὶ οἱ ὅποιοι εἶχον χρησιμοποιηθῇ καὶ διὰ τὴν ἐπιδιόρθωσιν τοῦ πίθου ὑπ' ἀριθ. 2 (πίν. 213γ). Ὅσον ἀφορᾷ, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸν πηλόν, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν κατασκευὴν ἀγγείων καὶ πίθων κατὰ τὴν νεολιθικὴν καὶ κατὰ τὴν ΠΕ II φάσιν, οὗτος παρουσιάζει σαφεῖς διαφορὰς ἐναντι τοῦ πηλοῦ τοῦ χρησιμοποιηθέντος κατὰ τὴν ΜΕ ἐποχὴν. Εἰδικῶς κατὰ τὴν ΠΕ II φάσιν, πρὸς κατασκευὴν εὐμεγέθων πίθων, ἐχρησιμοποιεῖτο πηλὸς εἰς τὸν ὁποῖον ἀνεμειγνύοντο κρύσταλλοι μικρότατοι καὶ ἄλλα λίθινα ἐγκλείσματα, οὕτως ὥστε ὁ οὕτω παρασκευαζόμενος πηλὸς νὰ γίνεται στερεώτερος καὶ ἀνθεκτικώτερος. Τὰ λίθινα αὐτὰ ἐγκλείσματα ἔχει ἀναλάβει νὰ ἀναλύσῃ, μελετήσῃ (λόγῳ εἰδικότητος) καὶ δημοσιεύσῃ ἡ Ἀγγλὶς ἀρχαιολόγος κ. Jill Pittinger.

Τὸ σημαντικώτερον, τέλος, ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον παρατηρήθη εἰς αὐτὸν τὸν ἀποθηκευτικὸν χώρον — καί, κατ' ἐπέκτασιν, ἰσχύον καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς χώρους τοῦ αὐτοῦ κτίσματος, οἱ ὅποιοι θὰ εὗρεθῶν κατὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς —, εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία ὀρθῶν γωνιῶν, ἄγνωστον ποῦ ὀφειλομένη. Τὸ γεγονός ὀφείλεται, βεβαίως, εἰς τὴν λοξὴν τοποθέτησιν τῶν παραλλήλων ἐπιμήκων τοίχων αὐτοῦ τοῦ κτίσματος, τοῦ ὁποῖου ἀγνοοῦμεν εἰσέτι τὸν καθόλου προσανατολισμόν.

Πρὸς Ν τῆς ἀποθήκης, ὁ ΝΑ βραχῶδης τομεύς, ὡς φαίνεται, εἶχε καλυφθῇ μερικῶς, τοῦλάχιστον, ὑπὸ κτισμάτων, ὧν διακρίνονται ἐλάχιστα ὑπολειπόμενα ταπεινὰ τοιχάρια (18 - 26/ψ-αε). Εἰς τὰς βραχῶδεις κοιλότητας τοῦ σημείου αὐτοῦ εὐρέθη κεραμικὴ διαφόρων ἐποχῶν καὶ περιόδων (ΠΕ II, ΜΕ τοῦ τύπου τῆς ἀδριατικῆς, καὶ ΥΕ), ὡς καὶ πολλοὶ μυλόλιθοι ἐκ σχιστολιθικῶν πετρωμάτων, οἱ ὅποιοι ἀπερρίφθησαν ἐκ τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ καὶ κατέληξαν ἐκεῖ (πίν. 204 - 206α). (Ἐπὸπται ἐργασίας: Κων. Ἀδαμοπούλου, Ἀπ. Ζυγόπουλος, Κων. Λιντοβόης.)

ΑΝΑ τομεύς

Εἰκόνα καταστροφῆς παρουσιάζει καὶ ὁ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρων ΑΝΑ τομεύς, εἰς τὸν ὁποῖον βλέπομεν τὸ δάπεδον (22 - 26/ν-ψ), περίπου, μιᾶς ΠΕ II οἰκίας μὲ πολυαριθμούς μυλόλιθους (πίν. 205, 206β). Ἡ οἰκία αὐτὴ ὑπῆρξε, προφανῶς, πρόδρομον κτίσμα ἐναντι τοῦ εὐμεγέθους κτηρίου τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη μερικῶς καὶ ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω. Ἡ ὅλη ἐπίχωσις καὶ οἱ καταπεσόντες, κατὰ βάσιν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεταγενεστέρου εὐμεγέθους κτηρίου, λίθοι θὰ ἀπομακρυνθῶν εἰς προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον, ὅποτε θὰ καταβληθῇ προσπάθεια νὰ ἀποκατασταθῇ, κατὰ τὸ δυνατόν, τὸ κτίσμα εἰς ὅλην του τὴν ἑκτασιν. Ἡ πρὸς Δ συνέχεια τοῦ ΑΝΑ τούτου ΠΕ II φάσεως κτίσματος θὰ ἐρευνηθῇ ὁμοίως εἰς προσεχῇ περίοδον καὶ ἡ ὅλη ἔρευνα θὰ ἀπολήξῃ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου τοῦ προσελθόντος ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Μαρινάτου τόσον τοῦ ἔτους 1956 ὅσον καὶ τοῦ ἔτους 1958, πρὸς διάκρισιν, πιθανῶς, τῶν ἐπὶ μέρους κεραμικῶν φάσεων τῆς ΠΕ ἐποχῆς. Ἐν πρόχειρον

συμπέρασμα δυνατόν νὰ συναχθῇ, συγκεκριμένως ὅτι αἱ γωνίαι τῶν δωματίων αὐτοῦ τοῦ μεταγενεστέρου ΠΕ II ANA κτίσματος ἐμφανίζονται (πίν. 205, 208) σχεδὸν ὀρθαί. (Ἐπόπται ἐργασίας: Δέσποινα Καρέλλη, Δημήτριος Βλαχόπουλος.)

A - BA το μεῖς

Ὁ ΠΕ II οἰκισμὸς συνεχίζετο καὶ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τομέα, περαιτέρω εἰς τὸν BA τομέα, ὅπου, ἐντὸς τῆς σχηματισθείσης ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων τοῦ ἔτους 1923 τάφρου (20 - 22/θ-κ), ἐπεσημάνθησαν, ἐν πλήρει ἀναμοχλεύσει, μεταξὺ διαφόρων ἀντικειμένων, καὶ φιαλίδια μετὰ ἔσω νέοντος χείλους, χαρακτηριστικὰ τῆς ΠΕ II, πάντοτε, φάσεως. Ἐπίσης, ὑπῆρχον τμήματα κυμβῶν (ἐμβαμματοδοχείων, ἄλλως πως τῶν ραμφοστόμων κυπέλλων, ὧν μεταξὺ καὶ τοῦ τύπου coated ware). Κατὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐλπίζεται ὅτι ὁ οἰκισμὸς θὰ ἔλθῃ εἰς φῶς καὶ κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τοῦ τύμβου, βορειότερον τοῦ περιβόλου, ὡς ὑποδηλοῦται δι' ὠρισμένων ἐνδείξεων. (Ἐπόπται ἐργασίας: Ἑλένη Μπάνου, Ναταλία Πούλου.)

ΒΔ το μεύς (εἰκ. 7)

Ὁ ΠΕ II οἰκισμὸς ἤλθεν εἰς φῶς καὶ ἐκτὸς τοῦ ΒΔ τμήματος τοῦ τύμβου (6 - 8/η-λ), ἐνθα ἀπεκαλύφθησαν τμήματα ἐνὸς δωματίου μετὰ παχείας — καὶ διὰ μεταγενεστέρου ὕλικου — ἐπιχώσεως, ἔτι δὲ πολυάριθμοι εἰς διάφορα (ιδίᾳ πρὸς Ν) σημεῖα, ΠΕ, πάντοτε, ἐποχῆς, μυλόλιθοι (τοῦλάχιστον δέκα τρεῖς τὸν ἀριθμόν). Σημειωτέον ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ παρηκολυθήτη καὶ εἰς τὸ γειτονικὸν τοῦ τύμβου σημεῖον (εἰς σχετικὸν βάθος), ὑπὸ ὑφιστάμενον κενόν (21 - 24/ι-κ). Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον ὅμως εὕρημα ὑπῆρξεν εἰς τοῖχος, κτισμένος μὲ πορώδεις λίθους, καὶ ἀναγόμενος εἰς παλαιότεραν πως φάσιν (6 - 8/η-λ). Οὗτος ἐμφανίζεται ἀψιδωτός, ἐπιβάλλεται ὅμως νὰ συνεχισθῇ καὶ ἡ ἔρευνα ὑπὸ τὸ ΒΔ δωματίον ὥστε νὰ παρουσιασθῇ εἰς ὅλην του τὴν ἔκτασιν τὸ κτίσμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν (πίν. 204, 207, 209, 210α). Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι ἀμφιπρόσωπος καὶ εὔρηται δυτικῶς τοῦ μνημονευθέντος δωματίου.

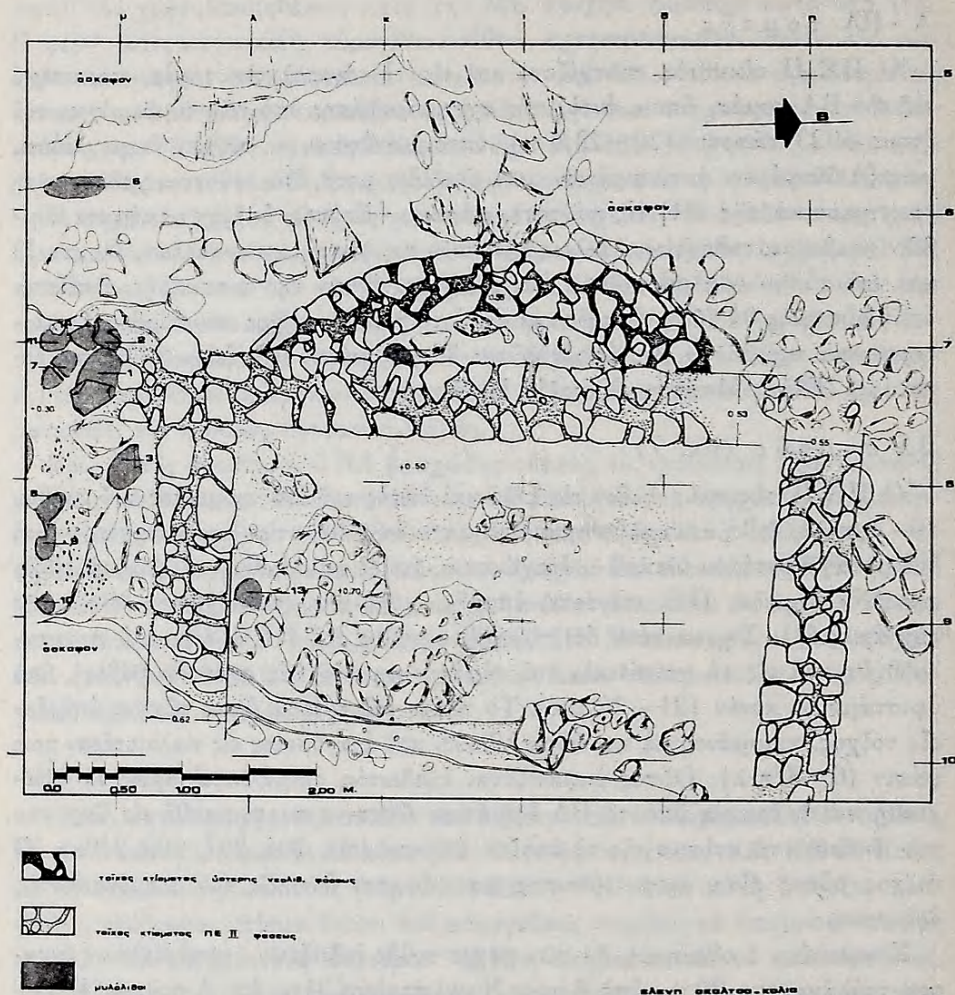
Συνολικῶς, ὁ οἰκισμὸς, ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐνδείξεων, κατελάμβανεν ἔκτασιν, τοῦλάχιστον, 20 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ περίπου 24 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἡ συνολικὴ ὅμως ἔκτασις θὰ καθορισθῇ μόνον ἅμα τῇ συμπληρώσει τῆς ἀνασκαφῆς. Πάντως, τὸ σύγχρονον νεκροταφεῖον (τῆς ΠΕ II φάσεως) δὲν ἐπεσημάνθη εἰσέτι ἀνασκαφικῶς εἰς τὰ πέριξ.

Ὁ τύμβος (παρένθ. πίν. IB')

Ὡς ἐσημειώθη καὶ εἰς τὴν περυσινὴν ἔκθεσιν¹, «ὁ τύμβος ἐσχηματίσθη δι'

1. ΠΑΕ 1977, 286 - 7.

ἐπιχώσεως διὰ χώματος τῶν κεντρικῶν τμημάτων τοῦ ΠΕ ἐρειπιῶνος». Βεβαίως, θὰ παρῇλθε χρονικόν τι διάστημα ἀπὸ τῆς καταστροφῆς ἢ ἐγκαταλείψεως κατὰ τὰ τέλη τῆς ΠΕ II φάσεως τῆς κύμβης, πλὴν ὅμως τοῦτο δυνατόν

Εἰκ. 7. 'Ο ΒΑ τομεύς.

νὰ συναχθῇ ἀπλῶς τῇ βοηθείᾳ τῶν κτερισμάτων (πρωτομινυεῖων ἀγγείων) ἅτινα κατέχομεν ἐκ τῶν ταφικῶν πίθων τοῦ τύμβου. Κατὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς εἰς σημεῖα ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου, ἰδίᾳ δὲ εἰς βάθος ἐντὸς τῆς ΒΑ τάφρου παραβιάσεως τῶν ἀρχαιοκαπήλων (1923), προέκυψεν ὅτι τὸ συσσωρευθὲν χῶμα πρὸς σχηματισμὸν τοῦ τύμβου ἦτο ἀπολύτως κα-

θαρόν (ἄνευ λίθων), γεγονὸς ὅπερ δὲν ἐπιτρέπει τὴν διατύπωσιν ὑποθέσεως περὶ μεταγενεστέρας χρονολογήσεως διὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐσχηματίσθη ὁ τύμβος· ἡ φύσις τοῦ ταφικοῦ τούτου μνημείου ἀρκεῖ διὰ τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς μεταγενεστέρας χρονολογήσεώς του, ὡς πιστοποιεῖται, ἐξ ἄλλου, καὶ διὰ τῶν μνημονευθέντων κτερισμάτων τῶν ταφικῶν πίθων¹ (πίν. 204-5, 207, 212).

Ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Michigan State University καὶ τῆς συζύγου του κ. J. Wilson Myers κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ μηνὸς Ἰουλίου ἀεροφωτογράφησις (πίν. 214) τοῦ ἀνασκαπτομένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βοῦδοκοιλιάς δι' ἀεροστάτου τύμβου Zeppelin ἐπέτρεψε καὶ τὴν διευκρίνησιν προβλήματος ἐγεθέντος κατὰ τὴν περυσινὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον, ἥτοι τὴν διαφορὰν τῆς διαμέτρου τοῦ τύμβου κατὰ τὰ ΝΝΔ - ΒΒΑ σημεῖα (15.20 μ.) ἔναντι τῶν ΝΝΑ - ΒΒΔ (13.70 μ.)². Ἡ ἀσυμμετρία αὕτη ἡρμηγνέυθη ὡς ἄριστα χάρις εἰς αὐτὴν τὴν ἀεροφωτογράφησιν (πίν. 214) ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τύμβου. Ἐν τῷ μεταξὺ, βεβαίως, εἶχε καθαρισθῇ ἱκανοποιητικῶς καὶ τὸ σύνολον τοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου, καί, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἡ διευκρίνησις ἦτο λογικὴ ἀπόρροια τῆς ὅλης ἐργασίας πρὸς ὀλοσχερῇ ἀποκάλυψιν τοῦ τύμβου.

Ἐκ τοῦ ἐπιτελεσθέντος καθαρισμοῦ τοῦ συνόλου τοῦ τύμβου καὶ τῆς κατόπιν τούτου ἀποτυπώσεως αὐτοῦ καὶ τῆς ἐφετινῆς ἀεροφωτογραφήσεως ἦτο σαφές ὅτι ἡ μορφή του δὲν ἦτο κυκλική. Αὐτὸ ὀφείλετο εἰς τὴν χρῆσιν του κατὰ τοὺς ΜΕ χρόνους μὲ τὴν ἐκτὸς περιβόλου ἀπόρριψιν λίθων τοῦ λιθίνου μανδύου πρὸς βύθισιν ταφικῶν πίθων διὰ τοὺς ἐκάστοτε νεκροὺς τοῦ παρακειμένου οἰκισμοῦ. Πάντως, ἐκτὸς τοῦ κυρίου περιβόλου, ὁ ὁποῖος ἔχει παρακολουθηθῇ κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς ὠρισμένα σημεῖα τοῦ «τύμβου» εἶναι ὀρατὰ τὰ μερικῶς σφζόμενα τμήματα τόξων δύο ἄλλων περιβόλων (πίν. 211β, 214). Τὰ σημεῖα ταῦτα εἶναι τὸ ΒΔ καὶ τὸ Δ, ὅπου διακρίνονται σαφῶς, μὴ συνεχιζόμενα περαιτέρω, τὰ μικρὰ ταῦτα τόξα. Εἰδικῶς εἰς τὸ Δ τμήμα τοῦ τύμβου, ὁ κύριος περίβολος διακρίνεται εἰς τὸ μέσον τῆς ὑποτιθεμένης ἀκτίνος τοῦ τύμβου καὶ τοῦτο ἀπόδειξις τῆς χρήσεως τοῦ τύμβου καὶ τῆς ἀπορρίψεως λίθων τοῦ λιθίνου μανδύου ἐκτὸς περιβόλου λόγῳ τῆς ἀνάγκης δημιουργίας χώρου διὰ βύθισιν πίθου ἢ πίθων (πίν. 211α).

Οὕτω, δέον ὅπως θεωρήσωμεν ὅτι εἴχομεν ἓνα ἀρχικὸν περίβολον εἰς μικροτέρας διαμέτρου ἢ, μᾶλλον, ἀκτίνος τύμβον καὶ ὅτι ἀργότερον ὁ τύμβος ἐμεγεθύνθη πλασματικῶς λόγῳ τῆς τοποθετήσεως λίθων ἐκτὸς περιβόλου καὶ δὴ καὶ καθ' ὁμάδας. Ἡ παρατήρησις αὕτη, ἥτις δέον ὅπως θεωρηθῇ ὀρθή, ἐρχεται ἐπὶ κύριον τῆς συναφοῦς ἀπόψεως τῆς Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Εὐ. Δεϊλάκη, ἥτις πιστεύει ὅτι δυνατόν νὰ παρομοιάσωμεν τοὺς τύμβους πρὸς

1. ΠΑΕ 1977, 286 - 7.

2. Αὐτόθι 267.

κρόμμου λόγω τῶν ἐπαλλήλων περιβόλων ποὺ δημιουργοῦνται. Εἶναι, τῷ ὄντι, χαρακτηριστική ἢ περίπτωσις καὶ χαρακτηριστική ὡς ἐπιβεβαίωσις τῆς ὡς ἄνω ἀπόψεως.

Διὰ τῆς ἀεροφωτογραφήσεως (πίν. 214) κατενόηθη ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἐδημιουργήθη ἡ κυριωτέρα διαφορὰ εἰς τὰς ἐπὶ μέρους διαμέτρους τοῦ τύμβου (ἀσυμμετρία) καὶ δὴ καὶ μεταξὺ τοῦ ΝΝΔ - ΒΒΑ πρὸς τὰ λοιπὰ σημεῖα. Ἦδη εἶχε παρατηρηθῇ παλαιότερον καὶ ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τῶν λίθων τῆς ἐπιστρώσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ ΝΔ τμήματος τοῦ τύμβου, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε καταστῇ σαφὲς ὅτι εἶχον χρησιμοποιηθῇ μικρότερων διαστάσεων λίθοι (πίν. 203α, 204, 207) ἢ δι' ὅλον τὸν λοιπὸν τύμβον, ἔτι δὲ ὅτι τὸ ΝΔ τοῦτο τμήμα ἐστερεῖτο ταφικοῦ πίθου¹. Ὅμοιοι κατὰ τὰς διαστάσεις μικρότεροι λίθοι ἔχουν ἐπισημανθῇ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα ἐκτὸς τοῦ περιβόλου. Ἐξ αὐτῆς, λοιπόν, τῆς ἐξ ὕψους φωτογραφήσεως κατέστη περαιτέρω σαφὲς ὅτι ὑπῆρχε μία μεταγενεστέρα κατ' αὐτὸ τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου προσθήκη καὶ ὅτι οἱ μνημονευθέντες μικρότεροι λίθοι εἶχον τοποθετηθῇ πρὸ τοῦ ἀρχικοῦ, ἃς εἴπωμεν, περιβόλου τοῦ τμήματος τούτου τοῦ τύμβου, καὶ δὴ καὶ περιφερειακῶς, ὅπως ὑφίστατο ὁμαλὴ ἡ κλίσις τοῦ χώματος ἔξω ἀπὸ τὸν ὄρατὸν τύμβον (10 - 16/π-χ).

Ἡ τοιαύτη διεύρυνσις τοῦ τύμβου κατ' αὐτὸ τὸ σημεῖον ὠφείλετο εἰς τὴν κατασκευὴν πρὸς ἔνταξιν τοῦ νέου τύπου τοῦ θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου (τοῦ θολωτοῦ τάφου) ἐντὸς τοῦ παλαιόθεν ὑφισταμένου τύμβου, ὅποτε παρέστη ἀνάγκη νὰ γίνῃ μία μικρὰ κοσμογονία. Τότε, περὶ τὸ 1500 π.Χ., ἢ κατὰ τι, μᾶλλον, ἐνωρίτερον, κατεστράφη καὶ τὸ κέντρον τοῦ τύμβου (14 - 20/κ-υ), τοῦ ὁποῖου κέντρου θὰ ἀγνοῶμεν τὴν ἀκριβῆ ἀρχικὴν διαμόρφωσιν, καὶ τὸ νότιον τμήμα τοῦ τύμβου καὶ τοῦ περιβόλου εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν, διὰ νὰ δημιουργηθῇ ἱκανή, χάριν τοῦ θολωτοῦ τάφου, πρόσβασις. Οὕτως, ὁ ὑπ' ἀριθ. ΝΝΑ-1 ταφικὸς πίθος ἐτοποθετήθη ἀκριβῶς δίπλα εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 5 ταφικὸν πίθον, ἂν δὲν μετεκινήθη καὶ αὐτός, πρᾶγμα πιθανώτατον καὶ διηνοίχθη ἢ εἴσοδος διὰ τὸν μυκηναϊκὸν θολωτὸν τάφον (πίν. 201 - 2, 203α, 204).

Ἡ ὅλη αὕτη ἐργασία συνετελέσθη ὑπὸ τῶν ἐργαζομένων διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ θολωτοῦ τάφου Πρωτομυκηναίων, οἱ ὅποιοι, ἐν τῇ προσπαθείᾳ των νὰ δημιουργήσουν τὸν δρόμον, τὴν εἴσοδον, τὸ στόμιον καὶ τὸν ταφικὸν θάλαμον τοῦ θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου, ἐξῆγον δι' αὐτοῦ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ τύμβου τοὺς λίθους καὶ τοῦ νοτίου τμήματος καὶ τοῦ κέντρου τοῦ τύμβου καὶ ἐτοποθέτουν αὐτοὺς εἰς τὸ πλησιέστερον σημεῖον (τὸ ἐπιλεγέν ἦτο τὸ ἀριστερὸν καὶ οὐχὶ τὸ δεξιὸν) τεχνήντως, ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ὁμοιόμορφος πρὸς τὸν ἀρχικὸν τύμβον ἐπέκτασις τοῦ ΝΔ τομέως. Ἡ ἐπέκτασις αὕτη ὑποδηλοῖ, ἀναμφισβητήτως, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τύμβος ἦτο 300 - 350 ἔτη μετὰ τὴν

1. ΠΑΕ 1977, 285.

κατασκευὴν του, κατὰ τὸ πλεῖστον, ὁρατός. Οὕτως, «ἐδέθη» ἀπολύτως πρὸς τὸν ἀρχικὸν τύμβον ἢ δίκην κυκλικοῦ τομέως ΝΔ ἐπέκτασις τοῦ τύμβου, πρὸ τοῦ περιβόλου τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε κεκλιμένον ἔδαφος, ἐπιτρέπον αὐτῷ ἔτι περαιτέρω τὴν ἔξαρσιν καὶ τὴν ἀνάδειξιν ἐνὸς χαρακτηριστικοῦ τηλεφανοῦς ταφικοῦ μνημείου.

Σημειωτέον ὅτι, κατόπιν τούτου ἐξηγεῖται διατὶ εἶναι εὐμεγέθεις ὅλοι οἱ ἀνατολικοὶ λίθοι (ἀριστερᾶ τοῦ «δρόμου») τοῦ ἐξωτερικοῦ ΝΝΔ περιβόλου (τῆς προσθήκης) τοῦ τύμβου, ὡς ὅλοι οἱ λοιποὶ τοῦ ἀρχικοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου. Κατὰ ταῦτα, προφανῶς, οἱ ἀνατολικοὶ αὐτοὶ λίθοι ἦσαν, ἀρχικῶς, εἰς τὸν ἀρχικὸν Ν περίβολον, ὅστις κατεστράφη χάριν δημιουργίας τοῦ «δρόμου» καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ θολωτοῦ τάφου.

Ἄλλη, πρώτη ἀπόδειξις περὶ αὐτῆς τῆς μεταφορᾶς λίθων ἐκ τοῦ νοτίου καὶ ἐκ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ τύμβου διὰ διάνοιξιν χώρου πρὸς δημιουργίαν τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τοῦ θολωτοῦ τάφου μὲ σύγχρονον ἀνάληψιν τὸ μὲν ὅλων τῶν λίθων τῶν ὑπολειφθέντων τοίχων τοῦ ὑπὸ τὸ κέντρον τοῦ τύμβου κατεστραμμένου τμήματος τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ τὸ δὲ τῆς συνυπαρχούσης ἐπιχώσεως, ἀποτελεῖ ἢ ἀνεύρεσις, καὶ πέρυσι καὶ ἐφέτος, σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ὁστράκων χαρακτηριστικῶν πίθων τῆς ΠΕ II περιόδου μετὰ τῶν λίθων κατὰ τὸ μεῖζον ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου. Εἶναι, πράγματι, πιθανὸν νὰ ἀπεμακρύνθησαν τὰ πάντα κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τῆς κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου. Βεβαίως, θὰ μείνῃ ἀνοικτὸν τὸ θέμα ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ κέντρου τοῦ τύμβου καὶ τοῦτο διότι α) ὁ τύμβος τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων¹ ἐστὲρ εἴτο καθ' ὁλοκληρίαν λιθίνης ἐπιστρώσεως κατὰ τὸ κέντρον (πέρα τοῦ πεταλοσχήμου κτίσματος), β) ὁ τύμβος τῆς Ἀσίνης² παρουσιάζει ἔλλειψιν ἀντιστοιχίως λίθων κατὰ τὸ κέντρον, ἔλλειψιν ὅμως, ἥτις δυνατόν νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς ἄλλους λόγους, γ) ὁ λεγόμενος τύμβος Κοκοράκου δυτικῶς τῆς Περιστεριᾶς³ εἶχεν ἀπλῶς λιθινὴν περιφερειακὴν κρηπίδα, ἔνδον τῆς ὁποίας ἐγένοντο αἱ διὰ πίθων ταφαί, ἦτο, δηλαδή, καὶ αὐτός, οὐσιαστικῶς, ταφικὸς κύκλος καὶ δ) ὁ τύμβος τῶν Δενδρῶν⁴, οὗτινος δὲν ἔχει, βεβαίως, εἰσέτι συμπληρωθῇ ἢ ἀνασκαφή, πλὴν ὅμως, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε κεντρικὴν ἐπικάλυψιν.

Πέρα τῶν πίθων, οἵτινες ἡρευνήθησαν κατ' αὐτὴν τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον, ἡρευνήθησαν καὶ ὠρισμένα τμήματα τοῦ τύμβου, ὧν μετὰ τὸ ΔΒΔ, τὸ Δ καὶ τὸ ΝΔ. Οὕτως, ἐν ἀρχῇ, ἡρευνήθη τὸ ὑφιστάμενον κενὸν ἐκτὸς τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου κατὰ τὸ ΔΒΔ τμήμα αὐτοῦ τὸ ἀποτελοῦν μεταγευστέραν προσθήκην. Ὡς ἀποτέλεσμα προέκυψε τμήμα τοῦ ΠΕ II φάσεως

1. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1954, 313· 1955, 254 - 55.

2. S. DIETZ, Asine (1970 - 74) Fasc. II 2. The MH Helladic Cemetery, the MH and EMycenaean Deposits (1980).

3. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1964, 92 - 93.

4. ΕΓ. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΓΓΛΑΚΗ, Οἱ τύμβοι τοῦ Ἀργούς (1980) 197 (μόνον).

οἰκισμοῦ καὶ δὴ καὶ τοῦ συγχρόνως ἀνασκαπτομένου ΒΔ κτίσματος ὡς ἐπιστοποιήθη ὑπὸ τῆς ἐμπεριεχομένης κεραμεικῆς. (Ἐπόπτης: Νικ. Ζαφειρίου.)

Περαιτέρω, εἰς τὸ Δ τμήμα τῆς τάφρου τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἐγένετο καθαρισμός (πίν. 214), ἐκ τοῦ ὁποίου προέκυψεν ὅτι ἡ φθοροποιὸς δρᾶσις τῶν ἀρχαιοκαπήλων αὐτῶν, μετὰ τὴν ὀλοσχερῇ διάλυσιν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς θόλου, εἶχε περιορισθῇ εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τύμβου μόνον εἰς τὰ ἀνώτερά του στρώματα καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν κατὰ σειρὰς τοποθέτησιν λίθων! Εὐτύχημα ὑπῆρξε τὸ γεγονός ὅτι δὲν κατέστρεψαν τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου, ἀλλ' ὅτι διέκοψαν τὰς τυμβωρυχικὰς τῶν ἐπεμβάσεις εἰς τὸ ἐσωτερικόν του σημεῖον. Ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ αὐτοῦ προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα:

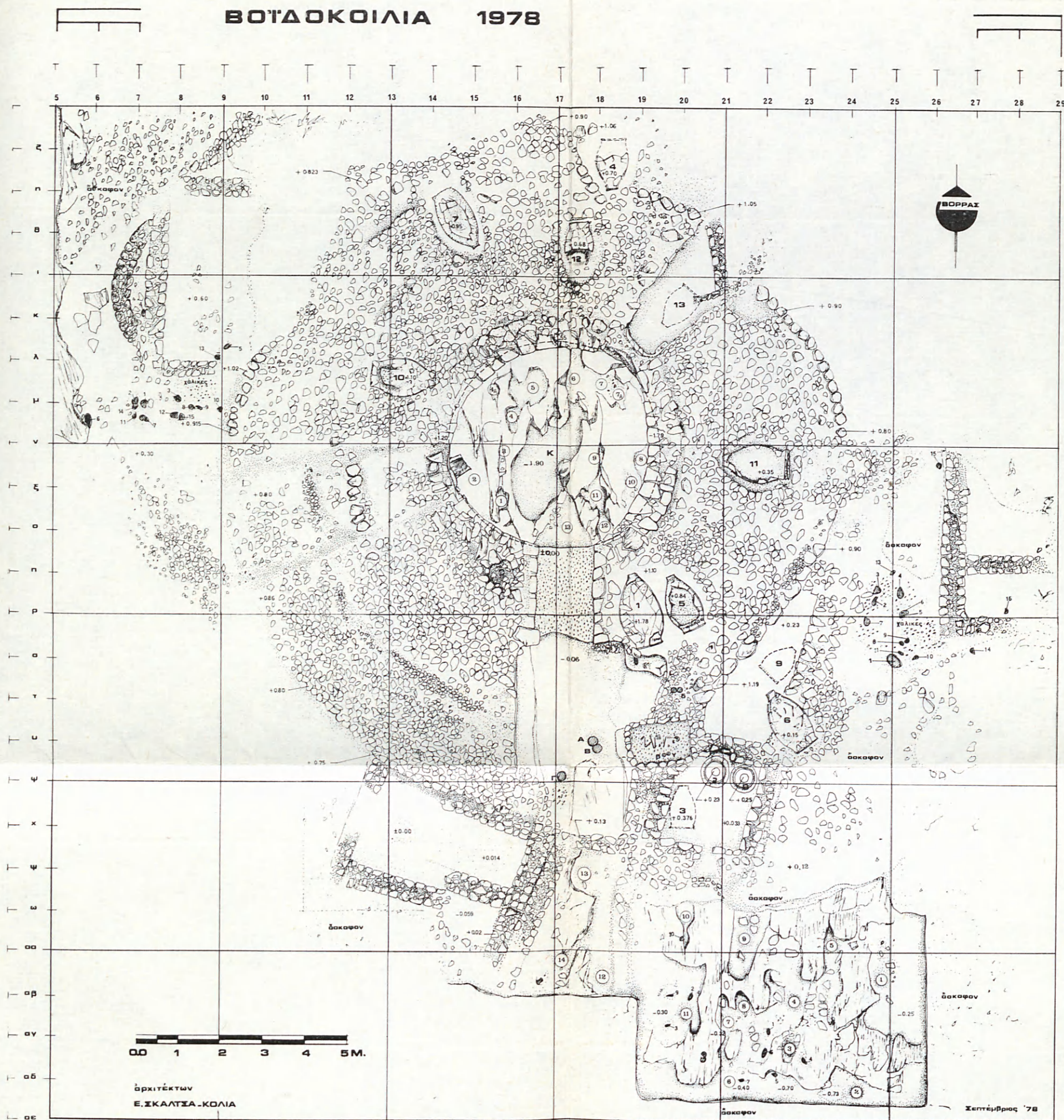
Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι κατέστρεψαν τὰ κάτω ἄκρα τοῦ δυτικοῦ σκελετοῦ τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τοῦ θολωτοῦ τάφου, ἀνέσκαψαν καὶ ἀνεμόχλευσαν τὴν δυτικὴν κοιλότητα (2) ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καί, πιθανῶς, ἀπέρριψαν εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τύμβου κοκκινόχωμα ὑπὸ - ἐκ τῶν θεμελίων τῆς δυτικῆς θόλου, τὴν ὁποίαν, ὁμοίως, κατέστρεψαν. Τοὺς πλακωτοὺς λίθους τοῦ σημείου τούτου τῆς θόλου ἀπέρριψαν δυτικώτερον (ἐκτὸς τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τμήματος προσθηκῶν καὶ μεταβολῶν τοῦ τύμβου). Ἐπ' αὐτῶν ἀπερρίφθη καὶ κοκκινόχωμα ποὺ προέρχεται ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς θόλου. Πάντως, τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ περιβόλου παρηκολουθήθη ἐπ' ἄρκετὰ μέτρα ἀπὸ τοῦ ΝΔ μέχρι τοῦ ΒΔ τμήματος τοῦ τύμβου εἰς τόξον 1 μ. καὶ ἀποτελεῖτο ἐξ ὀγκωδῶν λίθων, ἡ ἐξωτερικὴ του δὲ ὄψις εὕρισκετο εἰς ἀπόστασιν 2.80 - 2.90 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ ἐσωτερικοῦ τμήματος τῆς θόλου καὶ 2 - 2.50 μ., περίπου, ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ ὁσονούπω διευρυνθέντος τύμβου (πίν. 209, 211α). Οὕτως, ὑπολογίζεται εἰς 13, ὡς ἔγγιστα, μέτρα ἡ ἀρχικὴ διάμετρος τοῦ τύμβου. (Ἐπόπται ἐργασίας: Dr. R. Stupperich, δ. Ἀσπ. Κόκκαλη.)

Εἰς τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου καὶ κατὰ τὸ σημεῖον αὐτοῦ τὸ γειτνιάζον πρὸς τὴν ἔσω ἀριστερὰν τοῦ στομίου γωνίαν, ἐδημιουργήθη τομὴ εἰς βάθος πρὸς διευκρίνησιν τοῦ τρόπου συνδέσεως τύμβου καὶ θολωτοῦ τάφου. Τὸ ἐγχείρημα, εἰδικῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, δὲν ὑπῆρξεν ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὸν ὅσον ἀναμένεται ὅτι θὰ εἶναι εἰς τὰ σημεῖα τῆς τάφρου μεταξὺ τοῦ τύμβου καὶ τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου. (Ἐπόπτις ἐργασίας: δ. Εἰρ. Πεντζαροπούλου.)

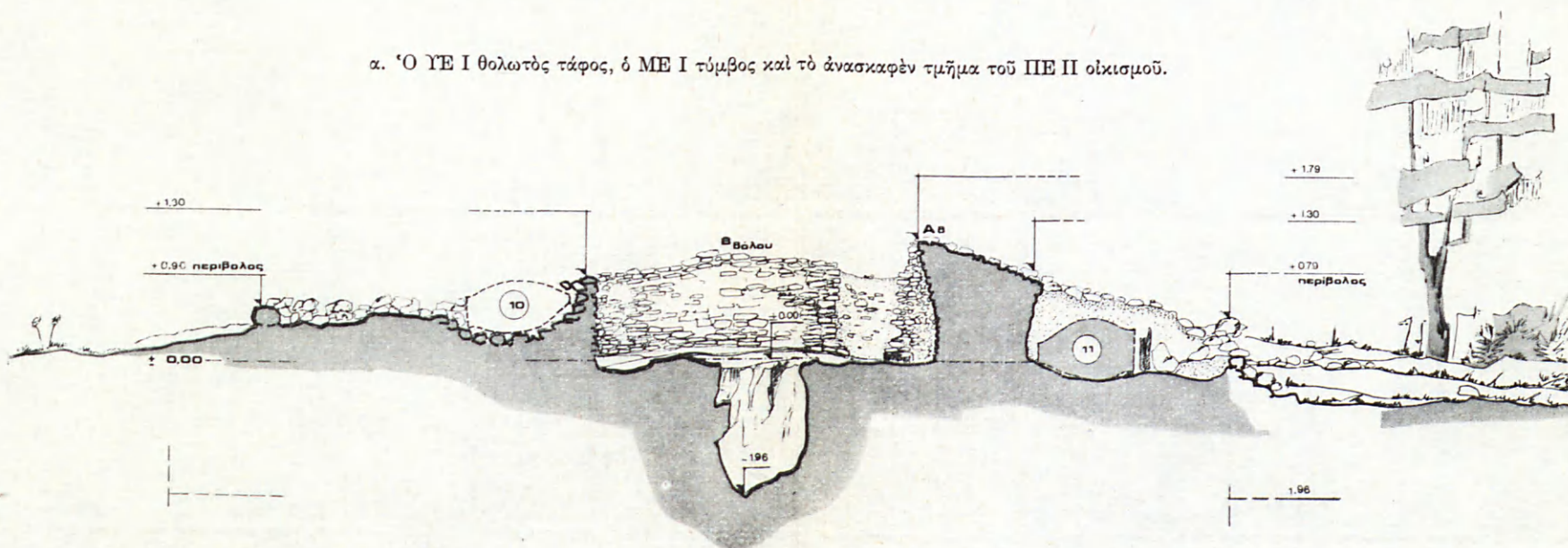
Ἐκ διαφόρων, ἐπίσης, σημείων τοῦ τύμβου συνεκεντρώθη δωδεκάς, περίπου μολορίθων ἐκ τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, οἵτινες εἶχον χρησιμεύσει ὡς ὑλικὸν ἐπικαλύψεως τοῦ τύμβου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ σχηματισμοῦ του, ἔτι δὲ ὡς ὑλικὸν ἀντιστηρίξεως τῆς θόλου κατὰ τὴν ἐποχὴν κατασκευῆς τοῦ πρωτομυκηναϊκῶν χρόνων θολωτοῦ τάφου.

Ο ἰ π ἰ θ ο ι

Κατὰ τὰς δύο ἀνασκαφικὰς περιόδους τοῦ ἔτους 1978 συνεχίσθη ἡ ἔρευνα

ΒΟΤΑ ΟΙΚΟΛΙΑ 1978

α. Ὁ ΥΕ Ι θαλωτὸς τάφος, ὁ ΜΕ Ι τύμβος καὶ τὸ ἀνασκαφέν τιμῆμα τοῦ ΠΙΕ ΙΙ οἰκισμού.

β. Τομή τοῦ τύμβου καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου ἀπὸ Δ πρὸς Α.

τῶν ταφικῶν πίθων τοῦ τύμβου. Ὁ καθηγητὴς κ. Em. Breitinger τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης προέβη, ἐπίσης, εἰς τὸν ἐκ νέου καθαρισμόν:

α) τοῦ σκελετοῦ τοῦ δεξιᾶ τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου διὰ λίθων ἀργῶν περικλειστοῦ τάφου, διαγνώσας ὅτι πρόκειται ὅχι περὶ γυναικείας, λόγῳ τοῦ ὀπισθεν τοῦ κρανίου ἀποκειμένου ἀργυροῦ σφηκωτῆρος, ἀλλὰ περὶ ἀνδρικῆς ταφῆς (πίν. 203α, 204 - 5) ἔτι δὲ

β) τῶν δύο σκελετῶν τοῦ ὑπ' ἀριθ. ΝΑ-6ου πίθου, τοῦ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου κειμένου (πίν. 204 - 5, 208).

Περαιτέρω, συνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τῶν λοιπῶν ταφικῶν πίθων τοῦ τύμβου, εἰς οὐδέναν τῶν ὁποίων εὐρέθη στρώσις θαλασσίων βοτσάλων ὡς εἰς τοὺς τρεῖς μνημονευθέντας τάφους (εἰς τὸν θολωτόν, εἰς τὸν διὰ λίθων περικλειστον ἀνδρικὸν καὶ εἰς τὸν πίθον 6). Γενικῶς, τὰ σκελετικὰ κατάλοιπα ἦσαν περιορισμένης ἐκτάσεως καὶ ἐνδιαφέροντος (πλὴν τοῦ πίθου Β-4), ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον, ἐνῶ, ἀντιθέτως, κατεφάνη ὁ εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἐπιδειχθεὶς ὑπὸ μεταγενεστέρων σεβασμὸς ἐν τῇ προσπαθείᾳ των ὅπως διαφυλάξουν τοὺς ἐντὸς τοῦ τύμβου πίθους.

Τὰ κτερίσματα ἦσαν, κατὰ βάσιν, ἀγγεῖα τοῦ πρωίμου μινυακοῦ τύπου τῆς Πελοποννήσου. Κατὰ ταῦτα, ἐμφανίζεται ὁ τύμβος ὡς χρησιμοποιηθεὶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς μείζονος ΜΕ ἐποχῆς, ἄγνωστον εἰσέτι πότε ἀκριβῶς τὸ πρῶτον καὶ τοῦτο διότι δὲν ἔχει περατωθῇ εἰσέτι ἡ ἔρευνα εἰς τοὺς πίθους ὑπ' ἀριθ. ΝΝΑ-1 καὶ ΝΝΑ-5. Κατὰ τὸ λοιπὸν διάστημα τῆς ΜΕ ἐποχῆς, προφανῶς, δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο πλέον ὁ τύμβος καὶ μόνη μαρτυρία ὅτι ὑφίστατο, ἀποτελεῖ τὸ ἐν ἔτει 1977 εὐρεθὲν ὑστάτης Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς («δέπας»), ὅπερ ἔκειτο οὐχὶ ἐπὶ τῆς λιθίνης ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου, ἥτις εἶχεν ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ ἐκεῖ, ἀλλὰ (19 - 20/σ-τ) ἐπὶ τοῦ ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ συνεχιζομένου ΠΕ II φάσεως τοίχου τοῦ εὐμεγέθους κτηρίου-κέντρου τοῦ συγχρόνου οἰκισμοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ, ἐπίσης, τοῦ τοίχου εἶχε τοποθετηθῇ καὶ ὁ διὰ λίθων περικλειστος τάφος ὁ ἀνασκαφείς τῷ 1977. Οὕτως, ὁ τύμβος τῆς Βοῖδοκοιλίας περιλαμβάνεται εἰς τὴν ὁμάδα τῶν τύμβων οἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν ἐπὶ μικρόν τι διάστημα.

Ἰνα ἐπανεέλθωμεν εἰς τοὺς ταφικοὺς πίθους τοῦ τύμβου: ὁ ὑπ' ἀριθ. ΝΝΑ-1 εἶναι σαφὲς ὅτι ἀρχικῶς εὗρητο εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ τύμβου καὶ δὴ καί, προφανῶς, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἐπρόκειτο νὰ δημιουργηθῇ τὸ στόμιον καὶ ὁ πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ θολωτοῦ τάφου «δρόμος». Κατὰ ταῦτα, διὰ λόγους σεβασμοῦ καὶ διατηρήσεως μετεφέρθη δεξιώτερον (ἀνατολικώτερον) καὶ ἐτοποθετήθη δεξιᾶ τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ τάφου, ἀκριβῶς παρὰ τὸν ὑπ' ἀριθ. ΝΝΑ-5 πίθον. Ὁ πίθος 5 παρέσχε μέχρι τοῦδε ὠρισμένα ὄστρακα τοῦ τύπου τῶν μελανῶν Ἀργεῖων Μινυεῖων. Οὗτος ἦτο ἀτελοὺς ὀπτήσεως καὶ ἦτο ἐξαιρετικὰ εὐθρυπτος ὡς καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. Β-7.

Ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. Α-11 εὐρέθη ἄνευ στομίου (ἄγνωστον πότε θραυσθέντων

τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ λαιμοῦ), ἐκλείετο δὲ ὑπὸ εὐμεγέθους πλακωτοῦ λίθου καὶ τεχνητοῦ πλακωτοῦ ἀμμολίθου δίκην καλυπτηρίων πλακῶν. Εἰς δῖωτος πρῶτος κἀνθάρος τῶν Ἀργείων Μινυείων μὲ ὑπερυψουμένας τοῦ χεῖλους λαβὰς καὶ ἐπιπεδόκυρτον βάσιν, ἀπετέλει τὸ κτέρισμα τὸ μοναδικὸν τοῦ ὑποκειμένου νεκροῦ, ἀγνώστου γένους, ὅστις εἶχε ταφῇ εἰς συνεσταλμένην στάσιν μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν πυθμένα. Ἡ διατήρησις τοῦ σκελετοῦ ἦτο οἰκτρὰ. Ὁ κἀνθάρος εἶχε τεθῇ — ἄγνωστον πότε — εἰς ὑπερκείμενον ἔναντι τοῦ νεκροῦ στρώμα καὶ δὴ καὶ ὑπεράνω παρεμβαλλομένου στρώματος χώματος (πίν. 210α).

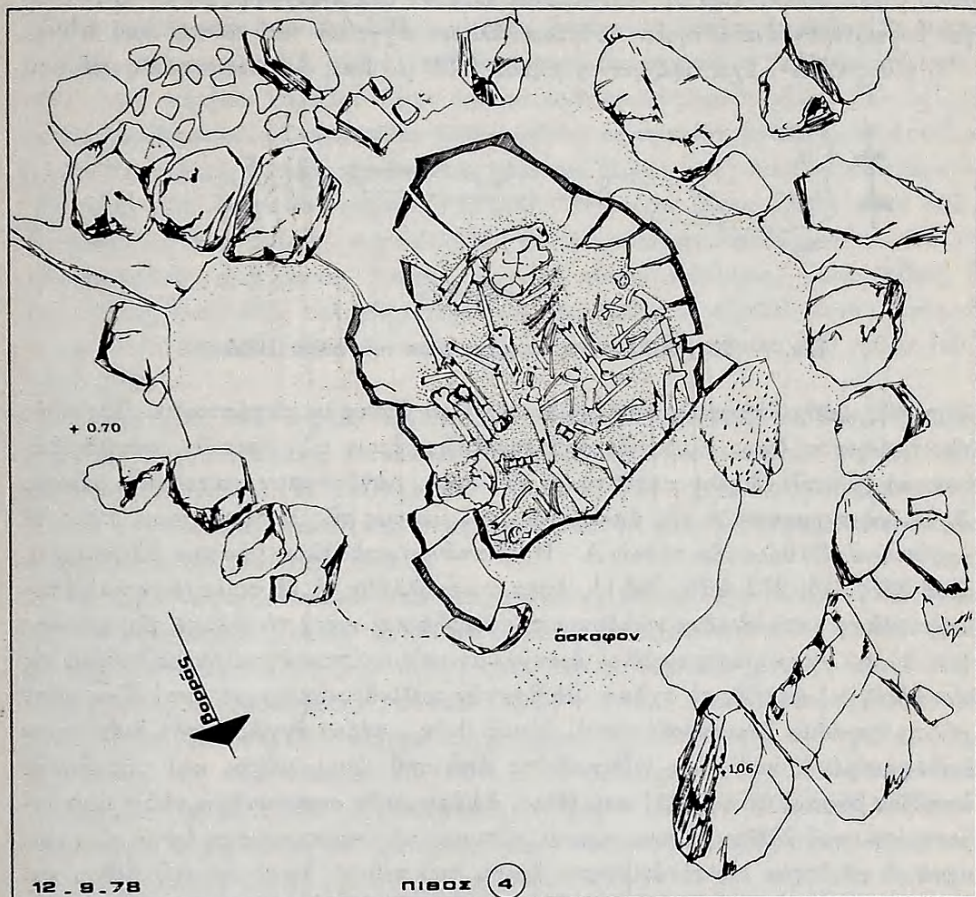
Τὸ ὕψος τοῦ κἀνθάρου ἀνέρχεται εἰς 12.1 ἐκ. ἄνευ λαβῆς, ἐνῶ μετὰ λαβῆς εἰς 14.5 ἐκ. Ἐπίσης, ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους εἰς 13.1 - 13.3 ἐκ., ἡ διάμετρος τῆς βάσεως εἰς 7.6 ἐκ., τέλος δὲ τὸ πλάτος τῆς λαβῆς ἄνω μὲν εἰς 2.45, κάτω δὲ 5.50 ἐκ. (πίν. 212α).

Ἡ ἔλλειψις στομίου καὶ λαιμοῦ ἐκ τοῦ πίθου δὲν ὀφείλεται εἰς ἔλλειψιν χώρου ἐντὸς τοῦ τύμβου πρὸς τοποθέτησιν τοῦ πίθου ὀλοκλήρου καὶ τοῦτο διότι εἶχε καταστραφῇ τὸ σύνολον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τύμβου μὴδ' αὐτοῦ τοῦ περιβόλου ἐξαιρουμένου. Ἄρα, ὑπῆρχε χώρος ἐπαρκῆς διὰ τοποθέτησιν τοῦ πίθου, ὅστις, ἐν τούτοις, ὅτε ἐβυθίσθη εἰς τὸν τύμβον, ἐστερεῖτο ἤδη χεῖλους, στομίου καὶ λαιμοῦ. Κατὰ ταῦτα, ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ἐθραύσθη τὸ ἀνώτατον τοῦτο τμήμα τοῦ πίθου εἶναι ἄλλος. Συγκεκριμένως, ἀντιμετωπίζεται ἡ πιθανότης νὰ εἶχε θραυσθῇ κατὰ τὴν προγενεστέραν — ὡς ἀποθηκευτικοῦ πίθου — χρῆσιν του εἴτε νὰ ἐθραύσθη λόγω ἀδυναμίας νὰ εἰσάχθῃ ὁ εἰς συνεσταλμένην στάσιν δεδεμένος νεκρός.

Κατὰ τὴν περαιτέρω ἔρευναν τοῦ ΒΑ τμήματος τῆς τάφρου παραβιάσεως τοῦ τύμβου ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων εὐρέθησαν καὶ ἄλλα τεμάχια τοῦ πίθου ΒΑ-13 ὡς καὶ ὅσα τῆς ἐξ αὐτοῦ ταφῆς (πίν. 210β). Εὐρέθη, ἐπίσης, καὶ τμήμα τῆς θόλου τοῦ κρανίου. Δυτικώτερον, ὁ πίθος Β-12 ἐπιστοποιήθη ὅτι εἶχε σχοινωτὸν κόσμημα εἰς τὸν ὦμον. Τὸ στόμιόν του ἐφράσσετο διὰ καλυπτηρίου πλακὸς στερεομένης, ὡς καὶ τοῦ πίθου Α-11, ὑπὸ ὀγκωδῶν ἀργῶν λίθων. Τὸ κατὰ χώραν μέχρι τοῦ πυθμένος σφζόμενον μῆκος του ἀνήρχετο εἰς 1.55 μ. Τὰ σκελετικά ὑπολείμματα ἦσαν ἐλάχιστα. Ἦτο καὶ αὐτὸς ἐξαιρέτου κατασκευῆς ὡς καὶ οἱ πίθοι Ν-1, Α-11, ΒΑ-13 καὶ Δ-10. Τὸ πλάτος τοῦ χεῖλους ποὺ ἀνέρχεται εἰς 3.60 - 4.02 ἐκ. καὶ τὰ πάχη, ἀντιστοίχως, τοῦ χεῖλους, τοῦ λαιμοῦ, τοῦ ὦμου καὶ τῆς γάστρας ἀνέρχονται εἰς 4.36 - 3.07 - 2.08 - 1.60 / 2.38 ἐκ.

Ὁ πυθμὴν τοῦ πίθου Β-4 εὗρητο (εἰκ. 8, πίν. 209, 211α) ἀκριβῶς μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου, δύο ἐκ τῶν ὁποίων παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀπομακρυνθοῦν διὰ νὰ τοποθετηθῇ οὗτος. Ἡ σχηματιζομένη βάσις τοῦ πίθου εἶναι εὐρυτέρα ἐν συγκρίσει πρὸς ὅλους τοὺς ἄλλους πίθους καὶ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖον αὐτό, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὅποιον ἐτοποθετήθη ὁ πίθος, οὐσιαστικῶς ἐκτὸς τύμβου, ὁδηγεῖ εἰς μίαν προκεχωρημένην φάσιν $\chi\rho\eta\sigma\epsilon\omega\varsigma$ τοῦ τύμ-

βου, ἣν δὲν δυνάμεθα καὶ νὰ δηλώσωμεν συγκεκριμένως εἰσέτι. Διεπιστώθη, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ πίθος κατέλαβεν ἀντιστοίχως, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὸν χώρον εἰς τὸν ὁποῖον εἶχον τοποθετηθῇ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου παλαιότερον οἱ λίθοι

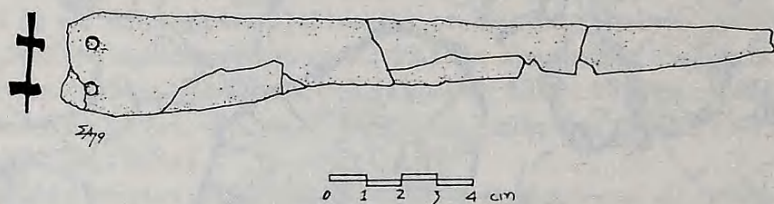
Εἰκ. 8. Ὁ πίθος B-4 μετὰ τοῦ ζεύγους τῶν ἐντὸς αὐτοῦ ταφῶν.

τοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθη ὁ πίθος B-12. Ἐντὸς τοῦ πίθου, ὡς ἐδείχθη ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ κ. Breitinger, ὑπῆρχε ζεύγος ταφῶν μὲ θαυμασίως διατηρούμενα ὀστᾶ καὶ μικρότατον ὀστρακον πρωίμου μινυείου ἀγγείου. Ἡ πρώτη ταφή εὗρηται νῦν ὑπὸ τύπον ἀνακομιδῆς μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸ τοῦ πυθμένος, ἐνῶ ἡ δευτέρα ἐτοποθετήθη μετὰ ταῦτα εἰς ἰσχυρῶς συνεσταλμένην στάσιν μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Α, ἐγκαρσίως πρὸς τὸ μῆκος τοῦ πίθου. Τὸ σφζόμενον μῆκος τοῦ πίθου ἀνέρχεται εἰς 1.13 μ., θὰ αὐξηθῇ ὅμως δι' ὀστράκων εὐρεθέντων τῷ 1977. Αἱ ταφαὶ δὲν ἐστεροῦντο, πιθανῶς, κτερισμάτων, διότι εὗρέθη μικρότα-

τον ὄστρακον μέλανος πρωτομινυείου ἀγγείου, ἐπισημανθὲν προσφάτως κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν ὀστράκων τοῦ πίθου (πίν. 209, 211α).

Ὁ κατὰ χῶρον παραμείνας πίθος ἔχει βάσιν διαμέτρου 20 ἐκ. καὶ σφζόμενον μῆκος 98 ἐκ., ἐνῶ τὸ ὑφιστάμενον πλάτος του ἀνέρχεται εἰς 90 ἐκ. Ὀλίγον βορειότερον ἀνευρέθησαν ὄστρακα ἄλλων ἀγγείων καὶ αὐτοῦ τοῦ πίθου.

Ὁ πίθος BBA-7 ἔχει σφζόμενον μῆκος 1.89 μ. καί, ὡς διεπιστώθη πέρυσι,

Εἰκ. 9. Τὸ χαλκοῦν τρίηλον μαχαίριον τοῦ πίθου BBA-7.

λόγῳ τῆς κακῆς ὀπτήσεώς του ἐσώθη εἰς λίαν ψαθυράν κατάστασιν. Ὡς πρὸς τὰ κτερίσματα, ὅμως, ἐμφανίζεται πλέον ἐνδιαφέρων τῶν λοιπῶν, περιλαμβανῶν: α) χαλκοῦν, δίκηλον κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, μονόστομον μαχαίριον μήκους 20 ἐκ. με σχηματισμὸν τῆς ἀπολήξεως τοῦ μέρους τῆς λαβῆς ὅμοιον πρὸς τὰ ἀμφίστομα τῶν θολωτῶν τάφων Α - Β Πλατάνου καὶ ἄλλων θέσεων (Branigan, ἀριθ. 233, 244, 272, 279, 281)¹, ὅπερ συνεκολλήθη ἐξ ἐξ τεμαχίων καὶ ἀποκεκρουμένον κατὰ τὸν ἓνα κνώδοντα τῆς λαβῆς καὶ κατὰ τὸ ἄκρον τῆς λεπίδος (εἰκ. 9), β) λίαν κατεστραμμένον ἀργείου μινυείου τύπου ἀγγεῖον με τμησιν εἰς τὸν ὄμον, γ) ὥσειδὲς τὸ σχῆμα, με βραχὺν κυλινδρικὸν λαιμὸν καὶ ἔξω νεῦον χειλὸς ἀγγεῖδιον ἀδριατικοῦ τύπου ὕψους 9 ἐκ., φέρον ἐγχάρακτον διάκοσμον ἐναλλασσομένης καθ' ὕψος ἰχθυοειδούς ἀπὸ τοῦ ὤμου μέχρι καὶ τῆς ἀπλῆς ἐπιπέδου βάσεως (πίν. 212β) καί, τέλος, δ) ἀργυροῦν σφηκωτῆρα τοῦ τραχηλοβοστρύχου τοῦ ἀδήλου γένους νεκροῦ, οὔτινος, τὰ ὑπολειπόμενα ὅσῃ εὑρηντο, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὸ ἀνώτερον ἡμισυ τοῦ πίθου. Δυτικῶς τοῦ πίθου καὶ καθ' ὅλον τὸ σφζόμενον μῆκος αὐτοῦ ἔχει σχηματισθῇ ἀπλῇ σειρᾷ (δίκην τοιχείου) μήκους 1.56 μ. διὰ λίθων εὐμεγέθων ἀργῶν, ὧν τινες δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ καταστραφέντος τμήματος τοῦ περιβόλου τοῦ συμπύπτοντος ἀκριβῶς πρὸς τὸ στόμιον τοῦ πίθου. Οὕτω, φαίνεται ὅτι παρέστη ἀνάγκη νὰ προστατευθῇ δι' ἓνα οἰονδήποτε λόγον καὶ ὁ πίθος αὐτός (πίν. 209).

Ὡς καὶ εἰς τὸν πίθον Α-11, ὁ μινύειος κάρναρος, εὐρέθη εἰς ὑπερκείμενον τοῦ σκελετοῦ σημεῖον καὶ δὴ καὶ ὑπεράνω παρεμβαλλομένου στρώματος χώματος, ἐνῶ τὸ ἄωτον μετὰ ζεύγους ὀπῶν εἰς τὸ χειλὸς ἀγγεῖδιον καὶ τὸ χαλκοῦν μαχαίριον εἰς τὸ στρώμα τῆς ταφῆς.

1. KEITH BRANIGAN, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age* (1974) 159 - 160.

Ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. Δ-10 (σφζομένου μήκους ἀνευ χείλους: 1.79 μ. καὶ διαμέτρου βάσεως 16.5 ἐκ., μετὰ σχοινωτοῦ διακόσμου εἰς τὸν ὄμω) ἦτο ὁ μόνος, ὅστις, ὡς διεπιστώθη μέχρι τοῦδε, εἶχε πέριξ καὶ ὑποκάτω οὐχὶ χῶμα ἐκ τοῦ συσσωρευθέντος πρὸς δημιουργίαν τοῦ πυρῆνος τοῦ τύμβου, ἀλλὰ εἰδικῶς διαρρυθμισθεῖσαν διὰ λίθων κοίτην, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐτοποθετήθη μεταφερθεῖς, προφανῶς διὰ λόγους σεβασμοῦ καὶ διατηρήσεως, ἕκ τινος κεντρικωτέρου τοῦ τύμβου σημείου ὅπου κατεσκευάσθη ὁ θολωτὸς τάφος. Ἐντὸς τοῦ πίθου εὐρέθησαν: α) εὐμέγεθες ὅστουν βοός, προφανῶς, β) ἐλάχιστα ὅστ' ἀπὸ σκελετοῦ ἀτόμου ἡλικίας τριάκοντα, περίπου, ἐτῶν καὶ γ) διάφορα κτερίσματα. Τὰ τελευταῖα ἦσαν ἀκόσμητον σφαιρικὸν ἀγγεῖδιον ὕψους 12 ἐκ. μετὰ ὀπῶν ἀναρτήσεως ἀνὰ ζεύγη, συγκολληθὲν ἅωτον πρωτομινυακὸν κυάθιον καὶ μὴ συγκολληθεῖς σύγχρονος δίωτος ἀργείου τύπου κἀνθαρος. Ἴσως, τέλος, ὁ εὐμεγέθης, διαλυθεὶς τελικῶς, τεχνητὸς ἀμμόλιθος, ὁ εὐρεθεὶς ἐντὸς, πρὸς τὸ τμήμα τοῦ στομίου, ἦτο ἡ καλυπτῆριος πλάξ τοῦ στομίου τοῦ πίθου (πίν. 209, 211β).

Ἡ σύστασις τοῦ πηλοῦ τῶν πίθων τοῦ τύμβου ἐμφανίζεται ὅπως διάφορος τῆς τῶν τῆς ἀποθήκης καὶ ἄλλων σημείων τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ. Ὄντως, κατὰ διαπίστωσιν τοῦ κ. H. Salehi καὶ τῆς κ. J. Pittinger, τὰ ἐγκλείσματα τοῦ πηλοῦ ἦσαν μικρὰ ὀπτηθέντα τεμάχια πηλοῦ τὰ ὅποια ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἐνισχυτικόν-στερεωτικὸν ὕλικόν.

Ἐκ τῶν ταφικῶν πίθων τοῦ νεκροταφείου τούτου τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς ἐστεροῦντο κτερίσματος οἱ ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 12. Ἀγνοοῦμεν εἰσέτι διὰ τὸν ὑπ' ἀριθ. 1, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε κέρας ζῶου τινός. Ἀργείου μινυείου τύπου κτερίσματα εἶχον, τοῦλάχιστον, οἱ πίθοι 4, 5, 10, 11, 13 καὶ ἀδριατικοῦ τύπου οἱ πίθοι 7 καὶ 10. Ἄρα, ὁ τύμβος ἐχρησιμοποιήθη μόνον κατὰ τὰς πρώτας ὑποπεριόδους τῆς ΜΕ ἐποχῆς (2.100 - 1.900 καὶ ἔτι πλέον π.Χ.). Ἀγνωστον παραμένει, ὡς ἐτονίσθη, πότε ἐχρησιμοποιήθη ὁ ὑπ' ἀριθ. Β-4, ὅστις παρέσχεν ὑπολείμματα κτερίσματος (κτερισμάτων) λόγῳ τῆς διπλῆς ἐντὸς αὐτοῦ ταφῆς. Εἰς ὄψιμον φάσιν τῆς αὐτῆς περιόδου ἐτέθη ἔνδον τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου κατὰ τὸ ΝΝΑ τμήμα καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ τοῦ συνεχιζομένου ἔνδον καὶ ὑπὸ τὸν τύμβον τοίχου τοῦ εὐμεγέθους κτηρίου τῆς ΠΕ φάσεως τὸ «δέπας ἀμφικύπελλον» τοῦ μεσσηνιακοῦ τύπου, διὰ τοῦ ὁποίου ὑποδηλοῦται ὅτι ὁ τύμβος ἦτο γνωστὸς καὶ ὅτι παρέστη ἀνάγκη νὰ γίνη μία προσφορά πρὸς τιμὴν τῶν παλαιότερων νεκρῶν τοῦ τύμβου. Πάντως, ὁ τύμβος τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς δυνατόν, μὲ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς του, νὰ περιληφθῇ εἰς τὴν μεγάλην κατηγορίαν τῶν τύμβων, οἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν ἐπὶ βραχὺ χρονικὸν διάστημα.

Ἡ περίοδος ἀχρησίας τοῦ τύμβου συνεχίσθη μέχρι πρὸ τοῦ τέλους, περίπου, τοῦ 16ου αἰῶνος π.Χ., δηλαδή, μέχρι πρὸ τοῦ τέλους τῆς πρώτης Ὑστεροελλαδικῆς φάσεως, τῆς ἄλλως καλουμένης Πρωτομυκηναϊκῆς. Ἐκ τοῦ γεγονό-

τος τούτου ἐγείρεται καὶ τὸ πρόβλημα περὶ τῆς ὁμαλῆς ἢ μὴ μεταβάσεως ἀπὸ τῆς ΜΕ εἰς τὴν ΥΕ ἐποχὴν, ἥτις μετάβασις ἐμφανίζεται ὁμαλῶς λαμβάνουσα χώραν εἰς πλείστας ὅσας θέσεις τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς Τριφυλίας καθόλου (Βορούλια Τραγάνας, λόφος τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ, νεκρόπολις Βολιμιδίων, Περιστεριά, Μάλθη, Νιχώρια, Τουρλιδίτσα, Χανδρινός, Κουκουνάρα, Κρεμμύδια-Καμίνια καὶ Ὁσμάναγα Κορυφασίου). Μᾶλλον, ὅμως, δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς Μεσαίας εἰς τὴν Ὑστέραν Ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ ἔλαβε χώραν καὶ εἰς τὴν Βοϊδοκοιλιὰν ὁμαλῶς, ἀνεξαρτήτως τῆς περιόδου τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ ἡ ΥΕ Ι φάσις, ὁπότε καὶ ἐχρησιμοποιήθη μερικῶς ἡ θέσις. Προηγουμένως, κατὰ τὴν διάρκειαν ὠρισμένων ἐκατονταετιῶν, κατὰ τὰς προκεχωρημένας καὶ ὀψίμους φάσεις τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ὁπότε δὲν ἐσημειώθησαν πλέον ταφαὶ εἰς τὸν τύμβον, ἀλλ' ἐκτὸς αὐτοῦ· ἦτοι ὁ τύμβος δὲν ἐχρησιμοποιήθη ἀλλ' ἦτο, ἀπλῶς, γνωστός.

Σημειωτέον, προσέτι, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν τύμβον τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, διὰ τῶν κτερισμάτων τῶν ταφῶν τοῦ ὁποίου ἐκτῆθησαν πολῦτιμα στοιχεῖα περὶ τῶν περιόδων χρήσεως αὐτοῦ, εἰς τὸν τύμβον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων Πυλίας οὐδεὶς τῶν ταφικῶν του πίθων παρέσχεν οἰονδήποτε κτέρισμα (πλὴν τῆς αἰχμῆς τοῦ διὰ βέλους φονευθέντος καὶ εἰς τὸν πίθον 15 ταφέντος κατὰ Μαρινᾶτον πολεμιστοῦ) καί, κατὰ ταῦτα, ἀγνοοῦμεν τὴν ἀκριβῆ περίοδον χρήσεως αὐτοῦ. Ἡ αἰχμὴ αὕτη, τυπολογικῶς, ἀνήκει εἰς τὴν ΜΕ ΙΙΙ φάσιν· ἄρα, τοῦλάχιστον, τότε, ἐχρησιμοποιήθη, ἅπαξ εἰσέτι, ὁ τύμβος.

Συγχρόνως πρὸς τὸν τύμβον τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, εἰς τὰ πλαίσια πάντοτε τῆς αὐτῆς μείζονος ΜΕ ἐποχῆς, ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς ἐπιστοποιήθη πέρυσι, καὶ δύο ἄλλοι τάφοι πλησιέστατα τοῦ τηλεφανοῦς τούτου ταφικοῦ μνημείου. Νοτίως τοῦ περιβόλου καὶ δεξιᾷ τῆς «δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ δρόμου» ἐδημιουργήθη κατὰ τὴν ΜΕ ἐποχὴν εἰς περίκλειστος (18 - 21 / τ-φ) διὰ λίθων καὶ στεροῦμενος ἐπαρκoῦς στεγάσεως-καλύψεως τάφος, εἰς τὸ παχύτατον (5 ἐκ.) βοτσαλόστρωτον δάπεδον τοῦ ὁποίου εἶχε ταφῇ νεκρὸς τις δεχθεὶς ὡς κτερίσματα δύο πρὸ τοῦ προσώπου του τοποθετηθέντα προκεχωρημένης ΜΕ φάσεως ἀγγεῖα καὶ φέρων ἀργυροῦν σφηκωτῆρα εἰς τὸν τραχηλοβόστρυχόν του. Ὁ τάφος οὗτος ἐτοποθετήθη ἐπὶ τοῦ παχέος τοίχου (τοῦ δυτικοῦ τῆς ἀποθήκης) τοῦ εὐμεγέθους ΠΕ ΙΙ κτηρίου καὶ δὴ καὶ τοῦ αὐτοῦ τοίχου ἐπὶ τοῦ ὁποίου βορειότερον ἐναπετέθη τό «δέπας ἀμφικύπελλον» (20 / σ-τ) τοῦ μεσσηνιακοῦ τύπου.

Πρέπει, ὅμως, νὰ ἐπανέλθωμεν καὶ εἰς τὸν πίθον ΝΑ-6 καί, κατὰ ταῦτα, μνημονεύτεον ὅτι οὗτος εἶχε χρησιμοποιηθῇ δις καὶ ἡ παλαιότερα ταφή, ἀνήκουσα — κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ καθηγητοῦ Em. Breiting — εἰς γυναῖκα, εἶχε μετακινηθῇ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ πίθου, ἐνῶ ἡ δευτέρα, παραμείνασα κυρία ταφή, ἐτέθη εἰς συνεσταλμένην κατὰ τὸ δεξιὸν πλευρὸν στάσιν κατὰ τὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καί, βεβαίως, λόγῳ τοῦ περιωρισμένου τοῦ χώρου, ἐπὶ τοῦ στρώματος τῶν πολυχρῶμων βοτσάλων τὰ

όποια είχαν τοποθετηθῇ καὶ ἐδῶ, ὡς καὶ εἰς τὸν περικλείστον τάφον, καί, μετέπειτα, εἰς τὸ δάπεδον τοῦ πρωτομυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ ἱδρυθέντος κατὰ τὸ κέντρον τοῦ παλαιοῦ τύμβου. Πάντως, οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τῶν πίθων εἶχε στρῶμα βοτσάλων, καί, ἴσως, οὗτος ἦτο νεώτερος ὄλων. Ἐπίσης, ὡς καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ταφικοὺς πίθους (τῆς Βοϊδοκοιλιάς καὶ γενικώτερον τῆς ἐλληνικῆς περιοχῆς), αἱ κεφαλαὶ εἶχον τοποθετηθῇ πρὸ τοῦ πυθμένος τοῦ πίθου.

Κατὰ χώραν ἔχουν παραμείνει ἐκ μὲν τῶν ἐρευνηθέντων οἱ ὑπ' ἀριθ. 6, 11, 4 καὶ 7 πίθοι, ἔτι δὲ οἱ πίθοι ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 5, οἵτινες θὰ ἐρευνηθοῦν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος.

Λοιπαὶ ἔρευναι

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς ἐλήφθησαν δείγματα διαφόρων κεραμικῶν ποικίλων περιόδων, ἀλλὰ προελθόντων ἐκ τῆς ἀνασκαπτομένης περιοχῆς, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐξετασθοῦν διὰ τῆς μεθόδου ἀναλύσεως τῶν βαρέων ἐπουσιωδῶν ὀρυκτῶν, τὰ ὅποια εὑρηνται εἰς τὸ ἀγγειοπλαστικὸν ὕλικὸν καὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν μητρικῶν πετρωμάτων τῆς περιοχῆς, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθεν ἡ πρώτη κεραμικὴ ὕλη. Ἡ ὅλη προσπάθεια ἤχθη εἰς πέρας, εἰς αὐτὸ τὸ πρῶτον στάδιον, ὑπὸ τῆς Ἀγγλίδος ἀρχαιολόγου κ. Jill Pittinger, ἥτις εἶχεν, ἀκριβῶς, προσκληθῇ δι' αὐτὸν τὸν σκοπόν. Οὕτως, ἐλπίζεται νὰ ἀποκτηθοῦν σαφῆς, κατὰ βάσιν, δεδομένα περὶ τῆς προελεύσεως τῶν ὕλικῶν τῶν χρησιμοποιηθέντων κατὰ τὴν Νεολιθικὴν ὑστάτην φάσιν, κατὰ τὴν ΠΕ II φάσιν, τὴν πρῶτον Μεσοελλαδικὴν περίοδον καὶ τὴν μείζονα Μυκηναϊκὴν διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ποικίλων ἀγγείων καὶ τῶν, κατὰ περιπτώσεις, ἀποθηκευτικῶν καὶ ταφικῶν πίθων.

Πεντήκοντα δείγματα ἐξετάσθησαν ὑπὸ τῆς κ. Pittinger, ἐξ ὧν τὰ 13 προῆλθον ἐκ τῶν ΠΕ καὶ ΜΕ πίθων, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἐκ διαφόρων ἀγγείων (ὀστράκων) τῆς ὑστάτης Νεολιθικῆς φάσεως, τῆς ΠΕ II φάσεως καὶ τῆς ΜΕ περιόδου ὡς καὶ χρώματος ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου, τοῦ δρόμου καὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιοχῆς τοῦ τύμβου.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐξετάσεων θὰ παρατεθοῦν ἐν ἐκτάσει εἰς τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐκ τῆς γενομένης προκαταρκτικῆς ἐξετάσεως κατέστη σαφές ὅτι ὑπῆρξε ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὴν ἐκάστοτε πρῶτην ὕλην τὴν χρησιμοποιηθεῖσαν διὰ τὰ ἀγγεῖα καὶ τοὺς πίθους τῆς Νεολιθικῆς καὶ τῆς ΠΕ ἐποχῆς ὡς καὶ διὰ τὰ ἀγγεῖα καί, ἰδίᾳ, τοὺς πίθους τῆς ΠΕ II φάσεως καὶ τῆς πρῶτου ΜΕ περιόδου.

Συγχρόνως ἐπεδιώχθη καὶ συνεργασία μετὰ τοῦ University Museum τῆς Φιλαδελφείας, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπεστάλη ὁ συνεργάτης τοῦ κέντρου τούτου κ. H. Michael πρὸς ὑπόδειξιν τῶν ἀναγκαιούντων δειγμάτων, ἅτινα, ἐν τούτοις,

δὲν εὕρηντο ἐν ἀφθονίᾳ. Οὕτως, ἐλπίζεται ὅτι θὰ προκύψουν ἔναι χρονολογήσεις πρὸς διαπίστωσιν τῆς ὑφισταμένης καταστάσεως εἰς τὴν Βοϊδοκοιλίαν κατὰ τὴν περίοδον τῆς Πρωτοελλαδικῆς Κοινῆς καὶ τὸν συγχρονισμόν ἢ μὴ τῆς κεραμεικῆς ἐξελίξεως πρὸς τὴν κεραμεικὴν τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος.

Κατὰ τὸ συνεχισθέν, ἐξ ἄλλου, «κοσκίνισμα» τῶν χωμάτων τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς εὐρέθησαν δύο εἰσέτι μικραὶ αἰχμαὶ βελῶν (πίν. 213δ) πρωίμου μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (43η καὶ 44η), αἵτινες θὰ προέρχονται ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου καθ' οἷονδῆποτε τρόπον, ἔτι δὲ ποικίλα ὄστρακα καὶ διάφορα ἀπολεπίσματα καὶ τεμάχια λεπίδων ὀψιανοῦ. Λίθινα ἐργαλεῖα προῆλθον καὶ ἐκ τοῦ χώματος ἐπικάλυψεως τοῦ τύμβου, πού εἶχε συσσωρευθῇ πέρυσιν ἐπὶ ἀγρονάυλον.

Τὸ τελευταῖον εὔρημα τῆς παρούσης ἀνασκαφικῆς περιόδου ὑπῆρξε τυχαῖον καὶ αὐτὸ ἐκ τῶν χωμάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τὰ ὅποια ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν ἐπικάλυψιν τοῦ τύμβου καὶ τοῦ ἀνεσκαμμένου ἐν γένει χώρου. Ἐπρόκειτο περὶ τοῦ κατωτέρου τμήματος ὑστερομυκηναϊκοῦ πηλίνου εἰδωλίου ἀγνώστου τύπου, ὅπερ ἐσφάζετο εἰς ὕψος 7.8 ἐκ. (πίν. 213ε).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Δι' ειδικῶν συνεργείων ἐξετελέσθησαν καὶ κατὰ τὸ 1978, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αἱ ἀκόλουθοι ἐργασίαι στερεώσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων:

I. Εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Τριφυλίας ἐγένετο καθαρισμὸς καὶ συγκόλλησις ὀστράκων τῶν ἀνασκαφῶν **Περιστεριᾶς, Βοῖδοκοιλιᾶς καὶ Ρούτση.**

II. Συνεχίσθη ἡ συντήρησις τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἡ συγκόλλησις ἀγγείων τῶν ἀνασκαφῶν **Ἀκρωτηρίου Θήρας.**

III. Εἰς **Ζάκρον** διεξήχθησαν ἐργασίαι συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ χώρου τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν πέριξ αὐτοῦ κτηρίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

Οὐχὶ μικροτέρα παρουσιάζεται ἡ προσφορὰ τῆς Ἑταιρείας εἰς τε τὰ δημοσιεύματα καὶ τὴν μορφωτικὴν αὐτῆς δράσιν. Οὕτω: ἐποπτεία τῆς Ἐπιτροπῆς Δημοσιευμάτων ἀποτελουμένης ἀρχικῶς ἐκ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου καθηγητοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, τῆς Ἀντιπροέδρου Σέμνης Καρούζου καὶ τοῦ Συμβούλου Νικολάου Ζαφειροπούλου, ἀργότερον δὲ ἐκ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως καθηγητοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, τοῦ Ἀντιπροέδρου καθηγητοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ τῶν Συμβούλων Ἰωάννου Σακελλαράκη, ὡς εἰσηγητοῦ, Βασιλείου Καλλιπολίτη καὶ Νικολάου Ζαφειροπούλου, συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ 1978 ἡ δημοσιευτικὴ δράσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων αὐτῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀρχαιολόγου Ἀντωνίου Χριστοδούλου.

Περιοδικὰ δημοσιεύματα

α) Ἐπερατώθη ἡ ἐκτύπωσις καὶ ἐκυκλοφορήθη τὸ Δ' τεῦχος τοῦ τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1976 καὶ συνεχίσθη ἡ ἐκτύπωσις τοῦ τεύχους Β'.

β) Συνεχίσθη ἡ ἐκτύπωσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ 1977.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

α) Ἐπερατώθη ἡ ἐκτύπωσις τοῦ Γ' τόμου (δεύτερον μέρος κειμένου) τοῦ ὑπ' ἀριθ. 86 συγγράμματος τοῦ καθηγητοῦ Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, «Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος».

β) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη τὸ ὑπ' ἀριθ. 89 βιβλίον τῆς ἀρχαιολόγου Εὐγ. Γιούρη, «Ὁ κρατῆρας τοῦ Δερβενίου».

γ) Ἦρchiσε καὶ ἐπερατώθη ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 90 βιβλίου τοῦ Σ.Ν. Κουμανούδη, «Θηβαϊκὴ προσωπογραφία».

δ) Ἦρchiσε καὶ ἐπερατώθη ἡ στοιχειοθεσία τῆς ὑπ' ἀριθ. 91 ἐναισίμου διατριβῆς τῆς ἀρχαιολόγου Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ».

ε) Συνεχίσθη ἡ στοιχειοθεσία, ἐνῶ παραλλήλως ἐξετυπώθη μέρος τοῦ κειμένου τοῦ τόμου III «Art et Archéologie» τῶν Πρακτικῶν τοῦ ΙΕ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

Δι' ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω δημοσιεύματα ἡ Ἑταιρεία ἐδαπάνησε δρχ. 2.366.853.

Κατὰ τὸ 1978 εἰσῆχθησαν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ἑταιρείας τόμοι ἐν ὧν 1340, ἐξ ὧν 755 δι' ἀγορᾶς, 313 ἐξ ἀνταλλαγῆς καὶ 272 ἐκ δωρεᾶς.

Ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτεῖαν τοῦ Γεν. Γραμματέως αὐτῆς συνέχισεν ἡ Ἑταιρεία καὶ κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος τὴν περαιτέρω σύνταξιν τῆς βιβλιογραφίας τῶν Μονῶν τῆς Ἑλλάδος, συνδραμοῦσα παραλλήλως εἰς τὴν ἐν διεθνεῖ συνεργασίᾳ παρασκευαζομένην ἔκδοσιν τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ» λεξικοῦ τῆς Κλασσικῆς Μυθολογίας.

Κατὰ τὸ 1978 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἤλθεν ἄρωγός εἰς τὸν ἐπιμελητὴν Εὐ. Πεντάζον διὰ δρχ. 30.000, δι' ὑποτροφίαν διὰ μεταπτυχιακὰς σπουδὰς εἰς Ἀγγλίαν, καθὼς καὶ εἰς τὸν ἐπιμελητὴν Ἡ. Ἀνδρέου διὰ δρχ. 10.000, δι' ἔξοδα μεταβάσεώς του ἐπίσης εἰς Ἀγγλίαν διὰ μετεκπαίδευσιν.

Ἡ Ἑταιρεία ἐζηκολούθησε καὶ ἐφέτος ἐνισχύουσα τὰς βιβλιοθήκας τῶν κατὰ τόπους Ἐφορειῶν καὶ Μουσείων, τόσον διὰ τῶν ἐκδόσεων αὐτῆς ἐσταχωμένων, ὅσον καὶ δι' ἀγορᾶς εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων.

Ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ λήξαν ἔτος συνεπληρώθη ἐπίσης διὰ διαλέξεων ἐπιφανῶν ἡμεδαπῶν καὶ ξένων ἀρχαιολόγων. Συγκεκριμένως ἔδωσαν διαλέξεις ἐπὶ θεμάτων τῆς εἰδικότητός των οἱ καθηγηταὶ Μ. Ἀνδρόνικος καὶ Η. Belting. Δι' ἔξοδα τῶν ἀλλοδαπῶν ὁμιλητῶν ἡ Ἑταιρεία ἐδαπάνησε δρχ. 40.965.

Τέλος ἡ Ἑταιρεία ἐφιλοξένησε καὶ ἐφέτος εἰς τὸν ξενῶνα τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, καθηγητὰς, ἐφόρους καὶ ἐπιμελητὰς ἀρχαιοτήτων ὡς καὶ ἀλλοδαποὺς καθηγητὰς καὶ σπουδαστὰς τῆς ἀρχαιολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1978

Ἐν Ἀθήναις τῇ 9ῃ Ἀπριλίου τοῦ χιλιοστοῦ ἑνακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ ὀγδόου ἔτους, ἡμέρᾳ τῆς ἑβδομάδος Κυριακῇ, ὥρᾳ 9.30 π.μ. ἀκριβῶς, συνήλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22, ἐκ τῶν ἐταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ ἔτους 1978 ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 122 Μιράσγεζης Δημοσθένης, 121 Μιράσγεζη Μαρία, 19 Βέλτσος Γεώργιος, 186 Σακελλαράκης Ἰωάννης, 29 Γιαννουλίδου Καλλιόπη, 189 Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος, 107 Λαζαρίδης Παῦλος, 13 Βάλδχιρχ-Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα, 58 Καζαμίας Θωμᾶς, 34 Δασκαρόλης Ἀθανάσιος, 11 Βαγιακάκος Δικαῖος, 208 Τραυλὸς Ἰωάννης, 161 Παπαντωνίου Ροζαλίνδη, 2 Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος, 103 Κωνσταντῖνου Θεόδωρος, 200 Συριόπουλος Κωνσταντῖνος, 66 Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ, 45 Ζαφειρόπουλος Νικ., 52 Θέμελης Π., 25 Βρανούσης Λέανδρος, 147 Ὀρλάνδος Ἀν., 98 Κριτζᾶς Χαράλ., 220 Χαρλαύτης Νικ., 179 Πολυγένης Ἰω., 53 Θεοχάρη Μαρία, 222 Χατζηδάκης Ἐμμ., 223 Χατζηκακίδης Ἀθαν., 75 Καρανδρέας Ἀπ., 133 Μπουφίδης Νικ., 134 Μπρούμης Ἰω., 82 Κονιδάρης Γεράσιμος, 148 Πάλλας Δημήτρ., 195 Σταθάτου Χριστ., 212 Τσαντίλας Ἰω., 215 Φαράκλας Νικόλαος, 48 Ζίας Νικόλαος, 149 Παμπούκας Ἀπόστολος, 172 Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα, 154 Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος, 198 Στίκας Εὐστάθιος, 78 Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη, 39 Διαπούλης Χαρ., 93 Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη, 28 Γιαννακόπουλος Γεώργιος, 188 Σακελλαρίου Μιχαήλ, 187 Σακελλαρίου Ἀγνή, 206 Τούλ Χάρης, ἥτοι ἐν ὧν 47 ἐταῖροι, ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 31 τοῦ Ὁργανισμοῦ, ἐκλέξωσι τὸ Προεδρεῖον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ Ἐξελεγκτικὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπεῖαν διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1978, ἀκούσωσι τὴν περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1977 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1977.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κ. Γεώργιος Βέλτσος ἐκήρυξε τὴν ἑναρξιν τῆς Συνεδρίας καὶ ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους εἰς ἐκλογὴν

τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Ἰωάννης Κ. Πολυγένης, Ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Γεράσιμος Κονιδάρης, Α' Γραμματεὺς ὁ κ. Παῦλος Λαζαρίδης καὶ Β' Γραμματεὺς ἡ δ. Μαρία Θεοχάρη. Ὁ ἐκλεγείς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Ἰωάννης Πολυγένης ἠὺχαρίστησε τοὺς ἐταίρους ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1977. Ὁ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Παῦλος Λαζαρίδης ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. 1) Ἀδαμίδη Κων., 2) Θωμᾶ Καζαμία, 3) Θεοδ. Κωνσταντίνου καὶ 4) Παν. Χριστοπούλου.

Τοῦ καθηγητοῦ ἐταίρου κ. Κονιδάρη ἐρωτήσαντος περὶ τοῦ λόγου ἐκποιήσεως μετοχῶν τῆς Ἐθνικῆς καὶ ἐν γένει χρεογράφων, ἀπήντησεν ὁ Πρόεδρος κ. Γ. Βέλτσος καὶ ὁ κ. Μιράσγεζης, δικηγόρος, οἱ ὅποιοι ἐξέθεσαν τοὺς λόγους τῆς ἐκποιήσεως τῆς ἐπωφελεστέρας ἐπενδύσεως δι' ἀγορᾶς ἀκινήτων ὥστε ἡ Ἑταιρεία νὰ ἔχῃ περισσότερα εἰσοδήματα. Ὁ κ. Κονιδάρης ἐθεώρησεν ἱκανοποιητικὴν τὴν ἀπάντησιν, διότι αἱ ἐκποιηθεῖσαι μετοχαὶ δὲν ἀπέδιδον καὶ εἶναι ὑποτονικὴ ἡ λειτουργία τοῦ Χρηματιστηρίου ἀξιῶν.

Περαινοῦσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προσέτεινεν, ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν διαχείρισιν τοῦ λήξαντος ἔτους 1977 ὡς ὀρθῶς γενομένην καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους τούτου.

Ἡ Συνέλευσις ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν τῆς Ἐπιτροπείας καὶ ἐπεκύρωσε τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους 1977.

Μετὰ τὴν ἔγκρισιν καὶ ἐπικύρωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Ἰ. Πολυγένης ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους πρὸς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1978.

Ὅρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν 1) Ζία Νικολάου καὶ 2) Κριτζᾶ Χαραλάμπους προσῆλθον, ἀναγινωσκομένου τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου καὶ ἐψήφισαν ἐταῖροι 46 γενομένης δὲ διαλογῆς ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας ἔλαβον: 1) Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος ψήφους 46, 2) Γιαννακόπουλος Γεώργιος ψήφους 46, 3) Καζαμίας Θωμᾶς ψήφους 45, 4) Κωνσταντίνου Θεόδωρος ψήφους 46 καὶ 5) Χριστόπουλος Παναγιώτης ψήφους 45.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1978 οἱ κ.κ. 1) Ἀδαμίδης Κωνστ., 2) Γιαννακόπουλος Γεώργιος, 3) Καζαμίας Θωμᾶς, 4) Κωνσταντίνου Θεόδωρος καὶ 5) Χριστόπουλος Παναγιώτης.

Εἶτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Ἰωάννης Πολυγένης ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1977.

Μετά τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνελεύσεως πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν γενομένην ἐργασίαν. Εἶτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 12.30 μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως

Ι. Κ. ΠΟΛΥΓΕΝΗΣ

Ὁ Α' Γραμματεὺς

Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος

Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

Ἡ Β' Γραμματεὺς

ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ

Οἱ ψηφολέκται

ΝΙΚ. ΖΙΑΣ

ΧΑΡ. ΚΡΙΤΖΑΣ

Β' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1978

Τῇ 16ῃ Ἀπριλίου 1978, ἡμέρα Κυριακῇ καὶ ὥρα 10 π.μ. ἀκριβῶς συνήλθον ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Προέδρου τῆς Συνελεύσεως κ. Ἰωάννου Πολυγένης ἐν τῷ Μεγάρῳ τῆς Ἑταιρείας οἱ ἐν τῷ παρόντι ἀναφερόμενοι ἐταῖροι αὐτῆς, ἵνα συμφώνως πρὸς τὰ ἄρθρα 7 καὶ 8 τοῦ Ὁργανισμοῦ ἐκλέξωσι τὸ Δ. Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν τριετίαν 1978 - 1980.

Τῆς συνεδρίας ἀρξαμένης τὴν 10ην π.μ. ἀναγινώσκονται καὶ ἐπικυροῦνται τὰ πρακτικὰ τῆς προηγουμένης Συνελεύσεως τῆς 9ης Ἀπριλίου 1978, μεθ' ὃ ὁ Πρόεδρος κ. Ἰωάννης Πολυγένης, παρισταμένων τοῦ Ἀντιπροέδρου κ. Γερασίου Κονιδάρη, τοῦ Α' Γραμματέως κ. Παύλου Λαζαρίδου, τῆς Β' Γραμματέως δ. Μαρίας Θεοχάρη, τῶν ψηφολεκτῶν κ. Νικολάου Ζία καὶ Χαραλάμπους Κριτζᾶ καὶ τῶν Μελῶν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας κ.κ. 1) Θωμᾶ Καζαμία, 2) Θεοδώρου Κωνσταντίνου, 3) Γεωργίου Γιαννακοπούλου, 4) Κωνστ. Ἀδαμίδου καὶ 5) Παναγ. Χριστοπούλου καὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ ἀναγραφομένων ἐταίρων οἱ: 107 Λαζαρίδης Παῦλος, 179 Πολυγένης Ἰωάννης, 19 Βέλτσος Γεώργιος, 96 Κριμπᾶς Ἡλίας, 39 Διαπούλης Χαρ., 222 Χατζηδάκης Ἐμμ., 162 Παπαπάνος Κωνστ., 25 Βρανούσης Λεάνδρος, 20 Βοβολίνης Σπυρ., 58 Καζαμίας Θωμᾶς, 23 Βότση-Κρυστάλλη Καλλιόπη, 220 Χαρλαύτης Νικόλαος, 115 Μαραγκοῦ Λίλα, 208 Τραυλὸς Ἰω., 113 Μανούσκακας Μανούσος, 66 Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ, 79 Κεραμόπουλος Δημήτριος, 13 Βάλδκιρχ-Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα, 198 Στίκας Εὐστάθιος, 120 Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον., 83 Κοντολέοντος Εὐρυδίκη, 26 Γαλλῆς Κωνσταντῖνος, 225 Χατζηνικολάου Ἄννα, 214 Τωμαδάκης Νικόλ., 207 Τουράτσογλου Ἰω., 184 Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη, 200 Συριόπουλος Κωνστ., 50 Ζώρα Καλλιόπη, 168 Παρλαμᾶ Στυλιανή, 151 Παναγιωτόπουλος Γεώργιος, 178 Πολίτης Λῆνος, 180 Πουλιανὸς Ἄρης, 108 Λαμπρινουδάκης Βασ., 88 Κορωναῖος Δημήτριος, 12 Βαλάσης Θωμᾶς, 153 Παντελίδου-Γκόφα Μαρία, 223 Χατζηκαχίδης Ἀθανάσιος, 215 Φαράκλας Νικόλαος, 65 Καλλιπολίτης Βασίλειος, 49 Ζώης Ἀντώνιος, 195 Σταθάτου Χριστίνα, 186 Σακελλαράκης Ἰωάννης, 3 Ἀλεξανδρῆ-Τζάχου Ὀλγα, 190 Σεργόπουλος Γεώργιος, 175 Πετρονάκης Ἀργύρης, 133 Μπουφίδης Νικόλαος, 34 Δασκαρόλης Ἀθανάσιος, 110 Λεμπέση Ἀγγελική, 35 Δεκουλάκου Ἰφιγένεια, 182 Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐ., 161 Παπαντωνίου Ροζαλίνδου, 70 Κανελλόπουλος Παῦλος, 228 Χριστόπουλος Μιχαήλ, 142

Ντούμας Χρῖστος, 150 Παναγιωτίδῃ Μαρία, 36 Δεληβοριάς Ἀγγελος, 90 Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω, 52 Θέμελης Πέτρος, 216 Φατούρου-Ἡσυχάκη Κάντω, 162 Παπαποστόλου Ἰω., 167 Παπαχριστοδούλου Ἰω., 137 Μυλωνᾶς Παῦλος, 106 Λαζαρίδης Δημ., 136 Μυλωνᾶς Γεώργ., 87 Κορρές Στ., 29 Γιαννουλίδου Καλλιόπη, 196 Στασινοπούλου-Τουλούπα Ἐβη, 172 Πέππα-Δελμούζου Κωνστ., 121 Μιράσγεζη Μαρία, 148 Πάλλας Δημ., 189 Σαραντόπουλος Κωνστ., 122 Μιράσγεζης Δημοσθ., 2 Ἀδαμίδης Κωνστ., 192 Σκιδάρντι Δημ., 218 Φωτίου Κωνστ., 174 Πετράκος Βασ., 112 Μανάφης Κ., 147 Ὀρλάνδος Ἀναστ., 213 Τσιμπίδης-Πεντάζος Εὐ., 131 Μπούρα Λασκαρίνα, 82 Κονιδάρης Γεράσ., 103 Κωνσταντίνου Θεόδ., 118 Μαστροκώστας Εὐθ., 18 Βελουδίου Μ., 132 Μπούρας Χαράλ., 48 Ζίας Νικόλ., 84 Κοντός Παναγ., 98 Κριτζᾶς Χαράλαμπος, 164 Παπαστάμου Δημ., 221 Χατζῆ Δέσποινα, 45 Ζαφειρόπουλος Νικόλ., 53 Θεοχάρη Μαρία, 187 Σακελλαρίου Ἀγνή, 188 Σακελλαρίου Μιχαήλ, 93 Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἐλ., 63 Καλλιγᾶς Μαρίνος, 111 Λούβαρης Νικ., 128 Μπόνης Κωνστ., 61 Καλλίας Κωνστ., 47 Ζερβουδάκη Ἡώ, 127 Μπαμπινιώτης Γεώργ., 157 Ζαφειροπούλου Φωτεινή, 125 Μουτσόπουλος Ν., 8 Ἀντουράκης Γ., 229 Χριστόπουλος Παν., 46 Ζέπος Παν., 211 Τσάκος Κων., 104 Κωνσταντίνου Ἰωάννα, 191 Σῖνος Στέφ., 27 Γιαλούρης Νικ., 224 Χατζημιχάλη Ἰωάννα, 129 Μπορμπουδάκης Ἐμμ., 209 Τριανταφυλλίδης Περ., 86 Κορρές Γ., 85 Θεοφανοπούλου-Κοντοῦ Δ., 117 Μαρκεζίνης Σπ., 16 Βασιλείου Ἰω., 154 Παπαδόπουλος Ἀθαν., 77 Καρέτσου Ἀλεξ., 130 Μπότσαρης Δημ., 76 Καρδαῖ Χρ., 73 Καραγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., 185 Σακελλαράκη-Σαπουναῖ Ἐφη, 62 Καλλιγᾶ Εἰρ., 226 Χουρμουζιάδης Γ., 37 Δημακόπουλος Ἰορδ., 217 Φιλιππάκη Βαρ., 78 Καρούζου-Παπασπυρίδῃ Σέμνη, 145 Οἰκονομίδου Ἀδ., 193 Σολομωνίδης Γ., 123 Μιτσός Μάρκ., 105 Λαζαρῆς Ἀνδρ., 102 Κωνσταντινόπουλος Γρηγ., 21 Βοκοτόπουλος Παν., 24 Βουκίδης Τιμ., 100 Κύρου Ἀδωνις, 40 Δοντᾶς Γεώργ., 158 Παπαθανασόπουλος Γ., 43 Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φ., 30 Γκόφας Δημ., 135 Μπρούσκαρη Μαρ., 28 Γιαννακόπουλος Γ., 9 Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 80 Κοκολάκης Μίνως, 6 Ἀνδρειωμένου Ἀγγελικῇ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκήρυξε τὴν ἐναρξιν τῆς ψηφοφορίας, καθ' ἣν προσῆλθον οἱ ὡς ἄνω 145 ἐταῖροι.

Τὴν 13ην ὥραν, μὴ ὑπάρχοντος ἐτέρου ψηφοφόρου ὁ Πρόεδρος ἐκήρυξε τὴν λῆξιν τῆς ψηφοφορίας καὶ ἐκάλεσεν ὡς ψηφοδέκτας τοὺς Ζιάν Νικόλαον καὶ Κριτζᾶν Χαράλαμπον μεθ' ὃ καταμετρηθέντων τῶν ἐν τῇ κάλπῃ ψηφοδελτίων καὶ εὐρεθέντων ψηφοδελτίων 145, ἐξ ὧν 1 τὸ ὑπ' ἀρ. 105 ἔχει 9 ὁνόματα, τὸ δὲ ὑπ' ἀρ. 138 εἶναι ἄκυρον, ἤρξατο ἡ διαλογὴ, καθ' ἣν ἔλαβον ψήφους οἱ κ.κ. α) Βέλτσος Γ. ψήφους 62 β) Ζέπος Παναγ. ψήφους 67 γ) Καλλιπολίτης Βασίλ. ψήφους 44 δ) Κανελλόπουλος Παῦλος ψήφους 65 ε) Μυλωνᾶς

Γεώργιος ψήφους 65 στ) Ὁρλάνδος Ἀναστάσιος ψήφους 86 ζ) Σακελλαράκης Ἰωάννης ψήφους 68 η) Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος ψήφους 58 θ) Δοντᾶς Γεώργιος ψήφους 62 ι) Ζαφειρόπουλος Νικόλαος ψήφους 70 ια') Καλλιγᾶς Μαρῖνος ψήφους 59 ιβ) Λαζαρίδης Δημήτριος ψήφους 49 ιγ) Πετράκος Βασίλειος ψήφους 56 ιδ) Πλάτων Νικόλαος ψήφους 77 ιε) Πάλλας Δημήτριος ψήφους 20 ιστ) Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ ψήφους 50, ιζ) Μπούρας Χαράλαμπος ψήφους 30, ιη) Τραυλός Ἰωάννης ψήφους 19, ιθ) Δρανδάκης Νικόλαος ψήφους 12, κ') Πολίτης Λῆνος ψήφους 5, κα') Καρούζου Σέμνη ψήφους 5, κβ') Γουλανδρῇ Αἰκ. ψήφους 2, κγ') Δεληβοριᾶς Ἀγγελος ψήφους 2, κδ') Ζώης Ἀντωνῖος ψήφους 3, κε') Κωνσταντῖνου Θεόδωρος ψήφους 1, κστ') Στίκας Εὐστ. ψήφους 3, κζ') Κοντολέοντος Εὐρ. ψήφους 2, κη') Μιράσγεζης Δημοσθένης ψήφους 3, κθ') Θεοχάρη Μ. ψήφους 1, λ) Πολυγένης Ἰ. ψήφους 2, λβ) Καράγιωργα Θεοδ. 2, λβ) Πεντάζος Εὐάγγ. 1, λγ) Μαριδάκης Γ. 1, λδ) Ντούμας Χρ. 1, λε) Φαράκλας Ν. 3, λστ') Γιαλούρης Ν. 1, λε) Κονιδάρης Γερ. 2, λστ') ἀνὰ μίαν ψῆφον οἱ Κριτζᾶς Χαρ., Καλλίας Κ., Κορρὲς Στυλ., Καζαμίας Θωμᾶς, Παπαστάμου Δ., Σακελλαρίου Μ., Λαμπρινουδάκης Β., Χριστόπουλος Π., Πετρονώτης Ἀργ., Μυλωνᾶς Π., Λαζαρίδης Π.

Μετὰ ταῦτα ὁ κ. Πρόεδρος ἀνεκοίνωσεν, ὅτι ἐξελέγησαν μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου διὰ τὴν τριετίαν 1978 - 1980, κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν ἐπωνύμων οἱ ἐξῆς ἐταῖροι: α' Ζαφειρόπουλος Νικόλαος, β' Ζέπος Παναγιώτης, γ' Κανελλόπουλος Παῦλος, δ' Μυλωνᾶς Γεώργιος, ε' Ὁρλάνδος Ἀναστάσιος, στ' Πλάτων Νικόλαος, ζ' Σακελλαράκης Ἰωάννης, καὶ οἱ ἰσοψηφίσαντες Βέλτσος Γεώργιος καὶ Δοντᾶς Γεώργιος. Γενομένης κληρώσεως ἐξέλεγη ὁ κ. Βέλτσος Γεώργιος.

Μεθ' ὃ ἀνεγνώσθησαν καὶ ἐπεκυρώθησαν καὶ ὑπεγράφησαν τὰ Πρακτικὰ ταῦτα καὶ ἐλύθη ἡ Συνεδρία περὶ ὥραν 16ην μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως

Ι. Κ. ΠΟΛΥΓΕΝΗΣ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος

Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

Τὰ Μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς

Ἐπιτροπείας

Ὁ Α' Γραμματεὺς

Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ὁ Β' Γραμματεὺς

Μ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

Οἱ ψηφοδέκται

Ν. ΖΙΑΣ

Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1978

Κύριε Πρόεδρε,

Οί υπογεγραμμένοι, αποτελοῦντες τὴν Ἐξελεγκτικὴν Ἐπιτροπείαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τὸ ἔτος 1978, προσκληθέντες διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 280/18.4.79 ἐγγράφου τοῦ κ. Προέδρου, ἐπελήφθημεν τοῦ ἐλέγχου τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ λήξαντος ἔτους 1978, ἐκ τῶν ταμειακῶν καὶ λογιστικῶν βιβλίων τῆς ὁποίας ἐξάγονται τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα:

ΜΕΡΟΣ 1

Α' Χρηματικὸν

Ταμεῖον

α) Χρέωσις

1) Ὑπόλοιπον μετρητῶν εἰς τὸ Ταμεῖον τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1977	Δρχ.	6.182.—
2) Ἀπὸ Ἑσοδα Γ. Προϋπολογισμοῦ 1/178 - 31/12/ 1978	»	16.538.596.—
3) Ἀπὸ προῶν ἐκποιήσεως 155 μετοχῶν Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος	»	2.709.230.—
4) Ἀπὸ ἀναλήψεις ἐξ Ἑθνικῆς Τραπεζῆς Α' no. 480042	»	1.380.223.—
5) Ἀπὸ ἀναλήψεις ἐξ Ἑθνικῆς Τραπεζῆς Β' no. 480246	»	20.058.262.—
6) Ἀπὸ ἐγγυήσεις ἀκινήτων	»	5.000.—
Εἰς μεταφορὰν	Δρχ.	40.697.493.—

Ἐκ μεταφορᾶς		Δρχ.	40.697.493.—
7)	Ἀπὸ Εἰδικὰς ἐνισχύσεις Δημοσίων Ἐπενδύσεων διὰ τὰς ἀνασκαφὰς Θήρας, ἔτους 1978 καὶ ὑπολοίπων, παρελθουσῶν χρήσεων	»	3.939.081.—
8)	Ἀπὸ Προσόδους χρέογράφων Κληρονομίας Φ. Φαρμᾶ κλπ.	»	79.489.—
9)	Ἀπὸ Γεωγραφικὴν Ἑταιρείαν τῆς Οὐάσιγκτων, οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις ἀρχαιολογικοῦ προγράμματος Περιστεριᾶς	»	365.540.—
10)	Ἀπὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ, οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις διὰ τοὺς σκοποὺς τῆς Ἑταιρείας.	»	600.000.—
11)	Ἀπὸ Προσωρινοὺς λογαριασμοὺς	»	628.388.—
12)	Ἀπὸ Χαρτόσημον τιμολογίων πωλήσεως βιβλίων .	»	10.553.—
13)	Ἀπὸ Κίνησιν Κεφαλαίων	»	3.121.131.—
Σύνολον		Δρχ.	<u>49.441.675.—</u>

β) Πίστις

1)	Εἰς ἔξοδα Γ. Προϋπολογισμοῦ ἀπὸ 1/1/78 - 31/12/1978	Δρχ.	19.804.737.—
2)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 480042	»	37.579,50
3)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Β' no. 480246	»	23.975.303,50
4)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 485244	»	8.035.—
5)	Εἰς Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 485420	»	56.710.—
6)	Εἰς Ἀνασκαφὰς ἐξ εἰδικῶν ἐνισχύσεων (Δημοσίων Ἐπενδύσεων δι' ἀνασκαφὰς Θήρας)	»	2.360.917.—
7)	Εἰς Ἐργασίας ἀποπερατώσεως λυομένου οἰκίσκου εἰς Ζάκρον	»	<u>100.000.—</u>
Εἰς μεταφορὰν		Δρχ.	46.343.282.—

	Ἐκ μεταφορᾶς	Δρχ.	46.343.282.—
8)	Εἰς Ἀνασκαφὰς Περιστεριᾶς	»	365.540.—
9)	Εἰς Συμβολὴν ἀνεγέρσεως Μουσείου Μυκηναίων ἐκ δωρεᾶς κ. Γ. Μυλωνᾶ	»	100.000.—
10)	Εἰς Κίνησιν Κεφαλαίων κλπ.	»	2.120.832.—
11)	Εἰς Προσωρινοὺς λογαριασμοὺς	»	450.688.—
	Σύνολον	Δρχ.	49.380.342.—
	Ὑπόλοιπον Ταμείου τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1978 ..	Δρχ.	61.333.—
	Σύνολον	Δρχ.	<u>49.441.675.—</u>

Β' Γενικὸς Ἰσολογισμὸς Χρήσεως 1978

Τὸ Ἑνεργητικὸν τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31-12-1978 ἀνήρχετο εἰς δραχμὰς 85.175.832 ἀποτελούμενον ἐκ τῶν κάτωθι μεριδίων:

Ἑνεργητικὸν

Ἀπὸ ἀκίνητα κτήματα (οἰκόπεδα καὶ καταστήματα) ..	Δρχ.	50.000.000.—
Ἀπὸ τὸ Μέγαρον τῆς Ἑταιρείας (Μεῖον ἀποσβέσεις) .	»	18.000.000.—
Ἀπὸ Ἐπιπλα καὶ Σκεύη (Μεῖον ἀποσβέσεις)	»	1.000.000.—
Ἀπὸ Μετοχὰς πρὸς φύλαξιν παρὰ τῇ Ἑθνικῇ Τραπεζῇ Α' (τιμὴ κτήσεως)	»	12.000.000.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἑθνικῇ Τραπεζῇ Α'	»	78.869.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἑθνικῇ Τραπεζῇ Β'	»	3.917.041.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἑθνικῇ Τραπεζῇ Α' Ἰ. Μαρ- κοπούλου	»	1.000.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἑθνικῇ Τραπεζῇ Α' ἐκ δω- ρεᾶς Ἰ. Ρώμα	»	20.204.—
Ἀπὸ Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἑθνικῇ Τραπεζῇ Α' ἐκ Κλη- ρονομίας Φ. Φαρμᾶ	»	97.385.—
Ἀπὸ Ὑπόλοιπον Ταμείου 31 Δεκεμβρίου 1978	»	61.333.—
Σύνολον	Δρχ.	<u>85.175.832.—</u>

Π α θ η τ ι κ ὸ ν

Εἰς Κεφάλαιον Δρχ. 85.175.832.—

Σύνολον Δρχ. 85.175.832.—

Γ' Περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Ἡ περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1978 ἀνήρχετο εἰς τὸ ποσὸν τῶν δραχμῶν 85.175.832.— ἀποτελουμένη ἐκ τῶν αὐτῶν ὑπολοίπων τῶν ἐν τῷ Ἑνεργητικῷ ἀναγραφομένων λογαριασμῶν.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προτείνει ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν ἀνωτέρω διαχείρισιν ὡς ὀρθῶς ἔχουσιν καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν Ἀπολογισμὸν καὶ τὸν Ἰσολογισμὸν τοῦ λήξαντος ἔτους 1978 τῆς ἰδίας περιουσίας τῆς Ἑταιρείας.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 3ῃ Ἀπριλίου 1979

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΔΑΜΙΔΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΧΡΗΣΙΣ 1978

Α' ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ

1) 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1976	άντίτυπα	600
2) ΠΑΕ 1975, τεύχος Β'	»	500
3) ΠΑΕ 1976, τεύχος Α'	»	500
4) Τὸ 'Έργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατὰ τὸ 1977	»	1000
5) 'Α. Κ. 'Ορλάνδου· 'Η 'Αρχιτεκτονική τοῦ Παρθενῶνος, τόμος Β' (α' μέρος κειμένου)	»	1000
6) Χρ. Καρδαρά· 'Απλώματα Νάξου. Κινητὰ Εὐρήματα τῶν τάφων Α καὶ Β	»	600
7) Εὐγ. Γιούρη· 'Ο κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ	»	1000

Β' ΠΩΛΗΘΕΝΤΑ

	'Αριθ. τόμων	Εισπραχθὲν ποσὸν
1) <i>Περιοδικὰ</i> (Κεφ. Γ ₁):		
'Αρχαιολογική 'Εφημερίς	131	} 234.585
ΠΑΕ	209	
Τὸ 'Έργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	145	
2) <i>Μονογραφίαι</i> (Κεφ. Γ ₂)	1196	464.195
3) <i>'Οδηγοὶ 'Αρχαίων Τόπων</i> (Κεφ. Γ ₃)	1708	Δρχ. 395.992
	Σύνολον	» 1.094.772

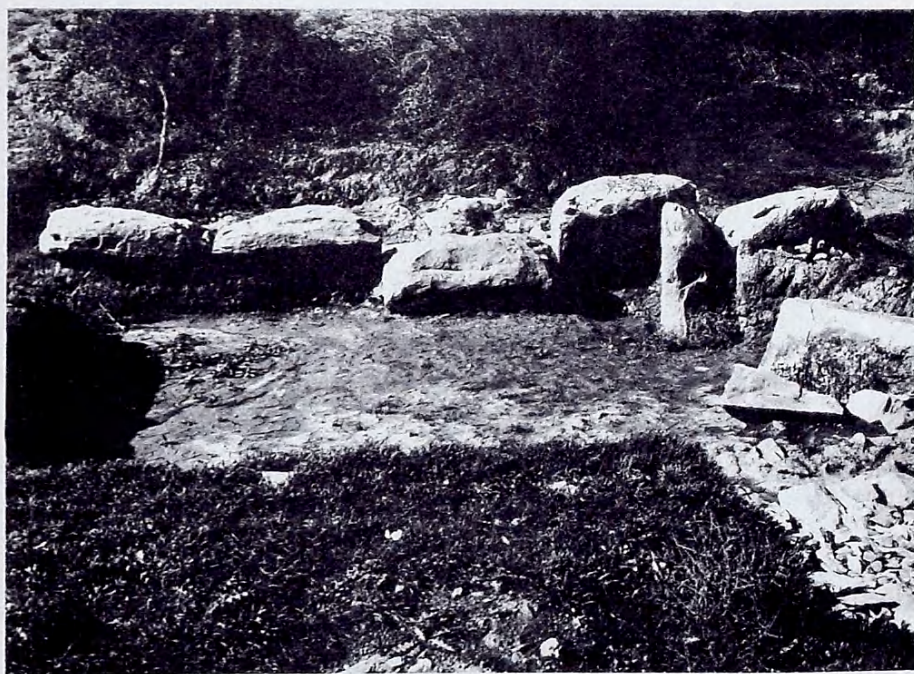
Γ' ΔΙΑΝΕΜΗΘΕΝΤΑ ΚΑΙ ΕΠ' ΑΝΤΑΛΛΑΓῃ

	'Αριθ. τόμων
1) <i>Περιοδικὰ</i> (Κεφ. Γ ₁):	
'Αρχαιολογική 'Εφημερίς	513
ΠΑΕ	800
Τὸ 'Έργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	635
2) <i>Μονογραφίαι</i> (Κεφ. Γ ₂)	863
3) <i>'Οδηγοὶ 'Αρχαίων Τόπων</i> (Κεφ. Γ ₃)	198

ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Ὁ βόρειος ἀνώνυμος περίβολος τῆς Νότιας Ἱερᾶς Ὁδοῦ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ.

β. Ὁ νότιος ἀνώνυμος περίβολος τῆς Νότιας Ἱερᾶς Ὁδοῦ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ.

α. Τὰ διασκορπισμένα μέλη τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου.

β. Τὰ ἐρείπια τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους.

Ο περίβολος του Πυθάρχου: α. Τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν περίβολο. β. Ἡ μεγάλη στήλη. γ. Ἡ μικρὴ στήλη.

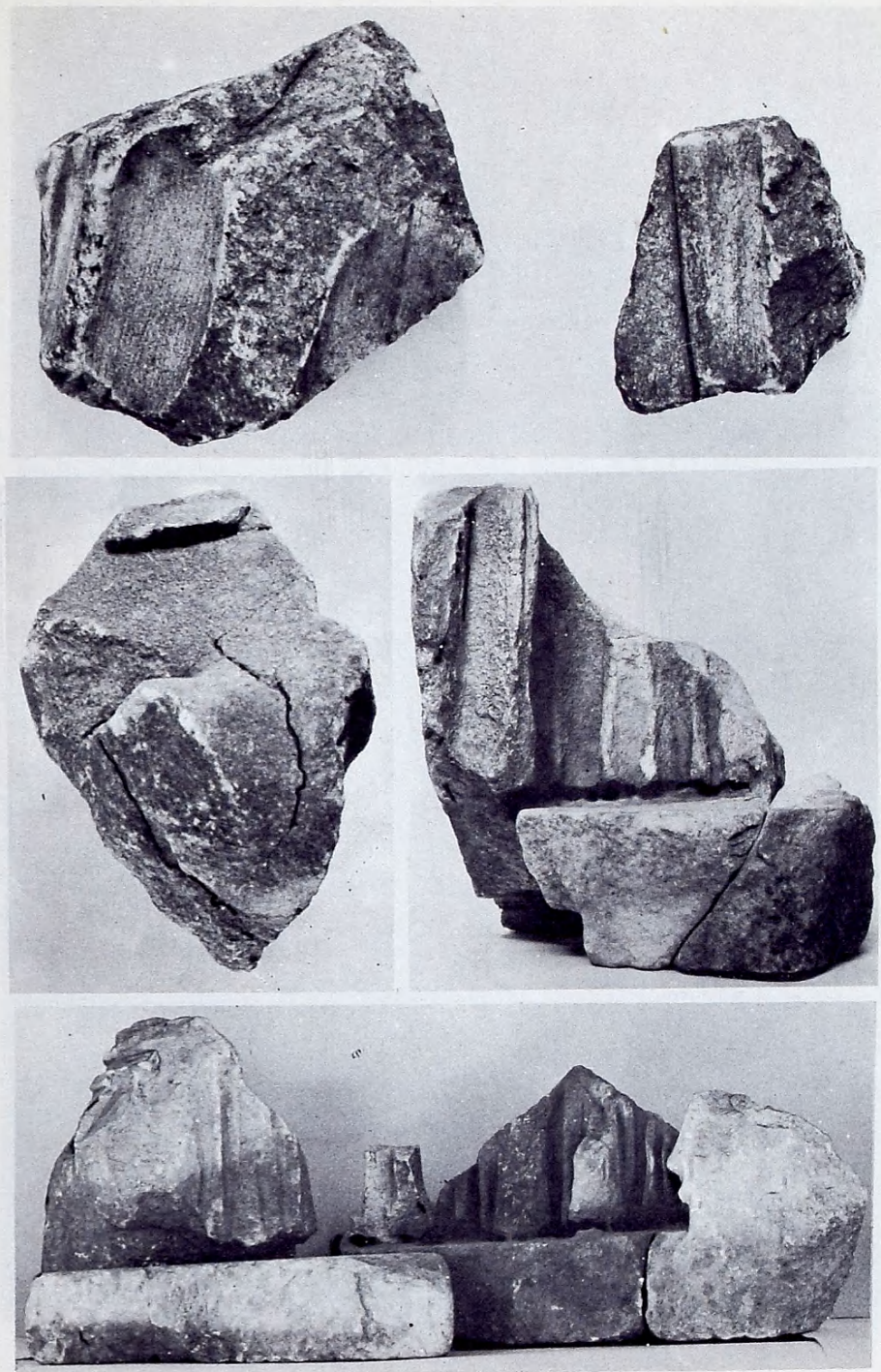
α. Ἡ στήλη τοῦ Νικοστράτου Ἐπιτέλου. β. Ἡ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους.
γ. Ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη τοῦ [--Φ]ανοκράτους Ραμνουσίου.

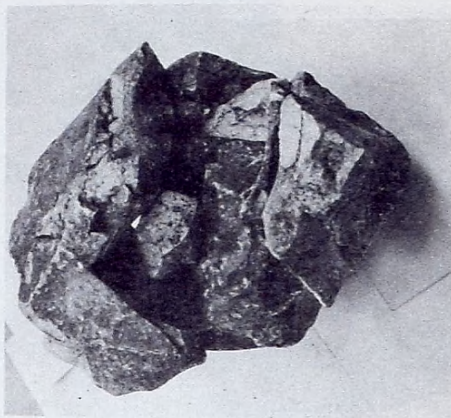
α. 'Επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη παράσταση από τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους. β. 'Επιτύμβια στήλη ἐφήβου ἀπὸ τὸν ἴδιο περίβολο. γ. 'Επιτύμβια στήλη Μειλησίων ἀπὸ τῆ Β. 'Ιερὰ 'Οδό.

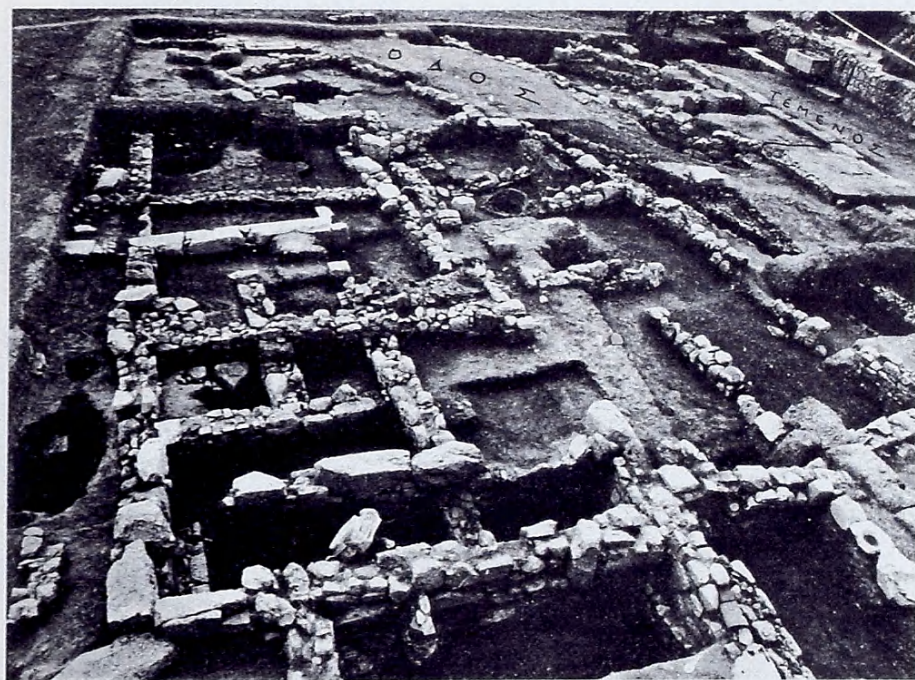
α. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀριστόκλειας. β. Ἐπιτύμβιο ἄγαλμα κόρης ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους. γ. Ἐπιτύμβια στήλη Μειλησίων ἀπὸ τῆ Β. Ἱερὰ Ὁδό.

α. Θραύσματα πτυχών του αγάλματος. β. Τμήμα από τὸ πέλμα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ. γ. Τμήμα τῆς πλίνθου μετὰ τὸ κάτω μέρος πτυχών τοῦ χιτώνα. δ. Τμήμα τῆς πλίνθου μετὰ τὸ κατώτερο μέρος τῶν ποδίων τοῦ αγάλματος. ε. Τμήμα τοῦ κεφαλῆς τοῦ αγάλματος.

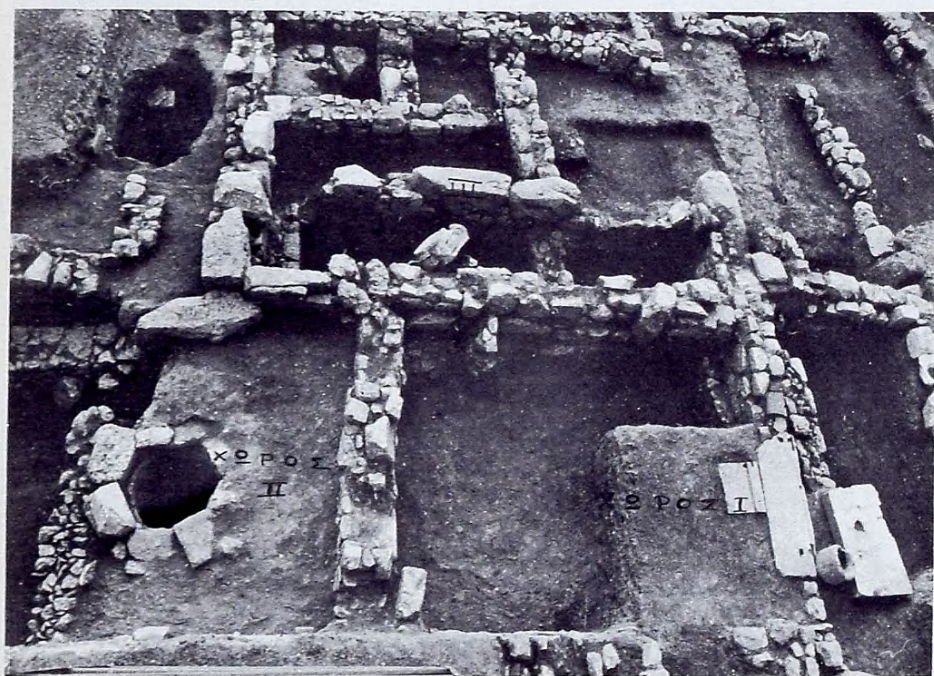
α. Τμήμα του δεξιού βραχίονα. β. Τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμήμα τοῦ στήθους. γ. Τμήμα πτυχῶν ἱματίου.
δ. Τμήμα ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ ἀγάλματος.

α. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Α. β. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β.

α. Νότια περιοχή τεμένους. Μπροστά τμήμα εὐθοντηρίας ναού(?). Διακρίνεται ἐγκάρσιος κλάστικος τοῖχος καὶ μέρος ἀψίδας γεωμετρικοῦ κτίσματος. β. Τμήμα γεωμετρικοῦ περιβόλου στὴν ἐσωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ ρωμαϊκοῦ τεμένους.

α. Ἀποψη ΒΑ τομέα ἀνασκαφῆς. Ὑστερορωμαϊκὸ οἰκοδόμημα. β. Οἱ χώροι Ι καὶ ΙΙ τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ ὕστερορωμαϊκὸ οἰκοδόμημα: α. Ὁ χώρος Ι. β. Ὁ χώρος ΙΙ μὲ τὸ φρέαρ στὸ κέντρο.

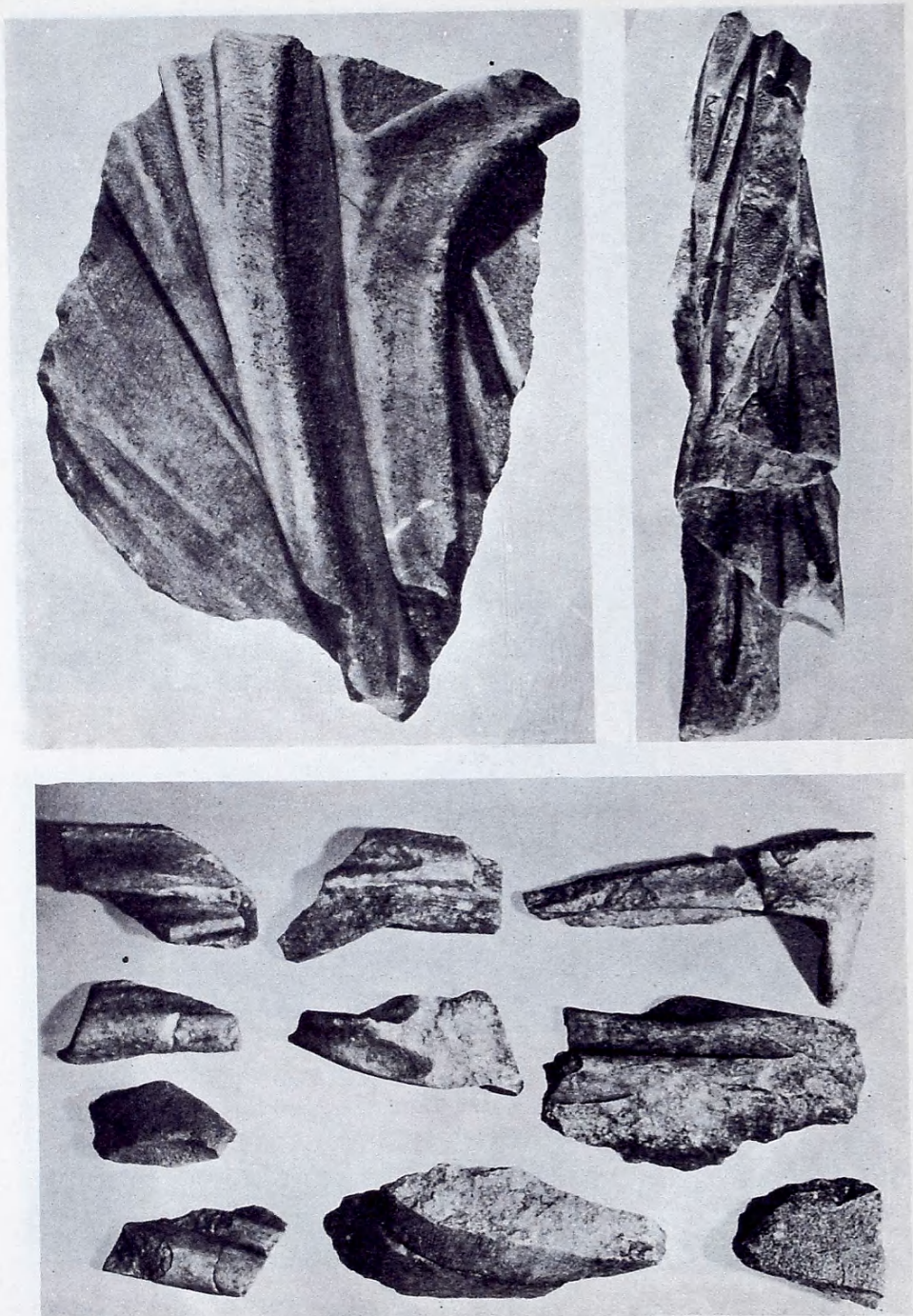
α-β. Δύο ὄψεις τῆς πλίνθου μετὰ τὰ ἄκρα πόδια ρωμαϊκοῦ ἀνδριάντος *in situ* ἀριστερὰ τοῦ κατωφλιοῦ. Μπροστὰ στρώμα θραυσμάτων τοῦ ἐνδύματος (φωτ. Π.Θ).

α. "Αποψη της πλίνθου του αγάλματος από πάνω (φωτ. Π.Θ.). β. Πρόσθια όψη της πλίνθου με τὰ πόδια του αγάλματος.

α. Δάχτυλα του δεξιού χεριού που συγκρατούσε στο στήθος το ἱμάτιο. β. Μεγάλο θραύσμα ἀπὸ τὶς πτυχές τοῦ ἱματίου. γ. Πλάγια ὀψη τῆς πλίνθου μὲ τὸ δεξιὸ πόδι. Διακρίνονται τὰ ἴχνη τοῦ ἐργαλείου.

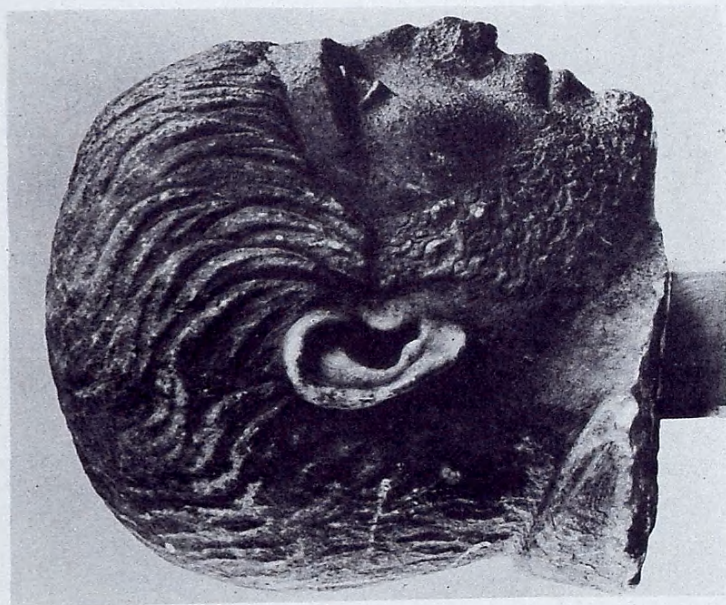
α-β. Μεγάλα θραύσματα από τις πτυχές του ἱματίου. γ. Μικρά θραύσματα πτυχῶν τοῦ ἀγάλματος.

α-γ. Ὁ Ἐφίβος ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Ἐρέτριας (ἀρ. εὐρ. 244 Ἐθν. Μουσείου).

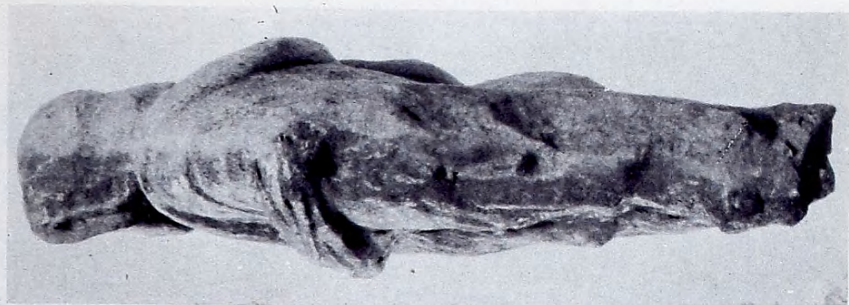
α-β. Ἀνδρικό πορτραίτο ἐποχῆς Τραϊανοῦ (ἀρ. εὐρ. 1272 Μουσ. Ἐρέτριας).

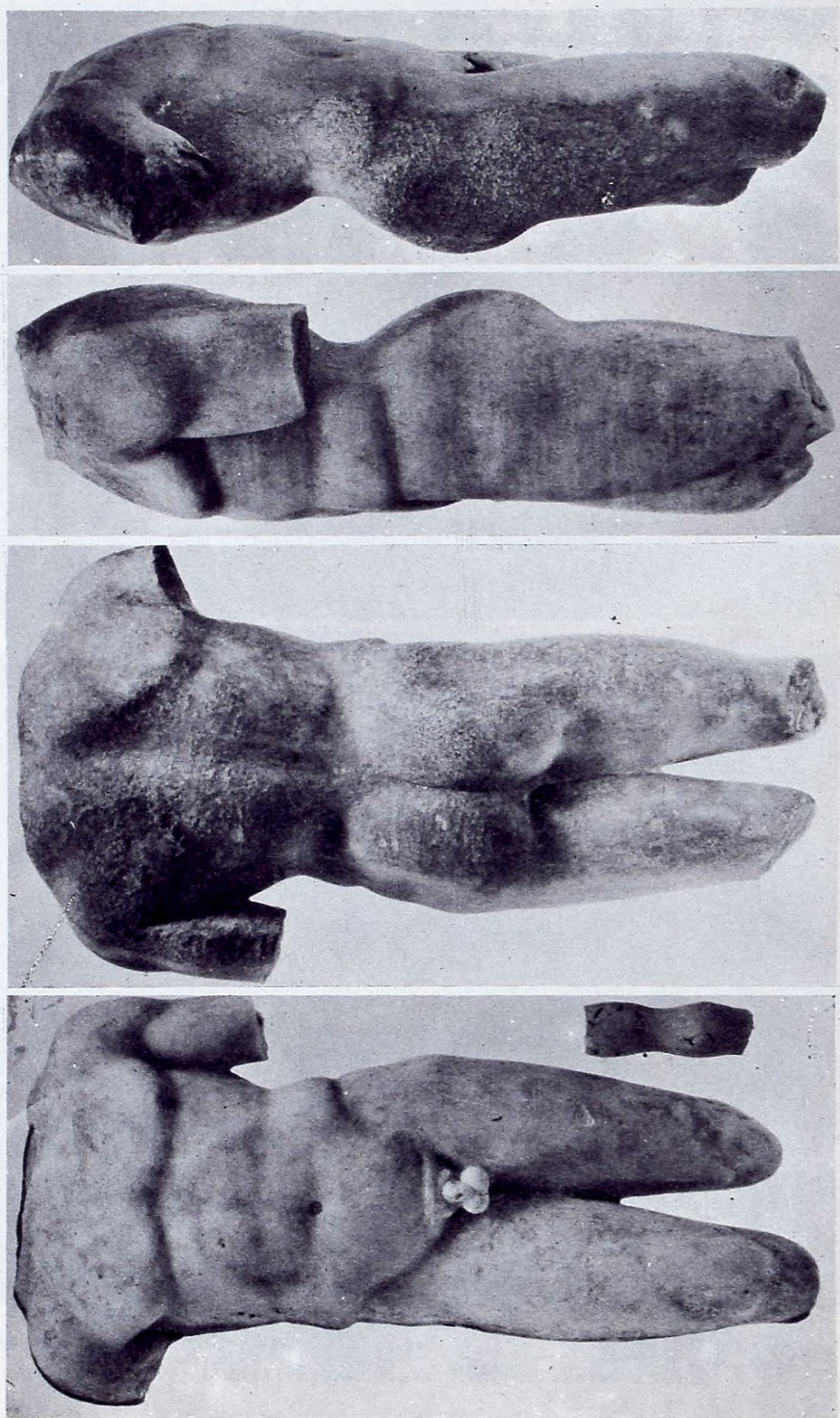
α-β. Ἀνδρικό πορτραῖτο ἐποχῆς Τραϊανοῦ (ἀρ. εὐρ. 1272 Μουσ. Ἑρέτριας).

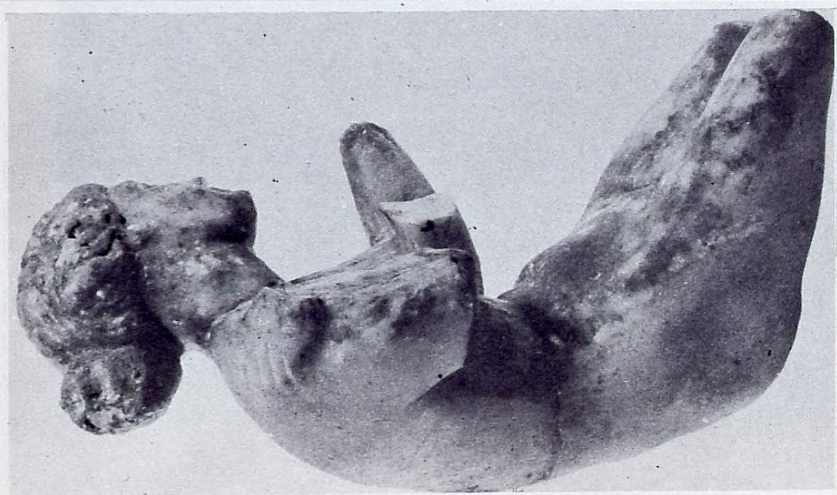
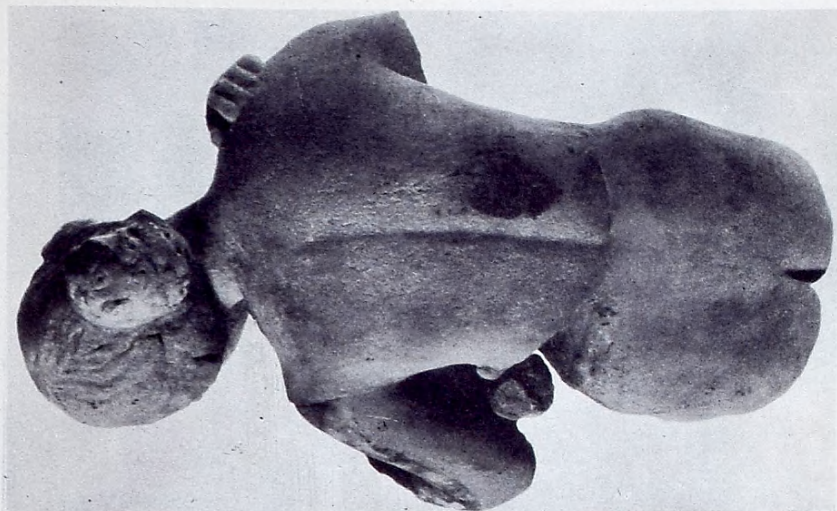
‘Ο «ἀποθέτης τῶν γλυπτῶν»: α. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ, ναῖσκος Κυβέλης καὶ ἐρωτιδέας *in situ* (φωτ. Π.Θ.). β. Ὁ κορμὸς τοῦ Ἡρακλῆ πλακωμένος ἀπὸ λίθινη πλάκα (φωτ. Π.Θ.).

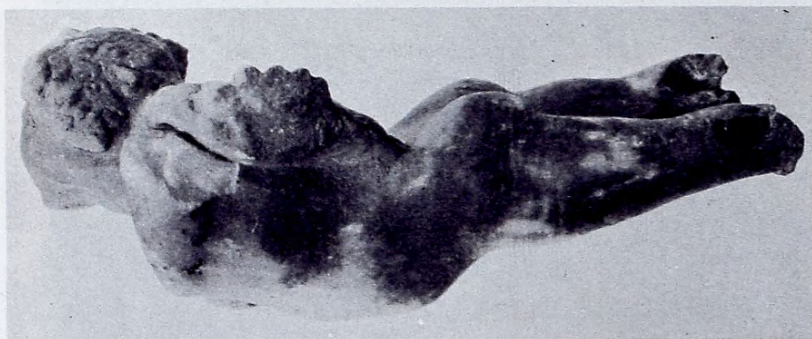
α-δ. Τὸ ἀγάλματι τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

α-δ. Κορίνθιος Ἡρακλῆς.

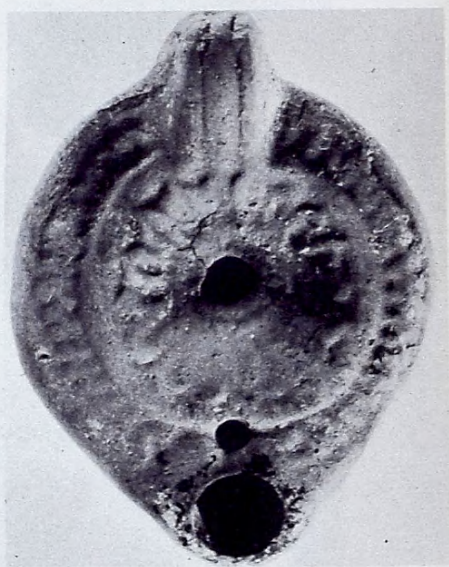
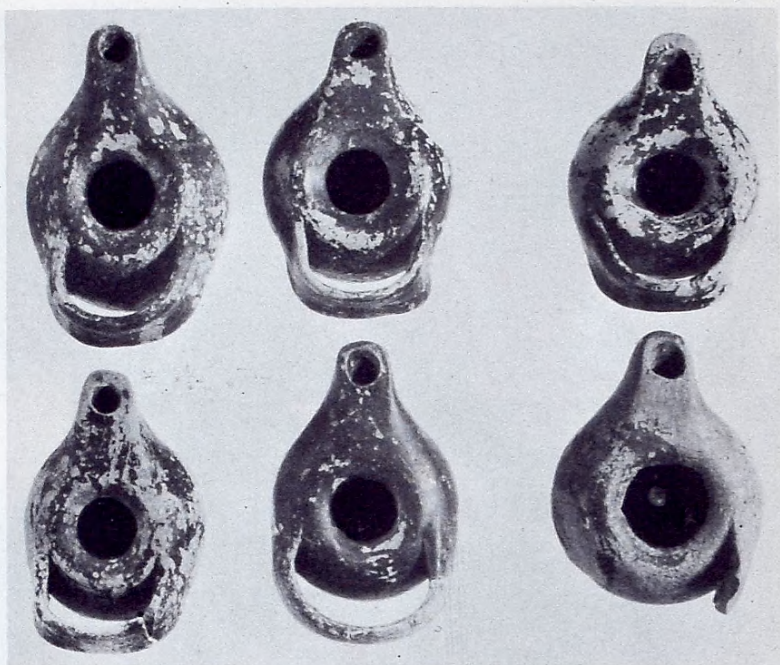
α-γ. Κορμός Αφροδίτης.

α. Ὁ ναύτοκος τῆς Κυβέλης, β-γ. Πλάγιες ὄψεις Ἑρωτιδέα.

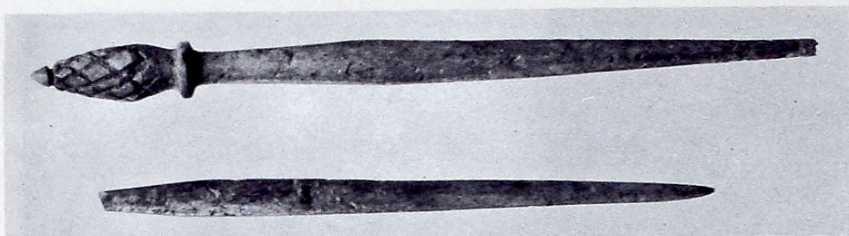
α-β. Δύο όψεις του συμπλέγματος "Έρωτος και 'Αφροδίτης.

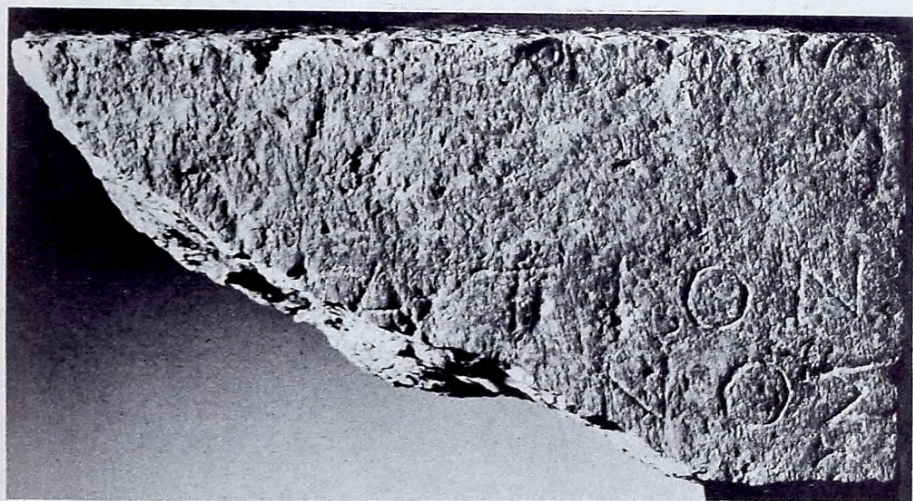
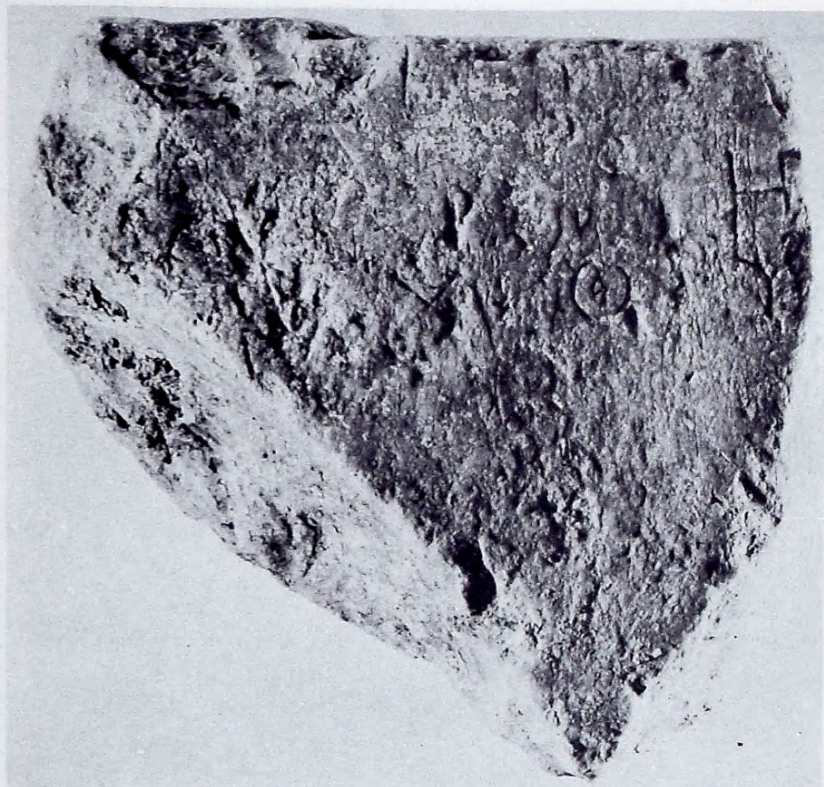
α. Ὅμοιοι ἐρετριακοὶ λύχνοι ἀπὸ τὸ κλασικὸ στρώμα τοῦ χώρου Ι. β. Κορινθιακὸς λύχνος μετὰ ανάγλυφη προτομὴ Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὸ φρέαρ τοῦ χώρου ΙΙ. γ. Λύχνος ἀπὸ τὸ χῶρο ΙΙ.

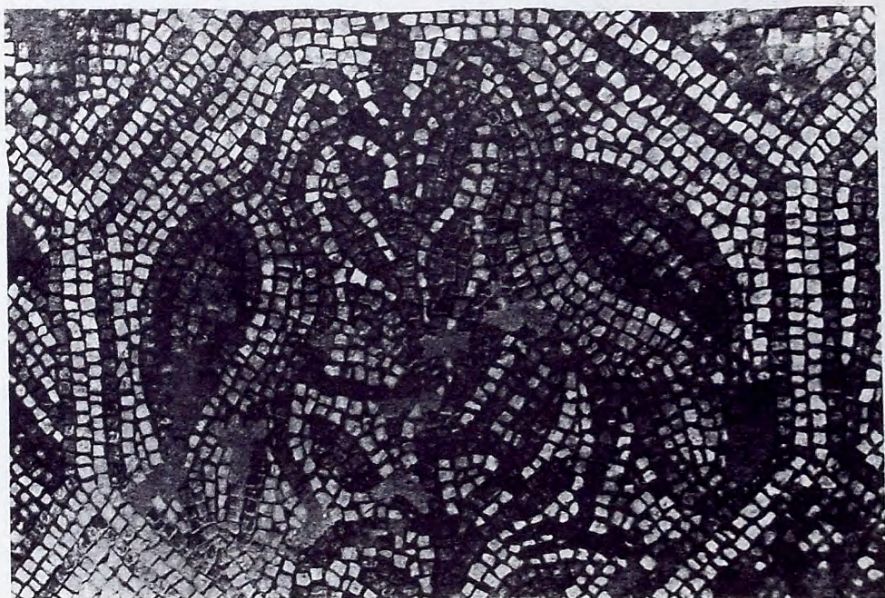
α. Πρόχους *in situ* μπροστά στην είσοδο του χώρου Ι (φωτ. Π.Θ.). β. Δυτική όψη σε βάθος τομής στο χώρο ΙΙΙ. Κλασικό στρώμα με χύτρα *in situ* κάτω από τον ύστερο ρωμαϊκό τοίχο. Κάτω δεξιά ἐγκάρσιος τοίχος κλασικών χρόνων (φωτ. Π.Θ.).

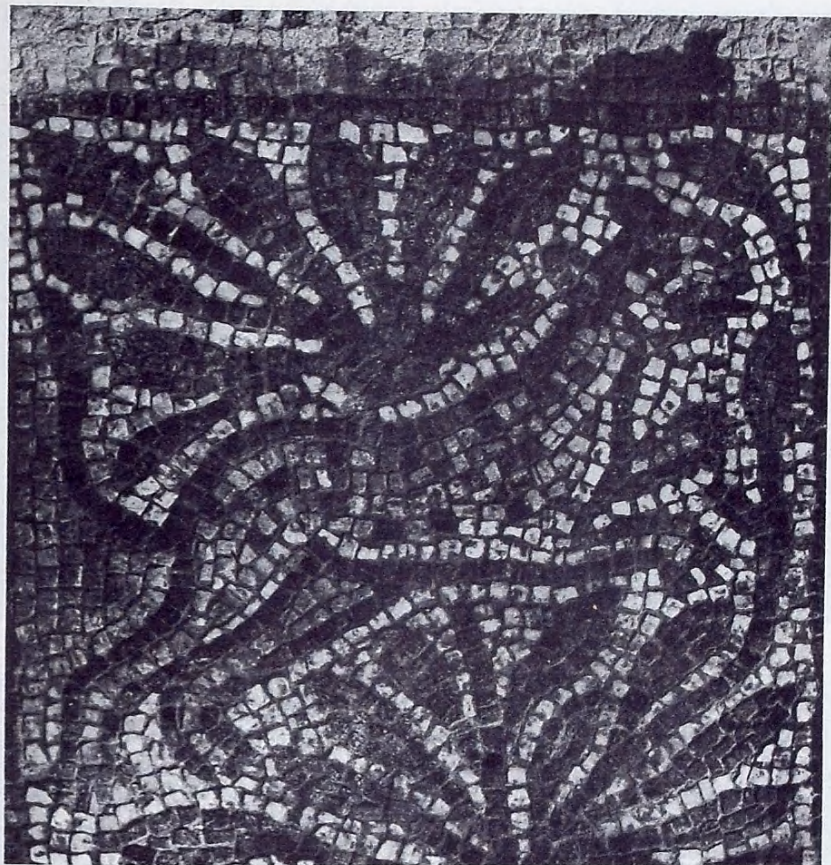
α. Δύο ειδώλια κορασίδων με πόλο από το κλασικό στρώμα του χώρου Ι. β-γ. Χάλκινη πόρπη και οστίνες περόνες.

α-β. Θραύσματα ἐνεπίγραφων ἐπιτύμβιων στηλῶν.

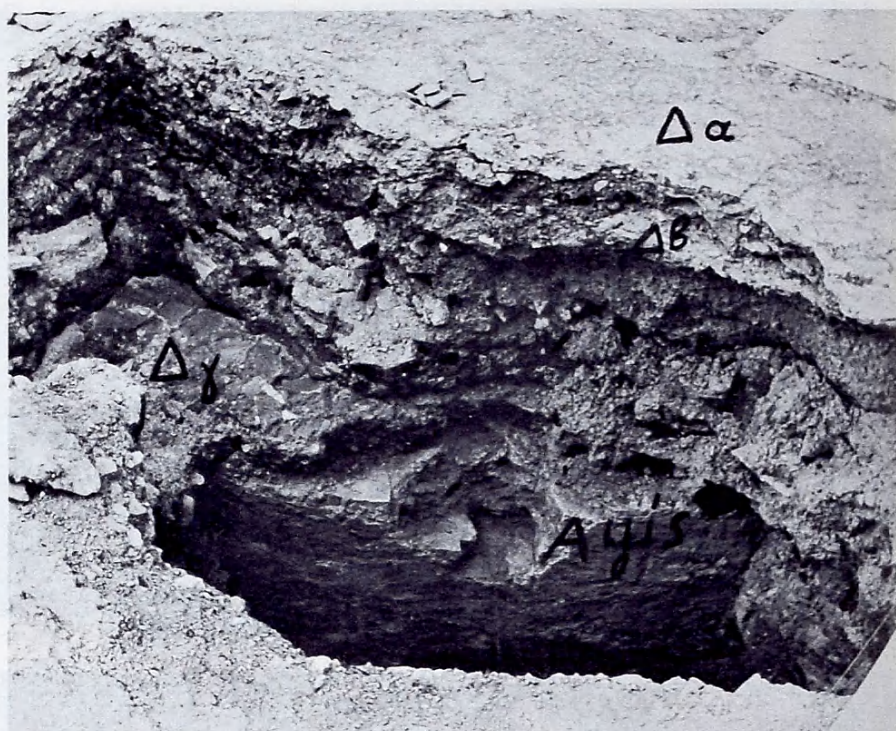
Βασιλική τοῦ «Μαρτυρίου». α-β. Ψηφιδωτά νάρθηκος.

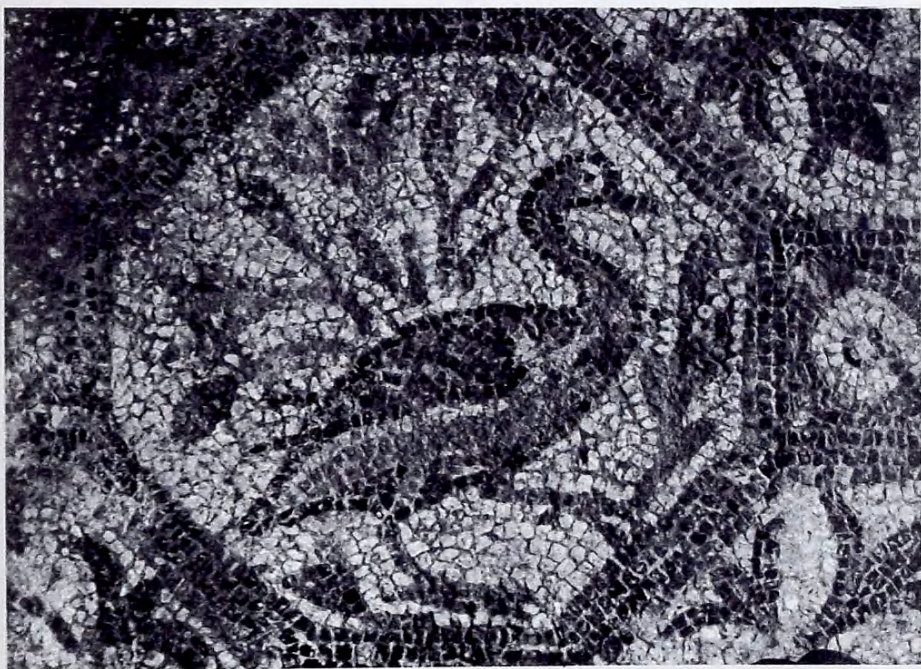
Βασιλική του «Μαρτυρίου». α. Ψηφιδωτὸν νάρθηκος. β. Ὁ νότιος στυλοβάτης τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου καὶ οἱ ὀκτάπλευροι πεσσίσκοι.

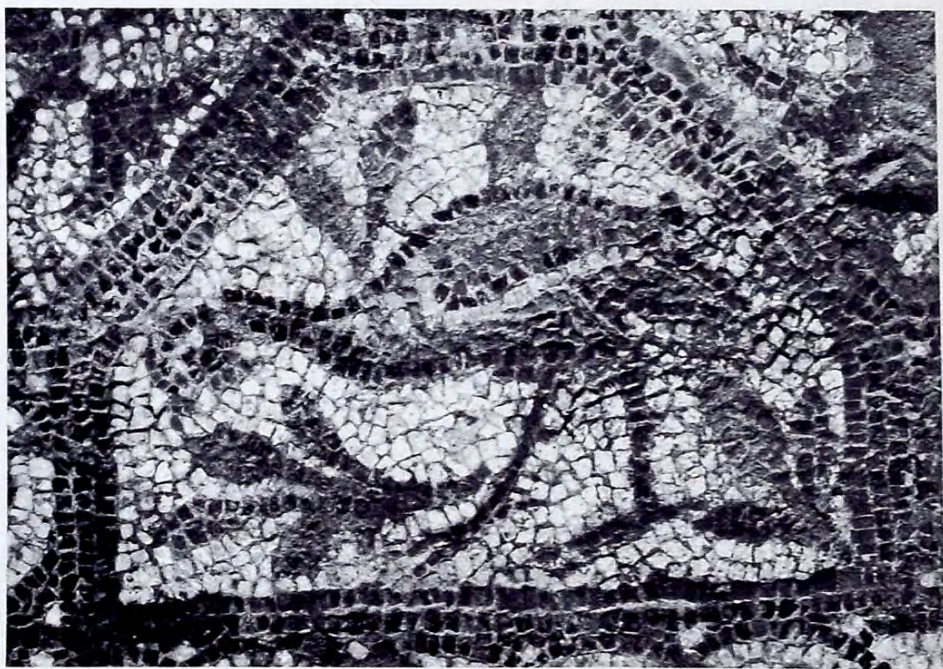
Βασιλική τοῦ «Μαρτυρίου». α. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ «Μαρτυρίου» ἐπὶ θωρακίου. β. Ὅστέινον τεμάχιον πυξίδος. γ. Στάθμιον.

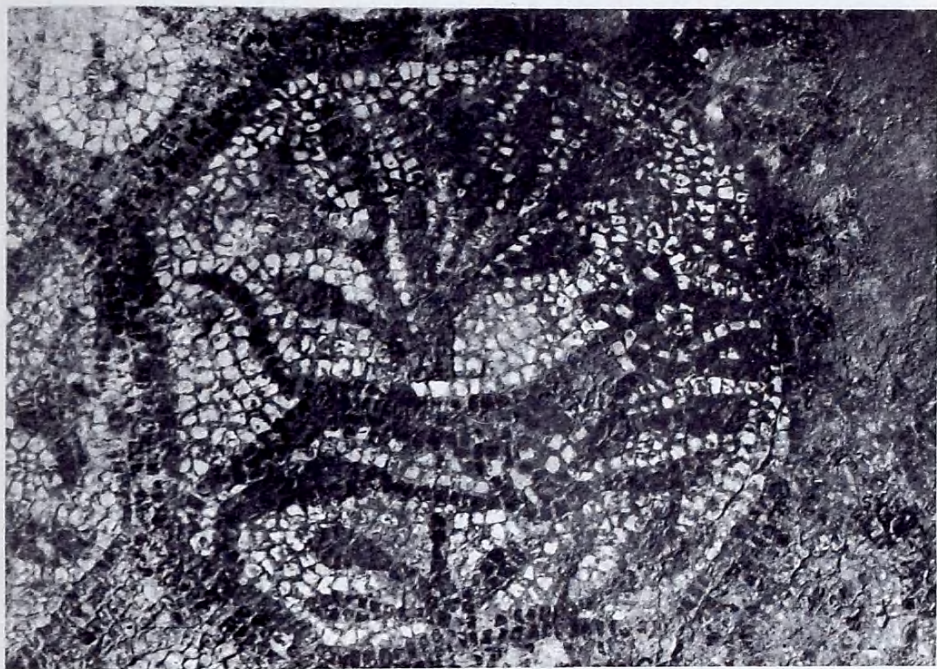
Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου. α. Τμήμα τῆς πρώτης ἀψίδος καὶ τὰ ἐπάλλῃλα δάπεδα. β. Τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια τοῦ ὑποκαύστου.

Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου. α-β. Ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ ὑποκαύστου.

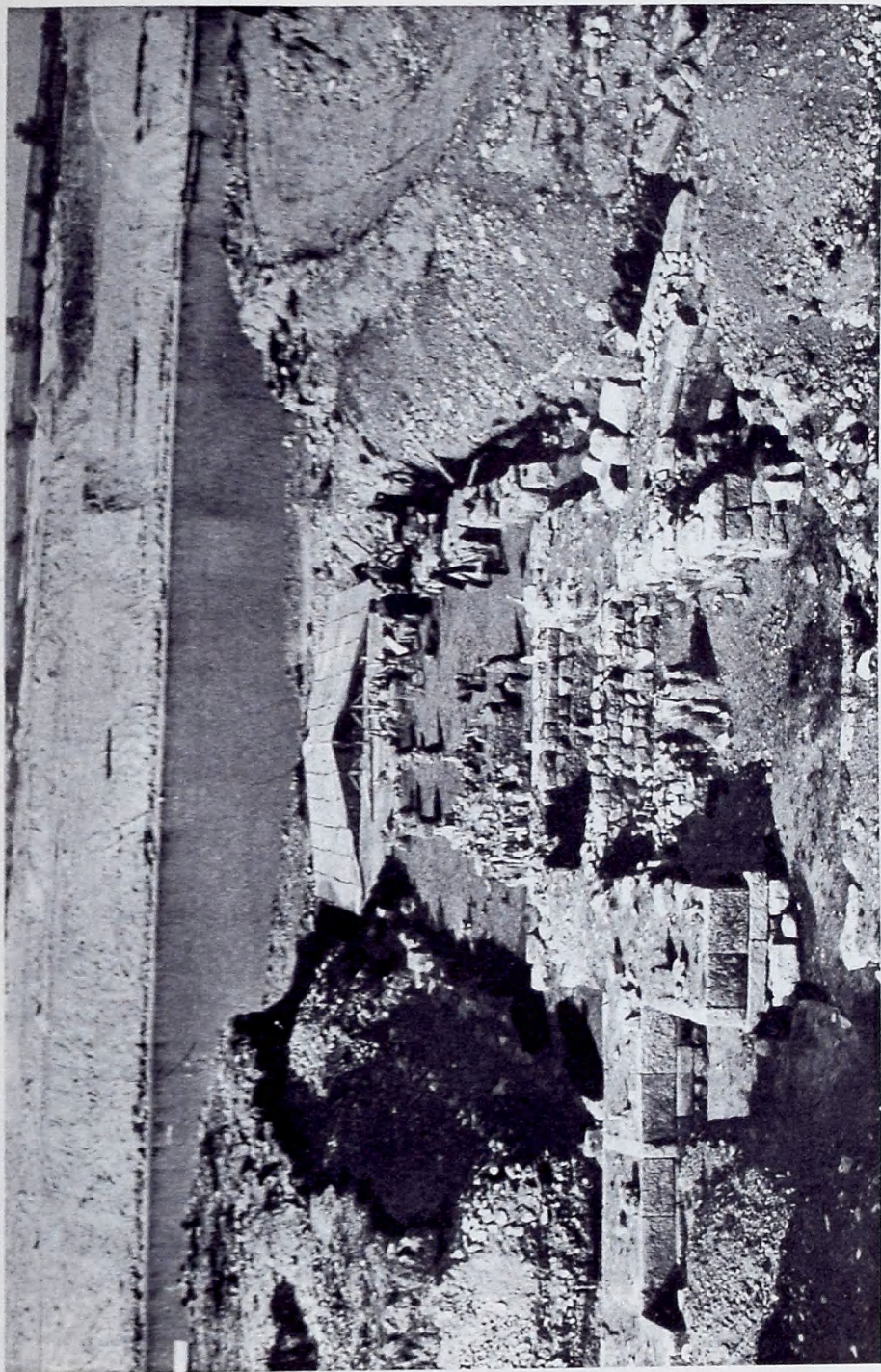
Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου. α-β. Ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ ὑποκαύστου.

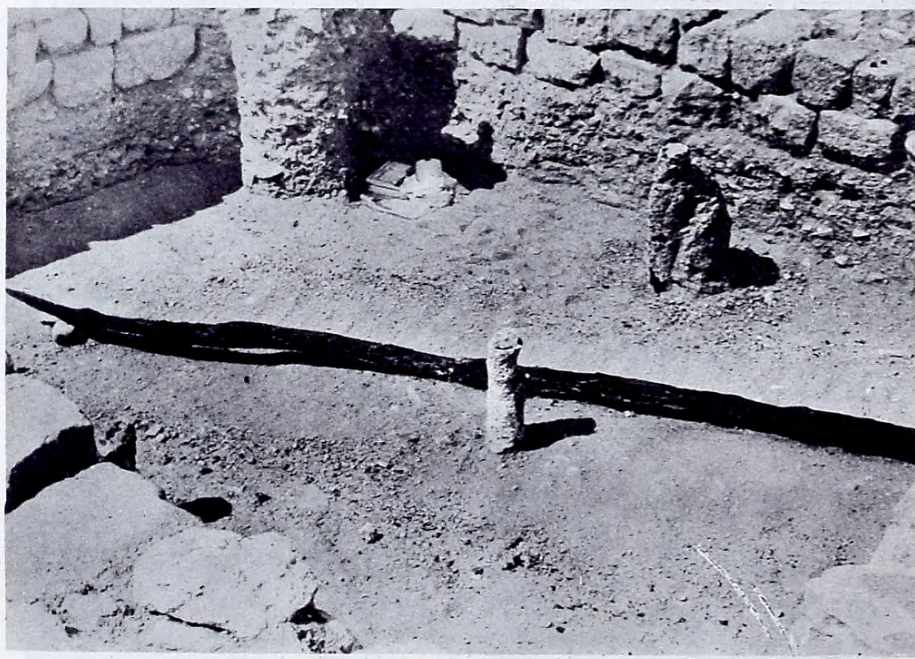
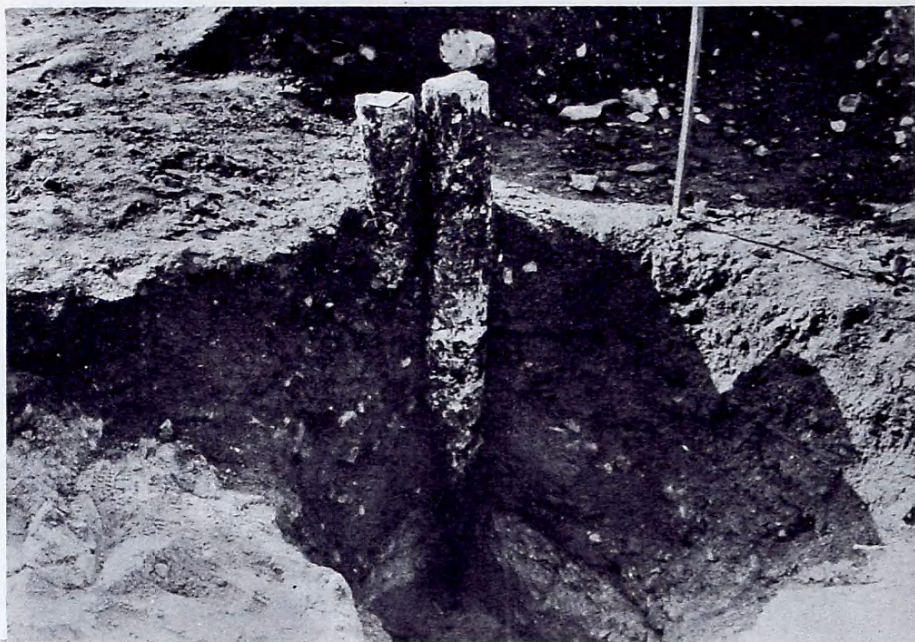
Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου. α-β. Ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ ὑποκαύστου.

Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου. α. Λύχνος με παράστασιν πολεμιστοῦ. β-γ. Ἐπένδυσις ἐπικράνου παραστάδος.

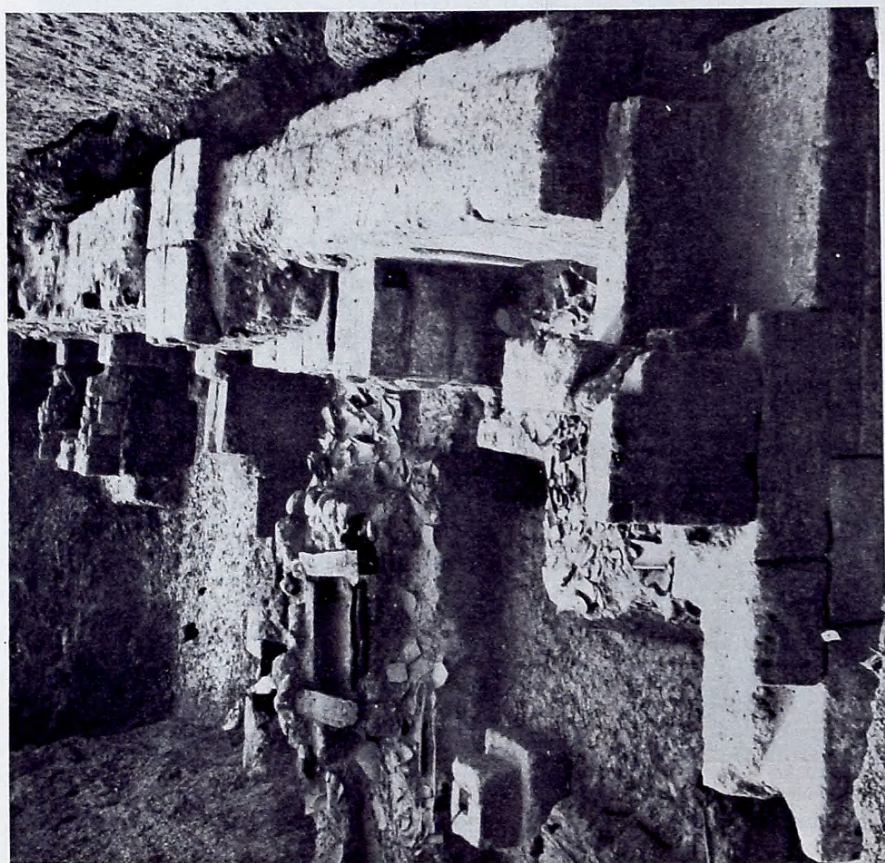
Ἡ πόλη Γ καὶ ἡ θέση τῆς ἀρχαίας γέφυρας.

α. Ὁ πάσσαλος X59 τῆς κλασικῆς γέφυρας τοῦ Στρυμόνα. β. Ὁλόκληρος πάσσαλος πού βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς πύλης.

α. Όστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν πασσάλων τῆς κλασικῆς γέφυρας. β. Ἀγκιστρα καὶ καρφὶ ἀπὸ χαλκοῦ, ἀγνύθες ἀπὸ μολύβι ἀπὸ τὴ θέση τῆς ἀρχαίας γέφυρας. γ. Ἀγνύθες ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας γέφυρας.

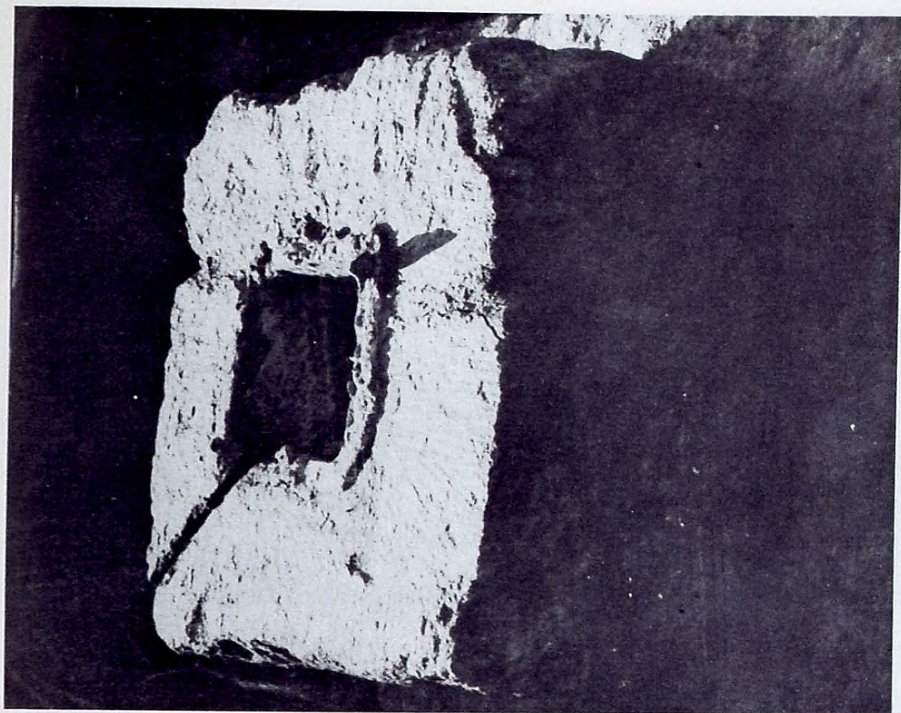
α. Αποψη της ανασκαφής τείχους και οικοδομής, δυτικά από το βυζαντινό πύργο. β. Το νότιο άκρο του τμήματος του τείχους από Ν.

α. Πλακόστρωτο έσωτερικά από τούς άγωγούς αποχέτευσης. β. Τό νότιο τμήμα τοῦ τείχους μέ τούς άγωγούς αποχέτευσης.

α. Τμήμα τοῦ τείχους καὶ ὁ πέσσος Γ. β. Ὁ πέσσος Α τῆς κλασικῆς οἰκοδομῆς.

α. Ἡ εὐθυντηρία τοίχου, κάθετου στὸν πεσσὸ Α'. Ἀριστερά, σὲ πρὶο ψηλὸ ἐπίπεδο, τὸ ἄκρο τοῦ πλακοστρώτου.
β. Βάση μὲ τόρμο καὶ μολυβδοχόγησιν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκοδομῆς.

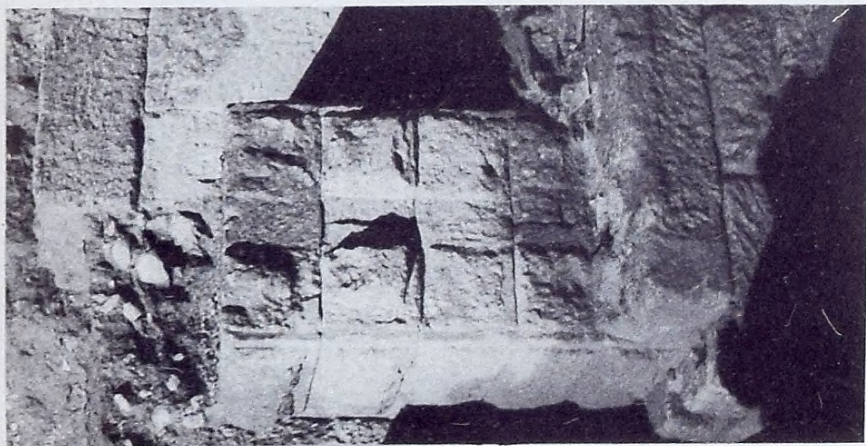
α. Ὁ πεσσὸς Α ἐσωτερικὰ καὶ ὁ κάθετος σ' αὐτὸν τοῖχος τῆς κλασικῆς οἰκοδομῆς. β. Κεραμίδια στέγης καὶ σειρὰ ἀμφορέων ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ τὸν πεσσὸ Α.

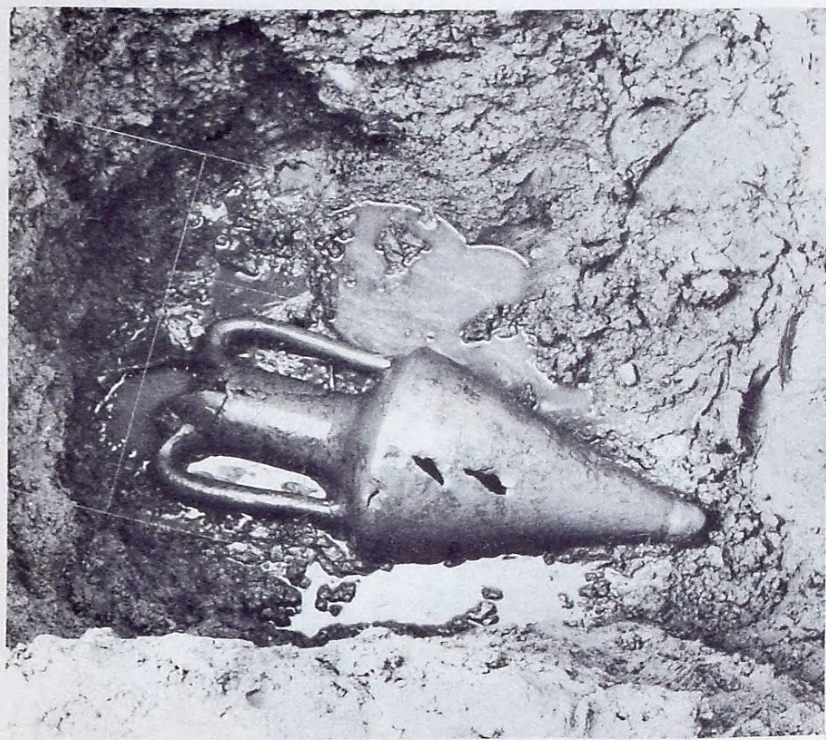
α. Στρωτήρες και καλυπτήρες από στέγη οικόδομης στο έσωτερικό του τείχους. β. Το έσωτερικό της κλασικής οικόδομης μεταξύ των πεσσών Α και Β.

α. Ξύλινα δοκάρια, κεραμίδια στέγης και βάση στύλου. β. Τόρμοι σε λιθόπλινθος της κρηπίδας του πεσσού Β και μεγάλη λιθόπλινθος με τόρμους, επάνω στην κρηπίδα.

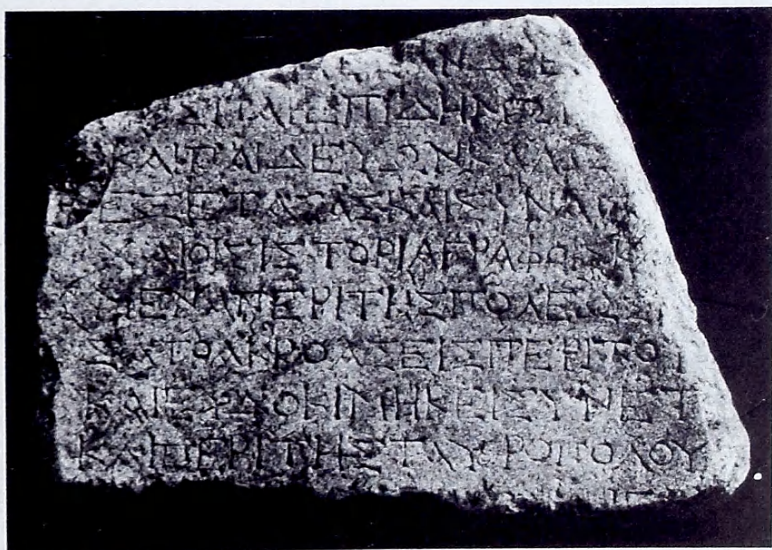

α. Κάθετη αλάκωση στην εσωτερική επιφάνεια του πεσσού Β και λιθόπλινθος επάνω στην κρηπίδα του.
β. Όξυπύθμενος άμφορέας κοντά στην κρηπίδα του πεσσού Δ.

α. Ώστρακα από μεγάλο έρυθρόμορφο άγγείο με παράσταση νέου και άλόγου. β. Ώστρακα έρυθρόμορφων άγγείων από τó έσωτερικό της κλασικής οίκοδομής. γ. Μελαμβαφή οστρακα άγγείων με έγχάρακτα όνόματα και γράμματα.

α. Ειδώλιο χορεύτριας με τύμπανο. β. Ένσφράγιστη λαβή θασιακού αμφορέα. γ. Ένεπίγραφη στήλη.

α. Τὸ ὑπ. ἀρ. 8 τμήμα τοῦ «μακροῦ τείχους». β. Κυκλικὸς πύργος σὲ γωνία τοῦ τείχους ἀρ. 8.

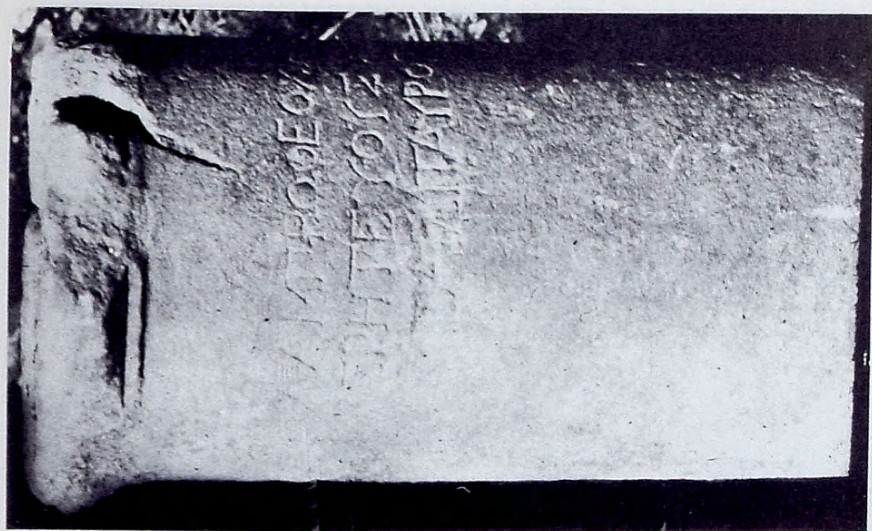

α. Ἐξωτερικὸ στόμιον τοῦ τείχους ἀριθ. 8. β. Κτερίσματα τοῦ τάφου ἀριθ. XXVIII: λήκυθοι, πόρπες, κογγύλια.

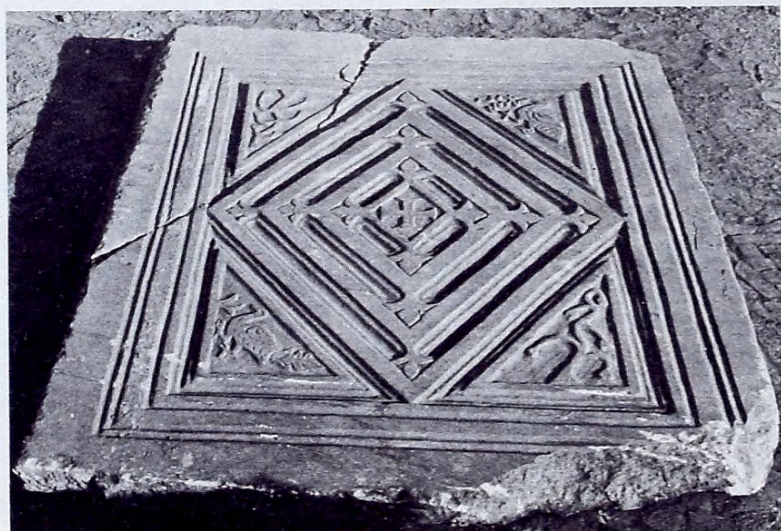

α. Αί ἀποκαλυφθεῖσαι ἰωνικαὶ βάσεις παρὰ τὸν ἀνατολικὸν χώρον τοῦ κτηρίου καθὼς καὶ τὰ δύο μεγάλα μαρμάρινα ἐπὶ κрана παραστάδων τοῦ τοίχου. β. Κιονόκрана, περιρραντήριον, πεσσίσκος τέμπλου, ἐπὶ κрана.

Ἐκ τοῦ περικέντρου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου: α-β. Κορινθιακὸν κιονόκρανον ἀρίστης τέχνης με κεφαλὰς κριοῦ εἰς τὰ ἄκρα τῶν ἀβάκων. γ. Μαρμαρίνους κιονίσκος με ἐπιγραφὴν ρωμαϊκῶν χρόνων.

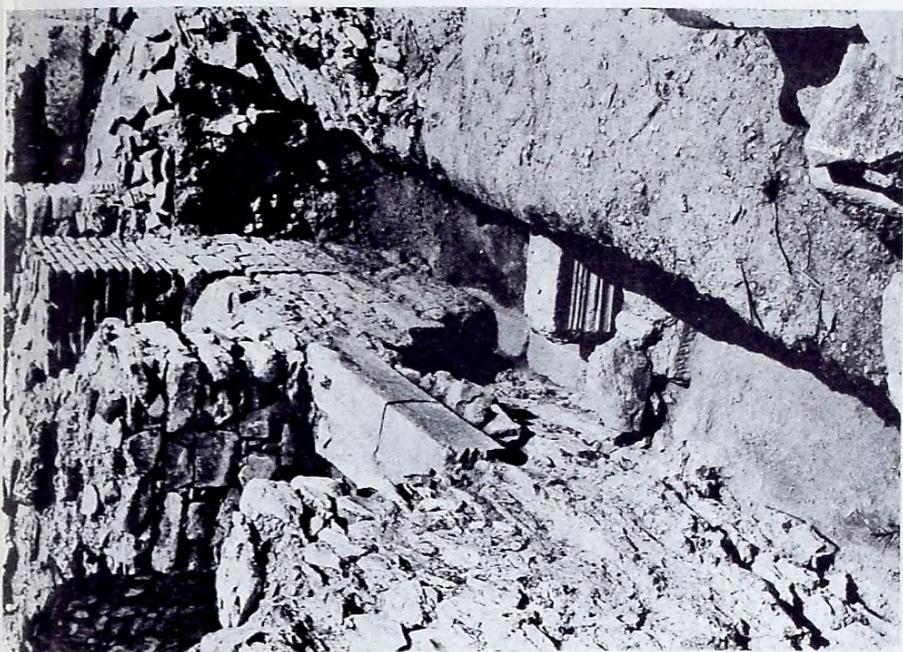
Ἐκ τοῦ περικέντρου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου : α. Ἰωνικά κιονόκρανα μετὰ συμφυῶν ἐπικράνων. Δεξιὰ ἐπίθημα τοῦ πρὸ διετίας ἀνευρεθέντος ἀμφικιονίσκου. β. Μαρμάρινος κοσμήτης.
γ. Ἡ μία ὀψις τοῦ ἀνευρεθέντος μαρμαρίνου θωρακίου.

α. Ὑπολείμματα διωρόφου κτηρίου κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς Ἑγνατίας. β. Ὁ δίδυμος τοῖχος τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς Ἑγνατίας.

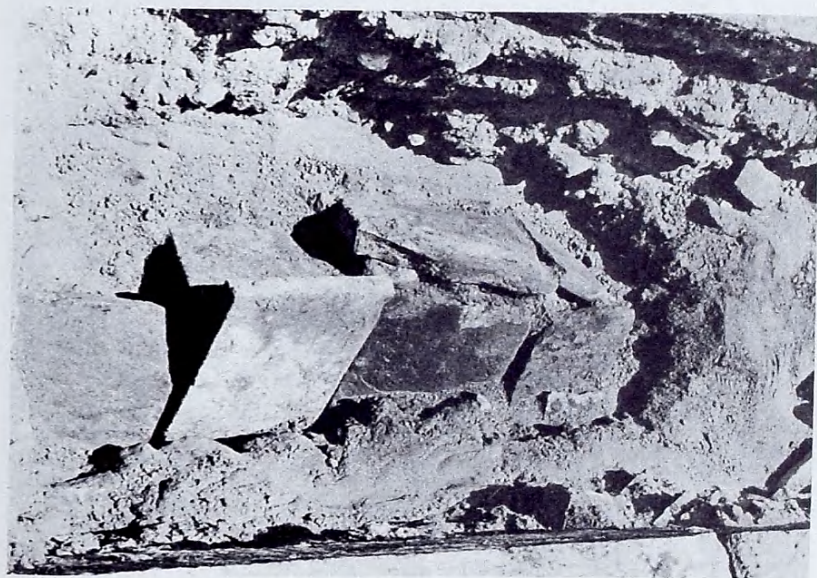
α. Ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας μετὰ τῶν ἐπ' αὐτοῦ ὑποβάθρων τῶν κίωνων.
β. Βάθρα τῆς κιονοστοιχίας μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν κονιαμάτων πρὸς στερέωσιν τῶν πλίνθων τῶν βάσεων τῶν κίωνων.

α. Κτιστή αύλας κατά μήκος του στυλοβάτου της κιονοστοιχίας της στοάς εις την Ἐγνατίαν.
β. Ὁ ὀριζόντιος ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ εὐκτηρίου οἴκου ὁ ἐνσωματωθεὶς εις τὴν ΒΑ πλευρὰν τοῦ Ὀκταγώνου.

α. Λείψανα τοιχογραφιών της «βασιλικῆς» Παύλου. β. Ὑπολείμματα τῆς κλίμακος τῆς φερύσσης ἐκ τοῦ εὐκτηρίου οἴκου πρὸς τὸ ὕστεροελληνιστικὸν ἥρῳον-τάφον.

α. Ἡ ἐγγεγραμμένη ἀψὶς τοῦ εὐκτηρίου οἴκου καὶ τὸ εἰς αὐτὴν ἀδρὸν ψηφιδωτόν. β. Αἱ μεταξύ τῶν
δύο βορείων βατήρων τοῦ Ἱ. Βήματος κεραμοσκεπεῖς ταφαί.

α. Ο πήλινος άγωγός στη ΝΑ γωνία του δοματίου του ψηφιδωτού. β. Τò σωζόμενο τμήμα του δοματίου Ν με τò μονόλιθο κατώφλι.

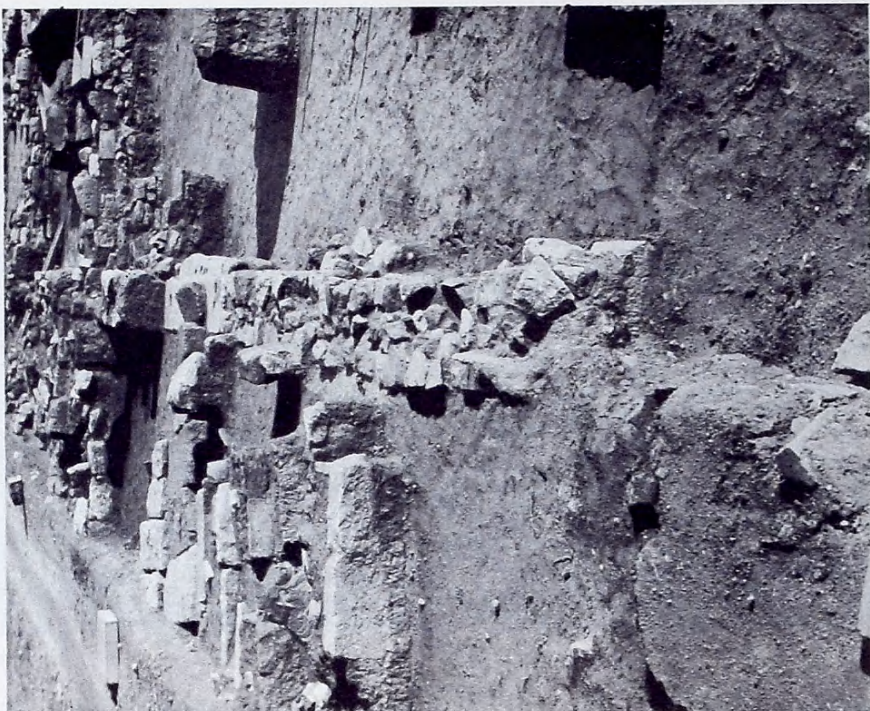
α. Πλακόστρωτη αυλή. Στη Δ γωνία της ή ελαφρά υπερυψωμένη ὀρθογώνια κατασκευή. β. Τὸ Β τμήμα τῆς οἰκίας. Διακρίνεται τὸ δωμάτιο C με τὴν ἐσχάρα(ι).

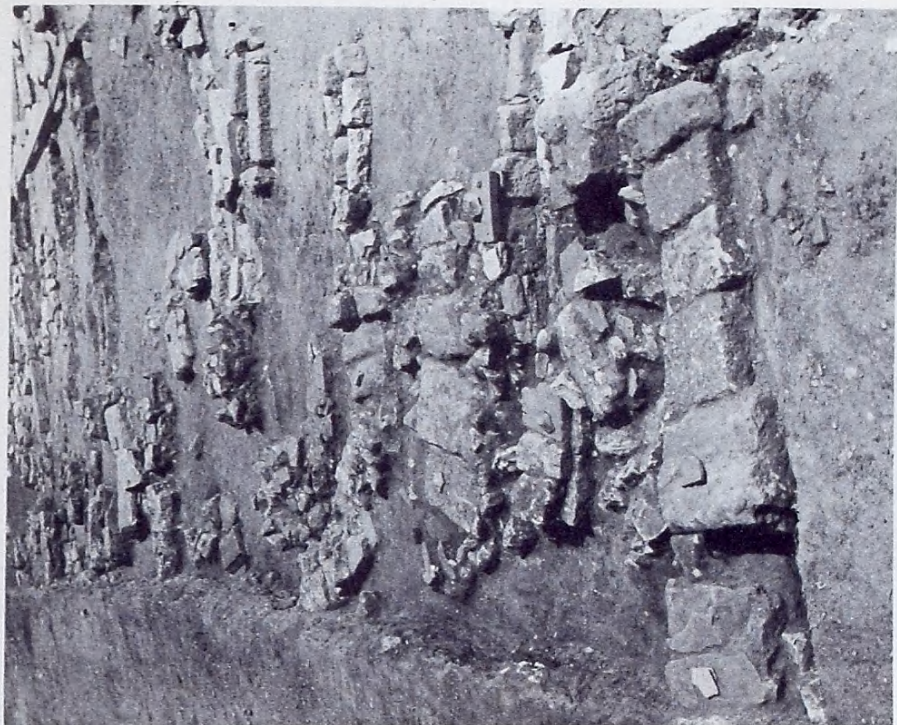
α. Τάφοι τοῦ δεύτερου επιπέδου ἀπὸ Β. β. Ἡ ταφὴ CLa τοποθετημένη ἐπάνω σὲ ὑπόλειμμα τοίχου.

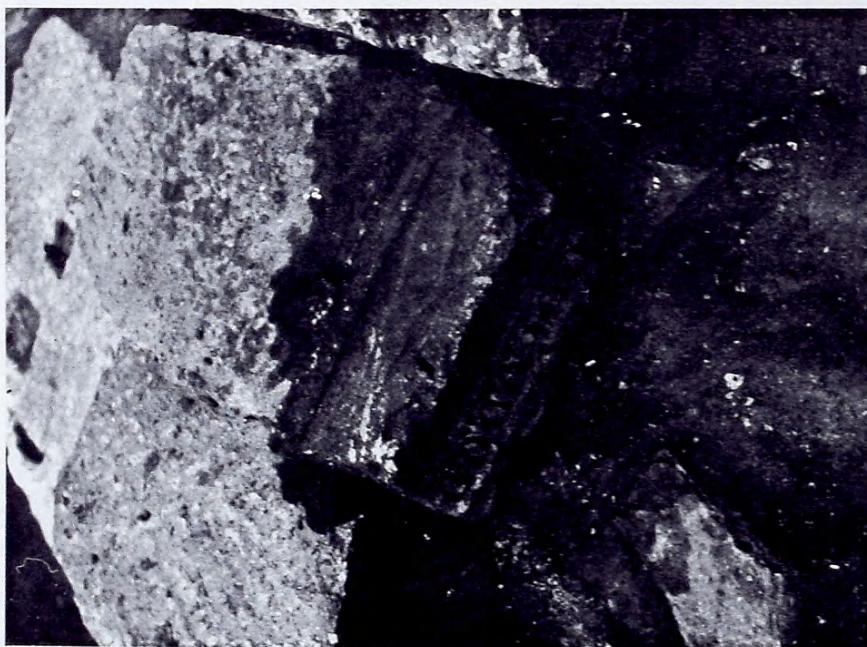
α. Ἡ ταφή CCVI τοποθετημένη ἐπάνω σὲ λιθοσωρό. β. Ὁ τάφος XCCVa.

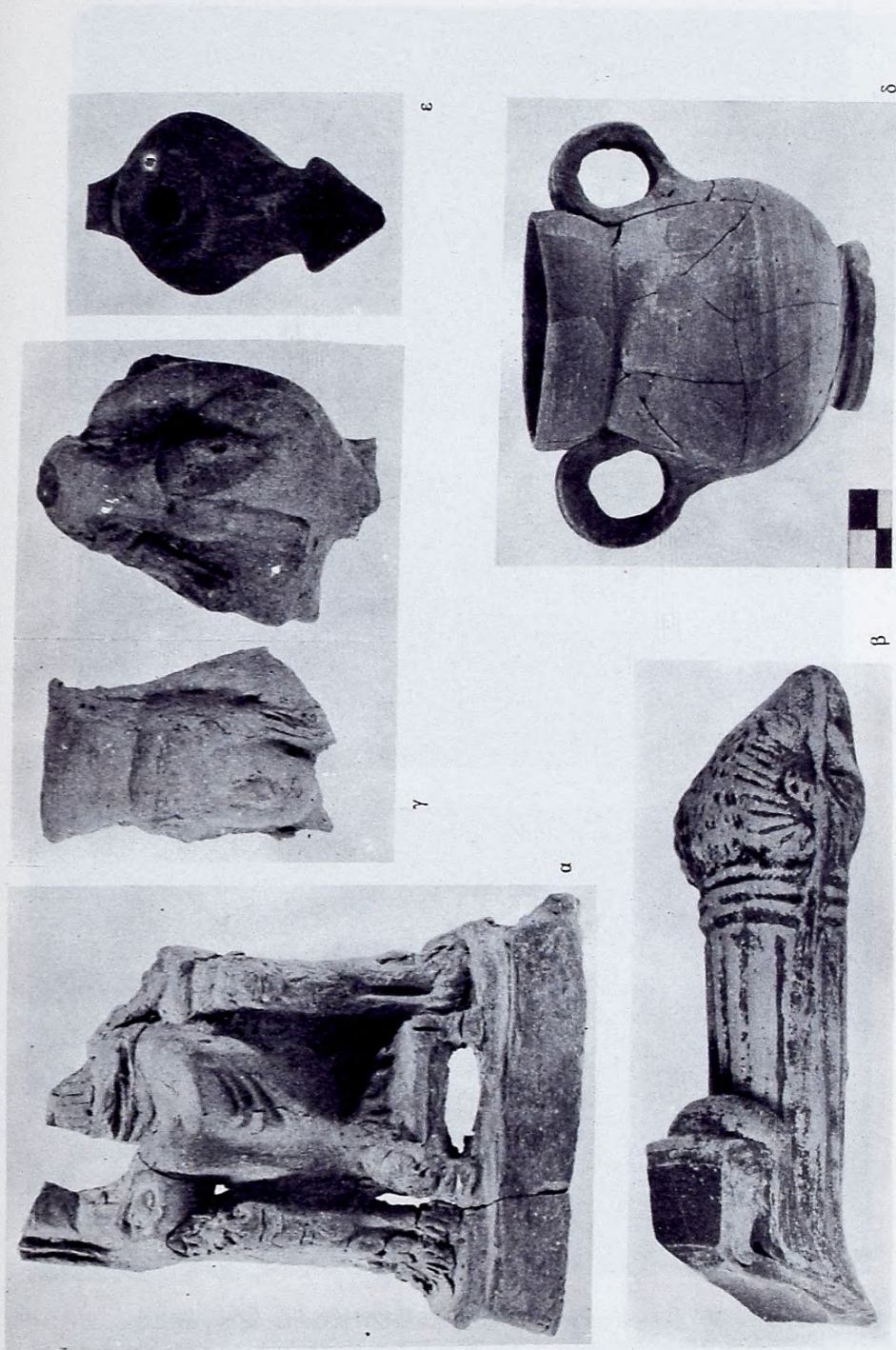
α. Τὸ μαρμάρينو κατώφλι τοῦ τοίχου Α, ἀπὸ Ν. β. Ὁ τοίχος Α μετὰ τὸ μαρμάρينو κατώφλι καὶ στὸ βάθος ὁ τετράπλευρος χώρος μπροστὰ στὴν «ἐξέδρα». Φωτογραφία ἀπὸ Ν.

α. Ὁ λιθόκτιστος ἀγωγὸς τῆς Δυτ. πύλης. β. Ἀποψη τῶν νεοανακαλυφθέντων τάφων, ἀπὸ Ν.

α. Τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους με Ιωνικό κυμάτιο που χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη του τάφου CCXIX.
β. Ἡ παιδική ταφή CC με τὰ ἐπάργυρα καὶ χάλκινα κοσμήματά.

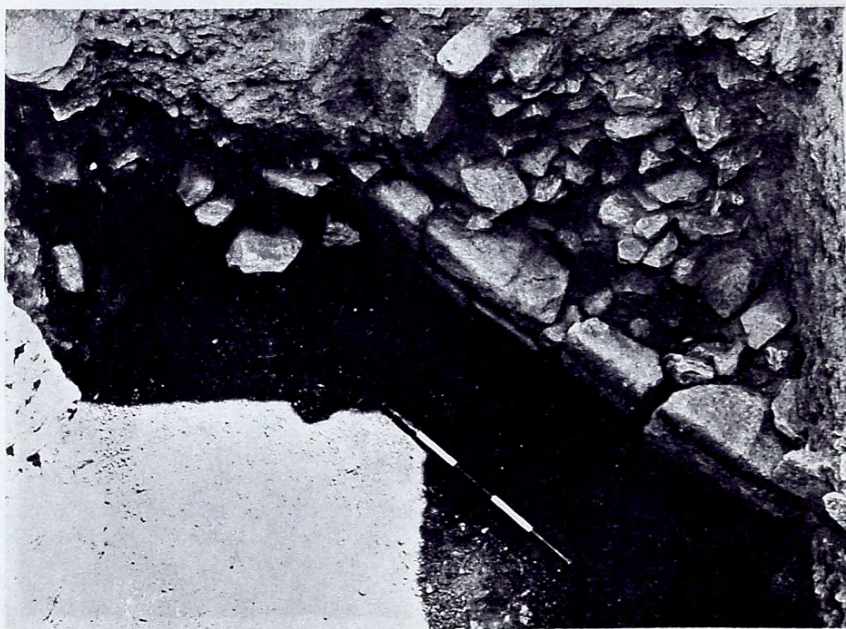
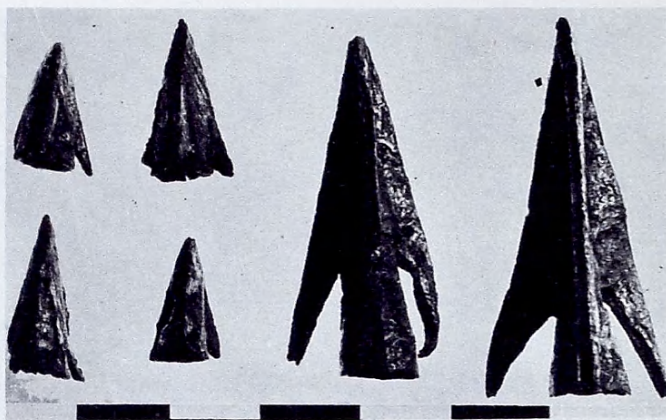
α. Θραύσμα πήλινου ειδωλίου ένθρονης Κυβέλης (βάθος 1.30 μ.). β. Λαβή άγγείου με άπότηξη κεφαλής κριοῦ. γ. Θραύσματα πήλινον ειδωλίων από την έπίχωση κάτω από το πρώτο επίπεδο των τάφων. δ. Δίωτο ψευδοαρρητινόν κύαθιο (βάθος 0.80 μ.). ε. Λυχνάρι από σκούρο γκρίζο πηλο.

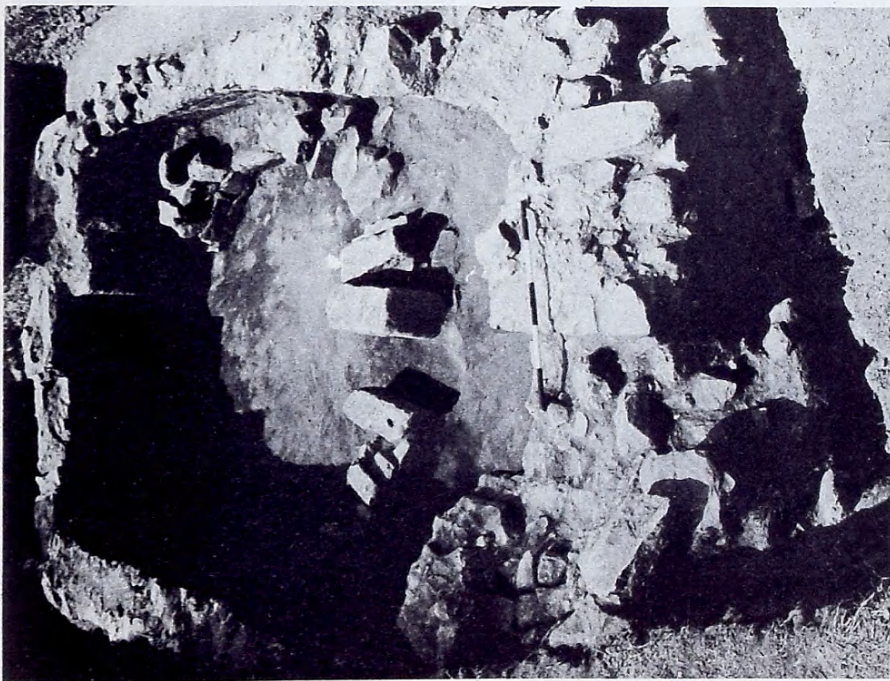
α. Τό «προαύλιον» τοῦ Οἰκοδομήματος 3. ᾽Αποψις ἐκ Δ δεικνύουσα τὰς ἐπὶ τοῦ δαπέδου εὑρεθεί-
 σας κεραμίδας καὶ τὸ φρέαρ τὸ εὑρεθὲν εἰς τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν αὐτοῦ. β. Τὸ μικρὸν δωμάτιον
 (μαγειρεῖον) εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ «προαυλίου» τοῦ Οἰκοδομήματος 3. ᾽Αποψις ἀπὸ Β.

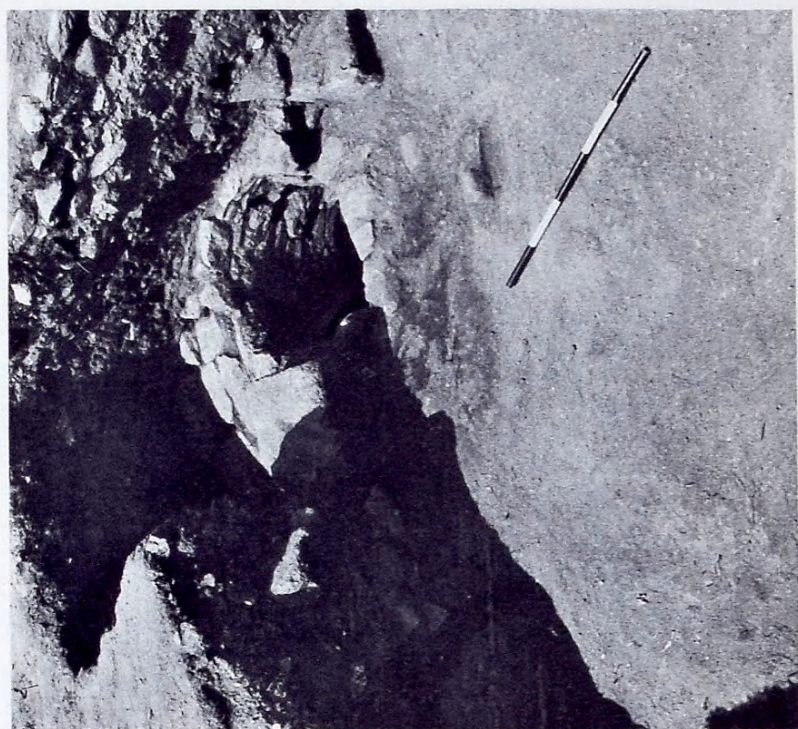
- α. Λόφος 2, τάφος TR2. Ὡς ἀποψις ἀπὸ Β δεικνύουσα τοὺς ἐντὸς αὐτῆς ἀποκαλυφθέντας τοίχους.
β. Λόφος 2, τάφος TR3. Τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν τειχῶν Α καὶ Η.

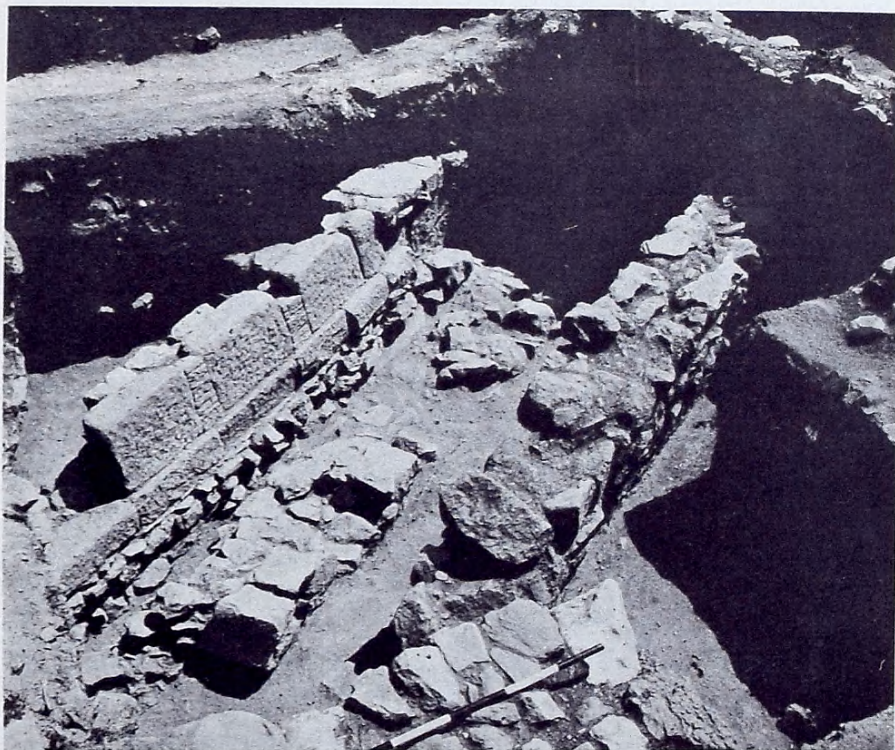
α. Αίχμαι βέλους εύρεθεῖσαι ἐντὸς τῆς τάφρου TR2 τοῦ Λόφου 2. β. Μολύβδινα βλήματα σφενδόνης. γ. Περιοχή κάτω πόλεως. Τάφος TR1. ᾠΑποψις ἀπὸ ΒΔ δεικνύουσα τὴν ἐξωτ. παρειὰν τμήματος τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους C.

α. Περιοχή κάτω πόλεως. Τάφος TR1. "Αποψις από Β δεικνύουσα το έλλειψοειδές οικοδόμημα προς Β του τείχους C.
β. Πηλίνη σίμη.

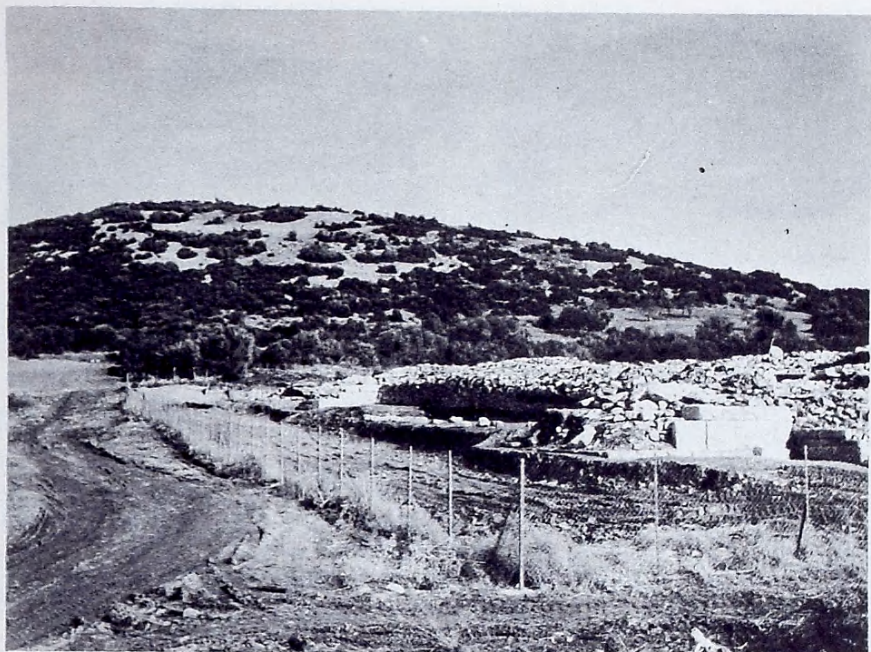
Περιοχή ισθμού: α. Τάφρος TR1, ιτ2 εντός του οικοδομήματος Α. β. Τάφρος TR2, ιτ2. "Αποψις από Α δεικνύουσα την συνέχειαν των τοίχων 2 και 3 υπό τὸ ἐπίπεδον του οικοδομήματος Α. γ. Τάφρος Α, ιτ2. "Αποψις από ΝΑ δεικνύουσα τὸ ἐντὸς αὐτῆς εὐραθεν φρέαρ.

α. Τεμάχιον πηλίνης άκροκεράμου εύρεθέν έντός της τάφρου TR1, tr3 παριστάν γοργόνειον.
β. Κεφαλή πηλίνου ειδωλίου (άρ. εύρ. 78.040) εύρεθείσα έντός της τάφρου TR2, tr1. γ. Περιοχή
ίσθμου. Τάφος TR3, tr2. "Αποψις από Δ δεικνύουσα τόν τοίχον 2 και πρός τά δεξιά ένα τών δύο
τοιχών του οίκοδομήματος 1.

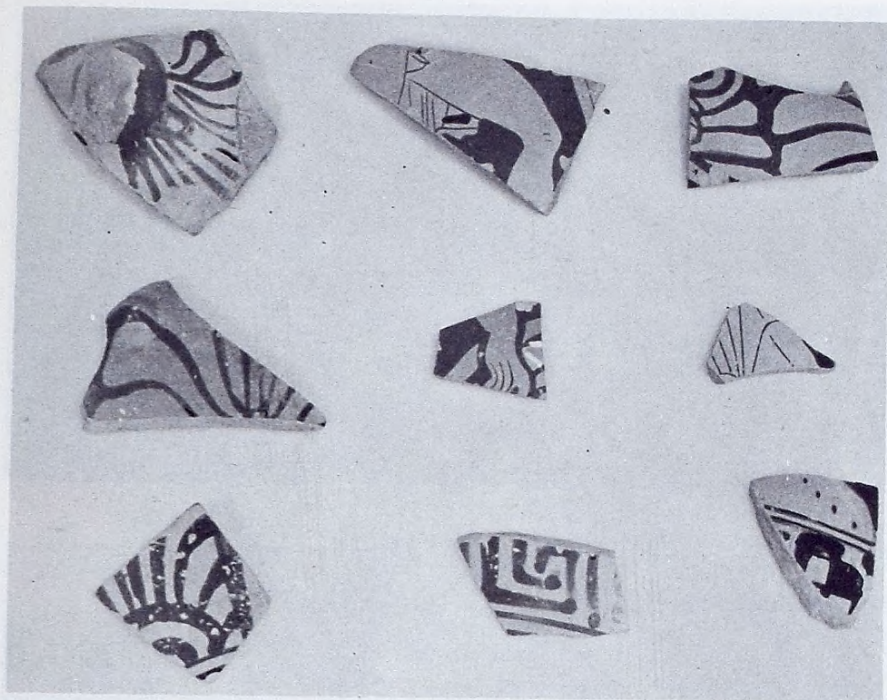
Τὸ ἀκρωτήριον τῆς Ληκύθου : α. Τάφος TR1. ᾠποψὶς ἀπὸ ΝΑ δεικνύουσα τὴν κόγχην τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, τοὺς τοίχους 2 καὶ 3 καθὼς καὶ τμῆμα τοῦ τοίχου 4. β. Τάφος TR2. ᾠποψὶς ἀπὸ ΒΑ δεικνύουσα τὰς ἐντὸς αὐτῶν ἀποκαλυφθείσας κατασκευάς.

α. Δυτ. πλευρά τοῦ τείχους τοῦ οἰκισμού. "Αποψις ἀπὸ ΝΔ. β. Περιοχὴ μεταξύ πύργου Μυρσί-
νης καὶ ΝΔ πύργου. "Αποψις ἀπὸ ΒΔ.

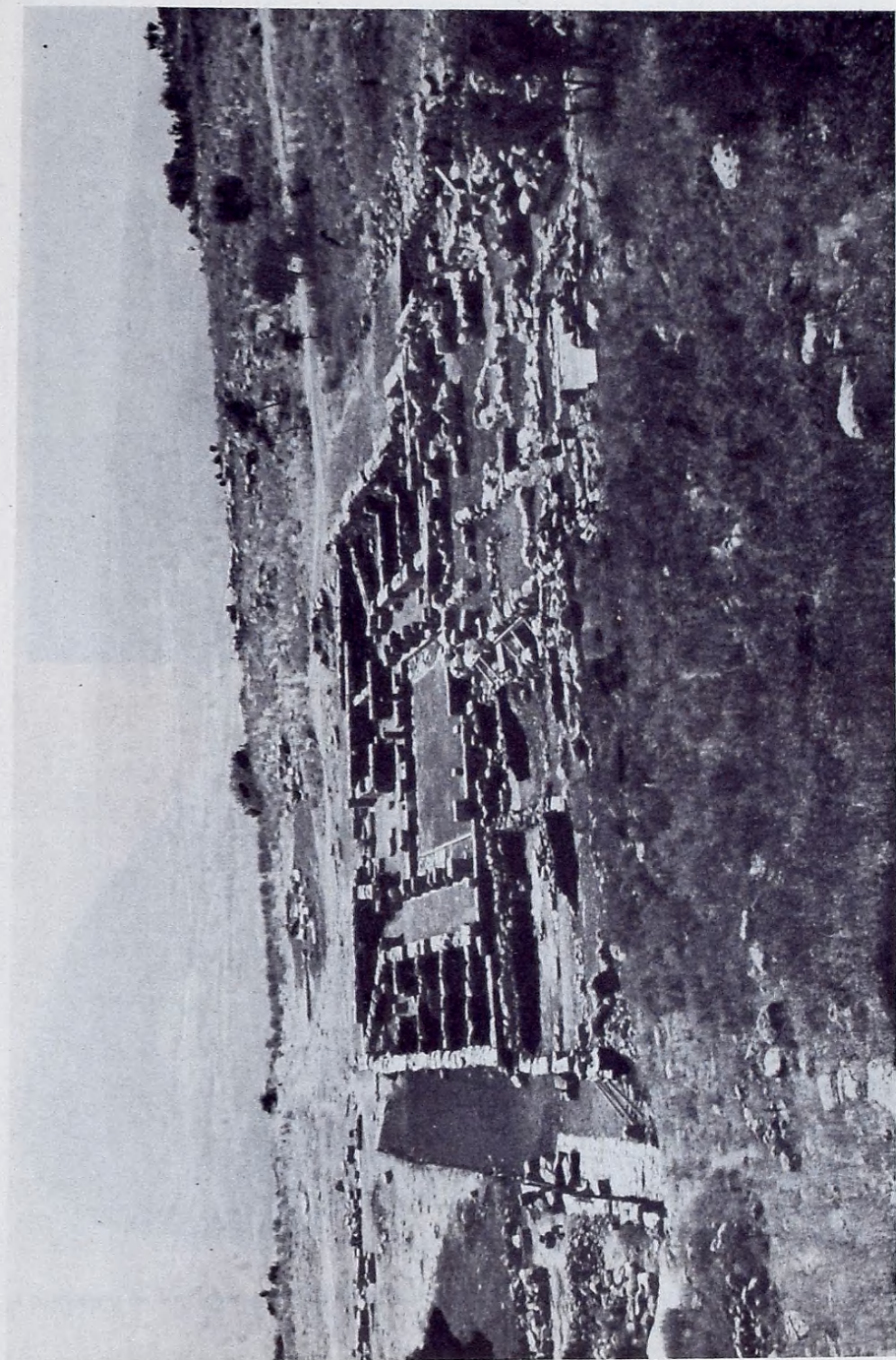
Νέος Πύργος. α. "Αποψις από ΝΔ. β. Νοτιοδυτική γωνία.

α. Διάφορα ὄστρακα ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. β. Νέος Πύργος. Βορειοδυτικὴ γωνία.

α. Βάσις μεγάλου Μνημείου. β. Τείχος - τοίχος μεταξύ Μνημείου και Πύργος Μυρσίνης.
γ-δ. Έρυθρόμορφα δοστρακά εκ του Νέου Πύργου.

Κασσώπη. Τὸ Καταγώγιο καὶ τὰ κτήρια 1, 2 καὶ 3.

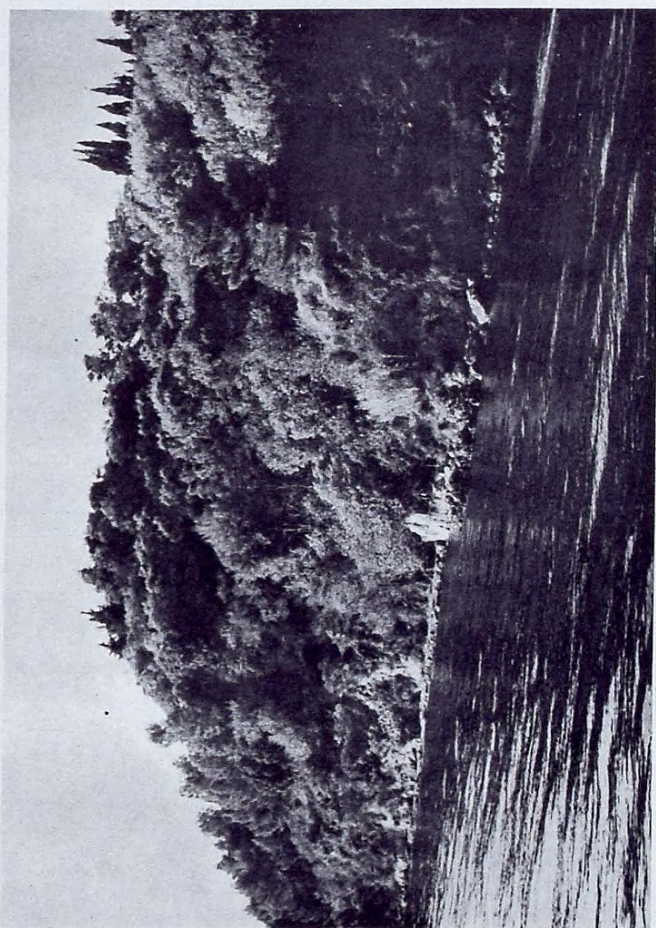
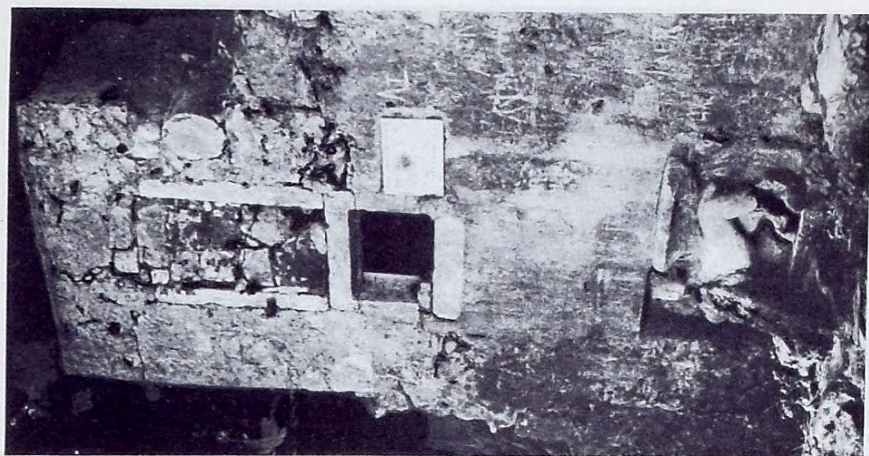
Κασσώπη. α. Ἡ περίστυλη αὐλή μετὸ ψηφοθετημένο δάπεδο. β. Τμήμα τιμητικοῦ ψηφίσματος ἀπὸ τὸ Καταγώγιο. γ. Προϊστορικὴ λίθινη ἀξίνη-σφύρα.

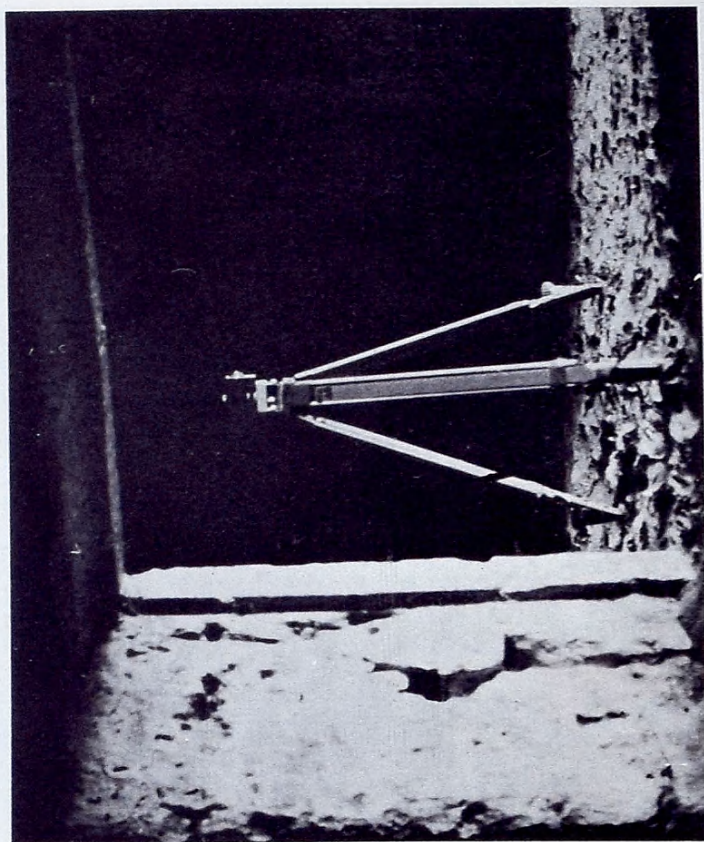
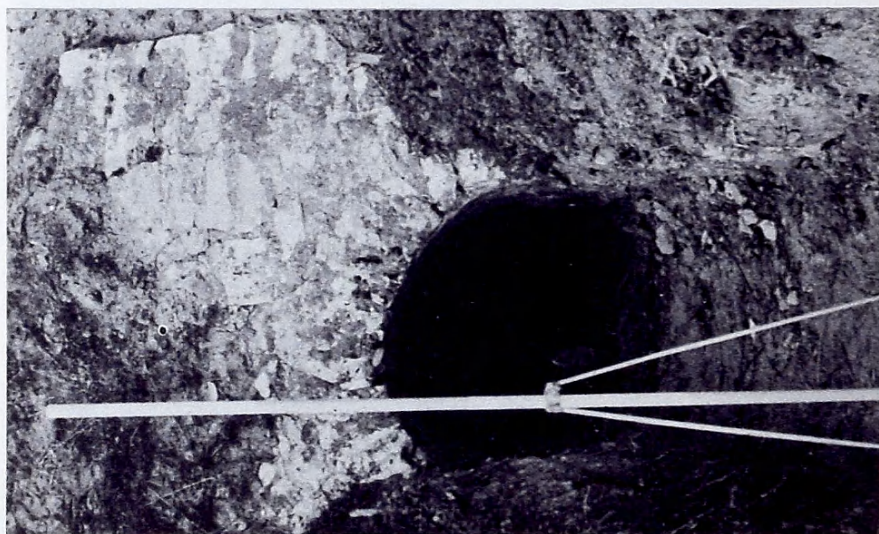
Κασσώπη. α. Λίθινη προτομή γρύπα. β. Έμβλημα σε πήλινη φιάλη.

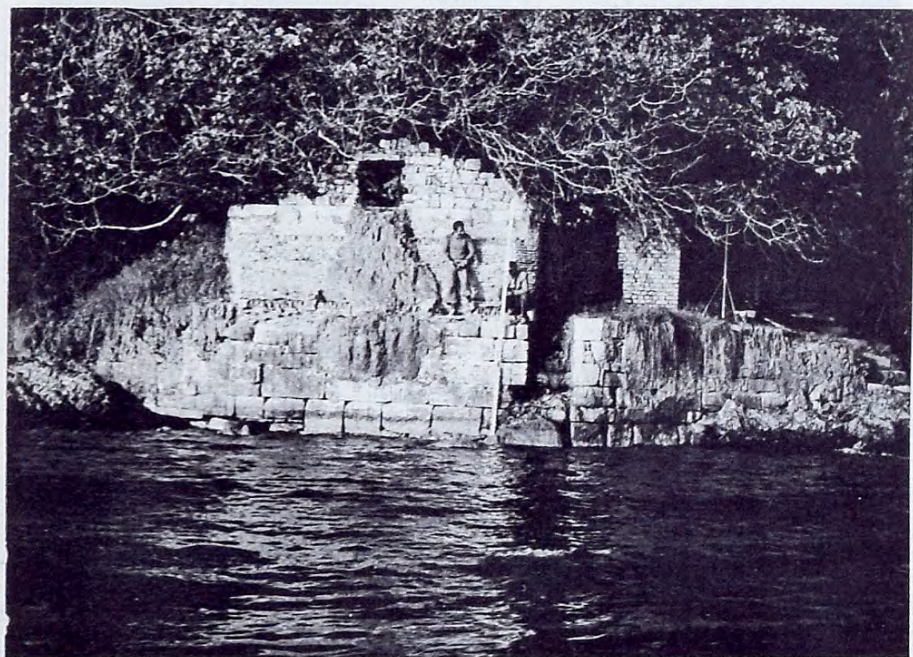
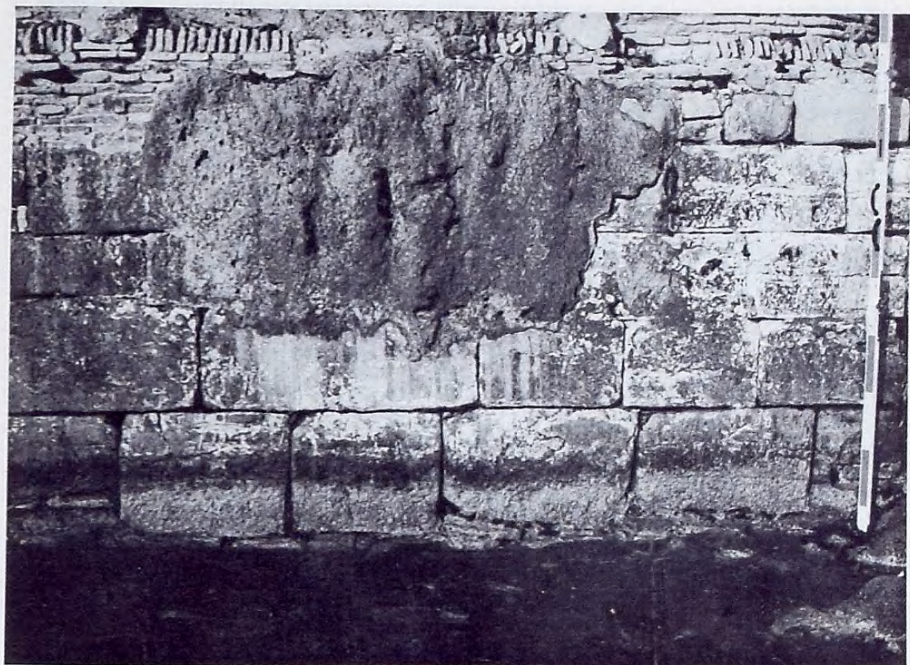
α. Ἡ ἐρευνηθεῖσα ἔκταση (τετράγωνο XV/1-4). β. Ἀκτέριστη ταφή ἐνηλίκου κατὰ χώραν.

α. Ἡ περιοχὴ πηγῆς, σπηλαιοῦ, κλασικοῦ τείχους· στὸ ἄνω δεξιὸ μέρος ἡ περιοχὴ τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ.
β. Ἡ πηγὴ στὸ Καρδάκι.

α. Ἡ εἰσόδος τοῦ σπηλαιοῦ. β. Ἡ εἰσόδος τοῦ σπηλαιοῦ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν.

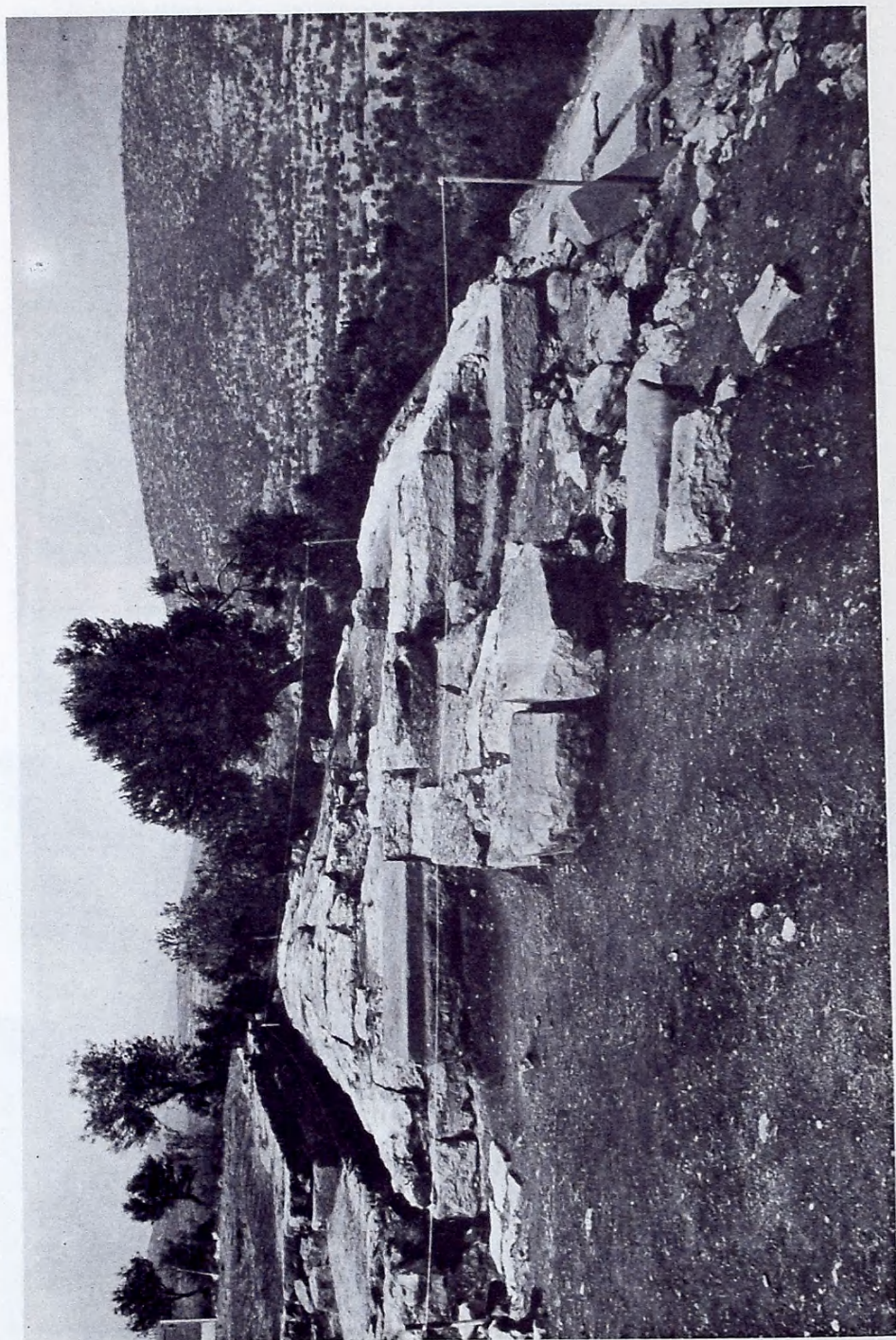
α. Τείχος κλασικῶν χρόνων στὸ Καρδάκι κάτω ἀπὸ τὴν πηγὴ κοντὰ στὴ θάλασσα. β. Τὸ κλασικὸ τείχος ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ θάλασσα.

α. Τὰ λείψανα τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὸ Κυνόρτιο, 1977-78. β. Ἡ ΠΕ οἰκία (ἐμπρὸς) καὶ οἱ μυκηναϊκὲς λιθόστρωτες βάσεις (στὸ βάθος).

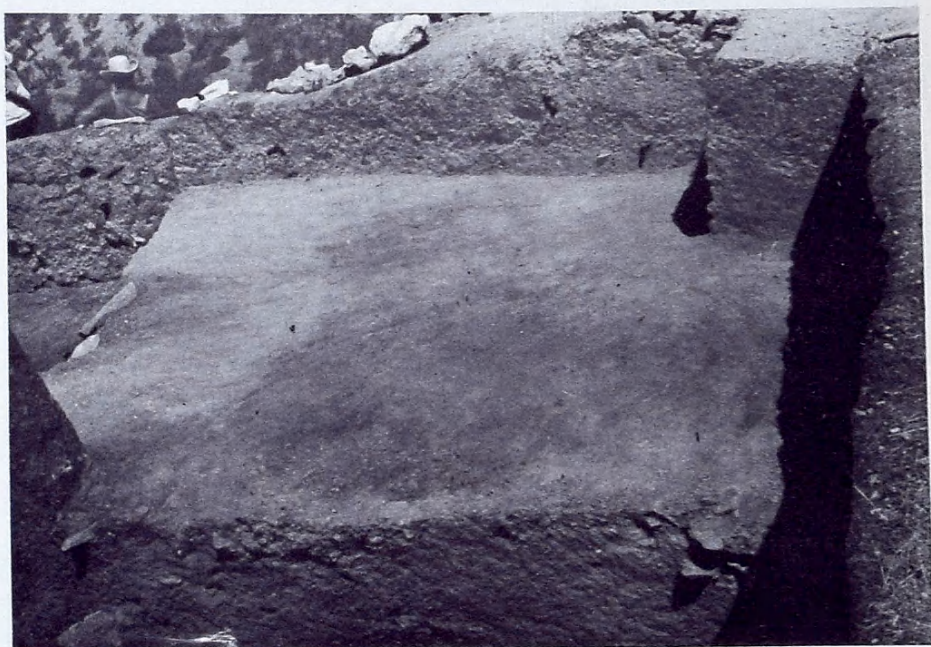
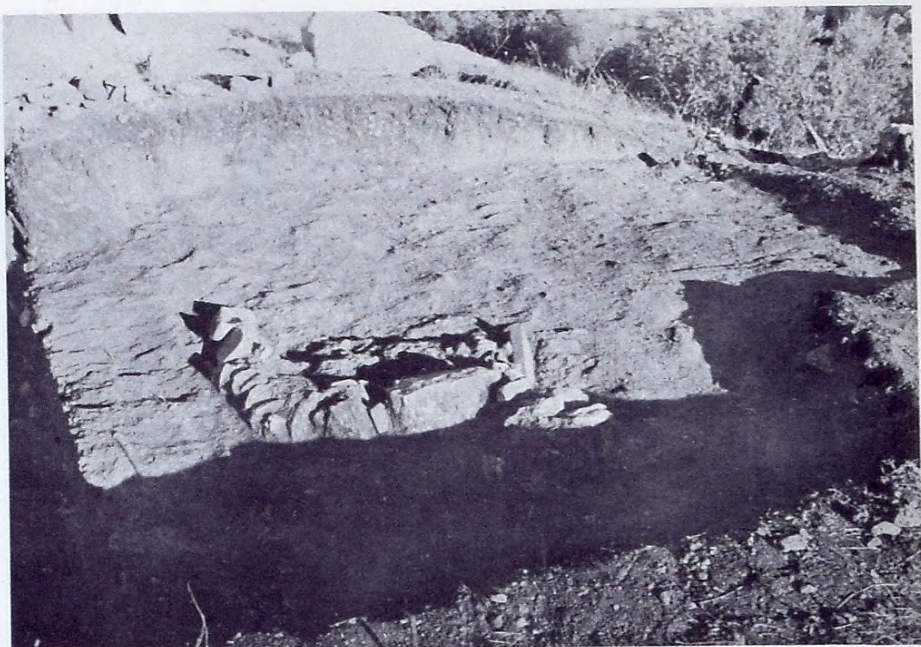
α. Σκύφος από την επίχωση του προϊστορικού οικισμού. β-ε. Τεμάχια αγγείων από τον προϊστορικό οικισμό.

Τὰ ερείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μυλεάτα.

*Αρχιτεκτονικά πώρινα μέλη του κλασικού ναού: α-β. Πλάκες του δαπέδου. γ. Διπλή πλάκα-βάση του δαπέδου για τη στήριξη έσωτερικῶν κιόνων. δ. Πώρινος δόμος από τό κυκλίδωμα.

Ὁ λάκκος-έστία στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ : α. Πέτρες πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος. β. Τὸ χεῖλος.

Ὁ λάκκος-έστία στήν ἐπίχωση τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ : α. Ὁ σωρός τῆς στάχτης. β. Ὁ πυθμένας.

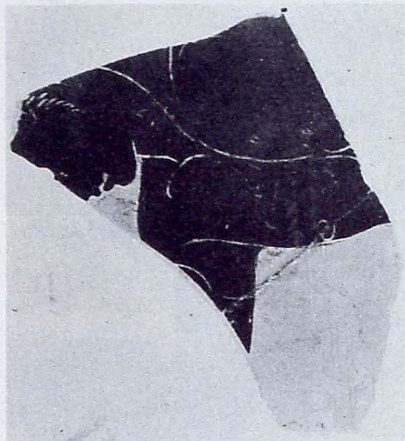
α. Τὸ θεμέλιο τοῦ ἀνδρόρου τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ. β. Ἡ βαθιὰ θεμελίωση μεῖ ξερολιθιά γιὰ τὴν κρηπίδα τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς μέσα στὸ γέμισμα τοῦ «ἀναλάμματος» ἀπὸ τὰ βόρεια.

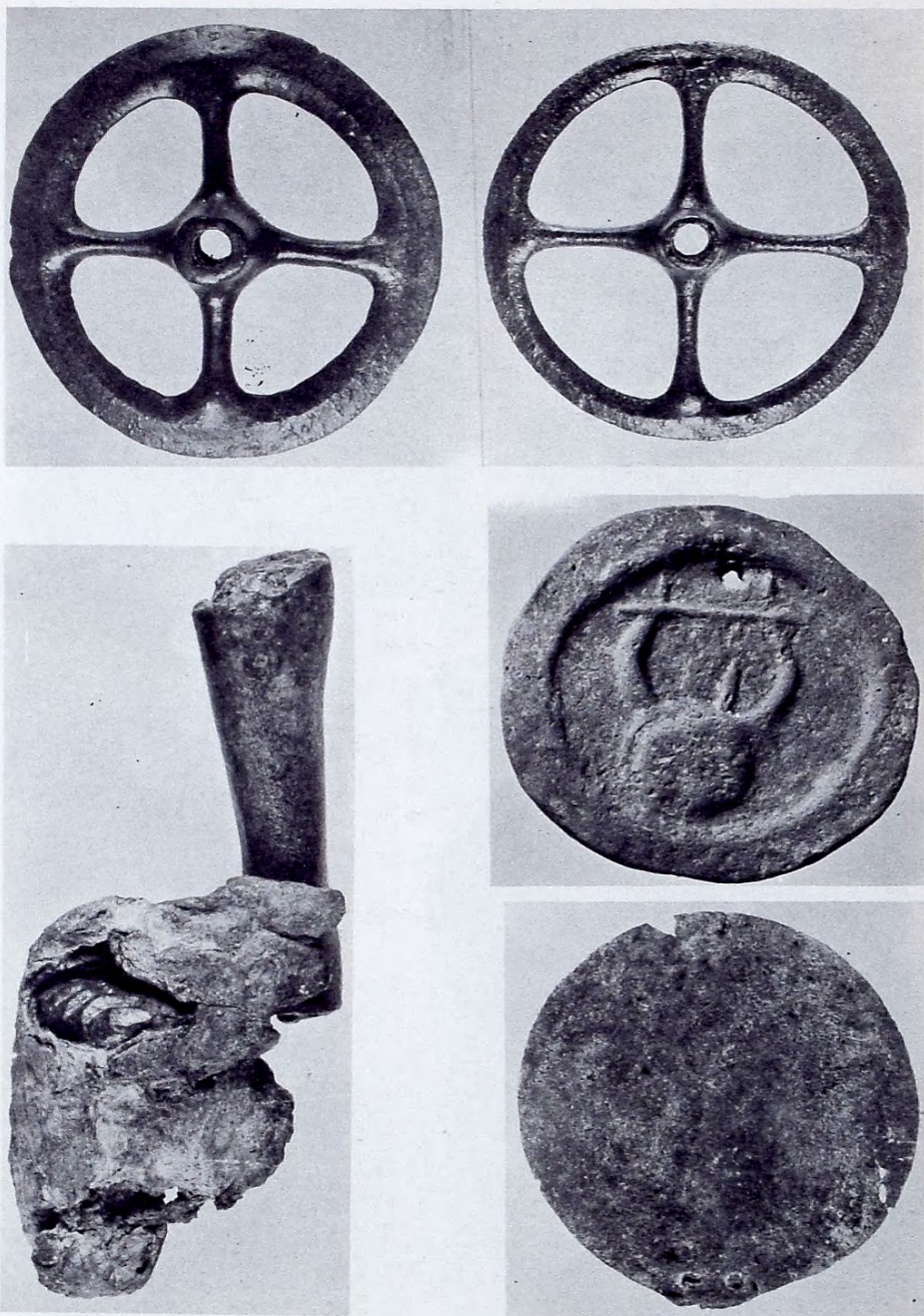
α. Τα πόρινα θεμέλια και το άσβεστολιθικό αὐλάκι ἀπὸ τὴν κρηπίδα τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς πάνω στὸ «ἀνάλαμμα». β. Στρώματα τῆς ἰσοπεδώσεως πρὸς τὸ «ἀνάλαμμα» ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς θεμελιώσεως τῆς στοᾶς, πού δείχνουν τὴν παράλληλη ἐκτέλεση θεμελιώσεως καὶ ἰσοπεδώσεως.

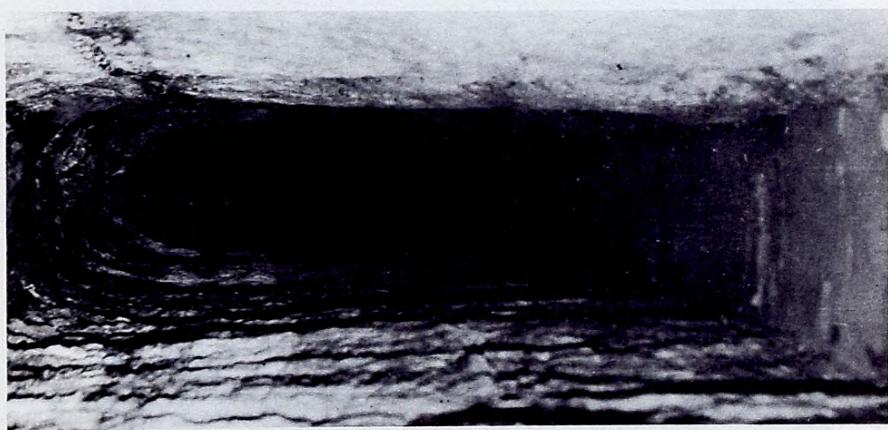
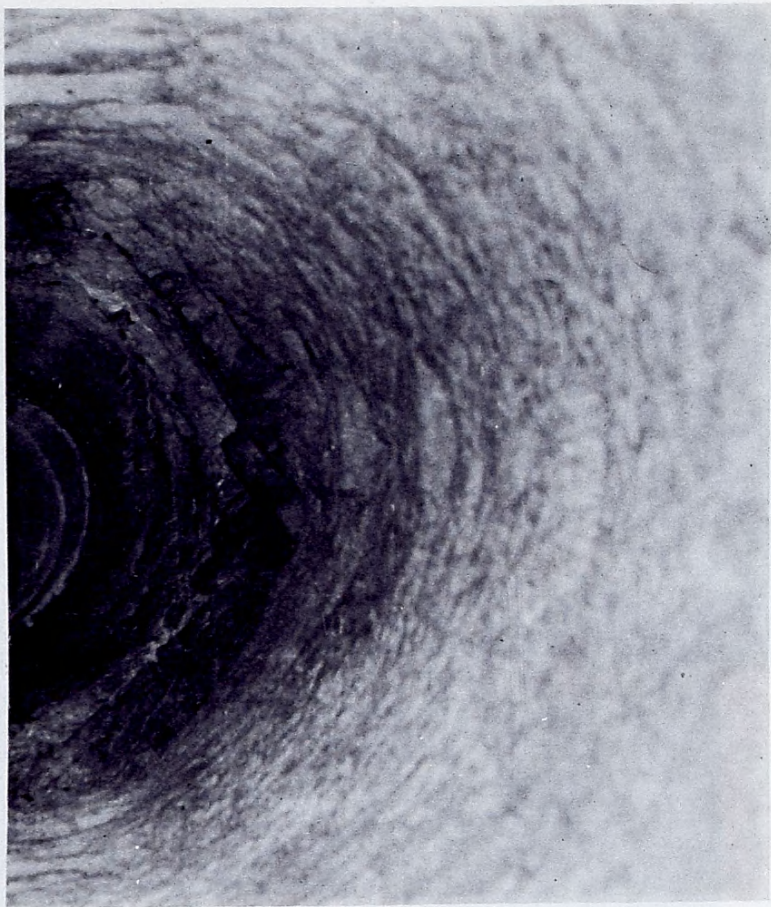
α-β. Τεμάχια μυκηναϊκών αγγείων από τὰ χώματα τοῦ βωμοῦ καὶ τὰ ἱερά(;) κτήρια κοντὰ στο
βωμό. γ-δ. Κορινθιακά αγγεῖα ἀπὸ τὸ βωμό.

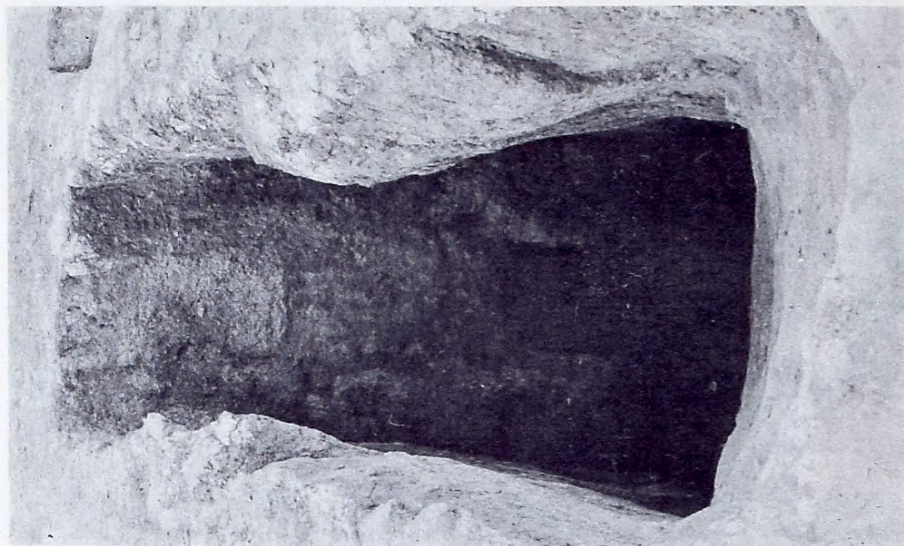
α. Γραπτή πήλινη σίμη. β-γ. Τεμάχια έρυθρόμορφου άγγείου και παναθηναϊκού άμφορέα. δ. Πήλινη άκροκέραμος από την έπίχωση.

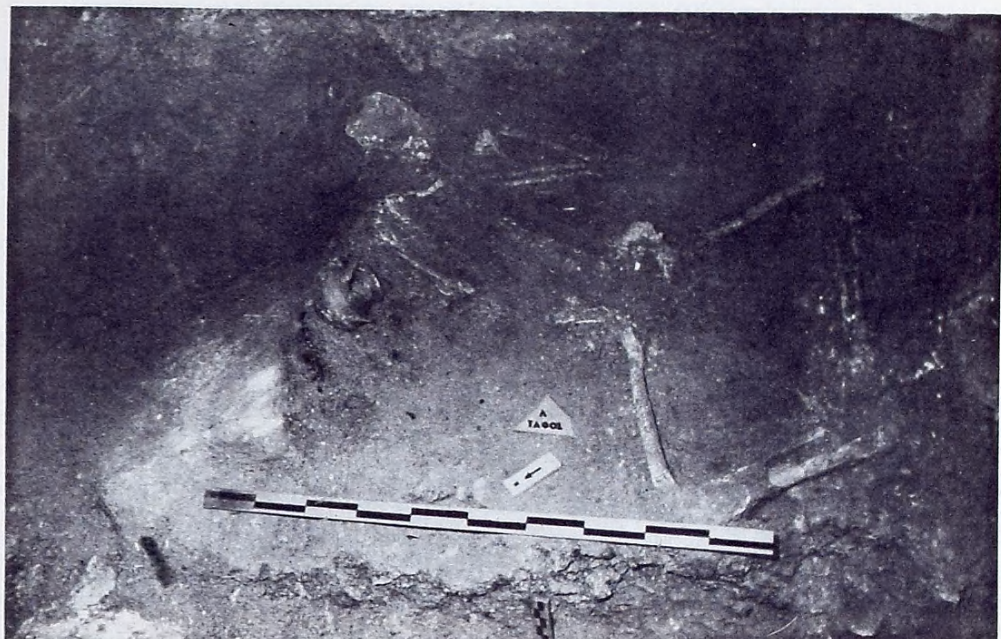
α. Χάλκινοι τροχοί από τὸ βωμό. β. Περιμολυβδοποιημένο πόδι μεγάλου χάλκινου ἀρχαῖκου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ βωμό. γ. Πήλινο ἀνάθημα μετὰ τὴν λύρα τοῦ Ἀπόλλωνος. δ. Χάλκινο κάτοπτρο ἀπὸ τὸ βωμό.

α-β. Υπόγεια σήραγγα και κατασκευαστικό πηγάδι του αρχαίου υδραγωγείου Κυνορτίου - Ασκληπιείου.

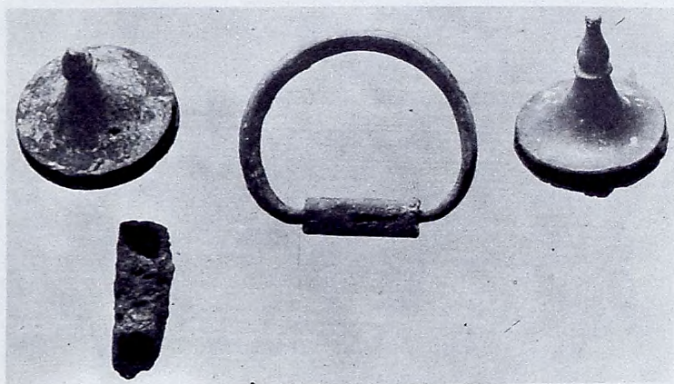
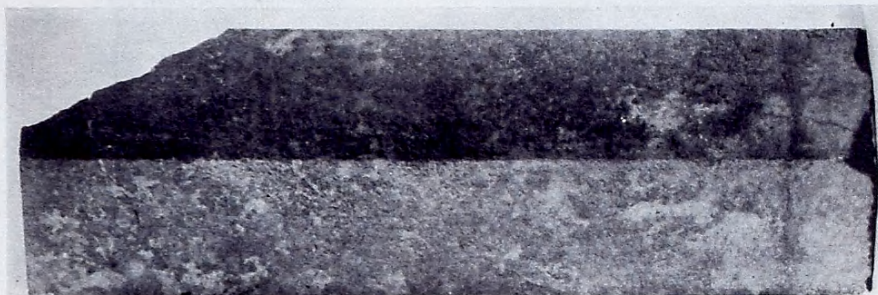
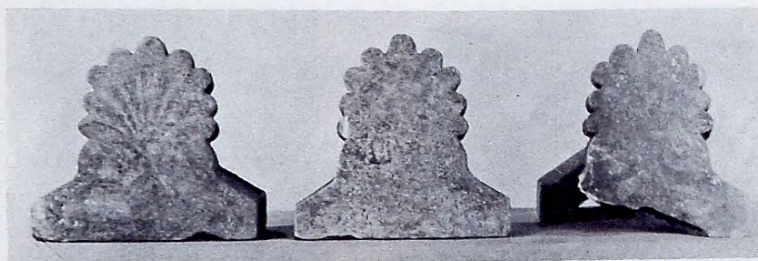
α. Τὸ ἐσωτερικὸ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας τῶν θαλάμων τῶν τάφων Α καὶ Μ. β. Τάφος Κ.

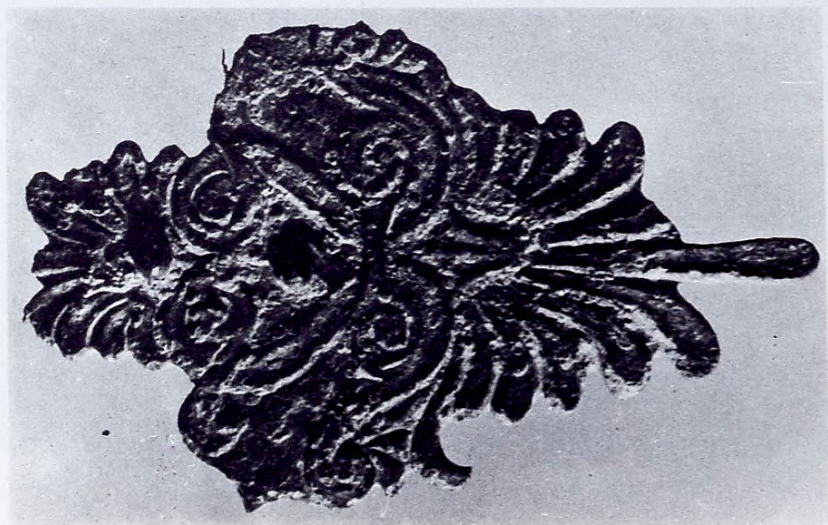
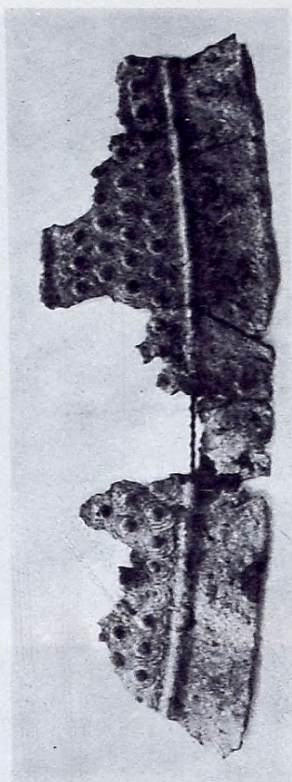
α. Τάφος Λ. Αί ταφαί καί τὰ κτερίσματα κατὰ χώραν. β. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου Μ.

α. Τὸ νότιο κρηπίδωμα ἀπὸ Α. β. Τὸ νότιο κρηπίδωμα ἀπὸ Δ.

α. Ἡγεμόνες ἀνθεμῶτοί καλυπτῆρες. β. Ἀγελαῖος καλυπτῆρας. γ. Ἀγελαῖος καλυπτῆρας.
Κάτω ὄψη. δ. Ἐφηλίδες καὶ κινητὴ λαβὴ ἀγγείου.

α. Ἀνθεωτό κόσμημα. β. Ἡγεμόνας στρωτήρας. γ. Χάλκινο ἔλασμα με πλοχμό ἀπὸ ἄντυγα ἀσπίδας.

α-δ. Νομίσματα Σικυώνας, ε. Ώστρακα.

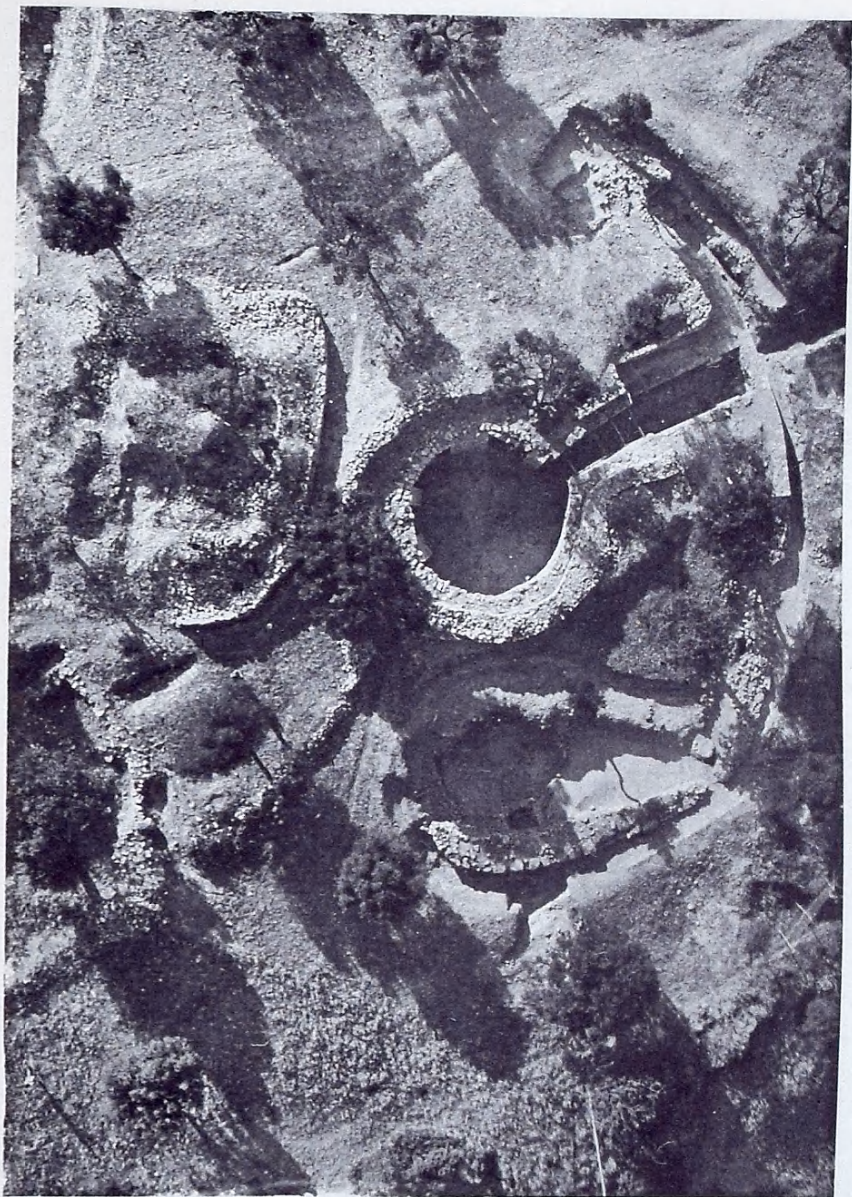
Τὸ μείζον τμήμα τοῦ λόφου τῆς Περιστεριᾶς ἀπὸ ἀέρος.

Ὁ θολωτὸς τάφος 1 καὶ ὁ περιβόλος αὐτοῦ, ἡ Ἀνατ. Οἰκία καὶ ὁ πρὸς Δυσμῆς λιθοσωρὸς μεθ' ἑμεῶν κτισμάτων.

Τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ θολ. τάφου 1, ὁ πρὸς Δ λιθοσφῶρς 2 καὶ τὰ συνεχόμενα κτίσματα.

Ὁ «Κύκλος» μετὰ τῶν θολωτῶν τάφων 2 - 3, τῆς Βορ. καὶ τῆς Δυτ. Οἰκίας.

α. Τὸ δυτ. τμήμα τοῦ «Κύκλου», ὁ θολ. τάφος 3 καὶ οἱ μεταξύ τῶν δύο τμημάτων τοῦ «Κύκλου» ολοίτροχοι. β. Ἡ ΝΑ Οἰκία καὶ τὸ πρὸς Δυσμᾶς λιθόστρωτον.

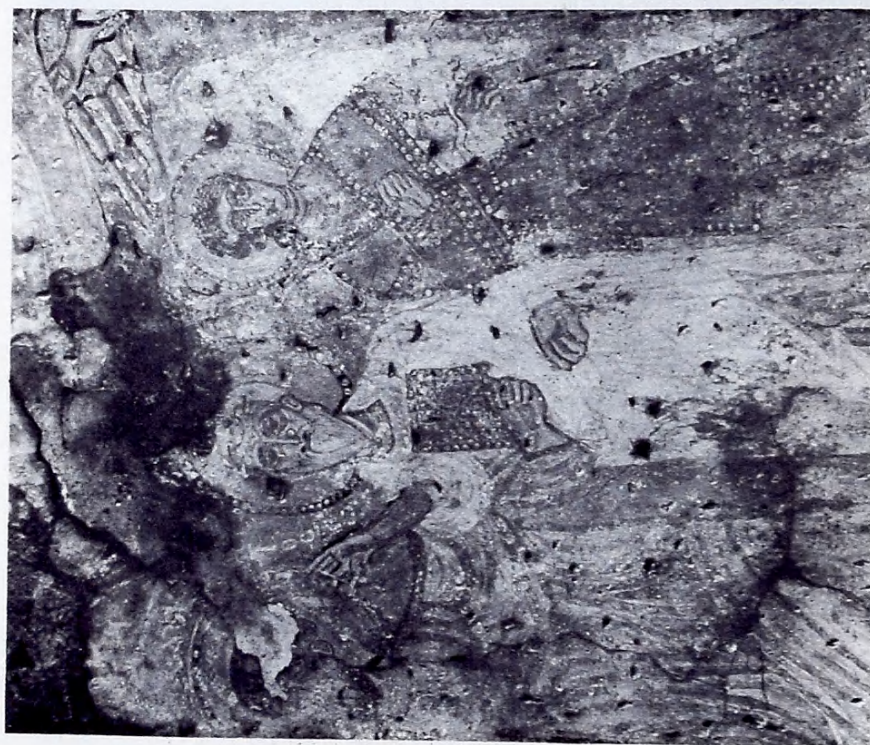
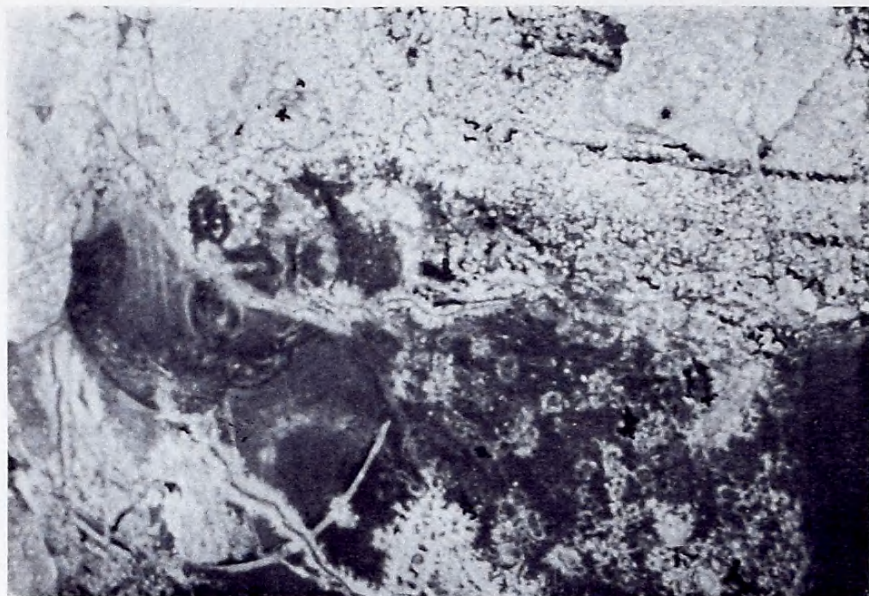
Οἱ Βόρειοι τομεῖς τοῦ λόφου.

α. Ο τομευς β1. β. Τυχαῖα εὐρήματα ἐκ τοῦ λόφου (1978).

α. Ό τομεύς Β2. β. Ό τομεύς Β3.

α. Κορόγωνιάνικα, "Άγιος Φίλιππος, "Η "Ανάληψη, λεπτομέρεια. β. Πιόντες, "Άγιος Γεώργιος, "Ο Χριστός, λεπτομέρεια από το β' στρώμα της ανίδας.

Λάγια, Ἅγιος Ζαχαρίας : α. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας, λεπτομέρεια. β. Ὁ ἅγιος Κύριλλος στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας, λεπτομέρεια.

Λάγια, "Άγιος Ζαχαρίας : α. Ὁ ἅγιος Νικόλαος στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας, λεπτομέρεια.
β. Ὁ προφῆτης Ζαχαρίας στὸ βόρειο τοῖχο, λεπτομέρεια.

Λάγια, "Άγιος Ζαχάριας : α. 'Ο 'Ιωάννης ο Πρόδρομος στὸ νότιο τοῖχο, λεπτομέρεια. β. 'Η 'Ανάληψη, λεπτομέρεια.

Φλομοχώρι, "Άγιοι Άσώματοι: α. Ό ναός από ΝΑ. β. Ή Μεταμόρφωση, λεπτομέρεια.

Φλομοχώρι, "Άγιοι" Ἀσώματοι: α. Ἅγιοι στὸ βόρειο τοῖχο, λεπτομέρεια. β. Ταξιάρχης στὴν κόγχη πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο.

Σκαλτοσιάνικα, "Άγιος Νικόλαος: α. 'Ο ναός από ΝΔ. β. 'Η Πλατυτέρα, λεπτομέρεια.

Σκαλτσοτιάνικα, Ἅγιος Νικόλαος: α. Μορφή ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη, λεπτομέρεια. β. Ἡ Ἀνάληψη, λεπτομέρεια.

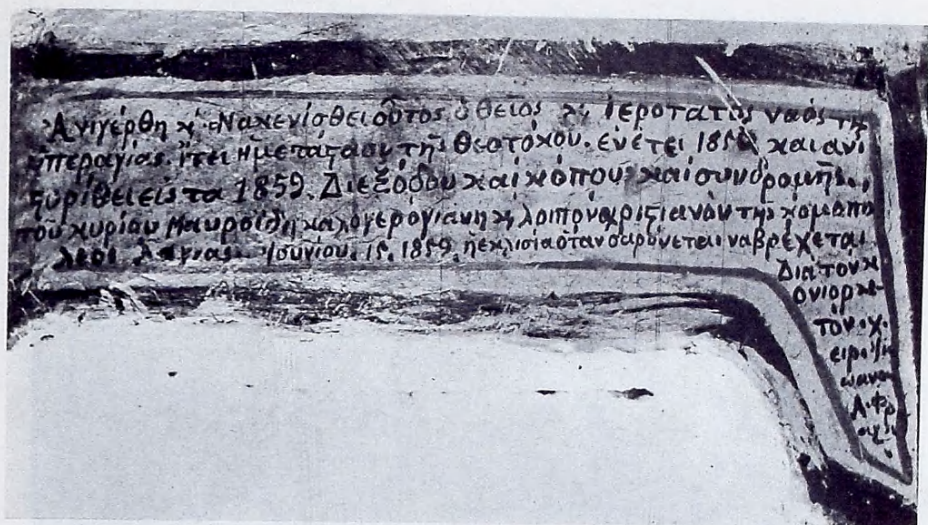
Σκαλτσοτιάνικα, "Άγιος Νικόλαος : α. 'Ο Χριστός δωδεκαετής. β. 'Ανδρική μορφή δωρητή(ς) στο ιερό, λεπτομέρεια.

Δρυμός ἢ Δρυαλί, Παναγία: α. Ὁ Μυστικός Δεῖπνος, β. Ἡ Βατοφόρος, λεπτομέρεια.

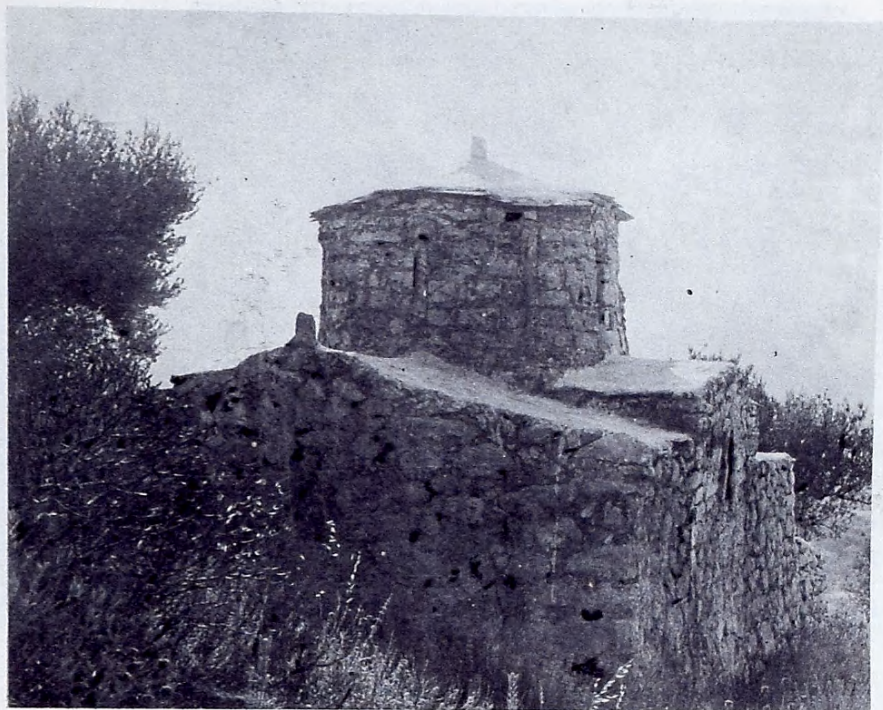
α. Λάγια. "Αι Στράτηκος. 'Ο ναός από ΝΑ. β. Λάγια, Φανερωμένη. 'Ο ἅγιος Δημήτριος καὶ ὁ ἅγιος Γεώργιος. Τοιχογραφία τοῦ Ἰωάννη Φραγκάκου.

α. Λάγια, Φανερωμένη. Κτητορική έπιγραφή με την υπογραφή του Φραγκάκου. β. Κορογιάνικα, Ύπαπαντή. Ἡ Ἀποτομή τοῦ Προδρόμου, Θαῦμα τοῦ ἁγίου Βασιλείου, Ἱεράρχες. Τοιχογραφία τοῦ Ἰωάννη Φραγκάκου.

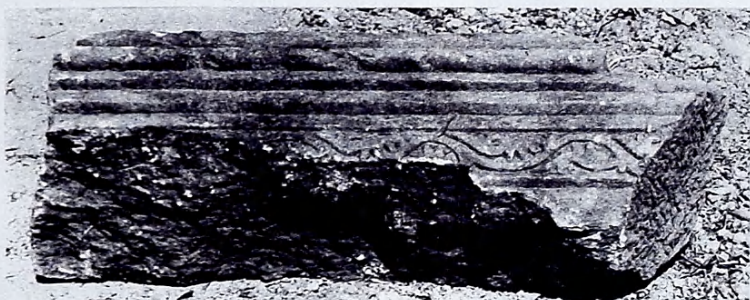
Πιόντες, Μονή Σωτήρος: α. Ἡ Πλατυτέρα, λεπτομέρεια. β. Ὁ ἅγιος Δημήτριος, λεπτομέρεια.

Φλομοχώρι, Ἁγία Βαρβάρα: α. Ὁ ναὸς ἀπὸ ΝΔ. β. Ὁ τροῦλλος.

α. Κορακιάνικα, "Αι - Γιάννης Ποταμίτης. Τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου. β-δ. Λάγια, "Αγιος Νικό-
 λαος: β. Ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸ ναό. γ. Ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου μὲ τὴν
 ἐπιγραφή. δ. Περίθυρο τῆς εἰσόδου, λεπτομέρεια.

α - β. Κομμάτια πλάκας. γ. Τμήμα περιθωρώματος.

α. Τεμάχιο μαρμάρινης πλάκας, β. Τμήμα κοσμητή τέμπλου, γ. Τεμάχιο γείσου, δ. Τμήμα κιονοκράνου τέμπλου.

α. ΝΑ γωνία κτηρίου Β. β. Νότιος τοίχος κτηρίου Θ. γ. Ἀνατολικὸς τοίχος κτηρίου Θ.

α. Ἡ ἀκρόπολις τῶν Κουκουναριῶν (ἀριστερά) καὶ ὁ κόλπος τῆς Ναούσης ἀπὸ Ν. β. Ἀρχιτεκτονικὰ ἐρεῖπια σωζόμενα στὴ βάση τοῦ λόφου καὶ ἡ ἀνασκαφεῖσα τάφος.

α. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του. β. Ἐρείπια οἰκοδομήματος καὶ λίθος γιὰ τὴν ἐκθλιψὴ ἐλαιοκάρπου.

α. Όστα αποτεφρωμένων ζώων (τετράγωνο C2). β. Πίθος κατά χώραν (τετράγωνο C3).

α. Γεωμετρικός θάλαμος και βαθύτερα τὰ ἐρείπια μυκηναϊκοῦ δωματίου (τετράγωνο C5). β. Γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα.
Βαθύτερα τὰ ἐρείπια πλακόστρωτου μυκηναϊκοῦ θαλάμου (τετράγωνο D5).

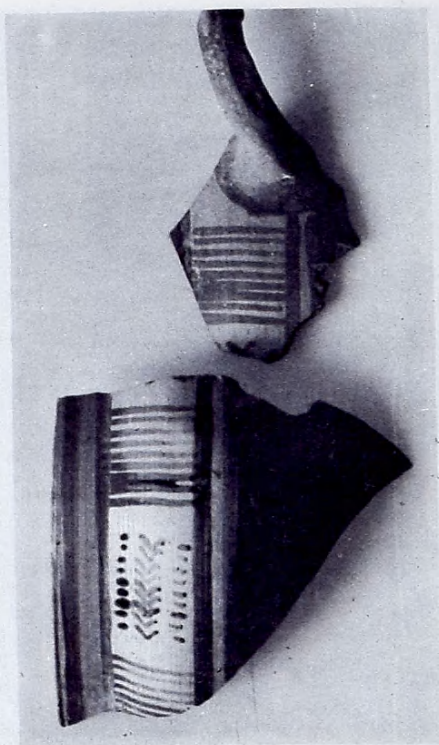

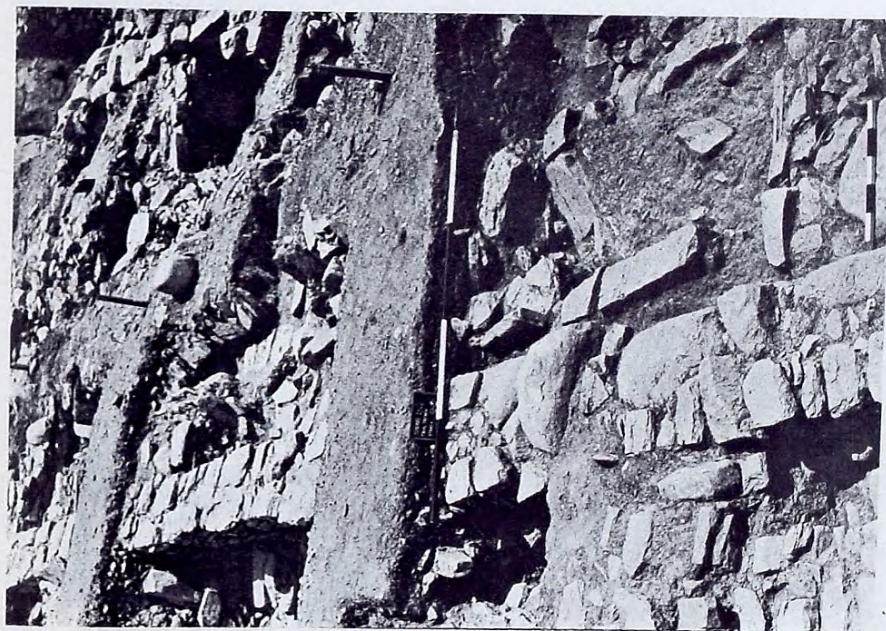
α. Ὁ μυκηναϊκὸς θάλαμος καὶ δίπλα σκελετοὶ ζώων (τετράγωνο D5). β. Τριποδικὴ χύτρα κατὰ
χώραν (τετράγωνο D4).

α. Κεραμικά εύρηματα κατά χώραν. β. Κεραμικά εύρηματα και σκελετοι ζώων κατά χώραν.
γ. Κρανία αλόγων (ή ὄνων;) κατά χώραν.

α. Κιβωτιόσχημος παιδικός τάφος (τετράγωνο C4). β. Θραύσματα πρωτογεωμετρικού σκύφου (τετράγωνο D3).
γ. Θραύσματα άγγείων από τὸ δάπεδο τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ τετραγώνου D5.

α. Τὸ μεγάλο γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα ἀπὸ Δ (τετράγωνα Β2 - D2), β. Ἡ πρόσοψη τοῦ οἰκοδομήματος.

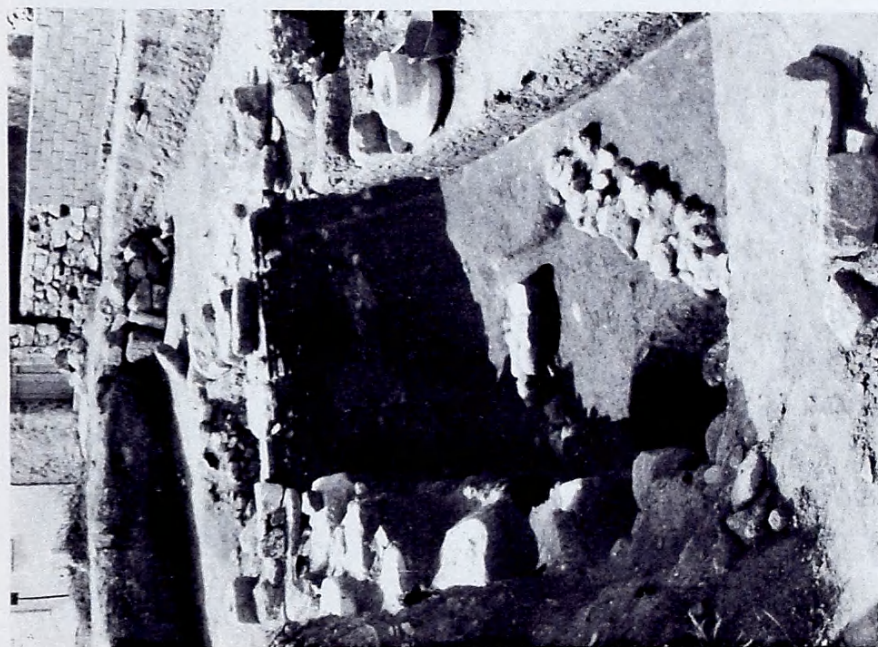

α. Ὁ ἀγωγὸς τοῦ κτιρίου τοῦ πίν. 141α. β. Λίθος μὲ κοίλανση γιὰ τὴν προσαρμογὴ στροφῆως θύρας.

α - β. Γρόττα: α. Ή σχέση τῶν προϊστορικῶν καὶ τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων.
β. Δύο ἀπὸ τοὺς νεκροὺς τοῦ 14ου μ.Χ. αἰ.

α - β. Γρόττα: α. Ἡ σχέση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τῆς ὁψιμῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μεταγενεστέρων ταφῶν. β. Πόδι καὶ πλίνθος ἀρχαικοῦ κούρου.

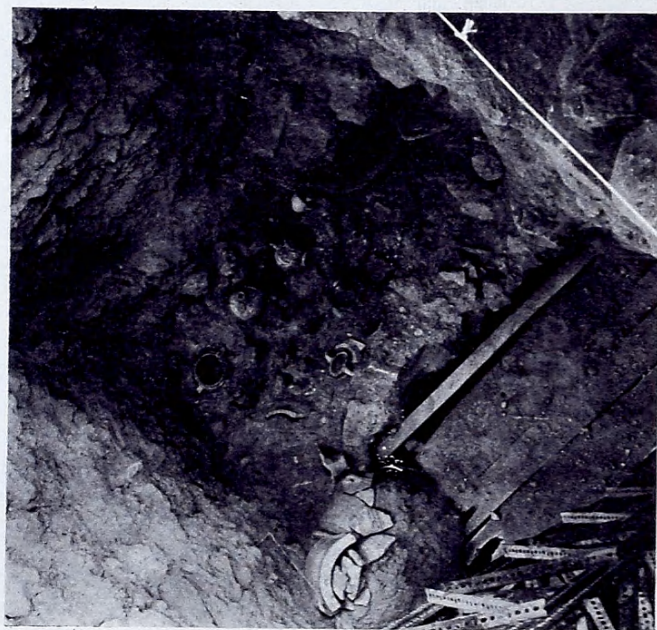
α. Ὁ δρόμος καὶ τὰ ὕστερα κτήρια στὸ οἰκόπεδο Μανδηλαῶ. β. Τὰ λείψανα τῆς προϊστορικῆς πόλεως στὸ οἰκόπεδο Μανδηλαῶ. Διακρίνονται ὁ ΠΓ καὶ ἀριστ. ὁ μυκην. τοῖχος καὶ τὰ ὀρύγματα τῶν δύο ταφῶν.

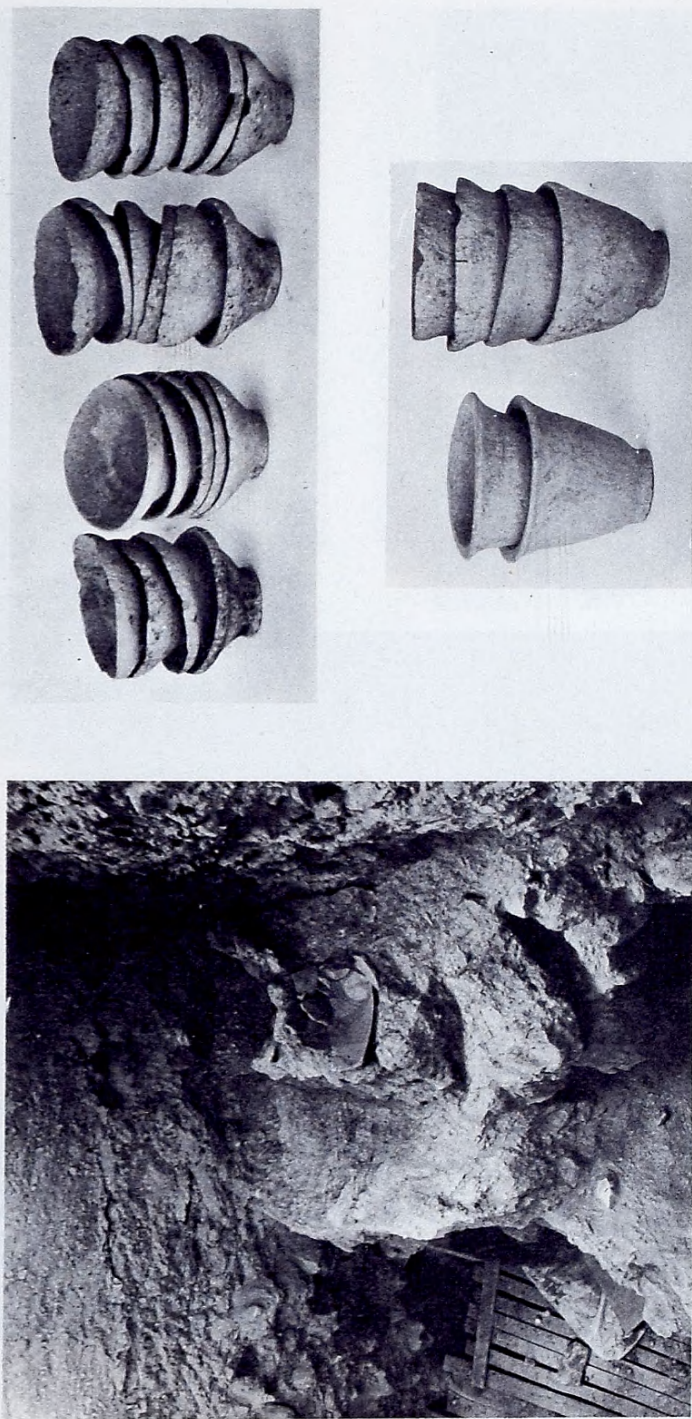
α - γ. Ἀγγεῖα παιδικῆς ταφῆς στὸ οἰκόπεδο Μανδηλαρά. δ. Ἡ ἀψίδα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μετὰ τὴ διάλυση τοῦ ναύσκου στὸ Γύρουλα.

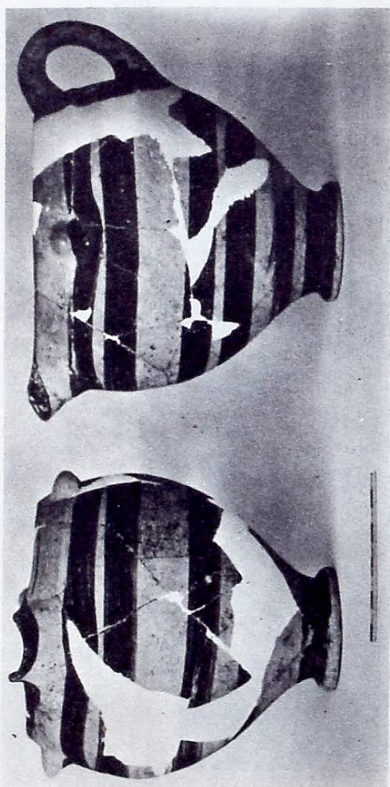
α. Θωράκιο της βασιλικής στὸ Γύρουλα. β. Λέσβιο κυμάτιο τοῦ ἀρχαίκοῦ ναοῦ.

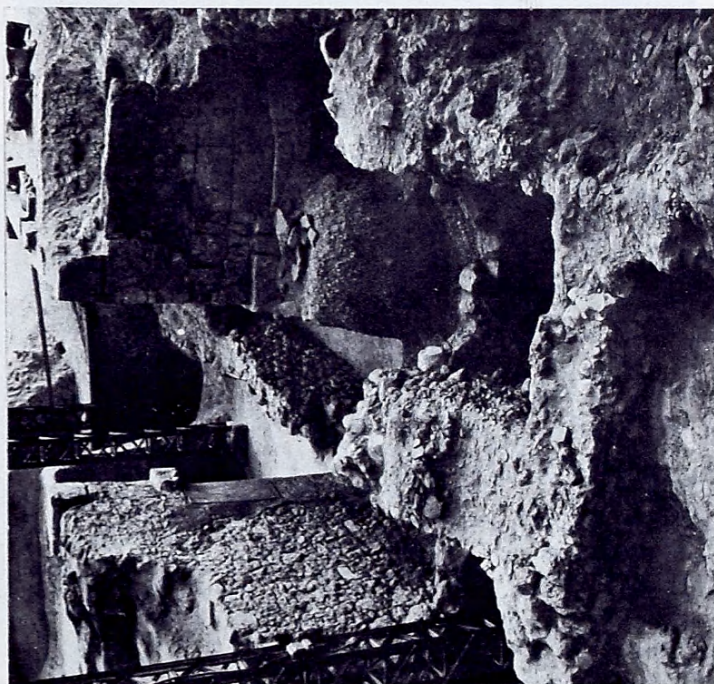
α - β. Δυτική Οικία, Δωμάτιο 6. Δύο διαδοχικές φάσεις της ανασκαφής στο ανατολικό τμήμα του.

α - γ. Δυτική Οικία, Δωμάτιο 6 : α. Δυτικό τμήμα. β. Ἀβαθή ἄνω κωνικά ποτήρια.
γ. Βαθὰ κωνικά ποτήρια με δριζόντιο περιχέιλωμα (ἀριστερά) καὶ χωρίς περιχέιλωμα (δεξιά).

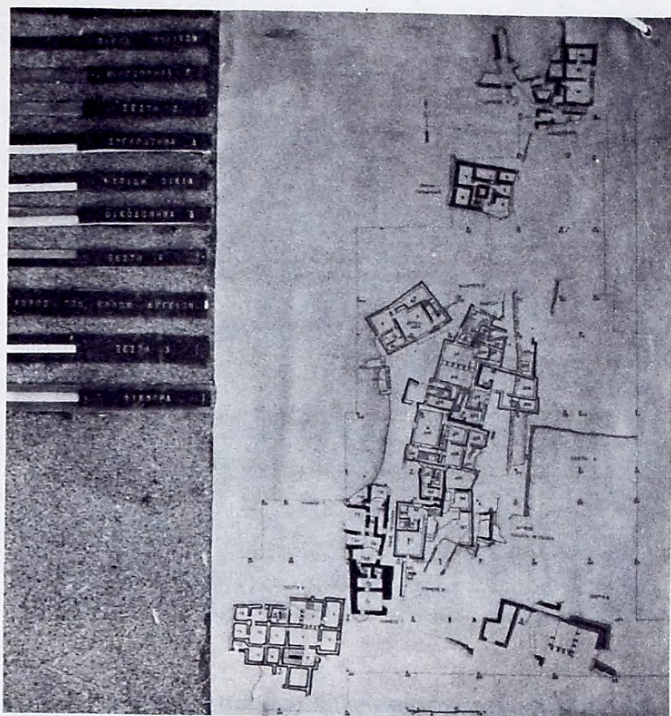
α - ζ'. Δυτική Οικία, Δωμάτιο 6 : α. Εὐρύστομος πρόχους, β. Μαστοπρόχους, γ. Πρόχους με τριφυλλόσχημο στόμιο.
δ. Ψευδόστομος ἀμφορέας, ε. Εἰσηγμένο γεφυρόστομο προχυτικό ἀγγείο. ζ'. Λίθινος λύχνος με ἀνάγλυφη φυλλωτή ταινία.

α. Λείψανα μεσοκυκλαδικών τοίχων ανατολικά του Δ9. β. Μεσοκυκλαδικά δοστράκα από το προεκρηξιακό στρώμα καταστροφής (Φρέαρ 35). γ. Πρώιμα ύστερομινωικά δοστράκα από το ίδιο στρώμα (Φρέαρ 35).

α - β. Ἀποθήκη πήλινων ἀγγείων ταξινομημένων κατὰ σχῆμα, μέγεθος καὶ προέλευση.

α. Πίνακας με τὰ συμβατικά διακριτικά χρώματα τῶν κτηρίων. β. Ὑπαίθρια ἀποθήκη βάριων λίθινων εὐρημάτων.

α. ΒΑ. Σελλάδα. Ό χώρος της ανασκαφής. β. Ταφή 4ου αι. εις άμφορέα.

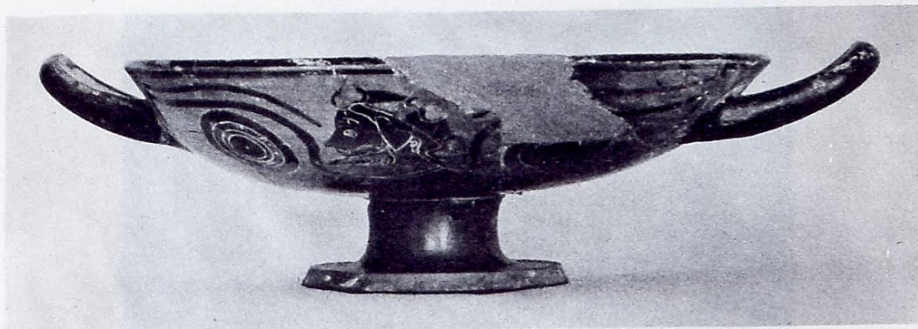
α. Δύο ταφαί 4ου αἰ. εἰς ἀγγεῖα. β. ΝΔ. Σελλάδα. Ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς.

α. Ἀρχαϊκὴ ταφικὴ κατασκευή. β. Τεμάχιον θηραϊκοῦ ἀγγείου.

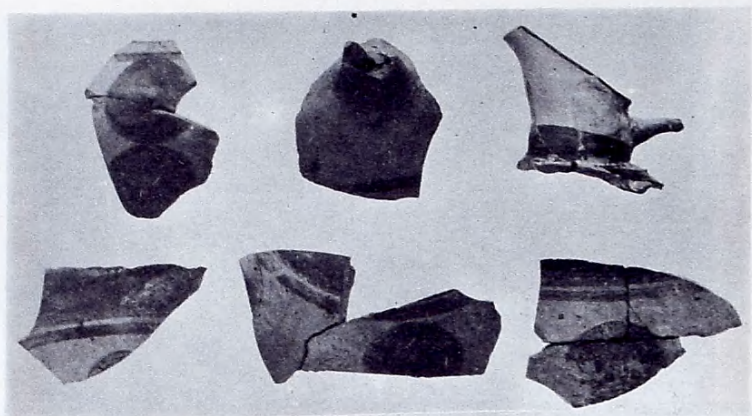
α. Ἀρχαϊκὴ πυρὰ καὶ κρητικὸς ἀμφορεύς. β. Θηραϊκὸς ἀμφορεύς κατὰ χωρὰν.

α. Ὀφθαλμωτή ἀττική κύλιξ. β. Ἀρχαῖκά πήλινα εἰδώλια. γ. Θραῦσμα ἐρυθρομόρφου ὑδρίας.
δ. Πηλίνη προτομή.

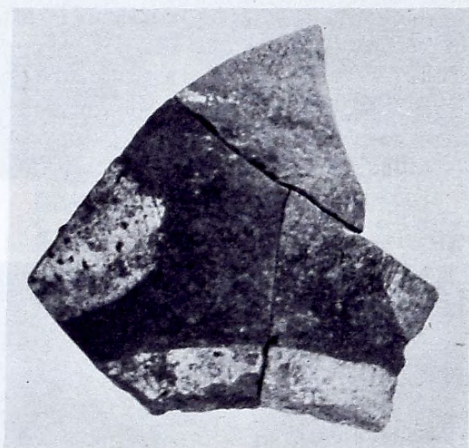
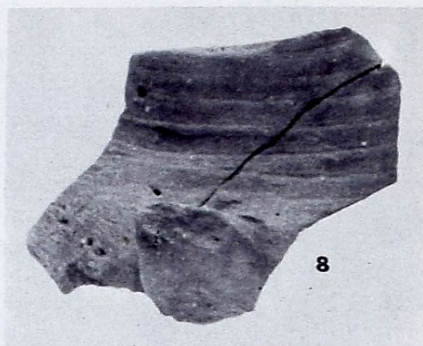
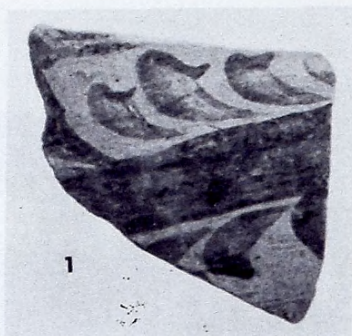
α. Ἀρχαῖκός τάφος καὶ σῆμα. β. Κτιστὸς θαλαμωτὸς τάφος.

α. Κεραμική της ΜΜ Ια περιόδου. β. Γενική άποψη της άνασκαφής από Β. γ. Η πτέρυγα των
δοματίων από Β.

α. Τὰ δωμάτια Ι καὶ ΙΙ ἀπὸ Α. β. Τὸ δωμάτιο Ι ἀπὸ Δ.

α - δ. Κεραμική του δωματίου Ι. ε. Μόνωτο κύπελλο από τὸ δωμάτιο ΙΙ.

α. Τὰ δωμάτια Ι - ΙΙ ἀπὸ Δ. β. Ὁ τοῖχος η ἀπὸ Β.

α. Δωμάτιο ΙΙΙ: 1. κυβόλιθος, 2. πώρινη πλάκα δαπέδου, 3. μάρτυρας, 4. δάπεδο, 5. λιθοσωρός, 6. πώρινη παραστάδα δωματίου ΙΙ. β. Τμήμα του τοίχου γ και η έντοιχισμένη πώρινη βάση κίονος. Στο βάθος η επίχωση του δωματίου ΙΙ.

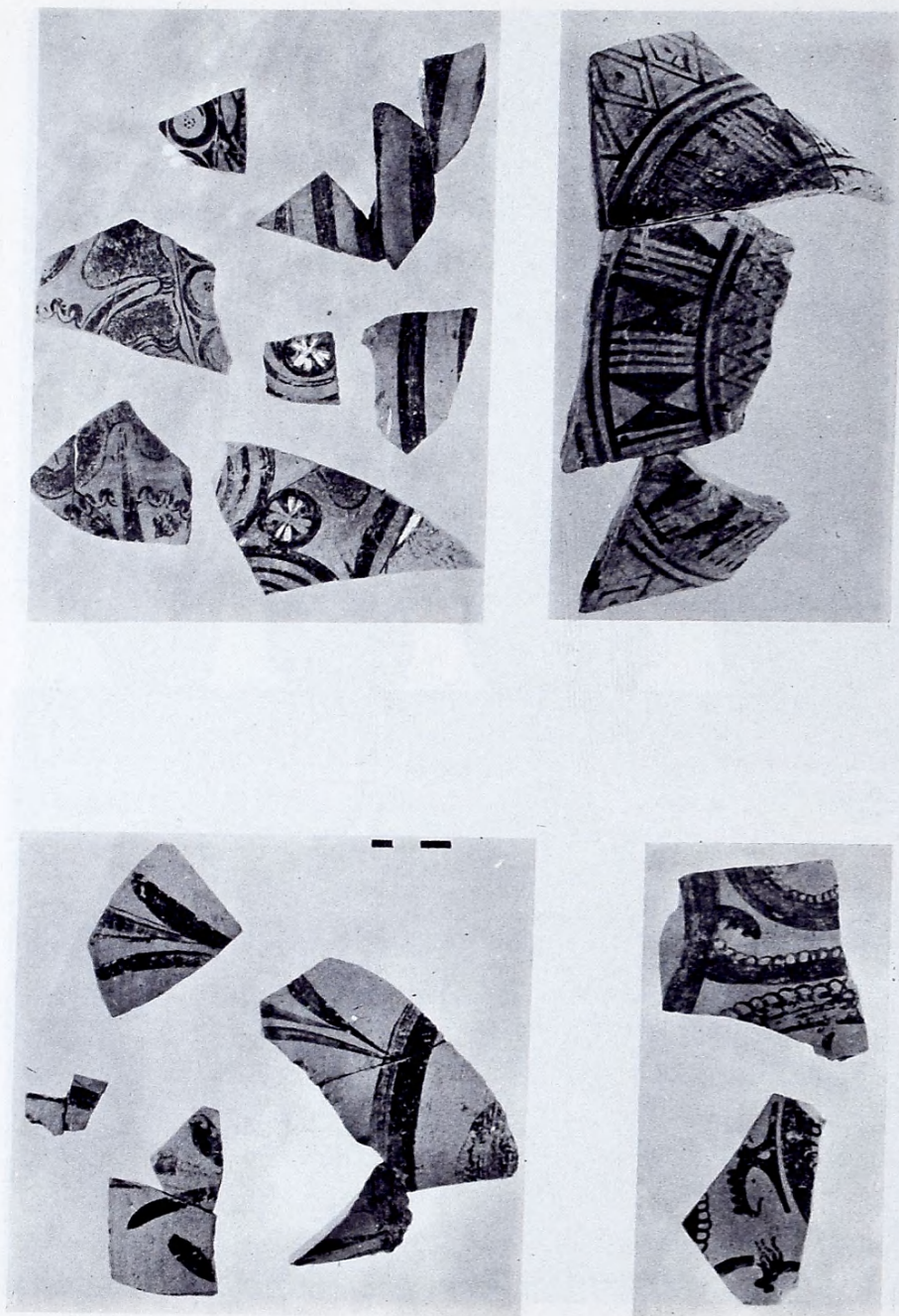
α. Τὸ δωμάτιο IV ἀπὸ ΝΑ: 1. βάση κίονος, 2. παλαιὸς τοῖχος, 3. ἡ φραγμένη θύρα τῶν δωματίων IV - V. β. Τὸ δωμάτιο IV ἀπὸ Δ καὶ ὁ παλαιότερος τοῖχος.

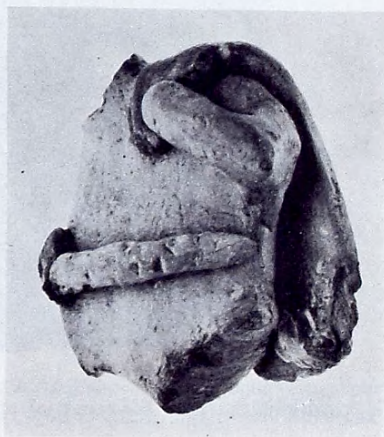
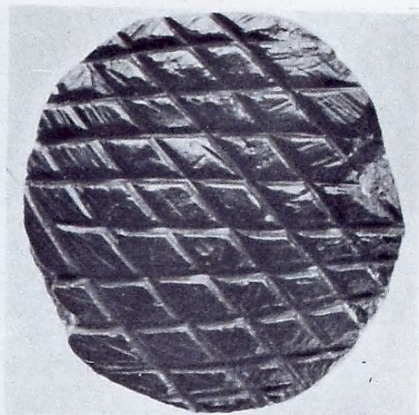
α. Τὸ δωμάτιο V ἀπὸ Ν. β. Τὸ ἄνδρo I ἀπὸ Ν μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιχώσεως.

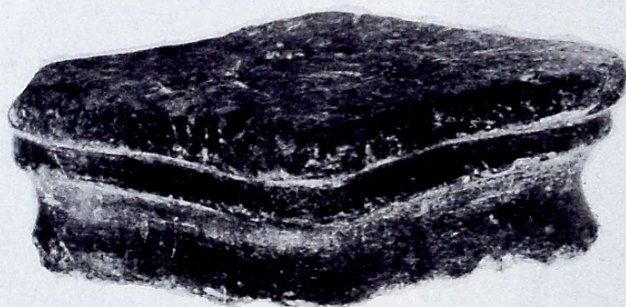
α. Ἄωτα κύπελλα. β. Μόνωτα δολόβαφα προχόδια. γ. Ἄωτο κύπελλο με ψηλὸ κυλινδρικὸ πόδι.
δ. Προχόδια με μαστοειδῆ ἀπόφυση στὸ χεῖλος.

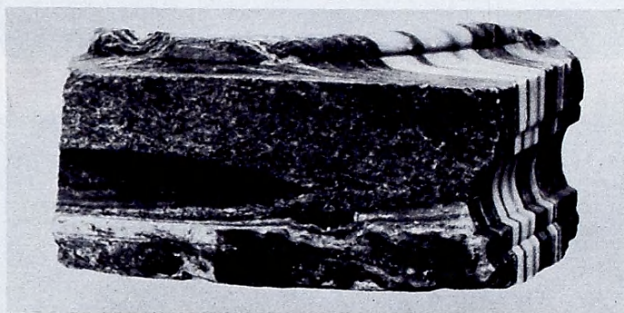
α. Θραύσματα αγγείου με κόσμηση φυτικού ρυθμού. β. Ώστρακα με κόσμηση θαλάσσιου ρυθμού. γ. Ώστρακα
ἀνακτορικού ρυθμού. δ. Τμήμα ΥΓ αγγείου.

α. Σφραγίδα με παράσταση πληγωμένου ζώου. β. Παλαιοανακτορική σφραγίδα με ἐγχάρακτα ρομβοειδή. γ - δ. Σφραγίδα με παράσταση αἰγάρου πρὸς τ' ἄριστερά καὶ προτομή λέοντος. ε. Γυναικεῖο εἰδῶλιο τοῦ τύπου Collar Medicis. ς'. Ἀνδρικό ἀκέφαλο εἰδῶλιο.

α. Πήλινα ἀναθήματα. β - γ. Εἰδώλια πουλιῶν. δ. Λίθινο ρομβοειδὲς ἀναθηματικὸ ἀντικείμενο.

α. Χρυσή ἐπένδυση κολεοπτέρου. β. Ἀκέφαλο καθιστό ζώδιο. γ. Τμήμα ὀρθογώνιας τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ φλεβωτὸ σχιστόλιθο. δ. Γωνιαῖο τμήμα τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ πορφυρίτη λίθο.

α - β. Ἀνατολικό κτήριο: α. Τὸ παλαιοανακτορικό κτήριο ἀπὸ ΒΑ. β. Τὸ παλαιοανακτορικό κτήριο ἀπὸ ΒΔ.

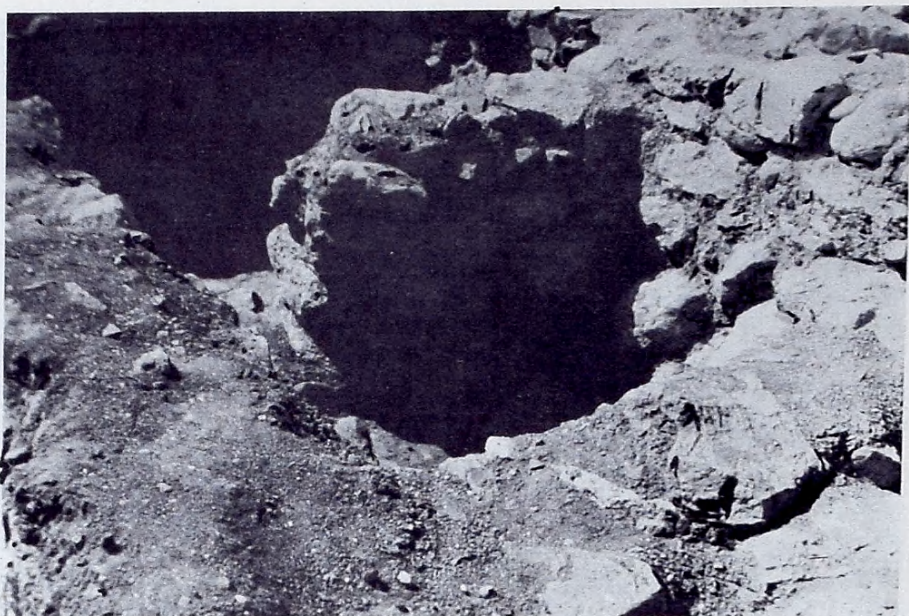
α - β. Ἀνατολικό κτήριο: α. Ὁ Δ τοῖχος τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτηρίου ἀπὸ Β. β. Ὁ κλωβὸς τοῦ κλιμακοστασίου ἀπὸ Δ.

α. Ἀνατολικό παλαιοανακτορικό κτήριο. Τὸ δωμάτιο μὲ τὴν ἐστία ἀπὸ ΒΑ. β. Δρόμος τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ λειψὸν πλακόστρωτο μπροστὰ στὸ Ἀνατολικὸ κτήριο, ἀπὸ Α.

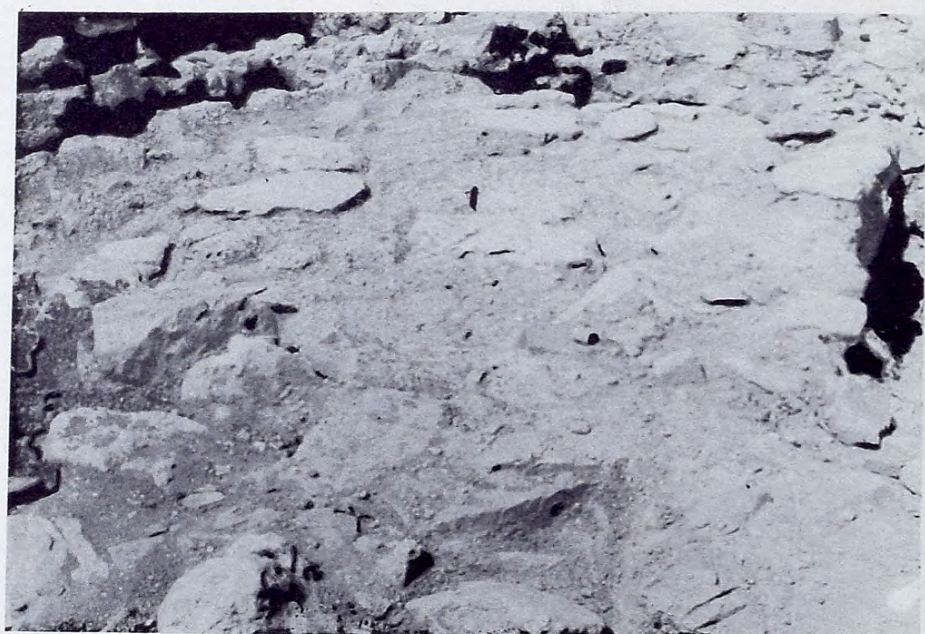
α. Γενική άποψη προς τὸ Ἀνατολικὸ κτήριο καὶ τὸ κτήριο Β τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ ἀπὸ ΝΑ.
β. Κτήριο Β τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ. Τὰ δωμάτια Ξγ καὶ Ξβ ἀπὸ ΝΑ.

α - β. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Τὰ δωμάτια Ξα και Δ από ΝΑ. β. Τὰ δωμάτια Ξα και Ξβ από ΝΔ.

α - β. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Το δωμάτιο Ξβ με την ορθογώνια λεκάνη και τα αγγεία της ΒΑ γωνίας (κάτω από την πλάκα) από Νότο. β. Πρόχους, μεγάλος κάδος και άσκος στο δωμάτιο Ξα, από ΒΑ.

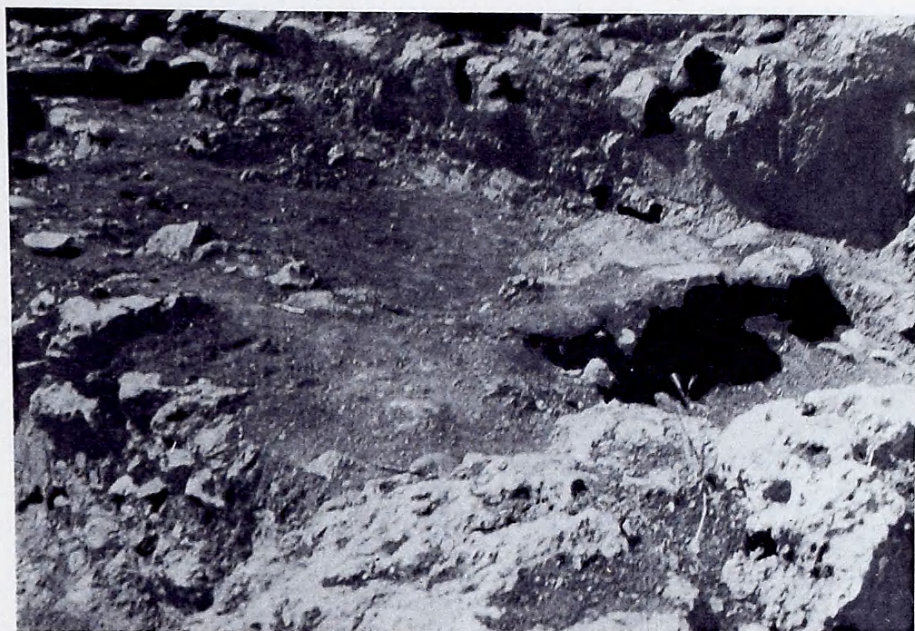
α - β. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Τα δωμάτια Σ και Τ από ΝΑ. β. Το πλακόστρωτο του χώρου Ζ πρίν από την αφαίρεσή του, από Α.

α - β. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Τα δωμάτια Ζ και Ε από ΒΑ. β. Ό μικρός χώρος Ν από ΒΔ.

α - β. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Το δωμάτιο Π από τὰ ΝΑ. β. Το στρώμα κυπέλλων, τριποδικής χύτρας του δωματίου Π από Νότου.

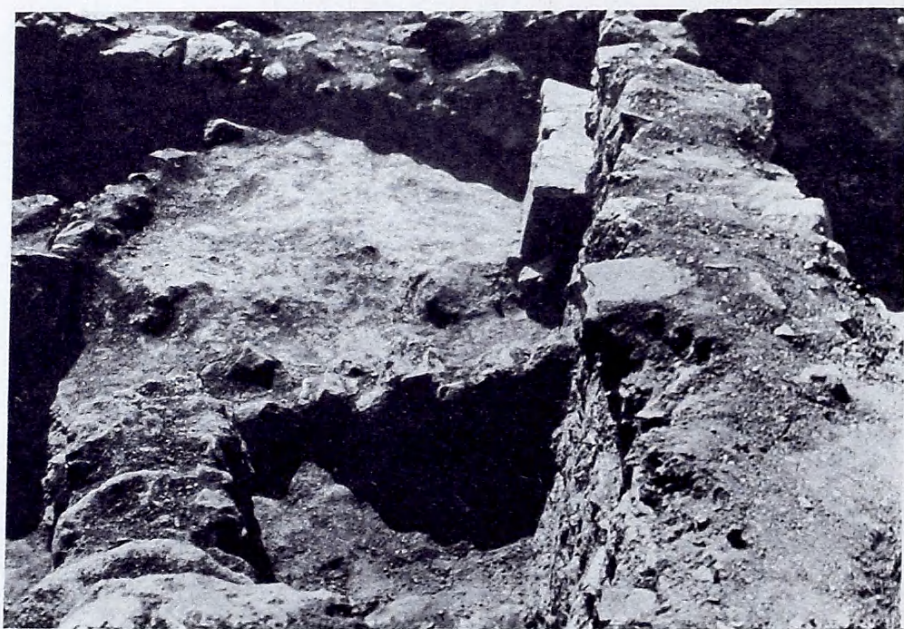
α-β. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Τα δωμάτια Χ, Υ από ΝΑ. β. Ήράμπα της δεύτερης εισόδου από ΝΑ.

α. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Όψη προς τὰ δωμάτια Φ, Ρ, Π ἀπὸ ΝΑ. β. Κλιμακωτὴ ἀνάβαση ἀπὸ τὸ κάτω στὸ μεσαῖο ἄνδρo, ἀπὸ Δ.

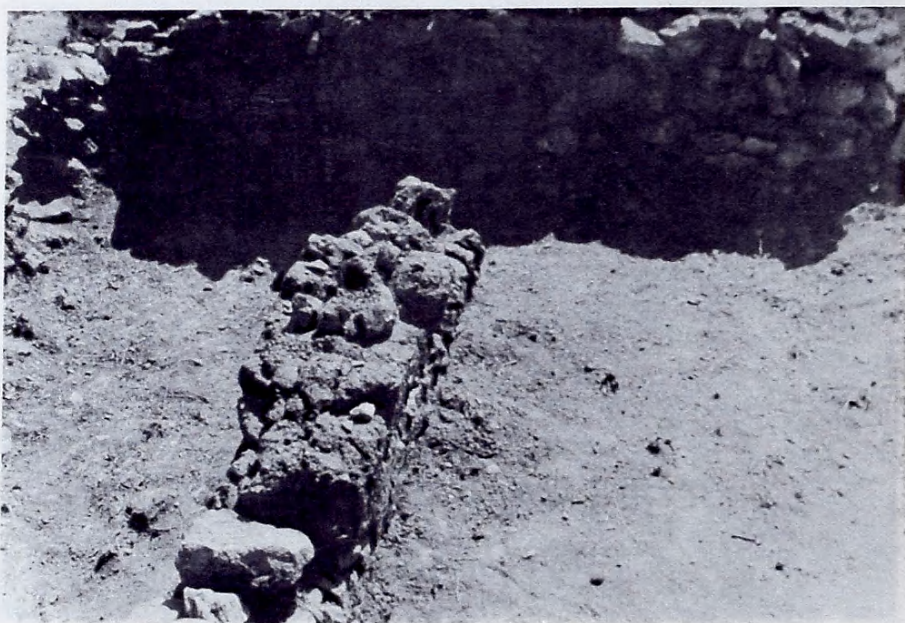
α - β. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Το δωμάτιο Α με τὸ πολύθυρο τοῦ κάτω ἀνδῆρου ἀπὸ ΒΑ. β. Τὰ δωμάτια Α καὶ Β (με τὸ πολύθυρο) τοῦ κάτω ἀνδῆρου, ἀπὸ ΒΔ.

α - β. Κτήριο Β του Δρόμου του λιμανιού: α. Το δωμάτιο Δ του κάτω άνδρηρου και το τριγωνικό περίφραγμα από ΒΔ. β. Το δωμάτιο Γ με το θρανίο από Α.

α. Ὁ λιθοσφῶρς στὸ Νότιο περίβολο τοῦ Ἀνακτόρου, ἀπὸ ΒΔ. β. Ὁ νότιος περίβολος τοῦ Ἀνακτόρου μετὰ τὸ λιθοσφῶρὸ πού ἔπεσε ἀπὸ τὴν πρόσοψη, ἀπὸ Α.

α - β. Οικία Α Hogarth: α. Γενική ὄψη ἀπὸ ΒΑ πρὸς ἀκραῖα δωμάτια VII - VIII στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς. β. Ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῶν δωματίων VII καὶ VIII (μὲ πλίνθους) ἀπὸ Β.

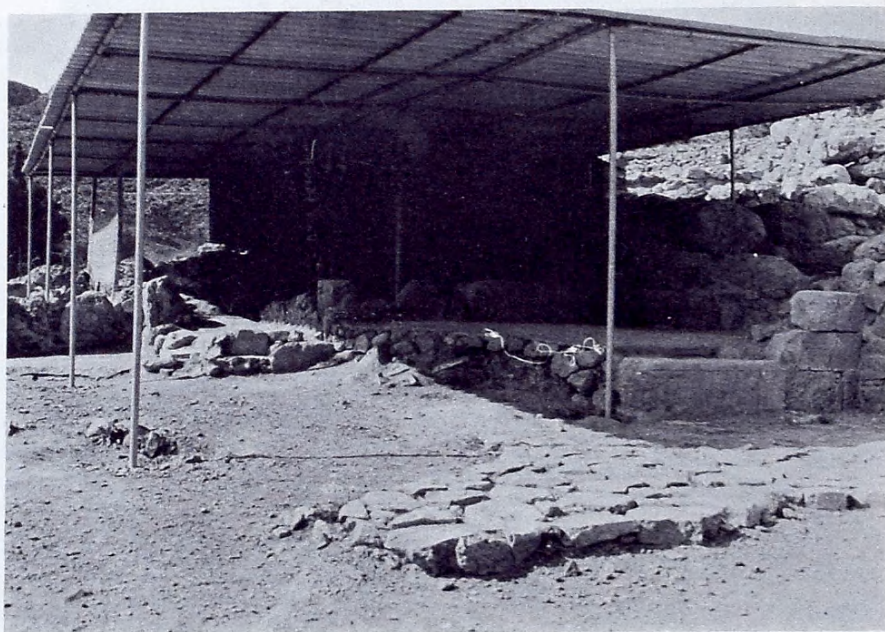
α. Οικία Α Hogarth. Όψη πρὸς τὰ δύο ἀκραῖα ἀνατολικά δωμάτια F καὶ II ἀπὸ ΒΔ στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς. β. Οἰκία Β Hogarth. Ὁ εἰσαγωγικὸς χώρος μπλοκαρισμένος ἀπὸ Ν, στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς.

α - γ. Οικία Β Hogarth: α. Διαμέρισμα με πλίνθινο διαχώρισμα και πιθίσκο - συλλεκτήρα *in situ*, από ΒΔ. β. Βόρεια πρόσοψη και πλακόστρωτος δρόμος από Β. γ. Όψη των βόρειων Δωματίων ΙΧ και Χ από ΝΑ.

α - β. Οίκια Β Hogarth: α. Ὁ πλακόστρωτος δρόμος, τὸ περίφραγμα καὶ ἡ Β πρόσοψη ἀπὸ ΒΔ.
β. Τὸ περίφραγμα στὴ Β πρόσοψη, ἀπὸ Β.

α. Τὸ στέγαστρο τοῦ λουτροῦ τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων ἀπὸ Α. β. Τὸ στέγαστρο τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ προθαλάμου του στὰ βασιλικά διαμερίσματα, ἀπὸ ΝΑ.

α - γ. Τμήματα πηλίνων ειδωλίων εκ τῆς Οἰκίας Φ. δ. Οἰκία Φ. Θεμελίωσις βορείου τοίχου, ἀπὸ Ν.

α. Δοκιμή IV υπό ΝΑ τμήμα Μεγάλης Αύλης. Ἀρχαιότερα ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ἀπὸ Α.
β. Δοκιμή V. Νότιον τμήμα Αύλης, ἀπὸ Α.

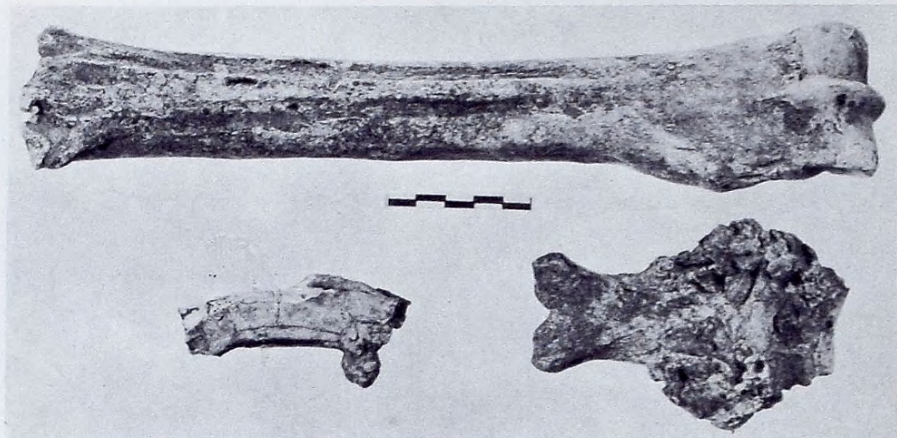
α. Περιοχή Ρ. Μέγας μινωικός τοίχος και ὁ ἐπ' αὐτοῦ τράφος τοῦ κτίσματος πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπὸ Α (δείκτης 1 μ.). β. Περιοχή Ρ. Ὁ μέγας μινωικός τοίχος, ἡμικυκλικὸν κτίσμα καὶ λείψανα πλακοστρώτου, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν, ἀπὸ Α.

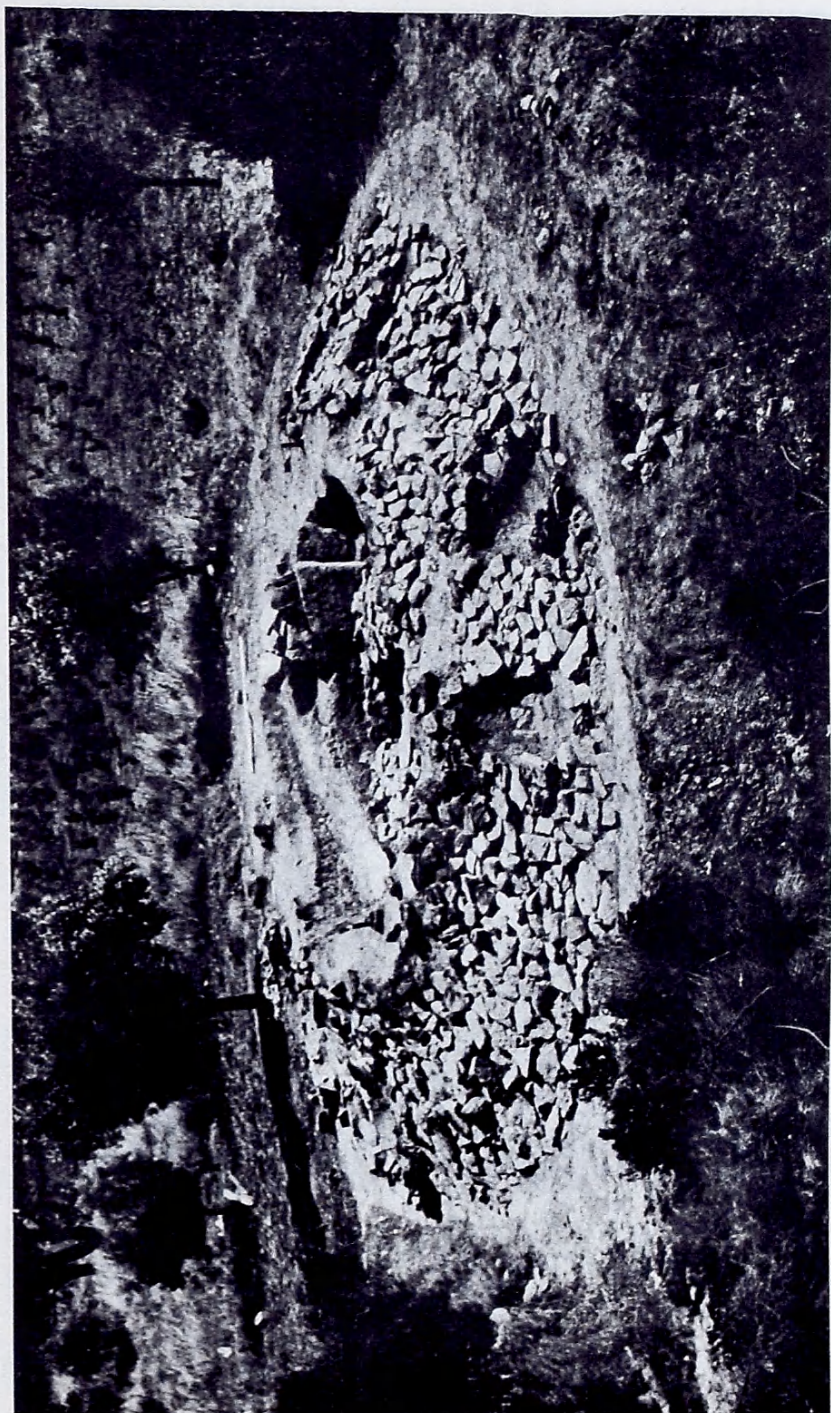
α. Περιοχή Ρ. Ὁ μέγας μινωικός τοῖχος, ἡμικυκλικὸν κτίσμα καὶ λείψανα πλακοστρώτων, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀπὸ Α. β. Περιοχή Ρ. Τὸ ἡμικυκλικὸν κτίσμα καὶ λείψανα πλακοστρώτων, ἐκ τῶν ἄνω, ἀπὸ Δ.

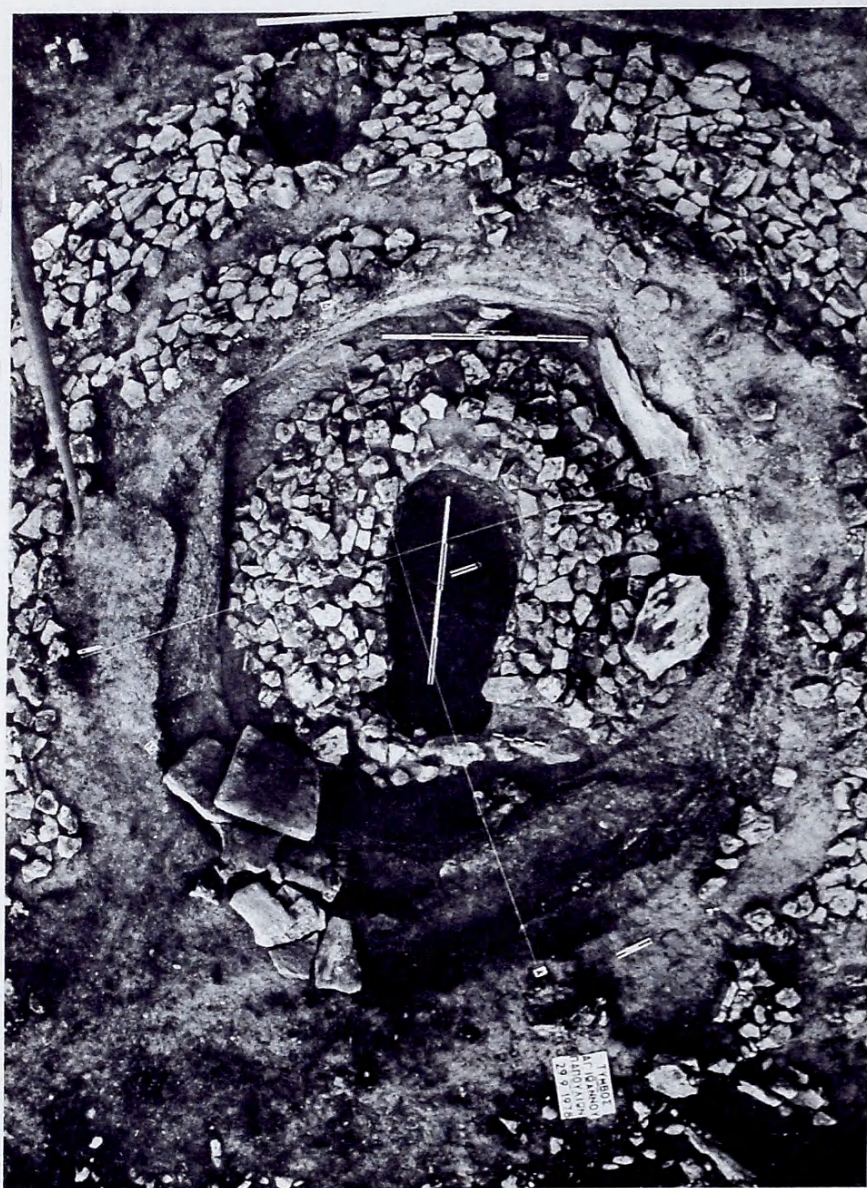
α - β. Ἄνδρικό κυκλαδικό εἰδῶλιο. γ. Τμήμα ρυτου ἀπὸ πορφυρίτη. δ. Χρυσὴ χάντρα. ε. Τμήματα ἀπὸ κυκλαδικὰ εἰδῶλια.

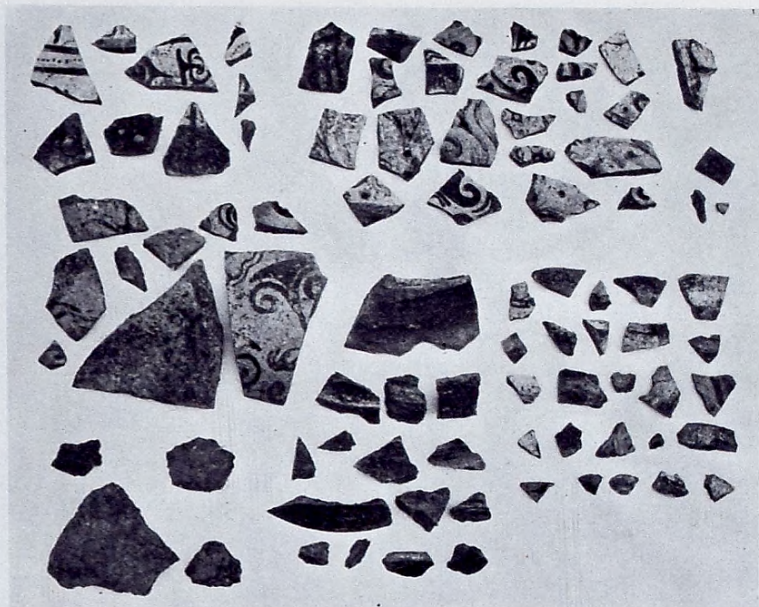
Κουκουνάρα, Γουβαλαρη, θ.τ. 1: α. Παραμορφωμένα ὀστᾶ ἵπποειδῶν. β. Τρίτος πιθαμοφορεύς (58). Τύμβος Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων: γ. Σφονδύλιον καὶ αἰχμή βέλους ἐξ ὀψιανοῦ. δ. Τμήμα μινυείου ἀγγείου.

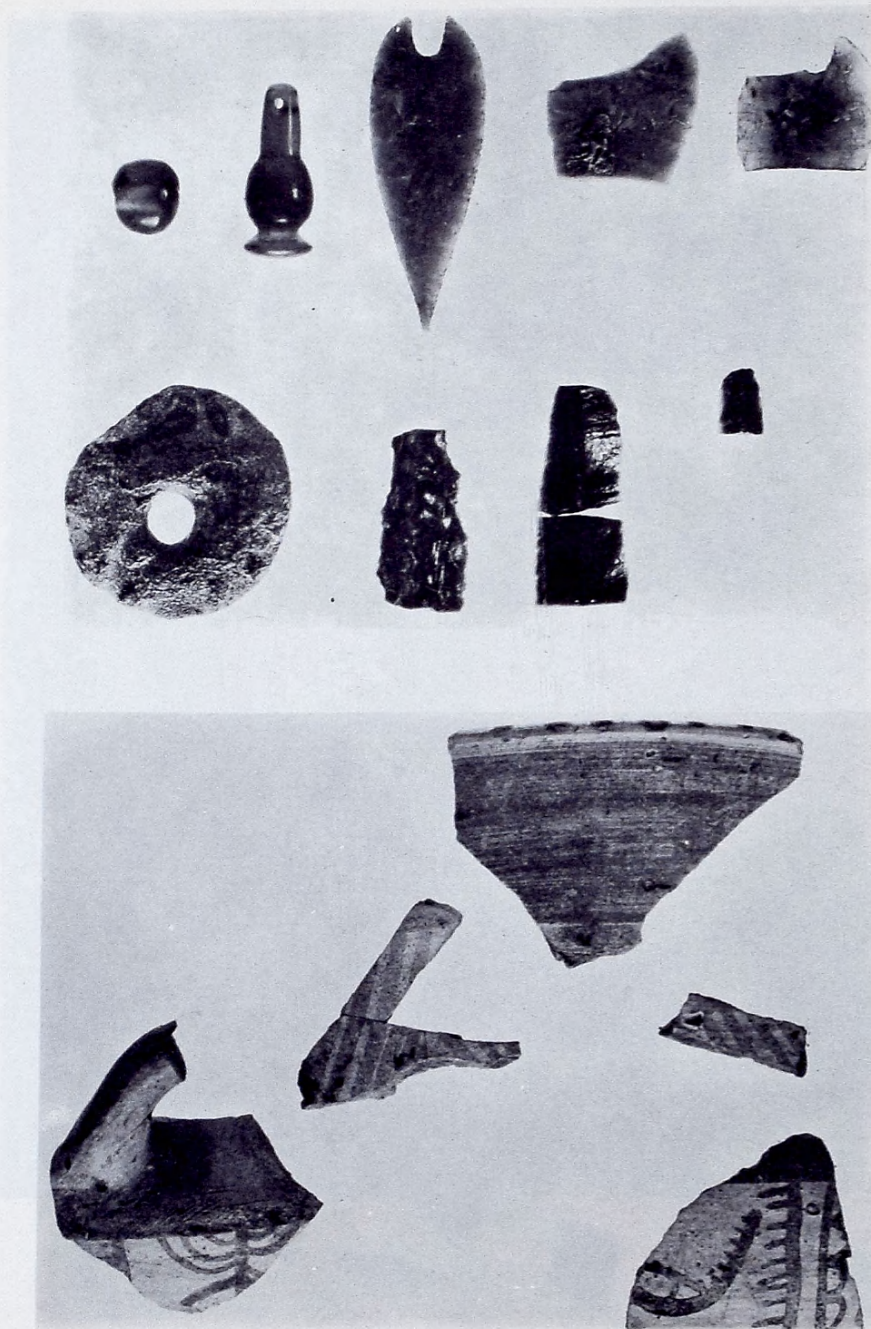
Ο τύμβος Ἀγ. Γεωργίου Παπουλίων ἐκ ΔΒΔ.

Τὸ πεταλόσχημον τμήμα τοῦ τύμβου Παπουλίων ἀνοφθεν.

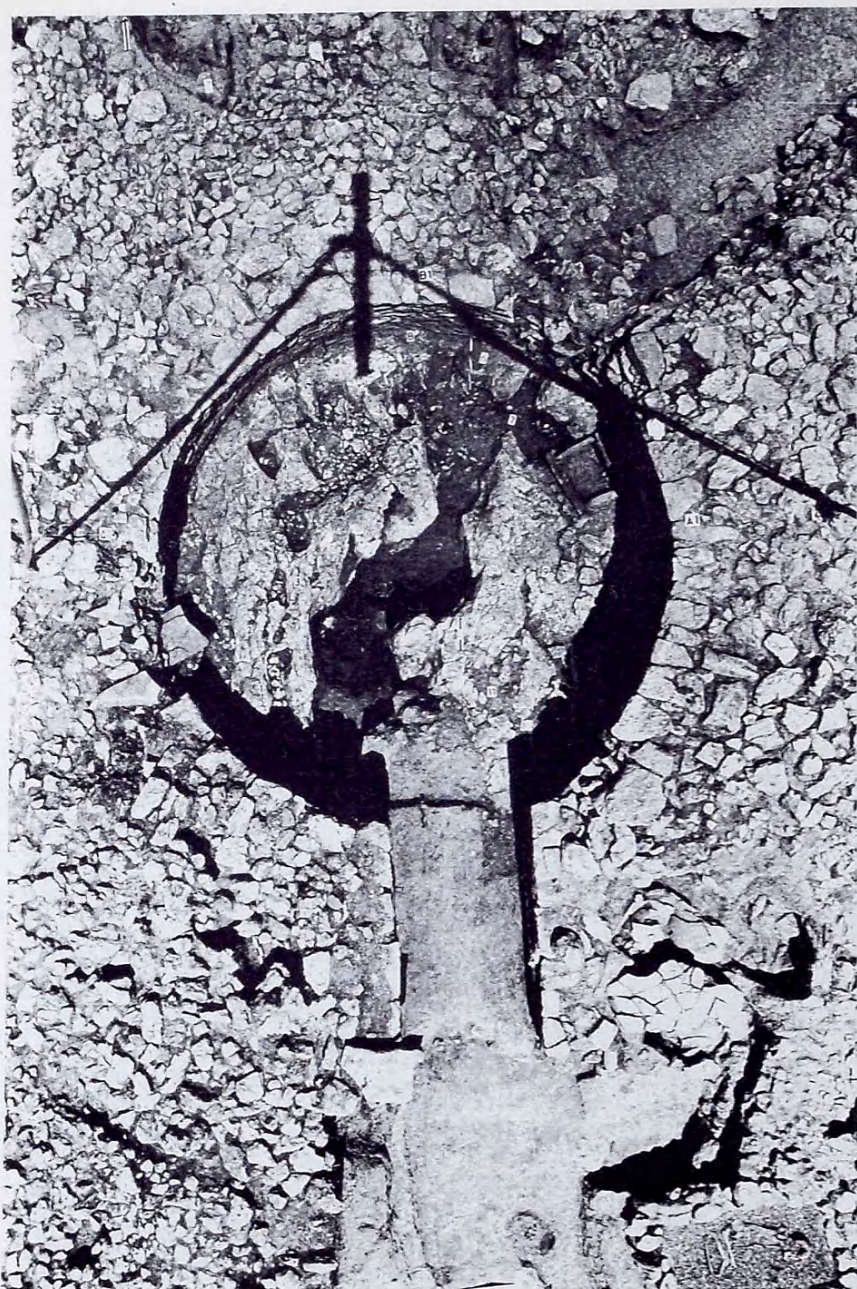
Τραγάνα, θ.τ. 1: α. "Οστρακα πιθαμοφόρων. β. "Οστρακα ύστερας μυκηναϊκής εποχής.

α. Διάφορα εύρηματα ἐκ τῶν χωμάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν. β. Ὅστρακα τῆς ΥΕ ΙΙΓ πυξίδος.

Βοϊδοκοιλιά. Ο ανασκαπτόμενος χώρος εκ Ν.

Ὁ θολωτὸς τάφος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν κοιλοτήτων καὶ τμήμα τοῦ τύμβου ἄνωθεν.

α. Τὸ νότιον τμήμα τοῦ τύμβου, ἢ εἴσοδος τοῦ θολ. τάφου καὶ ὁ ΜΕ τάφος. β. Ὁ ΝΝΔ τομεύς.

Ὁ ἀνασκαπτόμενος χώρος ἐκ Ν.

Ο ανασκαπτόμενος χώρος εξ Α.

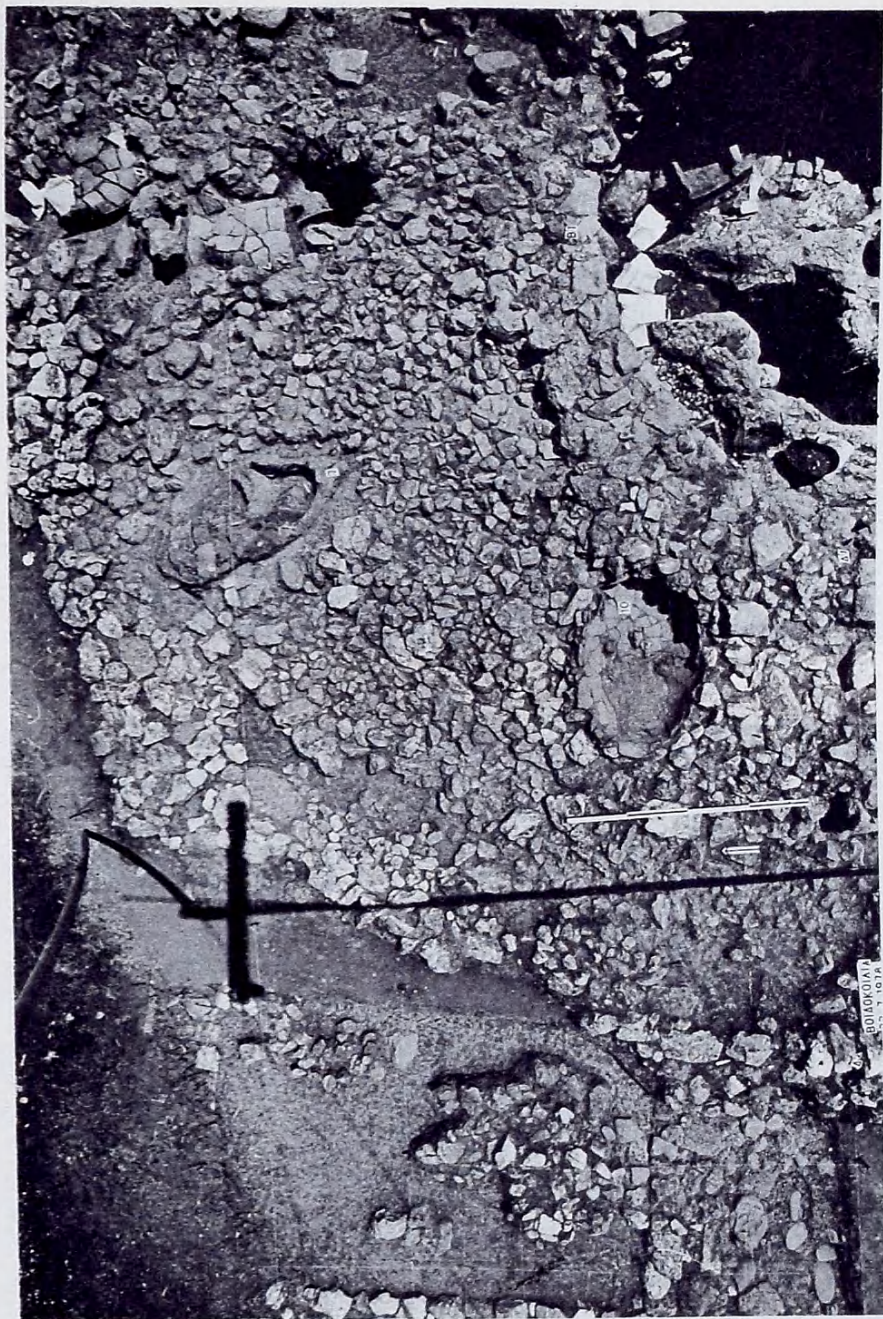
α. Ό ΝΝΑ τομεύς. β. Ό ΑΝΑ τομεύς.

Ο ανασκαπτόμενος χώρος εκ ΒΔ.

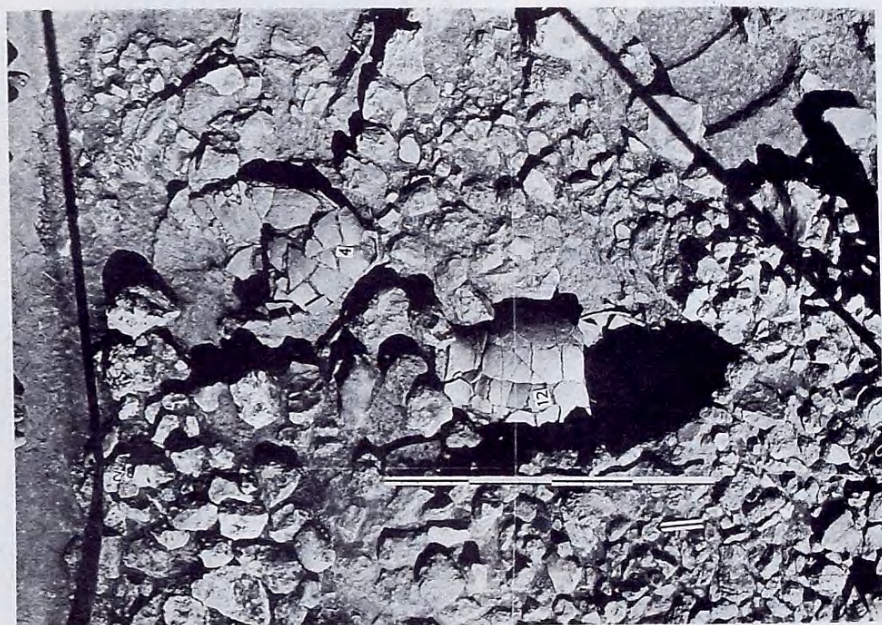
Ο ΝΑ ἔκτος τμήνου τομαύς.

Τὸ ΔΒΔ-ΒΔ-Β τμήμα τοῦ τῦμβου.

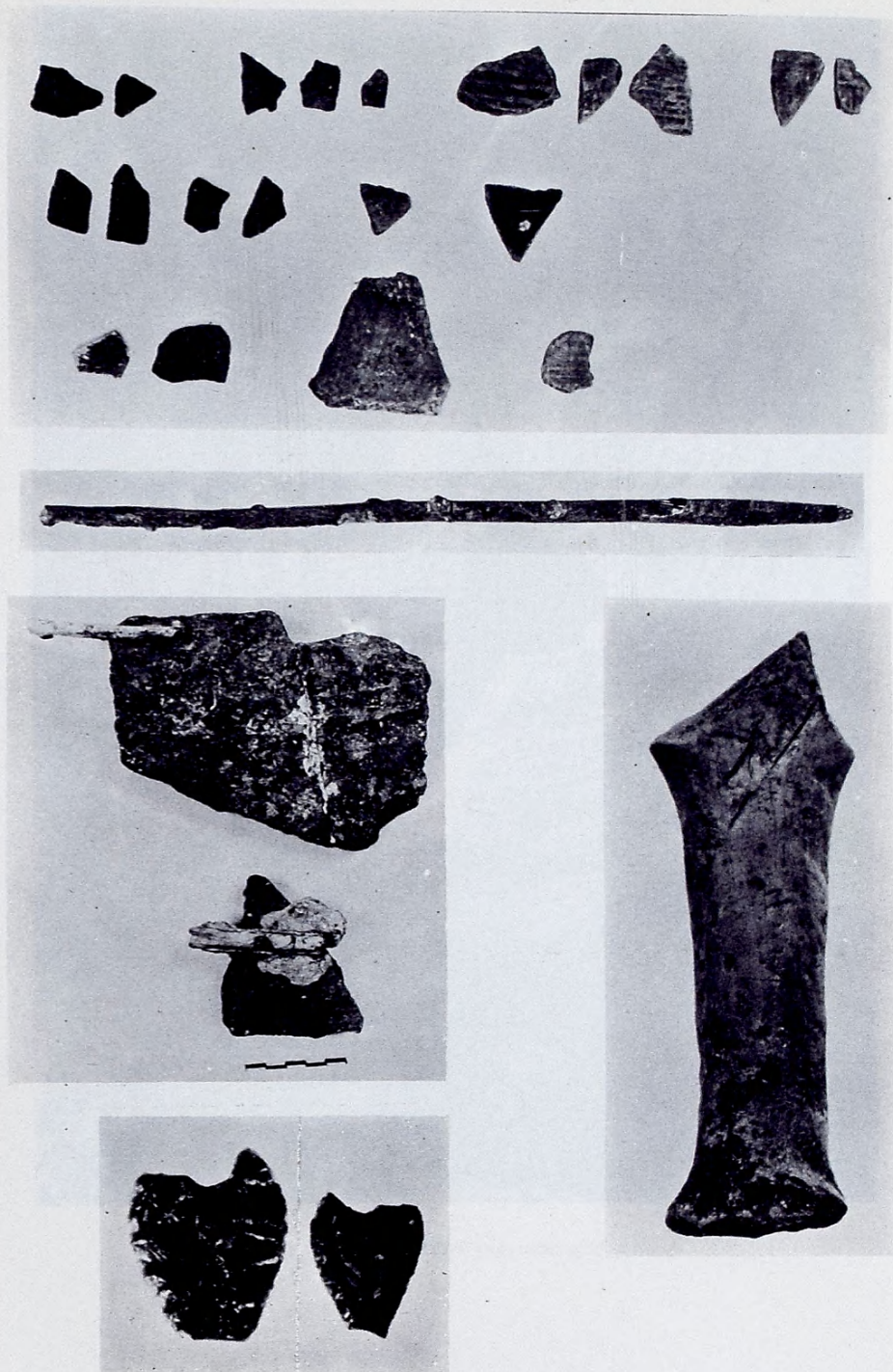
α. Ό ΒΔ εκτός τύμβου τομεύς. β. Τò Α, ΑΒΑ τμήμα του τύμβου.

α. Τὸ Β τμήμα τοῦ τύμβου. β. Τὸ ΔΒΔ τμήμα τοῦ τύμβου.

α. Μινύειος κάνθαρος ἐκ τοῦ πίθου 11. β. «Ἀδριατικοῦ» τύπου ἀγγεῖδιον ἐκ τοῦ πίθου 7.
 γ. Ἀγγεῖον μετὰ διατρήτου κυλινδρικοῦ λαιμοῦ.

α. Νεολιθικής εποχής όστρακα. β. Χαλκή σμίλη. γ. Μολύβδινοι σύνδεσμοι του πίθου 3.
δ. Αίχμαι βελών. ε. Τμήμα μυκηναϊκού ειδωλίου.

Ἀεροφωτογραφία τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1837 - 1980)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Δραχμαί

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837-1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1976 (1 - 115: πρβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδω>, 'Αρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον	—
Περίοδος Α' : τόμος 1 - 16 (1837 - 1860): 1837: τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), (1838 - 1857 δὲν πωλοῦνται), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51 (1860 δὲν πωλεῖται)· ἑκάστον τεύχος	500.—
Περίοδος Β' : τόμος 17 - 21 (1862 - 1874): 17 (1862): τεύχη α' - ιβ' (τὰ τεύχη θ' - ιβ' ἐξεδόθησαν τὸ 1863)· ἑκάστον τεύχος	500.—
18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεύχος ιγ'· 19 (1870): τεύχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ιϛ' (τὸ ιϛ' ἐξεδόθη τὸ 1873)· 21 (1874): τεύχος ιζ'· ἑκάστον τεύχος	500.—
Περίοδος Γ' : τόμος 22 - 62 (1883 - 1923): 22 - 62 (1883 - 1923): 1883 - 1884, (1885 - 1892 δὲν πωλοῦνται), 1893-1894, (1895-1897 δὲν πωλοῦνται), 1898 - 1899, (1900 - 1904 δὲν πωλοῦνται), 1905 - 1918· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἑκάστος τόμος	500.—
1919 - 1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκάστος τόμος	500.—
Περίοδος Δ' : τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): 63 - 75 (1924, 25/26, 27/28, 34/35 - 1936), εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκάστος τόμος	800.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α' καὶ β' μέρος· ἑκάστος τόμος	800.—
γ' μέρος	800.—
77 - 91 (1938, 39/41, 42/44, 45/47, 48/49, 50/51 - 1952)· ἑκάστος τόμος ..	800.—
92/3 (1953 - 1954): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος	800.—
Β' καὶ Γ' μέρος· ἑκάστος τόμος	800.—
94 - 103 (1955 - 1964)· ἑκάστος τόμος	800.—
104 - 105 (1965 - 1966)· ἑκάστος τόμος	800.—
106 (1967)	800.—
107 - 108 (1968 - 1969)· ἑκάστος τόμος	800.—
109 - 111 (1970, 1971, 1972)· ἑκάστος τόμος	800.—
112 - 113 (1973 - 1974)· ἑκάστος τόμος	1300.—
114 - 116 (1975 - 1977)· ἑκάστος τόμος	1600.—
117 (1978)	1600.—
118 (1979)	—

Εὔρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου· τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες 7' + στῆλαι 550. 1902	500.—
Εὔρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου καὶ Μαρίας Προύνη-Φιλίπ· τόμος 1ος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ' + 243. 1973	1000.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1975 (ΠΑΕ 1 - 131: πρβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

Περίοδος Α' : τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9) : 1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9):

Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται)

4 (1840/41): Πρακτικά τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται)

5 (1840/1): Πρακτικά τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται)

6 (1841/2): Πρακτικά τῆς Ζ' (γράφε: F') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται)

7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως

1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν <Ἐκδοσις 2α>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίνאַξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται)

12 (1847/8): Πρακτικά τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται)

13 (1848/9): Πρακτικά τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται)

Περίοδος Β' : τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70) : 14 (1858/9): Συνοπτικὴ

ἐκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α + 43. 1858/9. 15 - 25 (1859/60 - 1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τὸ 1864), (1863/4, 1864/5 δὲν πωλοῦνται), 1865/6, (1866/7, 1867/8 δὲν πωλοῦνται), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος

200.—

Περίοδος Γ' : τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9) : 26 - 74 (1870/1 - 1916/9):

Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1 δὲν πωλεῖται), 1871/2, (1872/3), 1873/4, 1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 δὲν πωλοῦνται), 1885, (1886 - 1887 δὲν πωλοῦνται), 1888, 1889, (1890), 1891, 1892, 1893, (1894 - 1909

Δραχμαὶ

δὲν πωλοῦνται), 1910, 1911, (1912 - 1914 δὲν πωλοῦνται), 1915 - 1916/9.
Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος 500.—

Περίοδος Δ' : τόμος 75 κέ. (1920 κέ.) : 75 - 107 (1920 - 1951): Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος 500.—

108 (1952)	500.—
109 - 110 (1953 - 1954)· ἕκαστος τόμος	500.—
111 - 115 (1955 - 1959)· ἕκαστος τόμος	500.—
116 (1960)	700.—
117 (1961)	700.—
118 (1962)	700.—
119 (1963)	700.—
120 (1964)	700.—
121 (1965)	700.—
122 (1966)	700.—
123 (1967)	700.—
124 (1968)	700.—
125 (1969)	700.—
126 (1970)	700.—
127 (1971) 128 (1972) 129 (1973)· ἕκαστος τόμος	1200.—
130 (1974) (δὲν πωλεῖται)	1200.—
131 (1975) Α' τεῦχος καὶ Β' τεῦχος	1600.—
132 (1976) Α' τεῦχος καὶ Β' τεῦχος	1600.—
133 (1977) Α' τεῦχος καὶ Β' τεῦχος	1600.—
134 (1978)	—

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελεία Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου] κατὰ τὰ ἔτη 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· ἕκαστον τεῦχος 200.—

» » » 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966,	
» » » 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973,	
» » » 1974, 1975, 1976, 1977· ἕκαστον τεῦχος	400.—
κατὰ τὸ ἔτος 1978, 1979	250.—

Β. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἐκότερον. (Δὲν πωλεῖται) 400.—

5. Πρακτικά τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας ἡ ἀναγραφή τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται) —
6. Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860. (Δὲν πωλεῖται) 400.—
7. Εὐθύμιος Καστόρξης· Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 130. 1879. (Δὲν πωλεῖται) —
- 7α. Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887 (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται) —
8. A. G. Lolling· Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου· τόμος 1ος. Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαῖαι ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαὶ. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899. (Δὲν πωλεῖται) 400.—
9. Π. Καββαδίας· Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται) —
10. Π. Καββαδίας· Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ιδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 400.—
- 10α. (Βαλέριος Στάης)· Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων (=AE 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. (Δὲν πωλεῖται) —
11. Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, 1ère session: Athènes 1905. Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 400.—
12. Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 (Δὲν πωλεῖται) 500.—
13. P. Kavvadias + G. Kawerau· Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου· Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλου, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974].. 1500.—
14. Χρῆστος Τσουντας· Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Σχῆμα 4ον, στήλαι IF + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 1000.—
15. Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου· Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 400.—

Δραχμαί

16. Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης· *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσοῦρας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 400.—
- 16α. <Βασίλειος Λεονάρδος>· Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφὴ. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται) —
- 16β. <Βασίλειος Λεονάρδος>· Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται) 250.—
17. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915 250.—
18. Γεώργιος Κ. Γαρδίκας· Μελετήματα ἀρχαιολογικά. Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 250.—
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Τοπογραφία τῶν Δελφῶν· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 17. (Δὲν πωλεῖται) 250.—
20. Βαλέριος Στάης· Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται) 250.—
21. Georgius P. Oeconomus· *De profusionum receptaculis sepulchralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921 250.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Ὁ ἀποτυμπανισμὸς, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Δὲν πωλεῖται) 250.—
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος· Γραφαὶ στῆλαι Δημητριάδος - Παγασῶν. Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἐγχρωμοὶ 10. 1928 1500.—
24. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι. Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης. 1975 400.—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος· Ὁ Λόρδος Ἐλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κF' + 257, πίνακες 5. 1930 400.—
26. Ἰωσήφ Χατζιδάκις· Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 300.—
- 26α. Γεώργιος Σωτηρίου· Χριστιανικαὶ Θῆβαι (=AE 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. (Δὲν πωλεῖται) 800.—
27. <Γεώργιος Π. Οἰκονόμος>· Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937, ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 250.—

28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ρηθείς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942] 250.—
- 28α. Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις (1937 - 1952) 600.—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 8' + 102, εἰκὼν 1. 1949. Ἀνατύπωσις 1975 250.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος· Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηναῖς Παρθένου τοῦ Φειδίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 400.—
31. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος· Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 7' + 47, πίνακες 27. 1950 600.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 121, εἰκόνες 8. 1951 250.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος· Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951 600.—
34. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου· Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 1600.—
35. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὐρετήριο» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' τόμου (1957), σελίδες 136. Ἀνατύπωσις 1974 2000.—
- Τόμος Α' 800.—
- Τόμος Β' 800.—
- Εὐρετήριο. (Δὲν πωλεῖται) 400.—
36. Μάρκελλος Μιτσός· Ἀργολικὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 500.—
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Τὰ ὄλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα. Σχῆμα 4ον 2000.—
- Τχ. 1ον. Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός. Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955 1000.—
- Τχ. 2ον. Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα, καὶ οἱ λίθοι. Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60 1000.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος· Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 ... 400.—
39. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἐγχρωμοὶ Α + Β. 1957. 800.—

Δραχμαί

40. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος· Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957 1400.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου· Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοχαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957 250.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958 250.—
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς· Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958. (Δὲν πωλεῖται) 250.—
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης· Χρονολογικὴ κατὰτάξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 250.—
45. Χαρίκλεια Μπάρλα· Μορφή καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασιῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959 250.—
46. Γεώργιος Σ. Δοντάς· Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960 400.—
47. Δημήτριος Λαζαρίδης· Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960 400.—
48. Σέμνη Καρούζου· Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἐγχρωμοί. 1963 1500.—
49. Χρυσούλα Καρδαῖ· Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία· Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, εἰκόνες 287, παρένθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963 800.—
50. Νικόλαος Δρανδάκης· Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων τοῦ σφισομένου κυρίως ἐν Βενετίᾳ. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962 400.—
51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες Ι - VIII. 1964. (Δὲν πωλεῖται) 800.—
52. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτῆς. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἐγχρωμοί), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963 ἄδետον 1600.—
δεμένον 2000.—
53. Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης· Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964 400.—
54. «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον»· Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966), Τόμ. Δ' (1967 - 68)
ἕκαστος τόμος 1000.—
55. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρένθ. πίνακες Α - ΚΖ', πίνακες 16. 1965 600.—

56. **Στυλιανὸς Ἀλεξίου**· Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπά). Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, εἰκόνες 38, παρένθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (ὁ πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἐγχρωμοί). 1966 700.—
57. **Φώτιος Μ. Πέτσας**· Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρένθετοι πίνακες 3, ἐγχρωμοὶ πίνακες Α' - Γ', πίνακες 45. 1966 ... 1000.—
58. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρένθ. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68 1000.—
59. **Ἐμμανουὴλ Πρωτοφάλης**· Ἱστορικὰ ἐγγράφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296, πίνακες Ι - XIX. 1967 1000.—
60. **Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης**· Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968 700.—
61. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες 8. 1968 1000.—
62. **Μ. Ἀνδρόνικος**· Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, εἰκόνες 108, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969.. 1000.—
63. **Βασίλειος Χ. Πετράκος**· Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, εἰκόνες 43, παρένθ. πίν. Α, πίνακες 63. 1968. 700.—
64. Μεταφέρεται εἰς τὸ Κεφάλαιον Γ, ἀριθ. 4.
65. **Εὐστάθιος Γ. Στίκας**· Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α - ΙΒ', πίνακες 184 + ἐγχρωμος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970 1000.—
66. **Ἀντώνιος Ζώης**· Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμικῆς — Γουρνες, Τύλισος, Μάλια. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α - Β ἐγχρωμοί. 1969 400.—
67. **Σπυρίδων Ε. Ἰακωβίδης**· Περαιτή. Τὸ νεκροταφεῖον. Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ.
 Α'. Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα. Σελίδες ια' + 473, σχέδια 155. 1500.—
 Β'. Γενικαὶ παρατηρήσεις. Σελίδες ιθ' + 485, εἰκόνες 161, ἐγχρωμοὶ πίνακες Ι - IV 1500.—
 Γ'. Πίνακες 1 - 190 + σελίδες 1 - 38). 1969 - 1970 1000.—
68. **Χαρὰ Τζαβέλλα - Ενjen**· Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40. 1970 400.—
69. **Θεοδώρα Γ. Καράγιωργα**· «Γοργεῖη Κεφαλὴ» (Καταγωγή καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων). Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 158, πίνακες 23. 1970 400.—

Δραχμαὶ

70. **Δέσποινα Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου**· Πέλλα I. Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971..... 500.—
71. **Ἐφη Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη**· Μινωικὸν Ζῶμα. Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259, εἰκόνες 77, πίνακες 54 + Α - Γ, ἔγχρωμοι καὶ χάρτης 1. 1971 500.—
72. **Θεόδωρος Σπυρόπουλος**· Ὑστερομικηναῖοι ἑλλαδικοὶ θησαυροί. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 233, εἰκόνες 1-37, πίνακες 37. 1972 500.—
73. **Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς**· Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηναίων. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες κδ' + 442, εἰκόνες 30, ἔγχρωμοι πίνακες ε-ιβ' 1500.—
Τόμος Β', πίνακες 1-249 + σελίδες δ-ις'). 1973 1000.—
74. **Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος**· Ὁ Ροδιακὸς Κόσμος. I Λίνδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες 82, εἰκόνες 4. 1972 250.—
75. **Στυλιανὸς Πελεκανίδης**· Καλλιέργης. Ὁλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες Α - ΚΑ, ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ Ι. 1973. (Δὲν πωλεῖται) 1500.—
76. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος**· Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες Ι - XII + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν. Α - Β. 1973 700.—
77. **Ἀγγελικὴ Πιερίδου**· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 112, εἰκόνες 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973 700.—
78. **Γεώργιος Στ. Κορρές**· Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἑρρίκου Σλήμαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 200, πίνακες 16. 1974 400.—
79. **Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου**· Ἡ νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975..... 1300.—
80. **Εὐστάθιος Στίκας**· Ὁ κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Θ', ἔγχρ. πίναξ προμετωπίδος + παρένθετοι πίν. Α' - Γ'. 1975..... 1000.—
81. **Γεώργιος Μυλωνᾶς**· Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνης. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες ιθ' + 357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίν. θ' - ιβ' 1800.—
Τόμος Β', σελίδες ιγ' + 355, σχέδια 135 1800.—
Τόμος Γ', πίνακες Α - Μ καὶ 1 - 91 + σελίδες λθ' 1975. (Οἱ τόμοι διατίθενται καὶ κεχωρισμένως) 1400.—
82. **Ἰουλία Κουλεϊμάνη - Βοκοτοπούλου**· Χαλκαὶ κορινθιοურγεῖς πρόχοι. Σχῆμα 4ον, σελίδες κς' + 205, εἰκόνες XXIII, πίνακες 56, ἔγχρ. πίναξ 1. 1975. 1000.—
83. **Ἀντώνης Ζώης**· Βασιλικὴ Ι. Σχῆμα 4ον, σελίδες 134, πίνακες 59, σχέδια 7 ἐντὸς φακέλλου. 1976 1000.—
84. **Ἰωάννης Βολανάκης**· Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες κδ' + 154, εἰκόνες Ι - Χ, πίνακες 9. 1976 700.—

85. Νικόλαος Πλάτων - W. C. Brice· *Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. Inscribed Tablets and Pithos of Linear A System from Zakro. Σχῆμα 4ον, σελίδες 236, εἰκόνες 16, πίνακες 41, ἔγχρ. πίν. προμετωπίδος. 1975* 1000.—
86. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος. Τόμος Α': Πίνακες 103 (σχῆμα 2ον). 1976. Βιβλιοδεσία πολυτελής (καταλογογραφημένα)* —
 Βιβλιοδεσία ἀπλή 6000.—
 Ἐντὸς θήκης 5000.—
 Τόμοι Β'-Γ': Κείμενον (σχῆμα 4ον) ἕκαστος 1800.—
 Τόμος Β': σελίδες κβ' + 1 - 348, εἰκ. 232, πίν. XV. Τόμος Γ': σελίδες η' + 349 - 778, εἰκ. 233 - 505, πίν. XVI - XXXII.
87. Ἰ. Α. Παπαποστόλου· *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων. Σχῆμα 8ο, σελίδες ις' + 182, πίνακες 46. 1977* 700.—
88. Χρυσούλα Καρδαῖ· *Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εὐρήματα τάφων Α καὶ Β. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 97, πίνακες 58. 1977* 800.—
89. Εὐγενία Γιούρη· *Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ. Σχῆμα 4ο, σελίδες 76, ἔγχρ. πίν. Α - Η, πίν. 107. 1978* 800.—
90. Στέφανος Κουμανούδης· *Θηβαϊκὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ο, σελίδες η' + 222. 1979* 700.—
91. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου· *Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Σχῆμα 4ο, σελίδες ιθ' + 203, εἰκόνες VIII, πίνακες 63. 1979* 800.—
92. *XVe Congrès International d'Études Byzantines. III. Art et Archéologie. Σχῆμα 8ο, σελίδες 480, πίνακες LXIV. 1979* 900.—
93. Γιάννης Σακελλαράκης· *Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Σχῆμα 8ο, σελίδες ια' + 125, εἰκόνες 101. 1979* 300.—
94. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· *Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων καὶ τινων συγγενῶν πρὸς αὐτοὺς γενικῶν τεχνικῶν ὄρων. (Ὶπὸ ἔκδοσιν)* —
95. Λασκαρίνα Μπούρα· *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ο, σελίδες ιδ' + 147, εἰκόνες 190. 1980* —
96. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· *Ἡ Πόλη τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγός. Σχῆμα 8ο. (Ὶπὸ ἔκδοσιν)* —

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Δραχμαί

1. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται) —
2. Κ. Kourouniotes· *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 250.—
3. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Ὁδηγὸς τῆς Δήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Δὲν πωλεῖται) —
4. Spyridon Marinatos· *Excavations at Thera I (1967 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες Α - Γ (Α - Β ἐγχρωμοί). 1968. Ἀνατύπωσις 1976. 400.—
Excavations at Thera II (1968 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια Ι - ΧΙ, πίνακες 41 + Α - Ε ἐγχρωμοί. 1969. Ἀνατύπωσις 1976. 400.—
Excavations at Thera III (1969 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια Ι - VIII, πίνακες 62 + Α - Β ἐγχρωμοί. 1971. Ἀνατύπωσις 1973. 400.—
Excavations at Thera IV (1970 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδιον 1, πίνακες 126 + Α - Η ἐγχρωμοί. 1971. Ἀνατύπωσις 1977. 400.—
Excavations at Thera V (1971 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 47, εἰκόνες 6, σχέδια 1, πίνακες 104 + Α - Ι ἐγχρωμοί. 1972. Ἀνατύπωσις 1973. 400.—
Excavations at Thera VI (1972 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974. Ἀνατύπωσις 1977. 400.—
Thera VI Colour Plates and Plans. Σχῆμα 4ον, ἐγχρωμοί πίνακες 11, σχέδια 7. 1974. Ἀνατύπωσις 1977 400.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972). Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974 400.—
Θήρα VI, ἐγχρωμοὶ πίνακες καὶ σχέδια. Σχῆμα 4ον, ἐγχρωμοὶ πίνακες 11, σχέδια 7. 1974 400.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973). Σχῆμα 8ον, σελίδες 37, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + Α - ΙΒ ἐγχρωμοί. 1976. 400.—
Excavations at Thera VII (1973 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 38, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + Α - Λ ἐγχρωμοί. 1976. 400.—
5. Νικόλαος Πλάτων· Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἐγχρωμοὶ καὶ μαυρόασπροι 141 + παρένθ. πίναξ. 1974 1600.—

Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* 1000.—

Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Δραχμαί

1. Ὁργανισμός τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεύχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεύχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεύχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεύχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται)... —

2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται)..... —

3. Νέος Ὁργανισμός καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμός τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1949. (Δὲν πωλεῖται)..... —

4. Νέος Ὁργανισμός καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμός τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται)..... —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἐξῆς σύγγραμμα:

Βασίλειος Λεονάρδος· Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες

2. 1901 400.—

Ἐξεδόθη ὁ παρῶν (134) τόμος τῇ 20ῇ Νοεμβρίου 1980

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1978
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
"Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ" Α.Ε.
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ